UNIVERSITETI I TIRANËS
FAKULTETI I HISTORISË DHE I FILOLOGJISË
DEPARTAMENTI I HISTORISË

D I S E R T A C I O N

KODIKËT MESJETARË TË SHQIPËRISË

Korpusi dorëshkrimor dhe konteksti i tij historiko-kulturor

(shek. IX-XV)

Për mbrojtjen e gradës shkencore "Doktor" në fushën e Shkencave Humane, Albanologjike dhe Gjeografi, nënfusha "Histori"

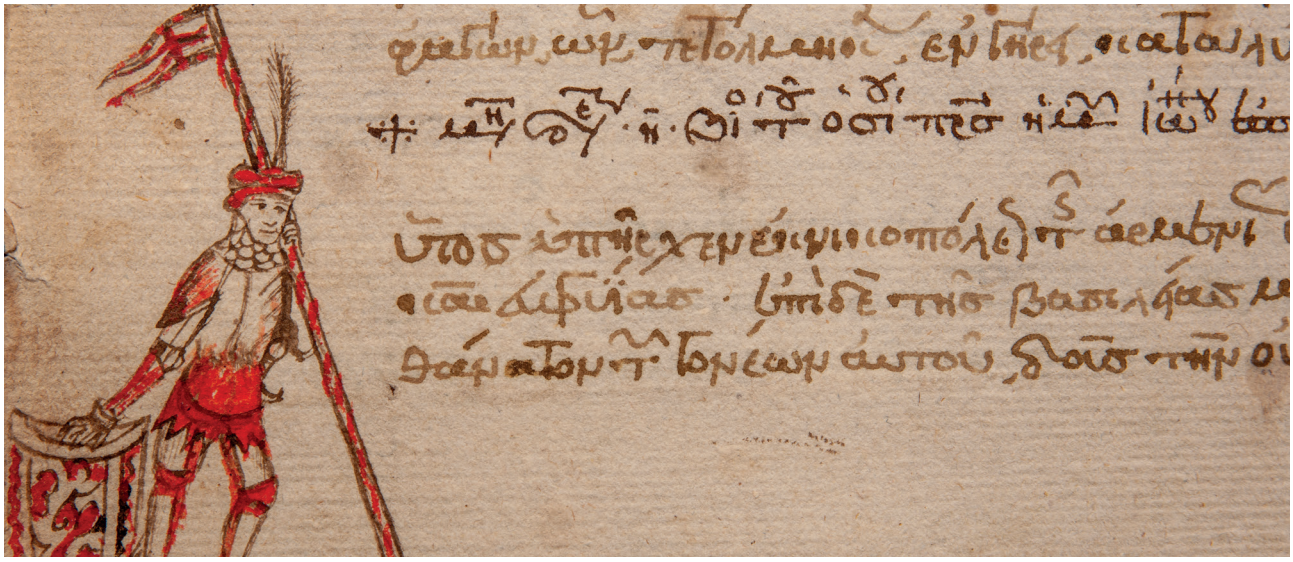

Kandidati:
Msc. Andi Rembeci
Departamenti i Historisë
FHF-UT

Udhëheqës shkencor:
Prof. dr. Valentina Duka
Departamenti i Historisë
FHF-UT

Tiranë, 2026

UNIVERSITETI I TIRANËS
FAKULTETI I HISTORISË DHE I FILOLOGJISË
DEPARTAMENTI I HISTORISË

DISERTACION

KODIKËT MESJETARË TË SHQIPËRISË

Korpusi dorëshkrimor dhe konteksti i tij historiko-kulturor
(shek. IX-XV)

Për mbrojtjen e gradës shkencore "Doktor" në fushën e Shkencave Humane, Albanologjike dhe Gjeografi, nënfusha "Histori".

Kandidati:
Msc. Andi Rembeci
Departamenti i Historisë
FHF-UT

Udhëheqës shkencor:
Prof. dr. Valentina Duka
Departamenti i Historisë
FHF-UT

Mbrohet më ____ / ____ / 2026, përpara jurisë së përbërë nga:

1. _____ (Kryetar)
2. _____ (Anëtar oponent)
3. _____ (Anëtar oponent)
4. _____ (Anëtar)
5. _____ (Anëtar)

Deklaratë

Unë, Andi Rembeci, deklaroj se ky punim doktorate është rezultat i punës sime kërkimore origjinale dhe është hartuar në përputhje me parimet etike, standardet akademike dhe kërkesat metodologjike të kërkimit shkencor dhe se nuk përmban pjesë të kopjuara apo të përdorura në mënyrë të padrejtë nga autorë të tjerë. Çdo burim i përdorur në këtë punim është cituar dhe referuar sipas rregullave akademike.
Deklaroj gjithashtu se ky disertacion nuk është paraqitur më parë, në tërësi ose pjesërisht, për marrjen e ndonjë diplome, grade shkencore apo titulli akademik në asnjë institucion të arsimit të lartë, brenda ose jashtë vendit.

Emri i kandidatit:

Andi Rembeci
Nënshkrimi

Data ____ / ____ / 2026

© Andi Rembeci, 2026

TABELA E PËRMBAJTJES

PARATHËNIE V

HYRJE XV

KAPITULLI I. HISTORIA E STUDIMEVE PALEOGRAFIKE MBI KODIKËT E SHQIPËRISË (SHEK. XIV-XX)

1.1. Trashëgimia dorëshkrimore bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri 1
1.2. Periudha e parë: koha e vonë bizantine 4
1.3. Periudha e dytë: hoha pasbizantine, deri në fund të Luftës II Botërore 7
1.4. Periudha ateiste: pas Luftës II botërore deri më 1992 18
1.5. Periudha postkomuniste 33

KAPITULLI II. RILINDJA MAQEDONASE DHE KODIKËT BIZANTINË (SHEK. IX-X)

2.1. Kuadri historik dhe kulturor i Rilindjes Maqedonase (shek. IX-XI) 50
2.2. Kodikët bizantinë të shek. IX-X në AQSh 57
Kodiku Beratinus 2 57
Kodiku i Beratit 27 dhe kodiku i Beratit 25 63
Kodiku i Korçës 93 77
Kodiku i Korçës nr. 92 98
Kodiku i Beratit nr. 15 115

KAPITULLI III. KORPUSI I DORËSHKRIMEVE BERATASE NË BIBLIOTEKAT BRITANIKE

3.1. Dorëshkrimet si burim për historinë kulturore të Beratit 125
3.2. Kujtesa kronikale dhe qarkullimi i dorëshkrimit: Magdalen College gr. 9 127
3.3. Teksti filozofik, shumëgjuhësia dhe kronika lokale: Magdalen College gr. 16 133
3.4. Vdekja e Balshës II në shënimet e Oksfordit: ngjarje politike dhe kujtesë librore 144
3.5. Pasuria librore dhe reagimi institucional ndaj rrezikut: Additional 37007 149
3.6. Prodhimi i librit në Berat në fillim të shek. XV: Additional 37008 167
3.7. Nga dorëshkrimi individual tek ekosistemi libror i Beratit 194

KAPITULLI IV. KODIKËT ITALO-BIZANTINË NË SHQIPËRI MIDIS EPIRIT DHE ITALISË SË JUGUT

4.1. Konteksti historik dhe kulturor i hapësirës ndëradriatike 210
4.2. Prodhimi libror dhe qendrat scriptoria-le në Epir dhe Italinë e Jugut 212

4.3. Tiparet paleografike, kodikologjike dhe dekorative të traditës italo-bizantine ..217
4.4. Kodikët me prejardhje italo-bizantine në AQSh.....219

KAPITULLI V. EPOKA E PALEOLOGËVE DHE KODIKËT BIZANTINË TË SHEK. XIII-XV

5.1. Kodiku i Vlorës 10 ndërmjet scriptorium-it të Hodegonit dhe Rilindjes Paleologiane.....243
5.2. Nga Blütenblattstil-i klasik te dekori floreal paleologian: kodiku i Vlorës 11 ...266
5.3. Kodiku i Beratit 13. Shkrimi, ornamenti dhe memoria materiale e një ungjilltari paleologian.....289
5.4. Kodikët e periudhës së Paleologëve në Shqipëri. Art, kulturë librore dhe patronazh bizantin në shek. XII-XIV.....306

PËRFUNDIME.....345

BIBLIOGRAFIA 355

SUMMARY OF THE DOCTORAL DISSERTATION 396

PARATHËNIE

Studimi i kodikëve mesjetarë të Shqipërisë përbën një fushë kërkimi me rëndësi të veçantë për historinë e kulturës së shkruar, për paleografinë, kodikologjinë, historinë e artit bizantin, liturgjinë, historinë kishtare dhe trashëgiminë kulturore të Shqipërisë. Këta dorëshkrime nuk janë vetëm bartës tekstesh, as vetëm objekte të rralla me vlerë muzeale. Ata përfaqësojnë dëshmi të një kulture librore, kishtare, artistike dhe institucionale, e cila u zhvillua në një hapësirë të vendosur në ndërveprim të vazhdueshëm me qytetërimin bizantin, rrjetet ballkanike, kontaktet ndëradriatike dhe traditat vendore të ruajtjes së kujtesës historike. Si të tillë, ata mund të lexohen njëkohësisht si dokumente të shkrimit, si objekte materiale, si mjete liturgjike, si vepra arti, si dëshmi të qarkullimit kulturor dhe si shenja të kujtesës historike të komuniteteve që i prodhuan, i përdorën, i ruajtën ose i shpëtuan në rrethana të ndryshme historike. Pikërisht kjo natyrë e shumëfishtë e dorëshkrimit e bën të domosdoshme një qasje ndërdisiplinore, ku paleografia, kodikologjia, historia e artit, liturgjia dhe historia kulturore nuk trajtohen si fusha të ndara, por si mënyra të ndërthurura për të kuptuar jetën e plotë të kodikut.

Ky disertacion merr në shqyrtim kodikët mesjetarë të Shqipërisë si një korpus dorëshkrimor me rëndësi të veçantë për historinë e librit në vend dhe për vendosjen e kësaj trashëgimie në horizontin më të gjerë bizantin, ballkanik dhe mesdhetar. Objekti i studimit nuk kufizohet në përshkrimin e dorëshkrimeve të ruajtura, por synon të rindërtojë, aq sa lejojnë burimet, kontekstet në të cilat këta kodikë u prodhuan, qarkulluan, u përdorën, u ruajtën, u dëmtuan, u restauruan, u kataloguan dhe u rishqyrtuan nga studiuesit. Në këtë kuptim, kodiku trajtohet si objekt historik i përbërë, në të cilin materiali, shkrimi, përmbajtja, dekori, funksioni liturgjik, shënimet e mëvonshme, vendruajtja dhe historia e studimit përbëjnë pjesë të pandashme të së njëjtës biografi materiale, tekstuale dhe kulturore.

Zgjedhja e temës lidhet me rëndësinë që dorëshkrimet mesjetare kanë për njohjen e historisë kulturore të hapësirës shqiptare dhe për kuptimin e vendit që kjo hapësirë zë brenda qytetërimit bizantin dhe pasbizantin. Kodikët e ruajtur në Shqipëri ose të lidhur historikisht me të dëshmojnë jo vetëm praninë e traditave të mëdha shkrimore dhe artistike bizantine, por edhe mënyrën se si komunitetet vendore i përvetësuan, i përdorën dhe i ruajtën këto tradita. Ata janë njëkohësisht dëshmi të kulturës së librit, të jetës kishtare, të marrëdhënieve ndërmjet qendrës dhe periferisë, të kontakteve ndërmjet Lindjes dhe Perëndimit, si edhe të qëndrueshmërisë së kujtesës kulturore në periudha ndryshimesh të thella historike.

Në qendër të këtij punimi qëndrojnë dorëshkrimet bizantine dhe mesjetare të ruajtura në Shqipëri ose të lidhura historikisht me hapësirën shqiptare, veçanërisht me qendra të tilla si Berati, Korça, Vlora, Gjirokastra dhe mjedise të tjera kishtare e monastike. Një vend të rëndësishëm zënë dorëshkrimet e Fondit 488 "Kodikët e Shqipërisë" në Arkivin Qendror Shtetëror, por studimi shtrihet edhe te kodikë që sot ruhen jashtë vendit, sidomos në bibliotekat britanike, dhe që ruajnë lidhje të drejtpërdrejta me Beratin dhe me historinë e tij kulturore. Kjo qasje e zgjeruar është e

domosdoshme, sepse historia e një dorëshkrimi nuk përputhet gjithmonë me vendruajtjen e tij të sotme. Një kodik mund të jetë prodhuar në një qendër, të jetë përdorur në një tjetër, të jetë ruajtur për shekuj në një institucion kishtar dhe më pas të ketë përfunduar në një arkiv ose bibliotekë të huaj. Për këtë arsye, studimi i tij kërkon rindërtimin e një historie komplekse, ku vendi i prodhimit, rruga e qarkullimit, përdorimi liturgjik, shënimet e mëvonshme dhe vendruajtja aktuale duhen shqyrtuar në marrëdhënie me njëra-tjetrën.

Korpusi i marrë në shqyrtim është përzgjedhur mbi bazën e disa kritereve të ndërlidhura. Së pari, janë marrë në konsideratë dorëshkrime me rëndësi kronologjike për periudhën nga shek. IX deri në shek. XV. Së dyti, janë përfshirë kodikë që përfaqësojnë tradita të dallueshme paleografike, kodikologjike, dekorative dhe liturgjike. Së treti, janë shqyrtuar dorëshkrime që lidhen drejtpërdrejt me qendra të rëndësishme kishtare dhe kulturore të hapësirës shqiptare ose me historinë e qarkullimit të librit në këtë hapësirë. Së katërti, vëmendje e posaçme u është kushtuar atyre kodikëve që lejojnë një lexim krahasues me traditat bizantine, italo-bizantine, epirote, ballkanike dhe kostandinopolitane. Në këtë mënyrë, korpusi i zgjedhur nuk synon të jetë vetëm një përmbledhje përfaqësuese dorëshkrimesh, por një bazë studimore për të kuptuar marrëdhënien ndërmjet librit, shkrimit, artit, funksionit kishtar dhe kontekstit historik.

Studimi i kodikëve mesjetarë të Shqipërisë duhet vendosur në kuadrin më të gjerë të zhvillimeve historike, politike, kishtare dhe kulturore që përshkuan hapësirën bizantine, ballkanike dhe mesdhetare nga shek. IX deri në shek. XV. Kjo periudhë përfshin faza të rëndësishme të historisë së Bizantit dhe të botës së tij kulturore, nga konsolidimi i kulturës librore të epokës së mesme bizantine dhe Rilindja Maqedonase, te zhvillimet e periudhës komnene, lidhjet ndëradriatike, krizat politike të shek. XIII dhe XIV dhe kultura e librit në epokën paleologiane. Brenda këtij horizonti duhet kuptuar edhe prania, përdorimi, qarkullimi dhe ruajtja e dorëshkrimeve bizantine në hapësirën shqiptare. Territoret shqiptare gjatë Mesjetës nuk përbënin një hapësirë të izoluar kulturore. Ato ndodheshin në një zonë ndërmjetëse, ku takoheshin ndikime bizantine, ballkanike, epirote, italo-bizantine dhe mesdhetare. Qendra të tilla si Berati, Vlora, Korça, Gjirokastra, Durrësi dhe mjedise të tjera kishtare e monastike ishin të lidhura me rrjete më të gjera fetare, institucionale dhe kulturore. Përmes këtyre rrjeteve qarkullonin libra, kopistë, modele shkrimore, forma dekorative, praktika liturgjike dhe tradita të kujtesës historike, të cilat u përshtatën dhe u ruajtën në mjedise të ndryshme vendore.

Rëndësia shkencore e temës lidhet, së pari, me vlerën që kodikët kanë për paleografinë dhe historinë e shkrimit. Dorëshkrimet e ruajtura në Shqipëri përmbajnë forma të ndryshme grafike, nga shkrimet e hershme solemne deri te format e zhvilluara të minuskolës bizantine, shkrimet arkaizuese, tipat e lidhur me tradita të caktuara skriptoriale dhe grafitë e periudhës së vonë bizantine. Analiza e tyre lejon jo vetëm datimin dhe lokalizimin e mundshëm të dorëshkrimeve, por edhe kuptimin e qarkullimit të modeleve grafike në hapësirën bizantine. Përmes shkrimit, kodiku bëhet dëshmi e një kulture të specializuar të kopjimit, ku forma e germës, ritmi i faqes, përdorimi i ngjyrës, raporti ndërmjet tekstit dhe dekorit, si edhe ndërhyrjet e mëvonshme flasin për

kontekstin e prodhimit dhe të përdorimit.

Së dyti, tema ka rëndësi të veçantë për kodikologjinë, sepse dorëshkrimet ofrojnë të dhëna për materialet, teknikën e përgatitjes së pergamenës ose letrës, sistemin e fashikujve, vijëzimin, gropëzimet, formatin, lidhjen, kapakët, mënyrën e organizimit të tekstit dhe historinë e ndërhyrjeve konservuese ose restauruese. Këto elemente nuk janë të jashtme ndaj përmbajtjes. Ato përbëjnë vetë strukturën fizike përmes së cilës teksti ka jetuar. Një katërungjillësh luksoz, një homiliar patristik, një ungjilltar liturgjik ose një inventar manastiri nuk mund të kuptohet vetëm nga teksti që mbart. Mënyra si është ndërtuar, zbukuruar, përdorur dhe ruajtur tregon shumë për funksionin e tij në jetën kishtare, për prestigjin e institucionit që e zotëronte dhe për nivelin kulturor të komunitetit ku qarkullonte.

Së treti, kodikët mesjetarë të Shqipërisë janë burime të rëndësishme për historinë e artit bizantin. Miniaturat, ornamentet, germat nistore, tabelat kanonike, zbukurimet përmbititullore, përdorimi i arit, argjendit, blusë, të kuqes dhe elementeve floreale ose arkitektonike dëshmojnë për një kulturë vizuale të zhvilluar, e cila nuk mund të ndahet nga arti monumental, nga ikonografia dhe nga shija estetike e periudhave përkatëse. Në dorëshkrime të ndryshme vërehen lidhje me Rilindjen Maqedonase, me traditat italo-bizantine, me ornamentin paleologian dhe me modele që qarkullonin ndërmjet Kostandinopojës, Epirit, Italisë së Jugut dhe Ballkanit. Kjo e bën korpusin shqiptar të rëndësishëm jo vetëm për historinë e librit në Shqipëri, por edhe për historinë e artit bizantin në tërësi.

Së katërti, këta kodikë janë të pazëvendësueshëm për studimin e liturgjikës dhe të jetës kishtare. Pjesa më e madhe e dorëshkrimeve lidhet me përdorime liturgjike, me ungjij, ungjilltarë, apostuj, psaltirë, triodë, pesëdhjetorë, menologë, homiliarë, liturgji, shërbesa dhe tekste të tjera të lidhura me kalendarin kishtar. Përmes tyre mund të ndiqet mënyra si lexohej, organizohej dhe përjetohej teksti i shenjtë në komunitetet kishtare. Shenjat e leximit, ndarjet sipas ciklit liturgjik, tabelat e Eusebit, titujt, shënimet margjinale, shënimet e pronësisë dhe shënimet kronikale e bëjnë dorëshkrimin një burim të drejtpërdrejtë për historinë e institucionit kishtar.

Së pesti, tema ka rëndësi për trashëgiminë kulturore të vendit. Kodikët mesjetarë nuk janë vetëm dëshmi të pranisë së qytetërimit bizantin në hapësirën shqiptare. Ata janë pjesë e historisë së ruajtjes së kujtesës në këtë hapësirë. Dëshmitë për shpëtimin e librave në kohë rreziku, inventarët e manastireve, dhurimet, zhvendosjet, fshehjet, restaurimet dhe institucionalizimi arkivor tregojnë se libri i dorëshkruar është trajtuar për shekuj si pasuri shpirtërore, juridike dhe kulturore. Në këtë kuptim, historia e kodikëve është edhe histori e komuniteteve që i mbajtën gjallë, e klerikëve që i përdorën, e dhuruesve që i porositën, e kopistëve që i shkruan dhe e institucioneve që i ruajtën ose i shpëtuan nga humbja.

Gjendja e studimeve mbi kodikët e Shqipërisë është e gjatë, por jo e njëtrajtshme. Interesi për këtë trashëgimi ka kaluar nëpër disa etapa, nga dëshmitë mesjetare të vetë dorëshkrimeve dhe inventarëve kishtarë, te përshkrimet e para të shek. XIX, te studimet e filologëve dhe paleografëve evropianë, te katalogimet e shek. XX dhe deri te kërkimet më të fundit pas hapjes më të gjerë të fondeve arkivore. Dëshmitë më të hershme, si shënimet që lidhen me shpëtimin e librave në Berat, inventari i igumenit Daniel dhe

inventari i Shën Marinës, tregojnë se vetë komunitetet kishtare kishin një ndërgjegje të qartë për vlerën e dorëshkrimeve. Ato nuk i shihnin librat vetëm si mjete të përditshme shërbese, por si pasuri të çmuara që duhej të mbroheshin, të regjistroheshin dhe të trashëgoheshin.

Në shek. XIX, veprimtaria e Anthim Aleksudhit shënoi një kthesë të rëndësishme, sepse për herë të parë kodikët e Beratit u përshkruan dhe u bënë të njohur në një formë më sistematike. Më pas, përmes interesimit të studiuesve perëndimorë, sidomos Pierre Batiffol-it, kodikët e Beratit hynë në qarkullimin shkencor evropian. Në këtë periudhë u krijua themeli i parë i studimit modern të kësaj trashëgimie, megjithëse përshkrimet e hershme shpesh mbetën të kufizuara nga mjetet metodologjike të kohës, nga mungesa e krahasimeve të gjera dhe nga vështirësia e qasjes së drejtpërdrejtë në material.

Në fillim dhe në mesin e shek. XX, kërkimet mbi dorëshkrimet e Shqipërisë u pasuruan nga kontributet e studiuesve si Panagiotis Poulitsas dhe Nikos Veis, të cilët dhanë të dhëna të rëndësishme për koleksionet e Shqipërisë së Jugut, veçanërisht për Gjirokastrën dhe zonat përreth. Më pas, katalogu i Johannes Koder-it dhe Erich Trapp-it solli një hap të rëndësishëm në dokumentimin e dorëshkrimeve greke të ruajtura në Tiranë. Po kështu, puna e Theofan Popës pati rëndësi të posaçme për evidentimin, përshkrimin dhe ruajtjen e një pjese të madhe të fondit, megjithëse datimet dhe vlerësimet e tij kërkojnë në shumë raste rilexim kritik me mjetet e sotme paleografike dhe kodikologjike.

Periudha pas viteve 1990 krijoi kushte të reja për studimin e kodikëve. Botime përmbledhëse, katalogë ekspozitash, studime të posaçme mbi dorëshkrime të veçanta, faksimile, punime mbi dorëshkrimet e dekoruar dhe kërkime të reja mbi Fondin 488 e kanë zgjeruar ndjeshëm fushën e njohjes. Megjithatë, pavarësisht këtyre arritjeve, mbeten ende boshllëqe të rëndësishme. Një pjesë e dorëshkrimeve është studiuar kryesisht nga pikëpamja përshkruese, pa analizë të plotë paleografike, kodikologjike, ikonografike dhe liturgjike. Në disa raste datimet e mëparshme duhen rivlerësuar. Për disa kodikë mungojnë studime të plota krahasuese me dorëshkrime të ngjashme të qendrave bizantine, italo-bizantine ose ballkanike. Po ashtu, lidhja ndërmjet dorëshkrimit, kontekstit historik, qarkullimit të librit dhe kujtesës vendore nuk është trajtuar gjithmonë në mënyrë të integruar. Këto boshllëqe përbëjnë një nga arsyet kryesore të ndërmarrjes së këtij punimi.

Risia kryesore e këtij disertacioni qëndron në trajtimin e kodikëve mesjetarë të Shqipërisë jo vetëm si njësi të veçanta arkivore ose si objekte me vlerë të izoluar paleografike, por si dëshmi të një ekosistemi më të gjerë libror, kishtar, artistik dhe kulturor. Punimi synon të bashkojë në një lexim të integruar të dhënat paleografike, kodikologjike, artistike, liturgjike dhe historike, duke e vendosur secilin dorëshkrim në marrëdhënie me historinë e prodhimit, përdorimit, ruajtjes dhe interpretimit të tij. Kontributi i punimit qëndron në rishqyrtimin kritik të datimeve, lokalizimeve dhe interpretimeve të mëparshme, në krahasimin e kodikëve të ruajtur në Shqipëri me tradita më të gjera bizantine dhe ndëradriatike, si edhe në vlerësimin e rolit të qendrave shqiptare si pjesë aktive të qarkullimit të librit dhe të kujtesës kulturore. Kjo qasje synon të shmangë dy kufizime të zakonshme në studimet e mëparshme, trajtimin thjesht katalogues të dorëshkrimit dhe leximin e tij jashtë kontekstit historik e institucional ku

ka jetuar.

Qëllimi kryesor i disertacionit është shqyrtimi i kodikëve mesjetarë të Shqipërisë si një korpus dorëshkrimor me rëndësi historike, kulturore, liturgjike dhe artistike. Punimi synon të tregojë se këta kodikë nuk janë objekte të izoluara, të shkëputura nga konteksti i tyre, por pjesë e një historie më të gjerë të librit të dorëshkruar në hapësirën shqiptare dhe në botën bizantine. Përmes analizës së tyre, synohet të rindërtohet roli i qendrave kishtare shqiptare në ruajtjen, përdorimin dhe, në disa raste, edhe prodhimin e librit, si dhe të vlerësohet mënyra se si këto qendra u përfshinë në rrjete më të gjera kulturore.

Objektivat kryesore të këtij punimi janë të ndërlidhura. Ai synon të identifikojë dhe të analizojë tiparet paleografike të kodikëve të zgjedhur, duke i vendosur ato në marrëdhënie me traditat grafike bizantine dhe me zhvillimet e shkrimit nga shek. IX deri në shek. XV. Synon gjithashtu të shqyrtojë karakteristikat kodikologjike të dorëshkrimeve, duke përfshirë materialin, formatin, ndërtimin e fashikujve, vijëzimin, faqosjen, lidhjen, gjendjen fizike dhe ndërhyrjet e mëvonshme. Një objektiv tjetër është analiza e përmbajtjes tekstuale dhe e funksionit liturgjik të kodikëve, me qëllim që të kuptohet vendi i tyre në jetën kishtare dhe në formimin shpirtëror e intelektual të komuniteteve që i përdorën dhe i ruajtën. Po kështu, punimi synon të studiojë dekorin, miniaturën dhe ornamentin e dorëshkrimeve, duke i krahasuar ato me tradita të tjera artistike të botës bizantine. Në vijim, ai synon t'i vendosë kodikët në kontekstin historik bizantin, ballkanik dhe ndëradriatik, duke shqyrtuar lëvizjen e librave, të shkruesve, të modeleve dekorative dhe të praktikave liturgjike. Së fundi, punimi synon të vlerësojë rolin e këtyre dorëshkrimeve në kujtesën kulturore shqiptare, si objekte të ruajtura, të shpëtuara, të kataloguara dhe të rishqyrtuara në periudha të ndryshme historike.

Nga këto objektiva burojnë disa pyetje kërkimore. Çfarë vendi zënë kodikët mesjetarë të Shqipërisë në historinë e librit bizantin dhe në traditën dorëshkrimore të Ballkanit. Cilat janë tiparet paleografike dhe kodikologjike që lejojnë datimin, lokalizimin ose afrimin e këtyre dorëshkrimeve me qendra të caktuara kulturore. Si lidhen dorëshkrimet e ruajtura në Shqipëri me zhvillimet e mëdha të artit dhe të shkrimit bizantin, si Rilindja Maqedonase, tradita italo-bizantine dhe periudha paleologiane. Në çfarë mënyre përmbajtja liturgjike, patristike, biblike ose filozofike e kodikëve ndihmon për të kuptuar funksionin e tyre në komunitetet kishtare. Çfarë dëshmojnë shënimet, inventarët, shënimet kodikografike dhe gjurmët e përdorimit për historinë e qarkullimit, pronësisë dhe ruajtjes së librit. Si mund të lexohen Berati, Korça, Vlora dhe Gjirokastra jo thjesht si vende ruajtjeje, por si pjesë të një rrjeti më të gjerë kulturor. Në çfarë mase kodikët e Shqipërisë dëshmojnë ndërveprimin ndërmjet qendrës dhe periferisë, ndërmjet Lindjes dhe Perëndimit, ndërmjet traditës vendore dhe modeleve perandorake. Dhe, në fund, çfarë kontributi japin këta kodikë për kuptimin e trashëgimisë kulturore të Shqipërisë si pjesë e kujtesës historike bizantine dhe evropiane.

Metodologjia e punimit është ndërdisiplinore dhe mbështetet në ndërthurjen e disa qasjeve kërkimore. Një vend qendror zë analiza paleografike, përmes së cilës shqyrtohen format e shkrimit, ritmi grafik, raporti ndërmjet majuskulës dhe minuskolës, tipat e shkrimit, datimi relativ, lidhjet e mundshme me skriptoria ose me tradita të

caktuara grafike, si edhe krahasimi me dorëshkrime të datuara. Kjo qasje është e domosdoshme sidomos për ato dorëshkrime që nuk kanë kolofon të qartë ose që në literaturën e mëparshme janë datuar në mënyrë të pasaktë.

Shtylla e dytë metodologjike është analiza kodikologjike. Kjo qasje e shqyrton dorëshkrimin si objekt material, duke marrë parasysh pergamenën ose letrën, përmasat, ndërtimin e fashikujve, sistemin e vijëzimit, gropëzimet, renditjen e fletëve, shenjat e kopjuesit, lidhjen, kapakët, fletët mbrojtëse, dëmtimet dhe ndërhyrjet e mëvonshme. Në këtë mënyrë, analiza kodikologjike ndihmon për të kuptuar jo vetëm fazën e prodhimit fillestar të kodikut, por edhe historinë e përdorimit, ruajtjes dhe transformimit të tij në periudha të mëvonshme.

Metoda historike shërben për t'i vendosur dorëshkrimet në kontekstin politik, kishtar dhe kulturor të kohës. Kodikët nuk mund të kuptohen jashtë institucioneve që i zotëronin, rrjeteve monastike ku qarkullonin, formave të patronazhit lokal, rreziqeve ushtarake, ndryshimeve politike dhe praktikave të ruajtjes. Në këtë kuadër, shënimet kronikale, inventarët dhe dokumentet arkivore nuk trajtohen si të dhëna dytësore, por si pjesë thelbësore e interpretimit historik të dorëshkrimeve.

Metoda krahasuese përdoret për t'i vendosur kodikët e Shqipërisë në marrëdhënie me dorëshkrime të tjera bizantine, italo-bizantine, epirote, ballkanike dhe kostandinopolitane. Kjo qasje shmang trajtimin e materialit shqiptar si një korpus të izoluar dhe e përfshin atë në rrjetin më të gjerë të qarkullimit të librave, të modeleve grafike, të teknikave dekorative dhe të funksioneve liturgjike. Vetëm përmes krahasimit mund të përcaktohet nëse një tipar i caktuar është lokal, rajonal, perandorak, arkaizues apo pjesë e një tradite më të gjerë.

Analiza ikonografike dhe artistike përdoret për shqyrtimin e miniaturave, ornamenteve, germave nistore, tabelave, kornizave dhe dekorit të dorëshkrimeve. Ajo synon të përcaktojë lidhjet stilistike, funksionin vizual të dekorit, marrëdhënien ndërmjet tekstit dhe imazhit, si edhe vendin që zënë kodikët në historinë e artit bizantin. Në vijim, analiza liturgjike shqyrton mënyrën se si përmbajtja e dorëshkrimeve lidhet me kalendarin kishtar, leximet, shërbesat, ciklet festive dhe përdorimin ritual. Kjo qasje është veçanërisht e rëndësishme për ungjijtë, ungjilltarët, liturgjitë dhe dorëshkrimet me funksion të drejtpërdrejtë kishtar.

Burimet e përdorura në këtë punim janë të natyrave të ndryshme dhe pasqyrojnë karakterin ndërdisiplinor të kërkimit. Burimin kryesor e përbëjnë vetë dorëshkrimet, ndër të cilat kodikët e ruajtur në Arkivin Qendror Shtetëror, dorëshkrimet me lidhje beratase që ruhen në bibliotekat britanike, si edhe materiale të tjera të njohura përmes katalogëve, faksimileve ose botimeve shkencore. Krahas këtyre burimeve parësore, punimi mbështetet në katalogët e dorëshkrimeve, përshkrimet e hershme, botimet e studiuesve të shek. XIX dhe XX, studimet paleografike e kodikologjike bashkëkohore, literaturën mbi artin bizantin dhe dorëshkrimet e ndriçuara, botimet liturgjike, studimet mbi traditën italo-bizantine, dokumentet arkivore dhe literaturën historike për qendrat kishtare shqiptare.

Një rëndësi të veçantë kanë shënimet e vetë dorëshkrimeve, si shënimet kodikografike, shënimet kodikografikë (kolofonët), shënimet e pronësisë, inventarët, listat e librave, shënimet kronikale, aktet e dhurimit dhe shënimet e mëvonshme. Këto

dëshmi bëjnë të mundur rindërtimin jo vetëm të historisë së prodhimit të dorëshkrimeve, por edhe të historisë së përdorimit, qarkullimit dhe ruajtjes së tyre. Në shumë raste, një shënim i shkurtër në margjinë, një inventar i dëmtuar ose një formulë kushtimi mund të ketë vlerë të çmuar për historinë e një institucioni kishtar, të një qyteti ose të një rrjeti më të gjerë kulturor.

Studimi ka edhe kufizimet e veta. Kufizimi i parë lidhet me karakterin fragmentar të trashëgimisë dorëshkrimore të ruajtur. Numri i dorëshkrimeve që kanë mbijetuar deri më sot nuk pasqyron plotësisht pasurinë e dikurshme të bibliotekave kishtare dhe monastike. Luftërat, pushtimet, zhvendosjet, kushtet materiale të ruajtjes, shpërbërja e disa institucioneve fetare dhe rrethanat ideologjike të shek. XX e kanë zvogëluar ndjeshëm korpusin që mund të studiohet sot. Për këtë arsye, çdo përfundim duhet të marrë parasysh faktin se kërkimi mbështetet mbi një pjesë të ruajtur të një realiteti historik dhe kulturor dikur më të gjerë.

Kufizimi i dytë lidhet me gjendjen materiale të disa dorëshkrimeve, e cila e kushtëzon analizën. Dëmtimet e pergamenës ose të letrës, humbja e fletëve, dëmtimi i lidhjes, zbehja e bojës, ndërhyrjet e mëvonshme dhe mungesa e pjesëve fillestare ose përfundimtare e vështirësojnë rindërtimin e plotë të strukturës së tyre. Në disa raste, mungesa e kolofonit ose e të dhënave të drejtpërdrejta bën që datimi dhe lokalizimi të mbështeten kryesisht në krahasime paleografike, kodikologjike dhe historiko-artistike. Për këtë arsye, përfundimet e tilla duhet të mbeten të hapura ndaj verifikimeve dhe rishqyrtimeve të mëtejshme.

Kufizimi i tretë lidhet me vështirësinë për të përcaktuar gjithmonë me siguri origjinën, rrugën e qarkullimit ose vendin e prodhimit të një kodiku. Emërtimet arkivore, si "i Beratit", "i Korçës" ose "i Vlorës", shpesh tregojnë vendin e fundit të ruajtjes, të përdorimit ose të identifikimit, por jo detyrimisht vendin e prodhimit. Kjo kërkon kujdes të veçantë metodologjik, pasi një dorëshkrim i ruajtur në një qytet shqiptar mund të jetë prodhuar në Kostandinopojë, në një qendër monastike, në Epir, në Italinë e Jugut ose në një mjedis tjetër të botës bizantine. Po ashtu, një kodik i prodhuar jashtë hapësirës shqiptare mund të ketë marrë kuptim të ri historik, liturgjik dhe kulturor përmes përdorimit, ruajtjes dhe përvetësimit të tij nga një komunitet lokal shqiptar.

Kufizimi i katërt lidhet me natyrën dhe qëllimin e këtij studimi. Punimi nuk synon të japë edicione kritike të plota të të gjitha teksteve që përmbajnë dorëshkrimet e shqyrtuara. Fokusi i tij është historiko-paleografik, kodikologjik, historiko-artistik dhe kulturor. Për këtë arsye, analiza tekstuale përdoret vetëm aty ku ndihmon për të kuptuar funksionin, përmbajtjen dhe traditën e dorëshkrimit. Ajo nuk zëvendëson nevojën për botime të ardhshme filologjike ose kritike të teksteve të veçanta. Po kështu, analiza e materialeve, e pigmenteve dhe e teknikave të prodhimit mbetet një drejtim që mund të thellohet në kërkimet e ardhshme përmes verifikimeve më të gjera laboratorike, aty ku gjendja e dorëshkrimeve dhe kërkesat e konservimit e bëjnë të mundur një qasje të tillë.

Struktura e punimit është ndërtuar në mënyrë që argumenti të zhvillohet nga historia e studimeve dhe e ruajtjes drejt analizës së grupeve kryesore të dorëshkrimeve. Kapitulli i parë trajton historinë e studimeve paleografike mbi kodikët e Shqipërisë nga shek. XIV deri në shek. XX. Ai nis me dëshmitë mesjetare për ekzistencën, ruajtjen dhe

inventarizimin e librave, për të kaluar më pas te katalogët e Anthim Aleksudhit, te kontributi i Pierre Batiffol-it, te dëshmitë e Panagiotis Poulitsas dhe Nikos Veis-it, te katalogimi i Johannes Koder-it dhe Erich Trapp-it, te puna e Theofan Popës dhe te zhvillimet e periudhës pas vitit 1990. Funksioni i këtij kapitulli është të vendosë bazën historiografike të punimit dhe të tregojë se studimi i kodikëve ka qenë gjithmonë i lidhur me historinë e ruajtjes, humbjes, rizbulimit dhe katalogimit të tyre.

Kapitulli i dytë i kushtohet Rilindjes Maqedonase dhe kodikëve bizantinë të shek. IX dhe X. Në qendër të tij qëndrojnë dorëshkrime të tilla si Beratinus 2, kodikët e Beratit 25 dhe 27, si edhe kodikët e Korçës 92 dhe 93. Ky kapitull shqyrton lidhjen e këtyre dorëshkrimeve me zhvillimet kryesore të shkrimit, artit dhe kulturës librore bizantine gjatë shek. IX dhe X. Ai synon të tregojë se korpusi i kodikëve të ruajtur në Shqipëri nuk përfaqëson vetëm një grup objektesh të veçuara me vlerë të lartë, por një bashkësi dëshmish që lidhen me qendrat kryesore të kulturës bizantine dhe me proceset e standardizimit të librit ungjillor, të transmetimit të traditës patristike dhe të rafinimit të dekorit dorëshkrimor.

Kapitulli i tretë trajton korpusin e dorëshkrimeve beratase që ruhen në bibliotekat britanike. Vëmendja përqendrohet te Magdalen College gr. 9, Magdalen College gr. 16, Additional 37007 dhe Additional 37008. Këta kodikë kanë rëndësi të veçantë, sepse ruajnë shënime, inventarë dhe dëshmi që i lidhin me Beratin, me historinë politike lokale, me qarkullimin e dorëshkrimeve, me shumëgjuhësinë, me reagimin institucional ndaj rrezikut dhe me prodhimin lokal të librit në fillim të shek. XV. Ky kapitull tregon se Berati nuk duhet kuptuar vetëm si vend ruajtjeje i dorëshkrimeve, por si një ekosistem libror, në të cilin dorëshkrimi përdorej, shënohej, mbrohej, inventarizohej dhe prodhohej.

Kapitulli i katërt shqyrton kodikët italo-bizantinë në Shqipëri, duke i vendosur ata në hapësirën kulturore ndërmjet Epirit dhe Italisë së Jugut. Ai trajton kontekstin historik dhe kulturor të hapësirës ndëradriatike, prodhimin libror dhe qendrat shkrimore, tiparet paleografike, kodikologjike dhe dekorative të traditës italo-bizantine, si edhe dorëshkrimet me prejardhje ose me tipare të tilla që ruhen në Arkivin Qendror Shtetëror. Funksioni i këtij kapitulli është të tregojë se Shqipëria mesjetare nuk qëndronte në një periferi pasive të botës bizantine, por në një zonë ndërveprimi kulturor ku qarkullonin libra, kopistë, modele grafike, praktika liturgjike dhe forma artistike.

Kapitulli i pestë i kushtohet periudhës së Paleologëve dhe kodikëve bizantinë të shek. XIII deri në shek. XV. Në qendër të tij qëndrojnë kodiku i Vlorës 10, kodiku i Vlorës 11 dhe kodiku i Beratit 13. Përmes analizës së shkrimit, ornamentit, miniaturave, dekorit floreal, lidhjeve të mundshme me scriptorium-in e Hodegonit dhe me kulturën e librit luksoz paleologian, ky kapitull i vendos dorëshkrimet e ruajtura në Shqipëri në dialog me zhvillimet kryesore të artit dhe të librit të periudhës së vonë bizantine. Ai synon të tregojë se këta kodikë nuk janë relikte të izoluara, por dëshmi të përfshirjes së hapësirës shqiptare në kulturën e lartë librore të periudhës paleologiane.

Në pjesën e përfundimeve, punimi sintetizon rezultatet kryesore të analizës dhe vlerëson kodikët mesjetarë të Shqipërisë si pjesë të një trashëgimie të shumëfishtë, tekstuale, materiale, artistike, liturgjike, historike dhe kulturore. Në këtë pjesë synohet

të dëshmohet se studimi i këtyre dorëshkrimeve nuk përbën vetëm një kontribut për njohjen më të plotë të një fondi arkivor, por edhe një mënyrë për të kuptuar vendin e Shqipërisë mesjetare në hartën e qytetërimit bizantin dhe të kulturës evropiane të librit.

Në përfundim të këtij rrugëtimi kërkimor, dëshiroj të shpreh mirënjohjen time të sinqertë për të gjithë ata që, në mënyra të ndryshme, kanë ndihmuar në përgatitjen dhe përmbylljen e këtij disertacioni.

Mirënjohjen time të parë ia drejtoj Departamentit të Historisë, pranë Fakultetit të Historisë dhe të Filologjisë, të Universitetit të Tiranës, për mundësinë akademike të ndjekjes dhe përmbylljes së këtij kërkimi doktoral, si edhe për mjedisin shkencor dhe institucional që ka shoqëruar zhvillimin e tij. Ky departament, me traditën e tij në formimin historik dhe kërkimin shkencor, ka përbërë kuadrin akademik brenda të cilit është konceptuar, zhvilluar dhe përfunduar ky punim.

Me mirënjohje të veçantë falënderoj udhëheqësen time shkencore, prof. dr. Valentina Duka, për orientimin akademik, këshillat e pakursyera, vërejtjet e vlefshme dhe mbështetjen e vazhdueshme gjatë gjithë procesit të hartimit të këtij disertacioni. Ndihmesa e saj ka qenë e rëndësishme për qartësimin e drejtimit kërkimor, për strukturimin e argumentit dhe për ruajtjen e kërkesave shkencore që një punim doktorature duhet të përmbushë.

Me mirënjohje të veçantë falënderoj prof. Agamemnon Tselikas, një nga figurat më të rëndësishme të paleografisë greke dhe bizantine. Roli i tij në formimin tim shkencor ka qenë themelor dhe i vazhdueshëm. Këshillat, sugjerimet dhe diskutimet me të kanë ndihmuar ndjeshëm në qartësimin e shumë çështjeve të trajtuara në këtë disertacion, veçanërisht atyre që lidhen me leximin paleografik, me vlerësimin e traditave shkrimore dhe me kuptimin e dorëshkrimit si dëshmi materiale e historike.

Mirënjohje të posaçme i shpreh prof. Santo Lucà, profesor emeritus në Universitetin e Romës Tor Vergata, pranë Departamentit të Studimeve Letrare, Filozofike dhe të Historisë së Artit, për ndihmën e vyer dhe këshillat shkencore, veçanërisht në trajtimin e kodikëve italo-bizantinë. Vërejtjet dhe orientimet e tij kanë qenë me rëndësi për vendosjen e këtij grupi dorëshkrimesh në kontekstin më të gjerë të traditave librore ndërmjet Bizantit, Epirit dhe Italisë së Jugut.

Falënderoj gjithashtu prof. Peter Schreiner, bizantolog i shquar dhe profesor i studimeve bizantine në Universitetin e Këlnit, për ndihmën e çmuar në sigurimin e të dhënave që lidhen me pasurinë e bibliotekave mesjetare në hapësirën ballkanike dhe më gjerë. Ndihmesa e tij ka qenë e vlefshme për zgjerimin e horizontit krahasues të këtij studimi dhe për kuptimin më të plotë të qarkullimit të librit në Mesjetë.

Me nderim dhe mirënjohje kujtoj të ndjerin Monsinjor Paul Canart, ish nënprefekt i Bibliotekës Apostolike të Vatikanit dhe studiues i shquar i kulturës grafike dhe librore bizantine. Bisedat me të, gjatë studimeve të mia doktorale në Institutin e Studimeve Bizantine të Fondacionit Kombëtar Helen për Kërkime në Athinë, kanë ndikuar ndjeshëm në formimin tim shkencor dhe në qartësimin e çështjeve që lidhen me dorëshkrimet bizantine.

Mirënjohje u drejtoj institucioneve që më kanë krijuar mundësi për konsultimin e materialeve të nevojshme, veçanërisht Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave, Arkivit Historik të Kishës Ortodokse Autoqefale të Shqipërisë dhe Arkivit Historik e

Paleografik të Athinës. Falënderoj drejtuesit dhe punonjësit e këtyre institucioneve, si edhe të bibliotekave dhe qendrave të tjera të trashëgimisë kulturore, për gatishmërinë, korrektësinë dhe ndihmën profesionale të treguar gjatë procesit të kërkimit.

Falënderoj gjithashtu familjen time, e cila me dashuri, durim dhe mirëkuptim më ka shoqëruar gjatë kësaj pune të gjatë kërkimore.

E dorëzoj këtë disertacion me vetëdijen se ai përfaqëson një hap në një rrugë kërkimore që mbetet e hapur dhe që duhet të vazhdojë. Kodikët mesjetarë të Shqipërisë janë një pasuri e çmuar e trashëgimisë sonë kulturore, e cila kërkon studim të mëtejshëm, ruajtje të kujdesshme dhe vlerësim të denjë shkencor.

Andi Rembeci
Tiranë, qershor 2026

HYRJE

HISTORIA POLITIKE E PERANDORISË BIZANTINE DHE E HAPËSIRËS SHQIPTARE (SHEK. IX–XV)

Shek. IX shënoi ringritjen e autoritetit bizantin pas një periudhe të gjatë krizash ushtarake, fetare dhe administrative. Me ngjitjen e Vasilit I në fron në vitin 867 dhe me formimin e dinastisë që historiografia e njeh si "Maqedonase", perandoria hyri në një fazë riorganizimi politik dhe ushtarak. Elita civile dhe ushtarake u rindërtua rreth shërbimit ndaj shtetit, ndërsa parimi dinastik mbeti i brishtë, i varur nga aftësia për të qeverisur, nga mbështetja e oborrit dhe nga kontrolli i ushtrisë.[1]

Në Ballkan, politika maqedonase u përcaktua nga dy drejtime kryesore. I pari lidhej me ruajtjen e korridoreve strategjike drejt Adriatikut, ndërsa i dyti me përballjen ndaj fuqisë bullgare. Në këtë sistem, Dyrrachion-i kishte një rëndësi të përveçme politike dhe ushtarake. Ai nuk funksiononte thjesht si port, por si porta perëndimore e pranisë bizantine në Ballkan, prej nga Via Egnatia lidhte brigjet e Adriatikut me Selanikun dhe Kostandinopojën.[2] Kontrolli i Dyrrachion-it dhe i rrugëve që dilnin prej tij përfshihej në politikën e përgjithshme të mbrojtjes së provincave perëndimore të perandorisë. Për këtë arsye, siguria e këtij qyteti dhe e hinterlandit të tij nuk përbënte vetëm një çështje lokale, por një element të rëndësishëm të ekuilibrit bizantin në Ballkanin perëndimor.[3]

Ky ekuilibër politik u vu seriozisht në provë në fund të shek. X dhe në fillim të shek. XI, kur fuqia e Samuelit u bë kërcënimi kryesor për praninë bizantine në Ballkanin perëndimor. E vendosur në hapësirën maqedono-bullgare, me qendra të lidhura me Prespën dhe Ohrin, struktura politike e Samuelit sfidoi kontrollin bizantin mbi rrugët, qytetet dhe zonat kufitare që lidhnin Adriatikun me brendësinë ballkanike.[4] Fushatat e Vasilit II kundër kësaj fuqie tregojnë se politika bizantine në Ballkan nuk kishte vetëm karakter ushtarak. Ajo përfshinte edhe riorganizimin administrativ dhe kishtar të territoreve të rikthyera nën autoritetin perandorak. Thyerja e fuqisë bullgare,

---

[1] Anthony Kaldellis, *The New Roman Empire. A History of Byzantium* (Oxford: Oxford University Press, 2024), 519–520; Warren Treadgold, "The Macedonian Renaissance," në *Renaissances before the Renaissance. Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, red. Warren Treadgold (Stanford, CA: Stanford University Press, 1984), 75–98.

[2] Alain Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle* (Thessalonique: Institute for Balkan Studies, 1981), ix–x; Marie Spiro, "Vergil in Albania: An Early Byzantine Mosaic Pavement at Arapaj," në *The Mediaeval Albanians*, red. Charalambos Gasparis, Institute for Byzantine Research, International Symposium 5 (Athens: National Hellenic Research Foundation, 1998), 132; Björn Forsén dhe Brikena Shkodra-Rrugia, "The Early Christian Landscape of Dyrrachium. The First Miles Along the Via Egnatia," në *Epirus Revisited. New Perceptions of Its History and Material Culture*, red. Christos Stavrakos, Studies in Byzantine History and Civilization 16 (Turnhout: Brepols, 2020), 93–114.

[3] Anna Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area. Art, Power and Patronage in Twelfth- to Fourteenth-Century Churches in Albania*, vol. 1 (PhD diss., Courtauld Institute of Art, University of London, 2010), 45–47; Pëllumb Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt. Berati dhe Vlora në shekujt XII–XV* (Tiranë: Shtëpia Botuese 55, 2009), 66–67; Alain Ducellier, "Les Albanais dans l'empire byzantin. De la communauté à l'expansion," në *The Mediaeval Albanians*, red. Charalambos Gasparis, Institute for Byzantine Research, International Symposium 5 (Athens: National Hellenic Research Foundation, 1998), 33–34.

[4] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 575–578; Ducellier, "Les Albanais dans l'empire byzantin," 34–35.

sidomos pas betejës së Kleidion-it në vitin 1014 dhe dorëzimit të strukturave politike bullgare në vitet pasuese, i hapi rrugë një rikonfigurimi të gjerë të rajonit.[5] Pas përfundimit të këtij procesi, autoriteti bizantin u konsolidua edhe përmes organizimit kishtar. Konfirmimi i kryepeshkopatës autoqefale të Ohrit krijoi një instrument të rëndësishëm integrimi, ku juridiksioni kishtar shoqëronte dhe plotësonte rendin administrativ të perandorisë. Brenda këtij juridiksioni përfshiheshin Janina, Kosturi dhe seli të tjera që lidheshin me hapësirën e Shqipërisë jugore dhe me bregdetin adriatik e jonian.[6]

Rëndësia e Ohrit në këtë riorganizim ishte politike po aq sa kishtare. Pas shkatërrimit të qendrës politike bullgare, ruajtja e një strukture të veçantë kishtare i mundësoi Bizantit të shmangte ndërprerjen e menjëhershme të rendit lokal dhe ta përdorte autoritetin kishtar si mjet integrimi administrativ.[7] Për hapësirën shqiptare, ky zhvillim krijoi një konfigurim më të ndërlikuar varësish politike dhe kishtare. Pjesë të saj nuk lidheshin vetëm me Dyrrachion-in, por edhe me qendra të tjera kishtare dhe administrative, sidomos në juglindje dhe në jug. Në këtë zonë, Ohri, Kosturi dhe Janina formuan një rrjet të dendur marrëdhëniesh me autoritetin perandorak, duke e përfshirë hapësirën shqiptare në një sistem më të gjerë kontrolli, ndërmjetësimi dhe integrimi bizantin.[8]

Pas vdekjes së Vasilit II, kontrolli bizantin në Ballkan mbeti i fortë, por jo i pakontestuar. Kryengritja e Petar Deljanit në vitet 1040–1041, e cila nisi nga Beogradi dhe u shtri deri pranë Selanikut, nxori në pah tensionet që vijonin të ekzistonin brenda rendit të vendosur pas vitit 1018. Këto tensione kishin karakter fiskal, ushtarak dhe etnopolitik, duke treguar se integrimi i territoreve të mëparshme bullgare nuk kishte prodhuar një stabilitet të plotë.[9] Në të njëjtin kontekst përmendet edhe pjesëmarrja e temës së Nikopojës në një protestë fiskale paralele. Ky fakt ka rëndësi për kuptimin e jugperëndimit ballkanik si një hapësirë ku pakënaqësia ndaj qendrës perandorake mund të merrte forma të ndryshme. Ajo nuk shfaqej gjithmonë sipas modelit të kryengritjes bullgare, por mund të lidhej edhe me barrën fiskale, marrëdhëniet administrative dhe tensionet ndërmjet qendrës dhe provincave.[10]

Në këtë fazë, hapësira shqiptare nuk shfaqet si një njësi politike e pavarur, por si pjesë e arkitekturës perandorake të kufirit perëndimor. Rëndësia e saj për historinë e mëvonshme lidhet pikërisht me këtë pozicion ndërmjetësues. Qytetet, kështjellat, rrugët dhe strukturat kishtare që u konsoliduan ose u ruajtën gjatë kësaj periudhe krijuan kornizën institucionale dhe territoriale mbi të cilën do të zhvilloheshin krizat e shekujve XI, XII dhe XIII. Dyrrachion-i, Vlora, Kanina, Berati, Kruja dhe qendrat jugore u formësuan brenda kësaj trashëgimie të administrimit bizantin. Roli i tyre i mëvonshëm politik, ushtarak dhe kishtar lidhet me funksionet që kishin marrë në sistemin perandorak, si pika kontrolli, nyje komunikimi dhe qendra ndërmjetësimi ndërmjet

---

[5] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 581–584; Ducellier, "Les Albanais dans l'empire byzantin," 35.

[6] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 583–584; Ducellier, "Les Albanais dans l'empire byzantin," 35. Shih edhe Nikos Oikonomidès, "Andronic II Paléologue et la ville de Kroia," në *The Mediaeval Albanians*, red. Charalambos Gasparis, Institute for Byzantine Research, International Symposium 5 (Athens: National Hellenic Research Foundation, 1998), 246.

[7] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 583–584; Ducellier, "Les Albanais dans l'empire byzantin," 35.

[8] Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 45–47; Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 28. Shih edhe Ducellier, "Les Albanais dans l'empire byzantin," 35.

[9] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 599–600.

[10] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 599–600; Myrto Veikou, *Byzantine Epirus. A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh–Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece* (Leiden: Brill, 2012), 467.

Adriatikut, brendësisë ballkanike dhe autoritetit të Kostandinopojës.[11]

Shekulli XI ndryshoi drejtimin e historisë politike të Mesdheut lindor. Viti 1071 përfaqëson një nyje të dyfishtë krize, sepse humbja e Barit në Perëndim u shoqërua me disfatën e Mantzikertit në Lindje, duke e vendosur Bizantin përballë humbjes së Italisë jugore, depërtimit turk në Anadoll dhe rritjes së presionit norman në Adriatik.[12] Deri në këtë periudhë, Bizanti kishte synuar shpesh ruajtjen ose zgjerimin e pranisë së tij në Itali. Pas humbjes së Barit në vitin 1071 dhe pas tronditjeve të mëdha në Lindje, hapësira shqiptare mori gjithnjë e më tepër funksionin e një kufiri mbrojtës ndaj depërtimeve perëndimore.[13] Ky ndryshim e zhvendosi rolin politik të bregdetit shqiptar brenda strategjisë bizantine. Nga një pikë mbështetjeje për praninë perandorake në Adriatik, kjo hapësirë u shndërrua gradualisht në portë hyrjeje për fuqitë perëndimore drejt territoreve të perandorisë. Dyrrachion-i, në veçanti, u vendos në qendër të këtij tensioni të ri, si qytet kufitar, nyje ushtarake dhe pikë kontakti ndërmjet Bizantit dhe forcave latine.[14]

Kriza e viteve 1048–1081 lidhet me dobësimin e pranisë bizantine në Itali, me rritjen e presionit norman, me tronditjet në Anatoli dhe me rivalitetet e brendshme ndërmjet elitës ushtarake dhe asaj civile.[15] Në prag të ardhjes së Aleksit I Komnen në pushtet, perandoria ndodhej në një gjendje shumë të rëndë, me humbje të mëdha në Anadoll, me trazira në Ballkan dhe me Robert Guiskardin që përgatitej të kalonte Adriatikun kundër zotërimeve bizantine.[16] Këto zhvillime e ndryshuan ndjeshëm pozitën politike dhe ushtarake të kufirit perëndimor të perandorisë. Në këtë mjedis, Dyrrachion-i mori një rëndësi të madhe strategjike. Çdo ndërhyrje nga Italia jugore drejt Ballkanit lidhej domosdoshmërish me kontrollin e portit dhe të rrugëve që nisnin prej tij. Për këtë arsye, luftërat normane të fundit të shek. XI nuk përbënin ngjarje periferike, por e vendosën hapësirën shqiptare në qendër të strategjisë mbrojtëse të perandorisë.[17]

Me ardhjen e Komnenëve, sidomos gjatë sundimit të Aleksit I dhe pasardhësve të tij, Perandoria Bizantine u përpoq ta menaxhonte krizën përmes një kombinimi diplomacie, martesash politike, mobilizimi ushtarak dhe marrëveshjesh me fuqi të huaja.[18] Kjo politikë solli një ringritje të pjesshme të autoritetit perandorak, por nuk

---

[11] Veikou, *Byzantine Epirus*, 19–24; Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 26–31, 38–39, 66–67; Ducellier, "Les Albanais dans l'empire byzantin," 36–38.

[12] Angeliki E. Laiou, "Political History. An Outline," në *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, vol. 1, red. Angeliki E. Laiou (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2002), 20. Shih edhe Warren Treadgold, *A Concise History of Byzantium* (Basingstoke: Palgrave, 2001), 171–173.

[13] Pëllumb Xhufi, *Dilemat e Arbërit. Një studim mbi Shqipërinë e shek. XI–XVI* (Tiranë: Pegi, 2006), 49–50; Jean Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands, 867–1071* (Paris: Albert Fontemoing, 1904), 132 e vijim. Shih edhe Vera von Falkenhausen, *La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all'XI secolo* (Bari: Ecumenica Editrice, 1978), 46–51; Kaldellis, *The New Roman Empire*, 611–638.

[14] Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, ix–x; Kaldellis, *The New Roman Empire*, 620–645; Forsén dhe Shkodra-Rrugia, "The Early Christian Landscape of Dyrrachium," 93–96. Shih edhe Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 49–50.

[15] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 611–637; Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin*, 132 e vijim.

[16] Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium* (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005), 257–258. Shih edhe Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 171–173.

[17] Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, ix–x; Forsén dhe Shkodra-Rrugia, "The Early Christian Landscape of Dyrrachium," 95–96; Kaldellis, *The New Roman Empire*, 639–641.

[18] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 638–695; John Haldon, "Social Élites, Wealth, and Power," në *A Social History of Byzantium*, red. John Haldon (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2009), 189. Shih edhe

riktheu stabilitetin e gjerë që kishte karakterizuar periudhën maqedonase. Në Ballkanin perëndimor, kontrolli mbi bregdetin dhe mbi Via Egnatia-n mbeti thelbësor për mbrojtjen e perandorisë. Në këtë kuadër, Dyrrachion-i nuk mund të kuptohet i shkëputur nga prapatoka e tij. Ai mbështetej në marrëdhënien me krahinat vendase që furnizonin, mbronin dhe ndërmjetësonin lidhjen e qytetit me brendësinë ballkanike.[19] Aleanca e vitit 1082 me Venedikun, e lidhur për t'u përballur me normanët, pati pasoja të gjera politike dhe ekonomike, sepse u dha venedikasve privilegje tregtare që forcuan praninë italiane në qarkullimin ekonomik të perandorisë.[20] Presioni nga Serbia, Dioklea, normanët dhe fuqitë italiane u rrit në mënyrë të ndërprerë, duke e kthyer hapësirën shqiptare në një zonë të ndjeshme kontakti dhe përplasjeje politike.[21] Në këtë kontekst, Dyrrachion-i ruajti rolin e tij si nyje strategjike, ndërsa qytetet dhe kështjellat përreth u përfshinë gjithnjë e më shumë në logjikën e diplomacisë dhe të luftës kufitare.

Në këtë mjedis u shfaq edhe Arbëria, ose Arbanon-i, si realitet politik lokal. Burimet e shek. XII dhe të fillimit të shek. XIII tregojnë se kjo hapësirë zhvillohej në ndërthurjen e dy horizonteve politike dhe kulturore, traditës bizantine dhe botës latine-adriatike.[22] Dinastia e Progonëve, e trajtuar në historiografi si shtëpia e parë sunduese e Arbërisë, lidhet me Progonin, Gjinin dhe Dhimitrin. Në burime, Dhimitri shfaqet me tituj bizantinë si *panhypersebastos* dhe *megas archon*, çka tregon se elitat lokale përdornin gjuhën e hierarkisë perandorake për të artikuluar dhe legjitimuar pushtetin e tyre.[23]

Ky formim vendor nuk përfaqësonte një shkëputje të thjeshtë nga Bizanti. Përkundrazi, ai shprehte një tipar karakteristik të kufijve perandorakë në shekujt XI dhe XII. Aristokracitë lokale fitonin hapësirë më të gjerë veprimi, ndërsa titujt, prestigji dhe legjitimiteti i tyre vazhdonin të ndërtoheshin në marrëdhënie me Kostandinopojën, me kishën e Dyrrachion-it dhe me strukturat latine të bregdetit.[24] Në këtë kuadër, Arbëria shfaqet si një rast ndërmjetës. Autonomizimi politik nuk e përjashtonte trashëgiminë bizantine, por e përdorte atë si kapital simbolik dhe institucional. Kjo trashëgimi u bë pjesë e mënyrës me të cilën elitat vendore artikuluan pushtetin, ruajtën lidhjet me qendrat më të mëdha politike dhe u përshtatën me ekuilibrat e ndryshueshëm të Adriatikut dhe të Ballkanit perëndimor.[25]

Në fund të shek. XII, balanca politike në hapësirën shqiptare ndryshoi më tej. Zonat veriore të Shqipërisë së sotme, përfshirë hapësirat në veri të Drinit dhe lidhjet me Shkodrën, hynë gjithnjë e më shumë në orbitën e Dioklesë dhe të mbretërisë serbe. Në

Kaldellis, *The New Roman Empire*, 662–663.

[19] Aleksandër Meksi, "Shqipëria në shek. VII–XII," në *Kishat e Shqipërisë. Historia, arkitektura, shek. IV–XV / Churches of Albania. History, Architecture, 4th–15th Centuries* (Tiranë: Plejad, 2022), 172–173. Shih edhe Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 66–67.

[20] Gregory, *A History of Byzantium*, 258. Shih edhe Angeliki E. Laiou, "Exchange and Trade, Seventh–Twelfth Centuries," në *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, vol. 2, red. Angeliki E. Laiou (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2002), 745–746.

[21] Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 45–47; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, xii–xiii. Shih edhe Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 50.

[22] Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 87–101. Shih edhe Pëllumb Xhufi, "La 'Debizantinizzazione' dell'Arbanon," në *The Mediaeval Albanians*, red. Charalambos Gasparis, Institute for Byzantine Research, International Symposium 5 (Athens: National Hellenic Research Foundation, 1998), 59–77; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 138–141.

[23] Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 96; Xhufi, "La 'Debizantinizzazione' dell'Arbanon," 66–67; A. Soloviev, "Eine Urkunde des Panhypersebastos Demetrios, megas archon von Albanien," *Byzantinische Zeitschrift* 34 (1934): 304–310.

[24] Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 89–96; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 138–141.

[25] Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 138–141; Xhufi, "La 'Debizantinizzazione' dell'Arbanon," 66–67; Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 100–101.

të njëjtën kohë, zonat jugore mbetën të lidhura me sundimin bizantin, megjithëse presioni i Perëndimit latin dhe i Kishës së Romës u bë më i dukshëm.[26] Kjo ndarje e vonë e shek. XII krijoi një konfigurim politik të shumëfishtë. Në prag të shek. XIII, hapësira shqiptare nuk paraqitej si provincë e njëtrajtshme, por si fushë konkurrimi ndërmjet modeleve të ndryshme politike, bizantine, serbe, latine-adriatike dhe vendore. Ky pluralitet autoritetesh do të përcaktonte zhvillimet e mëvonshme pas krizës së vitit 1204.[27]

Marrja e Kostandinopojës nga Kryqëzata IV në vitin 1204 përbën një nga kthesat më të rëndësishme politike të periudhës së mesme bizantine. Ajo solli krijimin e Perandorisë Latine, formimin e formacioneve shtetërore bizantine të mërgimit dhe riorganizimin e thellë të hartës politike të Ballkanit.[28] Për hapësirën shqiptare, pasojat u shfaqën menjëherë. Në ndarjen e territoreve të njohur si *Partitio Romaniae*, provinca e Durrësit dhe Arbëria, së bashku me një varg njësish të tjera perëndimore, iu caktuan Venedikut.[29] Kjo ndarje nuk ishte rezultat i rastësishëm i pushtimit, por pjesë e një projekti të hartuar që në mars të vitit 1204, kur kryqtarët dhe Venediku kishin parashikuar copëtimin e Perandorisë Bizantine dhe themelimin e një perandorie latine mbi rrënojat e saj.[30] Ky akt e vendosi bregdetin shqiptar në qendër të konkurrencës ndërmjet trashëgimisë bizantine, interesave latine dhe fuqive vendore që po fitonin hapësirë politike pas dobësimit të autoritetit të Kostandinopojës.

Megjithatë, ndarja e përcaktuar në dokumentet pas vitit 1204 nuk u përkthye menjëherë në kontroll real mbi terrenin. Venediku krijoi Dukatin e Durrësit, por nuk arriti ta shtrinte në mënyrë të qëndrueshme autoritetin e tij në gjithë brendësinë shqiptare dhe epirote.[31] Kjo mospërputhje ndërmjet pretendimit juridik dhe kontrollit efektiv lidhej me vetë natyrën e interesave venedikase. Republika ishte më e përqendruar te pikat strategjike, portet dhe ishujt përgjatë bregdetit sesa te brendësia malore.[32] Kjo zgjedhje politike krijoi hapësirë veprimi për forcat lokale dhe për qendrat epirote, të cilat shfrytëzuan dobësimin e autoritetit bizantin dhe kufijtë praktikë të pranisë venedikase.

Në këtë hapësirë u formua edhe shteti epirot i Mihalit I Komnen Duka. Duke u mbështetur në Artë, ai krijoi një formacion politik të pavarur, i njohur shpesh në terminologjinë historiografike si Despotati i Epirit, që shtrihej nga Naupaktos në jug deri pranë Dyrrachion-it në veri.[33] Ky zhvillim e ktheu Epirin në një nga qendrat kryesore të trashëgimisë politike bizantine pas rënies së Kostandinopojës. Formacioni shtetëror i Epirit u ndërtua si shtet greko-bizantin në pjesën perëndimore të Ballkanit,

---

[26] Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 45–47.

[27] Meksi, *Churches of Albania*, 204–207. Shih edhe Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267–1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 1–4.

[28] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 696–732; Gregory, *A History of Byzantium*, 281–283. Shih edhe Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 197–200.

[29] Meksi, *Churches of Albania*, 204–7. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 98; Leonela Fundić, *Art, Power, and Patronage in the Principality of Epirus, 1204–1318*, Routledge Research in Byzantine Studies (Abingdon, Oxon: Routledge, 2022), 1–3.

[30] Georg Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, përkth. Joan Hussey (Oxford: Basil Blackwell, 1968), 416, 422–424.

[31] Meksi, *Churches of Albania*, 204–207. Xhufi, "La 'Debizantinizzazione' dell'Arbanon," 67.

[32] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 763; Fundić, *Art, Power, and Patronage*, 1–2; Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 423–424.

[33] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 763; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 2–5; Fundić, *Art, Power, and Patronage*, 1–2; Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 425; Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 199–200.

ku sundimtarët Komnen Duka artikuluan pretendimin për vazhdimësi me traditën perandorake bizantine.[34] Në këtë mënyrë, hapësira shqiptare jugore dhe qendrore u përfshi në një sistem të ri autoriteti, ku trashëgimia bizantine, rivaliteti me latinët dhe kontrolli i rrugëve drejt Adriatikut u ndërthurën në një projekt politik rajonal.

Raportet ndërmjet Venedikut, Epirit dhe Arbërisë në vitet e para pas vitit 1204 nuk përbënin një aleancë të qartë të treanshme. Për vitet 1208–1209, burimet nuk ofrojnë prova të mjaftueshme për një marrëveshje zyrtare ndërmjet Mihalit të Epirit, Dhimitrit të Arbërisë dhe Venedikut. Marrëdhëniet ndërmjet tyre zhvilloheshin në një klimë mosbesimi, pretendimesh mbi pronat kishtare dhe konkurrence tregtare.[35] Dhimitri i Arbërisë, i lidhur me Raguzën dhe me Romën, mbajti një qëndrim të ndërmjetëm ndaj Venedikut. Ai nuk shfaqet as si kundërshtar i hapur i menjëhershëm, as si vartës i bindur i autoritetit venedikas. Ky pozicion ambivalent pasqyronte natyrën e politikës vendore në Arbëri, ku elitat lokale manovronin ndërmjet Venedikut, Epirit, botës latine dhe trashëgimisë bizantine për të ruajtur hapësirën e tyre të veprimit.[36]

Në vitin 1213, Mihali I Engjëlli Duka arriti të merrte Durrësin, duke përfituar nga tensionet ndërmjet Dukatit venedikas, Principatës së Arbërisë dhe kishës vendase.[37] Kjo ngjarje shënon një moment të rëndësishëm në historinë politike të hapësirës shqiptare, pasi nxjerr në pah ndërvarësinë ndërmjet portit, brendësisë dhe strukturave kishtare. Durrësi, Arbëria dhe Epiri nuk funksiononin si tri hapësira të izoluara politike. Ato formonin një sistem të përbashkët konkurrimi, ku kontrolli i portit krijonte përparësi mbi rrugët e brendshme dhe mbi pretendimet politike ndaj Arbërisë. Në këtë kuadër, zotërimi i Durrësit kishte rëndësi jo vetëm ushtarake dhe tregtare, por edhe institucionale, sepse ndikonte drejtpërdrejt në ekuilibrin ndërmjet pushtetit epirot, autoritetit venedikas dhe elitave vendore.[38]

Gjysma e parë e shek. XIII u karakterizua nga lëvizja e vazhdueshme e kufijve dhe nga konkurrenca ndërmjet qendrave që pretendonin trashëgiminë politike bizantine. Dyrrachion-i, Vlora, Kanina, Berati dhe qendrat ndërmjetëse u përfshinë në rivalitetin ndërmjet sundimtarëve epirotë, Nikeas, Venedikut dhe, më vonë, fuqive siciliane.[39] Rëndësia e këtyre qendrave lidhej me kontrollin e hyrjes perëndimore të Via Egnatia-s dhe me mundësinë për të ndërmjetësuar lëvizjen ndërmjet Adriatikut dhe brendësisë ballkanike. Për këtë arsye, ndryshimi i zotërimit të tyre nuk përbënte episod lokal, por pjesë të betejës më të gjerë për trashëgiminë e Perandorisë Bizantine pas vitit 1204.[40]

Rikthimi i Kostandinopojës në duart bizantine në vitin 1261, nga Mihali VIII Paleologu, nuk e rivendosi perandorinë në kufijtë e saj të mëparshëm. Ai krijoi një program restaurues, i cili synonte mbrojtjen e kryeqytetit dhe rikthimin e territoreve të humbura.[41] Në këtë program, Shqipëria perëndimore kishte rëndësi të veçantë

---

[34] Fundić, *Art, Power, and Patronage*, 1–3.
[35] Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 139–140, 156–157.
[36] Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 139–140.
[37] Meksi, *Churches of Albania*, 204–7.
[38] Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 122–123.
[39] Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 45–47.
[40] Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 256–257; Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 199–201. Shih edhe Gregory, *A History of Byzantium*, 282–283; Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 416–417.
[41] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 789–842; Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 449–452. Shih edhe Gregory, *A History of Byzantium*, 292–294; Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 202–205; Angeliki E. Laiou, "Political History. An Outline," në *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, vol. 1, red. Angeliki E. Laiou (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2002), 23–24.

strategjike. Një sulm perëndimor kundër Kostandinopojës mund të nisej nga Italia jugore dhe të kalonte përmes Durrësit, Vlorës, Kaninës, Beratit dhe rrugëve të Epirit.[42] Këto qendra u përfshinë kështu në një sistem mbrojtës më të gjerë, ku kontrolli i Adriatikut, i porteve dhe i korridoreve tokësore lidhej drejtpërdrejt me sigurinë e kryeqytetit bizantin. Këtë pretendim e dëshmon edhe programi ikonografik i kishës së Shën Mërisë në Apoloni, ku perandori paraqitet si zotërues dhe mbrojtës tokësor i një zone që afirmohej si pjesë e botës bizantine të rikthyer.[43]

Rreziku kryesor perëndimor për politikën restauruese të Mihalit VIII ishte Karli I Anzhu. Në fillim të viteve 1270, ai u shpall mbret i Shqipërisë pas negociatave me krerë latinë dhe vendorë, duke e kthyer Durrësin në qendrën kryesore të projektit anzhuin në bregun lindor të Adriatikut.[44] Dokumentet anzhuine të viteve 1272-1273 tregojnë se Durrësi dhe Vlora u shndërruan në baza të grumbullimit të armëve, furnizimeve dhe mjeteve financiare për një ndërmarrje më të gjerë kundër Kostandinopojës.[45] Ky formacion anzhuin, i njohur në burime dhe në historiografi si Principata ose Mbretëria e Shqipërisë, përfshinte një varg qendrash strategjike, ndër të cilat Kanina, Berati, ndoshta Vlora, Kruja, Durrësi dhe pjesë të rëndësishme të bregdetit shqiptar.[46] Në këtë mënyrë, hapësira shqiptare u vendos në qendër të përplasjes ndërmjet projektit restaurues bizantin dhe ekspansionit latin nga Italia jugore.

Ngritja e pushtetit anzhuin nuk u zhvillua në një terren politik bosh. Para Karlit I Anzhu, Manfredi i Sicilisë kishte pushtuar në vitin 1257 një brez të rëndësishëm të bregdetit shqiptar dhe të Epirit të Ri, ku përfshiheshin Vlora, Kanina, Berati dhe Korfuzi.[47] Këto pushtime u njohën nga despoti Mihal II i Epirit në kuadër të një aleance të drejtuar kundër Nikeas, duke e lidhur hapësirën shqiptare me rivalitetin më të gjerë për trashëgiminë politike bizantine.[48] Pas vdekjes së Manfredit dhe pas marrëveshjes së Viterbos në vitin 1267, Karli I Anzhu trashëgoi pretendimet mbi zotërimet e tij

---

[42] Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 256–257; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 14; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, xii–xiii..

[43] Galina Fingarova, "The Church of Saint Mary in Apollonia. An Expression of Byzantine Imperial Claims," në *Epirus Revisited. New Perceptions of Its History and Material Culture*, red. Christos Stavrakos, Studies in Byzantine History and Civilization 16 (Turnhout: Brepols, 2020), 115–138, veçanërisht 126. Fingarova e daton imazhin ktitorik në vitet 1272–1275 dhe e interpreton figurën e Mihalit VIII Paleologut si deklarim të pretendimit perandorak mbi këtë kënd të botës bizantine. Për datimin dhe interpretimin, shih Petar Miljković-Pepek, "Le portrait de l'empereur byzantin Michel VIII à l'église rupestre de Saint-Érasme près d'Ohrid," *Cahiers archéologiques* 45 (1997): 169–177, veçanërisht 171–173; Heide Buschhausen dhe Helmut Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia*, Byzantina Vindobonensia 8 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976), 157.

[44] Gregory, *A History of Byzantium*, 293–294. Shih edhe Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 204–205; Kaldellis, *The New Roman Empire*, 798–801; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 263.

[45] Lajos Thallóczy, Konstantin Jireček dhe Milan Šufflay, eds., *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, vol. 1, *Annos 344–1343 tabulamque geographicam continens* (Vindobonae: Typis Adolphi Holzhausen, 1913), nr. 273, 275, 287, 288, 291, 295, 297, 304; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 15–16. Shih edhe Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282. A Study in Byzantine-Latin Relations* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959), 256–257; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 241–242.

[46] Nicol, *The Despotate of Epiros*, 14–16. Shih edhe Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 230–255; Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 124–125.

[47] Nicol, *The Despotate of Epiros*, 5–6, 12–14. Shih edhe Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 19–20; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 127.

[48] Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 137; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 5–7. Nicol e lidh aleancën e Mihalit II me Manfredin dhe me Vilhelm Villehardouin-in me rivalitetin ndërmjet Epirit dhe Nikeas për Selanikun dhe, më gjerë, për trashëgiminë bizantine.

epirote dhe shqiptare.[49] Megjithatë, kalimi i pretendimit juridik në kontroll efektiv mbi kështjellat kërkonte negociata, marrëveshje me elitat vendore dhe ndërhyrje ushtarake. Vlora, Kanina dhe Berati nuk iu nënshtruan automatikisht pushtetit anzhuin. Zotëruesit e këtyre qendrave, të lidhur me rrethin e Filip Kinardit, për një kohë refuzuan t'i dorëzoheshin Karlit I Anzhu ose ta njihnin atë si zot.[50] Në këtë mënyrë, pushteti anzhuin në Shqipëri u ndërtua përmes një procesi të ndërlikuar, ku pretendimi dinastik, diplomacia perëndimore dhe realitetet lokale të Adriatikut lindor vepronin njëkohësisht.

Berati u bë qendra e përplasjes vendimtare ndërmjet projektit anzhuin dhe politikës restauruese bizantine në Adriatikun lindor. Në vitin 1272, trupat anzhuine depërtuan deri në Berat, ku Gazo Chinardo veproi kundër tre nipërve të tij rebelë, ndërsa Mihali VIII u përpoq t'u drejtohej krerëve shqiptarë të Durrësit dhe Beratit për t'i shkëputur nga besnikëria ndaj Karlit.[51] Trupat anzhuine arritën të hynin në qytet në vitin 1272, por Bizanti e rimori atë në vitin 1274. Në vitin 1279, Karli I Anzhu nisi një ofensivë të re, me Beratin si objektivin e parë strategjik, sepse bllokonte rrugën drejt Maqedonisë dhe, më tej, drejt Kostandinopojës. Rrethimi zgjati dy vjet dhe përfundoi me disfatën anzhuine në betejën e vitit 1281.[52] Në traditën historiografike shqiptare, beteja e Beratit është vlerësuar si një moment kthese për fatin e projektit anzhuin në Lindje. Fitorja bizantine e prillit 1281 pati një jehonë të gjerë politike dhe simbolike. Rëndësia e saj u shpreh edhe në urdhrin e Mihalit VIII për paraqitjen e skenave të betejës në pallatin e Vllahernave, ndërsa kujtimi i triumfit u ruajt në traditën historiografike dhe letrare bizantine të kohës, te Georgios Pachymeres dhe Maksim Planudi.[53] Dështimi për të marrë Beratin goditi rëndë planin për krijimin e një perandorie të re latine dhe forcoi pozitën e Bizantit në kufirin shqiptar. Në këtë kuptim,

---

[49] Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 123–127. Për praninë e Manfredit Hohenstaufen në Shqipëri, për zotërimet e tij në bregdetin shqiptar dhe për kalimin e pretendimeve të tij te Karli I Anzhu, shih Ramon Muntaner, *Cronaca catalana*, në *Cronache siciliane dei secoli XIII, XIV, XV*, red. Vincenzo Di Giovanni (Bologna: Presso Gaetano Romagnoli, 1865), 227; Francesco Carabellese, *Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente* (Bari: [s.n.], 1911), XXVIII; Giuseppe Del Giudice, *La famiglia di re Manfredi. Narrazione storica* (Napoli: R. Stabilimento Tipografico del Cav. Francesco Giannini, 1880), 55. Shih gjithashtu Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 137; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 12–13; Kaldellis, *The New Roman Empire*, 798–800.

[50] Nicol, *The Despotate of Epiros*, 14. Nicol përmend se Vlora, Kanina dhe Berati rezistuan ndaj regjimit të ri anzhuin, Vlora nën Jacques of Baligny, ndërsa Berati nën tre djemtë e Filip Kinardit.

[51] Nicol, *The Despotate of Epiros*, 15–16. Për letrat e Mihalit VIII drejtuar krerëve shqiptarë të Durrësit dhe Beratit, shih Camillo Minieri Riccio, *Il regno di Carlo I di Angiò negli anni 1271 e 1272* (Napoli: R. Rinaldi e G. Sellitto, 1875), 81; Thallóczy, Jireček dhe Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae*, 1, nr. 282; Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*, pjesa 3/2, nr. 1993; Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 234; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 241.

[52] Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 137; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 18, 25–26. Shih edhe Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 19–20, 44–45.

[53] Nicol, *The Despotate of Epiros*, 26; George Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, në *Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, red. Immanuel Bekker, vol. 1, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonn: Eduard Weber, 1835), VI.32, 512–513; Nikephoros Gregoras, *Byzantina historia*, red. Ludwig Schopen, vol. 1, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonn: Eduard Weber, 1829), V.6, 147; Marino Sanudo Torsello, *Istoria di Romania*, red., përkth. dhe koment. Eftychia Papadopoulou, Sources 4 (Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 2000), II, 144–147; Steven Runciman, *The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1958), 195–196; Kenneth Meyer Setton, *The Papacy and the Levant, 1204–1571*, vol. 1, *The Thirteenth and Fourteenth Centuries* (Philadelphia: American Philosophical Society, 1976), 136–137; Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 330–334; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 255.

Berati nuk ishte vetëm një kështjellë e rëndësishme lokale, por një nyje strategjike ku u vendos ekuilibri ndërmjet Bizantit, Anzhuinëve dhe hapësirës politike shqiptare.[54]

Fitorja bizantine në Berat nuk përfaqësonte vetëm një sukses ushtarak. Ajo shënoi edhe rikthimin e kontrollit perandorak mbi korridorin Durrës, Vlorë, Ohër, i cili lidhte bregdetin shqiptar me brendësinë ballkanike dhe me rrjetin administrativ bizantin. Pas vitit 1281, burimet tregojnë se Bizanti rimori ose konsolidoi pozitat në Vlorë, Kaninë, Berat dhe në zona të tjera të Shqipërisë jugore e qendrore. Në këtë konfigurim, Kruja shfaqej si pika veriore e një province shqiptare bizantine, e cila kishte rëndësi të veçantë për mbrojtjen e kufirit perëndimor të perandorisë.[55] Deri në vitin 1284, marrja e Vlorës, Kaninës dhe Spinaricës i dha Bizantit mundësinë të përmbante presionin anzhuin në Adriatikun lindor. Megjithatë, ky presion nuk u zhduk. Forcat anzhuine vazhdonin të vepronin nga Butrinti dhe Korfuzi, duke e mbajtur hapësirën shqiptare në qendër të rivalitetit ndërmjet Bizantit dhe fuqive latine.[56]

Periudha e restaurimit paleologian në hapësirën shqiptare nuk përfaqësonte një administrim provincial të qetë. Ajo funksiononte si një rend i mbështetur në kështjella, në aleanca me krerë lokalë, në përdorimin e titujve bizantinë, në manovra diplomatike ndaj Venedikut dhe Gjenovës, si edhe në rivalitetin e vazhdueshëm me Anzhuinët dhe Epirin.[57] Brenda këtij rendi, krerët shqiptarë nuk ishin vetëm objekte të politikës perandorake. Ata mund të vepronin si aleatë, ndërmjetës, komandantë ose kundërshtarë, në varësi të raportit të forcave dhe të përfitimit lokal. Burimet i paraqesin shqiptarët si faktorë politikë të lëvizshëm, të vendosur ndërmjet afërsisë me latinët, lidhjeve me grekët dhe synimit për të ruajtur autonominë vendore. Kjo i jepte hapësirës shqiptare një karakter politik të ndërmjetëm, ku autoriteti bizantin ruhej përmes bashkëpunimit, negociatës dhe kontrollit të pikave strategjike, më tepër sesa përmes një administrimi të njëtrajtshëm territorial. [58]

Pas fitores së Beratit, Perandoria Bizantine e ruajti për disa dekada praninë e saj në Shqipërinë jugore dhe qendrore.[59] Megjithatë, kjo prani u dobësua gradualisht nga tensionet e brendshme të dinastisë së Paleologëve dhe nga zvogëlimi i kapacitetit të qendrës për të administruar në mënyrë efektive provincat perëndimore. Sundimi i Andronikut II u rëndua nga kriza financiare, nga varësia gjithnjë e më e madhe ndaj diplomacisë dhe nga presioni i fuqive detare.[60] Lufta civile ndërmjet Andronikut II dhe

---

[54]Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 19–21; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 26. Për betejën e Beratit dhe pasojat e saj, shih Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, VI.32, 509–516; Gregoras, *Byzantina historia*, V.6, 147–148; Marino Sanudo Torsello, "Istoria di Romania," në *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, red. Charles Hopf (Berlin: Weidmann, 1873), 129; Runciman, *The Sicilian Vespers*, 195–196; Setton, *The Papacy and the Levant*, 1:136–137; Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 330–334; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 255.

[55] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 19–21. Mbi privilegjin e Andronikut II për Krujën të vitit 1288, shih Thallóczy, Jireček dhe Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae*, 1, nr. 834; Manuel Philes, *Manuelis Philae Carmina. Ex codicibus Escurialensibus, Florentinis, Parisinis et Vaticanis*, red. Emmanuel Miller, vol. 2 (Parisiis: Excusum in Typographeo Imperiali, 1857), 253, ku përmenden kështjellat e rifituara nga Bizanti pas vitit 1281. Shih edhe Nicol, *The Despotate of Epiros*, 26–27.

[56] Nicol, *The Despotate of Epiros*, 24–25. Shih edhe Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 19–20. Nicol tregon se pas marrëveshjeve të vitit 1279 Butrinti, Himara, Panormosi dhe Sopoti hynë në sferën anzhuine, ndërsa Xhufi shënon se në jug anzhuinët vijuan të mbanin Butrintin. Shih po ashtu Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 256–257.

[57] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 27–31; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 230–255. Shih edhe Nicol, *The Despotate of Epiros*, 15–21.

[58] Nicol, The Despotate of Epiros, 15–16. Shih edhe Ducellier, La façade maritime de l'Albanie, 241–255.

[59] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 19–21, 44–45. Shih edhe Nicol, *The Despotate of Epiros*, 26–27.

[60] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 455–460. Shih edhe Treadgold, *A Concise History of*

Andronikut III, e nisur në vitin 1321 dhe e ringjallur në vitin 1327, e dobësoi më tej autoritetin perandorak në provinca. Në këtë kontekst, hapësira shqiptare u përfshi në një proces decentralizimi politik, ku kontrolli i Kostandinopojës bashkëjetonte gjithnjë e më shumë me fuqizimin e aristokracive vendore dhe me presionin e jashtëm serb.[61]

Në këtë kontekst, hapësira shqiptare u shndërrua gjithnjë e më shumë në një zonë ku sovraniteti perandorak bashkëjetonte me autonomi lokale. Shembulli i Vlorës është domethënës. Burimet dëshmojnë për ekzistencën e një komuniteti vendor, ku pjesëtarët e aristokracisë lokale quheshin njerëz të perandorit dhe e njihnin atë si sovran të tokës së Vlorës.[62] Megjithatë, veprimet e tyre nuk pasqyronin gjithmonë vullnetin e perandorit ose të guvernatorit bizantin. Nën mbrojtjen formale të sovranitetit bizantin, krerët e Vlorës mund të ndërmerrnin veprime të pavarura kundër anijeve dhe tregtarëve venedikas e raguzanë. Këto veprime e përfshinin Andronikun II në konflikte të përsëritura me Venedikun, Raguzën, Napolin dhe Epirin.[63] Rasti i Vlorës tregon se autoriteti bizantin në Shqipërinë perëndimore nuk funksionontе si kontroll i drejtpërdrejtë dhe i njëtrajtshëm, por si një sovranitet i ndërmjetësuar nga elitat lokale, interesat tregtare dhe ekuilibrat diplomatikë të Adriatikut.

Ky model politik tregon se decentralizimi nuk përfaqësonte vetëm dobësi të autoritetit perandorak. Për krerët lokalë, lidhja me Bizantin siguronte legjitimitet, tituj dhe mbrojtje diplomatike. Për Bizantin, pranimi i një autonomie të tillë krijonte mundësi për të ruajtur praninë në një zonë ku qendra nuk zotëronte më burime të mjaftueshme për kontroll të drejtpërdrejtë.[64] Kjo logjikë shpjegon edhe integrimin e familjeve vendore, si Muzakajt, në sistemin bizantin. Titujt dhe funksionet provinciale shërbenin si ura ndërmjet qendrës perandorake dhe pushtetit lokal, duke e kthyer aristokracinë shqiptare në pjesë aktive të rendit politik të vonë bizantin.[65]

Në vitet 1330, presioni mbi provincat perëndimore të perandorisë u shtua nga dy drejtime. Nga veriu dhe lindja vinte zgjerimi serb, ndërsa nga brenda vepronin kryengritjet dhe iniciativat e krerëve shqiptarë.[66] Në këtë kontekst, Androniku III u shfaq si perandor më aktiv ushtarakisht se paraardhësi i tij, duke u përpjekur të rivendoste kontrollin mbi zonat e trazuara të Shqipërisë jugore dhe qendrore. Në pranverën e vitit 1337, perandori erdhi vetë në Berat me ushtri dhe me mercenarë osmanë për të shtypur grupet shqiptare që kishin plaçkitur zonën ndërmjet Beratit dhe Kaninës dhe kishin marrë tri kështjella bizantine.[67] Kjo ndërhyrje tregon se kontrolli i korridorit Berat, Kaninë, Vlorë mbetej thelbësor për sigurinë e kufirit perëndimor. Njëkohësisht, ajo dëshmon se fuqizimi i krerëve shqiptarë kishte arritur një nivel që kërkonte reagimin e drejtpërdrejtë perandorak.

Vendosja e shtabit perandorak në Berat dëshmon peshën strategjike të kësaj qendre në sistemin mbrojtës të provincave perëndimore. Prania e Andronikut III u prit me lehtësim nga popullsia bizantine vendore, pasi prej kohës së Manuel Komnenit asnjë

Byzantium, 209–211; Kaldellis, *The New Roman Empire*, 809–842; Gregory, *A History of Byzantium*, 298–300.

[61] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 836–839. Shih edhe Gregory, *A History of Byzantium*, 300–301; Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 178–181, 190–191.

[62] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 229–230. Shih edhe Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 184–186.

[63] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 225–227, 229–230. Shih edhe Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 395–397; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 99–100.

[64] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 27–31; Haldon, "Social Élites, Wealth, and Power," 168–211.

[65] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 66–67, 153–154; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 338–346.

[66] Nicol, *The Despotate of Epiros*, 128–129. Shih edhe Kaldellis, *The New Roman Empire*, 845–846.

[67] Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 209–211; Kaldellis, *The New Roman Empire*, 845–846; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 128; Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 266.

perandor nuk kishte ardhur në ato anë për të rivendosur sigurinë.[68] Megjithatë, kjo ndërhyrje shprehte më shumë rëndësinë e rajonit sesa qëndrueshmërinë e kontrollit bizantin. Brenda pak vitesh, luftërat civile dhe zgjerimi serb do ta ndryshonin përsëri hartën politike të Shqipërisë jugore dhe qendrore. Berati mbeti kështu një nyje strategjike, por jo më pjesë e një administrimi të sigurt dhe të pandërprerë perandorak.[69]

Zgjerimi i Stefan Dushanit përbënte goditjen vendimtare ndaj pranisë bizantine në Shqipëri dhe Epir. Pas fitores serbe kundër bullgarëve në Velbuzhd në vitin 1330 dhe pas ngjitjes së Dushanit në fron në vitin 1331, Serbia u shndërrua në fuqinë më dinamike të Ballkanit.[70] Në vitin 1334, pas një marrëveshjeje me Andronikun III, mbretëria serbe mbajti Ohrin, Prilepin, Strumicën dhe disa qytete të tjera të fortifikuara.[71] Ky zhvillim e afroi presionin serb ndaj korridoreve që lidhnin Shqipërinë me Maqedoninë dhe dobësoi më tej aftësinë e Bizantit për të ruajtur kontrollin mbi provincat perëndimore. Në këtë mënyrë, hapësira shqiptare u vendos gjithnjë e më shumë ndërmjet një perandorie bizantine në tërheqje dhe një fuqie serbe në zgjerim.[72]

Në burimet e trajtuara nga historiografia, rënia e Despotatit të Beratit dhe e zonave të lidhura me të lidhet drejtpërdrejt me luftën civile bizantine ndërmjet Joan Kantakouzenit dhe Joan V Paleologut.[73] Kjo krizë e brendshme e uli ndjeshëm fuqinë e perandorisë për t'i bërë ballë presionit serb në provincat perëndimore.[74] Rreth viteve 1344–1345, Serbia shfaqet si zotëruese e Beratit, Kaninës, Krujës dhe Vlorës.[75] Ky zhvillim shënon fundin e kontrollit bizantin mbi këto qendra dhe hap një fazë të re në historinë politike të hapësirës shqiptare. Prej këtij momenti, trashëgimia bizantine vijoi të mbetej e rëndësishme në nivel institucional, kishtar dhe kulturor, por pushteti efektiv kaloi gjithnjë e më shumë në duart e forcave rajonale, aristokracive vendore dhe mbretërisë serbe në zgjerim.[76]

Me pushtimin serb, hapësira shqiptare nuk hyri në një rend politik të thjeshtë dhe të njëtrajtshëm. Pushteti serb u përball me nevojën për t'u përshtatur me strukturat vendore, me aristokracitë shqiptare, me traditat bizantine të titujve dhe me interesat e qyteteve.[77] Figura e Ivan Komnen Asenit, i njohur në dokumente si despot i Vlorës, i Kaninës, i Beratit ose edhe i Romanisë, e dëshmon qartë këtë vazhdimësi politike dhe terminologjike.[78] Përdorimi i gjuhës së titujve bizantinë vijoi edhe pasi sovraniteti efektiv i Kostandinopojës ishte zhdukur nga këto qendra. Kjo tregon se trashëgimia bizantine nuk mbeti vetëm kujtesë institucionale, por u kthye në mjet legjitimimi për pushtete të reja rajonale.[79]

Gjysma e dytë e shek. XIV u karakterizua nga copëtimi i thellë politik i hapësirës shqiptare dhe epirote. Pas rënies së kontrollit bizantin dhe pas dobësimit të perandorisë

---

[68] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 244–245; Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 266.
[69] Nicol, *The Despotate of Epiros*, 128–129. Shih edhe Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 211; Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 266; Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 178–181.
[70] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 845–846. Shih edhe Gregory, *A History of Byzantium*, 308–309.
[71] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 845–846.
[72] Gregory, *A History of Byzantium*, 308–309. Shih edhe Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 211; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 128–129.
[73] Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 211. Shih edhe Gregory, *A History of Byzantium*, 308–309.
[74] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 221–223; Nicol, *The Despotate of Epiros*, 128–129.
[75] Nicol, *The Despotate of Epiros*, 128–129; Christidou, *Unknown Byzantine Art*, 266.
[76] Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 178–181, 190–191.
[77] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 221–223; Gregory, *A History of Byzantium*, 308–309. Shih edhe Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 177–178.
[78] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 176–177, 221–223.
[79] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 229, 235. Shih edhe Nicol, *The Despotate of Epiros*, 129.

serbe me vdekjes e Dushanit, në plan të parë dolën familje dhe formacione vendore, ndër të cilat Muzakajt, Topiajt, Balshajt, Shpatajt, Zenebishët dhe të tjerë.[80] Ky zhvillim nuk përfaqësonte kalimin e drejtpërdrejtë nga një sundim perandorak në një shtet të vetëm shqiptar. Ai shënoi lindjen e një rendi policentrik, ku pushteti ndahej ndërmjet zotërve lokalë, qyteteve, kështjellave, porteve dhe fuqive të jashtme që kërkonin ndikim në Adriatik dhe në Epir.[81] Brenda këtij rendi, principatat vendore u formuan si struktura rajonale pushteti, të lidhura me trashëgiminë bizantine, kontaktet latine, interesat venedikase dhe presionin osman në rritje.[82] Në këtë kuadër, autoriteti politik ndërtohej përmes kontrollit të qyteteve, kështjellave, rrugëve tregtare dhe marrëdhënieve me qendrat më të mëdha të fuqisë në Adriatik dhe në Ballkan.

Në Epir, burimet e shek. XIV dëshmojnë një skenë politike veçanërisht të ndërlikuar. Pas vitit 1267, kjo hapësirë u karakterizua nga ndërthurja e ndikimeve anzhuine, venedikase, serbe, shqiptare dhe osmane me trashëgiminë bizantine të titujve dhe institucioneve.[83] Në vitet 1367–1399, raportet ndërmjet despotëve të Janinës dhe shqiptarëve u zhvilluan brenda një politike rajonale të paqëndrueshme. Kronika e Janinës, tregon se Shpatajt dhe grupet e tjera shqiptare nuk ishin faktorë periferikë, por pjesë e drejtpërdrejtë e ekuilibrit politik që përcaktonte fatin e Janinës, Artës dhe krahinave përreth.[84] Aleancat, konfliktet dhe zotërimet mbi qytetet ndryshonin vazhdimisht, duke e kthyer Epirin në një hapësirë ku asnjë autoritet nuk arrinte të vendoste kontroll të qëndrueshëm mbi të gjithë territorin.[85] Në këtë kontekst, shqiptarët nuk shfaqen vetëm si forcë e jashtme ndaj qyteteve epirote, por si faktorë të brendshëm të politikës rajonale. Ata merrnin pjesë në aleanca, ushtronin presion mbi qendrat urbane dhe krijonin formacione të tyre të pushtetit, duke ndikuar drejtpërdrejt në ekuilibrin ndërmjet Janinës, Artës, Venedikut dhe fuqive të tjera të kohës. Familja Shpata, sidomos përmes Gjin Bua Shpatës, u bë një nga aktorët kryesorë të këtij rendi, duke kontrolluar Artën dhe duke ushtruar presion të vazhdueshëm mbi Janinën, Vonitsën dhe hapësirat përreth.[86]

Rreth mesit të shek. XIV, bregdeti shqiptar ishte përfshirë përfundimisht në qarkun ekonomik të Adriatikut, ndërsa strukturat politike zyrtare shfaqeshin gjithnjë e

---

[80] Nicol, *The Despotate of Epiros*, 128–129, 145–149. Shih edhe Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 238–245, 277, 302–303; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 323–438.

[81] Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 323–470.

[82] Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 219–220. Shih edhe Thomas Frashëri, "Një vështrim i ri mbi rolin e Karl Topisë në ngjarjet e vitit 1385," në *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit* (Tiranë: Onufri, 2025), 393–404; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 438.

[83] Nicol, *The Despotate of Epiros*, 70–95, 145–164. Shih edhe Brendan Osswald, "The State of Epirus as Political Laboratory," në *Epirus Revisited. New Perceptions of Its History and Material Culture*, red. Christos Stavrakos, Studies in Byzantine History and Civilization 16 (Turnhout: Brepols, 2020), 13–36.

[84] Nicol, *The Despotate of Epiros*, 145–164; Demetrios S. Georgakopoulos, "The Despots of Ioannina and Albanians According to the Author of the Chronicle of Ioannina, 1367–1399," në *Epirus Revisited. New Perceptions of Its History and Material Culture*, red. Christos Stavrakos, Studies in Byzantine History and Civilization 16 (Turnhout: Brepols, 2020), 225–239. Shih edhe Nicol, *The Despotate of Epiros*, 145–147, 159–164.

[85]Georgakopoulos, "The Despots of Ioannina and Albanians," 225–226, 235.

[86] Christos Stavrakos, "The Albanian Family of Spata in Late Byzantine and Post-Byzantine Epirus. The Epigraphic Evidence," në *Epirus Revisited. New Perceptions of Its History and Material Culture*, red. Christos Stavrakos, Studies in Byzantine History and Civilization 16 (Turnhout: Brepols, 2020), 37–58, veçanërisht 37–39, 47; Titos P. Jochalas, "Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland. Eine zusammenfassende Betrachtung," në *Dissertationes Albanicae. In honorem Josephi Valentini et Ernesti Koliqi septuagenariorum*, red. Peter Bartl et al., Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients 13 (München: Rudolf Trofenik, 1971), 93–95; Elizabeth A. Zachariadou, "Marginalia on the History of Epirus and Albania, 1380–1418," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 78 (1988): 195–210.

më të dobëta.[87] Ky zhvillim e rriti peshën e qyteteve bregdetare, të aristokracive lokale dhe të zotërve që kontrollonin rrugët drejt porteve.[88] Në dokumentet raguzane dhe venedikase, Durrësi, Vlora, Spinarica dhe vendkalimet drejt brendësisë dalin si pika tregtare ku qarkullonin kripë, drithë, lëndë drusore, kredi, detyrime dhe njerëz.[89] Kjo tregon se dobësimi politik nuk nënkuptonte shkëputje ekonomike, por përfshirje më të thellë në rrjetet adriatike. Megjithatë, ky proces nuk solli menjëherë formimin e shteteve urbane të tipit dalmatin. Përkundrazi, ai krijoi një mjedis ku qytetet zhvilluan vetëdije të fortë lokale, ndërsa aristokracitë bregdetare dhe zotërit e brendësisë ndërtonin pushtetin e tyre përmes kontrollit të qarkullimit, tregtisë dhe lidhjeve me Adriatikun. Në këtë kuadër, hapësira shqiptare u bë pjesë e një ekonomie detare më të gjerë, pa humbur karakterin e saj të copëzuar politik.

Durrësi e shfaq më qartë këtë proces. Gjatë shek. XIV, qyteti kaloi ndërmjet pretendimeve anzhuine, zotërimit të Topiajve dhe interesave venedikase.[90] Marrja e tij nga Venediku në vitin 1392 nuk e zhduku menjëherë peshën e faktorëve vendorë. Përkundrazi, Republika u përball me fuqinë reale të krerëve shqiptarë të rrethinave, të cilët zotëronin toka të pasura dhe kishin shumë njerëz nën varësi. Për këtë arsye, autoritetet venedikase i udhëzuan përfaqësuesit e tyre t'i trajtonin këta krerë me nderim.[91] Në çastin e kalimit të Durrësit nën Venedik, aristokracia shqiptare e rrethinave kontrollonte tokën, rrugët, burimet bujqësore, njerëzit dhe qasjet kryesore drejt qytetit.[92] Për rrjedhojë, pushteti venedikas mbi Durrësin fillimisht ishte më tepër kontroll mbi një qytet-port sesa sundim i plotë mbi prapatokën e tij. Ky raport e detyroi Republikën ta përfshinte pushtetin vendor në administrimin e territorit. Në këtë kuadër, Durrësi u bë një hapësirë bashkëjetese ndërmjet administrimit venedikas, aristokracive shqiptare dhe interesave tregtare të Adriatikut.[93]

Në jug dhe në brendësi, Muzakajt u shfaqën si një nga familjet më të rëndësishme të politikës arbërore. Ata kontrollonin një trevë me rëndësi të veçantë për rrugët, kështjellat dhe qendrat e trashëgimisë bizantine, ndërsa në faza të ndryshme u integruan në administratën provinciale bizantine. Më pas, Muzakajt u përfshinë në konfliktet dhe aleancat me Balshajt, Topiajt, Matrengët, Arianitët, Gropajt, Zenebishët dhe me pasuesit e Dushanit.[94] Marrëdhënia e Muzakajve me Balshajt dhe Topiajt tregon se kufijtë e principatave nuk ishin të ngurtë. Myzeqeja, Vlora, Kanina, Berati, Vregu dhe zona e Devollit u kthyen në hapësira pretendimesh të mbivendosura, ku martesa, trashëgimia, forca ushtarake dhe njohja diplomatike kishin po aq peshë sa zotërimi i drejtpërdrejtë i tokës.[95] Ky zhvillim tregon se principatat shqiptare nuk u formuan në një boshllëk politik. Ato u mbështetën mbi një aristokraci vendore që kishte mësuar të përdorte tituj, lidhje dinastike dhe modele të ndryshme legjitimiteti, të trashëguara nga

---

[87] Bariša Krekić, "Albanians in the Adriatic Cities," në *The Mediaeval Albanians*, red. Charalambos Gasparis, Institute for Byzantine Research, International Symposium 5 (Athens: National Hellenic Research Foundation, 1998), 211–219. Shih edhe Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 470–645.
[88] Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 438, 539.
[89] Krekić, "Albanians in the Adriatic Cities," 214–218. Shih edhe Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 395–423, 533–552.
[90] Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 323–470. Shih edhe Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 219–220.
[91] Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 539.
[92] Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 505–506.
[93] Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 240–243. Shih edhe Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 516–517, 539.
[94] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 286–306. Shih edhe Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 466.
[95] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 294–306. Shih edhe Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit,* 466–471.

mjedisi bizantin, latin dhe ballkanik.[96]

Në këtë fazë, kufiri ndërmjet politikës lokale dhe asaj ndërkombëtare u bë gjithnjë e më i hollë. Venediku, Napoli, Raguza, Serbia e fragmentuar, Epiri dhe osmanët ndërhynin në hapësirën shqiptare përmes aleancave, protektorateve, privilegjeve tregtare dhe garnizoneve.[97] Për qytetet dhe zotërit lokalë, ruajtja e autonomisë kërkonte aftësi për të manovruar ndërmjet këtyre fuqive. Rasti i marrëdhënieve ndërmjet Venedikut, Komnena Balshës, Nikollë Muzakës dhe Gjergj Topisë për kullën e Dievalit tregon se një qendër e vogël tregtare mund të përfshinte njëherësh interesat e Vlorës, Durrësit, Muzakajve dhe administratës venedikase të Korfuzit.[98] Në jug, administrata venedikase e Korfuzit u bë një instrument i rëndësishëm ndërmjetësimi dhe presioni. Ajo vepronte ndaj zotërve shqiptarë të bregdetit epirot, ndaj Shpatajve, Zenebishëve dhe zotërve të tjerë, herë duke ofruar mbrojtje dhe shtetësi venedikase, herë duke shmangur përplasjen e drejtpërdrejtë me osmanët.[99] Ky përbën një tipar themelor të politikës shqiptare në gjysmën e dytë të shek. XIV. Ajo nuk u zhvillua në izolim, por si ndërmjetësim i vazhdueshëm ndërmjet interesave të mëdha rajonale, autoriteteve detare të Adriatikut dhe aristokracive vendore.[100] Në vitet 1383-1387 këtij ekuilibri iu shtua edhe trysnia osmane, e cila ende nuk përbënte një pushtet të qëndrueshëm territorial në viset arbërore, por vepronte si presion i ushtruar nga bejlerët e Rumelisë mbi fisnikët vendas. Kjo e shtyu politikën vendore drejt marrëveshjeve të përkohshme, protektorateve dhe llogaritjeve të kujdesshme ndërmjet Venedikut, osmanëve dhe principatave arbërore.[101]

Shek. XV u hap në një botë ku Perandoria Bizantine ishte tashmë një fuqi e reduktuar, ndërsa osmanët ishin bërë faktori kryesor ushtarak në Ballkan. Periudha e vonë paleologiane u karakterizua nga dobësimi i shtetit, nga përçarjet e elitave dhe nga tensionet që lidhen me çështjen e bashkimit kishtar me Romën.[102] Sinodi i Ferrarës dhe Firences, si edhe përpjekja për bashkimin e kishave, nuk arritën të prodhonin ndihmën e qëndrueshme perëndimore që priste Kostandinopoja. Përkundrazi, ato thelluan ndarjet e brendshme ndërmjet unionistëve dhe antiunionistëve, duke e bërë krizën politike të

---

[96] Haldon, "Social Élites, Wealth, and Power," 168–211. Shih edhe Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 153–154, 286–306.

[97] Spiros N. Asonitis, "The Regimen Corphoy and the Albanians," në *The Mediaeval Albanians*, red. Charalambos Gasparis, Institute for Byzantine Research, International Symposium 5 (Athens: National Hellenic Research Foundation, 1998), 273–281. Shih edhe Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 323–438, 470–645.

[98] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 248–249. Shih edhe Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit,* 466–467. Për konfliktin e Dievalit, shih Lajos Thallóczy, Konstantin Jireček dhe Milan Šufflay, eds., *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, vol. 2, *Annos 1344–1406 continens* (Vindobonae: Typis Adolphi Holzhausen, 1918), nr. 402, 403, 441, 453, 483, 488; Giuseppe Valentini, red., *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, vol. 5 (Palermo: Centro Internazionale di Studi Albanesi, 1967), 141, nr. 1351; Giuseppe Valentini, red., *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, vol. 7 (Palermo: Centro Internazionale di Studi Albanesi, 1967), 73, nr. 1822; *Commemoriali*, III, 331, nr. 75; Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, vol. 2 (Paris: Ernest Leroux, 1899), 133–134.

[99] Asonitis, "The Regimen Corphoy and the Albanians," 273–281.

[100] Krekić, "Albanians in the Adriatic Cities," 211–218.

[101] Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit,* 393–405; Zachariadou, "Marginalia on the History of Epirus and Albania," 195–210, veçanërisht 201–202; Oliver Jens Schmitt, *Das venezianische Albanien, 1392–1479*, Südosteuropäische Arbeiten 110 (München: R. Oldenbourg, 2001), 206; Giuseppe Valentini, red., *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, vol. 2 (Palermo: Centro Internazionale di Studi Albanesi, 1967), 48, nr. 332; 64, nr. 354; 67, nr. 363.

[102] Gregory, *A History of Byzantium*, 325–331. Shih edhe Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 218–219; Kaldellis, *The New Roman Empire*, 892–918.

perandorisë edhe krizë kishtare dhe shoqërore.[103] Megjithatë, dobësimi politik i perandorisë nuk solli zhdukjen e menjëhershme të traditës bizantine. Ajo vijoi të mbetej e pranishme në tituj, në praktikat diplomatike, në strukturat kishtare dhe në kujtesën politike të qyteteve.[104] Në këtë kuadër, shek. XV nuk përfaqëson vetëm fundin e autoritetit bizantin, por edhe periudhën në të cilën trashëgimia e tij u përdor nga aktorë të ndryshëm lokalë, venedikas, kishtarë dhe osmanë në një mjedis politik gjithnjë e më të fragmentuar.[105]

Në hapësirën shqiptare, presioni osman u ndje përmes ndërhyrjeve ushtarake, tributimit, aleancave të detyruara dhe lëvizjes së popullsisë. Burimet raguzane të shek. XIV dhe XV japin një informacion gjithnjë e më të dendur për osmanët dhe për praninë e shqiptarëve në qytetet adriatike. Rritja e pranisë shqiptare në Dubrovnik në fund të shek. XIV lidhet me kërcënimin osman në vetë Shqipërinë.[106] Ky zhvillim me rëndësi politike tregon se pushtimi osman nuk përfaqësonte vetëm ndryshim sovraniteti. Ai ndikonte drejtpërdrejt në lëvizjen e popullsisë, në zhvendosjen e elitave dhe në riorientimin e rrjeteve urbane. Në këtë mënyrë, qytetet e Adriatikut u bënë hapësira pritëse dhe ndërmjetëse për njerëz, mallra dhe informacione që lëviznin nga zonat e prekura nga presioni osman drejt bregdetit dalmat dhe italian.[107]

Në bregdet, Venediku u përpoq të ruante nyjet detare dhe t'i përdorte zotërimet, si Durrësi, për mbrojtjen e interesave tregtare dhe për frenimin e përparimit osman. Në këtë kontekst përfshihet edhe marrëveshja veneto-osmane e vitit 1385, e cila shfaqet si pjesë e një ekuilibri të ndërlikuar rajonal. Ajo i lejonte Venedikut të paraqitej si ndërmjetës i dobishëm për princat vendorë që kërkonin mbrojtje nga presioni osman, ndërsa osmanëve u siguronte një formë mirëkuptimi me fuqinë detare më të rëndësishme të Adriatikut.[108] Kjo politikë nuk nënkuptonte gjithmonë marrjen përsipër të një kontrolli të gjerë territorial, pasi Republika prirej të siguronte portet, rrugët detare

---

[103] Gregory, *A History of Byzantium*, 329–331. Shih edhe Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 218–219; Donald M. Nicol, *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 54–57.

[104] Gregory, *A History of Byzantium*, 340–346. Shih edhe Kaldellis, *The New Roman Empire*, 909–916.

[105] Haldon, "Social Élites, Wealth, and Power," 168–211. Shih edhe Nicolas Oikonomides, "The Role of the Byzantine State in the Economy," në *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, vol. 3, red. Angeliki E. Laiou (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2002), 951–1058.

[106] Krekić, "Albanians in the Adriatic Cities," 211–219; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 545, 547–548, 552; Oliver Jens Schmitt, "Introduction. The Ottoman Conquest of the Balkans. Research Questions and Interpretations," në *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates*, red. Oliver Jens Schmitt, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse 872 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016), 7–16; Frashëri, "Një vështrim i ri mbi rolin e Karl Topisë," 393; Irène Beldiceanu-Steinherr dhe Raúl Estangüi Gómez, "Autour du document de 1386 en faveur de Radoslav Sabljia (Ṣabya/Sampias). Du beylicat au sultanat, étape méconnue de l'État ottoman," *Turcica* 45 (2014): 170–173, 180–181.

[107] Krekić, "Albanians in the Adriatic Cities," 211–219. Shih edhe Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 545–552.

[108] Frashëri, "Një vështrim i ri mbi rolin e Karl Topisë," 395–396. Për marrëveshjen veneto-osmane të vitit 1385 dhe rolin e saj si ombrellë mbrojtëse ndaj presionit osman, shih Zachariadou, "Marginalia on the History of Epirus and Albania," 201–202; Oliver Jens Schmitt, *Arbëria Venedike, 1392–1479*, përkth. Ardian Klosi (Tiranë: Fjala Publishing, 2014), 206. Për qytetarinë venedikase të Karl Topisë dhe argumentimin e Venedikut para Muratit I, shih Valentini, *Acta Albaniae Veneta*, 2:48, nr. 332; 2:64, nr. 354.

dhe pikat strategjike me rëndësi ekonomike e ushtarake.[109] Në modelin adriatik të sundimit venedikas, kontrolli nuk mbështetej vetëm mbi forcën ushtarake. Ai ndërtohej përmes marrëveshjeve me komunitetet lokale, ruajtjes së statuteve vendase, ndërmjetësimit të konflikteve shoqërore dhe përdorimit të një administrate relativisht të kufizuar.[110] Në brendësi, familjet shqiptare vijuan të negocionin, të luftonin ose të pranonin marrëdhënie varësie sipas rrethanave politike dhe ushtarake.[111] Ky rend i shumëfishtë shpjegon pse historia politike e shek. XV nuk mund të reduktohet as në rezistencë të pastër, as në nënshtrim të menjëhershëm. Ajo përfaqësonte një proces të gjatë riorganizimi të pushtetit nën presionin osman, ku autoritetet vendore, Venediku, qytetet bregdetare dhe strukturat osmane ndërvepronin në mënyrë të vazhdueshme.[112] Marrja e Vlorës nga osmanët në vitin 1417 e forcoi këtë logjikë strategjike. Ajo u siguroi osmanëve një pikëmbështetje të rëndësishme në hyrje të Adriatikut dhe e detyroi Venedikun ta përllogariste më drejtpërdrejt rrezikun osman në politikën e tij detare dhe bregdetare.[113]

---

[109]Oliver Jens Schmitt, "Reassessing the Venetian Presence in the Late Medieval Eastern Adriatic," në *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic. Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700–1453*, red. Magdalena Skoblar (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 351–363; Ovidiu Cristea, "Venice Confronting the Ottoman Empire. A Struggle for Survival, Fourteenth–Sixteenth Centuries," në *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates*, red. Oliver Jens Schmitt, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse 872 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016), 265–280; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 539, 582.

[110] Schmitt, "Reassessing the Venetian Presence," 356–357; Oliver Jens Schmitt, "Das venezianische Südosteuropa als Kommunikationsraum (ca. 1400–ca. 1600)," në *Balcani occidentali. Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo / Der westliche Balkan. Der Adriaraum und Venedig, 13.–18. Jahrhundert*, red. Gherardo Ortalli dhe Oliver Jens Schmitt (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009), 77–101; Ermanno Orlando, "Politica del diritto, amministrazione, giustizia. Venezia e la Dalmazia nel basso Medioevo," në *Venezia e Dalmazia*, red. Uwe Israel dhe Oliver Jens Schmitt (Roma: Viella, 2013), 9–61; Reinhold C. Mueller, "Aspects of Venetian Sovereignty in Medieval and Renaissance Dalmatia," në *Quattrocento Adriatico. Fifteenth-Century Art of the Adriatic Rim*, red. Charles Dempsey (Bologna: Nuova Alfa Editoriale, 1996), 29–56.

[111] Xhufi, *Dilemat e Arbërit*, 219–224. Shih edhe Frashëri, "Një vështrim i ri mbi rolin e Karl Topisë," 393–405; Aurel Plasari, *Skënderbeu. Një histori politike* (Tiranë: Instituti Shqiptar i Studimeve, 2010), 209–210; Selami Pulaha, *Lufta shqiptaro-turke në shekullin XV. Burime osmane* (Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1968), 12–13, 126.

[112] Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, ix–x; Schmitt, "Introduction," 7–16. Shih edhe Grigor Boykov, "The Human Cost of Warfare. Population Loss During the Ottoman Conquest and the Demographic History of Bulgaria in the Late Middle Ages and Early Modern Era," në *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates*, red. Oliver Jens Schmitt, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse 872 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016), 103–116.

[113] Cristea, "Venice Confronting the Ottoman Empire," 279. Shih edhe Spiros N. Asonitis, "Relations between the Venetian Regimen Corphoy and the Albanians of Epirus, 14th–15th Centuries," në *The Mediaeval Albanians*, red. Charalambos Gasparis, Institute for Byzantine Research, International Symposium 5 (Athens: National Hellenic Research Foundation, 1998), 283–284. Për strategjinë ushtarake dhe detare të Venedikut përballë Perandorisë Osmane, shih Michael Edward Mallett dhe John Rigby Hale, *The Military Organization of a Renaissance State. Venice c. 1400 to 1617* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 203, 216, 429; Frederic C. Lane, "Naval Actions and Fleet Organization, 1499–1502," në *Renaissance Venice*, red. John Rigby Hale (London: Rowman and Littlefield, 1973), 146–173, veçanërisht 167. Për marrëdhëniet ndërmjet administratës venedikase të Korfuzit, Vlorës, Kaninës dhe osmanëve në vitet 1418–1419, shih edhe dokumentet venedikase te Giuseppe Valentini, red., *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, vol. 10 (Palermo: Centro Internazionale di Studi Albanesi, 1967), 35–36, nr. 2253–2254; 45–46, nr. 2261; 52–54, nr. 2267; 118–119, nr. 2320; 174–176, nr. 2382; si edhe Konstantinos N. Sathas, *Μνημεία Ἑλληνικῆς Ἱστορίας /*

Rënia e Kostandinopojës në vitin 1453 shënoi fundin simbolik dhe institucional të Perandorisë Bizantine. Qyteti luftoi deri në fund, ndërsa qëndrimi i Konstantinit XI Paleolog i dha mbylljes së historisë romake një dimension të veçantë dinjiteti politik.[114] Në historiografinë moderne, Konstantini XI paraqitet si sundimtari i fundit i një shteti pothuajse të pamundur për t'u shpëtuar, të dobësuar nga përçarjet politike, nga konflikti mbi bashkimin kishtar dhe nga rrethimi osman. Megjithatë, qëndrimi i tij në Qytet dhe vdekja gjatë mbrojtjes së tij e kthyen në figurën përmbyllëse të historisë perandorake romake.[115] Për hapësirën shqiptare, ky fund nuk nënkuptoi hyrjen e menjëhershme në një botë krejtësisht të re. Shumë struktura kishtare, praktika juridike, tituj dhe tradita kulturore vijuan të mbijetonin nën kushtet e sundimit osman ose brenda zonave venedikase.[116] Kjo e bën vitin 1453 një kufi politik më shumë sesa një ndërprerje kulturore të menjëhershme. Tradita bizantine mbeti e përdorshme si gjuhë kishtare, kujtesë politike dhe model legjitimiteti, edhe kur qendra që e kishte prodhuar këtë rend nuk ekzistonte më si fuqi perandorake. Ajo vijoi të shfaqej në mënyrën se si komunitetet ortodokse e konceptonin vazhdimësinë e tyre nën sundimin Osman.[117] Në këtë kuptim, viti 1453 shënoi mbylljen e qendrës perandorake, por jo zhdukjen e menjëhershme të trashëgimisë bizantine në hapësirat periferike të Adriatikut dhe të Ballkanit.

Në të njëjtën kohë, shek. XV ishte edhe periudha kur rezistenca kastriote dhe lëvizjet e tjera vendore i dhanë historisë politike shqiptare një bosht të ri. Lufta e Skënderbeut u bë një nga momentet kryesore në formësimin e kujtesës politike shqiptare në kushtet e përplasjes me pushtimin osman. [118] Megjithatë, brenda këtij kuadri, rëndësia kryesore qëndron te vazhdimësia e problemeve politike të shekujve të mëparshëm. Kontrolli i kështjellave, i rrugëve, i porteve, i qendrave kishtare dhe i aleancave mbeti vendimtar deri në fund të periudhës mesjetare. Në këtë kuptim, shek. XV nuk përfaqëson vetëm një epokë rezistence ndaj osmanëve, por edhe fazën përfundimtare të një historie më të gjatë rivalitetesh, ndërmjetësimesh dhe riorganizimesh politike në hapësirën shqiptare. [119]

Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge, vol. 3 (Paris: Maisonneuve, 1882), 198–200.

[114] Kaldellis, *The New Roman Empire*, 916; Gregory, *A History of Byzantium*, 330–335. Shih edhe Treadgold, *A Concise History of Byzantium*, 218–219.

[115] Nicol, *The Immortal Emperor*, ix–x, 54–94, 95–108.

[116] Gregory, *A History of Byzantium*, 340–346. Shih edhe Haldon, *A Social History of Byzantium*, 168–211; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, ix–x.

[117] Nicol, *The Immortal Emperor*, ix–x, 95–108. Shih edhe Gregory, *A History of Byzantium*, 340–346.

[118] Krekić, "Albanians in the Adriatic Cities," 225–228. Shih edhe Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 539, 582.

[119] Schmitt, "Reassessing the Venetian Presence," 356–357. Shih edhe Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 470–645; Krekić, "Albanians in the Adriatic Cities," 225–228; Boykov, "The Human Cost of Warfare," 113–115.

KAPITULLI I

HISTORIA E STUDIMEVE PALEOGRAFIKE MBI KODIKËT E SHQIPËRISË (SHEK. XIV-XX)

1.1. Trashëgimia dorëshkrimore bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri

Studimi i trashëgimisë dorëshkrimore bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri përfaqëson një fushë kërkimi me rëndësi të veçantë për historinë e kulturës dhe të qytetërimit shpirtëror të vendit. Ai ndërthur historinë e shkrimit, të artit dhe të dijes me zhvillimet e jetës kishtare dhe institucionale në hapësirën shqiptare ndër shekuj. Që nga dëshmitë më të hershme të ekzistencës së kodikëve në manastiret e Beratit, e deri te katalogimet moderne të fondeve arkivore në Arkivin Qendror të Shtetit, kjo trashëgimi ka përshkuar një itinerar të ndërlikuar ruajtjeje, humbjesh, rizbulimesh dhe restaurimesh, duke pasur fatin të mbijetojë mes luftërash, pushtimesh dhe persekutimesh ideologjike.

Studimi i këtyre dorëshkrimeve i përket fushës së paleografisë dhe kodikologjisë, dy disiplina të cilat, duke analizuar karakteristikat grafike, materiale dhe tekstuale të burimeve, mundësojnë rindërtimin e historisë së librit të dorëshkruar në hapësirën shqiptare. Siç thekson Guglielmo Cavallo, paleografia nuk është thjesht "shkenca e leximit të dorëshkrimeve", por një disiplinë historike që studion shkrimin si fenomen kulturor, si "instrument të dijes dhe të kujtesës"[120]. Ajo ndërthur analiza formale të grafisë me kërkimin historik, duke e vlerësuar shkrimin si proces të ndërlidhur me traditën institucionale, ekonomike dhe shpirtërore të shoqërisë.

Në këtë kontekst, paleografia bizantine nuk vepron thjesht si disiplinë ndihmëse e historisë së shkrimit, por është një mjet i domosdoshëm për rindërtimin e vijimësisë historike, kulturore dhe shpirtërore të shqiptarëve në hapësirën e qytetërimit bizantin. Ajo ofron çelësin për të kuptuar mënyrën se si komunitetet lokale kanë ruajtur dhe përcjellë jo vetëm librat e dorëshkruar, por edhe vetë kujtesën historike të hapësirës shqiptare që komunikonte me botën më të gjerë bizantine.

Kapitulli në vijim synon të ndriçojë zhvillimin historik të studimeve paleografike në Shqipëri, duke ndjekur në mënyrë kronologjike rrugëtimin e dorëshkrimeve bizantine dhe pasbizantine, nga periudha e vonë bizantine deri në kohët moderne. Në qendër të trajtimit qëndron rrjeti i qendrave kishtare e kulturore, si Berati, Korça, Gjirokastra dhe Vlora, si dhe roli i tyre në ruajtjen, transmetimin dhe studimin e kësaj trashëgimie. Vëmendje e veçantë i kushtohet kontributit të figurave kryesore, ndër të cilat Mitropoliti Anthim Aleksudhi, Pierre Batiffol dhe Theofan Popa, të cilët shënuan etapa të rëndësishme në njohjen dhe vlerësimin shkencor të dorëshkrimeve. Njëkohësisht, kapitulli shqyrton procesin përmes të cilit kjo trashëgimi u shpëtua, u

[120] Guglielmo Cavallo, *Ricerche sulla maiuscola biblica* (Florence: Olschki, 1967), 15-18.

sistemua dhe u institucionalizua në fondet e Arkivit Qendror të Shtetit. Përmes një qasjeje historiko-filologjike, studimi vendos bazat për një vështrim kritik mbi traditën e studimeve paleografike në vend. Synimi i tij nuk është vetëm të rikujtojë arritjet e së kaluarës, por edhe të orientojë kërkimet e ardhshme drejt një paradigme të integruar ndërdisiplinore, ku historia, filologjia, konservimi dhe teknologjitë e reja ndërthuren në funksion të njohjes dhe mbrojtjes së trashëgimisë dorëshkrimore.

Edhe pse për më shumë se 140 vjet koleksioni i kodikëve bizantinë dhe pasbizantinë të Shqipërisë ka tërhequr vëmendjen e studiuesve[121], ai ka mbetur, për

[121] Mbi studimet e koleksionit të kodikëve bizantinë dhe pasbizantinë të AQSh-së, shih Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, *Σύντομος Ἱστορικὴ Περιγραφὴ τῆς Ἱερὰς Μητροπόλεως Βελεγράδων καὶ τῆς ὑπὸ τὴν Πνευματικὴν Αὐτῆς Δικαιοδοσίαν Ὑπαγομένης Χώρας*, Κέρκυρα, 1868; Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, "Ἐπιγραφαὶ τῆς ἐν Ἠπείρῳ Ἀπολλωνίας", *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος. Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπὴ*, Παράρτημα τοῦ ΙΖ΄ τόμου (1886): 182-187. Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, «Δύο σημειώματα ἐκ χειρογράφων ὑπὸ τοῦ Ἀμασείας Ἀνθίμου Ἀλεξούδη», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος* 4 (1892): 275-281; Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, «Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις τῆς συνοικίας Κάστρου, πόλεως Βερατίου τῆς Μητροπόλεως Βελεγράδων εὑρισκομένων ἀρχαίων χειρογράφων», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος* 5 (1900): 352-369; Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων. Κατάλογος μετὰ περιγραφῆς χειρογράφων κωδίκων ἐκκλησιαστικῆς ὕλης, εὑρισκομένων ἐν Βερατίῳ καὶ ἰδίως ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις τῆς συνοικίας Κάστρου, οἷον τῆς Μητροπόλεως Βελεγράδων τῆς ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τιμωμένης, τῆς Παναγίας Εὐαγγελιστρίας, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου", *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (1900): [3.11.1900] 485-486, [24.11.1900] 509-511, [1.12.1900] 525-527, [8.12.1900] 537-538, [15.12.1900] 544-545; *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 21 (1901): [21.01.1901] 15-16, [09.02.1901] 55-56, [23.02.1901] 71-72, [27.03.1901] 160, [27.07.1901] 299. Pierre Batiffol, «Les manuscrits grecs de Bérat d'Albanie et le Codex Purpureus Φ», *Archives des missions scientifiques et littéraires*, 3e série, Paris, 13 (1887), appendix 2, 437-556; Παναγιώτης Πουλίτσας, «Σύνοψις τοῦ κώδικος τῆς ἐπισκοπῆς Δρυϊνουπόλεως καὶ Ἀργυροκάστρου», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 5 (1930): 76-113; Νίκος Βέης, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Ἀργυροκάστρου», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 4 (1952): 129-209, fot. 1-9; Johannes Koder and Erich Trapp, "Katalog der griechischen handschriften im Staatsarchiv zu Tirana", *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft* 17 (1968): 197-214; Johannes Koder, "Zur Wiederentdeckung zweier Codices Beratini", *Byzantinische Zeitschrift* 65 (1972): 327-328; *Kodikët e Shqipërisë,* edited by Shaban Sinani et al., Tiranë: AQSh, 2003; Theofan Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë", në: *Kodikët e Shqipërisë,* (ed. Shaban Sinani et al.), (Tiranë: AQSh, 2003), 87-198; Theofan Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri (shek. VI-XIV)*, (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2006), 17-70. Andi Rembeci, "The Codex of the Holy Metropolis of Korça and Selasphorus: Edition and Historical Documentation (17th - 19th centuries)", Master's thesis in Greek, Ionian University 2009; Andi Rembeci dhe Sokol Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri, Katalog shkencor*, (Tiranë: Fondacioni Grek i Kulturës-Vatra Tiranë, Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2010); Andi Rembeci dhe Sokol Çunga, "The Byzantine and Post Byzantine collection of manuscripts at the Central State Archive of Tirana and a concordance between the Kodder-Trap Catalogue of Tirana Manuscripts and their actual shelf-number" në: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*, Sofia, 22-27 August 2011, (Sofje: 2011), vol. III, 357; Shaban Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës",* (Tiranë: Naimi, 2011); Axinia Džurova, *Manuscrits grecs enlumines des Archives Nationales de Tirana (VIe-XIVe siècle)*, Études Choisies, 2 vols, (Sofia: Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev", Université de Sofia "St. Clément d'Ohrid", 2011); Axinia Džurova and Paul Canard, *Le rayonnement de Byzance, les manuscrits grecs enluminés des Balkans VIe-XVIIIe siècles. Catalogue d'exposition*. XXIIe Congrès Internationales d'Etudes Byzantines, Sofia, 22-27 août 2011. (Sofia: Galerie Nationale d'Art étranger, 2011), 29-38, 88-89, 91-92, 124-125, 126-127, 146, 160, 191; Andi Rembeci dhe Sokol Çunga (authors) Agamemnon Tselikas (scientific supervision) Ioannis Vitaliotis (contributor), *The Illuminated Gospel of Korça. Korça Codex 93 (10th century)*, Facsimile edition, 3 vols, 1.272 pp, Athens: Militos Edition, 2012; Meri Kumbe, *Dorëshkrime muzikore të Arkivit Qendror Shtetëror. Katalog.* (Tiranë: Vllamasi 2013); Joan Lena, "The Byzantine Manuscripts in the Central State Archive of Albania (Tirana)", në *Catalogue of Byzantine Manuscripts in their liturgical context,* edited by Klaas Spronk et

arsye të ndryshme, një nga më pak të njohurit në Ballkan, ndërkohë që është një nga më tërheqësit.

Fondi 488, me emërtimin "Kodikët e Shqipërisë", pranë Arkivit Qendror Shtetëror (AQSh)[122] mori formën e tij të sotme në fund të viteve '70, gjatë procesit të sistemimit të këtij fondi. Ai përmban pjesën më të madhe të dorëshkrimeve bizantine dhe pasbizantine, të cilat u grumbulluan në AQSh nga bibliotekat e manastireve, të mitropolive, si edhe nga koleksione personale.[123] Sot, Fondi 488 numëron 119 njësi dokumentare, të datuara kronologjikisht nga shek. VI deri në shek. XIX. Megjithatë, numri i dorëshkrimeve që janë kopjuar, përdorur ose ruajtur në territorin e Shqipërisë së sotme gjatë periudhës bizantine dhe pasbizantine ka qenë, pa dyshim, më i madh se ai që ka mbërritur deri në ditët tona.[124] Gjallëria shpirtërore, kishtare dhe kulturore e këtyre shekujve dëshmohet në mënyrë të qartë nga një trashëgimi e pasur monumentale dhe artistike, e përfaqësuar nga monumente arkitekturore të periudhës paleokristiane, bizantine dhe pasbizantine, nga afreske me vlera të larta mjeshtërore, si edhe nga vepra të punuara në metal, mikroskulpturë, qëndistari, gdhendje druri dhe kodikë të dorëshkruar. Qendra të rëndësishme shpirtërore dhe kulturore, si Berati, Durrësi, Vlora, Korça, Gjirokastra dhe të tjera, ruajtën për një kohë të gjatë koleksione të çmuara kodikësh të dorëshkruar.[125] Pikërisht vazhdimësia e kësaj tradite dorëshkrimore, e ndërthurur me rrethanat e ndryshme historike në të cilat ajo u ruajt, u shpërnda ose u rizbulua, krijon mundësinë për ta vështruar historinë e studimeve paleografike në disa

---

al. 1-Challenges and perspectives (Belgium: 2013): 215-234; Sokol Çunga, "The manuscripts of Berat no. 14 and 31, and a palimpsest of St. John the Chrysostom at the Central State Archive, Tirana, Albania", në: *Shqipëria mes Lindjes dhe Perëndimit,* Aktet e Konferencës Ndërkombëtare Shkencore (organizuar nga departamenti i historisë, i Fakultetit të Historisë dhe të Filologjisë, të Universitetit të Tiranës, 17 dhjetor 2013). Tiranë 2015, 49-61. Andi Rembeci, "Kodikët mesjetarë në Shqipëri, ura kulturore midis Lindjes dhe Perëndimit: Rasti i kodikëve me prejardhje italo-bizantine," në *Shqipëria mes Lindjes dhe Perëndimit*, aktet e Konferencës Ndërkombëtare Shkencore, organizuar nga Departamenti i Historisë, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Universiteti i Tiranës, 17 dhjetor 2013 (Tiranë, 2015), 14-33; Andi Rembeci, "A Greek Post-byzantine Manuscript: the Codex of the Metropolis of Koritza: Notices about the Guilds of Korça during the 18th-19th centuries", *Albanohellenica* 5 (2013): 259-269; Andi Rembeci, "Kodiku i mitropolisë së Korçës dhe Selasforit (shek. XVII-XIX): Të dhëna për kulturën në zonën e Korçës", *Monumentet* 52/2011-2014: 97-125; Andi Rembeci dhe Sokol Çunga, "The Canon Tables of the Gospels by Eusebius of Caesarea. Headpiece decoration before the chapters of the Gospel according to Luke", në: Konstantinos Giakoumis (ed.), *Water in Arts and Crafts in the Berat Region. 4th Century B.C. to 19th Century A.D.*, (Tirana: Gentgrafik, University of New York Tirana, 2015), 149-159. Andi Rembeci, "Italo-Greek Manuscripts from the Byzantine Collection of the Manuscripts in Albania", në: Dejan Dželebdžić and Stanoje Bojanin (eds.), *Proceeding of the 23rd International Congress of Byzantine Studies Belgrade, 22 - 27 August 2016*, Belgrade 2016, 123-124. Sokol Çunga, "Dorëshkrime të reja në greqisht në Arkivin Qendror Shtetëror. Paraqitje e parë," *Shejzat* 1-2 (janar-qershor 2018): 3-18. Holta Sina Kilica, *Kodikët ekfonetikë të Shqipërisë* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2019), 85-253.

[122]Fondi 488 "Kodikët e Shqipërisë", Arkivi Qendror Shtetëror. Emërtimi zyrtar i fondit "Kodikët e Shqipërisë" përdoret bashkë me numrin e fondit 488.

[123]Lidhur me sjelljen e kodikëve në AQSh, shih, më poshtë, nënkreun "Periudha ateiste: pas Luftës II Botërore deri më 1992".

[124]Për dorëshkrime që në të shkuarën kanë qenë pjesë e bibliotekave të qendrave kishtare në hapësirën shqiptare, shih, ndër të tjera, edhe Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις", 352-369; Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", 437-556; Βέης, "Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων", 129-209.

[125] Marcel Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, bot. 3, tërësisht i ripunuar nga Jean-Marie Olivier (Turnhout: Brepols, 1995).

etapa të dallueshme.

1.2. Periudha e parë: koha e vonë bizantine

Diptiku i Manastirit të Shën Gjergjit dhe shpëtimi i 27 librave (1356)

Informacioni i parë lidhur me ekzistencën dhe ruajtjen e trashëgimisë dorëshkrimore në mjedisin e Shqipërisë së sotme gjatë periudhës së vonë bizantine na vjen nga një shënim i "Diptikut" të Manastirit të Shën Gjergjit në kalanë e qytetit të Beratit, shkruar më 1356[126]. Sipas shënimit, mbledhim këtë informacion:

> "Etër të shenjtë, Skuripeqi i fali manastirit të Theologut të madh dhe [kishës] së Shën Gjergjit 27 libra, nga më të zgjedhurit dhe më të rëndësishmit. Kur serbët plaçkitën Beratin, ngrinin gjithçka përpjetë; varnin majtas e djathtas rrugëve jashtë Kalasë, papa Theodhuli, që shërbente në një famulli të vogël, iu lut atij [Skuripeqit] dhe e çoi deri tek kulla [që ndodhet] tek porta e madhe e Kalasë. Dhe i shpëtuan këta 27 libra dhe i mbajtën ngarkuar në pjesën e brendshme të kullës, duke bërë 4 rrugë vetë hieromonaku edhe Skuripeqi, duke mbajtur në shpinë dhe në duar nga dy libra. Kurse shokët e tij plaçkitnin dhe rrinin indiferentë. Vëllezërit e hieromonakut u larguan, sikundër edhe gjithë banorët e Kalasë. ... [Kjo ndodhi] në vitin 6864 [1356]. […]" [127]

Teksti i referohet drejtpërdrejt një periudhe trazirash, gjatë së cilës forca serbe dhe vllahe plaçkitën qytetin dhe kalanë e Beratit. Përmendja e këtij konteksti historik ofron të dhëna të vyera për ndërprerjen e zinxhirit të transmetimit të dorëshkrimeve, si edhe për përpjekjet e klerikëve dhe laikëve për t'i shpëtuar ato nga shkatërrimi.

Në vazhdim prifti Teodul jep përshkrimin e 27 kodikëve të dorëshkruar, ndër të cilët njëri identifikohet me kodikun e purpurt të shek. VI, *Beratinus 1*. Ky shënim përbën një inventar të librave liturgjikë të pranishëm në kishën e Shën Gjergjit, ku përfshihen Ungjij të plotë e të pjesshëm, Triodë, Pesëdhjetorë, Psaltirë, Apostollarë dhe Sinaksarë, të klasifikuar sipas ciklit liturgjik dhe veçorive kodikologjike. Përshkrimi i strukturës së inventarit, mënyrës së ruajtjes dhe mbishkrimeve të pranishme ofron një dëshmi të rrallë për qarkullimin e librave në hapësirën shqiptare të shek. XIV, duke pasuruar në mënyrë të drejtpërdrejtë korpusin dokumentar mbi kodikët bizantinë të Shqipërisë. Mbi të gjitha, ky shënim mbart një vlerë të veçantë historike, sepse, me një gjuhë të thjeshtë dhe të drejtpërdrejtë, dëshmon kujdesin për pasuritë shpirtërore dhe angazhimin njerëzor në një çast rreziku. Ai përbën dëshminë më të hershme të njohur për fatin e një dorëshkrimi të rëndësishëm bizantin, kodikut Beratinus 1, i cili, pa

[126]Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", 554-556; Ἀλεξούδης, "Δύο σημειώματα", 275-279.
[127]Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", 554-556; Ἀλεξούδης, "Δύο σημειώματα", 275-279.

guximin dhe përkujdesjen e personave të përmendur në këtë ngjarje, vështirë se do të kishte mbijetuar deri në ditët tona.

Inventari i igumenit Daniel dhe depozitimi i kodikëve në kalanë e Beratit (1399)

Informacioni i dytë kronologjikisht lidhet me një tjetër shënim kronikal, i shkruar në vitin 1399 në një dyfletësh pergamene në kodikun Additional 37007 të British Library të Londrës.[128] Ky shënim është hartuar nga Danieli[129], priftmurg dhe igumen i Manastirit të Shën Nikollës së Pentearhondëve (Perondisë), një qendër murgjërore me rëndësi të veçantë shpirtërore dhe kulturore, e pozicionuar rreth 12 kilometra në veri të qytetit të Beratit[130]. Dokumenti është një dëshmi autentike e reagimit të komuniteteve kishtare të jugut të Shqipërisë përballë kërcënimit të afërt të një sulmi osman. Kjo rrethanë e nxit autorin e inventarit të ndërmarrë një veprim të pazakontë për të mbrojtur thesarin libror të manastirit. Në këtë shënim, Danieli njofton për dorëzimin e 20 kodikëve të çmuar dhe të një numri të konsiderueshëm objektesh kishtare në duart e Teodor Muzakës[131], atëkohë figura më e fuqishme e qytetit, i cili përmendet me titullin "zoti i qytetit". Dorëzimi bëhet me qëllim që kjo pasuri e rrallë të ruhej brenda fortifikimeve të kalasë së Beratit, duke e mbrojtur nga plaçkitjet apo shkatërrimet që do të mund të sillte një ekspeditë ushtarake osmane. Përmbajtja e këtij inventari, edhe pse nuk është transmetuar në mënyrë të plotë në tekstin e ruajtur, i referohet një fondi

[128] Inventari është botuar tri herë nga Anthim Aleksudhi. Fillimisht botohet së bashku me disa mbishkrime të Apolonisë, por pa shënime shpjeguese: Ἀλεξούδης, "Ἐπιγραφαὶ τῆς ἐν Ἠπείρῳ Ἀπολλωνίας", 182-187. Në vijim, ribotohet me një shënim hyrës dhe komente shpjeguese së bashku me inventarin e "Diptikut" të Manastirit të Shën Gjergjit në: Ἀλεξούδης, "Δύο σημειώματα", 275-279, e veçanërisht 279-281. Së fundmi, inventari botohet për të tretën herë nga Aleksudhi te: Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων", 21 (1901): [23.02.1901] 71-72. Për botime të mëvonshme të inventarit, shih Σπυρίδων Π. Λάμπρος, "Διορθώσεις εἰς ἔγγραφον ἐκ Βελαγράδων", *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7 (31 Δεκεμβρίου 1910, τεύχος Δ΄): 486-487, ku botohen disa korrigjime të tekstit dhe të kronologjisë së inventarit nga botimi i mëparshëm i Aleksudhit i vitit 1892. Annaclara Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra (British Library), ed a Oxford (Magdalen College)", *Codices Manuscripti* 20/21 (1997): 3-59 (3-18) [reprinted in A. Cataldi Palau, *Studies in Greek Manuscripts (Testi, studi, strumenti 24)*, 2 vols, Spoleto: Fondazione Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo, 2008, vol. 2: 443-521 (449-472)]. Andi Rembeci, "Historical and cultural-literary aspects of Berat during the XIV-XV centuries, from the chronicles of the manuscript codices from London's British Library and Oxford's Magdalen College," *Studia Albanica* 56, no. 2 (2019): 43-68. Shih, gjithashtu, Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις", 355-356, nr. 8. Caspar René Gregory, *Textkritik des Neuen Testamentes*, 3 vols, (Leipzig, 1900-1909), 428, 1268, 1287. *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum,* 279, nr. 37007. Marcel Richard, *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum*, vëll. 1, *Fonds Sloane, Additional, Egerton, Cottonian et Stowe* (Paris: CNRS, 1952), 68-69, nr. 37007. Kurt Aland, *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des neuen Testaments,* Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung 1, (Berlin, 1994), 309.

[129] Erich Trapp, Walther Rainer, and Hans-Veit Beyer, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976), nr. 5102.

[130] Mbi kishën e Shën Kollit, shih Aleksandër Meksi, "Arkitektura dhe restaurimi i kishës së Perondisë," *Monumentet* 5-6 (1973): 19-42; Aleksandër Meksi, *Churches of Albania: History, Architecture, 4th to 15th Centuries* (Tirana: Media Union, 2024), 279-284.

[131] Trapp, Rainer, and Beyer, *Prosopographisches Lexikon*, no. 19425. Krh. Charles Hopf, "Breve memoria de li discendenti de nostra casa Musachi," në *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, botuar me shënime dhe tabela gjenealogjike nga Charles Hopf (Berlin: Librairie de Weidmann, 1873), nr. 58, 281-282.

dorëshkrimor të përbërë nga tekste liturgjike, ungjij të dekoruar, himnografi kishtare, libra muzikorë, traktate patristike, vepra legjislative dhe përkthime të autorëve klasikë grekë me përdorim kishtar. Edhe pse përshkrimet në dokument janë të përmbledhura dhe të përgjithshme, është e qartë se kodikët që përmenden përfaqësonin një pasuri të madhe jo vetëm nga pikëpamja shpirtërore dhe fetare, por edhe për nga rëndësia e tyre si objekte të kulturës së shkruar bizantine. Për më tepër, ky akt dorëzimi shënon një ndër shembujt më të hershëm të vetëdijes institucionale për mbrojtjen e librave të dorëshkruar në mjedisin shqiptar, si dhe një dëshmi e drejtpërdrejtë e rolit që kalatë shqiptare, si në këtë rast ajo e Beratit, kanë luajtur në ruajtjen e trashëgimisë së shkruar. Veprimi i igumenit Daniel nuk është vetëm një reagim ndaj rrethanave të kohës, por edhe një gjest i thellë ndërgjegjeje për ruajtjen e kujtesës historike të krishterimit ortodoks dhe për vijueshmërinë e traditës *librorum manuscriptorum* në hapësirën shqiptare.

Inventari i Gjeorgj Sidherokastritit dhe biblioteka e Shën Marinës (1413)

Informacioni i tretë na vjen një shekull më pas nga një inventar i shkruar më 1413[132], në një tjetër kodik të British Library të Londrës, me nr. Additional 37008[133]. Ky dokument është hartuar nga Gjeorgj Sidherokastriti («Γεώργιος Σιδεροκαστρίτης»)[134], me shpenzimet e Nikifor Luvrit[135], që mbante titullin "*fort i respektuari, zot i qytetit*" të Belegradës dhe të bashkëshortes së tij, Maria Kirikalena[136]. Ky inventar, që përmban listën e 28 kodikëve të dorëshkruar pronë të kishës së manastirit të Shën Marinës në Berat, pasqyron jo vetëm pasurinë e trashëgimisë së shkruar të zonës, por edhe kujdesin e aristokracisë për ruajtjen dhe dhurimin e librave

---

[132] Ἀλεξούδης, Ἐπιγραφαὶ τῆς ἐν Ἠπείρῳ Ἀπολλωνίας, 186-187. Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις," 357-359. Ἀλεξούδης, Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (1900): [15.12.1900] 544-545. Ribotuar me korrigjime nga Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 474-475.

[133] Për aspektet paleografike, kodikologjike dhe historike të kodikut në fjalë, shih kapitullin 3.6. Prodhimi i librit në Berat në fillim të shek. XV: Additional 37008. Shih gjithashtu, Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις", 357-359, nr. 10. Ἀλεξούδης,"Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων" 20 (1900): 545, nr. 39. Gregory, *Textkritik des Neuen Testamentes*, 428, 1268, 1287. *Catalogue of Additions in the British Museum*, 279-280, nr. 37008. Richard*, Inventaire des manuscrits grecs*, 69 nr. 37008. Ernst Gamillscheg dhe Dieter Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 1: *Grossbritannien*, 3 vëll., nr. 70 (Vienna: Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, 1981). Ioannis Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, Byzantina Neerlandica 8 (Leiden: Brill, 1981), 68, nr. 280. Aland, *Kurzgefasste Liste*, 309. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 472-482. Rembeci, "Historical and cultural-literary aspects of Berat", 43-68.

[134] Marie Vogel and Viktor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* (Leipzig: O. Harrassowitz, 1900), 84; Ernst Gamillscheg, Dieter Harlfinger, Herbert Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, Brand III/1A: Verzeichnis der Kopisten. Österreichische Akademie der Wissenschaften, *Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981), 61, nr. 70.

[135] Trapp, Rainer, and Beyer, *Prosopographisches Lexikon*, no. 15053. Vogel and Gardthausen, *Die griechischen Schreiber*, 84. Σπυρίδων Λάμπρος, "Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη," *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7 (1910): 276-277, no. 560

[136] Trapp, Rainer, and Beyer, *Prosopographisches Lexikon*, no. 14007. Vogel and Gardthausen, *Die griechischen Schreiber*, 84.

si vepra me funksion teologjik, didaktik dhe shpirtëror. Në traditën bizantine, akti i donacionit të kodikëve nga familje fisnike për kisha dhe manastire kishte një rëndësi të dyfishtë edhe si manifestim i devocionit fetar edhe si shprehje e pozicionit social e autoritetit kulturor të donatorëve[137]. Përmbajtja e inventarit, ndonëse e përmbledhur dhe jo gjithmonë e detajuar, përfshin një spektër të gjerë të letërsisë kishtare: ungjij të plotë ose katërungjillësha, libra të Apostullit, psaltirë, triodë, pesëdhjetore, përmbledhje homelish ose fjalime të Etërve të Kishës, himnografi dhe traktate të teologjisë morale dhe dogmatike etj.[138] Disa nga titujt përmenden sipas përmbajtjes kryesore, ndërsa të tjerë përshkruhen në mënyrë të përgjithshme sipas përdorimit liturgjik apo vëllimit. Kjo strukturë dëshmon për ekzistencën e një biblioteke manastiri të mirëformuar, me funksione të përqendruara rreth jetës së përditshme shpirtërore dhe liturgjike të komunitetit të Beratit në fillim të shek. XV.

Kodikët e cituar në të tre inventarët e sipërpërmendur është e vështirë t'i identifikojmë, për shkak se forma e përshkrimit të tyre nuk ofron të dhëna të detajuara, përveçse një trajtë shumë të përgjithshme emërore, që lidhet më së shumti me përmbajtjen e tyre. E, megjithatë, nga një përpjekje e parë është arritur që një pjesë e tyre të identifikohen me kodikët e përshkruar nga Aleksudhi dhe që sot ruhen në Fondin 488 të AQSh-së[139].

1.3. Periudha e dytë: hoha pasbizantine, deri në fund të Luftës II Botërore

Kodikët e Beratit dhe katalogët e Anthim Aleksudhit, një themel për historinë e librit të dorëshkruar në Shqipëri

Nga shek. XIV deri në mes të shek. XIX nuk kemi ende asnjë lajm për fatin e

---

[137] Në lidhje me këtë, shih Doula Mouriki, "The Wall Paintings of the Pantanassa at Mistra. Models of a Painters' Workshop in the Fifteenth Century," në: *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, ed. Slobodan Ćurčić dhe Doula Mouriki, Princeton, Department of Art and Archaeology, Princeton University, 1991, 217-250. Philip Rance, "A Late Byzantine Book Inventory in Sofia, Dujčev gr. 253, olim Kosinitsa 265, a Monastic or Private Library," *Byzantinische Zeitschrift* 115, no. 3, 2022, 977-1030. Andi Rembeci dhe Sokol Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," në *Networks, Markets & People: Communities, Institutions and Enterprises Towards Post-humanism Epistemologies and AI Challenges*, vëll. 1, red. Francesco Calabrò et al. (Cham: Springer, 2024), 303-316, sidomos 304-305, ku përmendet dhurimi i 26 librave nga Skuripekis për Manastirin e Teologut të Madh dhe Shën Gjergjit në Berat. Për rastin e Nikifor Louvrios dhe Maria Kyrikalena, shih Rembeci, "Historical and cultural-literary aspects of Berat", 11.

[138] Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, "Ἐπιγραφαὶ," 186-187. Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, "Κατάλογος," 357-359. Ἀλεξούδης,"Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων" 20 (1900): [15.12.1900] 544-545. Shënimi është ribotuar me korrigjime nga Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 474-475.

[139] Për shembull nga kodikët e përmendur në inventarët në fjalë, njëri prej tyre, *Libri i Katërungjillëshit, i shkruar në argjend me dorën e Shën Joan Gojartit,* identifikohet me të famshmin kodikun e purpurt të shek. VI, *Beratinus 1*. Sikundër dy kodikët e British Library (Add. 37007, Add. 37008) kanë qenë ruajtur në Berat deri në fillim të shek. XX, atëherë me shumë gjasa veç tyre është ruajtur edhe një pjesë tjetër e listuar në inventarëve të tyre, siç me të drejtë pohon Annaclara Cataldi Palau në studimin e saj mbi kodikët epirotë në Londër dhe Oxford dhe sikundër priren të vërtetojnë hulumtimet e deritanishme tonat. Shih Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 447, shën. 14. Rembeci dhe Çunga, "The Byzantine and Post Byzantine collection," 2011, 357. Shih, po ashtu, Didier Lafleur and Luc Brogly, "Numbering Concordance of the Greek Manuscripts from Albania," in *Greek New Testament manuscripts from Albania* (Leiden; Boston: Brill, cop. 2018), 523-547, Appendix A.

dorëshkrimeve. Informacioni i radhës në rend kronologjik për dorëshkrimet e Shqipërisë na e jep dijetari dhe mitropoliti i Beratit, Anthim Aleksudhi.

Mitropoliti Anthim Aleksudhi[140] lindi në vitin 1824 në qytetin Madytos (Μάδυτος) të Thrakës Lindore, në bregun perëndimor të ngushticës së Dardaneleve (sot Eceabat, Turqi). Në qytetin e tij të lindjes, ai ndoqi arsimin fillor nën kujdesin e të atit, i cili ishte mësues[141]. Në moshë të re, u zhvendos në Kostandinopojë, ku hyri në administratën e Patriarkanës Ekumenike. Fillimisht shërbeu pranë Mitropolitit të Kyzikos, Meletios III, si ndihmës dhe arkivist dhe, pas vdekjes së tij, vazhdoi pranë Mitropolitit të Efesit, Anthimos Koutalianos, një figurë me ndikim në rrethet kishtare dhe arsimore të kohës[142]. Në vitet 1853-1855, gjatë patriarkatit të dytë të Anthimit VI, ai shërbeu si "*dhjak i dytë"* i Fronit Ekumenik, një pozitë e afërt me Patriarkanën dhe që lidhej me detyra administrative, liturgjike dhe arkivore.

Më 26 shkurt 1855, në moshën 31-vjeçare, u dorëzua prift dhe një ditë më pas, më 27 shkurt, u emërua Mitropolit i Beratit[143], një nga dioqezat më të rëndësishme të Kishës Ortodokse në territoret shqiptare. Kjo ishte një nga ngjitjet më të shpejta në hierarkinë kishtare dhe u regjistrua në burimet zyrtare kishtare. Në Berat, Aleksudhi shërbeu për mbi 32 vjet, duke dhënë një kontribut të rëndësishëm në jetën kishtare, arsimore dhe kulturore të zonës. Ai u përball me probleme baritore të ndërlikuara, si përhapja e protestantizmit dhe kthimi i kripto të krishterëve në gjirin e kishës, duke treguar maturi të rrallë në trajtimin e këtyre sfidave[144].

Në vitin 1887, u transferua si Mitropolit i Amasisë në Pont, ku qëndroi deri sa ndërroi jetë më 11 shkurt 1909, në manastirin e Shën Marisë së Mongolëve në lagjen Fanar të Kostandinopojës[145]. Aleksudhi u dallua për ndërthurjen e veprimtarisë baritore me kërkimin shkencor, duke mbetur një ndër figurat më të shquara të hierarkisë ortodokse në gjysmën e dytë të shek. XIX.

Gjatë qëndrimit të tij në Berat, Aleksudhi zhvilloi një veprimtari të gjerë në kërkimet arkeologjike dhe historike, duke u përqendruar në dokumentimin e objekteve kishtare, monedhave dhe të dhënave mbi jetën kishtare e qytetare gjatë periudhës

---

[140] Mbi jetën dhe veprën e Anthim Aleksudhit, shih Alexandros Papazoglou, *Anthimos Alexoudis: A Scholar Clergyman of the Late Ottoman Era: Life and Work (Authorial, Archaeological, Palaeographical et al.)* (tezë doktorature, në greqisht, Democritus University of Thrace, 2014).

[141] Papazoglou, *Anthimos Alexoudis*, 49-53. Anonim, "Πρώην Αμασείας Άνθιμος"*, Εκκλησιαστική Αλήθεια* (25 Φεβρουαρίου 1909)*,* 64.

[142] Giorgio Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis: Series Episcoporum Ecclesiarum Christianarum Orientalium* (Padova: Messaggero, 1988), 116. Μανουήλ Γεδεών, «Οι Πατριάρχαι της τελευταίας εκατονταετίας (1821-1921)», *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, τόμ. στ΄, Αθήνα 1922, 34-35. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες: Εἰδήσεις ἱστορικαί βιογραφικαί περὶ τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως: ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακεὶμ Γ΄ τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, 36-1884* (Ἐν Κωνσταντινουπόλει: Lorenz & Keil, 1885-1890), 697-698.

[143] Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικαί Εφημερίδες: Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, 1500-1912* (Ἐν Ἀθήναις: Τυπογραφεῖον Σεργιάδου, 1935-1938), 440. Εὐλόγιος Κουρίλας, "Ἐπίσκοποι, λόγιοι, ἐπίσημοι εὐεργέται Ἡρακλείας," *Θρακικά* 36 (1963): 24-31

[144] Papazoglou, *Anthimos Alexoudis,* 86-110.

[145] Giorgio, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis: Series Episcoporum Ecclesiarum Christianarum Orientalium*. Padova: Messaggero, 1988, 78. Papazoglou, *Anthimos Alexoudis,* 110-131.

osmane[146]. Kontributi i peshkopit dijetar në fushën e paleografisë dhe kodikologjisë përfaqëson një ndër ndërhyrjet më të hershme dhe më të thelluara në dokumentimin dhe ruajtjen e dorëshkrimeve kishtare në trevat shqiptare. Përmes punës së tij të përkushtuar në Mitropolinë e Beratit, ai u bë lidhja kyçe ndërmjet trashëgimisë së shkruar bizantine dhe komunitetit shkencor ndërkombëtar, sidomos përmes identifikimit dhe përshkrimit të dy prej dorëshkrimeve më të famshëm të krishterimit lindor: *Codex purpureus Beratinus Φ* ose *Beratinus 1* dhe *Codex Aureus Anthimi* ose *Beratinus 2*.

Që në vitin 1868, Aleksudhi botoi në Korfuz, me shpenzimet e veta, veprën me titull "*Përshkrim i shkurtër historik i Mitropolisë së Hirshme të Beratit…*"[147]. Në të përfshihen përshkrime të gjashtë dorëshkrimeve të rralla në pergamenë nga bibliotekat e Mitropolisë dhe kishave të Beratit. Dy nga këto dorëshkrime, të cilat ai i përshkroi i pari, u bënë më pas të njohura në botën akademike ndërkombëtare si kodikët e purpurt të Beratit. Në këtë vepër, Aleksudhi jep hollësi për përmbajtjen, formatin, dekorimin, shkrimin me bojë të artë apo argjendi dhe vendin ku ruheshin këto dorëshkrime, duke theksuar rëndësinë e tyre për jetën fetare të komunitetit.

Megjithatë, një nga dëshmitë më të veçanta të traditës liturgjike të Beratit, e cila mungon krejtësisht në botimet zyrtare të Aleksudhit, është rrotulla liturgjike e njohur me emrin *Liturgia argentea*. Ky dorëshkrim i rrallë në formë rrotulle, i shkruar në shek. XII ose fillimin e shek. XIII në pergamene të purpurt me bojë argjendi dhe me ar, përmbante tekstin e Liturgjisë së Shën Joan Gojartit. Rrotulla kishte gjatësi 2.85 metra, gjerësi 26 cm. Teksti ishte i shkruar në një kolonë 13 cm të gjerë, në të dy anët e pergamenës. Rrotulla nuk përmendet në katalogët e Aleksudhit, ndonëse në vitin 1887 ajo ndodhej në rezidencën e tij peshkopale në Berat dhe u përshkrua në mënyrë të hollësishme nga studiuesi francez Pierre Batiffol, i cili e quajti pronë personale të mitropolitit. Kur Aleksudhi u transferua nga Berati për të shërbyer si Mitropolit i Amasisë në vitin 1887, ai e mori rrotullën me vete. Në një dëshmi të datës 25 mars 1890, të shkruar në Amasia dhe të ruajtur në arkivin e tij personal, mitropoliti Aleksudhi përmend se biblioteka e tij stoliset nga "Liturgjia e Shenjtë e Shën Joan Gojartit, e shkruar me argjend dhe me iniciale ari mbi pergamenë të purpurt"[148]. Më 29 prill 1900, në një akt të nënshkruar prej tij në Kostandinopojë, rrotulla iu dhurua Skitës së Shën Andreas në Galata, metoq i Manastirit të Shën Petros dhe Shën Pavlit në Malin e Shenjtë (Athos).

Botimi "*Përshkrim i shkurtër historik i Mitropolisë së Hirshme të Beratit…*" shënon një pikë kthese në historinë e dokumentimit të trashëgimisë kishtare të shkruar në Shqipëri. Pas këtij botimi, Aleksudhi vijoi përpjekjen sistematike për të regjistruar

---

[146] Veprimtaria e Aleksudhit mbështetet në burime të ndryshme, si ato të shkruara ashtu edhe të gdhendura, të cilat i identifikoi në mitropolitë që mori nën kujdesin e tij, në arkivat e kishave dhe të manastireve të dioqezave përkatëse, në arkiva private, si dhe në burimet epigrafike të kishave, të hapësirave arkeologjike apo në piktura murale dhe ikona të lëvizshme. Për më tepër, shih Papazoglou, *Anthimos Alexoudis,* 249-354.

[147] Ἀλεξούδης, *Σύντομος Ἱστορικὴ Περιγραφὴ*, 113-115.

[148] Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, «Περὶ τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ λειτουργίᾳ προτεινομένων λεκτικῶν διορθώσεων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 14 (1890), 125.

të gjithë kodikët që ndodheshin në zonën e juridiksionit të Mitropolisë së Beratit. Përpjekjen e tij e përfundon duke botuar një sërë artikujsh në periodikë të kohës, si edhe dy katalogë të ndarë, të cilat përmbajnë përshkrime të së njëjtës trupë dorëshkrimesh, por me renditje dhe përmbajtje disi të ndryshme.

Në vitin 1886, ai boton në Shtojcën e vëllimit XVII të revistës së Shoqatës Filologjike Greke të Kostandinopojës artikullin «Ἐπιγραφαὶ τῆς ἐν Ἠπείρῳ Ἀπολλωνίας» ("Mbishkrime të Apolonisë së Epirit")[149], në të cilin përfshiu, përveç përshkrimeve të mbishkrimeve monumentale të zonës së Apolonisë, edhe transkriptimin e shënimit kronik, tashmë të përmendur më lartë, të hieromonakut Daniel, igumen i manastirit të Shën Nikollës në dioqezën e Beratit. Kjo kronikë botohet sërish në vitin 1892, në një artikull të veçantë me titull «Δύο σημειώματα ἐκ χειρογράφων», ("Dy shënime nga dorëshkrimet") botuar në revistën shkencore "Buletini i Shoqatës Historike dhe Etnologjike të Greqisë" [150]. Krahas kronikës së Danielit, në këtë artikull përfshihet edhe një dëshmi tjetër nga Berati, një shënim kronik që përmban regjistrin e kodikëve të kishës së Shën Gjergjit, i lidhur me një figurë tjetër, të quajtur Skuripeqi. Të dyja këto shënime kronike përbëjnë dokumente të dorës së parë që hedhin dritë mbi strukturën, përmbajtjen dhe qarkullimin e kodikëve në trevat shqiptare në fundin e Mesjetës dhe fillimet e periudhës osmane. Të dy botimet përbëjnë themelin e parë shkencor për ndërtimin e historisë së kodikëve të Shqipërisë.

Në vitin 1900, Aleksudhi boton në Buletinin e Shoqatës Historike dhe Etnologjike të Greqisë një nga përmbledhjet më të plota të trashëgimisë së kodikëve të dorëshkruar të zonës së Beratit, me titull «Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις τῆς συνοικίας Κάστρου, πόλεως Βερατίου τῆς Μητροπόλεως Βελεγράδων εὑρισκομένων ἀρχαίων χειρογράφων» ("Katalog i dorëshkrimeve të lashta që ndodhen në kishat e lagjes Kala të qytetit të Beratit të Mitropolisë së Beratit")[151]. Ky katalog përmban përshkrime të hollësishme të 49 kodikëve të kishave dhe manastireve të Beratit dhe rrethinave, të klasifikuara sipas përmbajtjes, formatit dhe vendndodhjes. Aleksudhi ndjek një metodologji sistematike, duke evidentuar për secilin dorëshkrim gjendjen materiale, tipin e shkrimit, dekoracionin, përdorimin liturgjik dhe ndonjëherë edhe prejardhjen. Katalogu shquhet për saktësinë e të dhënave teknike dhe përpiqet të dokumentojë gjithë pasurinë e ruajtur dorëshkrimore deri në fund të shek. XIX. Po në të njëjtën periudhë, Aleksudhi boton një version të zgjeruar dhe të përditësuar të katalogut të mëparshëm me titullin "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων. Κατάλογος μετὰ περιγραφῆς χειρογράφων κωδίκων ἐκκλησιαστικῆς ὕλης, εὑρισκομένων ἐν Βερατίῳ καὶ ἰδίως ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις τῆς συνοικίας Κάστρου, οἷον τῆς Μητροπόλεως Βελεγράδων τῆς ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τιμωμένης, τῆς Παναγίας Εὐαγγελιστρίας, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου" ("Kodikët

[149] Ἀλεξούδης, "Ἐπιγραφαὶ τῆς ἐν Ἠπείρῳ Ἀπολλωνίας", 182-187.
[150] Ἀλεξούδης, "Δύο σημειώματα ἐκ χειρογράφων,"275-281.
[151] Katalogu është hartuar në vitin 1882, kur Anthimi ishte Mitropolit i Beratit dhe më pas është botuar në vitin 1900. Duhet vënë re se nga 49 kodikët e dorëshkruar që paraqet katalogu, njësitë me nr. 47 dhe 49 nuk janë dorëshkrime, por botime të shtypura në Venedik, përkatësisht të viteve 1545 dhe 1772. Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις", 352-369. Lidhur me botimet e Aleksudhit, shih këtu shën. 1.

e krahinës së Beratit. Katalog me përshkrim të dorëshkrimeve kodikë me përmbajtje kishtare, që ndodhen në Berat dhe në veçanti në kishat e shenjta të lagjes Kala, siç janë kisha metropolitane e Beratit kushtuar Fjetjes së Hyjlindëses, kisha e Shën Marisë Ungjëllëzueses, kisha e Shën Joan Teologut dhe kisha e Shën Gjergjit.")[152]. Ky është katalogu më i plotë dhe metodologjikisht më i arrirë i Aleksudhit, që përfshin një korpus të gjerë kodikësh të ruajtur në mitropolinë dhe kishat e dioqezës së Beratit. Ai shtrihet përtej qytetit, duke përfshirë edhe fshatra dhe manastire të zonës dhe jep informacione të hollësishme për përmbajtjen, tipologjinë, autorët dhe funksionin liturgjik të dorëshkrimeve. Struktura e katalogut është më e avancuar dhe përfshin renditje tematikisht të artikuluar (jetët e shenjtorëve, liturgjitë, martirologji, tekste homiletike). Aleksudhi ndërthur analizën paleografike me vëzhgime mbi historinë e përdorimit të dorëshkrimeve në jetën e përditshme liturgjike, duke e kthyer këtë katalog në një burim të çmuar për studimin e historisë së librit të dorëshkruar në Shqipëri. Ai i vendos këta dorëshkrime në një kontekst më të gjerë, brenda hartës së trashëgimisë bizantine të Ballkanit.

Mitropoliti i Beratit, Anthim Aleksudhi, është i pari studies i cili na informon për ekzistencën e koleksionit të kodikëve në Mitropolinë e Beratit, pas një boshllëku disa shekullor. Katalogët e tij, botuar në disa periodikë, janë një mozaik i thesareve të Beratit dhe zonave nën varësinë e tij kishtare. Zërat e këtyre katalogëve ofrojnë të dhëna të çmuara për gjendjen fizike, përshkrimin kodikologjik dhe paleografik të dorëshkrimeve, si dhe përmbajtjen dhe vendndodhjen e tyre. Nëpërmjet këtyre të dhënave, sot mund të evidentojmë kodikët që kanë qenë të pranishëm në Mitropolinë e Beratit gjatë gjysmës së dytë të shek. XIX. Krahasimi i tyre me të dhënat e inventarëve të shekujve XIV-XV, si dhe me kodikët që ruhen aktualisht në Arkivin Qendror të Shtetit, na lejon të përftojmë një pamje më të qartë të historisë së librit mesjetar të dorëshkruar në hapësirën shqiptare. Në këtë mënyrë, mund të vlerësojmë gjithashtu përmasat e humbjeve që ka shkaktuar koha.

Pavarësisht rolit primar që ka katalogu i Aleksudhit, metoda e përdorur prej tij është krejt empirike dhe spontane, pa ndonjë rend të caktuar pune. Të dhënat e renditura në çdonjërin zë janë të çorganizuara, duke iu referuar në mënyrë të pabarabartë përshkrimit, përmbajtjes apo historisë së kodikut, gjë që e bën të nevojshëm rileximin kritik dhe sistematik. Për këtë arsye, puna e tij mund të shihet si pararendëse, por jo ende e konsoliduar krahasuar me katalogët e mëvonshëm të hartuar nga Athanasios Papadhopulos-Keramevs për kodikët e Bibliotekës së Patriarkanës së Jerusalemit dhe të metoqit të saj në Kostandinopojë, për të mos i përmendur të gjithë.[153]

---

[152] Ἀλεξούδης,"Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων" 20 (1900): [3.11.1900] 485-486, [24.11.1900] 509-511, [1.12.1900] 525-527, [8.12.1900] 537-538, [15.12.1900] 544-545; *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 21 (1901): [21.01.1901] 15-16, [09.02.1901] 55-56, [23.02.1901] 71-72, [27.03.1901] 160, [27.07.1901] 299.

[153] Athanasios Papadopoulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη: ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγιοτάτου Ἀποστολικοῦ τε καὶ Καθολικοῦ Ὀρθοδόξου Πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων*, 5 vols. (Ἐν Πετρουπόλει: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Β. Κιρσπάουμ, 1891-1915). Athanasios Papadopoulos-Kerameus, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, ἤ, συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ σπανίων ἑλληνικῶν συγγραφῶν περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἑώαν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα τῆς τῶν Παλαιστινῶν* (Ἐν Πετρουπόλει: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Β. Κιρσπάουμ, 1891-1898).

Në fund të shek. XIX, emri i Aleksudhit do të lidhet edhe me qarqet shkencore evropiane. Në mënyrë të veçantë, Ludovico Duchesne, dijetar francez dhe studiues i dorëshkrimeve biblike, ishte ndër të parët që mësoi për ekzistencën e kodikëve të Beratit përmes dijetarit Ioannis Sakkelion në Patmos, rreth vitit 1875. Kjo njohje e hershme përmendet më pas edhe nga Pierre Batiffol, i cili vë në dukje se, deri në vitin 1884, Duchesne ishte i vetmi studiues që kishte lexuar veprën e Mitropolitit Anthim Aleksudhi.[154]

Në historikun e studimit të kodikëve të Beratit, përhapja e tyre në mjedisin shkencor ndërkombëtar lidhet kryesisht me emrin e Pierre Batiffol-it, i cili, pas ndërmjetësimit të konsullit Henri Sauvaire, i bëri këto dorëshkrime të njohura në qarkullimin shkencor evropian. Megjithatë, merita themelore për identifikimin, dokumentimin dhe ruajtjen e tyre i përket Mitropolitit Anthim Aleksudhi, i cili, që në vitin 1868, i përfshiu në një botim të posaçëm, shumë kohë përpara se ato të hynin në diskursin ndërkombëtar. Në këtë kuptim, Aleksudhi përfaqëson zbuluesin dhe kujdestarin lokal të një trashëgimie që, falë Batiffol-it, do të njihej më pas në rang ndërkombëtar.

Beratinus 1 në fokusin e filologjisë perëndimore. Roli i Louis Duchesne dhe Caspar René Gregory

Kontribut të rëndësishëm në përhapjen e informacionit rreth kodikut të purpurt *Beratinus 1* luajti edhe Louis Duchesne (1843-1922)[155], filolog, historian i krishterimit dhe liturgjist i njohur francez, i cili gjatë misioneve të tij shkencore në territoret e Lindjes, përfshirë Epirin, Janinën, Selanikun dhe Malin Athos, u vu në dijeni të ekzistencës së dorëshkrimeve të purpurta në Shqipëri. Gjatë vizitës së tij në ishullin e Patmosit, ai u takua me bibliotekarin Ioannis Sakellion (Ιωάννης Σακελλίων), i cili e informoi për përshkrimet e dorëshkrimeve të bëra nga Aleksudhi në vitin 1868[156]. I nxitur nga ky informacion, më 15 prill 1881, Duchesne botoi në revistën *Bulletin critique de littérature, d'histoire et de théologie* një shënim fundor, në të cilin përmendte ekzistencën e një dorëshkrimi në greqisht të Dhiatës së Re, të shkruar mbi pergamenë të purpurt me shkronja argjendi. Në këtë shënim, që konsiderohet si referenca e parë perëndimore për kodikun *Beratinus 1*, ai shkruan:

> "*Le signataire de ce compte-rendu a le plaisir de pouvoir annoncer qu'il existe un cinquième spécimen de manuscrit grec en parchemin couleur pourpre, écrit en lettres d'argent. Le*

[154] Për më tepër, shiko më poshtë nënkapitujt "Beratinus 1 në fokusin e filologjisë perëndimore: roli i Louis Duchesne dhe Caspar René Gregory" dhe "Kontributi i Pierre Batiffol në studimin e kodikëve biblikë dhe liturgjikë të Shqipërisë".

[155] Brigitte Waché, *Monseigneur Louis Duchesne (1843-1922). Historien de l'Église, directeur de l'École française de Rome*, pref. René Rémond, Publications de l'École française de Rome 167-1 (Rome: École française de Rome, 1992).

[156] Constantin von Tischendorf, Caspar René Gregory dhe Ezra Abbot, *Novum Testamentum Graece. Ad Antiquissimos Testes Denuo Recensuit. Editio Octava Critica Maior*, vëll. 3, *Prolegomena* (Lipsiae: J. C. Hinrichs, 1890), 444-45; Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat," shtojca 2, 438-39.

manuscrit en question contient, comme celui de Rossano, le texte des évangiles de saint Matthieu et de saint Marc."

("*Autori i këtij raporti ka kënaqësinë të lajmërojë se ekziston një ekzemplar i pestë i një dorëshkrimi grek në pergamen ngjyrë purpurt të shkruar me shkronja argjendi. Dorëshkrimi në fjalë përmban, si ai i Rossanos, tekstin e ungjijve sipas Mateut dhe Markut.*") [157]

Ky shënim i thjeshtë, pa përmendur as kodikun *Beratinus 1*, as Aleksudhin me emër, përbën referencën e parë zyrtare për këtë kodik në qarqet akademike të Evropës Perëndimore. Kontributi i Duchesne është veçanërisht i rëndësishëm sepse shënon pikën e kalimit të dorëshkrimeve bizantine të hapësirës shqiptare nga një traditë lokale kishtare drejt një trashëgimie me vlerë ndërkombëtare shkencore, duke e pozicionuar Beratin në hartën e kërkimeve të paleografisë biblike dhe të historisë së tekstit të Dhiatës së Re në greqisht.

Roli i Duchesne nuk u kufizua vetëm në këtë njoftim fillestar, por u shtri edhe në ndikimin që pati te studiues të tjerë, si Caspar René Gregory, i cili më 1884 e përmendi këtë dorëshkrim të ri të purpurt në *Prolegomena* ndaj *Editio Octava Critica Maior*[158] të Tischendorf-it, falë pikërisht informacionit të marrë nga Duchesne. Gregory vetë dëshmoi në një letër se, më 4 korrik 1881, kishte marrë një komunikim miqësor nga Duchesne, i cili e informonte për ekzistencën e dorëshkrimit, ndonëse ende i pastudiuar dhe i paarritshëm për botën akademike[159].

Në këtë vepër, Gregory thekson gjithashtu zinxhirin e transmetimit të informacionit nga Alexoudis (1868), te Sakellion, pastaj te Duchesne (1875) dhe më tej te Batiffol, i cili, me nxitjen e Duchesne-it, erdhi në Berat në vitin 1885 për të shqyrtuar kodikun nga afër.

Kontributi i Pierre Batiffol në studimin e kodikëve biblikë dhe liturgjikë të Shqipërisë

Pierre Batiffol (1861-1929), një prej figurave më të shquara të shkollës historiko-kritike katolike franceze të fundit të shek. XIX dhe fillimit të shek. XX, dha një kontribut të rëndësishëm në fushën e studimit të dorëshkrimeve biblike dhe liturgjike, veçanërisht në lidhje me kodikët e purpurt të Shqipërisë, përfshirë kodikun e mirënjohur *Beratinus 1* (Φ), të shek. VI.

Në pranverën e vitit 1885, me përkrahjen e mentorit të tij, Louis Duchesne dhe me urdhër të Ministrisë së Arsimit Publik të Francës, Batiffol udhëtoi drejt Shqipërisë

---

[157] Louis Duchesne, "Recension de l'*Evangeliorum codex Graecus purpureus Rossanensis*," *Bulletin critique de littérature, d'histoire et de théologie* 1 (15 prill 1881): 451, n. 1. Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat," shtojca 2, 439.
[158] Caspar René Gregory, *Prolegomena*, vëll. 3, pjesa 1 e *Novum Testamentum Graece. Editio Octava Critica Maior*, red. Constantin von Tischendorf (Leipzig: Giesecke & Devrient, 1884), 409, n. 2.
[159] Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*, 19-20, shën. 20.

për të hulumtuar një dorëshkrim ungjillor të ruajtur në Mitropolinë Ortodokse të Beratit. Bëhet fjalë për dorëshkrimin e mirënjohur më vonë si *Codex Purpureus Beratinus* ose *Beratinus 1*, i shkruar me argjend në pergamenë të purpurt në shek. VI, që përmban Ungjijtë sipas Mateut dhe Markut. Udhëtimi i tij u përgatit me kujdes të veçantë, përmes një korrespondence paraprake me konsujt francezë dhe rusë në Janinë, si edhe me anë të letrave të prezantimit drejtuar Mitropolisë së Beratit.[160]

Batiffol qëndroi në Berat gjashtë ditë, nga data 16 deri më 21 prill 1885, ku kreu transkriptimin dhe krahasimin kritik të tekstit të kodikut, me lejen e Mitropolitit Anthim Aleksudhi dhe nën kujdesin e nipit të tij, i cili fliste pak frëngjisht dhe ndihmoi me përkthimin. Transkriptimi u krye në mjediset e dhomës së pritjes së mitropolitit, pasi ky i fundit vendosi që dorëshkrimi të mos dilte nga ambienti i tij[161]. Ky veprim tregon vlerën e përveçme që i atribuohej dorëshkrimit.

Pas kthimit në Francë, Batiffol botoi rezultatet e punës së tij në dy artikuj të rëndësishëm: *Evangeliorum codex graecus purpureus Beratinus Φ* (1885)[162] dhe *Les manuscrits grecs de Bérat d'Albanie et le codex Purpureus Φ* (1887)[163]. Në këto punime, ai ofroi për herë të parë një përshkrim të plotë tekstual dhe paleografik të kodikut, si dhe një faksimile të pjesës së sipërme të kolonës së majtë të f. 90. Kjo ishte ndër faksimilet e para të një dorëshkrimi biblik në greqisht të ruajtur në Shqipëri që u botua ndonjëherë në Perëndim. Edhe pse nuk kishte aparat fotografik, Batiffol mori me vete pesë fletë gjurmimi (tracing papers) që dokumentojnë elementë ikonografikë dhe tekstualë nga kodikët që pa në Berat. Përveç kodikut Beratinus 1, gjatë qëndrimit të tij në Berat, Pierre Batiffol përshkroi edhe 15 kodikë të tjerë të dorëshkruar, të cilat i ndau në tri kategori kryesore: dorëshkrime të zakonshme kishtare, dorëshkrime kaligrafike dhe dorëshkrime të rralla liturgjike mbi pergamenë të purpurt. Grupi i parë përfshinte 11 dorëshkrime, si menologje, homeli, ungjilltarë dhe diptikë, të shekujve XII-XV, të ruajtura kryesisht në mitropolinë dhe kishat e qytetit. Grupi i dytë përfshinte dy ungjij të shek. XII me miniatura zbukurime ikonografike cilësore, njëri në kishën e Fjetjes së Hyjlindëses në Mangalem dhe tjetri i ruajtur në kishës katedrale. Grupi i tretë përfshin dorëshkrimin më të veçantë dhe të rrallë të shek. IX, *Codex Aureus Anthimi - Beratinus 2*.[164] Deri para pak kohe, me përshkrimet e Batiffol-it përputheshin vetëm dy kodikët e purpurt. Krejt rastësisht, në bibliotekën e AQSh-së u gjet nga kolegu Sokol Çunga në verën e vitit 2015 dhe një tjetër kodik i listës së Batiffol-it, i konsideruar i humbur. Bëhet fjalë për Diptikët e Manastirit të Filanthropit (Ἀρχὴ τῶν Δϊπτύχων της Μονῆς τοῦ Φιλανθρώπου), një dorëshkrim i shek. XIV që, deri më sot, mbetet ndër të rrallët diptikë bizantinë të

[160] Arkivi Batiffol, *Séminaire Saint-Sulpice*, Paris, siç botohet te: Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*. 25-29. Pierre Batiffol, «Les manuscrits grecs de Bérat d'Albanie et le Codex Purpureus Φ», *Archives des missions scientifiques et littéraires*, 3e série, Paris, 13 (1887), appendix 2, 439.

[161] Arkivi Batiffol, *Séminaire Saint-Sulpice*, Paris, siç botohet te: Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*, 29.

[162] Pierre Batiffol, "Evangeliorum Codex Graecus Purpureus Beratinus," *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 5 (1885): 358-376.

[163] Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat," shtojca 2, 437-556.

[164] Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat," shtojca 2, 437-556.

ruajtur në trojet shqiptare.[165]

Kërkimet e Pierre Batiffol-it në Berat përbëjnë një stacion të rëndësishme për historinë e studimeve paleografike në Shqipëri, duke vendosur për herë të parë trashëgiminë dorëshkrimore shqiptare në horizontin e shkencës evropiane. Përmes dokumentimit të hollësishëm të dorëshkrimeve biblike dhe liturgjike, Batiffol dëshmoi ekzistencën e një trashëgimie të pasur librash që kishte mbijetuar falë kujdesit të institucioneve kishtare vendore. Në këtë kuptim, zbulimet e tij në Berat nuk duhen parë të izoluara, por si pjesë e një peizazhi më të gjerë kulturor dhe shpirtëror, i cili përfshinte edhe qendra të tjera të rëndësishme, si Korça, ku veprimtaria kishtare dhe ajo arsimore u ndërthurën me ruajtjen e trashëgimisë së shkruar.

Trashëgimia dorëshkrimore e Korçës. Biblioteka, kodikë dhe dhurime në kontekstin kishtar dhe arsimor

Dëshmitë mbi ekzistencën e bibliotekave të pasura me dorëshkrime dhe libra të shtypur në hapësirën juglindore të Shqipërisë, e në mënyrë të veçantë në qytetin e Korçës, na i ofron Kodiku i Mitropolisë së këtij qyteti[166]. Sipas këtij burimi, Mitropolia Ortodokse dhe institucionet arsimore që vareshin prej saj, kishin ndërtuar një traditë të ruajtjes dhe qarkullimit të trashëgimisë së shkruar, duke krijuar koleksione të strukturuara dhe me vlera të shumta liturgjike, arsimore dhe kulturore. Në veçanti, Gjimnazi i Bangës[167], një ndër institucionet më prestigjioze arsimore të kohës, zotëronte një bibliotekë që kalonte mbi një mijë vëllime, shifër kjo domethënëse për përmasat e një qyteti periferik në kontekstin e Ballkanit të shek. XIX.

Katalogët përkatës dhe vetë Kodiku i Mitropolisë dëshmojnë gjithashtu për dhurimin e bibliotekave personale nga krerët kishtarë, të cilët jo vetëm që ushtronin rol udhëheqës shpirtëror, por edhe kontribuonin në mënyrë konkrete në pasurimin e trashëgimisë së shkruar të komunitetit. Në këto burime lexohet: "*I ndjeri mitropolit i Korçës Neofiti i dhuroi shkollës bibliotekën e tij*", si edhe: "*I ndjeri mitropoliti i Korçës Dhorothe Evelpidhi, si la pa zot bibliotekën e tij të pasur, kjo iu dhurua bibliotekës së shkollës sonë [të Mitropolisë së Korçës]*" [168]. Këto akte dhurimit nuk përfaqësonin thjesht një gjest devocioni individual, por dëshmonin për një vetëdije institucionale

[165] Shih Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", 441, dorëshkrimi VII. Çunga, "Dorëshkrime të reja në greqisht," 3-18.

[166] Andi Rembeci, "The Codex of the Holy Metropolis of Korça and Selasphorus: Edition and Historical Documentation (17th - 19th centuries)", Master's thesis in Greek, Ionian University 2009. Për një botim të mëhershëm të kodikut, shih Petraq Pepo dhe Zija Shkodra, *Materiale dokumentare për Shqipërinë juglindore të shek. XVIII-fillimi i shek. XX: kodiku i Korçës dhe i Selasforit*. (Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, 1981). Botimi i vitit 1981 u ribotua së fundmi nga Akademia e Studimeve Albanologjike: Petraq Pepo, *Kodiku i Korçës dhe i Selasforit. Materiale dokumentare për Shqipërinë Juglindore të shek. XVIII - fillimi i shek. XX*, përgatiti për botim Aurel Plasari, (Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike, Qendra e Botimeve Enciklopedike 2018).

[167] Për funksionimin e Gjimnazit të Bangës, shih: Ἀδέλα Ἰσμυρλιάδου, *Κοριτσά, ἐκπαίδευση, εὐεργέτες, οἰκονομία 1850-1908*, (Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Ἀδελφῶν Κυριακίδη, 1997), 93-128. Rembeci, "The Codex of the Holy Metropolis of Korça and Selasphorus", 151-162,

[168] Rembeci, "The Codex of the Holy Metropolis of Korça and Selasphorus", 155, 336-337: dokumenti nr.159.

rreth nevojës për të ruajtur dhe trashëguar dijen për brezat që vinin. Kësisoj, biblioteka e shkollës së Mitropolisë u shndërrua në një qendër të grumbullimit dhe përhapjes së dijes, në vazhdën e traditës bizantine të bibliotekave kishtare.

Sot, nga kjo hapësirë dikur e pasur dhe dinamike në aspektin e trashëgimisë së shkruar, kanë mbërritur në fondet e Arkivit Qendror të Shtetit gjithsej trembëdhjetë dorëshkrime. Prej tyre, tre i përkasin periudhës bizantine dhe datohen në shek. X-XII, ndërsa pjesa tjetër u përkasin shek. XVII-XVIII dhe përfaqësojnë prodhimtari lokale të epokës osmane[169]. Dorëshkrimet bizantine janë të një rëndësie të veçantë, pasi dokumentojnë praninë e hershme dhe të qëndrueshme të kulturës librore në këtë rajon, ndërsa dorëshkrimet pasbizantine tregojnë për vazhdimësinë e kësaj tradite nën rrethana të reja historike, duke ruajtur gjuhën, liturgjinë dhe format kishtare të trashëguara.

Dëshmitë e Panagiotis Poulitsas për kodikët e Shqipërisë së Jugut (1915-1928)

Në fillimin e shek. XX, studiuesi Panagiotis Poulitsas[170] na sjell të dhëna të rëndësishme për koleksionin e kodikëve të bibliotekës së Mitropolisë së Gjirokastrës. Më 1915 ai viziton qytetin e Gjirokastrës dhe i jepet mundësia për të parë kodikët vendas. Në vijim ai boton një artikull, ku përshkruan përmbledhtas përmbajtjen e kodikut të Mitropolisë së Drinopojës dhe Gjirokastrës[171]. Në një tjetër artikull të tij me titull "Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις ἐκ τοῦ Βορείου Ἠπείρου" ("Mbishkrime dhe shënime përkujtimore nga Epiri i Veriut"), botuar më 1928 në periodikun vjetor të Shoqatës së Studimeve Bizantine, Poulitsas përmend ekzistencën e dy dorëshkrimeve nga biblioteka e manastirit të Metamorfozës në Çatishtë të Pogonit (një kodik "Λόγοι" i porositur më 1603 dhe dhuruar manastirit nga Mitropoliti i Zihnit (Ζύχνων), Jakovi, nga vendi i Βόλπου; dhe një tjetër në pergamenë, me përmbajtje katërungjillore), një dorëshkrimi në letër me përmbajtje ungjillore, shkruar më 1591 nga Nikolla prej Delvine dhe dhuruar manastirit të Shën Nikollës në Qesorat (Ὑψηλῆς Πέτρας), nëntë dorëshkrime, shumica në letër, nga biblioteka e manastirit të Fjetjes së Hyjlindëses së Kamenës[172]. Përveç përmbajtjes epigrafike monumentale, botimi i Poulitsas përmban informacione relevante për historikun e kodikëve në Shqipëri, veçanërisht për ata që kanë qarkulluar dhe janë përdorur në zonat e Dropullit, Gjirokastrës, Tepelenës,

[169] Në fondin e dorëshkrimeve të trashëguara nga hapësira juglindore e Shqipërisë evidentohen tre dorëshkrime bizantine: Kodiku i Korçës nr. 85, një Katërungjillësh i shek. XIII, i shkruar në pergamenë; Kodiku i Korçës nr. 92, katërungjillësh i shek. X, gjithashtu në pergamenë; si dhe Kodiku i Korçës nr. 93, një tjetër katërungjillësh i së njëjtës periudhë dhe material. Krahas tyre, gjendet një grup dorëshkrimesh të periudhës osmane që përfaqëson një fazë të mëvonshme të traditës shkrimore kishtare, me karakter tipik muzikologjik e liturgjik: Kodiku i Korçës nr. 72, një Anastasimatar-Antologji muzikore i datuar në vitin 1736 (letër); Kodiku i Voskopojës nr. 84, që përmban Shërbesën e varrimit për klerin, i shkruar më 1738 (letër) dhe Kodiku i Korçës nr. 96, një dorëshkrim i Liturgjisë Hyjnore që i përket shekujve XVII-XVIII (letër). Shih, Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime bizantine,* 2010.

[170] Mbi jetën dhe veprën e Panagiotis Poulitsas, shih Δημοσθένης Γ. Κόκκινος, "Παναγιώτης Ἠλ. Πουλίτσας. Βιογραφικά, Ἀθήνα, 1966," *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία* 16, nr. 177-178 (1967): 76. Παναγιώτης Ἠλ. Πουλίτσας, "Σύνοψις τοῦ κώδικος," *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία* 16, nr. 177-178 (1967): 76-113.

[171] Πουλίτσας, "Σύνοψις τοῦ κώδικος", 76-113.

[172] Παναγιώτης Πουλίτσας, "Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου Ἠπείρου", *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 5 (1928): 53-99.

Delvinës dhe rrethinave të tyre. Këto të dhëna shërbejnë si plotësim i regjistrave ekzistues të dorëshkrimeve tashmë të identifikuara, por edhe për rindërtimin e fondeve të humbura gjatë shekujve. Gjithashtu, botimi përmban një sërë dëshmish të shkruara në margjinat e dorëshkrimeve kishtare, të cilat përbëjnë një burim të dorës së parë për historinë e kodikëve dhe të traditës së shkruar në Shqipëri.

Nikos A. Veis dhe fondi i kodikëve të Mitropolisë së Gjirokastrës

Informacione po kaq të rëndësishme për koleksionin e dorëshkrimeve të Mitropolisë së Gjirokastrës na jep i përkushtuari Nikos A. Veis[173], kur në vitin 1951 boton në Vjetarin e Arkivit Mesjetar (Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου), veprën me titull "Katalog i kodikëve të dorëshkruar të Mitropolisë fort të shenjtë të Gjirokastrës"[174]. Duke studiuar punën e tij, vumë re se nga 23 dorëshkrimet që përshkruan Veis, vetëm njëri ruhet sot në koleksionin e AQSh dhe ky është kodiku i Gjirokastrës nr. 79, një katërungjillësh i shkruar në pergamenë në shek. XIV [175].

Punimi i Veis për katalogimin e kodikëve të Mitropolisë së Gjirokastrës lidhet ngushtësisht me rrethanat historike të Luftës Italo-Greke (1940-1941), gjatë së cilës ai shërbeu si Përgjegjës për Mobilizimin Shpirtëror (Τομεάρχης τῆς Πνευματικῆς Ἐπιστρατεύσεως), një detyrë që e përfshinte edhe në misionin e ruajtjes dhe dokumentimit të trashëgimisë kishtare dhe kulturore në territoret e Shqipërisë së Jugut. Ai shprehet vetë se qëndroi në Gjirokastër për rreth tre muaj dhe se kërkimet e tij historike dhe paleografike shpesh u zhvilluan "në zonën e zjarrit" ushtarak. Pas përfundimit të luftës, me mbështetjen e Akademisë së Athinës, Veis botoi këtë katalog, që përbën një dëshmi të rrallë të gjendjes së dorëshkrimeve të Shqipërisë së Jugut në mesin e shek. XX. Në këtë mënyrë, vepra e tij ndërthur kërkimin shkencor me përpjekjen për të ruajtur një trashëgimi të rrezikuar, duke e pozicionuar Veis ndër figurat kyçe të dokumentimit kodikologjik në hapësirën shqiptare. Ky kontribut lidhet organikisht me një traditë më të gjerë të interesit për trashëgiminë bizantine në Shqipëri, e cila nis që në shek. XIX me misionet e hershme të filologëve dhe orientalistëve evropianë, por që në rastin konkret fokusohet mbi fondin e dorëshkrimeve kishtare në një nga mitropolitë më të rëndësishme të Jugut, atë të Gjirokastrës.

Katalogu i botuar nga Nikos Veis përshkruan 23 kodikë me një metodologji rigoroze dhe të unifikuar, të cilën e kishte aplikuar më parë në katalogime të tjera[176]. Ai përdor një terminologji të saktë për të klasifikuar dorëshkrimet sipas gjendjes

---

[173] Mbi jetën dhe veprën e Nikolaos Veis, shih Θεόδωρος Ξύδης, "Νίκος Βέης (1882-1958)," *Παιδεία καὶ Ζωή* 7, nr. 71 (1958): 253-254. Εὐάγγελος Σκουβαρᾶς, *Νίκος Βέης. Ἕνας σοφὸς βυζαντινολόγος καὶ νεοελληνιστής* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἑνώσεως Τριπολιτῶν Ἀττικῆς, 1989), 25.

[174] Βέης, "Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων", 129-209, fot. 1-9.

[175] Arkivi Qendror Shtetëror: AQSh, F. 488, D. 79.

[176] Nga katalogët e Nikos A. Veis të botuar para vitit 1952 përmendim: *Κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της εν Θεραπναίς Μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα,* Αθήνα, 1904. *Κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών*. Αθήνα: 1906. *Neue Version mittelgriechischer Vulgärtexte aus Handschriften der Meteorenklöster, Berlin,* 1912. *Verzeichnis der griechischen Handschriften des peloponnesischen Klosters Mega Spilaeon*. Leipzig, 1915.

fizike, si "akéfalos" për kodikët pa fillim, "kolovós" për ata pa fund, "ellipís" për kodikë me mungesë fletësh në mes dhe "atelís" për dorëshkrimet e papërfunduara nga kopjuesit. Për çdo njësi, ai jep informacion mbi përmasat, materialin (pergamenë apo letër), numrin e fletëve, organizimin e tekstit, si dhe çdo element të mëvonshëm shtesë. Të dhënat e mbledhura janë autentike, të marra drejtpërdrejt nga dorëshkrimet, pa ndërhyrje redaktoriale.

Veis tregon kujdes, po ashtu, për aspektet paleografike (stili i shkrimit, përdorimi i germave nistore të dekoruara, prania e shkronjave të arta, elementët e dekorimit), për përmbajtjen e kodikëve (Ungjilltarë, Liturgji, Sinaksare, Homeli, Hagjiografi) dhe për shënimet e pronësisë ose të përkushtimit që hedhin dritë mbi historinë e përdorimit të kodikëve në komunitetet lokale. Katalogu dokumenton edhe ikonografinë e dorëshkrimeve (p.sh. miniaturat e ungjillorëve, skena të Metamorfozës dhe të Kryqëzimit), si dhe elementet e lidhjes së jashtme, përfshirë mbulesat prej druri, lëkure apo metali të kapakëve (shpesh të dëmtuara). Veis raporton për rastet kur ilustrime ose pjesë të dorëshkrimeve janë dëmtuar ose vjedhur nga "shenjtëprishësit"[177], gjë që vërteton edhe dinamikën e rrezikut ndaj kësaj trashëgimie.

Shumë nga dorëshkrimet e përshkruara nga Veis rezultojnë të kenë qenë dhuruar apo përgatitur për manastiret lokale (p.sh. manastiret e Divrovunit, të Styllit dhe Dhivrit të krahinës së Delvinës, etj.), çka tregon se këto qendra monastike luanin rol aktiv në krijimin, ruajtjen dhe përdorimin e librit të dorëshkruar. Përmes shënimeve të pronësisë dhe përkushtimeve, mund të ndiqet lëvizja e kodikëve nga manastiret në qendrat kishtare urbane, si Gjirokastra.

Kjo metodë e kombinuar paleografike dhe kodikologjike bën që katalogu i Veis të mbetet një model në dokumentimin e fondit dorëshkrimor, duke ofruar jo vetëm të dhëna teknike, por edhe një narrativë të pasur për jetën, përdorimin dhe fatin e dorëshkrimeve në kontekstin lokal të Shqipërisë së Jugut.

1.4. Periudha ateiste: pas Luftës II Botërore deri më 1992

Kodikët dhe arkivat kishtare nën shtetin totalitar

Pas çlirimit të vendit nga pushtimi (1944), Shqipëria u vendos plotësisht nën regjimin komunist, gjatë të cilit filloi një përndjekje graduale por e vendosur kundër besimeve fetare, që do të kulmonte me shpalljen zyrtare të Shqipërisë shtet ateist më 1967 dhe me ndalimin e çdo lloj shprehjeje të besimit fetar[178]. Bibliotekat me kodikët e dorëshkruar dhe librat e shtypshkruara dhe arkivat kishtarë me materiale të pasura dokumentare, që u mbajtën të padëmtuar dhe u ruajtën si drita e syrit nëpër shekuj nga institucionet kishtare lokale, do të përballen me shpërbërjen e plotë të fesë gjatë përndjekjes ateiste. Paralelisht me shkatërrimin e qindra kishave dhe manastireve, u

[177] Βέης, "Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων", 131.
[178] Mbi këtë çështje shih Artan Hoxha, *Kisha Ortodokse nën komunizëm: KOASh-i dhe regjimi diktatorial shqiptar, 1945-1967* (The Orthodox Church Under Communism: the AAOC and the Albanian Dictatorial Regime, 1945-1967), (Tirana: UET Press, 2017), ku gjendet edhe bibliografia respektive.

shkatërrua një numër i rëndësishëm materialesh dokumentare dhe librash të dorëshkruar.

Duhet të theksojmë këtu se Komuniteti Katolik i Shqipërisë ishte persekutuar më së shumti nga regjimi komunist, për shkak të kundërshtimit të tyre të pandërprerë ndaj sistemin totalitar dhe këmbënguljes së tyre për të mos i shkëputur lidhjet me Papën e Romës. Përndjekja filloi sapo Partia Komuniste erdhi në pushtet, në janar të vitit 1945. Gjatë të njëjtit vit ndoqën sprova të tjera të padrejta; klerikët dhe vëllezërit nga urdhra të ndryshëm monastikë u dënuan me vdekje ose burg. Arkivat dhe bibliotekat e tyre iu nënshtruan persekutimit, me gjithë urdhrin për shtetëzimin e tyre. Po sjellim këtu vetëm disa shembuj. Në 2 mars 1948, me urdhër të Gjykatës së Rrethit të Tiranës u ndalua qarkullimi i më shumë se 115 titujve, me argumentimin "kanë përmbajtje ideologjike të dëmshme për popullin tonë dhe janë kundra frymës së re Demokratike dhe për konsekuencë qarkullimi i tyre nuk i sjell asnjë dobi popullit tonë, por përkundrazi e dezorienton dhe e nxit në urrejtje dhe përçarje"[179]. Pas dy vjetësh, me vendim të Presidiumit të Kuvendit Popullor, në vitin 1950 u bllokuan të gjitha librat kishtarë, që qenë botuar apo patën hyrë në Shqipëri përpara vitit 1944[180]. Po ashtu, në vitin 1946 shkatërrohet biblioteka, muzeu dhe laboratorët e institucionit "Don Bosko" dhe të Kongregacionit të Zonjës Nunciatë për Veriun e Shqipërisë[181]. Në kujtimet e Kolec Pikolinit, ish i dënuar që më pas u arratis jashtë vendit, përmendet se në kishën e Kuvendit Jezuit, në një dhomë, ishin grumbulluar shumë materiale kishtare, fotografi historike, numër i madh librash në gjuhën shqipe dhe të huaj si edhe dorëshkrime me vlera historike[182]. Për materialet dokumentare dhe fontet bibliotekare të sekuestrua nga komuniteti katolik, në tetor të vitit 1967 raportohet se në Shkodër është mbledhur material arkivor prej 35 metrash linearë, që përbëhet nga 1270 dosje[183]. Këto materiale, propozohej të përqendroheshin kryesisht në Arkivin Qendror Shtetëror, i themeluar në vitin 1949.[184]

Bashkësia tjetër fetare e krishterë më e madhe në vend, ajo ortodokse, gjithashtu vuante nga persekutimi, por në rrethana më të lehta. Kjo kushtëzoi edhe fatin e trashëgimisë së tyre të paluajtshme, duke përfshirë arkivat dhe bibliotekat. Në këtë periudhë - sipas dëshmive të laikëve apo klerikëve që i jetuan këto ngjarje nga afër - pas sistematizimit të përndjekjes dhe përmes kërcënimit me internim apo burgim të priftërinjve dhe të laikëve, një pjesë e fonteve librorë dhe e materiale arkivorë të mitropolive, shkollave kishtare dhe institucioneve të tjera ortodokse u konfiskuan dhe

[179] Azem Qazimi, "Procesi i asgjësimit të fesë në komunizëm," *Gazeta zyrtare*, nr. 29 (Tiranë, 10 prill 1948): 9.
[180] Qazimi, "Procesi i asgjësimit të fesë në komunizëm," 20.
[181] Don Ndoc Nogaj, *Kisha katolike shqiptare, 1944 nëntor 1990. Humbje dhe fitore.* (Shkodër: Atë Gjergj Fishta, 1999), 61.
[182] Kolec Pikolini, *Regjimi i hienave. Kujtime* (Shkodër: Camaj-Pipa, 2001), 110.
[183] Dy raportet drejtuar KQ të PPSh-së.
[184] AQSh, F. 507, V. 1967, D. 41, fl. 1-6: "Relacion mbi grumbullimin, sistemimin dhe inventarizimin e materialeve dokumentare dhe fondit bibliotekar të klerit katolik, mysliman dhe ortodoks në rrethet Shkodër, Durrës, Krujë dhe qytetin e Tiranës"; AQSh, F. 507, V. 1967, D. fl. 1-28: "Plan masash për grumbullimin e dokumenteve të institucioneve fetare në rrethe dhe relacione mbi gjendjen, grumbullimin, sistemimin dhe inventarizimin e dokumenteve të institucioneve fetare".

u zhvendosën në AQSh. Që në vitet 1955-1957, Instituti i Shkencave të Shqipërisë kishte filluar veprimtarinë për evidentimin dhe tërheqjen e dokumenteve me vlerë historike nga arkivat dhe bibliotekat e kishave dhe të manastireve ortodokse.[185] Në një raport të vitit 1967 drejtuar Komitetit Qendror të Partisë së Punës, deklarohet se materiali dokumentar i grumbulluar në kishën e Mitropolisë së Korçës përbëhet nga 12 metra linearë dhe është i një rëndësie të madhe historike. Këto materiale u dërguan pranë Komitetit Ekzekutiv të K.P. të Rrethit Korçë.[186]

Kodikë vijuan të silleshin në AQSh edhe pas mbylljes së kishave në vitin 1967[187]. Informacionet e sakta janë të pakta dhe u referohen shitjes së disa dorëshkrimeve tek autoritetet shtetërore nga persona privatë, të cilët kishin shpëtuar pak prej këtyre dorëshkrimeve nga furtuna e shkatërrimit dhe, më vonë, ia shitën AQSh-së. Dorëshkrime të sjella në këtë mënyrë në AQSh nga persona privatë janë kodikët e Korçës nr. 72[188], 92 dhe 93[189], kodiku i Manastirit të Shën Kozmait nr. 100[190] dhe 12 dorëshkrime/regjistra të tjerë. Po ashtu, edhe kodikët nr. 75 i Gjirokastrës, 77 i Beratit dhe 78 i Gjirokastrës janë dorëzuar në AQSh nga Theofan Popa më 24.06.1975. Kodiku i Gjirokastrës nr. 75 është gjetur nga Popa në gusht të vitit 1973 në fshatin Liar të Zagorisë, kodiku i Beratit nr. 77 është gjetur në Bënjë të Përmetit (pra, emërtimi "i Beratit" në inventarin e F. 488 nuk qëndron), kurse kodiku i Gjirokastrës nr. 78 është gjetur më 25 gusht 1975 në kishën e Shën Kollit në Pogon të Gjirokastrës.[191] Për dorëshkrimet e tjera nuk gjetëm ndonjë dokument që të saktësojë kohën e sjelljes në AQSh.[192] Çfarëdo ishte mbledhur në AQSh deri në atë datë u shpëtua nga çmenduria e

---

[185] AQSh, F. KOASh, D. 757 (1955), fl. 2r; D. 823 (1956), fl. 1-5.

[186] AQSh, F. 507, V. 1967, D. 5, fl. 1-10: "Qarkore e Këshillit të Ministrave mbi bllokimin e materialeve dokumentare në institucionet fetare si dhe relacione dërguar Komitetit Qendror të Partisë të Punës së Shqipërisë dhe Kryeministrisë, mbi rezultatet e arritura në grumbullimin dhe inventarizimin e materialeve dokumentare të Klerit në Shkodër dhe Korçë".

[187] Në lidhje me dokumentet e Kishës Ortodokse Autoqefale të Shqipërisë dhe të Kishës Katolike sot në AQSh, shih Sokol Çunga, "The Central State Archive of Albania. A Short History and Its Collection of Ecclesiastical Documents," në *Seconda Conferenza di Archivisti Ecclesiastici Europei (Roma-Sassone, 29-30 aprile-1 maggio 2013)*, red. Gaetano Zito, Quaderni di *Archiva Ecclesiae* 12 (Città del Vaticano: Associazione Archivistica Ecclesiastica, 2014), 38-39. Andi Rembeci, "Gli archivi ecclesiastici presso l'Archivio Statale Centrale di Tirana come testimonianza di fonti storiche e culturali. Verso un dialogo culturale aperto," në *Archivi della Chiesa e Archivi dello Stato: Luogo di dialogo culturale. III Conferenza di Archivisti Ecclesiastici Europei (Poznań, 7-9 novembre 2018)*, red. Gaetano Zito, Quaderni di *Archiva Ecclesiae* 14 (Città del Vaticano: Associazione Archivistica Ecclesiastica, 2019), 41-56.

[188] AQSh, F. 507, D. 8, viti 1967, f. 14: Urdhër-pagesë i lëshuar nga Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave të Shtetit më 30 dhjetor 1967, në bazë të vendimit të Komisionit të vlerësimit të dokumentave, marrë në mbledhjen e datës 4 dhjetor 1967. Sipas këtij vendimi, urdhërohet pagesa e një shpërblimi prej 150 lekësh për Elisaveta Mole, për dorëzimin në Arkiv të një kodiku të vitit 1736, në të cilin ndodhet një pjesë muzikore e Joan Kukuzelit. Dokumenti është firmosur nga drejtori Skënder Hajro.

[189] Nga regjistri i materialeve hyrëse të AQSh informohemi se kodiku iu shit arkivit më 29 qershor 1985 nga Dhimitër Voskopojari (Moskopoliti) nga Korça, bashkë me kodikun e Korçës nr. 92. Arkivi Qendror Shtetëror, "Libër i materialeve të dorëzuara në vitet 1963, 1966-1987".

[190] Sokol Çunga, *Ο Κώδικας του Μοναστηριού του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού (1819-1843): Κριτική Έκδοση* (tezë masteri, Department of History, Postgraduate Program "Methodology of Criticism and Publication of Historical Sources," Ionian University, Corfu, 2016), 5-6.

[191] Shih transkriptimin e procesverbalit mbajtur mes Theofan Popës, dorëzues, dhe Mediha Shuteriqi, marrëse në dorëzim në: Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 196-197.

[192] Rembeci dhe Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça,* vol. 1: 25-26.

"Revolucionit për krijimin e njeriut të ri" dhe është ruajtur ende në ditët e sotme. Gjithashtu, të gjitha dokumentet kishtare që arrinin të hynin njëherë në AQSh nuk u konsideruan kurrë në rrezik nga sistemi komunist, por u ruajtën në mënyrë strikte[193].

Pikërisht ky proces grumbullimi, shpëtimi dhe ruajtjeje krijoi parakushtet për sistemimin e mëvonshëm institucional të dorëshkrimeve në një fond të posaçëm. Fondi 488, me emërtimin "Kodikët e Shqipërisë", pranë Arkivit Qendror Shtetëror,[194] mori formën e tij të sotme në fund të viteve '70. Ai përmban dorëshkrimet bizantine dhe pasbizantine të sjella në AQSh nga bibliotekat e manastireve, të mitropolive, si edhe nga koleksione personale. Sot Fondi 488 numëron 119 njësi dokumentash,[195] të cilat datohen kronologjikisht nga shek. VI deri në shek. XIX. Prej tyre, 98 janë dorëshkrime, 2 libra të shtypur dhe 19 fragmente. Ky fond është pasuruar kohët e fundit me 11 dorëshkrime të reja, të zbuluara nga kolegu Sokol Çunga në bibliotekën e AQSh-së, të cilat nuk kishin qenë të kataloguara më parë dhe nuk ishin bërë të njohura për publikun shkencor.[196] Ato përmbajnë vepra të karakterit teologjik, juridik, liturgjik e filologjik, si *Oneirokritikon* i Ahmet ibn Sirim[197], një *Nomokanon* i shek. XVI[198], *Gjeografia e shkurtër* e Athanas Psalidhës (1819)[199], *Liturgji të Shën Joan Gojartit dhe Shën Vasilit*, në greqisht dhe vllahisht (shek. XIX)[200], *Vepra baritore* nga Kristofor Shpirtërorit, zoti

[193] Sokol Çunga, Andi Rembeci dhe Ermal Nurja, "The Central State Archive of Albania. A Short History and Its Collection of Ecclesiastical Documents," në *Seconda Conferenza di Archivisti Ecclesiastici Europei, Roma-Sassone, 29-30 prill-1 maj 2013*, red. Gaetano Zito, Quaderni di *Archiva Ecclesiae* 12 (Città del Vaticano: Associazione Archivistica Ecclesiastica, 2014), 35-41.

[194] Fondi *Kodikët e Shqipërisë 488*, Arkivi Qendror Shtetëror. Emërtimi zyrtar i fondit "Kodikët e Shqipërisë" përdoret bashkë me numrin e fondit 488.

[195] Sipas metodologjisë së punës në arkiv, çdo dokument apo grup dokumentesh konsiderohet "njësi" dhe mban numër të veçantë brenda fondit. Në rastin tonë jo gjithmonë nënkupton vetëm një dorëshkrim.

[196] Çunga, "Dorëshkrime të reja në greqisht," 3-18.

[197] *Oneirokritikon* nga Ahmet ibn Sirim, dorëshkrim i shek. XVI, 96 fletë (145 × 110 mm), i shkruar në letër, pa kopertina, me pjesë të dëmtuar të lidhjes. Teksti është përkthim e përshtatje e veprës arabe të interpretimit të ëndrrave, i atribuohet Ahmetit, të birit të Sirimit (Ibn Sirin). Kopjuar nga një kopist anonim, përfundon me kreun 272. Dorëshkrimi ruhet në Arkivin Qendror të Shtetit (AQSh), Dosja 103, Fondi "Kodikët e Shqipërisë". Për një analizë të autorësisë dhe datimit të variantit grek e arab të tekstit, shih: Maria Mavroudi, *A Byzantine Book on Dream Interpretation: The Oneirocriticon of Achmet and Its Arabic Sources* (Leiden: Brill, 2002). Çunga, "Dorëshkrime të reja në greqisht": 4.

[198] *Nomokanon, i tipit πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον*, dorëshkrim i shek. XVI, 138 fletë (158 × 110 mm), i shkruar në letër, pa kopertina, me lidhje të dëmtuar. Dorëshkrimi përmban 18 fashikuj dhe është kopjuar nga tre kopistë anonimë. Përfshin parathënie jo të plotë, *Kanone sinodikë dhe apostolikë* të Shën Vasilit të Madh dhe të Etërve të tjerë dhe 271 kapituj. Dorëshkrimi ruhet në Arkivin Qendror të Shtetit (AQSh), Dosja 104, Fondi "Kodikët e Shqipërisë." Çunga, "Dorëshkrime të reja në greqisht": 5.

[199] *Gjeografi* nga Athanas Psalidha, me titull të plotë "*Γεωγραφία σύντομος τοῦ σοφολογιωτάτου Ἀθανασίου Ψαλίδα, διὰ χειρὸς Χρίστου Ἀλβανίτου*", 1819, Ἰουνίου 20, Ἰωάννινα, dorëshkrim i kopjuar nga Kristo Alvaniti në Janinë më 20 qershor 1819. Përmban 254 fletë (173 × 110 mm), me kopertina kartoni të veshura me lëkurë dhe lidhje të mirë. Dorëshkrimi ka qenë në pronësi të Mitropolitit të Beratit, Joasafit II (rreth viteve 1802-1855), siç tregon shënimi në f. 2v dhe të dhënat krahasuese nga fondi "Kodikët e Shqipërisë." Ruhet në Arkivin Qendror të Shtetit (AQSh), Dosja 105, Fondi "Kodikët e Shqipërisë." Çunga, "Dorëshkrime të reja në greqisht": 5-6.

[200] *Liturgji të Shën Joan Gojartit dhe Shën Vasilit, në greqisht dhe vllahisht*, dorëshkrim anonim i gjysmës së dytë të shek. XIX - fillimit të XX, 51 fletë (105×145 mm), me kapakë kartoni. Përmban liturgjitë e Gojartit (vllahisht e greqisht) dhe të Shën Vasilit të Madh (greqisht). Dorëshkrimi vjen nga Fondi "Koleksion Dokumentesh" (486, Dosja 24125) dhe aktualisht ruhet në Arkivin Qendror të Shtetit (AQSh), në Fondin "Kodikët e Shqipërisë," Dosja 107. Çunga, "Dorëshkrime të reja në greqisht": 6.

Misail dhe Eugjen Vulgarit (shek. XVIII)[201], si dhe *Diptikët e Manastirit të Filanthropit*, një dorëshkrim i shek. XIV me rëndësi të veçantë historike e liturgjike[202] etj. Këtyre njësive u shtohen edhe një dorëshkrim tjetër i zbuluara rishtazi, "*Θέατρον Πολιτικόν" (Teatër politik)*, një udhëzues filozofik për sjelljen e sundimtarëve dhe të njerëzve në pushtet, ende në proces katalogimi.

Ky pasurim i fondit është rezultat i punës sistematike të identifikimit dhe riklasifikimit të njësive të shpërndara ndër vite në koleksione të ndryshme brenda AQSh-së, si "Koleksioni i Librave të Rrallë" dhe "Koleksioni i Dokumenteve", të cilat sot janë integruar në Fondin 488. Një pjesë e këtyre dorëshkrimeve ruajnë lidhje të drejtpërdrejta me mitropolitët e Beratit dhe qendrat arsimore të shek. XIX, si "Shkolla e Kalasë", që dëshmon për një qarkullim të gjerë të librave greqisht në hapësirën shqiptare.

Përveç fondit 488 të "Kodikëve të Shqipërisë", ku ruhen përgjithësisht kodikët e dorëshkruar filologjikë, regjistrat kishtarë janë përfshirë sot edhe në fondeve të tjera arkivore[203]:

Dokumentet e Kishës Ortodokse në Arkivin Qendror Shtetëror

Nr. fondit	Emërtimi i fondit	Nr. i dosjeve	Shtrirja kohore
135	Mitropolia e Beratit	49	1781 - 1942
136	Zëvendësia Mitropolitane e Durrësit	743	1862 - 1967
137	Komuniteti Ortodoks i Elbasanit	7	1681 - 1935
138	Manastiri i Shën Joan Vladimirit	20	1863 - 1936
139	Mitropolia e Drinopojës dhe e Gjirokastrës	51	1755 - 1966
140	Manastiri i Kamenës	18	1940 - 1871
141	Mitropolia e Korçës	1379	1710 - 1967
142	Komuniteti Ortodoks i Shkodrës	386	1865 - 1951
488	Kodikët e Shqipërisë (Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine)	119	Shek. VI-XX
536	Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë	1524	1889 - 1967

[201] *Vepra baritore nga Kristofor Shpirtërori, zoti Misail dhe Eugjen Vulgaris* është një dorëshkrim i shekullit XVIII me 144 fletë (266 × 177 mm), i shkruar në letër dhe me kapakë kartoni. Përmban përmbajtjen e librit (ff. 1-6v), veprën e Kristoforit Shpirtëror (ff. 7-77v), tekstin e zotit Misail (ff. 79-129v) dhe letrën e mësuesit Eugjen (ff. 130-144v). Dorëshkrimi mban vulën e Shoqatës së Miqve të Muzave në Korçë (1908) dhe shënime pronësie të shekujve XVIII-XIX. Ruhet në Arkivin Qendror të Shtetit (AQSh), Fondi "Kodikët e Shqipërisë", Dosja 111. Çunga, "Dorëshkrime të reja në greqisht": 8-10.

[202] *Diptikë të Manastirit të Filanthropit* është dorëshkrim në letër i shekullit XIV, me 70 fletë (220 × 150 mm), i shkruar me bojë kafe. Përmban emrat e dhuruesve të manastirit dhe pjesë liturgjike (Odët 7-9 të Zbritësores, pjesë nga *Minaion-i* për 15 gushtin). Mban një dekor të thjeshtë mbi titull dhe shënimin "Joan Komneni Despoti, 25 nëntor 6868 (1360)". Dorëshkrimi lidhet me përshkrimet e Pierre Batiffol-it (*Les manuscrits grecs de Bérat d'Albanie et le Codex Purpureus Φ*, 1887) dhe Konstandin Sathasit (*Bibliotheca graeca medii aevi*, 1872), që përmendin dorëshkrime të ngjashme të Manastirit të Filanthropit në Janinë. Ruhet në Arkivin Qendror të Shtetit (AQSh), Fondi "Koleksioni i Kodikëve", Dosja 113. Çunga, "Dorëshkrime të reja në greqisht": 11-12.

[203] Sokol Çunga, Andi Rembeci, Ermal Nurja, *The Central State Archive of Albania,* fq. 35-41.

Sigurisht, dorëshkrimet që u kopjuan apo që ndodheshin në territorin e Shqipërisë së sotshme gjatë periudhës bizantine dhe pasbizantine ishin padyshim shumë më tepër në numër nga sa ruhen sot. Humbjet e pësuara gjatë shekujve, për shkak të tallazeve politike dhe rrethanave historike, e kanë zvogëluar ndjeshëm trashëgiminë e gjallë të kësaj kulture shkrimore. Qendrat kishtare dhe kulturore si Berati, Durrësi, Vlora, Gjirokastra, Korça dhe Voskopoja ishin vatra të gjalla të arsimit, artit dhe jetës shpirtërore. Mitropolitë, manastiret dhe shkollat e tyre luanin rol qendror në ruajtjen dhe prodhimin e dorëshkrimeve, duke krijuar koleksione të pasura kodikësh që sot përbëjnë një pjesë thelbësore të trashëgimisë sonë kulturore mesjetare dhe të qytetërimit bizantin në këtë hapësirë[204]. Është për t'u vlerësuar fakti se, pavarësisht trazirave të shumta politike, shoqërore dhe ekonomike që përjetoi vendi gjatë shekullit të kaluar, një pjesë e konsiderueshme e këtyre dorëshkrimeve, arriti të ruhej deri në ditët tona.

Historia e zbulimit, shpëtimit dhe restaurimit të Beratinus 1 dhe 2

Një çast i rëndësishëm në historinë e këtij fondi ishte viti 1968, kur dy dorëshkrimet e purpurta, Codex Purpureus Beratinus (Beratinus 1) dhe Codex Aureus Anthimi (Beratinus 2), pasi u zbuluan në një vend të fshehtë në hijeroren e kishës katedrale të Fjetjes së Hyjlindëses në lagjen Kala të Beratit, sot Muzeu Onufri, iu bashkuan koleksionit të kodikëve[205].

Burime kishtare dëshmojnë se kujdesi për ruajtjen e kodikëve kishte filluar shumë më herët. Në shënimin e përmendur të diptikut e Kishës së Shën Gjergjit përmend qytetarin beratas Skuripeqi, i cili më 1356, gjatë pushtimit serb, i fshehu dorëshkrimet në një nga kullat e kalasë për t'i shpëtuar shkatërrimit[206]. Një episod tjetër heroik ndodhi gjatë pushtimit gjerman. Këshilli Kishtar i Beratit, për të shpëtuar dorëshkrimet nga pushtuesit gjermanë, i fshehu ato. Gjermanët, të informuar për ekzistencën e tyre, kërkuan me forcë dorëzimin e kodikëve dhe, për t'i detyruar pleqtë e kishës, i rreshtuan pranë murit të kalasë për ekzekutim, duke vendosur edhe mitralozin përpara tyre. Në atë çast, të shtënat e armëve që u dëgjuan në afërsi i bënë gjermanët të mendonin se po sulmoheshin; ata u larguan, ndërsa pleqtë shpëtuan dhe kodikët mbetën të fshehur.[207]

Procesi i zbulimit të kodikëve të Beratit lidhet ngushtë me kujtesën historike dhe ndërgjegjen shpirtërore të komunitetit beratas, e cila u mishërua në figurën e Nasi Papapavlit. Siç dëshmohet nga Teodor Papapavli dhe Maksim Çuko[208], Papapavli ruajti për dekada një amanet të trashëguar nga i ati, prift në kalanë e Beratit, i cili i kishte besuar sekretin e ekzistencës së disa dorëshkrimeve të lashta të fshehura nën Tryezën e

[204] Shih Marcel Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, bot. 3, tërësisht i ripunuar nga Jean-Marie Olivier (Turnhout: Brepols, 1995).
[205] AQSh, Fondi 14/AP STR, Viti 1971, Dosja 390: "Historik mbi zbulimin e kodeve të shekujve VI dhe IX dhe restaurimi i tyre në R. P. të Kinës" përgatitur nga Reshat Alia e Sanie Mara si dhe një shënim i Kahreman Ylli mbi zbulimin e kodikëve, fl. 1-11.
[206] Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", 554-556; Ἀλεξούδης, "Δύο σημειώματα", 275-279.
[207] Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 479-480.
[208] Teodor Papapavli dhe Maksim Çuko, "Si u zbuluan Kodikët e Beratit," *Ngjallja*, tetor 1999, 9-10.

Shenjtë të kishës së vjetër katedrale "Fjetja e Hyjlindëses Mari" (sot Muzeu "Onufri").

Pas vdekjes së të atit dhe viteve të gjata emigrimi në SHBA, Nasi u kthye në Shqipëri dhe ndërmori kërkime të vazhdueshme për gjetjen e dorëshkrimeve. Kjo përpjekje u zhvillua në një kontekst të vështirë ideologjik, në një periudhë kur regjimi ateist e trajtonte me rezervë çdo çështje që lidhej me trashëgiminë fetare. Në vitin 1956, pas transferimit të tij familjar në Tiranë, Nasi iu drejtua Institutit të Historisë dhe të Gjuhësisë, ku u takua me prof. Aleks Budën, i cili dëgjoi dëshminë e tij dhe ndërmori hapa për verifikimin e saj. Megjithëse autoritetet lokale nuk dhanë fillimisht konfirmim, këmbëngulja e Nasi Papapavlit mbeti e pandërprerë për më shumë se një dekadë.

Falë informacionit të saktë të dhënë nga Nasi Papapavli dhe sinjalizimeve të Dhimitër Tutulani, nëpunës pranë Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave të Shtetit, organet e pushtetit në Berat (Komiteti Ekzekutiv i Këshillit Popullor dhe Dega e Punëve të Brendshme) nisën kërkimet në lagjen Kala, në Berat. Gjatë kontrollit, në pjesën lindore të kishës së Fjetjes së Hyjlindëses Mari u hoqën tri pllaka guri, pas të cilave u zbulua një gropë e gjatë rreth 2 metra dhe e gjerë 1.30 metra. Brenda gropës u gjet një arkë llamarine, brenda së cilës ishin vendosur kodikët e mbështjellë me kashtë. Kapakët ishin metalikë, ndërsa fletët e brendshme ishin pjesërisht të kalbura nga lagështira dhe myku. Gjithashtu, në arkë u gjet edhe një kuti druri e vogël me një medalion (kryq) argjendi të rrumbullakët të lidhur me zinxhir, që përdorej nga klerikët në ditët e të kremteve fetare. Kodiku dhe medalioni iu dërguan menjëherë Ministrisë së Arsimit dhe Kulturës, e cila më 21 gusht 1968 ia dorëzoi Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave të Shtetit.[209]

Më 14 shtator 1969, studiuesi i mirënjohur Theofan Popa u thirr për t'i vlerësuar kodikët, të cilët i konsideroi ndër dorëshkrimet më të vjetra të botës së krishterë. Ai përcaktoi se njëri prej tyre i përkiste shek. VI dhe tjetri shek. IX. Paralelisht, u realizuan analizat kimike[210] nga kimistët e Universitetit të Tiranës (qershor 1969), të cilat konfirmuan natyrën celulozike të kodikut të shek. IX dhe pergamenore të atij të shek. VI, por të dy në gjendje të avancuar dekompozimi, me fletët të ngjitur, të kalbura në thellësi rreth 4 cm. Specialistët vlerësuan se restaurimi ishte i mundur vetëm nga ekspertë të huaj me përvojë.[211]

Pas ndërhyrjes së Komitetit Qendror të Partisë, Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave iu drejtua Ministrisë së Punëve të Jashtme më 24 qershor 1969, duke kërkuar ndihmën e përfaqësive shqiptare në Pekin, Vjenë, Romë dhe Bukuresht për të gjetur specialistë që mund të ndërmerrnin restaurimin[212]. Nga përfaqësia shqiptare në Pekin erdhi përgjigjja pozitive. Kodikët mund të restauroheshin në Republikën Popullore të

---

[209] AQSh, Fondi 14/AP STR, Viti 1971, Dosja 390, fl. 4. Shih edhe "Procesverbal i mbajtur në ditën e gjetjes së dy kodikëve "Beratinus", 12.08.1968" te Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 481-482.

[210] AQSh, Fondi 14/AP STR, Viti 1971, Dosja 390, fl. 5: "Certifikatë Ekspertize Kimike" hartuar nga eksperti Kolë Popa më 29.06.1969.

[211] Shih shkresën "Vlerësim me shkrim i gjendjes së dy kodikëve "Beratinus" nga Theofan Popa, menjëherë pas gjetjes, datë 14.09.1968" te Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 482-484.

[212] "Promemorie e Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave drejtuar Këshillit të Ministrave mbi gjendjen e dy kodikëve të Beratit dhe masat e mundshme për restaurimin e tyre, Tiranë, më 04.06.1969", te Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 486-487.

Kinës, me kusht që të fotografoheshin më parë në gjendjen ekzistuese (gjë që në Shqipëri nuk ishte e mundur teknikisht). U vendos që fotografimi dhe restaurimi të bëheshin në Pekin.[213]

Përfshirja kineze u nis sipas dëshmisë së Wang Shu nga ndërhyrja e Kryeministrit Zhou Enlai, i cili, pas kërkesës zyrtare shqiptare, konsultoi shkrimtarin e njohur dhe arkeologun Guo Moruo (Go Mo Zho); ky i fundit përfshiu kolegun Wang Zhongshu dhe ekipin e arkeologut të shquar Xia Nai. Pasi marrëveshja u miratua, Xia Nai u vu në krye të grupit dhe mblodhi inxhinierë e ekspertë, ndër ta Wang Shu (kronikan i projektit), Bai Rongjin, Wang Zhejiang dhe Xi Ziqiang.[214]

Më 18 mars 1971, kodikët u dërguan në Kinë, të shoqëruar nga punonjësit Reshat Alia dhe Sanie Mara të Arkivave të Shtetit. Në Pekin, ata u pritën nga Këshilltari i Ambasadës Shqiptare, Jovan Andoni dhe përfaqësues të Akademisë së Shkencave të RP të Kinës, përfshirë Cho (kryetar i Degës për Punët e Jashtme), zëvendësin e tij Ue, dhe përfaqësues nga Instituti Arkeologjik, si Van Xhu Fu (përgjegjës i Institutit), Jan Lie Shën (përfaqësuesi i ushtrisë), Lu Xho Jin (punonjës shkencor, i cili i shoqëroi gjatë gjithë kohëqëndrimit të tyre në Kinë) dhe Cen Co Y (përkthyesi). Kodikët iu dorëzuan Institutit Arkeologjik për studim dhe u ruajtën në kasaforta nën mbrojtje të armatosur.[215]

Dëshmi të pakta në gjuhën kineze për këtë histori ekzistojnë në një monografi të botuar në Pekin (2013), Wang Yarong dhe Wang Shu japin një kapitull të posaçëm mbi mbërritjen dhe përgatitjet para restaurimit, duke përshkruar edhe proceset kimiko-teknike të zbatuara mbi Beratinus 1 dhe Beratinus 2.[216]

Specialistët kinezë deklaruan se nuk kishin punuar më parë me materiale dokumentare të tilla, veçanërisht pergamene, por do të ndërhynin me kujdes ekstrem dhe duke bashkëpunuar me institutet e kimisë, biologjisë, gjeologjisë, shëndetësisë dhe fabrikave të letrës e lëkurës, Bibliotekën Kombëtare të Pekinit dhe Shtëpinë Botuese të Artit.[217]

Restaurimi zgjati rreth tetë muaj, angazhoi deri në 20 specialistë dhe përfshiu tri faza kryesore:

1. Shkëputja e fletëve të ngjitura nga njëra-tjetra dhe pastrimi. Fletët e ngjitura të pergamenës u ndanë me metodën e lagështirës së kontrolluar. U ndërtua një arkë xhami me aparat avulli, barometër për temperaturë dhe lagështi, ku çdo cikël zgjaste rreth 3 orë. Fletët u numëruan dhe fotografuan, ndërsa për

[213] AQSh, Fondi 14/AP STR, Viti 1971, Dosja 390, fl. 5-6.
[214] Didier Lafleur, with the assistance of Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*, 66-70.
[215] AQSh, Fondi 14/AP STR, Viti 1971, Dosja 390, fl. 6-7.
[216] Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*, 66-70.
[217] Fillimisht shumë institucione kineze hezituan të marrin pjesë pasi panë gjendjen e dorëshkrimeve; në praktikë mbeti ekipi i Xia Nai me tre anëtarë kryesorë të Institutit Arkeologjik. Punimet nisën pas rreth dhjetë muajsh studimesh paraprake, pasi pjesa më e madhe e ekipit ishte me formim arkeologjik e pa eksperiencë në kodikologjinë perëndimore. Wang Shu vëren se në vitet 1970 Biblioteka Kombëtare e Kinës zotëronte vetëm një dokument pergamene; kjo mangësi solli edhe pasaktësi të hershme rreth materialit të njërit kodik, si edhe të përcaktimit gabimisht të karakterin latin të Beratinus 1 sipas kujtimeve të Wang Shu, për shkak se asnjë nga restauruesit nuk ishte filolog, as i gjuhës greke të Dhiatës së Re. Shih, Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*, 66-70.

përforcimin e tyre u përdor substanca *Polyvinyl Butyral* dhe letër mëndafshi e posaçme.

2. Restaurimi fizik. Copëzat e fletëve që ishin shkëputur gjatë procesit të shfletimit u vendosën në vendet origjinale, grisjet u ngjitën dhe boshllëqet u plotësuan me substancë kimike *Polyvinyl Butyral* dhe letër mendafshi. Pastrimi u krye me furça të buta, substancë Thymol dhe për germat e floririt u përdor alkool laktik.
3. Mbyllja hermetike. Çdo fletë u mbyll hermetikisht midis dy xhamash organikë në mjedis me azot dhe Thymol puro, duke u ruajtur nga oksidimi. Fletët u futën në albume, 21 për kodikun e shek. IX (420 fletë) dhe 9 për kodikun e shek. VI (190 fletë).

Në të njëjtën kohë, u realizuan kopje të plota dhe makete allçie që pasqyronin gjendjen e dëmtuar para restaurimit. Kopja e kodikut të shek. IX u bë në pergamenë me germa ari, për të cilën u përdorën 50 gram ar dhe 110 lëkura dhish, ndërsa kopja e kodikut të shek. VI u prodhua në letër të veçantë me germa alumini. Për Beratinusin u shfrytëzua edhe mikrofilmi i transkriptimit të Pierre Batiffol-it për të përshpejtuar procesin.[218]

Më 1 nëntor 1971, në ditën e hapjes së Kongresit të VI të PPSH-së, në Pekin u zhvillua ceremonia solemne e dorëzimit të kodikëve të restauruar, ku morën pjesë përfaqësues shqiptarë e kinezë. Në këtë ceremoni, Reshat Alia prezantoi procesin e punës dhe falenderoi specialistët e Akademisë së Shkencave të Kinës dhe z. Go Mo Zho, President i Akademisë së Shkencave dhe Nënkryetar i Asamblesë Kombëtare të Kinës, për interesin e shfaqur që në ditët e para të restaurimit.

Më 17 nëntor 1971, përfaqësuesit shqiptarë u nisën nga Pekini; kodikët dhe kopjet u transportuan në nëntë arka me vaporin "Vlora", që mbërriti në Durrës më 27 nëntor 1971 dhe u sistemuan në kasaforta hekuri në Drejtorinë e Përgjithshme të Arkivave të Shtetit.

Më 15 janar 1972, në sallën e Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave të Shtetit u organizua ceremonia zyrtare e marrjes në dorëzim të kodikëve të restauruar, ku morën pjesë drejtues të institucioneve akademike shqiptare, ndër ta Skënder Hajro (Drejtor i Arkivave të Shtetit), Stefan Pollo (drejtor Institutit të Historisë), Aleks Buda, Marika Vogeli (drejtoreshë e Bibliotekës Kombëtare), Gani Strazimiri (drejtor i Institutit të Monumenteve të Kulturës) etj. dhe përfaqësues të ambasadës kineze në Tiranë. Të pranishëm ishin edhe punonjësit e Arkivave që morën pjesë në misionin e restaurimit, Reshat Alia dhe Sanie Mara.[219]

Një udhëtim kërkimor në Shqipërinë e izoluar. Dy austriakë në kërkim të dorëshkrimeve të humbura

Në muajt shtator-tetor të vitit 1965, Shqipërinë e vizituan dy studiues të rinj austriakë, Johannes Koder dhe Erich (Ernst) Trapp, të cilët zhvilluan një udhëtim

[218] AQSh, Fondi 14/AP STR, Viti 1971, Dosja 390, fl. 6-9: "Puna e bërë për restaurimin e kodikëve".
[219] AQSh, Fondi 14/AP STR, Viti 1971, Dosja 390, fl. 10-11.

kërkimor në Shqipërinë e Jugut me dy qëllime themelore: 1) vlerësimin e gjendjes së ruajtjes së monumenteve bizantine dhe pasbizantine dhe 2) regjistrimin e dorëshkrimeve greke që ndodheshin ende *in situ* në Shqipëri, në kuadër të nismës së M. Richard-it për hartimin e *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de Manuscrits Grecs*. Siç dëshmojnë vetë autorët në raportin e tyre "Bericht über eine Reise nach Südalbanien"[220], udhëtimi u realizua me ndihmën e Prof. Herbert Hunger[221], i cili u ofroi mbështetje institucionale dhe financiare përmes Akademisë Austriake të Shkencave[222], si dhe me bashkëpunimin e Institutit të Historisë dhe Filologjisë të Universitetit të Tiranës, drejtuar nga Androkli Kostallari. Kërkesa fillestare për vizë e Koder dhe Trapp, në rrethanat e izolimit politik të vendit, do të ishte refuzuar, po të mos ishte për ndërhyrjen e historianit Aleks Buda, atëkohë kryetar i Akademisë së Shkencave, i formuar me studime në teologji katolike në Salzburg ndërmjet dy luftërave botërore.[223] Ndihmës të çmuar gjatë qëndrimit të tyre ishin Theofan Popa dhe Koço Bozhori, që shërbeu si shoqërues i përhershëm gjatë vizitave në terren[224].

Në pjesën e parë të raportit të tyre, Koder dhe Trapp përshkruajnë itinerarin e detajuar të udhëtimit në Shqipërinë e Jugut, duke vizituar monumente të rëndësishme si Manastirin e Ardenicës, kishën e Shën Gjergjit në Libofshë, Apoloninë, manastirin e Mesopotamit, kishat e Dhërmiut, Gjirokastrën, Hoshtevën, Bënjën, Beratin, Ballshin, Korçën dhe Boboshticën. Për secilën nga këto qendra ata japin përshkrime arkitektonike dhe vëzhgime mbi gjendjen e ruajtjes, duke theksuar, ndër të tjera, mungesën e specialistëve në fushën e konservimit dhe restaurimit për shkak të izolimit të shkencës shqiptare në atë periudhë.

Në pjesën e dytë të raportit, autorët japin për herë të parë një përshkrim sistematik të dorëshkrimeve greke të ruajtura në Arkivin e Shtetit në Tiranë, të cilat i identifikojnë nën titullin provizor *Tiranenses Graeci*. Ata arritën të studiojnë nëntëmbëdhjetë dorëshkrime greke gjatë datave 4-8 tetor 1965, që përfaqësonin, sipas dëshmive të bashkëshoqëruesve shqiptarë, pjesën e mbetur të fondit origjinal të dorëshkrimeve të ruajtura në Shqipëri. Për këto dorëshkrime ata aplikuan një sistem të ri numërimi (nr. 1-19), ndërsa disa fragmente të veçuara, që dikur kishin qenë pjesë të kodikëve më të mëdhenj, u shënuan si njësi më vete (nr. 20-25). Nga analiza paleografike, Koder dhe Trapp konkluduan se shumica e dorëshkrimeve i përkisnin shekujve XIV-XV, me disa shembuj më të hershëm ose më të vonshëm (deri në shek. XVII-XIX). Përfundimet e

---

[220] Johannes Koder and Ernst Trapp, "*Bericht über eine Reise nach Südalbanien*," *Byzantinische Zeitschrift* 59 (1966): 390-394.

[221] Instituti për Studime Bizantine i Universitetit të Vjenës. "Letër rekomandimi për Dr. Johannes Koder dhe Dr. Erich Trapp drejtuar autoriteteve të Republikës Popullore të Shqipërisë." Vjenë, 14 shtator 1965. Nënshkruar nga Prof. Dr. Herbert Hunger, drejtor i Institutit. Me vulën "Institut für Byzantinistik - Universität Wien." Fondi "Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave", Viti 1965, Dosja 19, fl. 1.

[222] Akademia Austriake e Shkencave. "Letër rekomandimi për Dr. Johannes Koder dhe Dr. Erich Trapp drejtuar Arkivit të Shtetit të Republikës Popullore të Shqipërisë." Vjenë, 10 shtator 1965. Nënshkruar nga Sekretari i Përgjithshëm. Me vulën e Akademisë Austriake të Shkencave. Fondi "Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave", Viti 1965, Dosja 19, fl. 2.

[223] "Letër nga Vjena" e Johannes Koder dërguar z. Vasileios Kaskantamis me rastin e botimit të librit "Θεοφάνης Πόπα. Ένας σύγχρονος ιεραπόστολος (Theofan Popa. Një misionar bashkëkohor)". Shih, Κασκαντάμης, *Θεοφάνης Πόπα*, 235-258.

[224] Koder and Trapp, "Bericht über eine Reise nach Südalbanien," 390-394.

punës së tyre, Koder dhe Trapp i botuan në formë katalogu më 1968 "Katalog der griechischen handschriften im Staatsarchiv zu Tirana" (Katalog i dorëshkrimeve greqishte të Arkivit Shtetëror të Tiranës) ku paraqitën 25 dorëshkrime dhe fragmente.[225] Midis tyre, autorët identifikuan dhjetë kodikë të përshkruar më parë nga Aleksudhi. Duhet vënë në dukje gjithashtu se, në vitin 1965, Beratinus 1 dhe Beratinus 2 nuk ishin ende rizbuluar[226]. Kjo vepër përbën katalogun e parë të dorëshkrimeve greke në Shqipëri dhe një burim të pazëvendësueshëm për studimet e mëvonshme të paleografisë bizantine në vend. Sipas dëshmisë së bashkëshoqëruesve të Koder dhe Trap, këta dorëshkrime përfaqësonin gjithë pjesën e mbetur të fondit origjinal të dorëshkrimeve bizantine dhe pasbizantine që kishte ekzistuar më parë në Shqipëri.[227] Megjithatë, dokumentet arkivore të datës 1 tetor 1965, sjellin një panoramë ndjeshëm më të gjerë dhe më të qartë mbi situatën reale. Në shkresën zyrtare të firmosur nga drejtori i Institutit të Historisë dhe Gjuhësisë të Universitetit të Tiranës, Androkli Kostallari, dërguar Drejtorisë së Arkivave të Shtetit, theksohet se "bashkëngjitet lista e atyne dokumentave bizantine dhe postbizantine që kemi paraqitur para disa ditësh dhe që Instituti ynë mendon t'u jepen për konsultim e studim dy bizantologëve austriakë që kanë ardhur në vendin tonë: J. Trapp dhe I. Koder"[228]. Në listën bashkëshoqëruese përfshihen gjithsej 19 dorëshkrime të periudhës bizantine (shek. VIII-XV) dhe 20 dorëshkrime pasbizantine (shek. XVI-XVIII), me përshkrime të hollësishme për secilin kodik, si numrin arkivor, titullin, përmbajtjen, numrin e fletëve, materialin (pergamenë apo letër) dhe datimin e përafërt. Kjo tregon se lista që iu vu në dispozicion bizantologëve austriakë nuk përfshinte vetëm 25 dorëshkrime, siç u ishte paraqitur më parë nga bashkëshoqëruesit e tyre, por një fond më të gjerë të dorëshkrimeve bizantine dhe pasbizantine që ruheshin në Arkivin Qendror të Shtetit në atë periudhë. Kështu, dokumentet e reja hedhin dritë mbi mungesat e informacionit në literaturën e mëparshme[229] dhe zgjerojnë ndjeshëm panoramën e fondit të dorëshkrimeve greke të njohura në Shqipërinë e vitit 1965.

Pas vitit 1968, me zbulimin dhe restaurimin e dy kodikëve të purpurt të Beratit (*Codex Purpureus Beratinus* dhe *Codex Aureus Anthimi*), Johannes Koder botoi më 1972 në revistën prestigjioze *Byzantinische Zeitschrift* një artikull të posaçëm, për të informuar komunitetin ndërkombëtar shkencor mbi këtë zbulim të jashtëzakonshëm, duke e lidhur atë me fondin e dorëshkrimeve në Shqipëri të studiuar më herët prej tij.[230] Që nga viti 1965, kur Johannes Koder dhe Erich Trapp vizituan Tiranën dhe

---

[225] Koder and Trapp, "Katalog der griechischen handschriften", 197-214. [Ribotuar në shqip te Sinani (red.)*, Kodikët e Shqipërisë*, 2003, 53-64.

[226] Koder and Trapp, "Katalog der griechischen handschriften", 197-198.

[227] Koder and Trapp, "Bericht über eine Reise nach Südalbanien," 390-394.

[228] Fondi "Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave", Viti 1965, Dosja 19, fl. 3-7

[229] Rembeci dhe Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça,* vol. 1: 26. Lafleur and Brogly, *Greek New Testament manuscripts,* 57.

[230] "Es ist sehr erfreulich, daß die beiden wertvollen Handschriften, die bis zuletzt nur durch die Beschreibung im Beratiner Handschriftenkatalog von Anthimos Alexudes zugänglich waren, somit der Wissenschaft wiedergeschenkt sind" (Është një ngjarje e këndshme që dy dorëshkrime fort të vlefshme, të cilat deri vonë ishin të arritshme vetëm nëpërmjet përshkrimit në katalogun e dorëshkrimeve të Beratit nga Anthim Aleksudhi, i kthehen shkencës). Koder, "Zur Wiederentdeckung zweier Codices Beratini", 327-328.

hartuan katalogun e tyre të dorëshkrimeve greke në Arkivin Qendror Shtetëror në Tiranë, jo shumë studiues kanë ardhur në kontakt me Fondin 488.

Siç është përmendur, Fondi 488 i kodikëve të Shqipërisë në Arkivin Qendror Shtetëror u krijua vetëm në fund të viteve '70, pra pas vizitës së Koder dhe Trapp në Tiranë dhe pas botimit të katalogut të tyre. Kjo e bën të kuptueshme pse gjatë hartimit të treguesit të përgjithshëm të AQSh-së dhe gjatë kohës që Popa punonte me listën-inventar, *Katalogu Koder-Trapp* nuk u mor në konsideratë, ose, të paktën, nuk kemi asnjë arsye të mendojmë ndryshe. Nga ana tjetër, vetë Koder dhe Trapp nuk dhanë referenca arkivore për çdo dorëshkrim që studiuan në vitet '60, çka e vështirëson sot identifikimin e saktë të dorëshkrimeve sipas indeksimit të ri të fondit. Kjo mospërputhje e vazhdueshme ka shkaktuar për dekada keqkuptime në referimet bibliografike ndërkombëtare, pasi studiuesit e huaj i janë referuar numrave të katalogut Koder-Trapp, që nuk përkonin më me sistemin arkivor të pasviteve '70. Për të korrigjuar këtë boshllëk, Andi Rembeci dhe Sokol Çunga ndërtuan për herë të parë një tabelë konkordance midis katalogut të Koder-Trapp dhe sistemit arkivor bashkëkohor të Fondit 488, të cilën e prezantuan në Kongresin e 22-të Ndërkombëtar të Studimeve Bizantine, mbajtur në Sofje më 2011[231]. Kjo ndërhyrje e re vendosi një bazë të qëndrueshme për kërkimin shkencor mbi dorëshkrimet bizantine të Shqipërisë, duke lidhur përfundimisht punën pioniere të viteve '60 me sistemin e sotëm arkivor dhe me studimet bashkëkohore të trashëgimisë dorëshkrimore bizantine në territorin shqiptar.

Theofan Popa dhe katalogu i dorëshkrimeve bizantine në AQSh

Me gjithë rëndësinë themelore që pati ekspedita e Koder dhe Trapp për evidentimin e dorëshkrimeve greke në Shqipëri dhe për afirmimin e tyre në qarqet ndërkombëtare bizantinologjike, puna e tyre mbeti e kufizuar në një periudhë të shkurtër kohore dhe në burime të pjesshme. Në vitet që pasuan, figura e Theofan Popës[232] do të zinte një vend qendror, si studiuesi që ndërmori sistemimin, përshkrimin dhe mbrojtjen e fondit të dorëshkrimeve greke në Arkivin Qendror të Shtetit, duke e kthyer këtë punë në një mision shkencor e shpirtëror të jetës së tij.

---

[231] Rembeci dhe Çunga "The Byzantine and Post Byzantine collection of manuscripts", 357. Shih edhe: *Greek New Testament manuscripts from Albania*, botuar në serinë: New Testament tools, studies and documents, v. 57, Leiden 2018, ku autorët Didier Lafleur dhe Luc Brogly kanë publikuar në faqet 58-60 dhe 523-543, në formë apendiksi, një tabelë konkordance të kodikëve të Shqipërisë, duke përfshirë edhe atë të Koder-Trapp. Për një tjetër përpjekje të pasaktë në ndërtimin e një konkordance të tillë, shih edhe: Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 66.

[232] Mbi jetën dhe veprën e Th. Popës, shih *Theofan Popa: Martir i shkencës*, me red. Pirro Thomo dhe Anisa Ymeri, Tiranë: Shtëpia Botuese Mediaprint, 2023. Andi Rembeci, "Theofan Popa, një jetë kushtuar studimit dhe ruajtjes së trashëgimisë kulturore," në *Punëtorë të shquar të albanologjisë*, përgatitur për botim nga Teuta Toska et al. (Tiranë-Elbasan: Akademia e Studimeve Albanologjike dhe Universiteti i Elbasanit "Aleksandër Xhuvani", 2019), 192-199. Dhimitër Beduli, "Theofan Popa, teolog dhe studiues i denjë i kishës dhe i kombit", *Ngjallja*, janar 1995, 6, 8. Pirro Thomo, "Konseguent deri në fund në bindjet e tij", *Ngjallja*, prill 2002, 3. Po ashtu, shih Κασκαντάμης, *Θεοφάνης Πόπα*, 22-36. Andi Rembeci, "Botime të mbishkrimeve kishtare në Shqipëri", *Kërkim* 6 (2010): 134-154; *Kërkim* 7 (2011): 129-142.

Th. Popa lindi më 1914 në Elbasan, në një familje fisnike të hershme. Studioi në Manastirin e Cetinës (Mali i Zi), në një shkollë serbe ortodokse, më pas në Fakultetin Teologjik të Athinës dhe për një periudhë në Kolegjin Anglikan të Londrës, me bursë të Kishës Ortodokse Autoqefale të Shqipërisë. Përveç greqishtes dhe latinishtes, njihte serbokroatishten, rusishten, anglishten dhe frëngjishten. Ishte një studiues i përkushtuar i periudhës bizantine e pasbizantine në Shqipëri. Pas Luftës së Dytë Botërore, punoi në Sektorin e Historisë së Artit dhe Arkitekturës pranë Institutit të Shkencave dhe u shqua për përpjekjet e tij në mbrojtjen e monumenteve kishtare gjatë regjimit komunist, duke shpëtuar së bashku me bashkëpunëtorët e tij rreth 120 kisha e manastire[233]. Ai udhëhoqi, po ashtu, grumbullimin dhe shpëtimin e mbi 10.000 ikonave, që sot ruhen në muzetë e Beratit, Korçës dhe Tiranës[234]. Kjo punë e Th. Popës u krye në kushte shumë të vështira ideologjike dhe politike të regjimit të asaj kohe, të cilat e vendosnin cilindo që merrej me monumentet e kultit, edhe kur ishte pjesë e organikës shkencore, në shënjestrën e të dyshuarit brenda regjimit ateist.[235] Pavarësisht kontributit të jashtëzakonshëm, Theofan Popa u persekutua nga regjimi komunist, iu ndalua veprimtaria shkencore dhe ndërroi jetë në heshtje më 1985. Në këtë kontekst, puna e Popës në ruajtjen dhe përshkrimin e dorëshkrimeve kishtare merr një vlerë të veçantë, pasi përfaqësonte një akt kulturor dhe shpirtëror rezistence ndaj fshirjes së trashëgimisë fetare e bizantine të vendit. Sot kujtohet si figurë e qëndresës intelektuale dhe shpirtërore. Në maj 2024, Akademia e Shkencave e Shqipërisë i akordoi *post mortem* titullin "Nderi i Akademisë", për meritat e tij të jashtëzakonshme si mbledhës, përshkrues dhe katalogues i dorëshkrimeve kishtare, studiues i mbishkrimeve mesjetare dhe shpëtues i fondit ikonografik kombëtar, duke e kthyer mbrojtjen dhe studimin e trashëgimisë kulturore shqiptare në misionin e jetës së tij.[236]

---

[233] AIDSSh. Dosja nr. 3328, fl53: "Raport" dhënë më 30/6/1964 nga bashkëpunëtori me nofkën "Virtyti", atë kohë i caktuar në Institutin e Historisë si redaktor shkencor përgjegjës për botimin e Kodikut të Korçës, ku në pikën 8 flitet mbi përpjekjet e Theofanit për mosprishjen e kishës së Shën Marisë në Korçë; fl. 59: "Raport" dhënë më 23/12/1969 nga bashkëpunëtori "Qielli i kuq", ku cilësohet prej Theofanit vlera e madhe historike e monumenteve kishtare; fl. 63 (1970), 64 (1970), 80 (1973), ku tregohet shqetësimi dhe interesi i Theofanit për të ruajtur kishat e vendit me vlera historike dhe kulturore. Shih, gjithashtu, Pirro Thomo, "Konseguent deri në fund në bindjet e tij", *Ngjallja*, prill 2002, 3.

[234] AIDSSh. Dosja nr. 3328, fl. 90: "Raport" i dt. 30/9/1974, ku tregohet veprimtaria e Theofanit në grumbullimin e ikonave me vlera të mëdha për muzeun e Korçës; fl. 103-105, ku paraqitet plani vjetor i realizuar i punës së Theofan Popës gjatë vitit 1970, në të cilin përmenden edhe ekspeditat për mbledhjen e ikonave.

[235] AIDSSh. Dosja nr. 3328, fl. 85: "Raport" i dt. 2/3/1973, dhënë nga agjenti "Jaku", në lidhje me botimin e librit të Mbishkrimeve, ku përmendet se "mendimi i disave është që libri nuk është i përshtatshëm të botohet. Sikurse dihet ky libër është tërhequr nga shtypi (botimi) që në vitin 1967. Megjithatë, pa parë akoma ndryshimet që mund t'i jenë bërë këtij botimi në dorën e fundit, akoma nuk mund të jepet një mejtim i saktë lidhur me botimin e kësaj vepre". AIDSSh. Dosja nr. 3328, fl. 66 (1971), 67 (1973), 78 (1973), ku paraqitet vështirësia që Theofani has në punën e tij dhe pengesat e shumta që i krijohen. AIDSSh. Dosja nr. 3328, fl98: "Raport" i dt. 22/6/1976 dhënë nga bashkëpunëtori "Dueli", ku në lidhje me botimin e veprës së mbishkrimeve, informohemi se "Ishin [Instituti i Historisë] vënë në plan që të botohet, por tani në fund, në një mbledhje që u bë në institut midis profesor A. Budës dhe prof. Stefanaq Pollos, u hoq nga plani... Profesor A. Buda megjithëse e njeh mirë vlerën historike të mbishkrimeve, nuk vendos vetë, kështu që vepra u hoq nga plani i botimeve për një kohë të mëvonshme".

[236] Vendimi nr. 41, dt. 16.04.2024 i Akademisë së Shkencave të Shqipërisë me nr. prot. 553/16.04.2024 "Për dhënien e mirënjohjes *Nderi i Akademisë* studiuesit Theofan Popa (pas vdekjes)".

Në Arkivin Qendror Shtetëror, Th. Popa hartoi skeda përshkruese për 97[237] dorëshkrime të koleksionit, të cilat u botuan në formë katalogu *post mortem* në vitin 2003[238]. Qëllimi i tij nuk ishte hartimi i një katalogu analitik të dorëshkrimeve, por nxjerrja e elementeve praktike përmes përshkrimeve të shkurtra për çdo kodik, që, nga njëra anë, të tregonte rëndësinë që ato kishin, në mënyrë që të shmangej shkatërrimi i tyre për shkak të moskujdesit apo indiferentizmit dhe, nga ana tjetër, të plotësonte nevojat e arkivit për indeksimin dhe sistemimin e fondit arkivor. Paralelisht punës për hartimin e katalogut në fjalë, Th. Popa u mor edhe me studimin e pikturës në miniaturë të kodikëve bizantinë. Kjo vepër e rëndësishme për studimin e artit bizantin pa dritën e botimit *post mortem* në vitin 2006 nga Akademia e Shkencave e Shqipërisë dhe Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave[239]. Pavarësisht mangësive dhe rikonsiderimeve të mëvonshme të datimeve "Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri (shek. VI-XIV)", mbetet vepra e parë dhe më e plotë e kësaj gjinie në vendin tonë. "Theofan Popa, si studiues i zellshëm dhe sistematik, i vuri në shërbim, në gradën më të lartë të mundshme, njohuritë që kishte fituar nga studimet dhe përvoja"[240].

Më 1963, kohë kur filloi puna për hartimin e inventarëve të AQSh-së, organika e Arkivit Qendror Shtetëror nuk kishte punonjës të specializuar për të lexuar gjuhë të huaja, e aq më pak gjuhët e vdekura apo të rralla, si greqishtja, latinishtja dhe osmanishtja. Për këtë arsye u ftuan të punonin si bashkëpunëtorë të jashtëm njohës të atyre gjuhëve, mes tyre dhe Theofan Popa[241]. Puna e Popës, e cila nisi nga fundi i viteve 1970 (rreth 1978), konsistonte në hartimin e skedave përmbledhëse për dokumentet e shkruara në greqisht, në mënyrë që këto t'i përdornin, më pas, arkivistët gjatë procesit të përpunimit tekniko-shkencor të dokumenteve dhe për hartimin e mjeteve të informimit (katalogët, treguesit emërorë, gjeografikë etj.). Pa njohjet gjuhësore të Popës dhe ekspertizën e tij teologjike dhe historike, do të kishte qenë i pamundur përpunimi tekniko-shkencor i një pjese të madhe të dokumenteve të AQSh-së shkruar në greqisht, përfshirë dhe Fondin "Koleksioni i Kodikëve"[242]. Kësisoj, evidentimi i dorëshkrimeve bizantine dhe pasbizantine në AQSh do të kishte qenë i pamundur të kryhej në atë përmasë pa kontributin e Popës. Veç përshkrimit të shkurtër, që paraqitet në titullin e çdo dosjeje të çdonjërit kodik, Popa ka përgatitur edhe një tekst më të zgjatur, ku jepen të dhëna rreth përmbajtjes më të hollësishme të kodikëve[243].

Që në fillim është e domosdoshme të theksojmë se Popa, si gjithë bashkëkohësit e tij, nuk ka pasur mundësi të punonte i çliruar nga detyrimet ideologjike të Shqipërisë

---

[237] Tri skedat e tjera, siç hasen fizikisht pranë dosjeve përkatëse, janë përpiluar nga Zef Simoni (F. 488, D. 98), Kosta Naço, Petraq Pepo dhe Shaban Sinani (F. 488, D. 99) dhe Llambrini Mitrushi (F. 488, D. 100). Arkivi Qendror Shtetëror: AQSh, F. 488, D. 79.

[238] Sinani (red.)*, Kodikët e Shqipërisë*, 2003, 87-175. Popa, "Katalog i kodikëve", 87-198.

[239] Theofan Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri (shek. VI-XIV)*, Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2006.

[240] Aleksandër Meksi, "Parathënie", në Popa, *Miniatura*, 2006, 7-10.

[241] Këtë e tregojnë shënimet e lëna me dorëshkrim apo shtypshkrime të nënshkruara prej Theofan Popës pranë dokumenteve të ndryshme të fondeve të AQSh-së, si dhe 'pasaportat', përshkrimet e shkurtra te Fondi "Koleksioni i Kodikëve", të cilat u botuan *post mortem*.

[242] Fondi "Koleksioni i Kodikëve" (nr. 488), Dosjet 1-98.

[243] Popa, "Katalog i kodikëve", 87-175

komuniste dhe privimet e kohës[244]. Teksa në përshkrimin e përmbajtjes së dorëshkrimeve Popa është pothuaj gjithmonë i saktë, gabimet e skedave të tij janë të shpeshta në rastin e datimit të dorëshkrimeve[245]. Një tjetër pikë problematike e Popës, që lidhet me pamundësinë për të evidentuar datimin e shkrimit, është mungesa e kritikës paleografike dhe kodikologjike të dorëshkrimeve. Nga pamundësia për të argumentuar plotësisht përfundimet që jepte, duket se Popa nuk kishte qasje në botimet e kohës për fushën e paleografisë (artikuj, studime, monografi, katalogë). Në të tjera raste, me sa duket, ka përdorur datimet e gabuara që ai vetë u jepte kodikëve si kriter për datimin e kodikëve të tjerë, duke mbetur i saktë në pak raste, atëherë kur kodikët janë të padatuar[246]. Sigurisht, aftësitë e Popës në leximin e shkrimit bizantin dhe pasbizantin ishin shumë të mira, duke i mundësuar që të lexojë shumicën e shënimeve kodikografike të dorëshkrimeve. Sikundër pohon me të drejtë Ioannis Vitaliotis "Theofan Popa duhet të vlerësohet si protagonisti i padukshëm i shpëtimit të shumë monumenteve kulturore në Shqipëri, por edhe si një studiues nismëtar i artit të krishterë në vend, me një vepër voluminoze, të cilën studiuesit e mëvonshëm është e pamundur

[244] Mbi jetën dhe veprën e Theofan Popës, shih Βασιλείου Μ. Κασκαντάμη, *Θεοφάνης Πόπα, ένας σύγχρονος ιεραπόστολος*, Αθήνα: Η Έλαφος, 2001. Për një prezantim të personalitetit të Theofan Popës, shih po ashtu, artikullin e Pirro Thomos "Konsekuent deri në fund për bindjet e tij", të botuar në gazetën *Ngjallja*, prill 2002. Për një paraqitje kritike të botimit të mbishkrimeve kishtare nga Th. Popa, shih Andi Rembeci "Botime të mbishkrimeve kishtare në Shqipëri", *Kërkim 6* (2010): 135-156. Për një pasqyrë të plotë të botimeve të Th. Popës, shih Lazër Papajani, *Bibliografi e Monumenteve të Arkitekturës dhe të Arteve, 1944-2003*, (Tiranë: IMK, 1986), 114-116, nr. 1471-1494. Ioannis Vitaliotis, "The study of the Byzantine and Post-Byzantine painting in Albania during the last seventy years (1945-2015): A critical review (In memoriam Theofan Popa)", *Monumentet* 54/2016: 115-123, veçanërisht 118-120.

[245] Sjellim shembull rastet: 1) F. 488, D. 4 datohet nga Popa në shek. X, nga Andi Rembeci - Sokol Çunga në shek. XII; 2) F. 488, D. 5 datohet nga Popa në shek. XII, nga Rembeci - Çunga në shek. XII; 3) F. 488, D. 7 datohet nga Popa në shek. X-XI, nga Rembeci - Çunga në shek. XII; [shih: Popa, "Katalog i kodikëve", 89-92; Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime bizantine*. 21-24; nr. 4) Kodiku i Korçës nr. 93, i mirënjohur si Katërungjillori i Korçës, datohet nga Popa në shek. XII (shih Popa, *Miniatura*, 57-58; Popa, "Katalog i kodikëve", 172-173). Megjithatë, ka shumë mundësi, sikundër pohon studiuesi i artit bizantin Ioannis Vitaliotis, që gabimi në datim të jetë shkaktuar nga ekzistenca e dy fazave në dekorimin e dorëshkrimit, të cilat i përkasin shek. X dhe shek. XIII (shih Ioanis Vitaliotis et al. "Miniaturat-Dekoret", in Rembeci and Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça*, vol. 1, 71-83, ku është bërë edhe ridatimi i parë i kodikut në shek. X (f. 58-60). Argumentimi i mëvonshëm i datimit të shkrimit të kodikut të Korçës nr. 93 jo në shek. X, por në shek. XIII "*... për shkak të paleografisë së vonshme dhe të faktit se në shek. X Korça s'ekzistonte*" [shih Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e botës"*, 2011, 181], na duket tërësisht i pabazuar në argumente, në një kohë kur kodiku nuk është prodhuar në Korçë, por në Kostandinopojë dhe, nga njëra anë, historia e themelimit të qytetit nuk ka asnjë lidhje me prodhimin e kodikut të Korçës nr. 93, kurse, nga ana tjetër, duke parë emërtimet e kodikëve të Fondit 488 si të Beratit, Vlorës, Korçës, etj., kuptohet qartë se bëhet fjalë për vendndodhjen e tyre të fundit, para se të grumbulloheshin në Drejtorinë e Përgjithshme e Arkivave.

[246] Sjellim si shembull rastin e dy kodikëve të Beratit nr. 25 dhe 27, të cilët kanë karakteristika të ngjashme paleografike (shkrimi i të dyve është i tipit të Anastasit) dhe të dy janë me shumë gjasë prodhim i manastirit të Studitit në Kostandinopojë në shek. IX (Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime bizantine,* 38). "Në bazë të grafisë së tipit të vonë", Popa e daton jo drejt kodikun në shek. XIII dhe po në atë periudhë daton edhe kodikun e Beratit nr. 27, me sa duket për shkak të ngjashmërive të dukshme mes tyre (Popa, "Katalog i kodikëve", 105-106, 107-108). Ky datim i të dy kodikëve përsëritet në mënyrë besnike edhe nga studiuesit e mëpasshëm Roderic L. Mullen ("Dorëshkrimet biblike që gjenden 215 në Arkivin Qendror të Shtetit në Shqipëri (Tiranë), të kataloguar në fondin 488", në Sinani (red.)*, Kodikët e Shqipërisë*, 2003, 223, nr. 27) dhe Sh. Sinani (*Beratinus: antropologji kulturore*, (Tiranë: Argeta-LMG, 2004), 38; Sinani (red.)*, Kodikët e Shqipërisë*, 2003, 128-129).

ta anashkalojnë".[247]

Përveç përpjekjeve serioze të Th. Popës, i cili, veç studimeve, kontribuoi në mënyrë vendimtare në gjetjen dhe shpëtimin e një pjese të kodikëve, një interes serioz iu kushtua studimit të kodikëve edhe nga studiues të tjerë shqiptarë gjatë periudhës komuniste, edhe pse me një metodologji të cenuar shkencore dhe nën presionin e ideologjisë antifetare që mbizotëronte në periudhën në fjalë. Ndër ta radhiten denjësisht përpjekjet serioze të Ilo Mitkë Qafëzezit[248], Aleks Budës[249], Dhimitër Shuteriqit[250], Petraq Pepos[251], Llambrini Mitrushit[252], Alfred Uçit[253] dhe Kosta Naçi[254].

1.5. Periudha postkomuniste

Tranzicioni Postkomunist dhe ringjallja e jetës fetare

Rënia e regjimit komunist në Shqipëri u zhvillua si pjesë e transformimeve të mëdha që përfshinë Evropën Lindore në fund të viteve '80, por me veçoritë e saj për shkak të izolimit të thellë politik e ideologjik të vendit. Pas vdekjes së Enver Hoxhës më 1985, pasuesi i tij Ramiz Alia u përpoq të ruante stabilitetin përmes një "liberalizimi të kontrolluar", që megjithatë nuk mundi të frenonte presionin e brendshëm ekonomik dhe kërkesat për liri politike. Kriza e thellë ekonomike, mungesa e mallrave bazë dhe ndikimi i ngjarjeve në Evropën Lindore nxitën shpërthimin e pakënaqësisë shoqërore në vitet 1989-1990[255].

Në korrik 1990, mijëra qytetarë kërkuan azil politik në ambasadat perëndimore

---

[247] Vitaliotis, "The study of the Byzantine and Post-Byzantine painting", 120.

[248] AQSh, F. "Ilo Mitkë Qafëzezi" (nr. 426), D. 6, 7, 13, 58; Ilo Mitkë Qafëzezi, "Berati i dorëshkrimevet antike - të tjerë autografë të Kavaliotit dhe një dorëshkrim shqip bektashian fenomen", *Drita* 526-527 (16-17 gusht 1938): 3.

[249] Aleks Buda, "Tresors de la culture ancienne", *Albania aujourd'hui* 2 (1972), 36-40. Aleks Buda, "Thesare kulturore që i kthehen popullit", *Zëri i popullit*, 28 janar 1972. Ribotuar në: Sinani (red.)*, Kodikët e Shqipërisë*, 2003, 81-83.

[250] Dhimitër Shuteriqi, *Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850*. (Tiranë: Akademia e Shkencave e RP të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 1976), 91-93. Ribotuar në: Dhimitër Shuteriqi, *Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850*. (Prishtinë: Rilindja, 1978).

[251] Petraq Pepo, "Kodiku i madh i Korçës si burim historik", në *Konferenca e parë e studimeve albanologjike*, redaktuar nga Androkli Kostallari, (Tiranë, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1965), 530-538. Petraq Pepo, "Materiale dokumentare mbi veprimtarinë e zanatçinjve të Korçës e të Voskopojës në shekullin e 18-të e të 19-të", *Studime historike* 1 (1967), 165-181. Petraq Pepo, *Materiale dokumentare për Shqipërinë Juglindore: shek. i 18-të - fillimi i shek. të 20-të*, 2 vëllime, botim në daktilografi, (Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, 1981).

[252] Llambrini Mitrushi, "Kodiku i manastirit të Shën Kozmait", *Studime historike* 3 (1965), 175-180. Ribotuar në: Sinani (red.)*, Kodikët e Shqipërisë*, 2003, 47-51. Shih, po ashtu, Llambrini Mitrushi, "Dasma në lalët e Myzeqesë", *Etnografia shqiptare* 2 (1963): 182.

[253] Alfred Uçi, "T. A. Kavallioti, un représentant albanais des lumières", *Studia Albanica* 3/2 (1966): 185-196; *Filozofia e Teodor Anastas Kavaliotit*, (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2014).

[254] Kosta Naçi, "Rreth "vendlindjes" së dorëshkrimeve mesjetare të Shqipërisë në gjuhën greke", *Shkenca dhe jeta* 127 (janar 1991): 34-35. Ribotuar me shkurtime në: Sinani (red.)*, Kodikët e Shqipërisë*, 2003, 207-209. Kosta Naçi, "Kodikët dhe vlera e tyre", *Shkenca dhe jeta* 3 (1988): 12-15.

[255] Elez Biberaj, *Modern Albania: From Dictatorship to Democracy in Europe* (New York: New York University Press, 2013), 27-31.

në Tiranë, duke sinjalizuar fundin e frikës kolektive që kishte karakterizuar dekadat e mëparshme. Ky akt u pasua nga valë protestash studentore në dhjetor të po atij viti, që kulmuan me krijimin e Partisë Demokratike më 11 dhjetor 1990, partia e parë opozitare që theu monopolin e Partisë së Punës së Shqipërisë[256]. Lëvizja studentore, e mbështetur nga intelektualë dhe klerikë të rinj, formuloi kërkesa për pluralizëm, shtet të së drejtës dhe ekonomi tregu.

Zgjedhjet e para pluraliste u zhvilluan më 31 mars 1991. Megjithëse Partia e Punës (që në qershor u riemërtua në Partia Socialiste) ruajti shumicën, sistemi njëpartiak praktikisht kishte rënë. Protestat e minatorëve të Valiasit dhe grevat e përgjithshme gjatë vitit 1991 shënuan fundin e qeverisjes monolite dhe fillimin e tranzicionit politik. Zgjedhjet e parakohshme të 22 marsit 1992 sollën fitoren e Partisë Demokratike, duke vendosur zyrtarisht pluralizmin politik dhe orientimin euroatlantik të Shqipërisë[257].

Rënia e komunizmit në Shqipëri në vitin 1990 solli jo vetëm një tranzicion politik dhe ekonomik, por edhe një zgjim kulturor dhe shpirtëror, që rifuti në qarkullim elementët e identitetit tradicional shpirtëror të ndaluar për gjysmë shekulli. Pas dekadash represioni ateist, vendi përjetoi një rilindje të jetës fetare, me ringritjen e institucioneve të besimit, rindërtimin e objekteve të kultit, rivlerësimin e trashëgimisë kulturore fetare të ndaluar për gjysmë shekulli dhe rikthimin e interesit për besimin si burim paqeje shpirtërore në një periudhë trazirash sociale.[258] Ky proces nuk ishte vetëm fetar; ai shënoi riaktivizimin e kujtesës historike dhe kulturore, të cilën regjimi e kishte shtypur në emër të homogjenitetit ideologjik dhe çoi drejt rivlerësimit të trashëgimisë kulturore fetare të vendit. Kthimi i institucioneve të kultit dhe i trashëgimisë shpirtërore përbënte, një pjesë të domosdoshme të ndërtimit të demokracisë pas komunizmit. Në këtë kuptim, pluralizmi politik dhe pluralizmi kulturor ecën paralelisht. I pari shënoi çlirimin e individit dhe të institucioneve nga monopoli i shtetit-parti, ndërsa i dyti, çlirimin e kujtesës historike dhe të trashëgimisë shpirtërore nga kontrolli ideologjik i regjimit.

Në këtë klimë të rilindjes kulturore dhe fetare, u rivlerësuan edhe dëshmitë më të hershme të kulturës së shkruar kishtare në Shqipëri, e cila u shndërrua në simbol të vijimësisë shpirtërore dhe të identitetit evropian të Shqipërisë.[259]

---

[256] Arshi Pipa, *Albanian Stalinism: Ideo-Political Aspects* (Boulder, CO: East European Monographs, 1990), 205-209.

[257] Miranda Vickers dhe James Pettifer, *Albania: From Anarchy to a Balkan Identity* (London: Hurst & Company, 1997), 84-89.

[258] Biberaj, *Modern Albania*, 206-210. Arsida Velija, "Hafiz Sabri Koçi and the Islamic Revival in Post-Communist Albania," në *Islamic Education in the Balkans and Eurasia*, ed. Fikret Karčić (Sarajevo: Balkan Foundation, 2019), 211-229. Anastas (Yannoulatos), *Ringritja e Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë 1991-2021 (Përshkrim i përmbledhur)*, botimi i katërt i pasuruar (Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, 2022). Pano, Nicholas. "The Albanian Catholic Church and the State, 1990-2010." *Religion, State & Society* 38, no. 3 (2010): 227-245. Nathalie Clayer, "Saints and Sufis in Post-Communist Albania", in Popular Movements and Democratization in the Islamic World, ed. Kisaichi Masatoshi (London: Routledge, 2006), 33-42.

[259] Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 2011, 413-466.

Ndërkombëtarizimi i kodikëve të Shqipërisë

Hapja e parë e fondit të kodikëve të AQSh-së për publikun ndërkombëtar ndodhi në vitin 2000, kur një pjesë e *Beratinus 1* u ekspozua në ekspozitën "I Vangeli dei popoli", çelur në Vatikan me rastin e festimeve të 2000-vjetorit të krishterimit[260]. Kjo ekspozitë, organizuar nga Biblioteka Apostolike e Vatikanit, synonte të paraqiste, përmes një itinerari kronologjik e kulturor, historinë e përhapjes së Ungjijve ndër shekuj e popuj, nga dëshmitë më të hershme papirusore e deri te botimet e para të epokës së shtypshkronjës. Në këtë ekspozitë, e cila përfshinte rreth 200 dorëshkrime dhe botime të rralla, Beratinus 1 u paraqit në seksionin e parë të ekspozitës, i cili ishte kushtuar "dëshmive më të afërta me Fjalën e frymëzuar nga ungjillorët", krahas Papirusit Chester Beatty (Chester Beatty Library, Dublin), Codex Vaticanus B (Vat. gr. 1209) dhe Codex Sinopensis (Bibliothèque Nationale de Paris, Suppl. gr. 1286). Në këtë kontekst, ai u konsiderua nga organizatorët si një prej "dëshmive më të çmuara të përhapjes së Fjalës së Zotit në gjuhën dhe kulturën greke të Bizantit të hershëm" dhe si pjesë e traditës së dorëshkrimeve të purpurta të krishterimit të hershëm. Autorët e katalogut të ekspozitës - Francesco D'Aiuto, Giovanni Morello dhe Ambrogio M. Piazzoni - e përfshinë Beratinusin ndër "monumentet e rralla të fillimeve të transmetimit të tekstit ungjillor", duke theksuar se për herë të parë Shqipëria prezantohej me një dëshmi të tillë në një ekspozitë ndërkombëtare të përmasave kaq të mëdha, që lidhte fillimet e traditës dorëshkrimore me epokën moderne të librit dhe të komunikimit të Fjalës së Shenjtë.[261]

Para këtij prezantimi, "Kodikët e Beratit" kishin qenë objekt interesi kombëtar në disa raste të veçanta. "Kodik i Purpurt i Beratit" ishte ekspozuar për herë të parë në jubileun e 2400-vjetorit të qytetit të Beratit, në kushte të forta sigurie, pas miratimit të posaçëm të Presidiumit të Kuvendit Popullor më 1989. Ai u ekspozua përsëri në vitin 1999, me rastin e 50-vjetorit të themelimit të Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave, në mjediset e Muzeut Historik Kombëtar. Në vitin 2002 *Beratinus-1* u prezantua enkas për një publik të zgjedhur elitar në ekspozitën "Kodikët e Shqipërisë - përmendore të historisë së mendimit njerëzor", e çelur në vitin 2002, nën kujdesin e Presidentit të Republikës në mjediset e Pallatit të Brigadave[262].

Nga Theofan Popa te Shaban Sinani. Vazhdimësia dhe kufizimet e studimeve mbi kodikët e Shqipërisë

Që me largimin nga jeta të të ndjerit Th. Popa, studimi, vlerësimi dhe paraqitja e kodikëve të Shqipërisë njeh një periudhë regresi, deri në shuarjen e plotë të interesit

[260] Giovanni M., Piazzoni A.M., D'Aiuto F., *I Vangeli dei popoli: la parola e l'immagine del Cristo nelle culture e nella storia: [mostra, Città del Vaticano, Palazzo della Cancelleria, 21 giugno - 10 dicembre 2000]*. Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, 2000, XXV-XXVII.
[261] Francesco D'Aiuto, Giovanni Morello e Ambrogio M. Piazzoni (a cura di), *I Vangeli dei Popoli: La Parola e l'immagine del Cristo nelle culture e nella storia*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana / Edizioni Rinnovamento nello Spirito Santo, 2000.
[262] Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 2011, 356-357.

shkencor mbi këtë fushë. Pikërisht këtu qëndron merita fillestare e veprës me titull "Kodikët e Shqipërisë", botuar në vitin 2003, nën kujdesin e drejtorit të atëhershëm të Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave, prof. dr. Shaban Sinanit[263]. Duke sjellë për herë të parë në shqip, në një vëllim, studimet kryesore të autorëve paraardhës shqiptarë e të huaj, kjo vepër arriti të ringjallë vëmendjen e studiuesve aktualë dhe të rinj shqiptarë mbi këtë traditë të pasur kulturore, por jo vetëm, që radhitet nëpër fletët qindravjeçare të kodikëve. Kjo vepër u pasua edhe me të tjera[264] nga redaktori i saj, për të sjellë tek lexuesi i specializuar dhe ai i thjeshtë çdo të dhënë të gjindshme mbi kodikët që ndodhen në Shqipëri.

Prof. Sinani ka botuar prej 20 vitesh disa monografi[265] lidhur me studimin e trashëgimisë dorëshkrimore bizantine dhe pasbizantine që ruhet në Shqipëri. Po shkëpusim prej tyre botimin *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"* [266], i cili është i fundit dhe, siç gjykojmë, më i ploti që lidhet me Koleksionin e Kodikëve të AQSh-së. Botimi është një përpjekje për t'iu qasur kodikëve me metoda shkencore, duke përdorur mënyrën e ndarjes së tyre në kronologji, periudhë, klasifikim. Punimi vjen më i plotë, krahasuar me të mëparshmit. Ai trajton edhe kodikë që janë jashtë Fondit 488 dhe gjenden në fonde të ndryshme të AQSh-së, por edhe të institucioneve të tjera të vendit, si në Bibliotekën Kombëtare etj., të shoqëruar me orientime bibliografike dhe arkivore përkatëse. Punimi, në vazhdën e shumë të tjerëve, mban gjallë debatin e hapur, duke u drejtuar nga disa disiplina të shkencave shoqërore.

Parë me një vështrim kritik shkencor, botimi në fjalë (veçanërisht Pjesa I, Kryet I-VII) nuk sjell risi lidhur me veçoritë paleografike dhe kodikologjike të kodikëve dhe as mbulon hendekët ende të pahulumtuara të tyre. Mungesa e njohurive paleografike dhe e gjuhës në të cilën janë shkruar dorëshkrimet, të cilat janë subjekt i studimit, e detyrojnë autorin të mbështetet vazhdimisht në bibliografi dytësore, pa pasur mundësinë t'u qaset drejtpërdrejt dorëshkrimeve[267]. Po aq mungon qëndrimi kritik me atë bibliografi, duke pranuar dhe përsëritur, si pasojë, edhe pasaktësitë e paraardhësve

---

[263] Sinani (red.)*, Kodikët e Shqipërisë,* 2003.

[264] Shaban Sinani, *Kodikët kronografikë të Shqipërisë: shkrime dhe dorëshkrime prej Rilindjes Europiane deri në Rilindjen Kombëtare*, (Tiranë: Naimi, 2014). Shaban Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës": studim monografik*, (Tiranë: Naimi, 2011). Shaban Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës": studim monografik*, (Tiranë: Akademia e Shkencave, 2010). Shaban Sinani, *Beratinus: antropologji kulturore: monografi*, (Tiranë: Argeta-LMG, 2004).

[265] Shih, këtu, shën. 121.

[266] Shaban Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës".* (Tiranë: Naimi 2011).

[267] Kjo ndodh shpesh, kur autorit i duhet t'i referohet kryesisht përmbajtjes së kodikëve ose të shënimeve kodikografike apo kronike të tyre. P.sh. në përshkrimin e kodikut të Përmetit nr. 81, autori është bazuar thuajse plotësisht në përshkrimin e kodikut të bërë nga Th. Popa dhe nuk sjell të dhëna të reja as në lidhje me përmbajtjen dhe as në lidhje me datimin e kodikut. Nuk mungojnë edhe rastet kur të dhënat e bibliografisë së konsultuar ndryshohen. Karakteristik është rasti i përshkrimit të kodikut të Vlorës nr. 10, kur autori teksa i referohet shënimit kodikografik të transkriptuar dhe të sjellë në shqip nga A. Rembeci dhe S. Çunga: "*+ Τοῦ κυροῦ μηνὰ τὰ Γράμματά εἰσὶ ταῦτα | +αἰωνία αὐτοῦ ἡ μνήμη (Këto germa janë të zotit Mina. I përjetshëm kujtimi i tij)*" (*Dorëshkrime,* 29), ndërhyn duke ndryshuar përkthimin shqip, pa e deklaruar: *"Këto shkrime janë të zotit Mina: lëvduar qoftë emri dhe kujtimi i tij"* (Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e botës",* 108). E njëjta gjë ndeshet edhe në rastin e shënimit kodikografik të kodikut të Beratit nr. 23 (Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 121, shën. 132), ku përkthimi vjen i ndryshuar, duke mos respektuar atë të bibliografisë së referuar, prej së cilës është marrë (Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime bizantine,* 35).

të tij në studimin e kodikëve, kryesisht të Theofan Popës apo të Roderic Mullen, të cilët janë dy autorët më shpesh të përmendur në këtë punim[268]. Me gjithë vështirësitë rrethanore me të cilat është përballur autori, mungesës së njohurive të specifikuara paleografike dhe të një bibliografie të zgjeruar, pamundësisë për të parë dhe krahasuar kodikët e Shqipërisë me kodikë apo dorëshkrime të tjera në bibliotekat e botës, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"* mbetet ndër botimet e pakta në nivel kombëtar që rreket "të plotësojë një vonesë të përligjur për një kohë, por jo përgjithmonë"[269].

Përfshirja e Kodikëve të Purpurt të Beratit në Regjistrin e Trashëgimisë Botërore të UNESCO-s (2005)

Pjesë e kësaj nisme botimi do të konsideronim edhe renditjen zyrtare të dy kodikëve të Fondit 488, *Beratinus 1 & 2*, në Regjistrin e Trashëgimisë Botërore të UNESCO-s më 2005[270].

Ky akt ndërkombëtar njohjeje ishte rezultat i një procesi të gjatë dokumentimi, studimi dhe ndërmjetësimi diplomatik, që nisi që në fund të viteve '90 dhe u udhëhoq me profesionalizëm nga Akademia e Shkencave të Shqipërisë dhe Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave[271]. Siç dëshmon akademik Shaban Sinani, i cili udhëhoqi procesin e regjistrimit, përgatitjet për regjistrimin e kodikëve të Beratit në programin ndërkombëtar "Memory of the World" (Kujtesa e Botës) kishin filluar që në vitin 1999, në kuadër të bashkëpunimit me Bibliotekën Apostolike të Vatikanit dhe pas ekspozimit të "Kodikut të Purpurt të Beratit" në ekspozitën ndërkombëtare "I Vangeli dei Popoli", organizuar me rastin e 2000-vjetorit të krishterimit.[272]

Në vijim, në vitin 2001, filloi përgatitja e dokumentacionit zyrtar për regjistrimin e dy kodikëve të Beratit në programin *Memory of the World* (*Kujtesa e Botës*). Procesi i plotësimit të dosjes shkencore dhe dokumentare të regjistrimit u shoqërua me punë të detajuar bibliografike, paleografike dhe diplomatike, e kryer pothuajse tërësisht brenda

---

[268] Për shembull, lidhur me kronologjinë e kodikut të Beratit nr. 27, që përmban *Homeli të Joan Gojartit për Ungjillin sipas Mateut,* autori sjell 4 datime të ndryshme: atë tonin në shek. IX (Andi Rembeci dhe Sokol Çunga, *Dorëshkrime bizantine,* 38), atë të Roderic L. Mullen në shek. XIII (Mullen, "Dorëshkrimet biblike", 223), atë të Th. Popës në shek. XIII (Popa, "Katalog i kodikëve", 107-108) dhe një tjetër po të Popës "mundet" në shek. XIV (Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 129-130). Lidhur me këto datime autori nuk shfaq mendim kritik bazuar në kritere paleografike dhe kodikologjike, por mjaftohet vetëm duke i risjellë ato. Datimi i kodikut në shek. IX dhe shkrimi i tipit të Anastasit konfirmohet edhe nga studimet e mëvonshme të Paul Canart dhe Axinia Džurova (*Džurova, Manuscrits grecs enlumines*, 61-71 dhe Džurova dhe Canart, *Le Rayonnement de Byzance*, 90-91.

[269] Jorgo Bulo, "Një libër për kulturën e ruajtjes dhe të pritjes së popullit shqiptar", në: Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 647-648.

[270] Mbi fillimin e procesit të aplikimit për regjistrimin e dy kodikët e purpurt të Beratit në Regjistrin e Trashëgimisë Botërore të UNESCO-s, shih Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, F. 507, V. 2003, D. 157. Për njoftimin e regjistrimit, shih F. 507, V. 2005, D. 154. Për më tepër, shih Koïchiro Matsuura, "Pierre fondatrice à l'édifice de la patrimoine", në Sinani (red.)*, Kodikët e Shqipërisë*, 2003, 7, 9. Shaban Sinani, "Codex Beratinus 1 and 2, "memory of the world" Register nomination form", në Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 2011, 413-466. Shaban Sinani, "Dy kodikët e purpurt të Beratit në kujtesën e botës", në *Art & Trashëgimi: Trashëgimia Ortodokse e Shqipërisë,* nr. 7, v. 2016, (Tiranë: Shoqata "Argjiro", 2016), 164-166.

[271] Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 2011, 435-438.

[272] Sinani, "Dy kodikët e purpurt të Beratit në kujtesën e botës," 164-166.

strukturave të AQSh-së. Përveç vlerësimeve të ekspertëve vendas, përfshirja e specialistëve të huaj, si Johannes Koder, Erich Trapp, Bruce Ridgon, Kathleen Matsushima, Roderic Mullen, Agamemnon Tselikas dhe Eduardo Crisci, luajti një rol të rëndësishëm në përforcimin e dimensionit ndërkombëtar të kësaj nisme.[273]

Në mesazhin e tij zyrtar, Drejtori i Përgjithshëm i UNESCO-s, Koichiro Matsuura, theksoi se përfshirja e "Codex Purpureus Beratinus" në Regjistrin e Kujtesës së Botës shënon njohjen e një dëshmie të jashtëzakonshme të kulturës shpirtërore universale dhe të historisë së letërsisë biblike në botë. Sipas tij, kodikët e Beratit reflektojnë harmoninë ndërmjet kulturës, fesë dhe historisë, duke mishëruar një trashëgimi të përbashkët të njerëzimit dhe një pasuri të pazëvendësueshme të kujtesës dokumentare.[274]

Ky proces, i përmbyllur në Asamblenë e Përgjithshme të UNESCO-s në Pekin më 2005[275], përmbylli një dekadë përpjekjesh për ta përfshirë Shqipërinë në rrjetin global të mbrojtjes së trashëgimisë dokumentare. Si rezultat, *Beratinus 1* dhe *Beratinus 2* u renditën përkrah veprave më të shquara të kulturës së shkruar botërore, si *Codex Sinaiticus* dhe *Codex Vaticanus*, duke e bërë Shqipërinë një prej vendeve të pakta në Evropën Juglindore me një trashëgimi të tillë të certifikuar nga UNESCO.

Prezantimi publik i fondit të kodikëve bizantinë të AQSh-së: ekspozita e vitit 2010

Pak më vonë, në vitin 2010, u organizua ekspozita "Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri", ku u ekspozuan për një muaj e gjysmë 46 kodikë në origjinal dhe 54 të tjerë përmes 28 paneleve me pamje të përgjithshme apo detaje. Ishte hera e parë në historinë e arkivit dhe të vetë kodikëve që paraqiteshin për një kohë kaq të gjatë, në një numër kaq të madh, për publikun e gjerë shqiptar. Kjo ekspozitë u kurua nga Sokol Çunga dhe Andi Rembeci dhe u organizua nga Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, nën drejtimin e prof. dr. Nevila Nika, nga Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë, Arkivi Historik dhe Paleografik i Bankës Kombëtare të Greqisë dhe Fondacioni Grek i Kulturës-Vatra Tiranë, nën kujdesin e Kryeministrit të kohës. Ekspozita qëndroi e hapur për 45 ditë dhe u vizitua nga rreth 4500 persona. Në përshëndetjen e tij, Kryepiskopi Anastas e cilësoi ekspozitën si një ngjarje me vlerë të trefishtë - historike, kulturore dhe fetare - që solli në dritë dëshmi të rralla të qytetërimit bizantin në trojet shqiptare. Ai vuri në dukje se dorëshkrimet e ekspozuara përfaqësojnë jo vetëm trashëgiminë e shkrimit dhe të artit ikonografik, por edhe frymën shpirtërore të Kishës Ortodokse, që i ruajti këto relike gjatë shekujve si pasuri të kombit.[276]

Në kuadër të ekspozitës u botua nga autorët, me bashkëpunimin e prof. Agamemnon Tselikas, katalogu shkencor i kodikëve të paraqitur në ekspozitë, duke

[273] Sinani, "Dy kodikët e purpurt të Beratit në kujtesën e botës," 164-166.
[274] Koïchiro Matsuura, "Pierre fondatrice à l'"édifice de la patrimoine", në Sinani (red.), *Kodikët e Shqipërisë*, 2003, 7, 9.
[275] Sinani, "Dy kodikët e purpurt të Beratit në kujtesën e botës," 164-166.
[276] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 9-10.

realizuar ridatimin e saktë të tyre[277]. Po ashtu, katalogu përmban edhe transkriptimin në origjinal dhe botimin në shqip për të parën herë të përmbajtjes së pjesës dërrmuese të kodikëve të ekspozuar, si dhe të shënimeve ktitorike dhe kronike të tyre. Për më tepër, për çdo kodik, katalogu ofron të dhëna paleografike dhe kodikologjike, që lidhen me shkruesin dhe shkrimin, dekorimin e kodikut, përbërjen e fashikujve, lidhjen e kodikut dhe kapakët etj. Ndërkohë një katalog i ri i plotë i këtij koleksioni është në proces përgatitjeje nga Andi Rembeci dhe Sokol Çunga[278].

Për promovimin edhe më të gjerë të këtyre thesareve, ekspozita udhëtoi përmes paneleve fotografike edhe në qytete të tjera të Shqipërisë. Kështu, në bashkëpunim me Mitropolinë e Korçës dhe me pushtetin vendor të qytetit të Korçës, kjo ekspozitë u hap në janar të vitit 2011 në Qendrën Kulturore të qytetit dhe qëndroi e hapur për një javë. Po ashtu, në qershor 2011 ekspozita u hap edhe në Prishtinë, ku vizitorët patën mundësinë të shikonin për herë të parë pamjet e kodikëve kishtarë të ekspozuara në mjediset e Bibliotekës Kombëtare Universitare të Kosovës. Së fundi, në korrik 2011 këtë ekspozitë e çelëm pikërisht në vendin ku kanë qëndruar një pjesë e madhe e këtyre librave, në ish kishën katedrale "Fjetja e Hyjlindëses", sot Muzeu "Onufri" në kala të Beratit. Më pas udhëtimi i ekspozitës vazhdoi në muzetë historikë të qyteteve të Fierit dhe të Lushnjës

"Shkëlqimi i Bizantit": ekspozimi ndërballkanik i kodikëve të Shqipërisë

Në maj të vitit 2008, do të vijnë në kontakt me koleksionin e dorëshkrimeve bizantine, prof. Axiania Džurova, drejtore atëkohë e Qendrës së Studimeve Sllavo-Bizantine "Ivan Dujčev", në Sofje, së bashku me profesor Paul Canart dhe një grup të ngushtë bashkëpunëtorësh. Vizita e tyre në Arkivin Qendror të Shtetit të Tiranës shënoi fillimin e një bashkëpunimi ndërinstitucional mes Qendrës "Ivan Dujčev" në Sofje, Qendrës për Studimin e Dorëshkrimeve "Vestigia" në Graz (Austri), dhe Arkivit Qendror të Shtetit në Tiranë, me pjesëmarrjen e prof. Reinhart dhe mbështetjen e drejtoreshës së DPA-së, znj. Nevila Nika. Fryti i bashkëpunimit të grupit të Sofjes me AQSh-në u kurorëzua me realizimin e dy evenimenteve të rëndësishme shkencore për koleksionin e kodikëve të AQSh-së. I pari konsistonte në botimin më 2011, nën serinë *Scriptorium Balcanicum*, e veprës me titull *Manuscrits grecs enlumines des archives nationales de Tirana (VIe-XIVe siecles)*, një studim i mirëfilltë shkencor, në dy vëllime, mbi miniaturat dhe dekoret e 14 kodikëve të AQSh-së[279]. Përgatitja e kësaj vepre u mbështet nga një proces i gjatë kërkimor, ku u përfshinë studiues shqiptarë si Sokol Çunga dhe Andi Rembeci, nën drejtimin shkencor të prof. Agamemnon Tselikas dhe bashkëpunimin e restauratores Rumania Detcheva. Botimi, në dy vëllime, përfaqëson studimin më të plotë dhe sistematik të 14 kodikëve të dekoruar të Arkivit Qendror të

[277] Andi Rembeci dhe Sokol Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri, Katalog shkencor*, Tiranë: Fondacioni Grek i Kulturës-Vatra Tiranë, 2010.
[278] Shih, më poshtë, sythin "Drejt një katalogu të plotë dhe shkencor të Kodikëve të AQSh-së".
[279] Axinia Džurova, *Manuscrits grecs enlumines des Archives Nationales de Tirana (VIe-XIVe siècle)*, Études Choisies, 2 vols, (Sofia: Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev", Université de Sofia "St. Clément d'Ohrid", 2011).

Shtetit, duke i integruar në panoramën e zhvillimit të librarisë bizantine nga shek. VI deri në shek. XIV. Ai përfshin analizë paleografike, kodikologjike dhe ikonografike, me ripërcaktime të rëndësishme datimi për disa kodikë. Studimi trajton evolucionin e stileve dekorative si dhe ndikimet e shkollave skriptoriale të Kostandinopojës, Italisë së Jugut dhe Ballkanit perëndimor. Përmes krahasimeve stilistike dhe analizës së motiveve ornamentale, Džurova arrin të identifikojë vendin e dorëshkrimeve të Shqipërisë në traditën e artit bizantin dhe të përcaktojë rolin e tyre në qarkullimin kulturor ndërballkanik të periudhës mesjetare.[280]

Evenimenti i dytë, konsistonte në njohjen dhe promovimin e koleksionit të kodikëve të Tiranës përmes paraqitjes së 14 kodikëve në origjinal në ekspozitën "Shkëlqimi i Bizantit. Dorëshkrime bizantine të dekoruara në Ballkan"[281], çelur me rastin e Kongresit të 22-të Ndërkombëtar të Studimeve Bizantine në Sofje, Bullgari. Ekspozita, e cila përfshiu gjithsej 121 dorëshkrime nga trembëdhjetë biblioteka të Ballkanit - ndër to edhe ato të Shqipërisë, Bullgarisë, Greqisë, Maqedonisë së Veriut dhe Serbisë - synonte të paraqiste për herë të parë para publikut ndërkombëtar trashëgiminë dorëshkrimore bizantine të rajonit si një njësi të përbashkët kulturore. Koleksioni shqiptar përfaqësohej nga dorëshkrimet më të çmuara të fondit të AQSh-së, përfshirë *Codex Purpureus Beratinus* (Beratinus I), *Codex Aureus Anthimi* (Beratinus II). Përzgjedhja e dorëshkrimeve nga Shqipëria për ekspozitë u udhëhoq nga prof. Džurova, në bashkëpunim me studiuesit shqiptarë Andi Rembeci dhe Sokol Çunga, të cilët kishin përgatitur paraprakisht një katalog të parë për dorëshkrimet bizantine dhe pasbizantine të ruajtura në Shqipëri (2010), me ndihmën e prof. Agamemnon Tselikas. Ky katalog dhe ekspozita shënuan daljen e parë publike të koleksionit shqiptar jashtë vendit, duke e vendosur Shqipërinë në hartën e studimeve bashkëkohore për librin e dekoruar bizantin. Ekspozita u vizitua nga rreth 1800 studiues pjesëmarrës në kongres dhe rreth 9 000 vizitorë.[282]

Botimi faksimile i Kodikut të Korçës nr. 93 (2012)

Më 2012, me bashkëpunimin e Shoqërisë Ndërkonfesionale Biblike Shqiptare, Kishës Orthodhokse Autoqefale të Shqipërisë dhe Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave u përgatit dhe u botua botimi faksimile i Kodikut të Korçës nr. 93[283], një punë shkencore e përgatitur nga Andi Rembeci dhe Sokol Çunga me bashkëpunimin e profesorit të mirënjohur të paleografisë z. Agamemnon Tselikas dhe dr. Ioannis

[280] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 7-10.
[281] Džurova dhe Canart, *Le Rayonnement de Byzance*, 29-38, 88-89, 91-92, 124-125, 126-127, 146, 160, 191.
[282] Džurova dhe Canart, *Le Rayonnement de Byzance*, 7-16.
[283] Andi Rembeci, Sokol Çunga (authors), Agamemnon Tselikas (scientific supervision) Ioannis Vitaliotis (contributor), *The Illuminated Gospel of Korça. Korça Codex 93 (10th century)*, Facsimile edition, three volumes, 1.272 pp, Militos Edition, Athens: 2012. Andi Rembeci dhe Sokol Çunga, "Kodiku i Korçës nr. 93. Katërungjillëshi bizantin i shek. X.", *Kërkim* 10 (2013): 79-93. Për një vlerësim shqyrtues të veprës nga J. K. Elliot, Professor Emeritus i New Testament Textual Criticism në University of Leeds, shih "Bibliography: The Four Gospels of Korça," in: *The Times Literary Supplement,* April 5, 2013: 27.

Vitalioti, studiues i artit bizantin në Akademinë e Athinës. Botimi përmban studimin shoqërues tregjuhësh që trajton historinë e dorëshkrimit, këqyrjen krahasuese tekstologjike, kodikologjike dhe paleografike, historinë dhe analizën kritike të artit të miniaturave të kodikut (me Ioannis Vitaliotis si kontribuues) dhe historikun e Rilindjes Maqedonase Bizantine dhe të traditës së prodhimit të librave në shek. X, periudhë së cilës i përket kodiku. Në fund, botimi përmban transkriptimin kritik të Ungjillit sipas Lukës (transkriptim i tekstit origjinal) dhe përkthimin e po këtij Ungjilli në shqip. Një botim faksimile i këtij lloji është i pari në historinë e botimeve dokumentare në Shqipëri. Sjellja e këtij botimi vijon traditën e mëparshme të studimeve të Mesjetës, në gjurmët e të ndjerit Theofan Popa dhe pionierëve të tjerë të studimeve historike. Ndërkohë, ky botim, veç botimit faksimile *Meshari i Gjon Buzukut*, punuar nga prof. Eqrem Çabej[284], është i vetmi faksimile i përgatitur nga studiues shqiptarë, sipas standardeve moderne të botimit shkencor dhe teknik, duke u kthyer në një urë lidhëse mes brezave të vjetër dhe të rinj të studiuesve në Shqipëri. Akademia e Shkencave të Shqipërisë, me vendim nr. 10, dt. 04.04.2017 vlerësoi punimin *Katërungjillëshi i dekoruar i Korçës* me Çmimin Shkencor Kombëtar *për kërkuesin e ri më të suksesshëm në shkencat shoqërore dhe albanologjike* për vitet 2013-2016, në kuadrin e Çmimeve Shkencore Kombëtare organizuar nga AShSh.[285]

Katalogu i parë i kodikëve muzikorë në Shqipëri

Më 2013, muzikologia dr. Meri Kumbe botoi katalogun e parë të kodikëve muzikorë të AQSh-së me titull "*Dorëshkrime muzikore të Arkivit Qendror Shtetëror"*, e para përpjekje serioze mes studiuesve shqiptarë lidhur me një pjesë tematike të koleksionit të dorëshkrimeve të AQSh-së, atë të muzikës bizantine[286]. Boshti qendror studimor i monografisë i kushtohet përshkrimit të hollësishëm të dorëshkrimeve muzikore, të analizës së përmbajtjes dhe të veçorive të tyre. Monografia është botuar si rezultat i një bashkëpunimi institucional mes Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave dhe Universitetit të Arteve në Tiranë dhe përfaqëson një ndërmarrje studimore të karakterit ndërdisiplinor, ku për herë të parë bashkohen analizat muzikologjike me metodologjitë e paleografisë dhe filologjisë bizantine.

Përmes një metodologjie bashkëkohore shkencore, analizohen 9 dorëshkrime të shkrimit ekfonetik, që datojnë nga shek. IX-XIV dhe 6 kodikë të mirëfilltë me muzikë bizantine, të cilët shtrihen në kohë nga viti 1292 e deri në shek. XIX. Këta kodikë përfshijnë tekste liturgjike dhe himnografike të Kishës Ortodokse Lindore, që shënojnë evolucionin e sistemit të notacionit bizantin dhe pasbizantin në trojet shqiptare. Përmes

[284] Eqrem Çabej, *"Meshari" i Gjon Buzukut (1555): Botim kritik,* vëll. 1: Hyrje dhe transliterim; vëll 2: Faksimile dhe transkribim fonetik. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë e i Gjuhësisë, 1968.

[285] Vendimin Nr. 10, për shpalljen e fituesve të Çmimeve Shkencore Kombëtare Vjetore (2016), që akordohen nga Akademia e Shkencave të Shqipërisë, datë 04 prill 2017.

[286]Meri Kumbe, *Dorëshkrimet Muzikore të Arkivit Qendror Shtetëror*, *Katalog* (*The musical manuscripts of the Central National Archive of Albania, Catalog*), (Summery Greek - English), Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, Universiteti i Arteve, 2013.

tyre ndriçohet procesi i përvetësimit të traditës së muzikës së shenjtë bizantine në hapësirën kulturore shqiptare.

Pjesa e parë e monografisë trajton historikun e dorëshkrimeve muzikore në Shqipëri dhe rolin e qendrave kishtare si Berati, Korça, Vlora e Gjirokastra në ruajtjen e kësaj trashëgimie. Autoria analizon kontekstin historik dhe liturgjik të dorëshkrimeve, duke e vendosur fondin muzikor shqiptar në rrjedhën e traditës bizantine. Pjesa e dytë, me titull "Përshkrim analitik i dorëshkrimeve muzikore - Katalog", përfshin përshkrimin e 15 dorëshkrimeve muzikore bizantine të ruajtura në AQSh. Duke u bazuar, së pari, në të dhënat e përftuara nga studimi i drejtpërdrejtë i përmbajtjes së kodikëve muzikorë në fjalë dhe, së dyti, nga krahasimi i tyre me kodikë të tjerë muzikorë të së njëjtës gjini, botimi ndërmerr ndreqjen e pasaktësive në emërtimet tipologjike dhe në renditjen kronologjike të studimeve të mëparshme[287], duke bërë një hap të rëndësishëm përpara në studimet e kësaj gjinie në vendin tonë.

Botimi përbën një *instrumentum studiorum* për qarqet shkencore. Ai e vendos Shqipërinë në hartën e kërkimeve ndërkombëtare mbi notacionin bizantin dhe pasbizantin, duke e shndërruar këtë botim në një pikë referimi për muzikologët, paleografët dhe historianët e artit kishtar. Ky studim, me karakter bazik dhe përmbledhës, mbetet një kontribut themelor për identitetin muzikor të trashëgimisë bizantine në Shqipëri, duke hapur një drejtim të ri në fushën e kërkimeve muzikologjike dhe arkivore në vend.

Ekspozita 'Përmes një Urtësie të Pashuar' (2018)

Në maj të vitit 2018, në kuadër të vitit kalendarik kushtuar heroit kombëtar Gjergj Kastriot Skënderbeut dhe "Javës së Europës", në kryeqytetin shqiptar çeli dyert në mjediset e vilës së ish-diktatorit komunist, Enver Hoxha, ekspozita e titulluar "Përmes një Urtësie të pashuar"[288]. Ekspozita paraqiste dorëshkrime dhe shtypshkrime nga më të vjetrat e më të rrallat e të gjitha komuniteteve fetare të Shqipërisë, që sot ruhen në AQSh dhe Bibliotekën Kombëtare. Në fund të ceremonisë inauguruese të ekspozitës, kryeministri i vendit, Edi Rama, u dorëzoi përfaqësuesve të komuniteteve fetare "Medaljen e Mirënjohjes së Kryeministrit", në prani të ambasadorëve të akredituar në vend dhe personaliteteve më të larta të politikës, botës akademike e kulturës. Ekspozita qëndroi e hapur për rreth 1 muaj dhe u vizitua nga rreth 18.000 vetë.

Studimi kritik i dorëshkrimeve të Dhiatës së Re në AQSh

[287] Sokol Shupo, *Gjurmët më të lashta të shkrimit muzikor bizantin në Shqipëri: Neumat ekfonetike në Codex Graecus Purpureus Beratinus Φ, shek. VI*, Documentation and communication Center for Regional Music, Mvsica Albanica, Studime dhe dokumente IV, Tiranë: Asmus, 2008. Sokol Shupo, *Muzika bizantine. Shkrimi muzikor dhe sistemi modal*, Tiranë: Libri universitar, 1997. Holta Sina Kilica, *Kodikët ekfonetikë të Shqipërisë* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2019), ku gjendet edhe bibliografia e mëhershme përkatëse.

[288] Sokol Çunga, Rezart Mezani (eds.), *Përmes një Urtësie të pashuar. Duke kremtuar Europën në Shqipëri: Rrallësi dhe Larmi.* Rrugëtimi Muzeal, 5-20 maj 2018, Vila 31. (Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2018).

Botimi më i ri që lidhet me koleksionin e dorëshkrimeve bizantine dhe pasbizantine të AQSh-së është *Greek New Testament Manuscripts from Albania* me autorë Didier Lafleur dhe Luc Brogly.[289] Monografia, siç thonë vetë autorët, nuk është një katalog i dorëshkrimeve të AQSh-së[290], por ka qëllim të ofrojë një kritikë të 19 dorëshkrimeve dhe 2 fragmenteve të këtij koleksioni që përmbajnë tekste të Dhiatës së Re.

Punimi është i ndarë në dy pjesë. Në pjesën e parë trajtohet sfondi historik i dorëshkrimeve me të cilat merret punimi (fq. 7-70), kurse pjesa e dytë përmban përshkrimin fizik dhe përmbajtjen e plotë të çdo dorëshkrimi (fq. 71-519). Në fund punimi është i pajisur me 4 apendikse dhe imazhe të dorëshkrimeve (fq. 523-559).

Në pjesën e parë të historisë autorët kanë bërë një paraqitje kronologjike të historikut të koleksionit, botimeve të deritanishme, autorëve që kanë punuar me këtë koleksion, si dhe kanë evidentuar problemet e zgjidhura dhe problemet që ende kërkojnë përgjigje.[291] Në fund të pjesës së parë kanë trajtuar historinë e restaurimit të dorëshkrimeve në Kinë sipas bibliografisë kineze, duke sjellë detaje të panjohura për studiuesit deri sot.[292]

Pjesa e dytë, që është thelbi i këtij punimi dhe pjesa më e rëndësishme, përmban përshkrimin e 19 dorëshkrimeve dhe 2 fragmenteve të dorëshkrimeve që përmbajnë tekstin e Dhiatës së Re, pjesë e fondit "Koleksioni i Kodikëve" të AQSh-së. Për çdonjërin dorëshkrim jepet përshkrimi i përgjithshëm kodikologjik[293], si dhe përshkrimet e mëparshme (nëse ka, nga Anthim Aleksudhi apo Pierre Batiffol) plotësuar me vërejtje të sotme. Më pas vjen kritika e tekstit, e kryer e gjitha sipas standardeve të njohura bashkëkohore të fushës. Autorët kanë ndjekur një metodologji që mbështetet në autopsinë e plotë të 21 dorëshkrimeve (19 të plota dhe 2 fragmente), e kryer gjatë 24 vizitave në AQSh midis viteve 2010-2017. Për çdo dorëshkrim paraqitet jo vetëm përshkrimi fizik dhe bibliografia, por edhe analiza e varianteve tekstuale. Përmes këtyre analizave, autori synon të përcaktojë marrëdhëniet ndërmjet dorëshkrimeve dhe traditave të tyre tekstuale. Zërat më të zgjeruar janë Kapitujt 3 dhe

---

[289] Didier Lafleur and Luc Brogly, *Greek New Testament manuscripts from Albania,* (Leiden; Boston: Brill, cop. 2018).

[290] Lafleur and Brogly, *Greek New Testament manuscripts,* 4. Pavarësisht këtij mëtimi, të dhënat e përshkruara dhe metodologjia e ndjekur kanë tiparet e një katalogu, me disa mungesa. Teksa puna për hartimin e një katalogu të plotë të F. 488, në bashkëpunim me Historical and Palaeographical Archive of the National Bank of Greece Cultural Foundation (MIET), Greqi, është njoftuar edhe më herët nga Andi Rembeci dhe Sokol Çunga.

[291] Lafleur and Brogly, *Greek New Testament manuscripts,* 9-68.

[292] Lafleur and Brogly, *Greek New Testament manuscripts,* 67-70.

[293] Te përshkrimi kodikologjik, autorët lënë pa mbuluar disa aspekte, si për shembull mungesa e pasqyrës së plotë fashikujve. Teksa raportohen vetëm fashikujt e numërtuar nga kodikëshkruesi, të tjerët, numërtimi i të cilëve për arsye të ndryshme ka humbur në kohë, lihen të paplotësuara (Lafleur and Brogly, *Greek New Testament manuscripts*, Albanian National Archives 4, 5, 12, 15, 17, 19, 26, 79, 85, 92). Po ashtu, në përshkrimin e dorëshkrimeve nuk ndeshet identifikimi i tipave të shkrimit, as përshkrime të elementeve dekorative të kapakëve, të Tabelave të Eusebit, të miniaturave apo dekoreve të tjera, të germave të dekoruara, apo elemente informacioni për llojin e lidhjes së përdorur në qefallarë, punë që mbetet për t'u plotësuar në të ardhmen nga studiues të tjerë.

4, të cilët përmbajnë analizën e kodikëve Beratinus 1 dhe 2[294]. Këtu metoda e përdorur ndryshon, për shkak edhe të paraqitjes fizike të dorëshkrimeve. Në rastin e Beratinus 1, kritika e tekstit fillon që me transkriptimin e botuar nga Pierre Batiffol. Kurse për të dy dorëshkrimet e purpurta paraqitet përshkrimi kodikologjik i dorëshkrimeve pas restaurimit dhe përmbajtja e çdonjërit prej vëllimeve në të cilat janë ndarë fletët.

Pavarësisht se nuk përbën një katalog të mirëfilltë që do të përmbushte nevojat e studiuesve, kjo punë e fundme e Lafleur dhe Brogly ka për të mbetur, për studiuesit e tekstit të Dhiatës së Re, pikë orientimi për shumë dekada.[295]

Rishikimi kritik i Beratinus 1: qasja metodologjike e Vilson Markut

Botim kritik i tekstit të Beratinus 1, tezë doktorate[296] e Msc. Vilson Markut, pranë Universitetit Karl-Franz të Gracit (qendra kërkimore Vestigia - The Manuscript Research Centre of Graz University), përbën një ndër studimet më të rëndësishme të dekadës së fundit për kodikologjinë dhe kritikën e tekstit të dorëshkrimeve biblike të ruajtura në Arkivin Qendror të Shtetit në Tiranë. Qëllimi kryesor i këtij disertacioni është ballafaqimi i transkriptimit të hershëm të Pierre Batiffol me tekstin aktual të dorëshkrimit, si dhe ofrimi i një analize të thelluar kodikologjike dhe paleografike mbi gjendjen e tij fizike dhe tekstuale sot.

Në këtë punim, autori zhvillon një qasje metodologjike që bashkon kritikën tekstuale të Dhiatës së Re me një ekzaminim të plotë material të dorëshkrimit, duke e vendosur Beratinus 1 në një kontekst të ri shkencor. Ai identifikon devijimet ndërmjet edicionit të Batiffol-it dhe tekstit origjinal, duke argumentuar se transkriptimi i shek. XIX ka qenë shpesh i pjesshëm dhe i ndikuar nga mungesa e qasjes në tekstin autentik. Përmes verifikimeve të reja në nivel faksimilesh dhe krahasimesh paleografike, Marku propozon një transkriptim kritik të plotë të tekstit të ruajtur sot, të shoqëruar me aparat kritik dhe tabelë të ndryshimeve ndërmjet versioneve historike dhe origjinale.[297]

Krahas analizës tekstuale, Marku ndërmerr një përshkrim të detajuar kodikologjik e paleografik. Ai jep një përshkrim të hollësishëm të materialit, formatit, lidhjes, pikturimit dhe konservimit të dorëshkrimit dhe ofron për herë të parë një sintezë të gjendjes së tij aktuale në Arkivin Qendror të Shtetit. Me përdorimin e metodave

---

[294] Lafleur dhe Brogly nuk përmendin asnjëherë rezultatet e projektit shkencor "Edition of Codex Beratinus I of the National Archives Tirana" të filluar në vitin 2009 nga Vestigia - The Manuscript Research Centre of Graz University, Austria, në kuadrin e të cilit po kryhet edhe punimi i doktoratës "Kodex Purpureus Beratinus Φ (GA 043): A palaeographical and textual Edition" nga PhD.c. Vilson Marku, tezë e pranuar më 2011 nga Dekanati i Fakultetit Teologjik të Universitetit të Graz-it. Zhvillimi i kësaj teze është njoftuar që më parë edhe në: Erich Renhart, *Eine Spurenlese in alten Büchern und Bibliotheken. Bericht aus dem Forschungszentrum Vestigia 2005/06 - 2015*. Graz. VESTIGIA. 2016; Vilson Marku, *"2nd International Symposium: Digital Humanities - Empowering Visibility of Croatian Cultural Heritage"*, (prezantim poster), Universiteti i Zadar, Kroaci, 2017; "Some Original Manuscripts from State Archive of Albania - Kodex Purpureus Beratinus Φ - and Their Significance for Studying Eastern Christianity" organizuar nga European Academy of Religion / Fondazione per le Scienze Religiose (FSCIRE), Università di Bologna, 2018.

[295] Paul Foster, "Albanian Greek New Testament Manuscripts", *The Expository Times* 130 (4): 188.

[296] Vilson Marku, *Codex Purpureus Beratinus Φ 043: Geschichte - Textkritik - Edition. Eine neue Bestandsaufnahme* (Dissertatio ad Doctoratum in Theologia, Karl-Franzens-Universität Graz, 2019).

[297] Marku, *Codex Purpureus Beratinus Φ 043*, 91-107.

bashkëkohore të analizës paleografike dhe digjitale, studimi arrin të rindërtojë strukturën origjinale të kodikut, të vlerësojë dëmet e faqeve dhe të rivendosë sistemin e numërimit të fletëve dhe kolonave.[298]

Puna e Vilson Markut përbën një rivlerësim shkencor të statusit të Kodikut Purpurt të Beratit (Beratinus 1), duke i dhënë fund varësisë më shumë se një shekull nga transkriptimi i Batiffol-it dhe duke ofruar një edicion kritik bashkëkohor, të bazuar në verifikim direkt të dorëshkrimit origjinal. Ky studim, për nga qasja metodologjike dhe aparati kritik, e vendos kodikologjinë shqiptare në një dialog të ri me kërkimin ndërkombëtar të dorëshkrimeve biblike bizantine.

Drejt një katalogu të plotë dhe shkencor të Kodikëve të AQSh-së

Një katalog i dobishëm dorëshkrimesh sot duhet t'i përgjigjet nevojës për t'i dhënë studiuesit një pamje të qartë të kodikëve të përshkruar si nga ana e përmbajtjes tekstuale, ashtu edhe nga pikëpamja e jashtme - anës materiale (fashikuj, materiali, gjendja, vijëzimet orientuese të shkrimit, libërlidhja etj.). Me fjalë të tjera, lexuesi i një katalogu bashkëkohor duhet të gjejë atje përgjigje për të gjitha pyetjet që lidhen me nevojat bashkëkohore të studimit të një kodiku dhe përmbajtjes së tij. Duke përjashtuar rastin e kodikëve muzikorë dhe të një pjesë të kodikëve të Dhiatës së Re, këto përgjigje sot nuk jepen fare ose jepen në mënyrë të pjesshme në katalogët e hartuar deri tani. Nga ana tjetër, sikundër u trajtua më lart, të dhënat për grupe dorëshkrimesh të caktuara të F. 488 gjenden të shpërndara në katalogë të ndryshëm, qoftë për shkak të qëllimeve të paracaktuara përzgjedhëse të autorëve, qoftë si pasojë e specifikave rrethanore të kohës. Ndërkohë, një pjesë e konsiderueshme e kodikëve mbetet ende e pakataloguar. Si rrjedhojë, studiuesi jo rrallëherë ndien nevojën t'i drejtohet për studim vetë kodikut origjinal apo të rendë për të ndjekur të dhënat shpeshherë fragmentare në katalogët e hartuar kohë pas kohe.

Për arsyet e parashtruara më sipër, u gjykua e nevojshme që të hartohet nga e para një katalog i plotë me kritere shkencore të përshkrimit. Me zbatimin e metodologjisë bashkëkohore të hartimit të katalogëve të kodikëve do të dalin në dritë të dhëna të reja, për të cilat asnjëherë nuk është bërë fjalë në katalogët ekzistues.

Nëpërmjet numërimit të ri të kujdesshëm të fletëve të çdo kodiku, përshkrimin analitik të përmbajtjes si edhe me rehabilitimin e radhës së ngatërruar të fletëve apo fashikujve të kodikëve nga libërlidhje të kohëpaskohshme, do të përftohet forma e plotë dhe e rregullt e tekstit, pasi të evidentohen humbjet e mundshme të teksteve.

Po ashtu, do të deklarohen me saktësi më të madhe tekstet të cilave u mungojnë pjesë të mëdha apo të vogla si pasojë e shkëputjes së fletëve apo fashikujve dhe do të përcaktohet fjalia e fillimit të tekstit (*incipit*) dhe e mbylljes së tekstit (*decipit*).

Do të identifikohen tekstet, autorët dhe botime të mundshme të tyre nëse ekzistojnë.

Do të përshkruhen me detaje të gjitha tekstet që gjenden në fletët e para ose të

[298] Marku, *Codex Purpureus Beratinus Φ 043*, 64-71.

fundit të kodikëve dhe janë vendosur në kohë të ndryshme si masa mbrojtëse apo që shërbejnë si kapakë. Këto fletë vijnë nga kodikë të tjerë, të mëhershëm apo bashkëkohës dhe përmbajnë tekste të ndryshme nga përmbajtja e kodikut.

Do të transkriptohen, gjithashtu, të gjitha shënimet, kronika e shkurtra, emrat etj., që janë shkruar në periudha të mëvonshme në fletët e pashkruara apo në hapësirat anësore të fletëve nga zotëruesit e kodikëve kohë pas kohe. Këto të dhëna janë të rëndësishme për historinë jo vetëm të kodikëve, por edhe të vendit ku janë përdorur ato.

Së fundmi, përmes përshkrimit analitik të materialit dhe anës së jashtme të kodikëve, do të ofrohen informacione, të cilat janë të nevojshme sot për studimin e historisë së kodikëve dhe zgjidhjen e problemeve respektive (prejardhja, scriptoria-t kaligrafike, qendra të kopjimit të kodikëve, tipologji shkrimesh, kodikëshkrues etj.)

Për të rikuperuar tekstet e fshira në palimpseste, do të përdoren teknika ndërdisiplinore përmes fotografimit multispektror[299]. Imazhet e përftuara do të ndihmojnë në zbulimin e gjurmëve të mbetura të bojës në faqe dhe, si rrjedhojë, në leximin dhe transkriptimin e tekstit të fshirë. Sot, mund të përdoren algoritme kompjuterike që analizojnë dhe kombinojnë imazhet, për të përftuar në fund formën e plotë të tekstit.

Të gjitha kriteret e mësipërme do të realizohen në masën që kërkon sot kërkimi shkencor dhe sipas mundësisë që ofrojnë deri tani studimet paleografike. Sigurisht që nuk do të mungojë bashkëpunimi me disiplina të tjera shkencore që lidhen me studimet paleografike, si historia, gjeografia, filologjia, fizika, mjekësia, astronomia, etj.

Greqishtja bizantine dhe Paleografia në Shqipëri: sfidat dhe perspektiva

Në epokën moderne, ku njohuritë teknologjike dhe fushat praktike dominojnë më shumë se kurrë, studimi dhe ruajtja e gjuhëve të lashta përballen me një sfidë ekzistenciale. Ruajtja e trashëgimisë së shkruar nuk është thjesht një çështje materiale apo arkivore, por një proces i gjallë i transmetimit të kulturës dhe historisë. Pyetja thelbësore nuk është vetëm si të mbrohen dorëshkrimet e lashta nga degradimi fizik, por edhe si të sigurohet që brezat e ardhshëm të fitojnë njohuritë dhe aftësitë e nevojshme për t'i kuptuar dhe studiuar ato.

Në këtë kontekst, Shqipëria përballet me shumë sfida. Vendi zotëron një trashëgimi të pasur të kulturës bizantine dhe pasbizantine, të dukshme në dorëshkrime, mbishkrime dhe dokumente arkivore të shumta të shkruara në gjuhën greke. Megjithatë, pavarësisht këtij thesari, studimi, ruajtja dhe interpretimi i këtyre burimeve mbeten të anashkaluara në botën akademike shqiptare. Greqishtja bizantine, dikur gjuha e liturgjisë, administratës dhe kulturës në një pjesë të gjerë të Ballkanit, sot është pothuajse e harruar edhe në studimet historike shqiptare, duke e bërë qasjen ndaj burimeve të shkruara - një pjesë thelbësore e historisë së vendit - jashtëzakonisht të vështirë. Kjo situatë nuk është unike për Shqipërinë; përvoja ndërkombëtare ka treguar

[299] Për një shembull të kërkimit modern mbi palimpsestet, shih Reviel Netz, William Noel, Natalie Tchernetska, Nigel Wilson (eds.), *The Archimedes Palimpsest*, 2 vols, (Cambridge University Press, 2011).

se pa politika të posaçme për mbrojtjen e gjuhëve të rrezikuara, ato mund të zhduken nga diskursi akademik dhe kulturor brenda disa dekadave.

Në aspektin teorik, zhdukja e një gjuhe apo e një tradite shkencore është një proces kompleks, i ndikuar nga faktorë shoqërorë, politikë dhe ekonomikë. Sipas *Teorisë së Rrezikimit të Gjuhëve*, [300] një gjuhë rrezikon të zhduket kur pushon së transmetuari tek brezat e rinj ose kur përdorimi i saj margjinalizohet nga prirje më të gjera arsimore dhe kulturore. Pas rënies së regjimit komunist, Shqipëria përjetoi një fenomen të tillë, ku latinishtja, greqishtja dhe turqishtja osmane - dikur pjesë e programeve shkollore dhe universitare - u zëvendësuan me gjuhë moderne me përdorim më të drejtpërdrejtë në tregun e punës. Ky ndryshim solli mungesën e specialistëve të rinj në fushat e paleografisë dhe studimeve greke, duke e bërë gjithnjë e më të vështirë leximin dhe interpretimin e burimeve të shkruara që ruhen në Arkivat Shqiptare dhe përtej tyre.

Në mënyrë të ngjashme, teoritë e Stuart Hall dhe Pierre Nora[301] mbi trashëgiminë kulturore të rrezikuar theksojnë se kujtesa historike dhe kulturore nuk është e përhershme, por kërkon angazhim të vazhdueshëm për ruajtjen dhe transmetimin e saj. Kjo nënkupton se nëse një brez i ri studiuesish nuk trajnohet në format e vjetra dhe mesjetare të gjuhës greke dhe në paleografi, një pjesë e historisë shqiptare mund të mbetet e pakuptueshme. Këto teori e vendosin Shqipërinë përballë një sfide madhore, që lidhet me parandalimin e humbjes së njohurive mbi dokumentet historike bizantine dhe pasbizantine të shkruara në greqisht, si edhe me krijimin e mekanizmave të qëndrueshëm për ruajtjen, studimin dhe transmetimin e tyre në të ardhmen.

Një aspekt themelor i përpjekjeve për ruajtjen dhe promovimin e greqishtes bizantine në Shqipëri kanë qenë organizimi i ekspozitave dhe botimeve akademike, të trajtuara më lart, të cilat kanë ndihmuar në afrimin e kësaj trashëgimie me publikun dhe studiuesit.

Megjithatë, ruajtja dhe promovimi i greqishtes mesjetare nuk është kufizuar vetëm në botime apo ekspozita, por kanë përfshirë një sërë nismash që synojnë ringjalljen e interesit për këtë gjuhë brenda kurrikulave universitare dhe institucioneve akademike. Një faktor kyç në këtë drejtim është krijimi i programeve të specializuara për studimin e greqishtes bizantine dhe paleografisë, të cilat janë bërë të domosdoshme për studiuesit e fushave të historisë dhe filologjisë.

Në Universitetin e Tiranës, përpjekjet për forcimin e studimit të greqishtes mesjetare janë strukturuar në disa nivele. Së pari, Departamenti i Historisë pranë Fakultetit të Historisë dhe Filologjisë ka përfshirë në programet e tij lëndë mbi gjuhën greke dhe paleografinë, duke u ofruar studentëve mundësinë të njihen me metodologjinë e leximit dhe analizës së dorëshkrimeve mesjetare brenda kontekstit të tyre historik. Ky program, që zhvillohet prej më shumë se një dekade, synon të mbushë

[300] Crystal, David. *Language Death.* Cambridge University Press, 2000. Krauss, Michael. "The World's Languages in Crisis." *Language*, vol. 68, no. 1, 1992, 4-10.
[301] Hall, Stuart. *Cultural Identity and Diaspora.* In *Identity: Community, Culture, Difference*, edited by Jonathan Rutherford, Lawrence & Wishart, 1990, pp. 222-237. Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." *Representations*, vol. 26, 1989, pp. 7-24.

boshllëkun e krijuar nga mungesa e specialistëve të rinj në këtë fushë.[302]

Një tjetër nismë e rëndësishme akademike e Departamentit të Historisë, nën drejtimin e prof. dr. Valentina Duka, është *Shkolla Verore për Gjuhën, Historinë dhe Qytetërimin Bizantin*,[303] e cila ka luajtur një rol thelbësor në ruajtjen e interesit dhe promovimin e greqishtes mesjetare (bizantine) në Shqipëri. E drejtuar nga autori i këtij punimi dhe e organizuar prej më shumë se tetë vitesh, kjo shkollë ka futur një qasje ndërdisiplinore në studimin e gjuhës, historisë dhe trashëgimisë kulturore bizantine. Përveç aspekteve gramatikore dhe leksikore të greqishtes mesjetare, studentët mësojnë përdorimin e saj në kontekste historike dhe kulturore. Ky program përbën një nga përpjekjet më të rëndësishme për formimin e studiuesve të rinj dhe krijimin e një baze të re kërkimore në këtë fushë.

Një kontribut të veçantë në zhvillimin e kësaj shkolle verore ka dhënë profesori i njohur paleograf dhe bizantinolog, Agamemnon Tselikas, një nga ekspertët më të shquar ndërkombëtarë në fushën e paleografisë greke. Profesori Tselikas ka udhëhequr disa module gjatë shkollës verore, duke ndarë përvojën e tij në leximin dhe analizën e dorëshkrimeve greke. Përmes kësaj bashkëpunimi, studentët shqiptarë kanë pasur mundësinë të njihen me metodologjitë më të avancuara të studimeve mbi dorëshkrimet, duke përmirësuar ndjeshëm aftësitë e tyre akademike dhe kërkimore.

Ruajtja dhe promovimi i greqishtes mesjetare në Shqipëri është një proces kompleks që kërkon një përpjekje të koordinuar ndërmjet institucioneve akademike dhe politikave shtetërore. Përpjekjet e ndërmarra deri më tani kanë hedhur një themel të rëndësishëm për të ardhmen e studimeve mbi greqishten mesjetare në vend. Megjithatë, për ta bërë këtë trashëgimi më të qëndrueshme dhe më të qasshme, nevojitet jo vetëm angazhimi i studiuesve dhe institucioneve akademike, por edhe formulimi i politikave shtetërore të qarta dhe të mbështetura financiarisht në këtë fushë. Nëse sot studimi i greqishtes mesjetare dhe i dorëshkrimeve të kësaj periudhe mbështetet në iniciativa individuale të kërkuesve apo pedagogëve dhe në bashkëpunime me ekspertë ndërkombëtarë, e ardhmja e kësaj fushe shkencore do të ishte shumë më e sigurt nëse shteti shqiptar do të ndërmerrte hapa konkretë për ta integruar atë në strategjitë arsimore dhe kulturore. Hartimi i një politike shtetërore për ruajtjen dhe studimin e teksteve greke të periudhës bizantine dhe pasbizantine do të ishte një hap i rëndësishëm për të siguruar që këto përpjekje të mos mbeten të fragmentuara apo të kufizuara në nisma të përkohshme.

Përpjekjet për ruajtjen e gjuhës dhe teksteve greke në Shqipëri janë thelbësore jo vetëm për studimin e historisë dhe kulturës bizantine, por edhe për një kuptim më të thellë të historisë së gjatë dhe të ndërlikuar të Ballkanit. Këto burime, megjithëse shpesh

---

[302] "Programi i Studimeve me Kohë të Plotë të Ciklit të Parë në Histori", Departamenti i Historisë, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Universiteti i Tiranës: https://fhf.edu.al/departamentet/departamenti-i-historise/

[303] Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë. *Shkolla Verore e Gjuhës, Historisë dhe Qytetërimit Bizantin: Trashëgimia Kulturore Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 23 shtator - 1 tetor 2024: https://fhf.edu.al/shkolla-verore-e-gjuhes-historise-dhe-civilizimit-bizantin-trashegimia-kulturore-bizantine-dhe-pabizantine-ne-shqiperi/

të heshtura, përmbajnë zërin e një qytetërimi që ka formësuar në mënyrë të pashlyeshme identitetin kulturor të rajonit. Pa hapa konkretë për ringjalljen e interesit në këtë fushë, Shqipëria rrezikon të humbasë jo vetëm një pjesë thelbësore të historisë së saj, por edhe aftësinë për ta kuptuar atë. Vetëm përmes një qasjeje gjithëpërfshirëse të tillë, greqishtja mesjetare dhe dokumentet e lidhura me të në Shqipëri mund të ruhen, të studiohen dhe të integrohen në një vizion të qëndrueshëm për arsimin dhe kulturën e vendit.

KAPITULLI II

RILINDJA MAQEDONASE DHE KODIKËT BIZANTINË TË SHEK. IX-X

2.1. Kuadri historik dhe kulturor i Rilindjes Maqedonase (shek. IX-XI)

Çdo monument i shkruar është fakt i prekshëm i qytetërimit të një periudhe si dhe i mjedisit shpirtëror në të cilin është prodhuar. Kësisoj, periudha dhe mjedisi janë dy faktorët themelorë që duhen hulumtuar, në mënyrë që të provohet vlera kulturore dhe përveçësia e tij.

Librat e dorëshkruar që ruhen në Arkivin Qendror Shtetëror të Tiranës janë prodhim i punishteve libërshkruese të Kostandinopojës dhe për nga periudha historike janë vendosur në mes të një epoke gjatë së cilës Bizanti njohu fuqinë dhe lavdinë më të madhe të tij. Bëhet fjalë për periudhën e gjatë të dinastisë Maqedonase (867-1056) që shtrihu pushtetin e saj në mbi 150 vjet dhe konsiderohet, nga pjesa më e madhe e bizantinologëve, si kulmi i Bizantit.

Gjatë kësaj periudhe Perandoria Bizantine arriti zenitin e fuqisë së saj ushtarake, politike dhe kulturore. Shekulli X, i cilësuar nga historiografia si "Epopeja Bizantine", përbën një nga periudhat më të rëndësishme të mijëvjeçarit bizantin. Perandoria arriti një shtrirje territoriale që s'e kishte njohur prej shekujsh. Për një periudhë rreth njëqindvjeçare, perandorë-gjeneralë, si Romanos I Lekapini (920-944), Nikefor Fokas (963-969), Joan Cimiskis (969-976) dhe më vonë Vasili II (976-1025) udhëhoqën beteja të suksesshme që e shndërruan Perandorinë në fuqinë dominuese të Mesdheut lindor. Nën drejtimin e tyre u rimorën ose u pushtuan territore strategjike si Kreta, Qipro, Mesopotamia, Kilikia dhe Siria e Veriut, ndërsa Vasili II e zgjeroi më tej perandorinë me aneksimin e Armenisë. Në perëndim, Italia e Jugut mbeti pjesë e hapësirës politike bizantine, ndërsa ndikimi i Kostandinopojës arriti deri te froni papal, i cili për një periudhë të shkurtër iu nënshtrua autoritetit perandorak. Në Ballkan, konvertimi i bullgarëve në krishterim më 864, gjatë mbretërimit të Mihalit III, krijoi një kuadër të ri marrëdhëniesh midis Bizantit dhe Bullgarisë. Megjithatë, rivaliteti politik dhe ushtarak vazhdoi. Luftërat e mëdha të fillimit të shek. X, të cilat u përsëritën një shekull më vonë, përfunduan me shkatërrimin e shtetit të Samuelit në vitin 1014. Pas kësaj, Bullgaria, e shtrirë edhe në territore të sotme shqiptare, u integrua si provincë e Perandorisë Bizantine. Në të njëjtën kohë, Rusia e Kievit, pasi përqafoi krishterimin sipas ritit bizantin, u përfshi në sferën e ndikimit kulturor dhe fetar të Kostandinopojës. Kjo solli forcimin e marrëdhënieve politike, tregtare dhe kulturore me perandorinë. Bëhet fjalë për një periudhë kur Bizanti mbizotëronte triumfalisht[304].

[304] Lidhur me kontekstin historik të kësaj periudhe dhe për bibliografinë përkatëse shih: George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, përkth. Joan Hussey (Oxford: Basil Blackwell, 1968), 210-

Zotërimet e ushtrisë bizantine dhe shtrirja e kufijve kontribuuan në lulëzimin e shkëmbimeve ekonomike dhe të industrisë[305], po ashtu në forcimin e mekanizmit shtetëror dhe të administratës lokale. Gjithashtu, në fillim të shek. X u arrit, qoftë edhe përkohësisht, një bashkëpunim harmonik në kuadrin e marrëdhënieve prej kohësh të tendosura dhe kundërshtore mes pushtetit fetar dhe civil[306]. Ky është shekulli kulmor i lëvizjes së fuqishme intelektuale dhe artistike që njihet si "Rilindje Maqedonase" [307].

Frymëzuesit e kësaj lëvizjeje ishin dijetarë të shkëlqyer me edukim të gjerë, si Leon Filozofi, Foti dhe Aretha[308]. Është periudha kur "fuqia e letrave bizantine është duke pranuar në çdo formë dhe në çdo mënyrë modelet antike, duke i shkrirë ato në kuadrin kulturor dhe ideologjik të shoqërisë bizantine, duke pasur njëkohësisht prirjen

---

315; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford: Stanford University Press, 1997), 417-579. Johannes Koder, *Το Βυζάντιο ως χώρος* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2001), 126-128. Për historinë politike, administrative dhe kulturore të Italisë së Jugut nën sundimin bizantin, veçanërisht nga fundi i shek. IX deri në shek. XI, shih Jean Gay, L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071) (Paris: 1904), 132 e në vijim. André Guillou, *Aspetti della civiltà bizantina in Italia* (Bari: 1976), 167-260 (pjesa II: *La seconda colonizzazione bizantina in Italia*). Vera von Falkenhausen, *La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all'XI secolo* (Bari: 1978), 46-51 (kap. IV: La costituzione del Catepanato d'Italia). Shih gjithashtu: Λουγγής Τ., *Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία (395-701),* Αθήνα 1989.

[305] Për zhvillimin e industrisë në Bizant gjatë kësaj periudhe shih: Angeliki E. Laiou dhe Cécile Morrisson, *The Byzantine Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 43-89. Për këmbimet e mallrave dhe tregtinë nga shek. IX deri X, shih: Angeliki E. Laiou, «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα: ένατος και δέκατος αιώνας», në *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 10ο αιώνα*, vëll. II, red. i përgj. Angeliki E. Laiou (Athinë: MIET, 2006), 495-526.

[306] Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 210-315.

[307] Për artin e periudhës së "Rilindjes Maqedonase" (867-1056), shih veçanërisht Kurt Weitzmann, "Der Pariser Psalter ms. grec. 139 und die mittelbyzantinische Renaissance," *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 6 (1939): 178-194; Kurt Weitzmann, "Probleme der mittelbyzantinischen Renaissance," *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 6 (1933): 336-360; Kurt Weitzmann, "The Character and Intellectual Origins of the Macedonian Renaissance," në *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, red. Kurt Weitzmann (Chicago: University of Chicago Press, 1971), 176-223; Charles Rufus Morey, "The 'Byzantine Renaissance'," *Speculum* 14 (1939): 139-159; Louis Bréhier, "Le Psautier de Paris et la Renaissance macédonienne," *Journal des savants* (May-June 1939): 97-109; Ernst Kitzinger, "The Hellenistic Heritage in Byzantine Art," *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963): 95-115; Cyril Mango, "The Date of Cod. Vat. Reg. Gr. 1 and the Macedonian Renaissance," *Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia* 4 (1969): 121-126; Kurt Weitzmann, "The Classical Mode in the Period of the Macedonian Emperors: Continuity or Revival?," në *Classical Heritage in Byzantine and Near East Art* (London: Variorum Reprints, 1981), 71-85; Hans Belting, "Problemi vecchi e nuovi sull'arte della cosiddetta 'Rinascenza Macedone' a Bisanzio," *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* 19 (1982): 31-57; George Galavaris, "Η ζωγραφική των χειρογράφων στον δέκατον αιώνα," në *Constantine VII Porphyrogenitus and His Age: Second International Byzantine Conference, Delphi, 22-26 July 1987* (Athens: National Hellenic Research Foundation, 1989), 333-375; Bernard Flusin dhe Jean-Claude Cheynet, red., *Autour du "Premier humanisme byzantin" et des "Cinq études sur le XIe siècle," quarante ans après Paul Lemerle*, *Travaux et Mémoires* 21 (Paris, 2017).

[308] Në përgjithësi për këta dijetarë dhe për rolin e tyre në rilindjen e antikitetit shih Paul Lemerle, *Ὁ πρώτος βυζαντινός ουμανισμός* (Le premier humanisme byzantine), përkth. M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου (Αθήνα: MIET, 1981), 129-216; Nigel Guy Wilson, *Scholars of Byzantium* (London: Duckworth, 1983), 89-145. Veçanërisht për Arethën shih: Σωκράτης Β. Κουγέας, *Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πρώτης ἀναγεννήσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ* (Ἀθῆναι, 1913), ku ndodhet edhe bibliografia përkatëse, dhe: John Whittaker, "Arethas and the 'Collection Philosophique'," në *Paleografia e codicologia greca*. Atti del II Colloquio Internazionale (Berlino-Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983) (Alessandria: Edizioni dell'Orso, 1991), 513-522.

për përsosmëri edhe më të lartë" [309]. Kjo lëvizje intelektuale, duke qenë vendosmërisht e orientuar kah idealeve klasike helene, u bë shtysë për kërkimin, kopjimin dhe koleksionimin e kodikëve më të hershëm (të shek. IV-VII), me qëllim shpëtimin e veprave të rëndësishme të letërsisë klasike helene. Ky interes i fortë për të studiuar Antikitetin do të ketë si rrjedhim zhvillimin e arsimit të lartë dhe reformat universitare, që ishin zhdukur nga ekzistenca gjatë trazirave të shekujve të mëparshëm. Këtë vepër e mori përsipër Barda më 863, person me forcë të rëndësishme politike, "*tek i cili […] dija çmohej shumë*"[310]. Bibliotekat perandorake dhe patriarkale pasurohen me vepra të autorëve klasikë helenë, si ato të Ptolemeut, të Arkimedit, të Eulkidit, si dhe me koleksione të plota të veprave të Platonit dhe të Aristotelit[311].

Tradita e teksteve të letërsisë helene kishte lidhje të drejtpërdrejtë me gjendjen dhe zhvillimin e shkrimit të greqishtes. Që nga fundi i shekullit VIII, shkrimi germëmadh i librave nis të pësojë ndryshime të dukshme. Vijat e drejta marrin trajta më të harkuara, germat fillojnë të lidhen më shpesh me njëra-tjetrën, shtohen komplekset grafike dhe përdorimi i shkurtesave bëhet më i dendur. Bëhet fjalë për fillimin e shkrimit germëvogël të librave, i cili i ka rrënjët tek shkrimi kursiv i papiruseve të shek. VI, që u zhvillua në shkrim të pastër germëvogël. Gradualisht u konsolidua dhe u përdor në prodhimin e librave të rinj të dorëshkruar. Ky kalim, që do të konsolidohet nga shek. IX e më pas, përbën reformën themelore që ka njohur shkrimi i greqishtes në historinë e saj[312]. Shkrimi germëvogël u përdor në transkriptimin (transliterim, *translittération*) e teksteve nga shkrimi germëmadh në atë germëvogël, nga njëra anë për shkak të zhvillimit të avancuar të shkrimit germëvogël, dhe nga ana tjetër për shkak të epërsive që ofronte shkrimi i ri në kopjimin e teksteve të gjata[313].

---

[309] Herbert Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, vëll. I (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987), 34-35.

[310] Athanasios Markopoulos, "L'éducation à Byzance aux IXe-Xe siècles : problèmes et questions diverses," në Bernard Flusin dhe Jean-Claude Cheynet, red., *Autour du "Premier humanisme byzantin" et des "Cinq études sur le XIe siècle," quarante ans après Paul Lemerle*, Travaux et Mémoires 21 (Paris, 2017), 69, shën. 115, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse.

[311] Wilson, *Scholars of Byzantium*, 79-88. Lemerle, *O πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, 217-240; Rodolphe Guilland, "Le palais de la Magnaure," *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 27 (1957): 63-74; Jean Irigoin, "Survie et renouveau de la littérature antique à Constantinople (IXe siècle)," *Cahiers de civilisation médiévale* 5 (1962): 289; shih gjithashtu: Μανάφη, Κωνσταντίνος. *Αί ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθῆκαι καὶ πατριαρχικὴ καὶ περὶ τῶν ἐν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι τῆς ἁλώσεως (1453)*. Ἀθήναι, 1972.

[312] Lidhur me prejardhjen e shkrimit germëvogël të greqishtes, shih Thomas William Allen, "The Origin of the Greek Minuscule Hand," *Journal of Hellenic Studies* 40 (1920): 1-12; Jules Leroy, "Le problème de l'origine de la minuscule," *Scriptorium* 15 (1961): 55-66; Enrica Follieri, "Tommaso di Damasco e l'antica minuscola libraria greca," *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche* 29 (1974): 1-19; Αγαμέμνων Τσελίκας, *Δέκα αιώνες ελληνικής γραφής, 9ος-19ος αιώνας* (Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 1977), 7-10; Αγαμέμνων Τσελίκας, "Το βιβλίο και η τεχνική του την εποχή του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου και γενικά τον 10ο αιώνα," në *Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας* (Αθήνα, 2004), 23-38; Alain Blanchard, "Les origines lointaines de la minuscule," në *La Paléographie grecque et byzantine: Colloques internationaux du CNRS* (Paris: Éditions du CNRS, 1977), 167-173; Cyril Mango, "L'origine de la minuscule," në *La Paléographie grecque et byzantine*, 175-180; Carlo Maria Mazzucchi, "Minuscole greche corsive e librarie," *Aegyptus* 57 (1977): 166-189; Lidia Perria, "Alle origini della minuscola libraria greca: Morfologia e stilizzazione," në *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito: Atti del V Colloquio Internazionale di Paleografia Greca, Cremona, 4-10 ottobre 1998*, vol. 1 (Firenze: Edizioni Gonnelli, 2000), 157-168.

[313] Për më shumë hollësi, shih Elpidio Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, përkth. N. M.

Shek. X, duke bërë realitet sjelljen në kohë të së shkuarës, nguliti, njëkohësisht, edhe pozitat dhe funksionin e kësaj të shkuare në arsimin e Bizantit. Është epoka e enciklopedizmit, që lidhet me emrin e perandorit Kostandin të VII-të Porfirogjenetit (913-959)[314], si frymëzues dhe shprehës kryesor të humanizmit të hershëm në bizant, si dhe referuesit të enciklopedizmit[315]. Gjatë kësaj periudhe u përqendruan njohuri enciklopedike që shtriheshin në shumë sektorë, siç ishte strategjia ushtarake (*Στρατηγικά-Strategjiket*), agronomia (*Γεωπονικά-Agronomia*), mjekësia (*Ἰατρικά-Mjekësia*), veterinaria (*Ἱππιατρικά-Veterinaria*), leksikografia (*Ἐτυμολογικὸν Μέγα-Etimologjia e Madhe* dhe *Σούδα-Suda*) dhe agjiologjia (*Συμεὼν ὁ Μεταφραστής-Simeon Metafrasti*). Vepra kolegjiale u shkruan edhe nga pena e vetë Porfirogjenetit, vepra të një rëndësie të veçantë për njohjen e politikës së jashtme dhe të diplomacisë bizantine, të historisë së administrimit dhe të kulturës në përgjithësi[316]. Gjithashtu, kohës së perandorit *libris incumbens* (të kërrusur mbi libra), siç e përshkruan Liudpradi tek *Antapodosis*[317], i dedikohet riorganizimi i arsimit në Bizant, por edhe funksioni i zgjeruar bashkë me pasurimin e bibliotekës së Pallatit[318].

Duke e përqendruar vëmendjen tonë në degën e librit të dorëshkruar, si objekt i veçantë me paraqitje estetike dhe si lëndë mbartëse e shkrimit, vërejmë se gjatë kësaj periudhe gjen pjekurinë e plotë procedura novatore e transkriptimit, që kishte filluar me Fotin dhe Arethën që një shekull më parë.

Kjo traditë dhe përvojë mjaft e pasur në transkriptimin e kodikëve më të hershëm germëmëdhenj pasqyrohet në shek. X jo vetëm në pamjen e jashtme të librit, e cila punohet më me kujdes[319], por dhe në vetë llojin e shkrimit germëvogël. Duke u çliruar,

---

Παναγιωτάκης (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1978), 83-88; Wilson, *Scholars of Byzantium*, 61-78; Lemerle, *Ὁ πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, 102-128; Herbert Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου: Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, përkth. Γ. Βασίλαρος, red. Ν. Κόλιας (Athinë: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, 1995), 80-87.

[314] Për figurën e Konstandin Porfirogjenetit, shih kryesisht Arnold J. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World* (London: Oxford University Press, 1973); *Constantine VII Porphyrogenitus and His Age: Second International Byzantine Conference, Delphi, 22-26 July 1987* (Athens, 1989).

[315] Për enciklopedizmin në Bizant dhe rolin e Porfirogjenetit, shih Alphonse Dain, "L'encyclopédisme de Constantin Porphyrogénète," *Lettres d'humanité* 12 (1953): 64-81; Paul Lemerle, "L'encyclopédisme à Byzance à l'apogée de l'empire, et particulièrement sous Constantin VII Porphyrogénète," *Cahiers d'histoire médiévale* 9, no. 3 (1966): 596-616; Lemerle, *Ὁ πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, 241-276; Herbert Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία: Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, vol. 2 (Athinë, 1987), 61-130, 418-419.

[316] Bëhet fjalë për veprat *De administrando imperio*, *De cerimoniis*, *De Thematibus* dhe 53 seksionet nga *Excerpta*. Për këtë, shih Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, 241; Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, 2:171-180, ku ndodhet dhe bibliografia përkatëse.

[317] Liudprand of Cremona, *Antapodosis*, lib. 5, kap. 22, në *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, vol. 3 (Hannoverae, 1839), 333, rreshti 26. Shih edhe Lemerle, "L'encyclopédisme à Byzance," 599; Paolo Odorico, "La cultura della συλλογή. 1) Il cosiddetto enciclopedismo bizantino. 2) Le tavole del sapere di Giovanni Damasceno," *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990): 1-21.

[318] Për arsimin në shek. X dhe kontributin e Konstandin Porfirogjenetit, shih Robert Browning, "The Correspondence of a Tenth-Century Scholar," *Byzantion* 24 (1954): 397-452; Lemerle, *Ὁ πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, 217-276, 242-244; Wilson, *Scholars of Byzantium*, 136-145; Paul Speck, *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel: Präzisierungen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert* (München, 1974), 1-107; Markopoulos, "L'éducation à Byzance," 55-73.

[319] Τσελίκας, "Το βιβλίο και η τεχνική του," 23-38.

gradualisht, nga stili serioz dhe i rreptë i periudhës së mëparshme, shkrimi germëvogël fiton gjithnjë e më shumë një formë më të çlirët dhe më të shkujdesur, por duke ruajtur rregullin dhe finesën e vet. Në kundërshtim me shek. IX, kur shkrimi germëvogël paraqitet pothuaj gjithmonë i pastër, në shek. X vihet re një risjellje e butë e karaktereve të shkrimit germëmadh[320].

Tipat e shkrimit që karakterizojnë ekskluzivisht shekujt IX dhe X janë të shumtë dhe paraqesin zhvillimin gradual të shkrimit germëvogël bizantin gjatë kësaj periudhe. Shek. IX përfaqësohet, ndër të tjerë, nga "*tipi i Nikollës*", "*tipi i Eustathit*" dhe "*tipi i Anastasit*", të cilët mishërojnë fazat kryesore të konsolidimit të shkrimit të vogël bizantin. *Shkrimi germëvogël antik i rrumbullakët* ("tipi i Nikollës") përfaqëson nga format më të hershme të shkrimit germëvogël. Ai dallon për modul të vogël, konture të buta dhe germa që, ndonëse të quajtura rrumbullake, marrin shpesh trajta trekëndore; shembuj përfaqësues janë kodikët Vat. gr. 2079 dhe Petropol. gr. 219[321]. Në vijim, *germëvogël antik i zgjatur* ("tipi i Eustathit"), i dokumentuar qartë në kodikun Meteor. Metamorfosis 591 (862/863) dhe Vat. gr. 503, paraqet germa të zgjatura me prirje këndore, bosht vertikal dhe modul mesatar drejt të madhit, duke përfaqësuar një fazë tranzitore që shfaqet te Beratinus 2 në fundin e gjysmës së dytë të shek. IX[322]. Një formë më e avancuar e kësaj tradite është *"tipi i Anastasit"*, me modul të madh, ngjeshje anësore të germave dhe kontrast të theksuar vijash, siç dëshmohet në dorëshkrimet binjake të kopistit Anastas, Par. gr. 1470 dhe 1476 (rreth vitit 890) [323] dhe te kodikët e Beratit nr. 25 dhe 27. Ky zhvillim i vazhdueshëm i formave të zgjatura çon drejt stabilizimit të minuskulës së shekullit X.

Ndërkohë, shek. X karakterizohet nga zhvillime të reja grafike, si tipi "*Bouletée*", tipi i "*murgut Efrem*" dhe tipi "*Perlschrift*", të cilët lidhen drejtpërdrejt me periudhën

---

[320] Për përdorimin e germave të veçuara të shkrimit germëmadh në atë germëvogël, shih Λίνος Πολίτης, *Οδηγός καταλόγου χειρογράφων* (Αθήναι, 1961), 41-42; Nigel G. Wilson, "Notes on Greek Manuscripts," *Scriptorium* 15 (1961): 317; Enrica Follieri, "La reintroduzione di lettere semionciali nei più antichi manoscritti greci in minuscola," *Bullettino dell'Archivio Paleografico Italiano*, ser. 1, 3 (1962): 15-36; Jean Irigoin, "Structure et évolution des écritures livresques de l'époque byzantine," në *Polychronion: Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, red. Peter Wirth, Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe D: Beihefte, Forschungen zur griechischen Diplomatik und Geschichte 1 (Heidelberg: C. Winter, 1966), 253-65, 253-265; Ernest Cadman Colwell, *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament* (Leiden, 1969), 125-141; Raniero Valentini, "La reintroduzione dell'onciale e la datazione dei manoscritti greci in minuscola," në *Scritti in onore di Carlo Diano* (Bologna, 1975), 455-470; Nicolas Oikonomidès, "La réintroduction des lettres majuscules dans l'écriture minuscule et les origines du monocondyle," në *Atti del V Colloquio Internazionale di Paleografia Greca, Cremona, 4-10 ottobre 1998*, vol. 1 (Firenze, 2000), 239-249.

[321] Lidia Perria, *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων: Εισαγωγή στην ιστορία της ελληνικής βιβλιακής γραφής, 4ος αιώνας π.Χ. - 16ος αιώνας μ.Χ.*, përkth. Ευθύμιος Κ. Λίτσας dhe Αλεξάνδρα Σπ. Τριάντου (Thessaloniki: University Studio Press, 2019), 91-93; Enrica Follieri, "La minuscola libraria dei secoli IX e X," në *La Paléographie grecque et byzantine: Colloques Internationaux du C.N.R.S., Paris, 21-25 octobre 1974* (Paris, 1977), 139-165.

[322] Perria, *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων*, 88-89; Follieri, "La minuscola libraria dei secoli IX e X," 139-165.

[323] Lidia Perria, "La minuscola 'tipo Anastasio'," në *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio: Atti del Seminario di Erice, 18-25 settembre 1988*, Biblioteca del "Centro per il collegamento degli studi medievali e umanistici nell'Università di Perugia" 5 (Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1992), 271-318; Marco D'Agostino, *La minuscola 'tipo Anastasio' dalla scrittura alla decorazione* (Bari, 1997); Perria, *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων*, 91-93.

kulturore të Konstantin Porfirogjenetit dhe me konsolidimin e shkrimit germëvogël klasik bizantin. Tipi "Bouletée"[324], një lloj shkrimi i drejtë dhe i shkujdesur, me zgjatime shumë të kufizuara, me zgjatime fundore pak të nyjëzuara në majë dhe me përdorim të alternuar të germës së madhe N (shembull kodikët e Korçës nr. 92 dhe 93), u krijua krahas shkrimit germëmadh liturgjik[325] dhe kryesisht ishte i destinuar për libra të Shkrimit të Shenjtë dhe të Etërve të Kishës, veçanërisht kur bëhej fjalë për dorëshkrime luksi. Tipi i "murgut Efrem"[326] përbëhet nga një përzierje elementësh të shkrimit të rrumbullakët. Për herë të parë tek ky lloj shkrimi germa "ρ" paraqitet e bashkuar me germën pasardhëse, element që e vendos këtë tip shkrimi, sipas rendit kronologjik, përpara se të shfaqet modeli i pastër *Perlschrift*. Çasti kulmor në formën dhe në stilin e shkrimit germëvogël u shënua në Kostandinopojë me formimin e shkrimit si perlë e thurur (Perlschrift)[327]. Karakteristike tek ky tip, që vendoset kronologjikisht në fund të shek. X, është përdorimi ekskluziv i tipave të germave të rrumbullakëta simetrike dhe shmangia gjerësisht e këndeve të mprehtë, përdorimi i rrallë i germave të veçuara të shkrimit germëmadh dhe shpërndarja harmonike e tekstit në fletë. Vendosja pranë e grupeve të germave me formë të rrumbullakët, të cilat në shumicën e herëve janë të bashkuara me njëra-tjetrën, të kujtojnë vendosjen e perlave në një gjerdan në një vijë të drejtë.

Në të njëjtën periudhë kur shkrimi germëvogël bizantin arrin një shkallë të lartë standardizimi dhe elegance grafike, vërehet edhe një zhvillim paralel i sistemit dekorativ të dorëshkrimit. Ornamentika librarie, ashtu si edhe vetë shkrimi, ndjek një evolucion gradual që pasqyron ndryshimet estetike dhe kulturore të shekujve IX-XI.

---

[324] Jean Irigoin, "Une écriture du Xe siècle: la minuscule bouletée," në *La Paléographie grecque et byzantine: Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique*, no. 559 (Paris, 1977), 191-199; Herbert Hunger, "Minuskel und Auszeichnungsschriften im 10.-12. Jahrhundert," në *La Paléographie grecque et byzantine*, 203-204; Maria Luisa Agati, "Su due manoscritti in bouletée 'élancée'," *Byzantion* 54 (1984): 615-625; Maria Luisa Agati, "Postilla al Barberianus Graecus 310," *Byzantion* 55 (1985): 584-588; Maria Luisa Agati, "Maiuscola e minuscola: indicazioni per l'interpretazione di una minuscola greca del sec. X," *Studi di Filologia Bizantina* 4 (1988): 81-96; Maria Luisa Agati, *La minuscula "Bouletée"*, 2 vols. (Città del Vaticano: Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, 1992); Τσελίκας, "Το βιβλίο και η τεχνική του," 29.

[325] Shkrimi liturgjik germëmadh, një sajesë teknike e shkrimit germëvogël të shek. IV dhe V, u përdor deri në shek. XI për librat liturgjikë të Kishës. Shih: Guglielmo Cavallo, "Funzione e strutture della maiuscola greca tra i secoli VIII-XI," në *La Paléographie grecque et byzantine: Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique*, no. 559 (Paris, 1977), 107-109; Pasquale Orsini, "Genesi e articolazioni della 'maiuscola liturgica'," në *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography, Madrid-Salamanca, 15-20 September 2008*, *Bibliologia* 31A (Turnhout: Brepols, 2010), 17-35, fig. 669-682.

[326] Ky shkrim e mori emrin nga murgu Efrem, i cili pati nënshkruar shumë dorëshkrime gjatë gjysmës së dytë të shek. X. Shih: Kirsopp Lake dhe Silva Lake, "The Scribe Ephraim," *Journal of Biblical Literature* 62, no. 4 (1 December 1943): 263-268; Jean Irigoin, "Pour une étude des centres de copie byzantins. II," *Scriptorium* 13 (1959): 177-209, sidomos 181-195; Follieri, "La minuscola libraria dei secoli IX e X," 139-165, sidomos 148; Lidia Perria, "Un nuovo codice di Efrem: l'Urb. Gr. 130," *Rivista di Studi Bizantini* 14-16 (1977-1979): 33-114; Giancarlo Prato, "Il monaco Efrem e la sua scrittura. A proposito di un nuovo codice sottoscritto, Athen. 1," *Scrittura* 6 (1982): 99-115; Giancarlo Prato, "Osservazioni su alcuni manoscritti in minuscola 'tipo Efrem'," në *Studi bizantini e neoellenici: Atti del IV Congresso Nazionale di Studi Bizantini, Lecce-Calimera, 1980* (Galatina, 1983), 137-145.

[327] Për emërtimin dhe përshkrimin e shkrimit Perlschrift shih: Herbert Hunger, *Studien zur griechischen Paläographie*, Biblos-Schriften 5 (Vienna, 1954), 22-32.

Në fazën e parë pas periudhës ikonoklaste dekorimi mbetet relativisht i kufizuar dhe i lidhur ngushtë me strukturën e tekstit. Ai përbëhet kryesisht nga germa të thjeshta nistore me bojë të kuqe, nga motive lineare ndarëse dhe nga elemente të vegjël bimore të stilizuar, të realizuar shpesh nga vetë kopjuesi. Vetëm në fund të shek. IX dhe sidomos gjatë shek. X fillon të formohet një sistem më i qëndrueshëm dekorativ, i cili do të karakterizojë prodhimin librar të epokës së Rilindjes Maqedonase[328]. Në këtë kontekst shfaqet *Laubsägestil* (i quajtur edhe "stili i sharrës" ose "a intaglio"), një sistem ornamental që zhvillohet në kufirin midis shek. IX dhe X dhe që përfaqëson një nga format më karakteristike të dekorimit të dorëshkrimeve bizantine të kësaj periudhe. Ky stil mbështetet kryesisht në motivin e arabeskut floreal, i cili organizohet në degëzime të stilizuara që ndërthuren brenda hapësirës dekorative. Degëzimet zgjerohen në skaje dhe ndahen në degë të vogla që krijojnë një strukturë ritmike dhe të dendur ornamentale[329]. Motivet kryesore të këtij stili përfshijnë palmore të stilizuara, medaljone me forma floreale dhe rrjeta ornamentale të ndërtuara mbi degëzime të ndërthurura. Në disa raste kompozimet pasurohen edhe me elemente zoomorfe, si zogj ose figura kafshësh të integruara në trupin e inicialeve, një praktikë që dëshmon ndikime të ndryshme nga traditat dekorative të Lindjes së Afërt dhe të Azisë së Vogël[330]. Nga pikëpamja kromatike, dorëshkrimet e këtij stili përdorin një gamë relativisht të kufizuar ngjyrash, ku dominojnë bluja, jeshilja dhe ari. Në disa dorëshkrime të shek. X kjo skemë zhvillohet më tej në atë që është quajtur në literaturë "*stili blu*", një variant i Laubsägestil që karakterizohet nga përdorimi pothuajse ekskluziv i tonaliteteve të ndryshme të blusë dhe jeshiles, me ndonjë prekje të kuqe ose rozë[331]. Ky sistem kromatik krijon një efekt dekorativ të rafinuar dhe simetrik, ku kombinimi i ngjyrave ndërthuret me strukturën grafike të ornamentit në një lojë ngjyrash "pozitive" dhe "negative" të formave[332].

Në mes të shek. X sistemi ornamental i dorëshkrimit bizantin arrin një fazë më të avancuar me shfaqjen e *Blütenblattstil*, "stili i petales së lules", i quajtur edhe "stile fiorito", një stil që përfaqëson zhvillimin më të pjekur të dekorimit libror të epokës maqedonase. Ky stil organizohet rreth motivit të një luleje ose gjetheje të ndarë në disa petale të vogla, zakonisht pesë, brenda të cilave vendoset një petal tjetër dekorativ[333]. Motivet vendosen zakonisht brenda medalioneve rrethore ose në seri dekorative përgjatë frizave të faqes dhe krijojnë një formulë ornamentale të dendur dhe të pasur. Një rol të rëndësishëm luan edhe polikromia e zhvilluar e këtij stili. Bluja e thellë, e

---

[328] Maria Luisa Agati, *Il libro manoscritto da Oriente a Occidente. Per una codicologia comparata* (Roma: L'Erma di Bretschneider, 2009), 321-323.
[329] Kurt Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts* (Berlin, 1935; repr. 1996), 19; Agati, *Il libro manoscritto*, 321-323; Lidia Perria, "Manoscritti miniati in 'stile blu' nei secoli X-XI," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 24 (1987): 98.
[330] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 19-20; M. Alison Frantz, "Byzantine Illuminated Ornament," *The Art Bulletin* 16 (1934): 43-76; Leslie Brubaker, "Greek Manuscript Decoration in the Ninth and Tenth Centuries: Rethinking Centre and Periphery," në *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito: Atti del V Colloquio Internazionale di Paleografia Greca, Cremona, 4-10 ottobre 1998* (Firenze: Gonnelli, 2000), 513-533.
[331] Perria, "Manoscritti miniati in 'stile blu'," 86-89, 98, 100.
[332] Agati, *Il libro manoscritto*, 321-323.
[333] Agati, *Il libro manoscritto*, 323. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 22-32.

kuqja dhe jeshilja kombinohen me ndriçime të bardha ose të verdha dhe shpesh vendosen mbi sfond ari, duke i dhënë faqes një efekt të ngjashëm me smaltin[334]. Shfaqja e këtij sistemi dekorativ lidhet drejtpërdrejt me zhvillimin e kulturës librarie të epokës së Konstantin Porfirogjenetit dhe me konsolidimin e skriptoriumeve të Konstandinopojës, ku dorëshkrimet prodhoheshin jo vetëm si bartës të tekstit, por edhe si objekte prestigji artistik[335]. Në këtë mënyrë, evolucioni i stileve *Laubsägestil* dhe *Blütenblattstil* zhvillohet paralelisht me stabilizimin e shkrimit klasik germëvogël bizantin dhe me formimin e një estetike të re librore që karakterizon prodhimin dorëshkrimor të shek. IX-XI.

Gjatë kësaj periudhe krijuese, kur në Perandorinë Bizantine zhvilloheshin lëvizje të rëndësishme politike dhe stile të reja kalligrafike, Kostandinopoja u shndërrua në qendrën kryesore të prodhimit të librit, me punishtet e saj të begata dhe veprimtarinë intensive të transkriptimit. Paralelisht me veprat letrare të autorëve klasikë dhe të etërve të mëdhenj të Kishës, një vend të veçantë zinte dhe veprimtaria bibliografike e dorëshkrimeve të Dhiatës së Vjetër dhe të Re. Brenda këtij konteksti, një dëshmi historike e padiskutueshme që flet për librin fetar në Bizant është korpusi prej nëntë dorëshkrimesh i ruajtur sot në Arkivin Qendror të Shtetit: Beratinus 2 (Codex Aureus Anthimi), kodikët e Beratit 15, 17, 25, 27, si dhe kodikët e Korçës nr. 92 dhe 93.

Korpusi përmban si veprat letrare të etërve të mëdhenj të Kishës, ashtu edhe tekste nga Dhiata e Re, duke reflektuar traditën e pasur biblike dhe patristike të kohës. Ai paraqet interes të përveçëm artistik dhe historik. Na jep një pamje interesante të prirjeve artistike që kishin punishtet bibliografike të Kostandinopojës gjatë periudhës së quajtur si "Rilindje Maqedonase" dhe veçanërisht për periudhën e Kostandinit VII Porfirogjenetit. Prandaj dhe zë vend të përveçëm mes atyre dorëshkrimeve që për shumë shekuj u përdorën dhe u ruajtën në mjedisin shqiptar.

2.2. Kodikët bizantinë të shek. IX-X në AQSh

KODIKU BERATINUS 2

Historia e zbulimit dhe vlerësimet e para studimore

Në historinë e dorëshkrimeve bizantine të ruajtura në Shqipëri, Kodiku Beratinus II (Codex Aureus Anthimi) përfaqëson një nga dëshmitë më të rralla dhe më të çmuara të artit të shkrimit dhe dekorimit në fundin e shek. IX. I njohur si një nga "ungjijtë e artë" të periudhës së Rilindjes Maqedonase, ky kodik ruhet sot në Fondi 488 të Arkivit Qendror të Shtetit në Tiranë dhe përbën, së bashku me Beratinus I (Codex Purpureus Φ 043), një binom unik të traditës librore bizantine të lidhur ngushtë me qendrat artistike

[334] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 22-32; Suzy Dufrenne, "Problèmes des ornements de manuscrits byzantins," *Scriptorium* 41, no. 1 (1987): 35-57; Agati, *Il libro manoscritto*, 323.
[335] Irmgard Hutter, "Decorative Systems in Byzantine Manuscripts, and the Scribe as Artist: Evidence from Manuscripts in Oxford," *Word & Image* 12, nr. 1 (1996): 4-22.

të Kostandinopojës. Përpara se të hynte në Arkivin Qendror Shtetëror, kodiku ndodhej në kishën e Ungjillëzimit në Berat, ku edhe është ruajtur për shekuj[336].

Në shek. XIX, Pierre Batiffol, në studimin e tij klasik mbi dorëshkrimet greke të Beratit, e cilësoi këtë kodik si një monument unik të shkrimit të shenjtë, duke theksuar madhështinë dhe elegancën e tij. Ai e vendosi në të njëjtin rang me Cod. gr. 53 të Bibliotekës Kombëtare të Rusisë në Shën Petërsburg dhe me Ungjillin e Artë të Vjenës, të datuar po në shekullin IX dhe me dorëshkrimet e tjera të purpurta të Bizantit të kësaj periudhe[337]. Në shenjë mirënjohjeje ndaj Anthim Aleksudhit, Batiffol i dha dorëshkrimit emrin Codex Aureus Anthimi.[338] Në qendër të interesit të studiuesve, që nga Batiffol e deri te K. Weitzmann, V. Lazarev, Th. Popa, A. Džurova dhe N. Kavrus-Hoffmann, ka qëndruar lidhja e këtij dorëshkrimi me punishtet perandorake të Kostandinopojës, të cilat prodhonin dorëshkrime të jashtëzakonshme të purpurta, të shkruara me ar dhe me dekorime të sofistikuara që pasqyronin një rigjallërim të estetikës klasike. [339]

Përshkrimi kodikologjik dhe strukturor

Dorëshkrimi përbëhet nga 417 fletë (III + 417 + II), të organizuara në 21 vëllime, secila me 20 fletë, me përjashtim të vëllimit të fundit që ka 22 fletë[340]. Përmasat reale të dorëshkrimit variojnë nga 230/240 × 170/185 mm. Teksti shtrihet në sipërfaqe 145×110 mm, në një kolonë me 17 rreshta[341].

Në aspektin kodikologjik, rindërtimi i Beratinus II është i vështirë për shkak të restaurimit. Vijëzimi i fletëve dhe vendosja e tekstit në faqe, edhe pse sot mezi i dukshëm, ndjek sistemin e Leroy-t, me dy lloje vijëzimesh (00D1 dhe 01D1a)[342].

---

[336] Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat," 443-446.
[337] Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", 443-446.
[338] Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", 443-446.
[339] Kurt Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des IX. und X. Jahrhunderts*, Teil 1, reprint of first edition, Berlin, 1935; Teil 2, *Addenda und Appendix*, Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters, Reihe IV, Monographien Band 2 (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996); Viktor N. Lazarev, *История византийской живописи*, 2 vols. (Moskva, 1947; rev. ed., Moskva, 1986); Weitzmann, "The Character and Intellectual Origins of the Macedonian Renaissance," 176-223; Kurt Weitzmann, "The Classical Mode in the Period of the Macedonian Emperors: Continuity or Revival?," në *Byzantina Metabyzantina: The "Past". Medieval and Modern Greek Culture*, ed. Speros Vryonis Jr. (Malibu: Undena Publications, 1978), 71-85; Nadezhda Kavrus-Hoffmann, "Producing New Testament Manuscripts in Byzantium," në *The New Testament in Byzantium*, ed. Derek Krueger dhe Robert S. Nelson (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2016), 129-146.
[340] Para restaurimit, dorëshkrimi ruante ende forma të fashikujve origjinalë, siç dëshmohet nga fotografitë e realizuara para ndërhyrjes dhe nga faksimilet prej gipsi të përgatitura nga restauruesit kinezë. Gjatë procesit të restaurimit, këto fashikuj u ndanë dhe çdo fletë u mbyll hermetikisht midis dy xhamash organikë, në mjedis me azot dhe Thymol puro, për t'u mbrojtur nga oksidimi. Më pas, fletët u sistemuan në 21 vëllime. Për më tepër, shih "Historia e zbulimit, shpëtimit dhe restaurimit të Kodikëve të Beratit (shek. VI dhe IX)" te kapitullin 1.
[341] Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*, 150-151.
[342] Jacques Leroy dhe Jacques-Hubert Sautel, *Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin*, Bibliologia: Elementa ad librorum studia pertinentia 13 (Turnhout: Brepols, 1995), 40-41; Kavrus-Hoffmann, "Producing New Testament Manuscripts," 129: "Ruling patterns: 01D1a (Beratinus 2)".

Mungesa e shenjave të shpimit dhe fashikujve dëshmon për një pergamenë të përpunuar me kujdes[343]. Ngjyra e purpurt e pergamenës, me nuanca që variojnë nga vjollca në blu të errët, është përftuar nga pigmente bimore si *Chlorophora tinctoria*, duke mos përdorur përbërësin e shtrenjtë të purpurtës tiriane nga molusqet e familjes *Muricidae*[344]. Kjo u vërtetua gjatë restaurimit të vitit 1970-1971 në Institutin Arkeologjik të Akademisë së Shkencave të Kinës, ku u dallua oksidimi i shtresave të argjendta për shkak të qëndrimit shumëvjeçar të dorëshkrimit në gropën e vendruajtjes së Kishës së Fjetjes së Shën Marisë në Berat. Procesi i restaurimit solli edhe rikthimin e disa fletëve të dëmtuara dhe rigjallërimin e ngjyrës origjinale e purpurt blu-vjollcë e butë[345].

Lidhja (mbulesa) e kodikut

Lidhja e kodikut, e zbukuruar me argjend të gdhendur në reliev, i përket një periudhe më të vonë, ndoshta shekullit XIX. Megjithatë, ajo paraqet një kompozim ikonografik me vlera të veçanta. Në qendër të kapakut të parmë vendoset skena e Kryqëzimit të Krishtit; në dy këndet e sipërme paraqiten dy engjëj ose kryeengjëj, ndërsa në këndet e poshtme Shën Gjergji, majtas, dhe Shën Dhimitri, djathtas. Në kapakun e pasmë paraqitet në qendër skena e Ngjalljes së Krishtit; në katër këndet paraqiten të gdhenur katër ungjillorët, Mateu, Marku, Luka dhe Joani, kurse poshtë, në hapësirën mes dy ungjillorëve, paraqitet Shën Joan Gojarti. Kornizat anësore janë zbukuruar me motive gjeometrike, rrathë dhe vija valëzuese, që reflektojnë një traditë të gdhendjes argjendi të epokës postbizantine.[346]

Karakteristikat paleografike

Shkrimi karakterizohet nga shkronja të imta e të rrumbullakëta, sipas tipit germëvogël arkaik i zgjatur (*minuscola antica oblunga*), që përkon me tipin e parë të përshkruar nga E. Follieri, përbën fazën e parë të zhvillimit të shkrimit germëvogël të rrumbullakosur (bouletée)[347]. Kjo tipologji shkrimi, që përfaqëson një fazë kalimtare nga tipi germëmadh te tipi germëvogël i rrumbullakosur, tregon qartë se kodikshkruesi ka punuar në fund të shek. IX, në një kohë kur kaligrafia bizantine po përjetonte një proces standardizimi në punishtet kodikprodhuese (scriptoria) perandorake[348]. Shkrimi

[343] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 25-41; Džurova and Canart, *Le rayonnement de Byzance*, 30-31.
[344] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 25-41. Mbi ngjyrën e purpurt dhe përftimin e saj, shih Dominique Cardon, "Natural Dyes," në *Sources, Tradition, Technology, Science* (London: Archetype Publications, 2007), 553-557, sidomos 553; Dominique Cardon, "Natural Dyes, Our Global Heritage of Colours," *Textile Society of America Symposium Proceedings* (2010): 1-10.
[345] AQSh, Fondi 14/AP STR, Viti 1971, Dosja 390, fl. 6-9: "Puna e bërë për restaurimin e kodikëve".
[346] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 19-20.
[347] Follieri, "La minuscola libraria dei secoli IX e X," 139-165, sidomos 146; Agati, *La minuscola "Bouletée"*, tav. 83, 85; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 25-41.
[348] Disa elemente arkaike që janë të pranishme në Beratinus II, si pozicioni i shkrimit mbi vijat e vizuara, format arkaike të disa shkronjave dhe përdorimi i paqëndrueshëm i shenjave diakritike, veçanërisht i thekseve, të cilat shpesh mungojnë, dëshmojnë për këtë fazë të hershme të kalimit nga sistemi i vjetër

ruan një ekuilibër të përsosur ndërmjet rregullsisë dhe elasticitetit formal dhe është pozicionuar mbi vijat e vijëzuara, element që dëshmon për një datë më të hershme për një dorëshkrim, zakonisht jo më vonë se fillimi i shek. X, dhe është ky pozicion që e gjejmë në të dy dorëshkrimet Beratinus 2 dhe Cod. gr. 53[349]. Ndërthurja e ngjyrës së arit dhe të argjendit krijon kontraste të përpunuara midis tekstit dhe sfondit të purpurt. I tërë teksti është shkruar në ar; vetëm titujt e perikopeve që shkruhen në kufijtë e sipër të fletës dhe tabelat e kapitujve janë të shkruar me argjend[350]. Fundshënimet e çdo ungjilli dhe tabelat e kapitujve janë shkruar sipas tipit germëmadh biblik[351], ndërsa teksti i titujve të perikopeve të shënuara në hapësirën e sipërme të fletës është realizuar sipas tipit germëmadh aleksandrian[352].

Përputhja e plotë e formave të shkronjave në Beratinus II dhe në Cod. gr. 53 të Shën Petërsburgut ka hedhur hipotezën e një origjine të përbashkët nga e njëjta punishte kodikprodhuese (scriptorium) në Kostandinopojë[353]. Megjithatë, analiza paleografike tregon se, ndonëse të dy kodikët i përkasin të njëjtit mjedis scriptorial, ato nuk janë shkruar nga i njëjti shkrues, pasi *Beratinus II* paraqet forma më të rrumbullakëta dhe karakteristika disi më arkaike në trajtimin e disa shkronjave, ndërsa Cod. gr. 53 reflekton një fazë pak më të vonë të standardizimit të shkrimit bizantin.[354]

Sa i përket origjinës dhe datimit, të gjitha analizat e krahasuara kodikologjike dhe paleografike e vendosin Beratinus II në fundin e shek. IX[355], duke e lidhur me

---

germëmadh në sistemin germëvogël të standardizuar. Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου*, 150-151; Follieri, "La minuscola libraria dei secoli IX e X," 139-165; Santo Lucà, "Osservazioni codicologiche e paleografiche sul Vaticano Ottoboniano greco 86," *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 37 (1983): 116, n. 53, 132-146; Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 19-20.

[349] Pozicioni i shkrimit në raport me vijat e vizuara ka rëndësi të veçantë për datimin e dorëshkrimeve të hershme germëvogël. Në periudhën e shkrimit germëmadh, tekstet vendoseshin zakonisht mbi vijat e vizuara ose midis dy vijave paralele. Me kalimin në sistemin germëvogël, kopjuesit eksperimentuan me mënyra të ndryshme pozicionimi, pasi tradita e re grafike nuk ishte ende e konsoliduar. Kështu, nga mesi i shek. IX deri në gjysmën e parë të shek. X, hasen dorëshkrime me shkrim germëvogël të vendosur mbi vijat e vizuara, të varur prej tyre ose të shkruar përmes vijave. Ndër këto variante, pozicionimi i shkrimit mbi vijat e vizuara konsiderohet si tregues i një date të hershme, zakonisht jo më vonë se fillimi i shek. X. Perria, *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων*, 98-99; Kavrus-Hoffmann, "Producing New Testament Manuscripts," 129-130.

[350] Siç e kemi përmendur tashmë, në fund të shek. XIX Pierre Batiffol, në studimin e tij mbi dorëshkrimet e Beratit, theksonte karakterin unik të kësaj kategorie dorëshkrimesh të shkruara me argjend mbi pergamenë të ngjyrosur në të purpur, duke përmendur ndër to Beratinus II, Cod. gr. 53 të Shën Petërsburgut dhe Ungjillin e Artë të Vjenës të shekullit IX. Megjithatë, si në rastin e Beratinus II ashtu edhe në atë të Shën Petërsburgut, teksti i dorëshkrimeve është shkruar i tëri me ar. Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", 443-446.

[351] Perria, *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων*, 40-51; Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου*, 150-151.

[352] Perria, *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων*, 51-56; Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου*, 149-157; Guglielmo Cavallo, "Γράμματα Αλεξανδρινά," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 24 (1975): 23-54.

[353] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 25-41; Džurova and Canart, *Le rayonnement de Byzance*, 30-31.

[354] Për detaje të analizës paleografike, shih Kavrus-Hoffmann, "Producing New Testament Manuscripts," 128-131.

[355] Datimi i Kodikut Beratinus II (Codex Anthimi) ka qenë objekt debatesh të gjata ndër studiues të ndryshëm, të cilët kanë ofruar periudha të ndryshme kohore mbi bazën e analizës paleografike dhe stilistike. Në përmbledhje, autorët lëvizin ndërmjet shekujve VIII-X, me prirje të përgjithshme për ta

scriptoria-t e Kostandinopojës, me shumë gjasa me të njëjtin që realizoi edhe Cod. gr. 53 për perandoreshën Theodhora, bashkëshorten e perandorit Theofil[356].

Struktura ungjillore dhe përmbajtja

Edhe pse në strukturën e brendshme Beratinus II duket se ndjek modelin klasik të katërungjijve bizantinë[357] (me Letrën e Eusebit për Karpianin dhe Tabelat e Eusebit që i paraprijnë teksteve ungjillore), Tabelat e Eusebit nuk ruhen të plota[358]. Fragmentet që mbeten përpara Ungjillit të Mateut janë të pjesshme dhe nuk lejojnë rindërtimin e tyre të saktë. Në Cod. gr. 53 të Shën Petërsburgut, ato ruhen më të plota, por me një dorë më të vonë, çka tregon ripërpunime liturgjike të mëvonshme[359]. Ka gjasa që Beratinus II të ketë përmbajtur të njëjtën strukturë tipologjike dhe ikonografike me modelin standard kostantinopolitan.

---

vendosur dorëshkrimin në shek. IX. Në *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, Kurt Aland e daton fillimisht në shek. X (1963, 120), për ta rivendosur më vonë në shek. e IX (1994, 113). Aleksudhi (*Δύο σημειώματα,* 1892, 277) e vendos në shek. VIII ose IX, ndërsa më vonë (1898, fq. 352-353) sugjeron një interval midis shek. IX dhe X. Në katalogun e vitit 1900 (*Κώδικες*, 545), po i njëjti autor pohon se forma e shkrimit, në krahasim me dokumentet e lashta, i përket shek. IX ose fillimit të shek. X. Sipas Pierre Batiffol (*Les manuscrits grecs de Bérat*, 1887, 445), shkrimi i *Codex Aureus Anthimi* është afër atij të *Codex Theodorae* i Shën Petërsburgut, por me një ndryshim karakteristik në formën e shkronjës β, e cila në *Beratinus II* ruan formën e vjetër "u" të njohur që prej shek. IX, gjë që e bën të arsyeshme datimin e dorëshkrimit në shek. e X. Në një linjë të afërt, Gregory në *Textkritik II* (1909, 243) propozon se si *Beratinus II* ashtu edhe dorëshkrimi nr. 53 i Bibliotekës Kombëtare të Rusisë janë kopjuar në të njëjtin scriptorium kostantinopolitan në çerekun e fundit të shek. IX, duke shtuar se *Beratinus II* është përfunduar ndoshta pak më herët. Nga ana tjetër, në katalogun shkencor të Andi Rembecit dhe Sokol Çungës, dorëshkrimi paraqitet me datim të qartë në shek. IX (*Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 2010, 19-20; *Byzantine and Post-Byzantine Manuscripts in Albania*, 2012, 13). Po në të njëjtën periudhë e daton edhe Džurova, e cila e vendos qartësisht në fund të shek. IX (*Manuscripts grecs I*, 2011, 25-41; *Le rayonnement*, 2011, 30), duke u mbështetur në analizën e paleografisë dhe të tipit të pergamenës. Po ashtu, e datojnë edhe Kavrus-Hoffmann (*Producing New Testament Manuscripts*, 2016, 129-146), Koder (*Wiederentdeckung*, 1972, 327-328), Mullen (*Dorëshkrimet biblike në AQSh*, 2003, 216) dhe Popa (*Katalog i kodikëve kishtarë*, 2003, 87-88). Shaban Sinani gjithashtu e lidh me shek. IX në disa botime të tij (*Kodikët e Shqipërisë*, 2011, 99-100, ku edhe bibliografia përkatëse).

[356] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 25-41; Kavrus-Hoffmann, "Producing New Testament Manuscripts," 130-139.

[357] Përshkrimi i strukturës së katërungjillëshit gjatë periudhës së mesme bizantine u mbështet, kryesisht, në këto studime: Robert Devreesse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs* (Paris: C. Klincksieck, 1954), 160-62, 168-69; Χρήστος Σπ. Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, vëll. 2 (Ἐν Ἀθήναις, 2003), 1295-96; Paul Canart, "Le livre des Évangiles dans l'Empire Byzantin," në *Études de paléographie et de codicologie*, vëll. 2, riprodhuar me bashkëpunimin e Maria Luisa Agati dhe Marco D'Agostino, Studi e testi 451 (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2008), 1207-1211. Carl Nordenfalk, *Die spätantiken Kanontafeln: Kunstgeschichtliche Studien über die eusebianischen Evangelien-Konkordanzen in den vier ersten Jahrhunderten ihrer Geschichte*, 2 vols. (Gothenburg: Wettergren & Kerber, 1938); Carl Nordenfalk, "Canon Tables in Papyrus," *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982): 29-38.

[358] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 25-41; Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*, 150-170.

[359] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 25-41; Džurova and Canart, *Le rayonnement de Byzance*, 30-31.

Miniaturat dhe dekorimi

Në kodikun Beratinus II ruhen gjurmë të miniaturave të katër ungjillorëve, Mateut, Markut, Lukës dhe Joanit, nga të cilat ajo e Mateut (f. 12) është ruajtur pothuaj e plotë, ndërsa të tjerat vetëm fragmentarisht. Ungjillorët paraqiten të ulur, të qetë, pa sfond arkitektonik apo pejzash, në një hapësirë të rrafshët, të rrethuar nga korniza të pasura me motive floreale, rozeta, degëzime palmeje dhe rrathë me katër petale. Kornizat e miniaturave janë të ngjashme me ato të dorëshkrimeve të Vatikanit (Reg. gr. 1), të Firences (Laur. Plut. 81.1), të Messinës (F.V.18) dhe të Lavrës (Cod. 449)[360]. Në miniaturën e Joanit (f. 656), ungjillori paraqitet ulur në fron të lartë druri me aureolë që del jashtë kornizës. Kjo ikonografi e përmbajtur, e pastër dhe simetrike, është karakteristike e stilit të Rilindjes Maqedonase, që synon kthimin te modelet klasike dhe te qetësia e formës[361]. Pikërisht këto cilësi ikonografike, qetësia, mungesa e sfondit narativ dhe simetria që ndeshim te Beratinus II, ishin karakteristike për miniaturat e dorëshkrimeve perandorake të shek. IX, të cilat u krijuan në një kontekst pas-ikonoklastik ku imazhi nuk ishte më i ndaluar, por i rivlerësuar si dritare drejt prototipit hyjnor. Imazh tashmë nuk është thjesht një dekor, por një përshfaqje e pranisë së shenjtë, që kërkonte një përvojë të brendshme nga shikuesi. Në këtë kuptim, përshfaqja e ungjillorëve në një gjendje përhumbjeje dhe pa aksesorë rrëfimtarë thekson rolin e tyre si ndërmjetës midis fjalës së shkruar dhe vizionit shpirtëror të besimtarit.[362]

Në aspektin dekorativ, Beratinus II përfaqëson një sintezë të arrirë ndërmjet traditës së Antikitetit të vonë dhe stilit maqedonas të shek. IX. Zbukurimet mbititullore janë të rrethuar me korniza katrore ose drejtkëndëshe, të përbëra nga dy ose tri breza me motive floreale, rozeta, zbukurime trekëndëshe dhe degë palme, të realizuara me ar. Këto elemente kanë paralele të afërta në dorëshkrimet e Firences (Laur. Plut. VIII.27), të Parisit (gr. 510) dhe të Messinës (F.V.18)[363]. Germat nistore që shënojnë fillimet e Ungjijve janë të realizuara me linja të dyfishta vertikale dhe unaza horizontale, formë që përdorej gjerësisht në dorëshkrimet e shek. IX-X[364]. Të gjitha germat nistore të katër ungjijve të Beratinus II kanë formë identike me Cod. gr. 53, çka përforcon idenë se të dy janë produkt i të njëjtit scriptorium kostantinopolitan. Ndryshe nga dorëshkrimet e tjera bashkëkohore, në Beratinus II nuk përdoret aspak e kuqja për titujt; ndarjet tekstuale shënohen me shkronja të mëdha të tipit aleksandrian në përfundim të çdo pasazhi.

Në krahasim me dorëshkrimet e tjera të purpurta, si Codex Rossanensis, Codex Sinopensis apo Codex Petropolitanus Purpureus, Beratinus II ruan një harmoni të veçantë ndërmjet solemnitetit dhe thjeshtësisë. Ai përfaqëson një formë të ndërmjetme

---

[360] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 40, fig. 36, 44.
[361] Weitzmann, "The Classical Mode in the Period of the Macedonian Emperors," 71-85; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 25-41; Džurova and Canart, *Le rayonnement de Byzance*, 30-31.
[362] Leslie Brubaker, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge Studies in Palaeography and Codicology 6 (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 22-24.
[363] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 40, fig. 36, 44.
[364] Hutter, "Decorative Systems in Byzantine Manuscripts," 4-22.

midis stilit të dekoruar të epokës së Justinianit dhe atij të periudhës maqedonase, duke treguar se arti i librit bizantin, pas krizës ikonoklaste, rifitoi dimensionin e tij teologjik dhe estetik. Pikërisht për këtë arsye, Kurt Weitzmann vëren në studimin e tij klasik mbi miniaturën bizantine të shekujve IX-X, se rilindja e stilit klasik në miniaturë nis me dorëshkrimet e lidhura me oborrin e perandorëve maqedonas, të cilat shënojnë rikthimin e ekuilibrit të formës pas periudhës ikonoklaste[365].

Në përfundim, Codex Aureus Anthimi (Beratinus II) i Tiranës është një monument unik i kaligrafisë dhe dekorimit bizantin, që sintetizon mjeshtërinë teknike, përkushtimin shpirtëror dhe kulturën e elitës perandorake të shek. IX. Ai qëndron në një linjë të drejtpërdrejtë me dorëshkrimet e famshme të Parisit, Messinës, Vatikanit dhe Shën Petërsburgut dhe mbetet një nga dëshmitë më të rëndësishme për praninë e trashëgimisë bizantine në territorin shqiptar. Nëpërmjet këtij kodiku, që ruan në mënyrë të mrekullueshme bukurinë e purpurtës dhe shkëlqimin e arit, Shqipëria ruan një nga faqet më ndritshme të historisë së librit në Bizant.

KODIKU I BERATIT 27 DHE KODIKU I BERATIT 25

Në Fondin 488 të Arkivit Qendror të Shtetit në Tiranë, krahas kodikëve të mirënjohur Beratinus I dhe Beratinus II, ruhen edhe dy dorëshkrime të tjera që i përkasin periudhës së hershme të shkrimit grek me germëvogla (*scriptio minuscula*). Këto janë kodiku i Beratit 25 dhe kodiku i Beratit 27, të cilët, deri në kohët e fundit, kanë mbetur në hijen e kodikëve të purpurt. Në literaturën e hershme, që nis me studimet e Th. Popës dhe vijon me ato të Sh. Sinanit, të dy kodikët janë datuar në shek. XIII, mbi bazën e një vlerësimi të përgjithshëm të shkrimit dhe pa një analizë të detajuar krahasuese me korpuset e dorëshkrimeve të fazave të para të shkrimit germëvogël.

Studimet paleografike dhe kodikologjike të rigjallëruara gjatë dekadave të fundit kanë treguar se këto dorëshkrime i përkasin një horizonti shumë më të hershëm, atij të zhvillimit të "tipit të Anastasit" në shkrimin germëvogël i shek. IX-X, si dhe traditës scriptoral-e të manastirit të Studitëve në Kostandinopojë dhe qendrave të tjera monastike të Mesdheut lindor. Njëherazi, një vëmendje më e kujdesshme ndaj përmbajtjes ka nxjerrë në pah rëndësinë teologjike dhe liturgjike të të dy kodikëve: Berati 25 ruan një përzgjedhje të gjerë homelish dhe fjalimesh të Shën Gregorit Teologut, ndërsa Berati 27 përmban një seri homelish ekzegjetike të Shën Joan Gojartit mbi Ungjillin sipas Mateut, të organizuara sipas ritmit të leximeve liturgjike, në vazhdën e traditës homiletike të shek. IX-X.

KODIKU I BERATIT 27

Përshkrimi kodikologjik

Kodiku i Beratit nr. 27 është një dorëshkrim në pergamenë, me format mesatar të

[365] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 27-30.

madh (rreth 315/320 × 215/220 mm), që përmban 194 fletë, sipas numërimit të brendshëm (1 + 193)[366]. Në literaturë janë dhënë shifra të ndryshme (191, 193), por verifikimi i dorëshkrimit konfirmon numërimin e brendshëm të vetë kodikut[367].

Teksti është shkruar në një kolonë të vetme, me përmasa afro 130 × 245 mm, dhe përmban 32 rreshta për faqe. Pergamena është me ngjyrë të verdhë, herë më e hollë, herë më e trashë, çka tregon për një furnizim jo plotësisht homogjen të materialit, por brenda standardeve të prodhimit skriptoral të fundit të shek. IX dhe fillimit të shek. X[368].

Struktura e fashikujve është katërfletëshe (quaternion); fashikujt fillojnë nga ana e lëmuar (flesh-side), ndërsa vijëzimi është bërë në anën me qime, sipas sistemit 22D1a të Leroy-Sautel[369], me respektimin e rregullit të Gregory-t. Gropëzimet (prickings) janë të vendosura në skajin e jashtëm të fletës dhe numërtimi i fashikujve kryhet me shkronja germëmëdha, me bosht me dy vija, në këndin e sipër djathtas të fletës së ku fillon fashikulli[370].

Kodiku ruan kapakët e vet, por ata kanë humbur veshjen e lëkurës dhe janë të prerë dhe të dëmtuar nga kushtet atmosferike, ndërsa lidhja është dukshëm e dobësuar. Në faqet e brendshme janë përdorur si fletë mbrojtëse fragmente nga një dorëshkrim më i vonshëm, një praktikë tipike për restaurime ose ripërpunime të mëvonshme të lidhjes[371].

Krahas elementeve strukturore, një rëndësi të veçantë ka edhe dekorimi grafik. Çdo homeli paraprihet nga një titull i vendosur në pjesën e sipërme të faqes, me shkronja germëmëdha të tipit "slave" dhe me vijë të dyfishtë, i rrethuar nga motive rozete[372]. Në hapësirat anësore të tekstit paraqiten tregues liturgjikë si sigla dhe shkronja të theksuara, ndërsa vetë teksti është pajisur me thonjëza të dyfishta që theksojnë pjesët më të rëndësishme, veçanërisht në faqet 110v dhe 158v[373].

Dekorimi i titujve dhe i fundit të homelive është i thjeshtë dhe i unifikuar në ngjyrë me tekstin kryesor. Ai përfshin shirita të valëzuar të ndërtuar nga një gërshetim vijash me pika të brendashkruara, motive fundore trapezoidale me skaje në trajtë gjethesh (fl. 14r, 44r, 120r), si edhe segmente shiritash të hollë, të valëzuar (fl. 107r, 170r), të cilët shënojnë përfundimin semantik të homelisë dhe hyrjen në tekstin pasues. Këto elemente dekorative janë tipike për dorëshkrimet e shkrimit të hershëm germëvogël të shek. IX-X dhe gjejnë analogji në dorëshkrime të tilla si Homelitë e Shën

[366] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 38; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 61-71; Džurova dhe Canart, *Le rayonnement de Byzance*, 160.
[367] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë," 107-108; Mullen, "Dorëshkrimet biblike," 223, no. 27; Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 129-130.
[368] Džurova, *Manuscrits grecs enlumines*, 61-71.
[369] Leroy dhe Sautel, *Répertoire de réglures*, 48.
[370] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 38; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 61-71.
[371] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 38; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 61-71.
[372] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 61-71.
[373] Charles Astruc, "Remarques sur les signes marginaux de certains manuscrits de S. Grégoire de Nazianze," *Analecta Bollandiana* 92 (1974): 289-295.

Vasilit në dorëshkrimin e Glasgow (Hunter Mus. V.3.5, i datuar më 899) [374], si edhe në dorëshkrimet e manastirit të Studitit (Cod. Ath. 2076; Vat. Palat. gr. 41[375]; Ottob. gr. 86[376]).

Shkrimi dhe datimi: "tipi i Anastasit"

Shkrimi i kodikut të Beratit nr. 27 i përket shkrimit të hershëm libror germëvogël (minuscola) të fundit të shek. IX - fillimit të shek. X. Tiparet bazë tregojnë një shkrim të pastër germëvogël, me raport të balancuar ndërmjet trupit dhe shtyllave të shkronjave dhe me prani shumë të kufizuar të elementeve germëmëdhenj (uncialis). Elementi i vetëm germëmadh (oncial) që ruhet është germa *lambda*, ndërsa pjesa tjetër e alfabetit është plotësisht e integruar në sistemin germëvogël. Shkronjat janë të vendosura mbi vijë, pak të anuara djathtas, me raport të balancuar ndërmjet trupit dhe shtyllave dhe me lartësi modeste, karakteristike për shkrimin e hershëm germëvogël. Germat *beta* (β), *mi* (μ), *ni* (ν) dhe *kappa* (κ) kanë shtylla të ngushta e paralele, ndërsa lidhja e germave *epsilon-ksi* (εξ) paraqitet me formë të qëndrueshme[377].

Kjo ngjashmëri strukturale, së bashku me trajtat karakteristike të germës *gamma* (γ) të zgjatur poshtë vijës, *ro*-së (ρ) të vendosur mbi vijë, *ypsilon*-it (υ) të gjerë në pozicion fillestar dhe *tau*-së (τ) me horizontale të theksuar, e lidh qartë kodikun e Beratit 27 me grupin e dorëshkrimeve të njohura si "tipi i Anastasit", një variant këndor e i zgjatur i shkrimit germëvogël të shek. IX-X, i lidhur me kopistin Anastasi (Par. gr. 1470 dhe 1476)[378]. Ky stil karakterizohet nga forma këndore, kthesa të thyera në vend të harkimeve, elemente të sheshuara poshtë vijës së shkrimit dhe një ritëm grafik me kontrast të fortë ndërmjet shkronjave të ngushta dhe të zgjeruara. Skicimi i ngushtë i shkronjave *beta* (β), *kappa* (κ) dhe *ni* (ν) është tipar dallues i grupit, ndërsa ligaturat mbeten konservatore dhe nuk përbëjnë element identifikues në vetvete.

Paralelizma me kodikun e Beratit nr. 27 gjenden në dorëshkrime si kodiku D. gr. 272 i Qendrës së Studimeve Sllavo-Bizantine "Prof. Ivan Dujčev" [379], si edhe në kodikun Mosq. GIM 139 Vlad. (57 Savva), që përmban homeli të Gregorit të Nazianzit dhe i atribuohet gjysmës së parë të shek. X. Ky dorëshkrim është kopjuar me shkrim

---

[374] Ian C. Cunningham, *Greek Manuscripts in Scotland: Summary Catalogue, with Addendum* (Edinburgh, 1982), no. 53; John Young and P. H. Aitken, *A Catalogue of the Manuscripts in the Library of the Hunterian Museum in the University of Glasgow* (Glasgow, 1908), 327-328.

[375] Follieri, "La minuscola libraria dei secoli IX e X," 139-165; Maria Luisa Agati, "Problemi di tratteggio e ductus nella minuscola libraria più antica," në *Paleografia e codicologia greca: Atti del II Colloquio internazionale, Berlino-Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983* (Rome, 1991), 47-66.

[376] Santo Lucà, "Osservazioni codicologiche e paleografiche sul Vaticano Ottoboniano greco 86," *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 37 (1983): 105-146; Nina Sietis, *Alle origini della minuscola libraria greca: Catalogo dei manoscritti*, vol. 2 (Rome, 2024), 108-118.

[377] Rezultatet e përshkruara më sipër janë nxjerrë nga vëzhgimi dhe analiza fizike e dorëshkrimit *Berat 27*, të kryer nga autori gjatë konsultimit të kodikut në Arkivin Qendror Shtetëror (AQSH).

[378] Perria, "La minuscola 'tipo Anastasio'," 271-318; Lidia Perria, "Una minuscola libraria del secolo IX," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s. 26 (1989 [1990]): 117-137; D'Agostino, *La minuscola 'tipo Anastasio'*; Perria, *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων*, 91-93.

[379] Axinia Džurova, *Byzantinische Miniaturen: Schätze der Buchmalerei vom 4. bis zum 19. Jahrhundert* (Ratisbonne: Schnell & Steiner, 2002), tab. 38-39.

germëvogël të "tipit të Anastasit" [380], një tipologji e datuar në fundin e shek. IX dhe çerekun e parë të shek. X[381]. Në të njëjtën kohë, tiparet grafike të kodikut lidhen ngushtë me grupin e dorëshkrimeve të tipizuara si "Anastasi", mes të cilëve dallojnë kodikët e vetë Anastasit (Par. gr. 1470 + 1476), si edhe Vat. gr. 475, Vat. gr. 1805 dhe Paris. suppl. gr. 1356 të fundshekullit IX, ndërsa për fazën më të vonë përfaqësues janë Ottob. gr. 85 dhe Escorial Ψ.II.7[382]. Karakteristikë për kodikët e fundit të shek. IX është pozicionimi i shkrimit "i ulur" qartë mbi vijën e rreshtit. Dorëshkrimet më të vona dëshmojnë një evolucion drejt shkrimit germëvogël "pezull", ku shkronjat varen mbi vijë ose lëvizin më lirshëm rreth vijës së rreshtit. Shkrimi i Kodikut të Beratit 27, i vendosur qartësisht mbi vijë dhe i përputhur me tipologjinë e hershme të këtij stili, e pozicionon dorëshkrimin në fazën e parë të zhvillimit të tipit "Anastasi", në harmoni me dorëshkrimet e datuara rreth fundit të shekullit IX.

Dekorimi grafik i përmbajtur, i realizuar me penë dhe vetëm me ngjyrën e bojës së tekstit, së bashku me motivet trapezoidale dhe shiritat dekorues të valëzuar, e përforcojnë këtë datim të hershëm.[383] Këto të dhëna e përjashtojnë mundësinë e një datimi të kodikut të Beratit 27 në shek. XIII, siç kanë sugjeruar më parë Th. Popa dhe Sh. Sinani, propozim i ndjekur më vonë edhe nga R. Mullen[384]. Në këtë drejtim, kodiku i Beratit nr. 27 futet në familjen e dorëshkrimeve të hershme të "tipit të Anastasit", që përfaqëson një periudhë kulmore të stilizimit këndor në shkrimin germëvogël bizantin të shek. IX-X dhe ofron një pikë të rëndësishme referimi për datimin dhe karakterizimin paleografik të kodikut të Beratit 27.

Përmbajtja e kodikut të Beratit nr. 27. Homelitë mbi Ungjillin sipas Mateut

Kodiku i Beratit 27 përmban një cikël prej 28 homelish mbi Ungjillin sipas Mateut, të lidhura me traditën ekzegjetike të Shën Joan Gojartit (349-407)[385], të zhvilluar në Antioki dhe, me shumë gjasë, në pjesën e fundit të kohës kur ai predikonte si Presbiter.[386] Në thelb bëhet fjalë për predikime ekzegjetike, ku çdo homeli nis nga

---

[380] Justin Mossay, ed., *Repertorium Nazianzenum. Orationes. Textus Graecus*, vol. 3, *Codices Belgii, Bulgariae, Constantinopolis, Germaniae, Graeciae, Pars prior, Helvetiae, Hiberniae, Hollandiae, Poloniae, Russiarum, Scandinaviae, Ucrainae et codex vagus* (Paderborn, Munich, Vienna, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1993), 219-220; Boris L. Fonkič, Gennadi V. Popov, and Liliia M. Evseeva, eds., *Mount Athos Treasures in Russia, Tenth to Seventeenth Centuries, from the Museums, Libraries and Archives of Moscow and the Moscow Region* (Moskva: Severnyĭ Palomnik, 2004), 23-24.

[381] Džurova, *Manuscrits grecs enlumines*, 61-71

[382] Follieri, "La minuscola libraria dei secoli IX e X," 140, no. 3, 145, no. 26; Brubaker, "Greek Manuscript Decoration," 522; Lucà, "Osservazioni codicologiche," 118; Perria, "La minuscola 'tipo Anastasio'," 274-302; Giancarlo Prato, *Attività scrittoria in Calabria tra 9. e 10. secolo* (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1986), 227; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 61-71.

[383] Perria, "La minuscola 'tipo Anastasio'," 289-305; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 61-71.

[384] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë," 107-108; Mullen, "Dorëshkrimet biblike," 223; Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 129-130.

[385] Mbi jetën dhe veprën e Shën Joan Gojartit, shih Wendy Mayer and Pauline Allen, *John Chrysostom* (London and New York: Routledge, 2000).

[386] *The Homilies of S. John Chrysostom, Archbishop of Constantinople, on the Gospel of St. Matthew. Translated, with Notes and Indices. Part III: Hom. LIX-XC* (Oxford: John Henry Parker; London: F. and J. Rivington, 1851), iii-iv.

një perikope e caktuar e Ungjillit sipas Mateut dhe më pas shpjegohet në funksion të jetës kishtare dhe morale të dëgjuesve[387]. Teksti është i organizuar në cikle predikimesh të qarta, secila e lidhur me një pasazh të vetëm. Kodiku ruan në mënyrë të mjaftueshme integritetin e ciklit, megjithëse në disa homeli (p.sh. Hom. 70 dhe Hom. 90) vihen re prerje, humbje të fletëve dhe ndërprerje të tekstit, për shkak të dëmtimit të dorëshkrimit.

Struktura e homelive pasqyron kanonet e traditës homiletike bizantine[388]. Ato janë kryesisht homeli ekzegjetike të leximeve ungjillore. Secila homeli nis me citimin e një pasazhi ungjillor nga Ungjilli i Mateut dhe më pas ofron interpretimin e tij mësimdhënës. Në stil të thjeshtë dhe bisedues, homelitë zbërthejnë fjalën ungjillore në kuptim literal dhe moral. Ato ndërtohen mbi argumentin e tekstit ungjillor, por prioritet i jepet nxjerrjes së mësimit praktik dhe përfundimit me një këshillë etike për të përmirësuar jetën shpirtërore të dëgjuesve[389].

Nga ana tematike, homelitë[390] përqendrohen në tre cikle kryesore në kodikun tonë. Cikli nis me homelinë 49 (fol. 1r), ku trajtohet ushqimi i pesë mijë vetëve dhe vijon me homelinë 50 (fol. 9r) mbi lutjen e Krishtit në mal dhe stuhinë në det. Më tej, homelia 51 (fol. 15r) komenton debatin me skribët mbi traditat e etërve, ndërsa homelia 52 (fol. 23r) paraqet episodin e gruas kananase dhe besimin e saj të jashtëzakonshëm. Rrjedha vazhdon me homelinë 53 (fol. 30r) mbi dhembshurinë e Krishtit dhe shumimin e bukëve, mandej me homelinë 54 (fol. 37r) për rrëfimin e Petros në Cezare të Filipit dhe kulmon në këtë pjesë me homelinë 55 (fol. 45r) mbi thirrjen e rëndësishme: "Po të dojë kush të vijë pas meje, le të mohojë veten." Përmbyllja e ciklit të parë ndodh te homelia 56 (fol. 53r), e cila komenton vargun enigmë se disa "nuk do të shijojnë vdekjen".

Kalimi drejt ngjarjeve të Pësimeve të Krishtit përgatitet me homelinë 58 (fol. 67r), ku Krishti paralajmëron vdekjen dhe ngjalljen e tij. Pas kësaj vijon një seri homelish me karakter të theksuar etik. Homelia 59, në fletën 74r, trajton çështjen e skandaleve; homelia 60, në fletën 83r, i kushtohet korrigjimit vëllazëror; ndërsa homelia 61, në fletën 87r, përqendrohet te falja e pakufishme, e shprehur përmes

---

[387] Mbi Homeletikën dhe vendin e saj në letërsinë bizantine, shih Teodora Antonopoulou, "Η Ομιλητική και η θέση της σε μία νέα ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας," në *Pour une "nouvelle" histoire de la littérature byzantine: Problèmes, méthodes, approches, propositions*, ed. Paolo Odorico and Panagiotis A. Agapitos, Dossiers Byzantins 1 (Paris, 2002), 117-137..

[388] Mbi kodikët në greqisht të veprave të Joan Gojartit, shih Michel Aubineau, *Codices Chrysostomici Graeci. I: Codices Britanniae et Hiberniae*, Documents, Études et Répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes 13 (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1968); Robert E. Carter, *Codices Chrysostomici Graeci. II: Codices Germaniae*, Documents, Études et Répertoires 14 (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1968); Robert E. Carter, *Codices Chrysostomici Graeci. III: Codices Americae et Europae Occidentalis*, Documents, Études et Répertoires 15 (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1970); Wolfgang Lackner, *Codices Chrysostomici Graeci. IV: Codices Austriae* (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1981); Robert E. Carter, *Codices Chrysostomici Graeci. V: Codicum Italiae Partem Priorem* (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1983).

[389] Philip Schaff, ed., *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, vol. 10, *St. Chrysostom: Homilies on the Gospel of Saint Matthew* (Edinburgh: T&T Clark; Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans Publishing Company), 2-15.

[390] Joannis Chrysostomi, *Homiliae in Matthaeum*, ed. Fridericus Field, 3 vols. (Cantabrigiae: In Officina Academica, 1839).

formulës ungjillore "deri shtatëdhjetë herë shtatë". Këto tema shoqërohen nga homelia 62 (fl. 94r) mbi udhëtimin drejt Judesë, homelia 63 (fl. 101r) mbi të riun e pasur dhe homelia 64 (fl. 107r) mbi shpërblimin e atyre që lanë gjithçka për Krishtin. Paralajmërimi i tretë i Pësimeve të Krishtit paraqitet në homelinë 65 (fl. 113r).

Në vijim, homelia 70 (fl. 120r), e cila është e pjesshme për shkak të humbjes së fletëve, fillon me një fragment moralizues, ndonëse i referohet kurthit të farisenjve (Mateu 22:15). Pjesa e fundit e kodikut është më e plotë dhe i kushtohet krejtësisht Pësimeve të Krishtit. Këtu nis homelia 80 (fl. 129r) për vajosjen në Betani, homelia 81 (fl. 134r) për përgatitjen e Pashkës, si dhe homelia 82 (fl. 142r) mbi themelimin e Eukaristisë.

Ngjarjet e Gjetsemanisë dhe të arrestimit zhvillohen në homelinë 83 (fl. 150r) dhe homelinë 84 (fl. 156r), ndërsa tallja dhe fyerja e Krishtit trajtohen në homelinë 85 (fl. 162r). Procesi para Pilatit zhvillohet në homelinë 86, pasuar nga homelia 87 (fl. 173r) mbi kurorëzimin me kurorë me gjemba. Kjo vazhdë dramatike kalon në homelinë 88 (fl. 179r), që komenton britmën "Eli, Eli, lima sabakthani", dhe në homelinë 89 (fl. 185r) mbi vulosjen e varrit nga farisenjtë.

Cikli përmbyllet me homelinë 90, e cila është e pjesshme nga dëmtimi i fletëve, por përmban tekstin themelor mbi korrupsionin e rojeve romake dhe përpjekjen për të mohuar ngjalljen (Mt 28:11-14), një motiv apologjetik i njohur te Gojarti.

Konteksti historik dhe rëndësia homiletike e Kodikut të Beratit 27

Nga pikëpamja historike, homelitë i përkasin klimës së "epokës së artë" në fund të shek. IV, kur figura si Joan Gojarti dhe Etërit e Kapadokisë përdorën aparatin klasik retorik në shërbim të predikimit[391]. Në traditën bizantine të mëvonshme, këto homeli u përfshinë në homiliarë dhe koleksione liturgjike, duke u lexuar në vijimësi sipas kalendarit kishtar. Prania e tyre në kodikun e Beratit 27 dëshmon autoritetin e tyre eklezial dhe përdorimin e gjerë liturgjik. Konteksti historik i hartimit të kodikut të Beratit 27 lidhet me "Rilindjen Maqedonase", një periudhë e lulëzimit të letërsisë, artit dhe teologjisë bizantine nën dinastinë e Maqedonëve (867-1056)[392]. Në këtë periudhë, oborri perandorak inkurajoi mbledhjen dhe përpunimin e veprave patristike. Koleksione homelish si ky i Beratit 27 ishin pjesë e këtij programi, i cili synonte edukimin dogmatik dhe moral të klerit dhe popullit përmes gjuhës së standardizuar kishtare. Kështu, përmbajtja e kodikut të Beratit 27 nuk është thjesht një koment biblik, por një instrument i drejtpërdrejtë formimi shpirtëror dhe doktrinar brenda traditës homiletike bizantine.

[391] Hans-Georg Beck, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, përkth. Δημοσθένης Κούρτοβικ (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990), 209-221; Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (München: C. H. Beck, 1959), 413-422.

[392] Theodora Antonopoulou, "Homiletic Activity in Constantinople around 900," në *Preacher and Audience: Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics*, ed. Mary Cunningham and Pauline Allen, *A New History of the Sermon* 1 (Leiden, Boston, Cologne: Brill, 1998), 317-348.

KODIKU I BERATIT NR. 25

Kodiku i Beratit nr. 25 është një dorëshkrim bizantin me përmbajtje patristike, i ruajtur në Arkivin Qendror Shtetëror (Fondi 488, Kod. 25). Ai përmban përmbledhje fjalimesh kishtare të Grigor Nazianzit, një prej figurave më të rëndësishme të krishterimit të shek. IV. Grigori, teolog, orator, poet dhe teolog i jashtëzakonshëm, luajti një rol thelbësor në formulimin e doktrinës së Trinisë dhe të natyrës së Krishtit. I formuar në traditën klasike greke, ai arriti të ndërthurte në mënyrë të përkryer kulturën helene me mendimin e krishterë, duke u bërë model paradigmatik i "teologut-humanist". Shërbimi i tij në krye të kishës së Kostandinopojës, si edhe korpusi i gjerë i veprave të tij - fjalime, letra dhe poezi - e kanë bërë një prej autorëve më me ndikim të traditës bizantine. Megjithëse shpesh i ndarë mes prirjes për jetën asketike dhe angazhimit aktiv në debatet e kohës, Grigori mbeti një figurë qendrore që bashkoi thellësinë shpirtërore me elegancën e kulturës klasike[393].

Analiza kodikologjike

Nga pikëpamja kodikologjike, kodiku i Beratit 25 paraqet një strukturë të ndërlikuar, tipike për një dorëshkrim patristik të përdorur gjerësisht në jetën liturgjike. Ai është kopjuar në pergamenë relativisht të hollë, me nuancë të verdhë në të blertë dhe përbëhet nga 503 fletë me përmasa 300 × 210 mm[394]. Fusha e shkrimit (rreth 205 × 145 mm) është organizuar në dy kolona me afërsisht 32 rreshta secila[395], një konfigurim që përputhet me standardet e homiliarëve dhe përmbledhjeve patristike të shekujve IX-X, sidomos të traditës së Studitëve dhe disa qendrave scriptoria-le të Italisë së Jugut[396].

Dorëshkrimi sot ruhet në gjendje të dëmtuar, pa lidhjen origjinale, me skaje të grisura dhe me humbje të pjesshme të tekstit. Në disa fletë të para, teksti, titujt dhe germat nistore janë shkruar me bojë të errët dhe me linjë më të hollë, gjë që sugjeron ndërhyrje ose shtresa të ndryshme kopjimi. Lidhja aktuale është e vonshme dhe përbëhet nga kapakë kartoni me ngjyrë blu.

Struktura e fashikujve është kryesisht katërfletëshe, të cilët nisin nga ana e lëmuar e pergamenës. Nga pikëpamja e vijëzimit, kodiku paraqet variacione të lehta ndërmjet katër pjesëve strukturore të dorëshkrimit. Në pjesën e parë, fashikujt nisin nga ana e lëmuar e pergamenës dhe vijëzohen sipas sistemit *folio pol* (sistemi 2 i Leroy-t), me

---

[393] Mbi jetën dhe veprën e Grigorit të Nazianzit, shih, ndër të tjera, Jean Bernardi, *St. Grégoire de Nazianze: Le Théologien et son temps* (Paris: Les Éditions du Cerf, 1995); John A. McGuckin, *Saint Gregory of Nazianzus: An Intellectual Biography* (Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2001); Brian E. Daley, *Gregory of Nazianzus* (London and New York: Routledge, 2006); Andrew Hofer, O.P., *Christ in the Life and Teaching of Gregory of Nazianzus*, Oxford Early Christian Studies (Oxford: Oxford University Press, 2013), ku gjendet edhe bibliografia përkatëse.

[394] Th. Popa jep të njëjtin numër faqesh, po me përmasa të ndryshme 300 × 270 mm, të cilat përsëriten edhe nga Sh. Sinani. Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë," 105-106; Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 128.

[395] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 38; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 61-71.

[396] Për analogjitë me homiliarët Studitë, shih Hutter, *Patmos 33 im Kontext,* 100-109; Follieri, "La minuscola dei secoli IX e X.", 139-65.

tipologji jokonvencionale[397]. E njëjta skemë vijon edhe në pjesën e dytë, ku ruhet si drejtimi i fashikujve ashtu edhe sistemi i vijëzimit, duke dëshmuar një uniformitet të qëllimshëm scriptorial. Në pjesën e tretë vërehet një ndryshim metodologjik. Këtu përdoret një vijëzim i kombinuar, me vijat vertikale të hequra nga ana me qime e pergamenës (sistemi 1 i Leroy-t), ndërsa vijat horizontale mbeten të hequra në anën e mishit (sistemi 2 i Leroy-t)[398]. Pavarësisht këtij sistemi të dyfishtë, tipi i vijëzimit mbetet i pandryshuar (jokonvencional), duke garantuar koherencë të fushës së tekstit. Në pjesën e katërt, dorëshkrimi rikthehet te modeli i mëparshëm. Fashikujt fillojnë përsëri nga ana e mishit e pergamenës dhe vijëzohen sipas sistemit *folio pol* (sistemi 2 i Leroy-t), me të njëjtin tip vijëzimi si në pjesët e tjera. Kjo njëtrajtshmëri teknike, e dokumentuar në të gjitha njësitë, pavarësisht ndryshimeve të vogla, tregon se dorëshkrimi është prodhuar brenda një ambienti scriptorium-i me standarde të qarta teknike dhe me kulturë të qëndrueshme të punës.

Analiza paleografike

Analiza paleografike e kodikut të Beratit nr. 25 zbulon praninë e katër kopistëve të ndryshëm, që kanë kontribuar në pjesë të veçanta të dorëshkrimit. Tiparet e shkrimit ndryshojnë nga njëri te tjetri, duke treguar ndarje funksionale dhe estetike. Ky fenomen përbën një karakteristikë të zakonshme për kodikët bizantin të shek. IX dhe X, kur për arsye funksionale apo organizative, dorëshkrimet shpesh përgatiteshin nga një grup kopistësh nën mbikëqyrjen e një scriptorium-i të centralizuar. Për kodikun e Beratit 25, kjo ndarje mund të jetë tregues i një pune të kryer në një ambient manastiri apo scriptorium-i të mirëorganizuar, me shumë gjasë nën ndikimin e shkollës së famshme të Studitit në Kostandinopojë[399].

Pjesa e parë e kodikut (fl. 1-55) paraqet një shkrim libror germëvogël të rregullt, të pastër dhe të vendosur nën vijë, që përputhet me format e konsoliduara të fundit të shek. IX. Trupi i shkronjave paraqitet relativisht i lartë, me një raport të ekuilibruar ndërmjet trupit të germës dhe shtyllave vertikale. Ndërkohë, ritmi i lidhjeve ruan një plasticitet të matur. Nyjet e germave beta (β), mi (μ) dhe ni (ν) nuk shfaqen aq të ngjeshura sa në dorëshkrimet prototip të grupit të "tipit të Anastasit".[400]. Titujt dhe

[397] Diagramet e vijëzimit të kodikut të Beratit 25 nuk janë përfshirë në botimin e Leroy dhe Sautel, *Répertoire de réglures*. Për një paraqitje të tyre, shih Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 61-71, diagramet e skicuara, 71.
[398] Leroy dhe Sautel, *Répertoire de réglures*, 31, 48.
[399] Mbi jetën dhe veprën e Teodor Studitit si dhe për organizimin dhe veprimtarinë e manastirit të Studitit në Kostandinopojë, shih Thomas Pratsch, *Theodoros Studites (759-826) - zwischen Dogma und Pragma: Der Abt des Studiosklosters in Konstantinopel im Spannungsfeld von Patriarch, Kaiser und eigenem Anspruch* (Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Peter Lang, 1998), Berliner byzantinistische Studien 4, për manastirin kryesisht 123-134. Për një përshkrim analitik i të gjithë veprës së Teodor Studitit, shih Georgios Fatouros, "Prolegomena," in *Theodori Studitae Epistulae*, CFHB 31/1 (Berlin: Walter de Gruyter, 1992), 21-38. Nina Sietis, *Alle origini della minuscola libraria greca. Pratiche di scrittura e produzione libraria nel monachesimo studita*, vol. 1: *Pratiche di scrittura e produzione libraria nel monachesimo studita*, parathënie nga G. Cavallo; vol. 2: *Catalogo dei manoscritti*, *Temi e Testi* 231 (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2024).
[400] Në lidhje me shkrimin germëvogël të tipit të Anastasit, shih më sipër "2.2. Shkrimi dhe datimi: "tipi i Anastasit".

germat nistore përdorin një shkrim germëmadh të tipit Aleksandrin[401], të dallueshëm për format e harkuara dhe simetrinë dekorative, çka i afron me traditën kaligrafike të shek. IX. Disa forma karakteristike, si *alfa* (α) me hark të mbyllur, *delta* (δ) me kënd të lakuar e nyje të theksuar, ose *epsilon* (ε) i ngushtë dhe vertikal, dëshmojnë për lidhjen e shkrimit me praktikën e atyre scriptorium-eve që prodhuan dorëshkrimet Par. gr. 167 dhe Par. gr. 484 (Coislin 2 dhe Coislin 3) [402]. Në tërësi, karakteristikat e kësaj pjese e vendosin qartë kodikun e Beratit 25 brenda evolucionit paleografik të fundit të shek. IX, duke ruajtur ende elemente të moderuara të shkrimit germëmadh në trupin e tekstit, një tipar i zakonshëm për dorëshkrimet e kalimit drejt shkrimit të standardizuar germëvogël. Nga ana dekorative, zbukurimi është shumë i thjeshtë. Titulli shënohet me një kryq të vogël, i cili përdoret edhe për të shënuar fundin e homelisë (fl. 36v, 46v, 51v). Në fl. 44, ekziston një kompozim linear valëzues, i ndarë me vija të shkurtra, brenda të cilave janë vendosur tre kryqe; poshtë tij vendoset titulli. Në disa fletë mungojnë modivet fundore trapezoidale (fl. 34, 36v, 44v), ndërsa shenja treguese paraqiten si vija të kryqëzuara të zbukuruara me pika. Në f. 46v, titulli është kurorëzuar me një rozetë. Dorëshkrimi përdor germa nistore të vogla me vija të dyfishta të ndërprera (fl. 34, 36v, 39, 44v, 52). Numri i homelive vendoset në pjesën e sipërme të faqes (fl. 46v), ndërsa titujt e tyre paraprihen nga një kryq i shënuar në pjesën anësore (fl. 34, 36v, 39, 44v, 46v). Në fl. 1 ruhet një germë nistore e madhe, e ripunuar më vonë, e cila nuk paraqitet më në vijim.

Pjesa e dytë e kodikut (fl. 56-234) paraqet një shkrim disi më të pjerrët majtas, i cili, megjithëse ruan tiparet themelore të shkrimit të pjesës së parë, tregon një evolucion të qartë në formimin e shkronjave. *Alfa* (α) shfaqet më e hapur, *theta* (θ) më e ngjitur, ndërsa *mi* (μ) dhe *ni* (ν) marrin një formë më të rrumbullakosur dhe të thjeshtuar. Edhe titujt bëhen më të mëdhenj dhe më të dukshëm, duke sinjalizuar fillimin e një sistemi zbukurimi më të unifikuar, megjithëse ende të përmbajtur. Titujt shpesh paraprihen nga një vijë dekorative valëzuese, pasuar nga një motiv fundor trapezoidal dhe, herë pas here, nga një kryq i vogël. Në disa raste ka një vijë ndarëse ndërmjet titullit me shkrim germëmadh dhe titullit të vetë homelisë. Në fl. 79, teksti përfundon në mes të kolonës së parë dhe pasohet nga një shirit ndarës i thjeshtë, poshtë së cilit shënohet titulli me germa të mëdha të ngushta; kolona e dytë fillon me titullin e homelisë pasuese. Në fl. 167, ndarja e homelive realizohet me një titull në krye të faqes të shoqëruar nga motiv të thjeshtë dekorues drejtkëndor, ndërsa në fl. 69v, elementët që brendashkruajnë titullin ruajnë të njëjtin motiv valëzues. Zbukurimi i germave nistore është i larmishëm, me vija të dyfishta të holla (fl. 79), me zbukurime zigzagu (fl. 69v, 110v, 219, 224), me segmente lineare (fl. 212), me ornamente valëzuese (fl. 167), me figura zogjsh (fl. 100). Një motiv i ngjashëm germe nistore me formë krahësh zogu njihet edhe në dorëshkrimin Par. gr. 14, që i përket dorëshkrimeve të "tipit Anastasio", të çerekut të parë të shek. X.[403]

---

[401] Shih strukturat tipike të shkrimit germëmadh aleksandrian në Daley, *Gregory of Nazianzus*, 18-19; Cavallo, "Γράμματα Ἀλεξανδρινά," 23-54.

[402] Krahasimi me Coislin 2 është i diskutuar gjerësisht në traditën e studimeve paleografike për dorëshkrimet e shek. IX. Shih Perria, "La minuscola 'tipo Anastasio'," 120-122.

[403] Prato, *Attività scrittoria in Calabria*, 9-10, tav. 8; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 61-71.

Në pjesën e tretë (fl. 235-372) ndryshimet paleografike janë dukshëm më të theksuara. Këtu përdoret një mënyrë tjetër vijëzimi dhe për herë të parë paraqiten dekore anësore më të pasura, si motive trapezoidale fundore, rozeta të punuara dhe elemente të tjera dekorative që i japin njësisë një karakter më ceremonial. Në këtë seksion shfaqen forma të diferencuara të germave *kappa* (κ), *lambda* (λ) dhe *sigma* (σ), të cilat, në krahasim me traditën e dorëshkrimeve të shkollës së Studitit, sugjerojnë një ndikim të drejtpërdrejtë të asaj tradite. Zbukurimi i titujve është gjithashtu më i zhvilluar. Fjalimet hapen me tituj në krye të faqes, të rrethuar nga motive dekorative drejtkëndore, brenda të cilave shkruhen titujt me shkrim germëmadh Aleksandrian (fl. 245, 261, 304v, 320, 365v). Germat nistore në këtë seksion paraqiten me vija të dyfishta, zakonisht të pangjyrosura, ndërsa germat dytësore nistore, të shkruara me të njëjtën bojë si teksti, janë më të mëdha dhe më të theksuara (fl. 245).

Të dyja njësitë e ndërmjetme të kodikut (e dytë dhe e tretë) dëshmojnë një fazë tranzitore të shkrimit germëvogël, një shkrim më i përpunuar, por më pak i rregullt, që anon herë pas here drejt një grafie më këndore dhe më të ngjeshur. Variacionet, edhe pse të brendshme për secilën njësi, bëhen të dukshme kur krahasohen ndërmjet tyre, duke sinjalizuar punën e disa kopistëve të ndryshëm brenda së njëjtës traditë scriptorium-i. Ndryshimet kryesore shfaqen në vendosjen e shkrimit kundrejt vijëzimit të rreshtit (nga shkrimi i varur deri te prekja e pjesshme e vijës), në formimin e germave *epsilon* (ε) dhe *sigma* (ϛ) fundore, si edhe në modulimin e shtyllave të *kappa*-s (κ) dhe *pi*-së (π).

Pjesa e katërt e kodikut (fl. 372-503) dallon qartë nga njësitë e mëparshme dhe përfaqëson fazën më të avancuar paleografike. Këtu shfaqet shkrimi që korrespondon me atë që Lidia Perria e ka përcaktuar si shkrimi germëvogël i "tipit të Anastasit", një variant i zhvilluar i shkrimit germëvogël bizantin, i dëshmuar në fund të shek. IX dhe fillim të shek. X, të cilin e ndeshëm edhe tek kodiku i Beratit 27. Kjo formë shkrimi njihet për trajtimin e veçantë të germave *beta* (β) me lakim të dukshëm në segmentin e poshtëm të djathtë, germat *sigma* (σ), *ro* (ρ) dhe *ypsilon* (υ) me forma më harkore dhe të zgjeruara, si dhe ligatura të qëndrueshme në grupe të tilla si *τωv*, *και*, *ωv*[404]. Shkrimi është i vendosur mbi vijë dhe ruan forma arkaike të njohura nga dorëshkrimi Vat. gr. 2035[405]. Trajtimi i shkronjave dhe i ligaturave është në përputhje me tipologjinë e Anastasit. Dekorimet janë të pasura, por të realizuara vetëm me penë. Ato përfshijnë vijëza me kryqe, në fletët 385v dhe 466v, motive harkore, motive në formë peshku, në fletën 484, kompozime të thjeshta me rozeta, në fletët 492v dhe 495v, si edhe, në raste të rralla, motive trapezoidale të organizuara në tri radhë, në fletën 497v.

Këto veçori përputhen në mënyrë të qartë me përshkrimin sistematik që Perria i bën "tipit të Anastasit", si në aspektin morfologjik të shkronjave të vetme, ashtu edhe në atë të ligaturave, ku preferohen kombinimet që nuk deformojnë skajshëm formën e

[404] Perria, "La minuscola 'tipo Anastasio'," 284-285.

[405] Perria, "La minuscola 'tipo Anastasio'," 303, tav. XXI; Santo Lucà, "Scritture e libri della 'scuola niliana'," në *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio: Atti del Seminario di Erice, 18-25 settembre 1988* (Spoleto, 1991), 319-387; Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, vëll. 6.1, *Corpus der italo-griechischen dekorierten Handschriften der Biblioteca Apostolica Vaticana* (Stuttgart: Anton Hiersemann, 2022), nr. 84, 340-344.

bazës[406]. Në këtë kontekst, pjesa e fundit e kodikut të Beratit 25 e vendos dorëshkrimin brenda familjes grafike së kodikëve *Par. gr. 1470* dhe *Par. gr. 1476*[407], të homiliarit *Ottob. gr. 85*[408], të Vat. gr. 1990[409], Vat. gr. 473[410], si dhe të një vargu kodikësh të tjerë të Gregorit të Nazianzit dhe autorëve patristikë, të cilët Follieri i lidh kryesisht me kodikshkruesit e Italisë së Jugut, por me vetëdijen se jo të gjithë i duhen atribuuar pa rezerva kësaj zone gjeografike[411]. Krahasimet me dorëshkrime si New College gr. 71 me prejardhje nga Bitinia, Cod. 835 i prodhuar në manastirin e Studitit, Ungjillin Uspenski (Cod. 219) i Bibliotekës Kombëtare të Rusisë në Shën Petersburg dhe kodiku nr. 591 i Manastirit të Meteorës së Madhe (861-862) me prejardhje nga Bitinia, e vendosin qartë këtë seksion të dorëshkrimit tonë në fundin e shek. IX - fillim të shek. X.[412]

Për më tepër, elementët dekorues, si rozeta, simbole të peshkut dhe motive trapezoidale, të realizuara me të njëjtën bojë si teksti dhe pa ndihmën e bojërave dytësore, përforcojnë lidhjen me scriptorium-et e hershme bizantine që aplikonin një estetikë të pastër, të përqendruar te koherenca vizuale e tekstit. Në këtë kontekst, prania e "tipit të Anastasit*"* në këtë njësi të Beratit 25 shoqërohet me një dekorim që pasqyron ndikime të qarta nga scriptorium-i i Studitëve dhe nga modelet e hershme homiletike të

---

[406] Perria, "La minuscola 'tipo Anastasio'," 285-286.

[407] Österreichische Akademie der Wissenschaften, ed., *Repertorium der griechischen Kopisten, 800-1600*, vol. III/2c, *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Grossbritanniens. C. Tafeln* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989), tab. 12; Hunger, *Studien zur griechischen Paläographie*, 28; Perria, "La minuscola 'tipo Anastasio'," 271-318; Lidia Perria, *Γραφίς. Graphis. Per una storia della scrittura greca libraria, secoli IV a.C.-XVI d.C.* (Rome, 2011), 80-81, 104.

[408] Albert Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 50-52 (Leipzig: J. C. Hinrichs, 1937-1952), 2:13-17, 81; Ernest Féron and Fabiano Battaglini, *Codices manuscripti graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae descripti*, praeside Alphonso Cardinali Capecelatro (Romae: Ex Typographeo Vaticano, 1893), 51-53; Giancarlo Prato, "Una questione di metodo," në *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito: Atti del 5º Colloquio internazionale di paleografia greca, Cremona, 4-10 ottobre 1998*, ed. Giancarlo Prato, Papyrologica Florentina 31 (Firenze: Gonnelli, 2000), 212-213, 522, 701-702; III 140.

[409] Ehrhard, *Überlieferung und Bestand*, 2:15-17, 81-83; Hutter, *Corpus der italogriechischen dekorierten Handschriften*, no. 85, 344-350; Richard W. Bishop, "The Authorship, Thematics, and Reception of an Ascension Sermon Attributed to Proclus of Constantinople, CPG 5820," në *Preaching after Easter: Mid-Pentecost, Ascension, and Pentecost in Late Antiquity*, Supplements to Vigiliae Christianae 136 (Leiden: Brill, 2016), 186-187, nr. 3-4.

[410] Santo Lucà, "Manoscritti greci dimenticati della Biblioteca Vallicelliana," *Augustinianum* 28 (1988): 661-702; Sietis, *Alle origini della minuscola libraria greca*, vol. 1:172.

[411] Follieri, "La minuscola libraria dei secoli IX e X," 139-165.

[412] Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, vëll. 5.1, *Oxford College Libraries: Textband* (Stuttgart: Hiersemann, 1997), 101-2; Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, vëll. 5.2, *Oxford College Libraries: Tafelband* (Stuttgart: Hiersemann, 1997), 408-10. Holy Monastery of Great Meteoron, *Manuscript Codices: Manuscripts, Documents and Early Editions* (Trikala: Prototypes Thessalikes Editions, 2007), 30. Grigol. F. Čereteli, "Wo ist das Tetraevangelium von Porphyrius Uspenskij aus dem Jahre 835 entstanden?" *Byzantinische Zeitschrift* 9 (1900): 649-653; shih edhe *Byzantinische Zeitschrift* 23 (1920): 438. Aubrey Diller, "A Companion to the Uspenski Gospels," *Byzantinische Zeitschrift* 49 (1956): 332-335; Mango, "L'origine de la minuscule," 175-180; Lidia Perria, "Scrittura e ornamentazione nei manoscritti di origine Studita," *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 47 (1993): 245-260; Boris L. Fonkič, "Aux origines de la minuscule stoudite: Les fragments moscovite et parisien de l'œuvre de Paul d'Égine," në *I manoscritti greci: Atti del Convegno internazionale di paleografia greca, Prato, 17-23 settembre 1979*, 169-186.

Gregorit të Nazianzit, siç dëshmohet në kodikët madhorë homiliarë, përfshirë Patmos 33 dhe Vat. gr. 462[413].

Duke u mbështetur në vëzhgimet paleografike dhe analizës së mësipërme, kodiku i Beratit 25 duhet datuar më herët sesa është propozuar më parë nga Th. Popa dhe Sh. Sinani (shek. XIII)[414]. Analiza e shkrimit dhe e dekorimit tregon ngjashmëri të qarta me dorëshkrimet e periudhës së Studitit në Kostandinopojë (fund i shek. IX - fillim i shek. X). Tipologjia e shkrimit, megjithëse paraqitet me zhvillime të ndërlikuara, ruan karakteristikat thelbësore të traditës bizantine të atyre viteve.

Ndryshe nga kodiku i Beratit 27, i cili është vepër e një kopisti të vetëm, kodiku i Beratit 25 paraqet një strukturë më të ndërlikuar dhe një bashkëjetesë të qartë të stileve të ndryshme të shkrimit. Megjithatë, njësia e tij e katërt paraqet afërsi të dukshme me shkrimin e Beratit 27. Po ashtu, të dy dorëshkrimet ndajnë motivet dekorative karakteristike, të lidhura me repertorin e scriptorium-it të Studitit të shek. IX-X. Këto elemente bëjnë të mundur që dorëshkrimi të vendoset me besueshmëri në fundin e shek. IX ose, me më shumë gjasa, në fillimin e shek. X, në një mjedis kulturor afër qendrave kryesore të kopjimit të teksteve patristike të kohës[415].

Përmbajtja tematike e kodikut të Beratit 25

Kodiku i Beratit 25 paraqet një përmbledhje të gjerë të fjalimeve ceremoniale të Gregorit të Nazianzit[416], të cilat formojnë një korpus të hartuar me kujdes dhe me një renditje që ndjek logjikën e temave kryesore të veprimtarisë së tij krijuese. Përmbajtja e kodikut shfaq një ndërthurje të pasur të fjalimeve autobiografike, atyre përkujtimore, të ligjërimeve baritore dhe të ciklit festivo-liturgjik, duke dëshmuar se dorëshkrimi është menduar të shërbejë si një instrument i plotë për mësim, predikim dhe formim shpirtëror.

Vëllimi hapet me një sërë fjalimesh autobiografike dhe apologjetike, ku Gregori shpjegon largimin e tij në Pont dhe kthimin e mëvonshëm, duke reflektuar mbi natyrën

---

[413] Irmgard Hutter, "Patmos 33 im Kontext," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* (2009): 100-109; Robert Devreesse, *Codices Vaticani Graeci*, vol. 2, *Codices 330-603* (Città del Vaticano: Bibliotheca Vaticana, 1937), 228-231; Follieri, "La minuscola libraria dei secoli IX e X," 140, no. 3; Julien Leroy, "Les manuscrits grecs d'Italie," në *Codicologica 2: Éléments pour une codicologie comparée* (Leiden, 1978), 52-71; Santo Lucà, "Scritture e libri della scuola niliana," 319-387, sidomos 329, no. 38; Prato, *Attività scrittoria*, 9-10, tab. 8; Leslie Brubaker, "The Introduction of Painted Initials in Byzantium," *Scriptorium* 45 (1991): 22-46; D'Agostino, *La minuscola 'tipo Anastasio'*, 40-41.

[414] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë," 105-106; Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 128.

[415] Datimi i parë i korrigjuar është bërë nga Rembeci dhe Çunga në katalogun e ekspozitës *Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine të Shqipërisë* (Tiranë, 2010), 38; më pas është mbështetur edhe nga Axinia Džurova: Džurova, *Manuscrits grecs enlumines*, 61-71. Džurova dhe Canart, *Le Rayonnement de Byzance*, 191.

[416] Për botimet kritike të fjalimeve të Grigorit të Nazianzit, me përkthim frëngjisht dhe hyrje të zgjeruara, shih serinë *Sources chrétiennes*: *Or. 1-3*, ed. Jean Bernardi, SChr 247 (1978); *Or. 4-5*, ed. Jean Bernardi, SChr 309 (1983); *Or. 6-12*, ed. Marie-Ange Calvet-Sebasti, SChr 406 (1995); *Or. 20-23*, ed. Justin Mossay, SChr 270 (1980); *Or. 24-26*, ed. Justin Mossay, SChr 284 (1981); *Or. 27-31*, ed. Paul Gallay and Maurice Jourjon, SChr 250 (1978); *Or. 32-37*, ed. Claudio Moreschini, SChr 318 (1985); *Or. 38-41*, ed. Claudio Moreschini, SChr 358 (1990); *Or. 42-43*, ed. Jean Bernardi, SChr 384 (1992).

e priftërisë dhe peshën e përgjegjësisë së saj (fl. 1r, *Logos* 2). Këto vijojnë me dy fjalime që lidhen drejtpërdrejt me figurën e të atit, njëri drejtuar si përgjigje ndaj heshtjes së tij për shkak të një fatkeqësie natyrore (fl. 3v, *Logos* 16), tjetri mbi lejimin që Gregori të kujdesej për komunitetin e Nazianzit (fl. 34r, *Logos* 12). Një tjetër tekst me interes autobiografik është apologjia për pranimin e peshkopatës së Sasitës në prani të Vasilit të Madh, peshkopit të Cezaresë (fl. 36v, *Logos* 9), një fragment që zbërthen konfliktin e brendshëm të Gregorit midis tërheqjes asketike dhe detyrimit për shërbesë.

Në vijim, kodiku përfshin një seri fjalimesh kushtuar marrëdhënieve të Gregorit me miqtë dhe bashkëpunëtorët e tij të ngushtë. Ndër to përfshihet fjalimet për veten, të atin dhe Vasilin e Madh (fl. 39r, *Logos* 10) dhe fjalimi për Grigorin e Nysës pas shugurimit të tij (fl. 41r, *Logos* 11). Këto tekste zbulojnë rrjetin e miqësisë shpirtërore që formoi gjeneratën kapadokiane dhe i përshkruajnë marrëdhëniet ndërmjet këtyre figurave si modele të bashkëpunimit kishtar.

Brenda kodikut dallon një cikël i veçantë fjalimesh me karakter polemik dhe baritor. Këtu përfshihen qortimi drejtuar atyre që nuk i përgjigjen thirrjes së predikuesit (fl. 44r, *Logos* 2), kundërshtimi ndaj perandorit Julian Apostatit (fl. 46v, *Logos* 19), si edhe fjalimi drejtuar qytetarëve të Nazianzit, të përfshirë në trazira civile (fl. 52r, *Logos* 17). Në këto tekste Gregori shfaqet si mësues publik dhe ndërmjetës i paqes, duke ndërthurur retorikën moralizuese me një ndjeshmëri të hollë ndaj rrethanave politike të kohës.

Pjesa qendrore e kodikut përbëhet nga fjalimet përmortshme për vëllain Kaisarion (fl. 60r, *Logos* 7), motrën Gorgonia (fl. 69v, *Logos* 8), si edhe atin e tyre, të mbajtur në prani të mikut dhe vëllait të tij shpirtëror, Vasilit të Madh (fl. 79v, *Logos* 18). Këto fjalime përfaqësojnë kulmin e artit retorik të Gregorit, duke ndërthurur elegjinë me lavdërimin dhe reflektimin teologjik mbi jetën e virtytshme dhe shpresën e ngjalljes.

Pas tyre, dorëshkrimi përfshin një grup fjalimesh paqësore (*"εἰρηνικοί"*), të cilat lidhen me pajtimin e komuniteteve dhe rregullimin e jetës monastike (fl. 100r, *Logos* 6; fl. 110v, *Logos* 22; fl. 116v, *Logos* 23). Këto tekste dëshmojnë rolin e Gregorit si ndërmjetës në konfliktet e brendshme kishtare dhe si mbrojtës i unitetit dogmatik.

Pjesa e fundit e kodikut i kushtohet festave të mëdha liturgjike, si Theofania (fl. 124r, *Logos* 38 dhe 132v, *Logos* 39), Pagëzimi i Zotit (fl. 142r, *Logos* 40), Pashka (fl. 167r, *Logos* 1) dhe e Diela e Re (fl. 184r, *Logos* 44). Këto fjalime pasqyrojnë teologjinë e Gregorit mbi mishërimin, ritin e pagëzimit dhe misterin e ringjalljes, duke përfaqësuar kulmin shpirtëror të dorëshkrimit. Në fund, kodiku mbyllet me një diskutim të shkurtër që trajton rregullin në dialogët teologjikë dhe kufijtë e debatit rreth çështjeve hyjnore (fl. 197r, *Logos* 32).

Në tërësi, kodiku i Beratit 25 paraqitet si një përmbledhje e plotë e mendimit, artit retorik dhe përvojës personale të Gregorit të Nazianzit, e ndërtuar në një mënyrë që pasqyron idealet intelektuale dhe liturgjike të "Rilindjes Maqedonase".

Konteksti historik: përfshirja në "Rilindjen Maqedonase"

Në shek. IX-X, Perandoria Bizantine përjetoi një rigjallërim të gjerë kulturor dhe intelektual, i njohur tradicionalisht si "Rilindja Maqedonase". Ky proces shënoi

rimëkëmbjen e studimeve klasike dhe të letërsisë patristike pas periudhës së tensionuar të ikonoklastisë. Gjatë shek. VIII-IX lind sërish një traditë e predikimit me stil të lartë, si shprehje e një ringjalljeje kulturore që përfshinte të gjitha fushat e jetës bizantine. Në këtë atmosferë u përgatitën me përkushtim shumë homeli, fjalime ceremoniale dhe tekste doktrinare të Etërve të Kishës, duke u transmetuar në forma të rafinuara letrare[417].

Burimet bashkëkohore dëshmojnë se predikimi kishtar u konsiderua si një veprimtari thelbësore, që shpërblehej dhe arkivohej me kujdes. Pas shek. VI, veçanërisht pas mbretërimit të Justinianit, kleri këshillohej të lexonte gjatë shërbesave tekste të autorëve të njohur patristikë, të cilat vlerësoheshin për rëndësinë e tyre teologjike dhe estetikën e përpunuar. Kështu, që nga shek. IX e në vijim, fjalimet ceremoniale dhe homelitë e Etërve u përfshinë gjithnjë e më shumë në koleksione liturgjike, si *homiliarë*, *menologë* dhe përmbledhje të rregulluara sipas vitit kishtar. Pjesa më e madhe e këtyre kompilimeve bizantine u hartua pikërisht pas shek. IX, si leximet e paracaktuara për përdorim në jetën liturgjike.[418]

Në këtë kontekst, përfshirja e fjalimeve ceremoniale të Gregorit të Nazianzit në kodikun e Beratit 25 shfaqet si pjesë përbërëse e një tradite të konsoliduar të ruajtjes dhe transmetimit të trashëgimisë patristike. Interesi për figurën e Gregorit mbeti i lartë edhe në qarqet perandorake. Në vitet 945-946, perandori Kostandin Porfirogjeniti mbajti një fjalim ceremonial kremtues kushtuar Gregorit të Nazianzit, akt që dëshmon vazhdimësinë e autoritetit dhe ndikimit të tij shpirtëror e intelektual në oborrin bizantin gjatë "Rilindjes Maqedonase".[419]

Si rrjedhojë, Kodiku i Beratit 25 duhet konsideruar si një produkt përfaqësues i kësaj epoke të rigjallërimit bizantin, një koleksion liturgjiko-letrar i strukturuar me kujdes, në të cilin veprat e Gregorit jo vetëm ruajnë vlerën e tyre doktrinore, por paraqiten edhe si modele të një retorike të lartë, tipike për kulturën intelektuale të shekujve IX-X.

BERATINUS 25 DHE 27 NË MOZAIKUN E TRASHËGIMISË BIZANTINE SHQIPTARE

Vlerësimi kritik i kodikëve të Beratit 25 dhe 27, mbi bazën e analizës së tyre paleografike, kodikologjike dhe tekstologjike, së bashku me vendosjen e tyre në kornizën kronologjike të fundit të shek. IX dhe fillimit të shek. X, sjell një rishikim thelbësor të hartës së dorëshkrimeve bizantine të lidhura me hapësirën shqiptare. Të dy dorëshkrimet, të cilësuara dikur si prodhime të vonshme, dalin të jenë dëshmi autentike të traditës dorëshkrimore në një kohë kur Bizanti po përjetonte ringjalljen e madhe kulturore të "Rilindjes Maqedonase".

Këto dorëshkrime nuk mund të konsiderohen më si shtesa periferike të një fondi të njohur kryesisht për dy kodikët e purpurt; përkundrazi, ato dalin në pah si dëshmi të

[417] Mary Cunningham, "Homilies," në *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, red. Elizabeth Jeffreys, John Haldon dhe Robin Cormack (Oxford: Oxford University Press, 2008), 872-881.
[418] Cunningham, "Homilies," 872-881.
[419] Theodora Antonopoulou, "A Survey of Tenth-Century Homiletic Literature," *Parekbolai: An Electronic Journal for Byzantine Literature* 1 (2011): 7-36.

çmuara të një tradite dorëshkrimore të konsoliduar dhe të kultivuar, e cila i jep një profil më të plotë dhe më të thelluar historisë së librit bizantin në këtë territor. Kështu, Arkivi Qendror Shtetëror nuk shfaqet më vetëm si vendruajtja e dy monumenteve të rralla biblike të shekujve VI-IX (Beratinus 1 dhe Beratinus 2), por gjithashtu edhe si bartës i një tradite të hershme të shkrimit germëvogël të tipit të Anastasit, të krahasueshme me prodhimet më të arrira të scriptorium-it të Studitit dhe të qendrave të tjera kryesore të Bizantit. Kjo dëshmon për lidhjet e gjalla që ka pasur kjo hapësirë me qarkullimin dhe standardizimin e shkrimit libror gjatë shekujve të "Rilindjes Maqedonase".

Për më tepër, prania e një përmbledhjeje të gjerë fjalimesh të Shën Gregorit të Nazianzit (Berati 25), si edhe e homelive ekzegjetike të Shën Joan Gojartit mbi Ungjillin sipas Mateut (Berati 27), dëshmon për ekzistencën e një kulture patristike të konsoliduar në mjediset ku këta kodikë kanë qarkulluar. Ndërthurja e teksteve patristike dhe homiletike me dorëshkrimet e hershme biblike krijon një panoramë të rrallë të qarkullimit letrar në trojet shqiptare, një panoramë që dëshmon për praninë aktive të letërsisë kishtare dhe për rolin e saj formues në mjedise që deri më sot ishin konsideruar periferike në raport me qendrat e mëdha bizantine të prodhimit të kodikëve. Njëkohësisht, këto dy dorëshkrime hapin një fushë të gjerë për studime të specializuara tekstologjike. Ato ofrojnë mundësi të reja krahasimi mes teksteve të Gregorit të Nazianzit ose homelive të Joan Gojartit dhe korpuseve standarde të botimeve patristike (si Patrologia Graeca), si edhe me dorëshkrime paralele të ruajtura në bibliotekat kryesore evropiane.

Në një këndvështrim më të gjerë kulturor, këta dy kodikë duhen parë si hallka thelbësore në zinxhirin që lidh traditën e scriptorium-eve bizantine me kontekstin kulturor shqiptar. Ato dëshmojnë se në këtë hapësirë nuk u ruajtën vetëm tekstet biblike, por u mbajt gjallë edhe një pjesë e rëndësishme e trashëgimisë patristike dhe homiletike. Përveç vlerës së tyre teologjike, ata përfaqësojnë një ndërthurje të admirueshme të finesës paleografike, të zbukurimit të matur e aristokratik dhe të peshës doktrinare e shpirtërore të përmbajtjes.

Në këtë mënyrë, kodikët e Beratit 25 dhe 27 nuk qëndrojnë thjesht pranë Beratinus 1 dhe 2; ata i plotësojnë dhe i pasurojnë, duke e bërë mozaikun e trashëgimisë bizantine në Shqipëri shumë më kompleks, më të larmishëm dhe më të kuptueshëm në dimensionin e tij historik e kulturor.

KODIKU I KORÇËS 93

Tradita bizantine e tekstit dhe kodiku i Korçës nr. 93

Ana më e rëndësishme e shkrimit dhe e përmbajtjes së një ungjilli, kur këto përballen si dukuri kulturore, sigurisht i përkasin sektorit fetar. Vlerën e Shkrimit të Shenjtë në Bizant e konstatojmë që nga tradita ikonografike, ku Krishti, apostujt, profetët dhe shenjtorët, në një numër të gjerë paraqitjesh të periudhës bizantine, mbajnë

në duar libra në formë cilindri apo kodikësh[420]. Ungjilli, dhe nëpërmjet tij mësimi i Krishtit, përbënte librin e jetës dhe ndodhej vazhdimisht në qendër të ideologjisë së Bizantit. Respekti për përmbajtjen e një katërungjillëshi, por dhe për librat e tjerë liturgjikë, sillte pas, po aq, vlerësimin dhe respektin për shenjtërinë e librit si objekt.

Nuk na është e ditur se si paraqiten dorëshkrimet e para të ungjijve. Nga dëshmitë historike dimë se rreth fundit të shek. II (pas Krishtit), si ungjij origjinalë dhe autentikë njihen dhe sanksionohen katër ungjijtë e njohur edhe sot[421]. Nga pikëpamja e përmbajtjes, dorëshkrimet ungjillore mund të ndahen në dy kategori kryesore. Kategoria e parë përfshin dorëshkrimet me tekst të vazhdueshëm të katër Ungjijve, të njohura si Katërungjillësha, Tetraevangelia. Kategoria e dytë përfshin dorëshkrimet me tekst të përzgjedhur, të njohura si Përzgjedhje, Eklogadia ose Lectionaria. Kur këto dorëshkrime përmbajnë pjesë ungjillore, quhen Ungjilltarë; ndërsa kur përmbajnë pjesë nga Veprat dhe Letrat e Apostujve, quhen Apostuj.[422].

Dorëshkrimet më të vjetra të Dhiatës së Re të ruajtura deri sot dhe që i përkasin periudhës para dhe gjatë kohës së Kostandinit të Madh, pra ato që datojnë deri në mes të shek. IV, rrallë ndodh të hasen si vepra të padëmtuara apo si libra të plotë. Ky faktor vështirëson jashtëzakonisht shumë ndërtimin e një tabloje të plotë, për sa i përket përmbajtjes së tyre fillestare. Sidoqoftë, zbulimet e dorëshkrimeve gjatë dhjetëvjeçarëve të fundit dhe veçanërisht zbulimet e papiruseve të Egjiptit (Chester-Beatty dhe Bodmer P^{72} P^{74})[423] na japin shenja se kodikët germëmëdhenj të shek. IV pasqyrojnë traditën e dorëshkrimeve që nga viti 200 e më pas dhe se, gjithashtu, teksti bizantin përmban variante të vjetra, të cilat arrijmë t'i ndjekim pas në kohë deri në vitin 200[424].

Përpara përhapjes dhe përdorimit të gjerë të formës së katërungjillëshit[425], duket se ekzistonin mënyra të ndryshme të renditjes së librave të Shkrimit të Shenjtë në dorëshkrime. Fillimisht dorëshkrimet qarkullonin herë vetëm me përmbajtjen e çdo ungjilli në libër të veçantë[426] ose me tekstet e katër ungjijve të mbledhura bashkë me tekste të tjera të Dhiatës së Re[427], herë vetëm me përmbajtjen e ungjillit sipas Mateut

---

[420] Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου*, 171-173; Klaus Wessel, "Buchrolle," në *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, red. Klaus Wessel, vëll. 1 (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1966), 784-974.

[421] Më analitikisht për këtë temë shih: Bruce M. Metzger, *The Canon of the New Testament: Its Origin, Development, and Significance* (Oxford: Clarendon Press, 1987); Χρήστος Σπ. Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, vëll. 2 (Ἐν Ἀθήναις, 2003), 1212.

[422] Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1209.

[423] Lidhur me papiruset P^{72} P^{74} shih: Tommy Wasserman, "Papyrus 72 and the Bodmer Miscellaneous Codex," *New Testament Studies* 51, nr. 1 (2005): 137 - 154; Rodolphe Kasser, *Papyrus Bodmer XVII: Actes des Apôtres, Épîtres de Jacques, Pierre, Jean et Jude* (Cologny-Geneva: Bibliotheca Bodmeriana, 1961). Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1313.

[424] Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1282.

[425] Për prejardhjen e llojit të katërungjillëshit dhe përshtatjen e tij në një kodik shih: Pierre-Maurice Bogaert, "Ordres anciens des évangiles et tétraévangile en un seul codex," *Revue théologique de Louvain* 30, nr. 3 (1999): 297-314.

[426] Papirusi në greqisht, që ruhet i plotë, Bodmer 2 (P^{66}), datuar më 200 pas Krishtit, i ndodhur në Bibliotekën Bodmeriana, Colony-Gjenevë, përmban ungjillin sipas Joanit. Shih: Bruce M. Metzger, *Manuscripts of the Greek Bible: An Introduction to Greek Palaeography* (New York: Oxford University Press, 1981), 66; Canart, "Le livre des Évangiles dans l'Empire Byzantin," 2 [1204].

[427] Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1312.

dhe të Veprave të Apostujve[428], ose vetëm duke pasur tekstet e ungjijve sipas Lukës dhe Joanit[429]. Gjatë shek. IV-V vihet re prodhimi i dorëshkrimeve që përmbanin të gjithë Shkrimin e Shenjtë, si *Kodiku i Sinait* dhe *Kodiku i Vatikanit* të shek. IV[430], dhe *Kodiku Aleksandrin* bashkë me *Kodikun palimpsest të Efremit* të shek. V[431]. Sipas mendimit të shumicës së studiuesve, dy kodikët më të vjetër në pergamenë renditen mes atyre pesëdhjetë kodikëve që përgatiti Eusebi me porosi të perandorit Kostandini i Madh[432]. Gjithashtu, kalimi nga shek. IV në shek. V dëshmohet dhe me ekzistencën e kodikëve që përmbajnë vetëm tekste të katër ungjijve (kodiku *Freer* i shek. IV/V[433]) ose tekste të katër ungjijve, të Veprave të Apostujve dhe një fragment tjetër nga Letrat (kodiku *Bazae* i shek. V[434]). Grupi i kodikëve të purpurt të shek. VI, një koleksion i mrekullueshëm kodikësh monumentalë dhe luksozë, sipas të gjitha gjasave duket se përmbante kryesisht tekstet e katër ungjijve[435]. Të gjithë dorëshkrimet e tjera që datohen përpara shek. VIII ruhen të dëmtuar dhe ende nuk lejojnë të kuptojmë me siguri përmbajtjen e tyre fillestare. Ndërsa dorëshkrimet germëvegjël nga shek. IX e më vonë

---

[428] Kodiku në papirus P[53] i shek. III që ruhet në Michigan University (nr. 6652) tek Ann Arbor. Henry A. Sanders, "A Third Century Papyrus of Matthew and Acts," në *Quantulacumque: Studies Presented to Kirsopp Lake by Pupils, Colleagues and Friends*, red. Robert P. Casey, Silva Lake dhe Agnes K. Lake (London: Christophers, 1937), 151-61. Canart, "Le livre des Évangiles dans l'Empire Byzantin," 2 [1204]-3 [1205].

[429] Kodiku në papirus P[75] i Bibliotekës Bodmeriana (Pap. XIV-XV), Colony-Gjenevë, fillim i shek. III. Shih Metzger, *Manuscripts of the Greek Bible*, 68; Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1313.

[430] Kodiku i Sinait (Codex Sinaiticus - London, British Library, Add. 43725) përmban pothuaj gjithë Dhiatën e Re dhe pjesën më të madhe të Dhiatës së Vjetër; kurse kodiku i Vatikanit (Codex Vaticanus - Romë, Biblioteca Vaticana, Gr. 1209) përmban pothuaj të gjithë Biblën. Shih, Metzger, *Manuscripts of the Greek Bible*, 74-79. Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1314-16.

[431] Nga shek. V ruhen dy kodikë të tjerë të rëndësishëm, kodiku i Aleksandrisë (Codex Alexandrinus - London, British Library, Royal Ms 1 D. V-VIII) që përmban pothuaj të gjithë Biblën dhe palimpsesti i Efremit (Codex Ephraemi Rescriptus - Paris, Bibliotheque Nationale, gr. 9.), që përmban librat e Dhiatës së Re dhe disa nga librat e Dhiatës së Vjetër. Shih: Metzger, *Manuscripts of the Greek Bible*, 86-87. Kurt Aland dhe Barbara Aland, *The Text of the New Testament: An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Practice of Modern Textual Criticism*, përkth. Erroll F. Rhodes, bot. 2 (Grand Rapids: William B. Eerdmans; Leiden: Brill, 1989), 109.

[432] Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1289.

[433] Lidhur me kodikun Freer (Codex Washingtonianus - Washington, Freer Gallery of Art, Cod. 06274) shih: Metzger, *Manuscripts of the Greek Bible*, 82-83 dhe Bruce M. Metzger dhe Bart D. Ehrman, *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption, and Restoration*, bot. 4 (New York: Oxford University Press, 2005), 80. Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1319.

[434] Lidhur me kodikun Bezae (Codex Bezae - Cambridge, University Library, Nn. 2.41) shih: Metzger, *Manuscripts of the Greek Bible*, 88-89 dhe Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1317.

[435] Katërungjij kanë pasur me siguri kodiku *Petropolitanus N* (Πάτμου-Πετρουπόλεως), fletët e të cilit janë shpërndarë në 9 biblioteka; pothuaj me siguri kodiku *Rossanensis* (Muzeu Kryepeshkopal në Rossano të Kalabrisë) që sot përmban ungjijtë sipas Mateut dhe Markut; mundësisht edhe kodiku *Beratinus 1* (Arkivi Qendror Shtetëror, Tiranë) që gjithashtu përmban ungjijtë e Mateut dhe Markut; sipas të gjitha gjasave edhe kodiku *Sinopensis* (sot Parisinus Suppl. gr. 1286) me një seksion të ungjillit sipas Mateut. Shih: Shih Alberto Vaccari, "Codicis Evangeliorum Purpurei N folium iterum repertum," *Biblica* 12 (1931): 483-84; Elpidio Mioni, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, vëll. 1 (Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1965), 119; Elpidio Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, përkth. në greqisht N. M. Παναγιωτάκης (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1978), 83-88; Johannes Koder, "Zur Wiederentdeckung zweier Codices Beratini," *Byzantinische Zeitschrift* 65 (1972): 327-28; Teodoro Minisci, "Il codice purpureo di Rossano. Problemi e interrogativi," *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 29 (1975): 161-63. Canart, *Le livre des Evangiles dans l'Empire Byzantin*, f. 3 [1205].

janë kopje të kodikëve më të hershëm germëmëdhenj, në kuadrin e ndërmarrjes së madhe për rindërtimin e së shkuarës, e cila u vu në zbatim në shek. IX-X.

Mes dorëshkrimeve germëmëdhenj që ruhen ende sot me tekst të Dhiatës së Re datuar në shek. VIII-IX dhe dorëshkrimeve germëvegjël të mëvonshëm, vihen re dy forma teksti: dorëshkrime që përmbajnë *vetëm tekst* (si kodiku i Korçës nr. 93) dhe në ata që përmbajnë *tekst shoqëruar me komente*. Komentet, që zakonisht quhen *catenae*, janë koleksione fragmentesh marrë nga vepra interpretuese të autorëve kishtarë, të cilat vendosen në kufijtë e jashtëm të fletës. Sipas vërejtjeve të P. Canart, dorëshkrimet që përmbajnë vetëm tekst arrijnë numrin 1875 (169 me shkrim germëmadh dhe 1706 me shkrim germëvogël) dhe në shumicën e tyre janë, padyshim, katërungjillësh. Kurse dorëshkrimet me tekst dhe shënime arrijnë numrin 302 (6 me shkrim germëmadh dhe 296 me shkrim germëvogël) dhe janë 149 katërungjillësha me shënime, kurse 83 dorëshkrime përmbajnë vetëm një, dy ose tre ungjij[436].

Gjatë periudhës së mesme bizantine (shek. IX-XI) struktura e përmbajtjes së një katërungjillëshi tipik paraqet rendin e mëposhtëm[437]:

1. *Tabelat e Eusebit*, që pasojnë Letrën e Eusebit për Karpianin, përbëjnë hyrjen e parë dhe më të zakonshme në dorëshkrimet ungjillore. Gjatë gjysmës së parë të shek. IV, peshkopi i Cezaresë, Eusebi, i frymëzuar nga një ide e Amonit, i ndau ungjijtë në njësi të shkurtra, sipas një sistemi fort të zgjuar, në mënyrë që të kishte mundësi të sistemonte lëndën e tyre, por dhe të lehtësonte lexuesin në kërkimin e pasazheve paralele tek katër ungjijtë. Këto njësi u numërtuan për çdo ungjill nga fillimi deri në fund me rend progresiv. Në vijim Eusebi ndërtoi dhjetë tabela ose kanone, ku Tabela I përmban të referuar me numra të gjithë lëndën e të katër ungjijve, Tabelat II-IV përmbajnë lëndën e tre ungjijve, Tabelat V-IX përmbajnë lëndën e dy ungjijve dhe Tabela X paraqet lëndën e veçantë për çdonjërin ungjill. Tabelat e Eusebit ndodhen, si rregull, në fletët e para të kodikëve ungjillorë.

2. *Titujt e kapitujve* të çdo ungjilli vendosen menjëherë pas Tabelave të Eusebit dhe zakonisht ndodhen përpara çdo ungjilli përkatës, duke filluar me kapitujt e Ungjillit sipas Mateut. Nga dorëshkrimet e Dhiatës së Re, ndarja më e vjetër e tekstit në kapituj haset në shek. IV në kodikun *Vaticanus*. Ndarja e kapitujve shenjohet në kufijtë e fletëve, ku ndodhen 170 seksione të ungjillit sipas Mateut, 62 sipas Markut, 152 sipas Lukës dhe 50 sipas Joanit. Sistemi i dytë, sipas rendit kohor, i ndarjes së ungjillit në kapituj është ai i kodikut *Alexandrinus* datuar në fillim të shek. V, ndarje të cilën e hasim edhe tek kodiku i Korçës nr. 93. Sipas këtij sistemi, Mateu ka 68 kapituj, Marku 48, Luka 83 dhe Joani 18. Nga numërtimi i kapitujve gjithmonë përjashtohet fillimi i librit, ndoshta për shkak të traditës për ta karakterizuar atë si parafjalë.

3. *Hypotheses ose shënimet. Hypotheses* (lat. *argumentum*) ose shënimet janë hyrje të shkurtra, të cilat i japin lexuesit informacione të përgjithshme mbi autorin, përmbajtjen dhe kushtet në të cilat u shkrua ungjilli. Vijon përmbajtja e kapitujve dhe

---

[436] Canart, "Le livre des Évangiles dans l'Empire Byzantin," 4 [1206].

[437] Përshkrimi i strukturës së katërungjillëshit gjatë periudhës së mesme bizantine u mbështet, kryesisht, në këto studime: Robert Devreesse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, 160-162, 168-169; Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1295-1296; Canart, *Le livre des Evangiles dans l'Empire Byzantin*, f. 5 [1207]-9 [1211].

vendosen para fillimit të çdo ungjilli. Zakonisht hypotheses janë kopje të njëra-tjetrës dhe, shumica e tyre, me autor anonim.

Me kalimin e kohës dhe me përsosjen e organizimit të adhurimit, pjesët ungjillore që lexoheshin gjatë mbledhjeve adhuruese të Kishave lokale morën formë të unifikuar për të gjitha Kishat dhe u mblodhën në një vëllim. Ky vëllim, kur përmbante pjesë ungjillore, quhej, siç parathamë, "ungjilltar", ndërsa kur përmbante pjesë nga Veprat e Apostujve quhej "vepra apostujsh" [438]. Kjo traditë filloi të shfaqej që në fillim të shek. IV, pas përcaktimit përfundimtar të kalendarit bizantin për vitin e krishterë, i cili fillon "të Dielën e madhe dhe të shenjtë të Pashkës" [439]. Kështu pra, në kuadrin e traditës bizantine, teksti i Dhiatës së Re filloi të stabilizohej dhe të shfaqte, pak a shumë, një formë të unifikuar përdorimi sa në adhurim, aq edhe në mësimdhënie[440].

Por përpara mbledhjes së këtyre pjesëve në një vëllim të veçantë sipas rendit të festave bizantine, duket se ishte ngulitur që më herët tradita e shënimit në anë të fletës apo brenda tekstit të vazhdueshëm të katërungjillëshave fillimi (nëpërmjet shkurtesës αρχ = αρχή) dhe fundi (me shkurtesën τελ = τέλος) i pjesëve që lexoheshin në shërbesa. Ndonjëherë, shënime me ngjyrë të kuqe anash tekstit tregonin festën ose ditën gjatë së cilës duhej lexuar pjesa. Shenjat e këtij lloji, që i hasim edhe tek kodiku i Korçës nr. 93, dëshmojnë se katërungjillëshat paraqesin një përshtatje progresive ndaj përdorimit liturgjik dhe, për më tepër, se përdorimi i tyre si burime për leximet liturgjike do të vazhdonte më gjatë (shek. X-XI e më pas).

Në disa raste katërungjillëshat përmbajnë në fund të tyre një kalendar të festave fetare[441] që përbëhet nga dy pjesë: nga *sinaksari*, që përmban leximet e festave të lëvizshme, festimi i të cilave rregullohet në varësi të datës së Pashkës; dhe nga *menologu* që përmban leximet e festave të palëvizshme, sipas kalendarit bizantin, dhe mbulon 12 muajt e vitit, duke filluar nga shtatori[442]. Në ndryshim me pjesën e sinaksarit, i cili që në shek. IX paraqet një uniformitet të përgjithshëm për sa i përket përzgjedhjes dhe shtrirjes së leximeve[443], menologu paraqet një kalendar dhe përzgjedhje leximesh që bartin ndryshime të dukshme në varësi të bashkësive të

---

[438] Lidhur me trajtësimin e tekstit të ungjijve në bizant shih: Ἰωάννης Καραβιδόπουλος, "Το εκκλησιαστικό κείμενο της Καινής Διαθήκης στη σύγχρονη έρευνα," në *ΕΘΣΑΠΘ*, τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Κ. Καλοκύρη (Θεσσαλονίκη, 1985), 295-306.

[439] Për një vendosje më të vonë në kohë të prejardhjes së ungjilltarit në kohën e perandorit Justinian (527-565) shih: Yvonne Burns, "The Historical Events that Occasioned the Inception of the Byzantine Gospel Lectionary," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32, nr. 4 (1982): 119-127.

[440] Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1284-1285.

[441] Për më shumë informacione lidhur me ciklet festive në bizant dhe të kalendarit fetar shih: Burns, "Byzantine Gospel Lectionaries", 119-127. Gjithashtu, për një pozicion të ndryshëm ndaj argumenteve të Burns shih: Elena Velkovska, "Lo studio dei lezionari bizantini," *Ecclesia Orans* 13 (1996): 253-271.

[442] Lidhur me ndarjen e ungjijve në dy pjesë, në sinaksar dhe në menolog, shih: Jacques Noret, "Ménologes, synaxaires, ménées. Essai de clarification d'une terminologie," *Analecta Bollandiana* 86 (1968): 21-24. Shigebumi Tsuji, "Byzantine Lectionary Illustration," në *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections: An Exhibition in Honour of Kurt Weitzmann*, red. Gary Vikan (Princeton: Princeton University Press, 1973), 34.

[443] "Albert Ehrhard ka theksuar se sistemi klasik bizantin që zbatohet tek ungjijtë nga shek. IX, sipas të gjitha gjasave erdhi nga fundi i shek. XII dhe nga shek. VIII, kur Konstandinopoja imponoi kalendarin e vet fetar mbi botën kulturore": Canart, *Le livre des Evangiles dans l'Empire Byzantin*, 18 [1220].

krishtera në vende të ndryshme[444]. Shembull karakteristik i shtimit të një sinaksari dhe menologu të tillë në fund të tekstit të vazhdueshëm është kodiku i Korçës nr. 93. Këta kalendarë të festave fetare zakonisht hasen bashkë me ungjilltarët, por shembulli më i vjetër është ruajtur në një katërungjillësh që daton në fund të shek. IX, fillim të shek. X, dhe është dorëshkrimi Princeton, University Library, Garret 1[445].

Te kodiku i Korçës 93 gjenden të dyja format e sipërpërmendura të kalendarit fetar, përmbajtja e të cilave mund të përmblidhet shkurtimisht si më poshtë. Sinaksari është i ndarë në gjashtë njësi. 1. Pjesët ungjillore që lexohen gjatë periudhës kohore nga Pashka deri në Pendikosti. Pothuaj të gjitha leximet vijnë nga ungjilli sipas Joanit dhe kanë pothuaj të njëjtën renditje si dhe teksti i ungjillit. 2. Periudha nga e hëna e parë pas Pendikostisë deri tek e diela e 11-të e Mateut. Leximet vijnë nga ungjilli sipas Mateut dhe, po ashtu, ndjekin të njëjtin rend si edhe teksti i rregullt i ungjillit. 3. Periudha nga e hëna pas së dielës së 11-të të Mateut deri në dielën pas Ngritjes së Kryqit të Nderuar. Leximet e përditshme, përveç të shtunave dhe të dielave, vijnë nga ungjilli sipas Markut, kurse leximet e të shtunave dhe të dielave janë vazhdimi i leximeve të ungjillit të Mateut nga njësia paraardhëse. 4. Fillon nga e diela pas Ngritjes së Kryqit të Nderuar, deri të dielën e 12-të të Lukës, ku leximet vijnë nga ungjilli sipas Lukës. 5. Përmban pjesë që lexohen nga e diela pas së dielës së 12-të të Lukës deri të dielën e të Lidhurit të Djathit. Leximet e përditshme vijnë nga ungjilli sipas Markut, veç atyre të të shtunave dhe të dielave, që janë vazhdim i leximeve të ungjillit sipas Lukës nga njësia paraardhëse. Në dy njësitë e fundit leximet e ungjillit sipas Lukës ndjekin pothuaj të njëjtin rend si dhe teksti i ungjillit. 6. Mbulon periudhën e Kreshmës së Madhe, ku leximet e gjashtë të shtunave dhe të dielave vijnë nga ungjilli sipas Markut, me përjashtim të dy prej tyre që janë nga ungjilli sipas Joanit. Vijojnë leximet e ditëve të tjera të javës dhe pesë leximet e javës së 1-rë të Kreshmës që janë caktuar për lutjet e "Tërënatës" (*pannychis*, ceremoni që zgjat gjithë natën). Më tej vijnë leximet e Javës së Madhe marrë nga të katër ungjijtë dhe, në fund, pasojnë leximet e 11 "ungjijve ngjallësorë" që lexohen të dielave gjatë shërbesë së Mëngjesores, duke filluar nga e diela e Gjithë Shenjtorëve. Tek pesë leximet e "Tërënatës", si dhe në disa lexime të tjera, jepet vetëm dita dhe referenca me sinaksarin, duke përmendur pjesën gjegjëse (p.sh., "Kërko të shtunën e të lidhurit të mishit", "Kërko të shtunën e të lidhurit të djathit", "Kërko të 5-tën e javës së 2-të të Pashkës", etj.).

Pjesa e dytë, më e vogël se e para, përmban ***menologun***, ku vendosen leximet ungjillore që i referohen ciklit të palëvizshëm festiv gjatë vitit (ku bëjnë pjesë festat zotërore, festat e Shën Marisë apo të shenjtorëve më të mëdhenj). Këto fillojnë nga 1 shtatori, dita kur festohet oshënar Simeon Stiliti, fillimi i indiktionit dhe i vitit kishtar, dhe mbarojnë më 31 gusht, kur festohet Vendosja e brezit të nderuar të Hyjlindëses.

---

[444] Canart, *Le livre des Evangiles dans l'Empire Byzantin*, 19 [1221] - 20 [1222]. Shih gjithashtu: Morgan Ward Redus, *The Text of the Major Festivals of the Menologion in the Greek Gospel Lectionary*, Studies in the Lectionary Text of the Greek New Testament 2, nr. 2 (Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1936), 1-34.

[445] Sofia Kotzabassi and Nancy Patterson Ševčenko, *Greek Manuscripts at Princeton* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010), 3-7, fig. 1-9. Canart, "Le livre des Évangiles dans l'Empire Byzantin," 8 [1210] - 9 [1211].

Pas plotësimit të ciklit festiv dymbëdhjetëmujor, jepen edhe disa lexime të tjera, ato që quhen "ungjij rastësorë" dhe që lexohen gjatë përkujtoreve të ndryshme, gjatë shërbesave të "Litisë" (edhe kjo një lutje që zgjat gjithë natën) dhe të "Tërënatës" (f 306^{v}), si dhe për kujtimin e shenjtorëve të ndryshëm (f 307^{r}). Vijojnë (f 307^{v}) shtatë leximet ungjillore të mëngjesores që fillojnë nga e diela e parë pas Pashkës, deri të dielën e Gjithë Shenjtorëve. Ungjijtë mëngjesorë dhe apostujt, që zakonisht ndjekin pjesët e festave të palëvizshme, vendosen në fund (f 308^{r}).

Përmbajtja dhe struktura e Kodikut të Korçës 93

Kodiku i Korçës nr. 93 paraqitet si një dorëshkrim i plotë ungjillor, i ndërtuar sipas traditës bizantine të shekujve IX-X, ku përbërja tekstuale ndërthur elementet e paraqitjes së kanoneve të Eusebit, miniaturat e ungjillorëve dhe strukturat liturgjike që pasojnë katër Ungjijtë. Dorëshkrimi hapet me Letrën e Eusebit drejtuar Karpianit (fl 2r-3v), një tekst themelor që shpjegon përdorimin e Kanoneve të kryqëzuara. [446] Menjëherë pas saj qëndrojnë kanonet e Eusebit (fl 4r-8r), të paraqitura pjesërisht (kanonet 1-3 dhe 6-10), duke i dhënë lexuesit instrumentin e harmonizimit të katër ungjijve.[447]

Pjesa ungjillore nis me Ungjillin sipas Mateut, i cili paraprihet nga tabelat e kapitujve (fl 10r-11r)[448] dhe një *hypothesis* (fl 11v-12r),[449] përmbledhje tradicionale që përshkruan origjinën, strukturën dhe synimin teologjik të ungjillit. Miniatura e ungjillorit Mate (fl 12v) shënjon fillimin ikonografik të tekstit. Pas saj, vijon trupi i plotë i Ungjillit (fl 13r-89v), që përmbyllet me kolofonin e zakonshëm "Evangélion kata Matthaîon" (Εὐαγγέλιον κατὰ Ματθαῖον).

E njëjta strukturë përsëritet për Ungjillin sipas Markut: kapitujt (fl 90r-91r),[450] hypothesis (fl 91v-92r)[451] që shpjegon rolin e Markut si dishepull i Petros, miniatura e ungjillorit Mark (fl 92v) dhe teksti i plotë i ungjillit (fl 93r-138v), i mbyllur me kolofonin përkatës. Struktura vazhdon me Ungjillin sipas Lukës, përsëri me kapituj (fl 139r-140v),[452] hypothesis (fl 140v-141r),[453] miniaturën e Lukës (fl 141v) dhe trupi ungjillor (fl 142r-223v) që fillon me hyrjen klasike "Pasi shumë veta u përpoqën" ("Ἐπειδήπερ πολλοὶ ἐπεχείρησαν…").

---

[446] Jacques-Paul Migne, red., *Eusebii Pamphili, Caesareae Palaestinae episcopi, opera omnia quae extant*, tomus quartus, *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, vëll. 22 (Paris: J.-P. Migne, 1857), 1275-78. *Nestle-Aland Novum Testamentum Graece*, post Eberhard et Erwin Nestle, bot. 27 i rishikuar, red. Barbara Aland, Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini dhe Bruce M. Metzger (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1993), 84*-85*. Maurits Geerard, red., *Clavis Patrum Graecorum*, vëll. 2, *Ab Athanasio ad Chrysostomum*, Corpus Christianorum (Turnhout: Brepols, 1974), nr. 3465.
[447] Migne, *Eusebii Pamphili*, PG 22: 1287-1292; *Nestle-Aland Novum Testamentum Graece*, 85*-89*.
[448] Hermann Freiherr von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt*, vëll. 1 (Berlin: A. Glaue, 1902-1907; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1913), 405-407.
[449] H. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments*, 1: 314 [120].
[450] H. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments*, 1: 407-409.
[451] H. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments*, 1: 314-315 [120].
[452] H. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments*, 1: 314-315 [120].
[453] H. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments*, 1: 315 [120].

Në pjesën e katërt, dorëshkrimi paraqet Ungjillin sipas Joanit, me kapitujt hyrës (fl 224r),[454] hypothesis (224v-225r)[455] që e quan Joanin "ἔξαρχος τῶν εὐαγγελιστῶν", miniaturën e ungjillorit (fl 225v) dhe tekstin e plotë (fl 226r-281r) që hapet me "Në fillim ishte Fjala" ("Εν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος").

Pas mbylljes së katër ungjijve, dorëshkrimi kalon në një seksion të gjerë liturgjik, element tipik i kodikëve të përdorur në praktikën kishtare. Ai nis me një *Sinaksar liturgjik të leximeve të ungjijve për tërë vitin* (fl 282r-295v),[456] i cili organizon radhën javore dhe kremtore të perikopeve, duke filluar me leximet nga Joani për periudhën pas Pashkës, vijuar me rregullat për Mateun, Markun dhe Lukën. Këtu përfshihen edhe lexime të veçanta për *pannychides*, për Javën e Madhe, për pasionet, si edhe një seri leximesh të ngjalljes (të ashtuquajturat "evangjelia anastasima").

Më pas, dorëshkrimi përfshin një *Menaion të shkurtër* (fl 296v-306v)[457] me leximet nga 1 shtatori - 31 gusht, ku për secilën ditë shënohet perikopeja përkatëse ungjillore, duke filluar me kujtimin e Shën Simeon Stiliti në 1 shtator. Ky seksion pasohet nga një seri tabelash me lexime të posaçme, në fletët 306v-307r, të cilat përdoren në rrethana të jashtëzakonshme. Ato lidhen me përurime kishash, kohë tërmetesh, liti falënderuese ose lutësore, periudha lufte, raste thatësire, qethje monastike, lutje për të sëmurët, si edhe me raste vdekjesh dhe ceremoni mortore.

Dorëshkrimi mbyllet me dy seksione sinoptike. I pari përmban një tabelë perikopesh për kategori të ndryshme shenjtorësh, si engjëj, profetë, apostuj, martirë, hierarkë dhe gra oshënare, në fletët 307r-307v. I dyti përmban listën e leximeve të mëngjesores së të dielave, në fletët 307v-308r, të renditura nga e diela e Antipashkës deri në Pentikosti. Në fund, paraqiten edhe tabelat e korrespondencës ndërmjet tingujve, ungjijve mëngjesorë dhe leximeve ungjillore e apostolike (fl 308r-309r), që shërbenin si udhëzues praktik për përdorim liturgjik gjatë gjithë vitit.

Në tërësi, përmbajtja e Kodikut të Korçës 93 paraqet një korpus të plotë ungjillor-liturgjik, ku teksti biblik ndërthuret me aparatin e tij shpjegues, ikonografinë paraqitëse dhe mekanizmin e leximeve të rregullta kishtare. Në këtë mënyrë, dorëshkrimi nuk është vetëm një kodik me katër Ungjijtë, por një libër i plotë kishtar, që mbulon si leximin e përditshëm, ashtu edhe praktikën liturgjike të tërë vitit.

Aparate ndihmëse për leximin dhe orientimin tekstual

Tek dorëshkrimet e katërungjillorëve vërehen edhe disa elementë të ndryshëm, të cilët kanë funksion ndihmues gjatë leximit personal apo publik. Këta elementë mund të

[454] H. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments*, 1: 411.
[455] H. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments*, 1: 320-321; Wanda Wolska-Conus, ed. dhe përkth., *Cosmas Indicopleustès. Topographie chrétienne*, vëll. 1, Sources chrétiennes 141 (Paris: Les Éditions du Cerf, 1968), 303-305. François Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, bot. 3, Subsidia Hagiographica 8a (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957), nr. 919c. Maurits Geerard, red., *Clavis Patrum Graecorum*, vëll. 3, *A Cyrillo Alexandrino ad Johannem Damascenum*, Corpus Christianorum (Turnhout: Brepols, 1979), nr. 7468.
[456] Gregory, *Textkritik des Neuen Testamentes*, 1: 343-364.
[457] Gregory, *Textkritik des Neuen Testamentes*, 1: 365-384.

datohen ose në të njëjtën kohë me shkrimin e dorëshkrimit, ose janë shtuar me kalimin e kohës nga persona të ndryshëm në kohëra të ndryshme.

Tituj ose mbishënimet e kapitujve. Çdo kapitull, sipas sistemit të kodikut *Alexandrinus* dhe shumë dorëshkrimeve të tjera, përfshi edhe kodikun e Korçës nr. 93, janë të pajisur me tituj/mbishënime, të cilët përshkruajnë përmbajtjen e kapitullit. Këta tituj fillojnë me parafjalën "mbi" ose "rreth" dhe zakonisht shkruhen me bojë të kuqe. Tek kodiku i Korçës nr. 93, p.sh. kapitulli I i ungjillit sipas Lukës, që fillon në vargun 2.1, ka titullin "Mbi regjistrimin" (f 146^{v}), është i shkruar me shkrim germëmadh dhe bojë të kuqe të thellë. Titujt e kapitujve të kodikut të Korçës nr. 93 jepen në pjesën e sipërme apo të poshtme të fletës sa herë fillon kapitulli (p. sh. f 146^{v}, f 155^{v}, etj.).

Mbishënime dhe nënshënime. Në dorëshkrimet e Dhiatës së Re, mbishënimet përcaktojnë titullin e një pjese libri ose të njësive që përbëjnë gjithë vëllimin. Nënshënimet përcaktojnë fundin e çdo libri. Tek kodiku i Korçës nr. 93 mbishënimet paraqiten të shkurtra dhe shërbejnë si titull tek Letra e Eusebit për Karpianin (f 8^{r}), tek përmbajtja e kapitujve (f 10^{r}, 90^{r}, 139^{r}, 224^{r}), tek katër hypotheses (f 11^{v}, f 91^{v}, f 140^{v}, f 224^{v}), në fillim të çdo ungjilli dhe, në fund, tek sinaksari dhe menologi (f 282^{r}). Po ashtu, të shkurtra dhe të thjeshta janë edhe nënshënimet që i hasim vetëm në fund të tre ungjijve (f 89^{v}, f 138^{r}, f 123^{v}), ku përsëritet titulli i mbishënimeve gjegjëse.

Referencat me numra. Eusebi, siç referuam më sipër, ndau ungjijtë në pjesë të shkurtra të numërtuara, me qëllim lehtësimin e gjetjes së pasazheve të ngjashme dhe i përmblodhi në dhjetë tabela. Në Letrën e tij për Karpianin, Eusebi shpjegon se në kufijtë e tekstit të ungjijve shkruhet, me bojë të zezë, numri i pjesëve sipas radhës, kurse numri i dytë, me ngjyrë të kuqe, shenjon numrin e tabelës që i përgjigjet pjesës në fjalë. Këto referenca numërore / nënndarje jepen në kufirin e majtë të fletëve tek kodiku i Korçës nr. 93, shkruar nga dora e parë, ku me ngjyrën bojëkafe jepet numri i pjesës, ndërsa me ngjyrë të kuqe të thellë numri referues i tabelave të Eusebit. Gjithashtu, anash ose poshtë titujve, shënohen me shkurtime ungjijtë që kanë përmbajtje të ngjashme me atë që tregon titulli.

Shenja nënndarjesh brenda tekstit. Gjatë periudhës bizantine shkruesit përpiqeshin t'ua lehtësonin lexuesve kuptimin e tekstit, duke theksuar nënndarjet brenda tekstit. Për këtë qëllim filluan të përdorin shenja të ndryshme treguese, si hapësira boshe, të cilat liheshin në fund të një kapitulli ose shenja pikësimi të theksuara, një vijë horizontale që dilte jashtë kufijve të rreshtit (quhet *paragraf* dhe i dha këtë emër paragrafit të sotshëm), ose zhvendosja e germës së parë të rreshtit jashtë kufijve të tekstit (me kalimin e kohës fillon edhe të dekorohet artistikisht), duke treguar, kështu, fillimin e një kapitulli apo të një pjese. Shenja të tilla hasen gjatë gjithë tekstit të kodikun të Korçës nr. 93 dhe kryesisht në tre forma: 1) fillimi i çdo kapitulli dallohet nga theksimi i germës së parë të fjalës së parë dhe nga zhvendosja e germës së parë të vargut pasardhës. Këto germa janë të mëdha, shkruar me ar dhe rrethuar me një kontur në ngjyrë të kuqe; 2) fillimi i seksioneve të nënndarjeve përcaktohet me vendosjen e një "boshllëku" dhe me theksimin e lehtë të germës së parë të fjalës dhe, siç ndodh edhe në rastin e kapitujve, duke zhvendosur germën e parë të vargut pasardhës, por pa shtuar shenja të tjera dalluese. 3) Nënndarjet e tjera më të vogla brenda tekstit shënohen me vijën horizontale në kufijtë majtas tekstit. (17^{r-v}, 18^{r-v}, 24^{r-v}, etj.).

Analizë kodikologjike

Kodiku i Korçës 93 është një dorëshkrim i shkruar në fillim të shek. X dhe përbën një nga shembujt më karakteristikë të prodhimit të librave në atë periudhë. Përbëhet nga 308[458] fletë pergamene me përmasa 153 x 120 mm[459]. Teksti i katër ungjijve, i cili përbën dhe formën fillestare të kodikut, është i shkruar në pergamenë të hollë, të punuar mirë, me ngjyrë të bardhë qumësht. Fletët 12, 92, 141, 225, përmbajnë miniaturat e katër ungjillorëve dhe pjesët e *hypotheses* dhe ndodhen të vendosura përballë fillimit të ungjijve gjegjës, në pergamenë me tjetër cilësi nga ajo e tekstit. *Sinaksari*, që përmban leximet e festave të lëvizshme dhe *Menologu,* që përmban leximet e festave të palëvizshme sipas kalendarit bizantin, janë shkruar në pergamenë jo të njëjtë me atë të ungjijve dhe, së bashku me fletët e katër miniaturave, i janë shtuar kodikut në një periudhë të mëvonshme.

Sipërfaqja e shkruar e tekstit të katër ungjijve ka përmasa 105 x 75 mm[460] dhe paraqitet në formë kryqi me 26 rreshta (8 rreshta në pjesën e sipërme dhe të poshtme, 10 në pjesën horizontale), një dukuri veçanërisht e rrallë në historinë e dorëshkrimeve bizantine. Edhe letra e Eusebit për Karpianin (fl. 2r-3v) ndjek formën e kryqit, por në segmentin e poshtëm merr trajtë trapezi që zgjerohet gradualisht, pa tejkaluar gjatësinë e seksionit horizontal.

Ky ndërtim në formë kryqi dëshmohet edhe në dorëshkrime të tjera, të shkruara pjesërisht ose tërësisht sipas së njëjtës mënyrë. Ndër to mund të përmenden Katërungjillëshi i Princeton, Univ. Cod. Garrett. 1 (fundi i shek. IX - fillimi i shek. X)[461], Dumbarton Oaks MS 3 (f. 253v, 1084)[462], Ungjilltari Dumbarton Oaks MS 1 (f. 44r-47v, 49r-85v, 94r-131v; gjysma e dytë e shek. XI)[463], Psalteri gr. 214 i Bibliotekës

[458] Në anën recto të fletëve të dorëshkrimit dallohet numërtimi i fundit në pjesën lart-djathtas të fletës, shkruar me numra arabë dhe me laps të zi, pasi kodiku u bë pjesë e fondit të AQSh. Duket se fleta e parë ka humbur në një kohë të paditur, duke krijuar çrregullim në numërim, pasi edhe sot numërtimi fillon nga numri rendor 2. Në vijim, këtu do t'i referohemi numërtimin ekzistues të dorëshkrimit, meqenëse ky numërtim nuk është zëvendësuar dhe mbetet ende në fuqi.

[459] Këto përmasa ndryshojnë vetvetiu në dorëshkrim; kjo ndodh sidomos me përmasën e dytë, pra me gjerësinë e fletëve. Të njëjtat përmasa jep Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri*, 172 dhe Mullen, "Dorëshkrimet biblike," 227. Përmasa të ndryshme, 150 x 120 mm. jep Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 74; Džurova and Canart, *Le rayonnement de Byzance*, 31. Rembeci dhe Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça,* vol. 1: 46-57.

[460] Veçori përbën fl. 211r ku teksti zmadhohet për shkak të shtimit të rreshtave me një më tepër. Përmasa të ndryshme: 130 x 65 jep Mullen, "Dorëshkrimet biblike," 227.

[461] Kotzabassi and Ševčenko, *Greek Manuscripts at Princeton*, 3-7, fig. 1-7; shih gjithashtu Kenneth W. Clark, *A Descriptive Catalogue of Greek New Testament Manuscripts in America* (Chicago: University of Chicago Press, 1937), 61-63, fig. VII; William H. P. Hatch, *The Principal Uncial Manuscripts of the New Testament* (Chicago: University of Chicago Press, 1939), fig. LX.

[462] Nadezhda Kavrus-Hoffmann, *Greek Manuscripts at Dumbarton Oaks* (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2022), 296-302; Sirarpie Der Nersessian, "A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks," *Dumbarton Oaks Papers* 19 (1965): 153-206.

[463] Kavrus-Hoffmann, *Greek Manuscripts at Dumbarton Oaks*, 289-312; Jeffrey C. Anderson, *The New York Cruciform Lectionary* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1992), 81-88.

së Moskës (gjysma e dytë e shek. XI)[464], Ungjilltari i New York-ut, Pierpont Morgan Cod. M 692 (gjysma e parë e shek. XII)[465], Ungjilltari i Londrës, Brit. Libr., Add. Ms. 39603 (gjysma e parë e shek. XII)[466] dhe Ungjilltari i Iviron 1404 në Malin Atos (fundi i shek. XI - fillimi i shek. XII)[467], të gjitha në shkrim germëvogël. Megjithëkëtë, Katërungjillëshi i Korçës nr. 93 duket të jetë një nga dorëshkrimet më të hershme të shkruara në *shkrim germëvogël Bouletée* me të gjithë tekstin e katër ungjijve në formë kryqi. Përjashtim bën Princeton Cod. Garrett. 1, i cili paraqet të njëjtën formë, por është i shkruar me shkrim germëmadh. Të gjitha dorëshkrimet e tjera në shkrim germëvogël me këtë ndërtim i përkasin periudhave më të vona (gjysma e dytë e shek. XI - shek. XII) dhe janë prodhuar në punishtet e Konstandinopojës[468].

Ndryshe nga teksti në formë kryqi i katërungjillëshit, sinaksari (fl. 282r-295v) është shkruar në një kolonë, me 22-25 rreshta për fletë. Edhe menologu dhe leximet ungjillore (fl. 296r-309r) paraqiten në një kolonë, përveç fl. 308r-309r, ku teksti është i organizuar në tabela me 18 rreshta, numër që mbetet i pandryshuar.

Vijëzimi i pergamenës së kodikut të Korçës nr. 93 është realizuar me një mjet të mprehtë në anën e qimeve, aq fort sa në disa fletë (fl. 78, 94-100) shfaqet si kornizë e gdhendur edhe në anën e mishit. Skema e vijëzimit për tekstin në formë kryqi përbëhet nga 6 vija vertikale dhe 29 horizontale. Dy vijat e dyfishta të jashtme përcaktojnë kufijtë e pjesës horizontale të kryqit, ndërsa hapësira ndërmjet tyre zakonisht mbetet bosh ose përmban vetëm kapitujt dhe germat e zhvendosura. Kufijtë e pjesëve të tjera të kryqit përcaktohen nga dy vijat e brendshme. Nga 29 vijat horizontale, vetëm 26 mbajnë tekst. Hapësirat tek tre vijat e sipërme dhe zona e poshtme zakonisht mbeten bosh, përveç rasteve ku shënohet mbishënimi i pjesës ungjillore ose i kapitullit. Vijëzimi i fletëve të sinaksarit (fl. 282-295) është njëkolonësh dhe i kategorizuar si tipi 20B1 sipas sistemit Leroy, I.2c sipas Lake[469], dhe 12←——34 sipas A. Tselikas[470]: katër vija vertikale përcaktojnë kufijtë e kolonës, ndërsa 24 vija horizontale nisin nga brendësia (shpina) dhe përfundojnë te vija e katërt vertikale. Ndërkohë, vijëzimi i fletëve që mbajnë menologun (fl. 296-309) i përket tipit 20D1 sipas Leroy, I.2b sipas Lake[471], dhe 12——34 sipas A. Tselikas[472]: teksti kufizohet nga katër vija vertikale, ndërsa 18 vija horizontale shtrihen nga vija e dytë vertikale deri te e treta.

---

[464] Vera Dmitriyevna Likhachova, *Byzantine Miniature: Masterpieces of Byzantine Miniature of IXth-XVth Centuries in Soviet Collections* (Moscow: Iskusstvo, 1977), nr. 24.
[465] Anderson, *The New York Cruciform Lectionary*, 13-29.
[466] *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum,* 84-85; Richard*, Inventaire des manuscrits grecs*, 76-77; Gary Vican, *Illuminated Greek Manuscripts*, 112-113.
[467] Në bibliografi më të vjetra njihet si kodik pa numër. Stylianos M. Pelekanidis, Panayotis C. Christou, Christos Tsioumis dhe Sotiris N. Kadas, *The Treasures of Mount Athos: Illuminated Manuscripts, Miniatures, Headpieces, Initial Letters*, vëll. 1, *The Protaton and the Monasteries of Dionysiou, Koutloumousiou, Xeropotamou and Gregoriou* (Athens: Ekdotike Athenon, 1974), 344-45, fig. 268-271.
[468] Αγγελική Μητσάνη, "Άθως, Λαύρας Δ46. Ένα «στουδιτικό» μηνολόγιο από το τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα," *Δελτίον της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας* 15 (1989-1990): 257-270. Rembeci dhe Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça,* vol. 1: 46-57.
[469] Leroy dhe Sautel, *Répertoire de réglures*, 45: 20B1.
[470] Αγαμέμνων Τσελίκας, "Αριθμογραμμική παράσταση των τύπων των χαρακώσεων των χειρογράφων," *Θησαυρίσματα* 13 (1976): 297-318.
[471] Leroy and Sautel, *Répertoire de réglures*, tab. 116: I,2b.
[472] Τσελίκας, "Αριθμογραμμική παράσταση," 297-318.

Në tërësi, dorëshkrimi përbëhet nga 42 fashikuj. Prej tyre, 31 janë katërfletësh; një është trefletësh, në fletët 304r-309v; dy fashikuj përbëhen nga tri fletë, në fletët 4r-9v[473] dhe 290r-295v; dy janë dyfletësh, në fletët 2r-3v dhe 280r-281v; dy fashikuj përbëhen nga gjashtë fletë, në fletët 4r-9v dhe 290r-295v; një fashikull përbëhet nga shtatë fletë, në fletët 85r-91v; ndërsa tre fashikuj përbëhen nga nëntë fletë, në fletët 92r-100v, 141r-149v dhe 225r-231v. Më vonë, dorëshkrimit i janë shtuar edhe tri fletë të pavarura me miniaturat e ungjillorëve. Vendosja e fletëve në çdo fashikull ndjek sistemin klasik bizantin të vendosjes së fletëve ballë për ballë në çifte, në mënyrë që në çdo fashikull ana e mishit e njërës fletë të ndodhet kundruall me anën e mishit të tjetrës, dhe ana e qimeve të njërës fletë kundruall me anën e qimeve të tjetrës. Fashikujt mbajnë dy numërtime të mëvonshme, të realizuara nga dy shkrues të ndryshëm. Shkruesi A përdor numra grekë me germa të vogla, të shkruara me bojë kafe dhe të vendosura në fund të fletës së parë dhe të fundit të çdo fashikulli. Shkruesi B përdor numra grekë me germa të mëdha, të shkruara me bojë kafe të theksuar dhe të vendosura në një pozicion tjetër të fletëve.[474] Numërtimi i shkruesit A, më i vjetri, ruhet pjesërisht për shkak të prerjeve gjatë lidhjes së mëvonshme; ai është i dukshëm nga fashikulli 4 (i shënuar prej tij si "2") deri në fashikullin 38 (i shënuar si "36"). Numërtimi i shkruesit B shtrihet në të gjithë fashikujt, përfshirë edhe fletët e shtuara, nga fashikulli 2 (i shënuar si "1") deri në fashikullin 42 (i shënuar si "39"), duke sugjeruar se ky numërtim i dytë është bërë gjatë ose menjëherë pas lidhjes së fundit të kodikut. Disa nga germat e shkruesit B ("Δ", "Θ", "Z") paraqesin tipare të qarta të alfabetit cirilik, çka tregon njohje të kufizuar të greqishtes[475]. Dy sistemet e numërtimit dallojnë në segmentet fillestare (fl. 9v-100v), ku numërtimi më i vjetër mbetet prapa me një njësi, dhe në segmentet e fundit (fl. 222r-280r), ku ai ecën përpara me një njësi më shumë; ndërkaq në fashikujt qendrorë (fl. 101r-121v) numërtimet përputhen. Analiza e strukturës së dorëshkrimit tregon se

[473] Katërfletëshi 4r-9v përmban 6 fletë. Është humbur dyfletëshi i mesit, duke krijuar mungesën e kanonit IV dhe V të Eusebit. Axinia Džurova në artikullin e saj *Le Tétraévangile Korçë 93*, 73-97, referon se tek kodiku i Korçës nr. 93 mungojnë në total pesë tabela (të dekoruara) nga kanonet e Eusebit. Duke krahasuar tabelat e kodikun tonë me botimin kritik të Dhiatës së Re (Nestle-Aland, botimi 27), konstatuam se në fillim të kanoneve nuk mungon një tabelë e plotë, por vetëm rreshti i parë i tabelës, i cili është fshirë me kohën. Gjithashtu, tek kanoni III nuk mungojnë rreshta, por është i plotë. Në përgjithësi konstatuam mungesë të disa rreshtave në të gjitha tabelat. Ndërkohë, duke llogaritur hapësirën që zënë kanonet, duke pasur parasysh madhësinë e shkrimit dhe numrin e rreshtave, arritëm në përfundimin se nuk kanë humbur katër fletë / dy dyfletëshe (siç referon Džurova), por vetëm një dyfletësh, në të cilin fare lirshëm do të mund të vendoseshin kanonet IV dhe V. Duke u mbështetur në sa më sipër, kodiku i Korçës nr. 93 në formën e vet fillestare ka pasur 12 ose 13 tabela, dhe jo 16 ose 17, siç sugjeron Džurova (shih: Džurova, *Le Tétraévangile Korçë 93*, 81). Axinia Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix: le Tétraévangile Korçë 93," në *Manuscrits grecs enluminés des Archives Nationales de Tirana. VIe-XIVe siècles. Études choisies*, vëll. 1, *Texte* (Sofia: Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev", Université de Sofia "St. Clément d'Ohrid", 2011), 73-97. Rembeci dhe Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça,* vol. 1: 45, shën. 106a.

[474] Numërtimi në fletët e dorëshkrimit ndodhet në pozicionet: poshtë-mes, poshtë-majtas, poshtë-djathtas, lart-mes dhe lart-majtas.

[475] Shkruesi B e ndryshon rendin e rregullt të numërtimit me numra të greqishtes kur numërton fletët e kapitujve të ungjillit sipas Markut, duke vendosur pas numrit ΜΣτ' numrin ΜΜ' dhe menjëherë pas tij numrin ΜΘ' (f 91r). Gjithashtu, po ky shkrues numërton me rend të kundërt germash disa fashikuj, kryesisht kur mungon ose nuk duket numërtimi i parë, si në fletët 84v (ΑΙ' në vend të ΙΑ'), 85r (ΒΙ' në vend të ΙΒ'), në fletët 101r-108v (ΓΙ' në vend të ΙΓ'), 109r-116v (ΔΙ' në vend të ΙΔ'). Rembeci dhe Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça,* vol. 1: 46-57.

numërtimi i parë pasqyron me saktësi vijimësinë origjinale të fashikujve të pjesës më të hershme të kodikut. Këto mospërputhje nuk tregojnë mungesa substanciale, me përjashtim të një dyfletëshi të humbur midis fl. 6-7, që ka përmbajtur kanonet IV dhe V të Eusebit.

Sa i takon gjendjes fizike, kodiku i Korçës nr. 93 ruhet sot në një gjendje përgjithësisht të mirë. Përjashtim bëjnë fl. 19, e cila është e grisur dhe e shkëputur nga trupi i dorëshkrimit, si dhe fl. 75, që paraqet një grisje në qoshen e sipërme majtas. Dëmtimet janë të pritshme për një dorëshkrim të kësaj moshe dhe përfshijnë si shenjat e përdorimit njerëzor, ashtu edhe degradimin natyror në kohë. Këto dëmtime dallohen veçanërisht në tekstin e kanoneve të Eusebit, ku fshirja e bojës e ka bërë tekstin pjesërisht të palexueshëm. Gjithashtu, konsumimi ka prekur dekoret e tabelave të Eusebit, ku shpërbërja e pjesshme ose e plotë e ngjyrave është aq e theksuar sa në disa zona duket qartë pergamena e bardhë.

Analiza paleografike

Kodiku i Korçës 93 është shkruar me shkrim germëvogël të tipit *Bouletée*, shkrim i përdorur gjerësisht në dorëshkrimet bizantine të shek X[476]. Shkrimi germëvogël *Bouletée* u krijua në kryeqytetin e Perandorisë Bizantine që të plotësonte të njëjtat funksione për "sacra scriptio", të cilat deri në atë kohë i përmbushte shkrimi germëmadh. Shkrimi *Bouletée* u identifikua fillimisht nga Jean Irigoin, ndërsa studimin sistematik e ndërmori Maria Luisa Agati[477]. Sipas Irigoin-it, dorëshkrimet e shkruara me Bouletée datohen mes viteve 913-985, ndërsa pas gjysmës së dytë të shek. X ky shkrim shfaq shenja të qarta dekadence. Irigoin identifikon disa tipare karakteristike të Bouletée-së së arrirë, ndër të cilat veçohen boshti pingul i shkrimit, trajta e rrumbullakosur e germave dhe pakësimi i nyjëtimeve në zgjatimet fundore. Këtë formë standarde Agati e përcakton si "Bouletée canonica" [478]. Përdorimi i Bouletée-së së rregullt vazhdon edhe pas mesit të shek. X, por gradualisht zëvendësohet nga tipa të tjerë shkrimi, si "tipi i murgut Efrem" dhe forma e hershme e *Perlschrift*[479].

Kodikshkruesi i parë paraqet një shkrim të vogël, të shpenguar dhe të lehtë për t'u lexuar, me ruajtje të boshtit vertikal dhe me një anim të lehtë djathtas. Ndër veçoritë më karakteristike të dorës së tij është përdorimi i disa germave të shkrimit germëmadh

[476] Në studime më të hershme kodiku është datuar në shek. XII nga Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë," 172-173; në shek. XIII nga Mullen, "Dorëshkrimet biblike," 227; dhe Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 181-182. Ridatimi i parë i saktë i kodikut në gjysmën e parë të shek. X është bërë nga Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 58-60; Rembeci dhe Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça,* vol. 1: 46-57. Të njëjtin datim ndjekin edhe studimet e mëvonshme: Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 73-97; Džurova and Canart, *Le rayonnement de Byzance*, 631-632; Kavrus-Hoffmann, "Producing New Testament Manuscripts in Byzantium," 132.

[477] Jean Irigoin, "Une écriture du Xe siècle: la minuscule bouletée," në *La Paléographie grecque et byzantine*, Colloques Internationaux du CNRS 559 (Paris: Éditions du CNRS, 1977), 191-199; Maria Luisa Agati, *La minuscula "Bouletée"*, 2 vols. (Città del Vaticano: Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, 1992).

[478] Agati, *La minuscula "Bouletée"*, 1:87-88.

[479] Hunger, *Studien zur griechischen Paläographie*, 22-32.

(A, B, Γ, H, K, N) si dhe prania e një σ fundore të rrumbullakosur, më e shkurtër se forma e madhe "C", dhe zakonisht e lidhur me zanoret α, ο, ω; vetëm rrallë paraqitet e veçuar, si p.sh. në shkurtesën IC (= ΙΗΣΟΥΣ). Në fund të rreshtave vërehet gjithashtu mungesa e germës ν, e cila zëvendësohet nga një vijë horizontale. Këto karakteristika, të kombinuara, e pozicionojnë këtë shkrim brenda fazës së hershme të tipit *Bouletée*, në përputhje me kriteret e përcaktuara nga Maria Luisa Agati[480].

Në titujt e kapitujve të vendosur në kufijtë e faqes dhe në germat fillestare të kapitujve, shkruesi përdor një *shkrim të zgjedhur konstandinopolitan*, siç e ka përcaktuar Hunger, duke qenë se dorëshkrimet me tipare të ngjashme kanë origjinë konstandinopolitane[481]. Ky shkrim germëmadh, i kombinuar zakonisht me tekstet e shkruara në Bouletée, përdorej nga bukurshkruesit bizantinë për arsye estetike. Ndryshe nga kjo, titujt e kapitujve që paraprijnë çdo ungjill janë shkruar me *shkrimin e zgjedhur aleksandrin*, i cili rrjedh nga tradita e shkrimit germëmadh aleksandrin të shek. VII-VIII[482]. Për tekstin kryesor shkruesi përdor bojë ngjyrë kafe, ndërsa ngjyrën e artë dhe të kuqe e rezervon për titujt dhe germat nistore, të cilat shpesh vendosen në anën e majtë të faqes ose brenda kolonës së tekstit. Në tabelat e kapitujve shfaqet përdorimi i ngjyrës së purpurt.

Duke u mbështetur në këto elemente paleografike dhe kodikologjike, pra karakteristikat e shkrimit, vijëzimin në formë kryqi, cilësinë artistike të lartë dhe përngjasimet e qarta me grupin e 21 dorëshkrimeve luksoze konstandinopolitane të së njëjtës periudhë[483], katërungjillëshi i Korçës nr. 93 ia atribuojmë punishteve libërshkruese të Konstandinopojës, gjatë Rilindjes Maqedonase, konkretisht në kohën e mbretërimit të Konstandinit VII Porfirogjenetit.

Lidhja dhe kapakët

Historia dhe rrugëtimi i libërlidhjes janë paralele me zhvillimin e fjalës së shkruar. Lidhja e librit lindi si nevojë për t'i bërë ballë konsumimit të librave dhe është pjesë e gjenealogjisë së librit, pasi e shoqëron atë që në djep. Libërlidhja bizantine përbën kapitull më vete në historinë e lidhjes së librit, kryesisht për tiparet e jashtme uniforme dhe për shkak të temave prototipe dekorative.

Nga libërlidhja fillestare e kodikut të Korçës 93 sot nuk ruhet asnjë shenjë dhe, si rrjedhojë, nuk mundemi të hedhim dritë mbi llojin dhe cilësinë e saj. Nuk dihet as kur kjo lidhje e parë është shkëputur, gjë që shkaktoi humbjen e një dyfletëshi dhe, për pasojë, humbjen e një pjese të tabelave të Eusebit. Lidhja e sotshme e kodikut është e tipit bizantin dhe ndoshta është realizuar në shek. XVI/XVII. Kapakët janë prej druri,

---

[480] Për shembull, disa germa kanë elemente arkaike që nuk janë të zakonta për shkrimin e rregullt bouletée. Kështu, germa "**γ**" ka formën V, në vend të një shtrati që ka një zgjatim të vogël, germa e vogël "**ν**" nuk ka formë të rrumbullakosur, por paraqet një qendër drejtkëndore dhe germa "**ι**" ca herë paraqitet me formën karakteristike të shek. IX. Gjithashtu, zgjatimet e germave λ, φ, χ, por edhe të germave të tjera zgjaten me mënyrë të ndryshme nga ajo e shkrimit *bouletée élancée*. Shih: Agati, *La minuscula "Bouletée"*, 1:32-200, sidomos 314-321; për stilin *bouletée élancée*, shih 201-242.

[481] Hunger, *O κόσμος του βυζαντινού βιβλίου*, 150-151.

[482] Hunger, *O κόσμος του βυζαντινού βιβλίου*, 150-151; Cavallo, "Γράμματα Ἀλεξανδρινά," 23-54.

[483] Agati, *La minuscula "Bouletée"*, 314-319.

të prerë me të njëjtën madhësi me trupin e kodikut dhe kanë hulli përreth skajeve, çka e daton këtë lidhje para shek. XVII, kohë në të cilën libërlidhja e tipit bizantin reshti së përdoruri përfundimisht[484]. Kapakët janë të veshur me lëkurë ngjyrë kafe, mbi të cilën janë stampuar motive dekorative, duke ndjekur skema të ndryshme të motiveve në çdonjërën prej anëve, një prirje karakteristike e libërlidhjes së tipit bizantin, e cila u braktis përfundimisht në fillim të shek. XVII[485]. Dekoret e kapakut përbëhen nga kuadri qendror, në anën e sipërme dhe të poshtme të të cilit ndodhen shirita dekorativë me motive floreale.

Miniaturat dhe dekoret

Libri i dekoruar përbën pjesë të pashkëputur të historisë së artit bizantin, është plotësim themelor i pikturës monumentale dhe i pikturës së ikonave të lëvizshme, si edhe element përbërës themelor i qytetërimit bizantin[486]. Kodiku i Korçës 93 paraqet elementë ikonografikë dhe, kryesisht, dekorativë të çmuar të kohës dhe përbën pjesë të pashkëputur të historisë së artit bizantin.

Në gjashtë fletë paraqiten *kanonet e gjegjësisë* (konkordancës) së ungjijve (kanonet e Eusebit). Në çdonjërën nga miniaturat e sipërme, kanonet përmblidhen brenda tre kolonave, që përfundojnë me kapitele dhe krijojnë një hapësirë prej dy lobesh mbuluar me harqe. Tek disa nga tabelat kolonat kanë ngjyrë jeshile, kurse tek disa kafe e kuqe. Harqet, kapitelet dhe titujt janë punuar me ar. Pothuaj tek të gjitha fletët element kryesor dekorativ janë një sërë elementësh morfologjikë të ndryshëm ndërtesash apo motivesh arkitekturore, floreale dhe zoomorfe.

Në kodikun e Korçës 93 ruhen të *katër miniaturat* e ungjillorëve Mate, Mark, Luka dhe Joan. Ungjillorët paraqiten të gjithë në fushë të artë dhe të ulur. Mbajnë të veshur tunikë të kaltër dhe mantel ngjyrë rozë të çelët. Në të katër miniaturat ndiqet i njëjti tip ikonografik i ungjillorit-shkrues, ku një libër i hapur, shkruar me germa të mëdha ari, ndodhet në gjunjët e shkruesit, kurse tjetri, po ashtu i hapur tek i njëjti pasazh, në një pult të pjerrët leximi.

---

[484] Γεώργιος Μπουδαλής, "Από τις βυζαντινές και μεταβυζαντινές σταχώσεις," në *Πρακτικά του Στ΄ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003*, Βιβλιοαμφιάστης, Παράρτημα 1, vëll. 1 (Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, 2008), 462.

[485] Carlo Federici dhe Kostas Houlis, *Legature bizantine vaticane* (Roma: Fratelli Palombi, 1988), 66-67; Κωνσταντίνος Ι. Χούλης, *Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, τέχνη και τεχνική* (Αθήνα: Εκδόσεις του Φοίνικα, 1999), 13-51. Μπουδαλής, "Από τις βυζαντινές και μεταβυζαντινές σταχώσεις," 467-468.

[486] Për dekorimin e ungjijve, shih Gabriel Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos* (Paris: A. Fontemoing, 1916), 4-14. Kurt Weitzmann, "Das Evangelion im Skeuophylakion zu Lawra," *Seminarium Kondakovianum* 8 (1938): 93-98. Kurt Weitzmann, "The Constantinopolitan Lectionary Morgan 639," në *Studies in Art and Literature for Belle da Costa Greene* (Princeton: Princeton University Press, 1954), 353-78. Kurt Weitzmann, "The Narrative and Liturgical Gospel Illustrations," në *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination* (Chicago: University of Chicago Press, 1971), 247-70. Tsuji, "Byzantine Lectionary Illustration," 34-39; Robert S. Nelson, *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book* (New York: New York University Press, 1980); F. Καδάς, "Η εικονογράφηση των Ευαγγελισταρίων του Αγίου Όρους," në *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη* (Θεσσαλονίκη, 1983), 54-67.

Dekoret e kodikut të Korçës 93 plotësohen nga gjashtë *dekore mbititullore* në formë porte, me konture kafe të kuqe, dhe pesë *germa nistore*. Në spektrin e ngjyrave mbizotëron ari, ndërsa kombinohet edhe kafja e kuqe, jeshilja e errët dhe kaltra. Motivet gjeometrike dhe bimore të dekoreve mbititullore zhvillohen mbi sfond të kaltër apo jeshile të errët. Germat nistore të punuara artistikisht ndjekin, në përgjithësi, po atë stil.

Dekoret e Kodikut të Korçës 93, parë në total, dallohen për mospërngjasimet stilistikore, çka vjen si pasojë e fazave të ndryshme të dekorimit të tij. Tabelat e gjegjshmërisë, dekoret mbititullore dhe germat nistore të katër ungjijve, elementë që i përkasin fazës së parë të kodikut (shek. X), dallohen për përdorimin e gjerë të arit, krahasuar me ngjyrat e tjera, si kafja e kuqe, jeshilja e errët dhe e kaltra. Ky stil dekorimi paraqet ngjashmëri me grupin e kodikëve që njihen si *Blau-Gold-Ornamentgruppe* (sipas terminologjisë së Kurt Weitzmann[487]), stil i cili konsiderohet i lidhur me punishtet e Kostandinopojës në fund të shek. IX dhe fillim të shek. X. Dekoret që përmbajnë elementet e rozetës (*Mandelrosette*) dhe lulen dorëzonjë na drejtojnë për nga shek. X dhe për nga qyteti i Kostandinopojës, apo zonat përreth[488]. Për sa u përket miniaturave të ungjillorëve, që janë shtuar në një fazë shumë më të vonë (fundi i shek. XIII), bëhet fjalë për punën e një piktori shumë të mirë, nga punishtet e Kostandinopojës gjatë periudhës së parë paleologiane[489].

Datimi i miniaturave të ungjillorëve të kodikut të Korçës nr. 93 ka qenë objekt debatesh të gjata. Theofan Popa e datoi dorëshkrimin si një të tërë në fund të shek. XII, ndërsa Roderic Mullen e çoi në shek. XIII. Agamemnon Celika, A. Rembeci dhe S. Çunga sugjeruan se dekorimet i përkasin dy periudhave të ndryshme, shek. X dhe shek.[490]. Axinia Džurova, përkundrazi, propozoi një datim shumë më të hershëm, në fillim të shek. X, duke pohuar se teksti, tabelat e kanoneve, dekori dhe miniaturat i përkasin së njëjtës kohë[491].

Megjithatë, krahasimet stilistikore dhe ikonografike nuk e mbështesin datimin e Džurova-s[492]. Miniaturat e kodikut dallojnë dukshëm nga punimet e dorëshkrimeve të shek. X, të tilla si Paris. Gr. 70, ku stili është i çlirët, piktoresk dhe i rrënjosur në traditën heleno-romake të "Rilindjes Maqedonase"[493]. Në kodikun e Korçës format paraqiten të ngurta, të strukturuara dhe më pak të përpunuara plastikisht. Edhe në krahasim me dorëshkrime të tjera të mesit të shek. X, si Katërungjillëshi i Stavronikitës (kod. 43)[494]

---

[487] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 7-8.
[488] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 40-41, fig. 36-37b.
[489] Rembeci dhe Çunga, The Illuminated Gospel of Korça, vol. 1: 71-83.
[490] Andi Rembeci, Sokol Çunga dhe Agamemnon Tselikas, "Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri", Tiranë 2010, paneli 28 i ekspozitës. Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 58-60.
[491] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 90. Shih gjithashtu: Džurova and Canart, *Le rayonnement de Byzance*, 32.
[492] Për një analizë të detajuar, shih Ioannis Vitaliotis, Andi Rembeci dhe Sokol Çunga "Miniaturat dhe dekoret", në Rembeci dhe Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça*, vol. 1: 78-83.
[493] Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 2: fig. 38, 40; Christian Förstel, *Trésors de Byzance: Manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale de France*, Cahiers d'une exposition 37 (Paris: Bibliothèque nationale de France, 2001), nr. 17, fig. f. 16.
[494] Për miniaturat e ungjillorëve në kodikun e Stavronikitës 43 shih: Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, tab. XXX, fig. 169-172. Gjithashtu, Παναγιώτης Κ. Χρήστου, Χρυσ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σωτήριος Ν. Καδάς dhe Αικατερίνη Καλαμαρτζή-Κατσαρού, *Θησαυροί του Αγίου Όρους:*

dhe kodiku 56 i Bibliotekës Kombëtare të Athinës, kodiku i Korçës mbetet stilistikisht më i vonë[495].

Portreti i ungjillorit Joan tek ky kodik afron shumë më tepër me stilin "voluminoz" të fazës së parë paleologiane, karakteristik për fundin e shek. XIII dhe fillimin e shek. XIV, siç e dëshmon Katërungjillëshi i Iviron 5[496]. Ngjashmëri të tjera vërehen me dorëshkrime të fund-shekullit XIII, si Z 34 sup. i Ambrosianës (1289)[497], Dd 9.69 i Cambridge (1297)[498] dhe kodiku i Varrit 37 i Jeruzalemit (1225-1275)[499]. Krahasime të ngjashme bëhen edhe me Barocci 31 (Oxford Bodleiean Library)[500], si dhe me kodikun A 46 të Lavrës së Madhe (1335), ku piktori përdor modele përpara vitit 1300 në shek. XIV (saktësisht në vitin 1335)[501].

Fakti që në periudhën paleologiane përdoren shpesh modele të shek. X - siç ndodh te Psalteri Pal. Gr. 381 dhe Psalteri i Varrit 51, apo edhe te Katërungjillëshi i Athinës nr. 118[502] - ka çuar që më parë në datime të gabuara[503]. Kjo traditë rikthimi ndikon dukshëm analizën e Džurova. Megjithëse e daton kodikun e Korçës në shek. X, ajo pranon se ikonografia e ungjillorit Joan, që paraqitet me kokën e ngritur lart, tregues i frymëzimit hyjnor, është krejt e pazakontë për shek. X dhe pranon po ashtu, se shembuj

---

Εικονογραφημένα χειρόγραφα. Παραστάσεις - επίτιτλα - αρχικά γράμματα, vëll. 4 (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών A.E., 1991), fig. 352, 353 (Luka dhe Joani).

[495] Për format e ungjillorëve në kodikun 56 në Athinë (mes i shek. X ose pak më vonë), shih: Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, tab. XXVII, fig. 151-152 (Mateu dhe Marku) dhe Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 1: *Manuscripts of New Testament Texts 10th-12th Century* (Athens: Publications Bureau of the Academy of Athens, 1978), fig. 3-6.

[496] Pelekanidis et al., *The Treasures of Mount Athos*, 2: *The Monasteries of Iveron, St. Panteleimon, Esphigmenou and Chilandari*, (Athens, 1975), fig. 19, 33 (Marku dhe Joani).

[497] Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 2: fig. 364.

[498] Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 2: fig. 381.

[499] Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες των βυζαντινών χειρογράφων* (Αθήναι-Ιεροσόλυμα, 2002), nr. 11, fig. 25.

[500] Hugo Buchthal and Hans Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople: An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy* (Dumbarton Oaks Studies 16; Washington, D.C., 1978), 112-113 dhe tab. 8-11.

[501] Buchthal and Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 30 dhe fig. 86a-b; Spyridon of the Laura dhe Sophronios Eustratiades, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1925), 6. Hans Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 1970, nr. 1 (Heidelberg: Carl Winter, 1970), 67. Anthony Cutler, *The Aristocratic Psalters in Byzantium*, Bibliothèque des Cahiers archéologiques 13 (Paris, 1985), 83-85.

[502] Hans Belting, "Zum Palatina-Psalter des 13. Jahrhunderts," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 21 (1972), repr. in *Festschrift für O. Demus zum 70. Geburtstag*, 17-38. Gjithashtu: *Joachim M. Plotzek and Ulrike Surmann, eds., Biblioteca Apostolica Vaticana: Liturgie und Andacht im Mittelalter (Erzbischöfliches Diözesanmuseum Köln, Exhibition Catalogue; Stuttgart, 1992),* 144-147. Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες των βυζαντινών χειρογράφων*, nr. 17, f. 74-77. Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, Anna Marava-Chatzinicolaou dhe Christina Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece*, vëll. 2, *Manuscripts of New Testament Texts, 13th-15th Century* (Athens: Publications Bureau of the Academy of Athens, 1985), nr. 5, f. 43-51 dhe fig. 66, 68, 70, 73 (për figurat e ungjillorëve).

[503] Në lidhje me këtë, shih Buchthal and Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 17-18.

të tillë nuk ekzistojnë në një periudhë kaq të hershme[504]. Për më tepër, mbishkrimet që shoqërojnë figurat nuk përputhen me tiparet e shkrimit të germave të mëdha të shek. X, siç dëshmojnë dorëshkrimet e sipërpërmendura të Parisit, kodiku nr. 949 të manastirit të Vatopedhit (viti 948) apo Ungjilltarit kod. 204 të Manastirit të Sinait (viti 1000)[505].

Duke marrë parasysh të gjitha këto elemente, stilin, ikonografinë, krahasimet me dorëshkrime të datuara me siguri dhe të dhënat paleografike, datimi më i arsyeshëm për miniaturat e kodikut të Korçës nr. 93 është çereku i fundit i shek. XIII ose rreth vitit 1300. Shtesa e miniaturave, bashkë me referencat, sinaksarin dhe menologun, gjithashtu të shek. XIII, tregojnë një ripërdorim liturgjik të kodikut dhe një rivlerësim të tij pikërisht në këtë periudhë.

Shënimet kronike dhe udhëtimi historik i Kodikut të Korçës nr. 93

Në katërungjillëshin e kodikut të Korçës nr. 93 mungon shënimi kodikografik përfundimtar, ai që zakonisht përmban të dhëna jetike mbi emrin e shkruesit, vendin e kopjimit dhe datën e përfundimit të dorëshkrimit. Mungesa e këtij kolofoni e privon studiuesin nga një burim i drejtpërdrejtë informacioni, por nuk përjashtohet mundësia që ai të ketë qenë dikur i pranishëm në fund të kodikut dhe të jetë humbur më herët, qoftë përpara realizimit të shtesave të mëvonshme, qoftë gjatë ndërhyrjeve të fundit në libërlidhje.

Megjithatë, dorëshkrimi ruan tre shënime të tjera, të vendosura në fletë që më parë kishin mbetur të zbrazëta. Edhe pse këto shënime janë të periudhave më të vona dhe secila paraqet tipare të ndryshme grafike, ato ofrojnë të dhëna me vlerë për historinë e libërlidhjes dhe fatin e kodikut në një etapë të caktuar të ekzistencës së tij. Sipas rendit kronologjik dhe vendosjes së tyre në tekst, këto shënime janë si vijon[506]:

fl. 9^{v}: *Ἔχει τὰ φίλ(α) δηακόσια νθ'.*
(Ka dyqind e 59 fletë).

fl. 281^{r}: *+Μη(νὶ) Ἰουν(ίῳ) ἰνδι(κτιῶνος) ε ἔτει ˛ϚχϞ' (6690=1182) + Ἐξωνήθ(η) ἡ τ(ῶν) τεσσάρ(ων) | εὐαγγελιστ(ῶν) βίβλο(ς) παρ' ἐμ(οῦ) Λου(κά) τοῦ Σκινούρη ἐν τῇ | ἁγία μο(ν)ῇ τ(ῆς) Περιβλέπτου εἰς (ὑπέρπυρα) σταθμῶν [γ'] | ἀπὸ <τὸν> τιμιώτ(ατον) (μονα)χ(ὸν) καὶ χαρτοφύλακα κὺρ Λουκᾶ ἦν καὶ | μετὰ θάνατ(όν) μου ἀφίημι.*
(Muaji qershor, indiktioni 5, viti 6690 (=1182) + U ble ky libër i katër ungjijve nga unë, Luka i Skinurit nga manastiri i shenjtë i

[504] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 90.
[505] Kurt Weitzmann and George Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai: The Illuminated Manuscripts*, vol. 1: *From the Ninth to the Twelfth Century* (Princeton, N.J., 1990), tab. V-VI, fig. 96-99.
[506] Shënimet janë botuar për herë të parë tek: Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, Tiranë 2010, në kuadrin e ekspozitës *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, organizuar me bashkëpunimin e Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave, Fondacionit Grek të Kulturës - Vatra e Tiranës, Arkivit Historik dhe Paleografik të MIET dhe Kryepeshkopatës së Kishës Ortodokse Autoqefale të Shqipërisë.

Perivleptit për 3 hiperpirë, prej murgut dhe hartofilaksit të nderuar zotit Luka, dhe mbetet pronë imja edhe pas vdekjes.)

fl. 305^{v}: Kemi numrin ,*αχκη*, (=1628) i cili duket se nuk i përgjigjet ndonjë date.

fl. 309^{r}: *+ Ἐγὸ ὁ πάπὰσ Βασίλοΐς ἔγραψα | τοῦ(το) τὸ χἀρτὴν καὶ ευλογηται. Αμίν.*
(+ Unë papa Vasili shkrova këtë letër dhe paça bekimin. Amin.)

Ἄρον οὖν σοῦ πάτερ ὀφθαλμοὺσ· καὶ ἤδε τα | σα τέκνα· κείκλω παρισταμ(ένα).
(Ule syrin tënd o atë dhe shih bijtë e tu të mbledhur në rreth.)

Për sa i përket vendit të prodhimit dhe udhëtimit historik që ka ndjekur kodiku i Korçës nr. 93, elementët paleografikë, kodikologjikë dhe artistikë, që u shtjelluan më sipër, kodikun e Korçës nr. 93 ia atribuojmë punishteve libërshkruese të Kostandinopojës. Për periudhën e mëvonshme të qarkullimit të kodikut, dritë hedhin shënime të karakterit juridik dhe pronësor të përfshira në tekst. Nga shënimet e mësipërme konstatojmë se dorëshkrimi ndodhej në shek. XII në një manastir që quhej i "Perivleptit", që identifikohet me Manastirin e Perivleptit në Kostandinopojë. Dëshmia më e rëndësishme për këtë udhëtim të mëvonshëm të dorëshkrimit ndodhet në faqen 282r-v, që është edhe faqja e fundit e pjesës ungjillore, përpara se të nisin tekstet liturgjike të shtuar më vonë.

Në këtë faqe gjendet një akt shitjeje, sipas të cilit një person me emrin Luka Skinuris i shet dorëshkrimin tonë për 3 hyperpyra (monedha bizantine ari) hartofilaksit (ruajtësi i arkivit libror) të manastirit të Perivleptit. Sipas kushteve të aktit, dorëshkrimi do t'i kalonte juridikisht manastirit vetëm pas vdekjes së Luka Skinurit, ndërsa gjatë jetës mbetej në zotërim të tij. Ky dokument i veçantë hedh dritë mbi disa aspekte të rëndësishme të historisë së kodikut. Në vitin 1182, dorëshkrimi rezulton të ketë qenë në pronësi të një personi laik, gjë jo fort e zakonshme për një libër kaq të stolisur. Po ashtu, përcaktimi i çmimit të shitjes për 3 hyperpyra[507] konsiderohet mjaft modest për një kodik që sot përmban miniatura dhe portrete ungjillorësh. Kjo mospërputhje midis çmimit dhe natyrës luksoze të dorëshkrimit tregon se fletët me miniaturat nuk ishin

[507] Transkriptimi i parë i aktit të shitjes, i kryer nga Andi Rembeci dhe Sokol Çunga në kuadër të studimit të kodikut dhe botimit të tij faksimil, kishte shënuar gabimisht vlerën 21 hyperpirë, për shkak të bojës tejet të fshirë në dorëshkrim dhe mungesës së përdorimit të llambës Wood gjatë ekzaminimit të parë. Në vitin 2021, autorët e botimit faksimil, së bashku me prof. Peter Schreiner, kryen një analizë të re dhe më të detajuar të shënimit duke përdorur llambën Wood, përmes së cilës u saktësua edhe vlera e tregtuar, nga 21 në 3 hyperpirë. Një studim i plotë dhe i detajuar mbi këtë çështje është në përgatitje nga të tre autorët dhe pritet të botohet së shpejti. Shih: Rembeci dhe Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça,* vol. 1: 67-69; Peter Schreiner, "La storia di un tesoro albanese: Il vangelo di Korcë 93", në *Akte të Kuvendit Ndërkombëtar të Studimeve Albanologjike*, Vëllimi I: Arkeologji dhe histori, përgatitur nga Shaban Sinani dhe Pëllumb Xhufi, (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë & Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 2022), 311-316.

pjesë e dorëshkrimit në kohën e shitjes dhe përforcon më tej qëndrimin tonë se fletët me miniaturat e kodikut nuk janë të njëkohshme me trupin e katër ungjijve, por janë shtuar më vonë, në çerekun e fundit të shek. XIII, ose, më e vona, rreth viteve 1300[508]. Së fundi, akti tregon se pas vdekjes së pronarit, dorëshkrimi iu dorëzua manastirit të Perivleptit, ku qëndroi me shumë gjasë për më shumë se tre shekuj.

Në faqen verso të së njëjtës fletë, Luka Skinuri ka lënë gjithashtu disa shënime, që hedhin dritë mbi statusin dhe veprimtarinë e tij. Këto shënime, disi të vështira për t'u lexuar, përmendin dërgesa mallrash drejt manastireve të ndryshme të Kostandinopojës (përfshirë manastirin e Perivleptos), të datuara me muaj dhe vite gjatë periudhës rreth viteve 1150-1181[509]. Kjo tregon se Luka Skinuri ishte një pronar tokash i pasur ose tregtar (ndoshta një pronjar), i cili furnizonte me produkte bujqësore komunitetet murgjërore të kryeqytetit. Pra, duket se ai kishte edhe një bibliotekë të vogël private; rasti i Lukës përshtatet me shembujt e tregtarëve të kamur bizantinë që zotëronin dorëshkrime të rralla në atë periudhë. Në fund të jetës së tij, Luka vendosi fatin e kodikut duke e lidhur atë me manastirin e Perivleptit, siç dëshmohet nga kti i shitjes i vitit 1182.

Pas marrëveshjes së vitit 1182 dhe vdekjes së Luka Skinurit, kodiku nr. 93 u përfshi në fondin libror të manastirit të Perivleptos. Studimet ekzistuese e identifikojnë këtë institucion me manastirin e Theotokos Perivleptos, të themeluar në Kostandinopojë nga perandori bizantin Romani III Argjiri pak pas vitit 1030[510]. Emri "Perivleptos" lidhet me pozitën topografike të manastirit, i cili ngrihej në majë të kodrës së shtatë të kryeqytetit, në një pikë prej nga, siç nënkupton edhe vetë emri (περίβλεπτος = "i dukshëm nga të gjitha anët"), shquhej gjerësisht në horizont. Ky manastir është i vetmi institucion murgjëror i periudhës bizantine që mbijetoi si komunitet fetar deri në kohët moderne, megjithëse me një emër të ri, Sulu Manastır (manastiri ku ka ujë)**,** i marrë nga burimi natyral i ujit që ndodhej pranë. Pas pushtimit osman, ortodoksët e Kostandinopojës e përdorën kishën deri më 1643. Më pas manastiri iu dha komunitetit armen nga Sulltan Ibrahim I, gjë që ndihmoi ruajtjen dhe vazhdimësinë e institucionit. Kompleksi u shkatërrua nga një zjarr i madh në 1782, u rindërtua, por u dogj sërish rreth 1872, duke humbur plotësisht karakterin e tij bizantin.

Dorëshkrime të rëndësishme të manastirit u shpërndanë në qendra të ndryshme: një kodik i shek. XIII në Oxford (Christ Church 2), tre dorëshkrime në Vatikan (Vat. gr. 399 (shek. X-XI), Vat. gr. 426 (shek. XI), Vat. Ottob. gr. 451 (shek. XI-XII), dorëshkrimi Vat. Reg. gr. 4 i vitit 1196 i kopjuar nga murg Pavël, si dhe dorëshkrimi H 36 në Athos. Ndër veprat e rëndësishme që i atribuohen bibliotekës së Perivleptos është edhe Psaltiri i perandorit Vasilit II, sot në Bibliotekën Marciana të Venecias, që

[508] Ndërkohë, bizantologia dhe historiania e artit Axinia Džurova propozon se miniaturat e kodikut janë të së njëjtës periudhë me tekstin e Katërungjillëshit (shih Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 90; Džurova and Canard, *Le rayonnement de Byzance*, 32. Për datimin e miniaturave të kodikut të Korçës 93 në shek. XIII, shih: Rembeci dhe Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça,* vol. 1: 71-83.
[509] Schreiner, "La storia di un tesoro albanese," 311-16.
[510] Schreiner, "La storia di un tesoro albanese," 311-16. Për historinë e manastirit, shih Raymond Janin, *Les églises et les monastères de Constantinople*, (Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1969), 218-222.

përmban edhe portretin e perandorit[511]. Në këtë kuadër, ruajtja e kodikut të Korçës nr. 93 në fondin e kësaj biblioteke paraqitet krejtësisht e besueshme. Burimet dëshmojnë se manastiri kishte një interes të veçantë për dorëshkrime të çmuara, gjë që vërtetohet edhe nga shënimet me karakter ekonomik, të cilat lidhen me veprimtarinë e hartofilaksit. Ky mjedis kulturor ofron një shpjegim bindës për faktin se si një dorëshkrim luksoz, siç është kodiku i Korçës 93, mbeti pjesë e koleksionit monastik për më shumë se tre shekuj.

Madje, dëshmi të tërthorta sugjerojnë se edhe pas rënies së Kostandinopojës gjatë Kryqëzatës së Katërt (1204), kur manastiri i Perivleptos kaloi nën administrimin e murgjërve benediktinë të Venedikut, pasi ndodhej brenda lagjes veneciane të qytetit, dorëshkrimi mbeti i sigurt në bibliotekën e tij[512]. Në shek. XIII, ai u pasurua me materiale të reja liturgjike, ku nga fl. 282-309 u shtua një seksion i shkruar nga dy kopistë të ndryshëm, i cili përfshin *Sinaksarin* dhe *Menologun*. Këto shtesa dëshmojnë se kodiku vazhdoi të funksiononte si libër liturgjik dhe u përshtat me nevojat e kohës, në përputhje me traditën ortodokse.

Gjatë qëndrimit të tij në manastir, dorëshkrimi pësoi edhe ndryshime fizike. Në shek. XVI/XVII ai u pajis me një libërlidhje të re, në stilin oriental-bizantin. Kapakët që ruhen sot i përkasin pikërisht këtij restaurimi, duke dëshmuar se libri vazhdonte të qarkullonte në Lindje, me shumë gjasë ende në Kostandinopojë, deri në këtë periudhë. Një seri elementesh të vogla brenda kodikut ngrenë mundësinë e kontakteve të tij me ambiente përtej hapësirës greke gjatë mesjetës së vonë. Numrimi i fletëve, i rifreskuar gjatë shtesave të shek. XIII, është bërë me një stil kaligrafik sllav, çka na ka shtyrë të mendojnë se dorëshkrimi mund të jetë ndodhur për një kohë në ndonjë zonë nën ndikim kulturor sllav, ndoshta në veriperëndim të Perandorisë Bizantine[513]. Një element tjetër është shënimi i shkurtër në fletën 309r shtesë: *"Unë prifti (papa) Vasili e shkrova këtë letër dhe paça bekimin. Amin"*. Kjo tregon se, në një moment të caktuar pas shtesave, kodiku kaloi në duart e ndonjë përdoruesi ose pronari tjetër (papa Vasili), jashtë manastirit të Perivleptos. Për fat të keq, nuk dihet asgjë më tepër për këtë person apo rrethanat e përdorimit të dorëshkrimit prej tij.

Deri në fund të shekullit XVI, duket se kodiku i Korçës 93 ruhej brenda hapësirës kishtare të Lindjes, për një kohë të gjatë në Kostandinopojë. Në fillim të shekullit XVII, megjithatë, burimet dëshmojnë largimin e tij nga kryeqyteti bizantin. Në fletën 305v është regjistruar numri kronologjik "΄αχκη", që i përgjigjet vitit 1628. Edhe pse i shkruar me shkronja greke, viti ndjek sistemin kronologjik perëndimor. Një mënyrë e tillë datimi haset zakonisht në mjedise ku tradita ortodokse bashkëjetonte me ndikimin latin, veçanërisht atë venedikas. Prandaj, data 1628 interpretohet me shumë gjasë si dëshmi e pranisë së kodikut në hapësirat e rajonit të Adriatikut apo epirote nën

[511] Janin, *Les églises et les monastères de Constantinople*, 218-222; Schreiner, "La storia di un tesoro albanese," 311-316. Për kodikun, shih Paul Jonathan Fedwick, *Bibliotheca Basiliana Universalis: A Study of the Manuscript Tradition of the Works of Basil of Caesarea*, vol. 4, *Testimonia, Liturgical and Canonical Compositions, Florilegia, Catenae, Iconography* (Turnhout: Brepols, 2000), 1207-1214.
[512] Schreiner, "La storia di un tesoro albanese," 311-16
[513] Rembeci dhe Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça,* vol. 1: 27-28.

administrimin venedikas, edhe pse gjithnjë brenda një konteksti ortodoks[514].

Pas vitit 1628, për fat të keq, historiku i kodikut për disa shekuj mbetet i mjegullt. Nga shek. XVII deri në fillim të shek. XX nuk janë gjetur ende dokumente apo shënime të drejtpërdrejta që të tregojnë për pronarët ose vendndodhjet specifike të dorëshkrimit. Rindërtimi i plotë i udhëtimit shumëshekullor të kodikut nga Kostandinopoja e deri në Korçë, mbetet një problem kompleks ende i pazgjidhur që pret hulumtime më të thelluara. Sidoqoftë, dihet që përfundimisht ky thesar i rrallë dorëshkrimor përfundoi në qytetin e Korçës, në kuadër të Kishës Ortodokse lokale (Mitropolia e Korçës) para se të shtetëzohej. Sipas të dhënave arkivore, ky dorëshkrim, së bashku me kodikun e Korçës nr. 92, iu shit Arkivit Qendror të Shtetit më 29 qershor 1985 nga Dhimitër Moskopoliti, banues në Korçë[515]. Kjo datë shënon momentin kur ky kodik u bë pjesë e koleksionit kombëtar të dorëshkrimeve bizantine (fondi 488) në Tiranë.

KODIKU I KORÇËS NR. 92

Hyrje

Kodiku i Korçës nr. 92 përfaqëson një katërungjillësh bizantin që përmban tekstin e plotë të katër Ungjijve kanonikë. Ashtu si edhe Katërungjillëshi i Korçës nr. 93 (i njohur për transkriptimin e tekstit në formë kryqi), ky kodik u përfshi në fondin e dorëshkrimeve të Arkivit Qendror të Shtetit në Tiranë vetëm në vitet ’80 të shekullit XX.

Studimet bashkëkohore kodikologjike dhe paleografike e vendosin këtë dorëshkrim në mesin e shek. X, duke e lidhur atë me klimën kulturore dhe artistike të periudhës së njohur në historiografinë bizantine si “Rilindja Maqedonase”. Ky kontekst karakterizohet, siç e kemi përmendur, nga një ringjallje e studimeve klasike, nga rafinimi i artit të dorëshkrimeve dhe nga standardizimi i formave të reja të shkrimit germëvogël në scriptorium-et perandorake dhe patriarkale. Ky datim i ri bie në kundërshtim me disa hipoteza të mëparshme të literaturës shkencore, të cilat e kishin datuar dorëshkrimin në shekujt XIII-XIV, kryesisht duke u mbështetur në pamjen arkaizuese të shkrimit dhe në karakterin konservator të dekorit. Megjithatë, analizat e detajuara kodikologjike, paleografike dhe historiko-artistike kanë treguar se dorëshkrimi i përket në të vërtetë traditës dorëshkrimore të shek. X dhe duhet kuptuar brenda zhvillimeve estetike dhe teknike të kësaj periudhe.

Dorëshkrimi paraqet një interes të veçantë për shkak të cilësisë së tij të lartë materiale dhe artistike. Teksti është shkruar tërësisht me bojë të kuqe kermes (cinnabar) mbi pergamenë të përzgjedhur me kujdes, ndërsa elementet dekorative dhe germat nistore janë stolisur me fletë ari, një praktikë që lidhet zakonisht me dorëshkrime

[514] Schreiner, “La storia di un tesoro albanese,” 311-316. Për dorëshkrime me tipologji të ngjashme datash, shih Peter Schreiner, red., *Die byzantinischen Kleinchroniken*, vëll. 1, *Einleitung und Text*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 12/1, *Chronica Byzantina Breviora* (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1975), 353-371.
[515] Arkivi Qendror Shtetëror, “Libër i materialeve të dorëzuara në vitet 1963, 1966-1987”.

luksoze të prodhuara për patronë të rangut të lartë. Këto karakteristika sugjerojnë se kodiku mund të ketë qenë porositur nga një personalitet i rëndësishëm kishtar, ndoshta një mitropolit apo patriark, ose edhe nga një rreth i lidhur me oborrin perandorak.

Kodiku i Korçës nr. 92 është një katërungjillësh bizantin me përmbajtjen e plotë të katër Ungjijve kanonikë. Studimet më të fundit e datojnë këtë dorëshkrim në mesin e shek. X, duke e konsideruar si një produkt të periudhës së ashtuquajtur "Rilindja Maqedonase" në artin bizantin. Ky datim vjen në kundërshtim me mendimet e disa studiuesve të mëparshëm, të cilët e patën datuar kodikun në shek. XIII-XIV, bazuar te pamja arkaizuese e shkrimit dhe dekorit. Gjithsesi, analiza e detajuar kodikologjike, paleografike dhe artistike ka treguar se Korçë 92 i takon në të vërtetë traditës dorëshkrimore të shek. X. Kodiku paraqet interes të veçantë për shkak të cilësisë së lartë materiale e artistike. I shkruar tërësisht me bojë të kuqe kermes (cinnabar) dhe i stolisur me ar, ai mund të jetë porositur nga një personalitet i lartë kishtar ose oborri perandorak. Më poshtë do të paraqitet një analizë e plotë e kodikut, duke përfshirë karakteristikat kodikologjike (materialet, formatin, struktura e fashikujve, sistemi i vijëzimit, lidhja), ato paleografike (tiparet e shkrimit, klasifikimi si minuskulë bouletée, krahasime me dorëshkrime të tjerë të shek. X), shqyrtimin e përmbajtjes dhe funksionit liturgjik, si dhe një përshkrim të detajuar të miniaturave, inicialeve e dekorit. Në fund, diskutohet rëndësia e kodikut në kontekstin kulturor e historik të shek. X në Perandorinë Bizantine, me krahasime paralelisht vetëm me kodikë të tjerë të kësaj periudhe.

Katërugjillëshi i Korçës nr. 92, ashtu si Katërungjillëshi i Korçës nr. 93 (transkriptuar në formë kryqi), kanë hyrë në Arkivat Kombëtare të Tiranës vetëm në vitet '80 të shekullit XX.

Analiza kodikologjike

Kodiku i Korçës 92 është shkruar mbi pergamenë shumë cilësore, me fletë mjaft të holla me ngjyrë fildishi, sa që mezi dallohet ana e mishit nga ana e qimeve. Dorëshkrimi përmban gjithsej 422 fletë pergamene (420 të numëruara + 2 fletë të panumëruara). Përmasat e faqes janë rreth 190/195×130/132 mm, ndërsa sipërfaqja e shkruar zë afro 130×65 mm. Teksti është i shkruar në një kolonë prej 17 ose 18 rreshtash për faqe[516]. Ky format kompakt me një kolonë të vetme dhe numër relativisht të vogël rreshtash gjendet shpesh tek ungjij të vegjël luksozë të shek. IX-X, të cilët prodhoheshin në Kostandinopojë për përdorim liturgjik.

Fletët e kodikut janë organizuar kryesisht në fashikuj katërfletësh (fashikull me 4 fletë palosur, pra 8 faqe). Vlen të theksohet se disa fashikuj kanë pësuar dëmtime ose ndryshime për shkak të heqjes së miniaturave. P.sh. fashikulli që i paraprinte Ungjillit sipas Markut sot përbëhet vetëm nga një dyfletësh (fl. 128-129), pasi dy fletët me

[516] embeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 56-58; Andi Rembeci dhe Sokol Çunga, *Byzantine and Post-Byzantine Manuscripts in Albania: Catalogue of the Exhibition* (Tirana, 2012), 33; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 1:99-111; Džurova and Canart, *Le rayonnement de Byzance*, 33-34.

miniaturën e ungjillorit janë hequr. E njëjta gjë vërehet para Ungjillit sipas Lukës, ku fashikulli është reduktuar në një dyfletësh (fl. 206-209) pas heqjes së miniaturës përkatëse. Fashikulli që i paraprin Ungjillin sipas Joanit është aktualisht një pesëfletësh, ngaqë edhe aty mungon fleta me miniaturën. Ka shumë të ngjarë që kodiku, në gjendjen e tij fillestare, të niste me një fashikull shtesë dyfletësh, i cili përmbante letrën e Eusebit të Cezaresë drejtuar Karpianit (parathënien tradicionale që shoqëron tabelat e konkordancës); kjo pjesë ka humbur krejtësisht (fl. 1-2 origjinale), duke lënë si gjurmë vetëm fillimin e tabelës së parë të konkordancës në fl. 3 (sot fl. 1). Mungesa e atij dyfletëshi fillestar konfirmohet edhe nga vëzhgimi i "rregullit të Gregorit" në palosjen e pergamenës midis fletëve aktuale 1 dhe 2, e cila del e parregullt pikërisht prej mungesës së një flete midis tyre. Duhet theksuar se vetë fletët janë numëruar më vonë me numra arabë me laps në cepin e sipërm të djathtë, por numërimi i tyre është i parregullt për shkak të gabimeve dhe fletëve të hequra. P.sh., pas fl. 20 numëruesi kërcen direkt te fl. 22, dy fletë mbajnë numrin 54-55 dy herë, e kështu me radhë. Kjo anomali tregon se numërimi është shtuar nga restauratorët dhe është përpjekur të rregullohet më vonë për të rifituar numërimin korrekt[517]. Aktualisht, fletët ruhen në gjendje të mirë fizike[518].

Pergamena është vijëzuar përpara shkrimit me një sistem që korrespondon me metodën klasike bizantine të shek. IX-X. Vijëzimi është kryer nga ana e qimeve të fletës (sipas sistemit nr. 1 të Leroy)[519] dhe fletët janë palosur duke respektuar rregullin e përball-vënies së anëve (rregulla e Gregorit: ana e mishit të njërës fletë përballë anës së mishit të fletës pasardhëse dhe ana e qimeve përball anës së qimeve). Shenjat e vijëzimit tregojnë dy vija vertikale paralele në secilën anë të kolonës së tekstit dhe dy vija horizontale në skajin e sipërm të faqes (por asnjë në skajin e poshtëm), ndërsa brenda fushës së tekstit nuk ka vija kryesore ndarëse. Kjo skemë nuk e ndeshim te reporteri i Leroy-it.

Aktualisht lidhja e kodikut mungon plotësisht. Kapakët nuk ruhen dhe dorëshkrimi mbahet në një dosje të veçantë kartoni për ta mbrojtur. Kjo nënkupton se dikur gjatë historisë së tij, kodiku mund t'i jenë hequr kapakët origjinalë (ndoshta prej argjendi apo dru i veshur me lëkurë, siç ishte e zakonshme për ungjijtë e periudhës)[520].

Përmbajtja dhe struktura e brendshme: Kodiku i Korçës 92 përmban renditjen e

[517] Fletët e kodikut mbajnë një numërtim me numra arabë të shënuar me laps në qoshen e sipërme djathtas të çdo flete. Numërtimi nuk është i rregullt përgjatë gjithë kodikut. Kështu, numërtimi i fletëve kapërcehet pas fl. 20 me +1 fletë (d.m.th. në vend që pas fl. 20 të pasonte numërtimi 21, pason numërtimi 22). Kësisoj nga fl. 22-55 numërtimi real është me -1. Gjithashtu, pas fl. 55 numërtimi kthehet prapa me -1 (d.m.th. në vend që pas fl. 55 të pasonte 56, pason 54). Pra, që këtu e në vazhdim numërtimi real është me +1. Një fletë e numërtuar gabim (125) mes fl. 133-134 është kapërcyer nga numërtuesi, gjë që e çon numërtimin real me + 2. E njëjta gjë ndodh edhe me një fletë të panumëruar mes fl. 384 dhe 385, kapërcimi i së cilës e çon numërtimin real me +3. Në fl. 389 numërtimi kapërcehet me +1 (d.m.th. në vend që pas fl. 389 të pasonte 390, pason 391), gjë që e çon numërtimin real deri në fund me + 2. Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 56-58.

[518] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 56-58. Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111.

[519] Leroy dhe Sautel, *Répertoire de réglures*, 31.

[520] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 56-58.

zakonshme të tekstit për një Katërungjillësh liturgjik[521]. Pas letrës së Eusebit (tashmë e humbur), dorëshkrimi nis me tabelat e konkordancës së Eusebit (kanonet e krahasimit ndërmjet ungjijve). Në 7 fletët e para (fl. 1r-6v, 9r) gjenden 11 tabelat kanonike të Eusebit, të shkruara me bojë të kuqe dhe të zbukuruara me motive arkadash. Secila tabelë përmban numrat e seksioneve paralelë të ungjijve, të radhitura brenda kornizave dekorative. Më tej, pas një prologu për të katër ungjijtë në fl. 6v, vijnë listat e kapitujve (κεφάλαια) për secilin ungjill, të pasuara nga teksti i plotë i ungjijve[522]:

- Ungjilli sipas Mateut përfshin së pari listën e kapitujve në fl. 6r-8r, ndërsa teksti ungjillor vijon nga fl. 10r deri në fl. 127v. Ai hapet me formulën e njohur "Βίβλος γενέσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ..." ("Libër i gjenealogjisë së Jesu Krishtit...", Mt 1:1) dhe përfundon në fl. 127v me një kolofon të shkruar me shkronja të mëdha, i cili shënon mbarimin e Ungjillit sipas Mateut, numrin e vargjeve të tij në kodik - 2600 vargje - si dhe një shënim tradicional që pohon se Mateu e shkroi ungjillin e vet në Jerusalem, tetë vjet pas Ngjitjes së Krishtit në Qiej.
- Ungjilli sipas Markut: Lista e kapitujve në fl. 128r-129v, pastaj teksti i Ungjillit sipas Markut nga fl. 130r deri fl. 204v. Teksti hapet me "Ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ..." ("Fillimi i ungjillit të Jesu Krishtit", Mk 1:1) dhe kolofoni përfundimtar (fl. 204v) tregon se Ungjilli sipas Markut përmban 1600 vargje dhe se u shkrua dhjetë vjet pas Ngjitjes së Krishtit në Qiej.
- Ungjilli sipas Lukës: Lista e kapitujve në fl. 206r-209v, teksti nga fl. 210r deri fl. 338v. Hapet me "Ἐπειδήπερ πολλοὶ ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι διήγησιν..." ("Pasi shumë veta u përpoqën të hartojnë një tregim për ato punë", Lk 1:1) dhe përfundon në fl. 338r-v me kolofon ku thuhet se Ungjilli sipas Lukës ka 2800 vargje dhe se u shkrua pesëmbëdhjetë vjet pas Ngjitjes së Krishtit në Qiej.
- Ungjilli sipas Joanit: Lista e kapitujve në fl. 339r-v, teksti nga fl. 340r deri fl. 420v. Hapet me "Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος..." ("Në fillim ishte fjala", Jn 1:1) dhe në fl. 420v mbyllet me kolofonin që shënon 2300 vargje për Ungjillin sipas Joanit, duke deklaruar se ungjilli u shkrua tridhjetë e dy vjet pas Ngjitjes së Krishtit.

Vlen të vihet në dukje se në fund të Ungjillit sipas Joanit (fl. 420v) është ruajtur edhe një shënim i mëvonshëm historik, i cili tregon rrugëtimin e kodikut në Shqipëri. Aty thuhet[523]:

> *Τὸ παρὸν ἅ(γιον) τετραευάγγέλιον ἐωνήθη παρὰ τοῦ ἐντιμο|τάτου ἄρχοντος τοῦ νομικοῦ Βελεγράδων καὶ πρωτο|γή(ρου) Αὐλῶνος κυροῦ Μπασδιόχου καὶ ἀφιερώθη τῇ ἁγιωτά|τη ἐπισκοπ(ῇ) Βελεγράδων. Ἐάν τέ τις τολμήση ἀποξενῶσαι | τοῦτο ἐντεῦθεν ἐχέτω τὰς ἀρὰς τῶν τιη θεοφόρων π(ατέ)ρων | τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν ἁγί(ων) Πάντων καὶ τῆς Πανα|χράντου Θ(εοτό)κου.*

[521] Për më tepër, shih nënkapitullin "Tradita bizantine e tekstit dhe kodiku i Korçës nr. 93", te Kodiku i Korçës nr. 93.
[522] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 56-58.
[523] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 56-58.

Ky katërungjill i shenjtë u ble nga arkondi i përndershëm, gjykatësi i Beratit dhe kryeplaku i Vlorës zotit Basdiok dhe iu dedikua mitropolisë së shenjtë të Beratit. Ai që guxon ta marrë, le të ketë menjëherë mallkimet e 318 etërve hyjmbajtës të Nikeas, të gjithë shenjtorëve dhe të së Tërëshenjtës Mari.

Ky shënim, ndonëse me një dorë më të vonshme (shek. XVIII?), na informon se dorëshkrimi në një periudhë ishte pronë e kishës katedrale të Beratit, gjë që përputhet me traditën e ruajtjes së ungjijve të vjetër në kishat e Beratit. Ai gjithashtu sugjeron se kodiku vlerësohej si objekt i shenjtë, meqë vendoset një mallkim i rëndë kundër vjedhësve potencialë, praktikë kjo e njohur në Bizant për libra me rëndësi të madhe.

Në fl. 338v ekziston edhe ky shënim i mëvonshëm:

Ἐτούτώ τὸ γράμα εἶνὲ τοὺ κώστα μαρινα | καὶ [.]χει ὡς
Këto germa janë të Kosta Marinës.

Analiza paleografike

Teksti i kodikut të Korçës 92 është germëvogël bizantin, me shkronja të imta bizantin, brenda variantit të quajtur "bouletée"[524]. Ky term përcakton një stil kaligrafik luksoz të shek. IX-X, ku shkronjat e vogla marrin një trajtim dekorativ me elemente të rrumbullakëta si "rruaza" në skajet e tyre, duke imituar pamjen e filigranit ose të stolisjeve me margaritarë. Shkrimi i kodikut anon paksa majtas dhe ka një formë këndore e të rregullt, me njëfarë stilizimi katërkëndor të përgjithshëm të trupit të shkronjave. Një tipar karakteristik është zgjatja artificiale e skajeve të disa shkronjave përtej vijës, sidomos te germat *kapa* (κ), *sigma fundore* (ς), ro (ρ), *ksi* (ξ), *alfa* (α), të cilat zgjasin poshtë rreshtit bishta dekorativë. Ky fenomen i tejkalimit të vijës bazë vërehet shpesh te dorëshkrimet e shek. X dhe i jep tekstit lëvizshmëri grafike (shkronjat herë "ulen" poshtë rreshtit e herë ngrihen mbi të). Krahas shkrimit bazë germëvogël, kopjuesi ka përdorur herë pas here edhe forma germëmëdha (uncialis) për disa shkronja brenda tekstit: p.sh. *beta* (B) shpesh shkruhet në formatin e vet germëmadh, sidomos brenda tekstit kryesor kur del si germë nistore e paragrafit. Kjo dukuri e përdorimit të B-së uncialis është vënë re edhe në disa kodikë më të hershme, si Beratinus 2 (Codex Purpureus Beratiensis, shek. IX)[525] dhe binjaku i tij i shek. IX në Shën Pjetërburg (Cod.

[524]Irigoin, "Une écriture du Xe siècle," 191-199; gjithashtu Hunger paraqiti më 1974 në Kongresin e Paleografisë në Paris, veç Irigoin, të njëjtin shkrim, me të njëjtat karakteristika bazë, por duke i dhënë emërtimin "Hakenschrift", shih: Hunger, "Minuskel und Auszeichnungsschriften," 203-204; Agati, "Su due manoscritti in bouletée 'élancée'," 615-625; Agati, "Postilla al Barberianus Graecus 310," 584-588; Agati, "Maiuscola e minuscola," 81-96; Agati, *La minuscula "Bouletée"*; Τσελίκας, "Το βιβλίο και η τεχνική του," 29.

[525] Shih këtu kapitullin "Beratinus 2", ku gjendet edhe bibliografia përkatëse.

gr. 53)[526], si dhe në kodikun Athos, Lavra 2641 të viteve 913-914[527]. Po ashtu, shkronjat K dhe N dalin shpesh në trajtë germëmadhe (unciale), ndërsa A dhe Σ (sigma e madhe) përdoren në fund të rreshtit për të plotësuar hapësirën, praktikë tipike dekorative. Shkronja lambda (Λ) unciale është tejet e ngushtë dhe zgjatet poshtë në mënyrë artificiale në fund të rreshtit, një karakteristikë që i jep tekstin elegancë vertikale.

Stili *bouletée* i kodikut të Korçës 92 konsiderohet si pjesë e fazës "klasike" të shkrimit germëvogël kaligrafik të shek. X. Si shembuj të tjerë paralelë mund të përmenden dorëshkrime e sipërpërmendur si Athos (EBE) 2641 i vitit 913/14, i shkruar nga kleriku Josif për patricin Samonas; Paris. gr. 70 (Katërungjillësh, GA 14, shek. X)[528]; London, BL Add. 11300 (Katërungjill, GA 478, shek. X)[529]; Katërugjillëshi i Manastirit të Shën Ekaterinës, gr. 283 dhe dorëshkrimi i Shën Petërburgut, NLR gr. 220[530] etj. Studimet e krahasuara kanë treguar se kodiku i Korçës 92 është shumë afër me këto dorëshkrime për nga forma e shkronjave dhe zbukurimet e tekstit. Madje, është sugjeruar se i njëjti kopjues anonim që ka shkruar kodikun e Korçës 92 mund të ketë shkruar edhe kodikët Sin. gr. 283 dhe RNL gr. 220, duke qenë se dora e tyre është identike. Kjo tregon, siç do ta analizojmë më poshtë, për rrjetin e scriptorium-eve kostantinopolitane dhe sugjeron se ky kodik është prodhuar nga një scriptorium elitë me kopistë-kaligrafë dhe piktorë miniaturistë, të cilët punonin së bashku për dorëshkrime luksi.

Kodiku i Korçës nr. 92 paraqet gjithashtu bashkekzistencën e stileve të ndryshme të shkrimit brenda të njëjtit kodik, një tipar karakteristik i shek. X. Teksti kryesor i ungjijve është germëvogël, por në disa pjesë përdoret shkrimi germëmadh (uncialis). Konkretisht, fillimet e ungjijve janë transkriptuar me shkronja uncialis biblike (p.sh Tabela e Kapitujve për Ungjillin sipas Mateut në fl. 6r nis me germat e mëdha të stilit biblik), ndërsa fundet e secilit ungjill (kolofonet) janë shkruar po ashtu me germa të mëdha (uncialis). Kjo vërehet në fl. 127v, 205v, 338v, 420v, ku pas mbarimit të tekstit germëvogël, emërtimi "Εὐαγγέλιον κατά" (Ungjilli sipas) dhe numri i vargjeve janë shkruar me shkronja të mëdha të stilit të vjetër. Gjithashtu, tabelat e kapitujve që i paraprijnë çdo ungjilli fillojnë me germa të mëdha alexandrine (një formë e zakonshme uncialis e përdorur për tituj)[531], duke imituar traditën e dorëshkrimeve të hershme. Këto

---

[526] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 1:23-41; 2: pls. 11-31.

[527] Për kodikun EBE 2641, shih Kirsopp Lake dhe Silva Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, 10 vols. (Boston: American Academy of Arts and Sciences, 1934-1945), 1:18, tabs. 58, 63; Irigoin, "Une écriture du Xe siècle," 196, fig. 7; Agati, *La minuscola "Bouletée"*, 1:258-259; 2. 173; Christina Paschou, "Le Codex Atheniensis 2641 et le patrice Samonas," *Byzantion* 69, no. 2 (1999): 366-395, fig. 1-8; Nadezhda Kavrus-Hoffmann, "Lost and Found Folios of Codex Athens, National Library of Greece 2641: Philadelphia, Free Library, Fragment Lewis E 251," *Revue des études byzantines* 42 (2005): 93-104; Kavrus-Hoffmann, "Producing New Testament Manuscripts," 132.

[528] Agati, *La minuscola "Bouletée"*, 1:117-19; 2: tables 3, 71, 72.

[529] Agati, *La minuscola "Bouletée"*, 1:64-65; 2: tables 31-32.

[530] Një kodik i Dhjatës së Re që dikur i përkiste manastirit të Shën Ekaterinës në Malin Sinai, por që sot është i ndarë midis Bibliotekës Kombëtare të Rusisë dhe Malit Sinai. Nadezhda Kavrus-Hoffmann, «Almaznoe» pis'mo v grecheskikh rukopisiakh Moskvy i Leningrada," *Vizantiyskoe vremennik* 47 (1986): 191-204. Agati, *La minuscola "bouletée"*, 1:79-82; 2: table 40. Weitzmann and Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai*, cat. no. 8, 24-28.

[531] Shih strukturat tipike të shkrimit germëmadh aleksandrian në Daley, *Gregory of Nazianzus*, 18-19; Cavallo, "Γράμματα Ἀλεξανδρινά," 23-54; Jean Irigoin, "L'onciale grecque de type copte," *Jahrbuch*

ndërthurje stilesh germëvogël, germëmadh biblik (biblica maiuscula)[532], germëmadh aleksandrin (maiuscula Alexandrina) tregojnë për një periudhë tranzicioni të skriptorium-it, ku risitë (dominimi i shkrimit dekorativ germëvogël) bashkëveprojnë me elemente konservatorë të trashëguara nga antikiteti i vonë. Në kontekstin e shek. X, sidomos në gjysmën e parë të tij, kjo bashkëjetesë e stileve ishte tipike për mjediset kulturore të Kostandinopojës, ndërsa në zonat periferike jashtë qendrës këto praktika arkaizuese vazhduan edhe më gjatë[533].

Një aspekt tjetër në analizën paleografike të dorëshkrimit lidhet me ngjyrën dhe përbërjen e bojës së përdorur për shkrimin. Ndryshe nga shumica e kodikëve të shek. X të shkruar me shkrimin germëvogël bouletée, ku boja e përdorur është zakonisht në nuanca kafe të errëta ose gështenjë (të cilat shpesh, si rezultat i oksidimit dhe degradimit kimik të bojës, zbehen me kalimin e kohës në tonalitete okër ose kafe të çelët), në kodikun e Korçës nr. 92 i gjithë teksti është shkruar me bojë të kuqe karmine. Ky fakt përbën një veçori të pazakontë në traditën dorëshkrimore bizantine të kësaj periudhe.

Në praktikën standarde të scriptoria-ve bizantine të shek. X, përdorimi i bojës së kuqe ishte zakonisht i rezervuar për titujt, rubrikat, germat nistore dhe elementet dekorative, ndërsa teksti kryesor shkruhej me bojë të errët. Prandaj, përdorimi sistematik i ngjyrës së kuqe për të gjithë tekstin sugjeron një nivel të lartë prestigji dhe luksit të dorëshkrimit, duke lënë të kuptohet se ai mund të ketë qenë prodhuar me porosi të një personaliteti të rangut të lartë, si një hierark i rëndësishëm kishtar, një aristokrat i oborrit bizantin, ose edhe në një kontekst të lidhur me patronazhin perandorak.

Boja e kuqe e përdorur në kodikun e Korçës nr. 92 është ruajtur shumë mirë dhe nuk ka pësuar ndryshime të dukshme kromatike me kalimin e shekujve, në kontrast me shumë dorëshkrime të tjera të kësaj periudhe, ku pigmentet e kuqe shpesh kalojnë gradualisht në nuanca kafe ose portokalli si pasojë e proceseve të oksidimit dhe degradimit kimik. Kjo veçori materiale jo vetëm që dëshmon për cilësinë e lartë të prodhimit të dorëshkrimit, por edhe për qarkullimin e materialeve të kushtueshme dhe të përpunuara në scriptoria-t elitare bizantine, duke e vendosur kodikun e Korçës nr. 92 në kategorinë e dorëshkrimeve luksoze që reflektojnë nivelin e lartë artistik dhe teknik të kulturës librore bizantine të shek. X.

Dorëshkrimi është kopjuar nga një shkrues i vetëm, një dorë anonime, përgjatë gjithë tekstit biblik të katër Ungjijve. Analiza paleografike e formave grafike, e ritmit të shkrimit dhe e mënyrës së ekzekutimit të germave tregon një koherencë të plotë scriptoriale, gjë që dëshmon se teksti është realizuar në mënyrë të njëtrajtshme nga i njëjti kopjues. Kjo njëtrajtshmëri shfaqet si në strukturën e përgjithshme të shkrimit, ashtu edhe në trajtimin e elementeve individuale të shkrimit germëvogël, duke

---

der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 8 (1959): 29-51; Antonietta Porro, "Manoscritti in maiuscola alessandrina di contenuto profano: Aspetti grafici, codicologici, filologici," *Scrittura e Civiltà* 9 (1985): 169-215.

[532] Perria, *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων*, 40-51; Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου*, 150-151.

[533] Herbert Hunger, *Studien zur griechischen Paläographie*, Biblos-Schriften 5 (Vienna, 1954), 112; Herbert Hunger, *Schreiben und Lesen in Byzanz: Die byzantinische Buchkultur* (Munich: C. H. Beck, 1989), 112-116; Lidia Perria, *Γραφίς. Graphis. Per una storia della scrittura greca libraria, secoli IV a.C.-XVI d.C.*, Quaderni di Νέα Ῥώμη 1 (Rome, 2011), 153-154.

përjashtuar ndërhyrjen e duarve të tjera gjatë procesit fillestar të kopjimit. Ndërhyrje të mëvonshme identifikohen vetëm në disa shënime margjinale ose pronësie, të cilat janë shtuar në periudha të ndryshme pas përfundimit të dorëshkrimit. Këto shënime dallohen qartë nga teksti origjinal përmes ndryshimeve në formën e shkrimit, në karakterin e bojës dhe në mënyrën e vendosjes së tyre në faqet e dorëshkrimit. Një ndër këto ndërhyrje është shënimi i pronësisë në fl 420v, i cili përfaqëson një shtesë të mëvonshme në historinë e përdorimit të kodikut. Një tjetër mbishkrim gjendet në fletën 338v, ku është shtuar shënimi: *"Këto germa janë të Kosta Marinës"*. Ky mbishkrim është realizuar me një dorë tjetër dhe me një stil grafie të ndryshëm nga ai i kopjuesit të tekstit biblik, duke dëshmuar për një fazë të mëvonshme të përdorimit ose të posedimit të dorëshkrimit.

Përmbajtja dhe funksioni liturgjik

Kodiku i Korçës 92 është konceptuar qartë për përdorim liturgjik në shërbesat e kishës, jo vetëm si tekst referencial. Kjo vërtetohet nga prania e një aparati të plotë liturgjik dhe ndihmës për leximin e dorëshkrimit. Para së gjithash, në anët e faqeve rreth tekstit ungjillor gjenden të shënuara udhëzimet për leximet liturgjike. Kështu, në të katër anët e tekstit (sipër, poshtë dhe anash) shfaqen shënime me bojë të kuqe që tregojnë fillimin dhe mbarimin e pjesëve ungjillore që lexohen si perikope gjatë vitit kishtar. Këto rubrika leximi identifikojnë secilën pjesë. Në fl. 13r, titulli i perikopesë është shkruar me germa të mëdha në krye të faqes: "Περὶ τῶν Μάγων" ("Mbi Magët"), ndërsa në krahun e djathtë shënohet koha e leximit: "Në ditën e Krishtlindjeve". Në të majtë, një germë nistore sinjalizon fillimin e perikopesë në tekst. Një sistem i tillë i ndarjes së perikopeve është tipik për ungjijtë liturgjikë në traditën bizantine[534].

Përveç udhëzimeve të leximit, dorëshkrimi përmban gjithashtu sistemin e konkordancës ungjillore të hartuar nga Eusebiu i Cezaresë në shek. IV, një nga instrumentet më të rëndësishme të traditës filologjike dhe biblike të dorëshkrimeve të Dhiatës së Re. Ky sistem bazohet në një strukturë të ndërlidhur tabelash, të njohura zakonisht si tabelat e kanoneve të Eusebit (κανόνες), të cilat i paraprijnë tekstit të Ungjijve dhe u mundësojnë lexuesve të identifikojnë me lehtësi pasazhet paralele ndërmjet katër Ungjijve kanonikë. Në letrën e tij drejtuar Karpianit, Eusebi shpjegon mënyrën e përdorimit të këtij sistemi. Ai udhëzon që në kufijtë e tekstit të vendosen dy numra referencialë. Numri i parë tregon seksionin përkatës të ndarjes së tekstit, ndërsa numri i dytë shënon kanonin ku ai seksion bën pjesë. Përmes këtij sistemi bëhet e mundur identifikimi i pasazheve paralele në Ungjijtë e tjerë. Sistemi bazohet në ndarjen paraprake të tekstit në të ashtuquajturat seksione të Amonit (Ammonian Sections), të cilat më pas lidhen me tabelat e kanoneve të Eusebit. Kjo skemë organizative zbatohet edhe në kodikun e Korçës nr. 92. Në këtë dorëshkrim, në pjesën e poshtme të fletëve, poshtë tekstit ungjillor, shfaqen numrat e seksioneve (seksionet e Amonit) të shoqëruara me referencat përkatëse ndaj kanoneve të Eusebit dhe ndaj pasazheve paralele në

[534] Për më tepër shih këtu nënkreun "Aparate ndihmëse për leximin dhe orientimin tekstual" tek Kodiku i Korçës nr. 93.

Ungjijtë e tjerë. Në këtë mënyrë krijohet një formë praktike e asaj që mund të quhet "konkordancë nën tekst", ku sistemi i referencave është i integruar drejtpërdrejt në faqen e dorëshkrimit. Falë këtij organizimi, lexuesi mund të identifikojë menjëherë paralelizmat ndërungjillorë, pa qenë i detyruar të konsultojë vazhdimisht tabelat hyrëse të kanoneve. Kjo zgjidhje rrit ndjeshëm praktikën dhe efikasitetin e përdorimit të dorëshkrimit, veçanërisht në kontekstet e leximit liturgjik ose studimor, ku nevoja për të krahasuar shpejt pasazhe të ndryshme të Ungjijve është thelbësore.

Kjo praktikë nuk është e zakonshme në dorëshkrimet ungjillore bizantine. Vendosja e numrave të kanoneve dhe e treguesve të fillimit të Ungjijve në fund të faqeve bie pjesërisht ndesh me estetikën dekorative që karakterizon zakonisht faqet e dorëshkrimeve luksoze. Megjithatë, ajo tregon qartë se ky kodik ishte menduar për përdorim aktiv gjatë leximit dhe studimit të tekstit biblik. Një organizim i tillë gjendet në disa dorëshkrime bizantine të shek. IX-X, duke reflektuar një prirje për të theksuar funksionalitetin praktik të tekstit biblik krahas aspektit estetik të dorëshkrimit.

Së fundmi, duhet theksuar se në kodikun e Korçës nr. 92 nuk janë ruajtur seksione liturgjike shtesë jashtë tekstit biblik, si *Synaksari* (lista e leximeve sipas ditëve të vitit) apo *Menologji* (leximet kushtuar shenjtorëve të muajve), të cilat në shumë katërungjillësh të periudhave të mëvonshme zakonisht vendosen si shtojcë në fund të dorëshkrimit, siç ndodh, për shembull, në kodikun e Korçës nr. 93. Megjithatë, prania e udhëzimeve të përditshme të leximit në margjinat e fletëve tregon se vetë teksti i Ungjijve ka qenë i strukturuar për përdorim liturgjik. Në praktikë, lexuesi mund të orientohej drejtpërdrejt nga këto shenja dhe tituj margjinalë për të identifikuar leximin e ditës, pa pasur nevojë për një aparat të veçantë në fund të dorëshkrimit.

Tabelat e kanoneve në fillim të dorëshkrimit (fl. 1-6) paraqiten me një organizim të veçantë. Sipas traditës bizantine pas shek. IX, zakonisht paraqiten dhjetë tabelat e kanoneve të Eusebit (nga Kanoni I deri te Kanoni X)[535]. Edhe në këtë dorëshkrim gjenden dhjetë tabela, por janë ruajtur njëmbëdhjetë faqe të dekoruara, pasi njëra prej tyre (fl. 6v) përmban një prolog të paraqitur në formë kryqi, i cili ndërpret dhe ndan grupin e tabelave. Duhet theksuar se në traditën bizantine të dorëshkrimeve ungjillore pas shekullit IX numri i tabelave zakonisht fiksohet në dhjetë, ndërsa në tradita të tjera dorëshkrimore, si ajo siriane, latine apo kaukaziane, numri i tyre mund të jetë më i madh (16, 18 ose më shumë)[536]. Në rastin e kodikut të Korçës nr. 92, disa studiues kanë sugjeruar se fillimisht mund të kenë qenë planifikuar deri në trembëdhjetë tabela, ndoshta sipas një modeli më të zgjeruar të njohur në disa tradita lindore, por më pas disa prej tyre janë bashkuar ose eliminuar. Në fakt, në fl. 1v duket se mungon fundi i Kanonit I dhe fillimi i Kanonit II, gjë që sugjeron një mungesë midis fl. 1v dhe 2r dhe

[535] Përshkrimi i strukturës së katërungjillëshit gjatë periudhës së mesme bizantine u mbështet kryesisht në këto studime: Carl Nordenfalk, *Die spätantiken Kanontafeln: Kunstgeschichtliche Studien über die eusebianische Evangelien-Konkordanz in den vier ersten Jahrhunderten ihrer Geschichte*, vol. 1, *Textband* (Göteborg: Oscar Isacsons Boktryckeri A.-B., 1938), 65-113; Devreesse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, 160-162, 168-169; Βουλγάρη, *Εἰσαγωγή*, vol. 2, 1295-1296; Canart, "Le livre des Évangiles dans l'Empire Byzantin," 5 [1207]-9 [1211]; Alessandro Bausi, Bruno Reudenbach, and Hanna Wimmer, eds., *Canones: The Art of Harmony. The Canon Tables of the Four Gospels*, Studies in Manuscript Cultures 18 (Berlin/Boston: De Gruyter, 2020), ku gjendet edhe bibliografia më e fundit.
[536] Nordenfalk, *Die spätantiken Kanontafeln*, 320-328; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111.

mund të nënkuptojë se në fazat e hershme të historisë së dorëshkrimit ka pasur humbje ose riorganizim të materialit. Edhe paraqitja grafike e tabelave është jo standarde. Në vend të formës tradicionale të portikut arkitektonik me kolona dhe harqe, e cila ishte modeli klasik i përhapur në dorëshkrimet bizantine dhe që lidhet me programin ikonografik të konceptuar për sistemin e Eusebit, tabelat në këtë kodik janë vendosur brenda kornizave drejtkëndëshe të gjata, të ndara vertikalisht në seksione. Në pjesën e sipërme shfaqen harqe të vogla dekorative, ku vendoset numri përkatës i kanonit[537].

Kjo zgjidhje dekorative, e karakterizuar nga korniza pa elemente mbajtëse arkitektonike, përfaqëson një skemë relativisht të rrallë për dorëshkrimet bizantine të shek. X. Ndryshe nga modeli tradicional i tabelave eusebiane të paraqitura në formën e një portiku me kolona dhe harqe, në kodikun e Korçës nr. 92 tabelat janë vendosur brenda kornizave lineare që nuk imitojnë struktura arkitektonike, por funksionojnë thjesht si një ornament grafik rrethues. Kornizat e Tabelave të Eusebit në dorëshkrimin tonë mund të paralelizohen me zbukurimet mbititullore të kodikëve 210 dhe 211 të Bibliotekës Kombëtare të Athinës. Në të tre rastet, dekorimi mbështetet mbi të njëjtin parim formal, gërshetimin linear të vijave të përdredhura, i cili krijon një kornizë ornamentale pa strukturë arkitektonike. Në këto kompozime, dekorimi nuk synon të riprodhojë forma ndërtimore, por ndërtohet mbi logjikën grafike të vijës së vazhdueshme dhe të ndërthurur, e cila krijon një ritëm ornamental të qëndrueshëm.

Në aspektin stilistik, kodiku i Korçës nr. 92 paraqet një gërshetim më të dendur dhe më të rregullt, ndërsa kodiku 210 e përdor këtë motiv në mënyrë më të lirë dhe me variacione më të theksuara kompozicionale. Megjithatë, të dy dorëshkrimet ruajnë një estetikë arkaizuese, e cila lidhet me tradita dekorative më të hershme të artit libror mesjetar. Në të dy rastet, gërshetimi shfrytëzohet si kornizë për tekstin, duke krijuar një hapësirë dekorative që thekson rëndësinë e përmbajtjes biblike. Kjo zgjidhje paraqet një fazë interesante në evolucionin e dekorit libror, duke paraprirë modele ornamentale që u bënë më të zakonshme në dorëshkrimet bizantine të shek. XI-XII.

Në kodikun e Korçës 92 kjo shfaqet te shiritat e gjatë të gërshetuar që formojnë harkadat e tabelës, me një ritëm të dendur e të pandërprerë. E njëjta logjikë shfaqet në dorëshkrimet 210 dhe 211 të Bibliotekës Kombëtare të Athinës[538], ku zbukurimet mbititullore të faqeve (si fl. 83r, 169r, 260v dhe 275v te kodiku 210) rrethojnë titujt me korniza të ndërtuara mbi një gërshetim të ngjashëm, herë më të rregullt, herë më të lirshëm, por gjithmonë të bazuar në vijën e përdredhur dhe ndërthurjen ritmike. Të njëjtin motiv ndeshim edhe te kodiku nr. 211, ku gërshetimi shndërrohet në spirale të vargëzuara, me nyje të rrumbullakëta, duke krijuar një strukturë ciklike identike me trajtimin e kornizës së Eusebit në kodikun e Korçës 92. Në të dy dorëshkrimet gërshetimi nuk funksionon si element arkitektonik, por si ornamentikë e pastër dhe të dyja dëshmojnë një frymë arkaizuese që paraprin zhvillimet dekorative të shekujve të

[537] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111.
[538] Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 3: *Homilies of the Church Fathers and Menologia, 9th-12th Century* (Athens: Academy of Athens, Centre of Byzantine and Post-Byzantine Art, 1997), 24-53, fig. 11-37, dhe 57-69, fig. 39-83.

mëvonshëm (si p.sh. në dorëshkrime gjeorgjiane rreth vitit 1044, Katërugjillëshi A-845) dhe në dorëshkrime greke më vonë (shek. XI-XIII). Prandaj, prania e saj në një kodik të mesit të shek. X si ai i Korçës 92 është shumë interesante dhe potencialisht parakalon zhvillime që u bënë normë vetëm pas disa shekujsh[539].

Miniaturat, germat nistore dhe dekorimi

Kodiku i Korçës nr. 92 ka qenë fillimisht i dekoruar me miniatura të ungjillorëve, megjithëse asnjë prej tyre nuk ka mbijetuar deri në ditët tona. Në përputhje me praktikën e zakonshme të katërungjillëshave të dekoruar bizantinë, dorëshkrimi duhet të ketë përmbajtur katër portrete të ungjillorëve, secili i vendosur në faqen përballë fillimit të tekstit përkatës të Ungjillit (Mateu, Marku, Luka dhe Joani). Ekzistenca e këtyre miniaturave konfirmohet nga gjurmët fizike të ruajtura në dorëshkrim. Në faqet ku pritet të kenë qenë vendosur ilustrimet, menjëherë përpara fillimit të secilit Ungjill, janë ende të dukshme korniza të pikturuara dhe mbetje pigmentesh. Konkretisht, në fletët 10r, 130r, 210r dhe 340r, të cilat sot paraqiten bosh, identifikohen korniza drejtkëndëshe me kufij të pikturuar dhe njolla ngjyrash, përmasa e të cilave përkon me hapësirën e zakonshme të një miniature portreti. Në faqet përballë tyre (fl. 9v, 129v, 209v dhe 339v) ruhen në anën e pasme gjurmë dekorative dhe elemente fundore, të cilat sugjerojnë praninë e një ilustrimi në faqen ngjitur. Këto të dhëna materiale tregojnë se miniaturat kanë ekzistuar në fazën fillestare të dorëshkrimit, por janë shkëputur në një periudhë të mëvonshme. Pavarësisht kësaj humbjeje, gjurmët e ruajtura dëshmojnë qartë se programi dekorativ i dorëshkrimit i përfshinte miniaturat, çka e vendos kodikun e Korçës nr. 92 në kategorinë e dorëshkrimeve luksoze të dekoruara të shek. X, ku portretet e ungjillorëve përbënin një element integral të konceptimit artistik dhe teologjik të dorëshkrimit[540].

Një nga elementet më të spikatur të programit dekorativ të dorëshkrimit janë zbukurimet e mëdha mbititullore që shënojnë fillimin e secilit prej katër Ungjijve. Secili tekst ungjillor hapet me një kompozim dekorativ katërkëndor të vendosur mbi tekst, i cili funksionon si një kokë ornamentale që shënon fillimin e një seksioni të ri të rëndësishëm. Këto kompozime janë realizuar me motive të holla floreale dhe gjeometrike të ndërthurura, të vendosura brenda kornizave drejtkëndore të zbukuruara me shirita ari mbi sfond me ngjyra të thella të kuqe, jeshile dhe blu. Një tipar i përbashkët i këtyre zbukurimeve është simetria e rreptë e kompozimit. Motivet ornamentale janë shpërndarë në mënyrë të balancuar në të katër anët e kornizës, duke krijuar një strukturë harmonike dhe të qëndrueshme vizuale, karakteristike për dekorimin librar bizantin të periudhës së mesme. Zbukurimet mbititullore në fl. 10r (Mateu), 130r (Marku) dhe 210r (Luka) paraqesin në katër cepat e kornizës motivin e gjetheve të palmës së stilizuar, një element dekorativ tipik për dorëshkrimet e kësaj

[539] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111.
[540] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 56-58; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111; Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*, 458-460, n. 6.

periudhe[541]. Në zbukurimin e Mateut (fl. 10r) gjethet e palmës paraqiten në profil dhe në qendër të secilës anë të kornizës vendoset një motiv i vogël sythi lulesh, i cili krijon një ritëm ornamental të rregullt. Ndërkaq, zbukurimi mbititullor i Markut (fl. 130r) paraqet një kompozim më kompleks. Kornizat e jashtme dhe të brendshme janë të mbushura me gjethe të plota shumëngjyrëshe, kryesisht në tonalitete jeshile dhe të kuqe-vjollcë. Midis tyre është vendosur një kornizë e ndërmjetme e ndarë në segmente, të mbushura me rozeta me katër dhe tetë petale, të realizuara me ar dhe me nuanca të kuqe të errët. Ky kombinim i dy motiveve, i gjetheve të mbushura dhe rozetave të vendosura në kornizë, përbën një zgjidhje dekorative relativisht të rrallë. Analogji për këtë tip kompozimi gjenden në dorëshkrime të tjera të periudhës, si Londër, British Library Add. 11300 (nr. 84)[542], Paris, BnF gr. 274 (fl. 6) dhe Laurentianus Plut. IV.29 (fl. 122v), të cilat datohen në fund të shek. IX[543]. Zbukurimi përmbititullor i Lukës, në fletën 210r, kombinon elemente të afërta me ato të Markut. Gjethet e mbushura shfaqen në kufijtë e jashtëm dhe të brendshëm, ndërsa në kornizën qendrore paraqitet një shirit ornamental i ndërthurur në formë rrathësh, brenda të cilëve vendosen gjethe palme të stilizuara. Ndryshe nga këto, zbukurimi mbititullor i Joanit (fl. 340r) paraqet një stil kompozicional disi të ndryshëm. Skajet e kornizës janë zbukuruar me rrathë të vegjël që përmbajnë motive katërpetaleshe, ndërsa brenda hapësirës qendrore motivet kryesore përbëhen nga forma rrethore të krijuara nga shirita ari të gërshetuar, të cilat formojnë figura të ngjashme me numrin tetë dhe janë të mbushura me elemente floreale jeshile. Këto variacione tregojnë larminë e pasur të repertorit ornamental të dorëshkrimit, si edhe aftësinë e artistit për të kombinuar motive të ndryshme dekorative brenda një programi të unifikuar estetik.

Motivet dekorative që vërehen në zbukurimet mbititullore të kodikut të Korçës nr. 92, si motivet e palmës, rozetat, rrathët e gërshetuar dhe gjethet e stilizuara, i përkasin qartësisht repertorit ornamental të shek. IX-X, periudhë që lidhet me zhvillimet artistike të së ashtuquajturës "Rilindje Maqedonase". Studimet mbi artin e dorëshkrimeve bizantine kanë identifikuar paralele të shumta për këto motive si në dekorimin e librave të dorëshkruar, ashtu edhe në artin monumental të kohës, duke dëshmuar për një qarkullim të gjerë të formave ornamentale në hapësirën kulturore bizantine. Një rast veçanërisht domethënës është ngjashmëria ndërmjet rozetave dhe motiveve të gërshetuara të kodikut të Korçës nr. 92 dhe ornamentikës së qeramikës së pikturuar të Preslavit në Bullgari (fund i shek. IX). Pllakat dekorative dhe mozaikët e zbuluar në kompleksin monastik të Preslavit (Tuzlata) paraqesin forma shumë të afërta me rozetat dhe gërshetimet lineare të këtij dorëshkrimi[544]. Kjo tregon se stili ornamental i Rilindjes Maqedonase ishte i përhapur gjerësisht jo vetëm në librat e prodhuar në scriptoria kishtare dhe perandorake, por edhe në dekorimin e kishave dhe në prodhimin e objekteve artistike në hapësirën e gjerë të Ballkanit.

---

[541] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 40-41, VIII, 38, XLVII; Γιώργος Γαλάβαρης, *Ιερά Μονή Βηρύρων: Εικονογραφημένα χειρόγραφα* (Άγιον Όρος, 2000), 24-32, fot. 18-19; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111.
[542] Agati, *La minuscola "Bouletée"*, 1:64-65; 2: tables 31-32.
[543] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, XLVI, 274; XLVII, 279; VIII, 38, 43; X, 47.
[544] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111, shën 14.

Një tjetër krahasim i rëndësishëm është bërë me kodikun e Gjenevës Urb. gr. 17 (Biblioteka Franzoniana[545], shek. X), i cili përmban homelitë e Vasilit të Madh dhe të Grigor Teologut dhe është shkruar gjithashtu me shkrimin germëvogël bouletée. Ky dorëshkrim paraqet elemente dekorative të ngjashme, si miniatura hyrëse (fl. 1), zbukurime mbititullore me motive floreale brenda rrethesh dhe banderolash, si edhe germa nistore në stilin Laubsägestil[546]. Megjithëse kodiku i Gjenevës nuk paraqet të njëjtin përdorim të bollshëm të arit që karakterizon kodikun e Korçës nr. 92, elementet e stilizimit dhe të repertorit ornamental tregojnë një afri të qartë ndërmjet tyre. Një tipar domethënës është fakti se edhe në këtë dorëshkrim nuk shfaqen ende motivet e stilit Blütenblattstil, të cilat do të bëheshin të zakonshme në dekorimin e dorëshkrimeve bizantine pas mesit të shek. X.

Një tjetër element i rëndësishëm i programit dekorativ të dorëshkrimit janë germat e dekoruara nistore (inicialet). Kodiku i Korçës nr. 92 përmban katër germa të mëdha nistore, të stilizuara me kujdes, të vendosura në fillim të secilit Ungjill, përkatësisht në fjalët hapëse "Βίβλος" (Mateu), "Ἀρχή" (Marku), "Ἐπειδήπερ" (Luka) dhe "Ἐν" (Joani). Këto iniciale janë realizuar me ar dhe me një gamë të kufizuar ngjyrash, kryesisht të kuqe dhe jeshile, ndërsa detajet e tyre janë konturuar me penel shumë të hollë me bojë cinabri, e cila i jep kompozimit një kontrast të theksuar kromatik. Stili i këtyre germave nistore paraqet një karakter në një farë mase eklektik, duke ndërthurur elemente të ndryshme dekorative të repertorit ornamental të kohës. Për shembull, inicialja B (beta) në fillim të Ungjillit sipas Mateut (fl. 10r) përfshin në pjesët e saj të poshtme motive gjethëzash të ndërthurura, të cilat përputhen me motivet floreale të përdorura edhe në dekorimin mbititullor të fl. 130r (Marku). Historiani i njohur i artit Kurt Weitzmann e klasifikon këtë tip germash nistore brenda grupit të quajtur "Die klassizistische Blau-Gold-Ornamentgruppe" (Grupi klasik i ornamentikës blu-ar)[547]. Sipas tij, germa nistore B, karakteristike për këtë grup, paraqet një strukturë të rrethuar nga degëzime ornamentale që zhvillohen nga trungu i germës, duke krijuar një kompozim të gjallë dekorativ[548]. Ndër dorëshkrimet që Weitzmann i konsideron më të afërta stilistikisht me kodikun e Korçës nr. 92 janë Patmos 40, Paris. gr. 216, Vatopedi 408, Vat. Reg. gr. 29, Laur. IV.29, Marc. 538, si dhe veçanërisht Londër, British

[545] Biblioteka Franzoniana në Gjenovë zotëron 39 dorëshkrime bizantine, të cilat janë kataloguar me imtësi nga Annaclara Cataldi Palau. Pjesa e parë e këtij katalogu të ri (dorëshkrimet Urbani 2-20) u botua fillimisht në *Studi Italiani di Filologia Classica*, seria e 3-të, vëll. 4 (1986), fq. 293-316, dhe vëll. 5 (1987), fq. 99-144; 232-290. Këto botime u riprodhuan më pas në *Supplemento del Bollettino dei Classici*, Accademia Nazionale dei Lincei, në veprën e Annaclara Cataldi Palau, *Catalogo dei manoscritti greci della Biblioteca Franzoniana (Genova), Urbani 2-20*, Supplementi nr. 8 të *Bollettino dei Classici*, Accademia Nazionale dei Lincei, Romë, 1990. Pjesa e dytë e katalogut (dorëshkrimet Urbani 21-40) u botua në një suplement pasues: Annaclara Cataldi Palau, *Catalogo dei manoscritti greci della Biblioteca Franzoniana (Genova), Urbani 21-40*, Supplementi nr. 17 të *Bollettino dei Classici*, Accademia Nazionale dei Lincei, Romë, 1996.

[546] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 18-22; Annaclara Cataldi Palau, "Ancora sui manoscritti di Teodosio IV Princeps: Il Codice di Genova, Biblioteca Franzoniana, Urbani 17," në *Studies in Greek Manuscripts*, Testi, Studi, Strumenti 24, 2 vols. (Spoleto, 2008), 1:183-186, tav. I-IV.

[547] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 7-8, VIII, 37-38. Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111.

[548] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 7-8, VIII, 37-38. Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111.

Library Add. 11300, i cili konsiderohet paralelja më e afërt me kodikun tonë[549].

Në kodikun e Korçës nr. 92, germa nistore B e Ungjillit sipas Mateut paraqitet me një punim tepër të imtë, të karakterizuar nga motive floreale të holla dhe të ndërthurura, të cilat i japin germës nistore një strukturë të pasur ornamentale. Ky trajtim kujton nga afër germën nistore B të dorëshkrimit të Homelive të Joan Gojarit në Athinë (Biblioteka Kombëtare, Athos gr. 210), megjithëse në atë dorëshkrim repertori dekorativ është më i zgjeruar dhe përfshin edhe motive zoomorfe, si dhe një gamë tjetër ngjyrash (bardhë-artë), në kontrast me tonalitetet vishnje, blu dhe të verdhë[550]. Germa nistore A e Ungjillit sipas Markut (fl. 130r) paraqet një dekor të pasur me motive vegjetale dhe forma të vogla të harkuara, të cilat krijojnë një efekt që kujton teknikën e klausonazhit (cloisonné). Kjo mënyrë trajtimi gjen analogji në dorëshkrimin Paris, BnF gr. 510 (879-883), ku germat nistore janë zbukuruar me motive që evokojnë punimet e argjendarisë[551]. Germa nistore E e Ungjillit sipas Lukës, në fletën 210r, karakterizohet nga një skelet grafik i ngarkuar me zbukurime ornamentale. Ndërsa germa nistore E e Ungjillit sipas Joanit, në fletën 340r, paraqitet më e thjeshtë në kompozim. Ajo është realizuar me vijë të kuqe të konturuar dhe përfshin motivin e peshkut, i cili mund të interpretohet si aluzion simbolik ndaj Krishtit, në përputhje me simbolikën e hershme të krishterë.

Përveç këtyre germave të mëdha nistore, dorëshkrimi përmban edhe germat nistore më të vogla, të cilat shënojnë fillimet e seksioneve të ndryshme të tekstit. Ato janë realizuar me vija shumë të holla kaligrafike, mbi një sfond të artë të konturuar me të kuqe, ndërsa zbukurimet e tyre përfshijnë elemente tipike të ornamentikës bizantine, si vija të dyfishta, motive me perlëza dhe forma të ndërthurura, të mbushura me ar, bordo dhe jeshile. Disa prej këtyre germave të vogla nistore krijojnë nyje dekorative ose "kapitele" të vogla (si p.sh. K në fl. 345), ndërsa të tjera përfundojnë me motive zambaku ose perle (shih p.sh. K, H, M, A në fl. 346, 347v, 356v, 379 dhe 393). Këto elemente tregojnë një nivel shumë të lartë mjeshtërie kaligrafike, duke dëshmuar për një dorë shkruesi dhe dekoruesi të stërvitur dhe të rafinuar.

Përveç zbukurimeve të mëdha mbititullore dhe germave nistore, dorëshkrimi përmban edhe një sërë motive dekorative fundore, të cilat shënojnë mbylljen e njësive tekstuale. Format më të thjeshta shfaqen në fl. 6v (pas tabelave të kanoneve) dhe fl. 338v (pas Ungjillit sipas Lukës). Ato përbëhen nga një kryq i vogël me pika ovale në skaje, i shoqëruar me elemente lineare floreale të thjeshta. Forma më komplekse gjendet në fl. 420v (fundi i Ungjillit sipas Joanit), ku një motiv kryqi me pika kombinohet me motive të valëzuara lineare, duke krijuar një kompozim më të zhvilluar dekorativ. Pas tabelave të kapitujve (fl. 9v, 129v, 209v, 339v) paraqiten gjithashtu motive fundore të

---

[549] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 7-8, VIII, 37-38. Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111.

[550] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 61, LXVIII, 399-401. Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 3: 57-69, fig. 39-83.

[551] Sirarpie Der Nersessian, "The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus: Paris Gr. 510. A Study of the Connections between Text and Images," *Dumbarton Oaks Papers* 16 (1962): 195-228; Hunger, *Schreiben und Lesen in Byzanz*, 43-44; Leslie Brubaker, "Politics, Patronage, and Art in Ninth-Century Byzantium: The Homilies of Gregory of Nazianzus in Paris, B.N. Gr. 510," *Dumbarton Oaks Papers* 39 (1985): 1-13.

përbëra nga vija valëzuese me grepëza dhe kryqe të vendosura në mënyrë ritmike, të cilat shërbejnë si element vizual për të sinjalizuar përfundimin e seksioneve paratekstuale. Po ashtu, kolofonet e Ungjijve, të shkruara me shkrim uncialis (p.sh. fl. 127v, 205v, 420v), janë të rrethuara në anë nga dy shirita valëzues me grepëza dhe kryqe, të realizuar me bojë të kuqe. Kjo mënyrë e shënjimit të përfundimit të tekstit përmes ndryshimit të tipit të shkrimit, përdorimit të një ngjyre të veçantë dhe shtimit të motiveve dekorative rreth kolofonit përfaqëson një tipar me karakter arkaizues, i njohur në dorëshkrimet biblike të periudhës para-ikonoklaste (shek. VI-VIII)[552]. Në shekujt IX-X kjo traditë vazhdoi të përdorej në disa scriptoria, veçanërisht gjatë gjysmës së parë të shek. X, por më pas filloi të zëvendësohej nga një prirje e re estetike që theksonte më shumë fillimin e tekstit në vend të fundit. Në këtë kuptim, kodiku i Korçës 92, i datuar në mesin e shek. X, përfaqëson një fazë ndërmjetëse, ku bashkëjetojnë dy tradita. Nga njëra anë, vërehen risi artistike, si zbukurimet e mëdha përmbititullore dhe germat nistore të arta; nga ana tjetër, ruhen elemente konservatore, si motivet fundore arkaike dhe përdorimi i shkrimit uncial për kolofonet.[553] Kjo bashkëjetesë midis inovacionit dhe traditës është karakteristike për kulturën librore të epokës së Kostandinit VII Porfirogjenetit dhe Romanoit I Lekapenit (mes i shek. X), kur scriptoria-t bizantine ndërthurën modele klasike me zhvillime të reja dekorative.

Në tërësi, programi dekorativ i kodikut të Korçës nr. 92 paraqitet i zhvilluar dhe i pasur, duke reflektuar një ndërthurje të elementeve të hershme dekorativë të periudhës maqedonase me disa tipare të ruajtura nga traditat më të vjetra librore. Në veçanti, repertori ornamental dëshmon praninë e elementeve të fazës së hershme të stilit Laubsägestil, ndërsa njëkohësisht ruan disa tipare arkaike, të dukshme në format tradicionale të zbukurimeve mbititullore dhe në motivet dekorative fundore. Dominimi i arit, i kombinuar me tonalitete të gjelbra dhe vjollcë, si edhe përdorimi i konturimit shumë të hollë, që krijon efektin e dhëmbëzimit karakteristik të stilit Laubsägestil, përbëjnë tipare të rëndësishme stilistike të dekorimit. Po ashtu, mënyra e trajtimit të disa germave nistore dhe elementeve dekorativë, të cilat duket sikur imitojnë teknika të metalpunimit ose punime të stolisura me gurë, sugjeron një ndikim të drejtpërdrejtë nga traditat e artit të objekteve liturgjike dhe të argjendarisë bizantine. Këto elemente stilistike e vendosin dorëshkrimin rreth mesit të shek. X, një periudhë në të cilën repertori ornamental fillon të pasurohet me forma të reja, ndërkohë që ruan ende elemente të trashëguara nga fazat e mëparshme të dekorimit libror. Këto zhvillime, të cilat shfaqen pas periudhës së kodikut të Korçës nr. 93, përjashtojnë qartë një datim më të vonë për këtë dorëshkrim. Një argument tjetër i rëndësishëm për datimin është mungesa e motivit Blütenblattstil (stili i petaleve të luleve), i cili fillon të bëhet i zakonshëm vetëm pas gjysmës së dytë të shek. X. Në këtë mënyrë, sistemi dekorativ i këtij dorëshkrimi përfaqëson një fazë tranzitore në historinë e artit të dorëshkrimeve bizantine, ku bashkëjetojnë elemente tradicionale dhe inovacione të reja stilistike,

[552] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111.
[553] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111.

karakteristike për kulturën artistike të mesit të shek. X[554].

Vendi i shkrimit dhe scriptorium-i i kodikëve Korçë 92, Sinait. gr. 283 dhe NLR, gr. 220

Kodikët katërungjillësh të Korçës 92, Sinait. gr. 283 dhe NLR, gr. 220[555] përbëjnë një grup shumë të ngushtë dorëshkrimesh bizantine, të cilët lidhen qartësisht me njëritjetrin jo vetëm në përmbajtje, por sidomos në aspektin paleografik. Këta tre kodikë janë shkruar nga e njëjta dorë, i njëjti shkrues anonim[556], çka shpjegon ngjashmëritë e dukshme në stilin e shkrimit, në formatin fizik, skemën e vijëzimit dhe në tipologjinë e dekorimit. Kjo gjë mbështetet edhe nga fakti se të tre janë shkruar me shkrimin germëvogël bizantin të tipit *bouletée*, një "modë" e re në fund të shek. IX dhe fillim të shek. X dhe kërkonte mjeshtëri të lartë kaligrafike.

Siç e kemi trajtuar edhe më sipër, kodikët e Korçës 92 dhe 93, ashtu si Paris. gr. 70, Bodl. Canon. gr. 110, Lond. BL Add. 11300 dhe NLR, gr. 220, përfaqësojnë disa nga shembujt më tipikë të dorëshkrimeve me shkrimin *bouletée* të kësaj periudhe. Kodiku i Korçës 92 dallohet në mënyrë specifike për faktin se i gjithë teksti është shkruar me bojë të kuqe (*carmine*), duke i dhënë dorëshkrimit një karakter jashtëzakonisht luksoz. Ndërkohë, edhe kodikët e Sinait. gr. 283 dhe NLR, gr. 220 ruajnë të njëjtën cilësi të lartë të shkrimit germëvogël, shumë të kujdesshëm e elegant, të njëtrajtshëm me kodikun e Korçës 92, duke pasqyruar dorën e të njëjtit shkrues.

Këta kodikë nuk lidhen vetëm nga shkrimi i njëjtë dhe kaligrafia karakteristike *bouletée*, por edhe nga formati i tyre fizik. Ata i përkasin grupit të kodikëve të vegjël (format "xhepi") të Dhiatës së Re, me përmasa pothuaj identike. Siç vëren Kavrus-Hoffmann, dorëshkrime të tilla të vogla kanë dimensione rreth 150-170 × 110-120 mm[557]. Në këtë kategori hyjnë edhe kodikët e Korçës 92 dhe 93, Sinait. gr. 283 dhe NLR, gr. 220. Fletët e vogla, shpesh me një kolonë të vetme teksti, tregojnë se këto kodikë ishin menduar për përdorim personal, për t'u bartur lehtë ose për t'u lexuar privatisht; një funksion i ndryshëm nga ai i kodikëve të mëdhenj liturgjikë të periudhës, të cilët kanë shpesh dy kolona teksti dhe përmasa dukshëm më të mëdha.

Nga pikëpamja kodikologjike, grupi i kodikëve Korçë 92, Sinai. gr. 283 dhe NLR, gr. 220 shfaq ngjashmëri edhe në sistemin e vijëzimit. Të tre dorëshkrimet përdorin një skemë të ngjashme me vija horizontale (dhe herë-herë edhe vertikale), të cilat kufizohen brenda kuadratit të tekstit pa u shtrirë në margjina. Teksti vendoset përtej këtyre vijave të vargut, rreshtat shkruhen mbi ose përmes vijës së vizuar, duke

---

[554] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 22-32; Brubaker, "The Introduction of Painted Initials in Byzantium," 22-46; Brubaker, "Greek Manuscript Decoration," 513-532; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 99-111.

[555] Vasilij Pudko, "Sinaiskoe Chetveroevangelie X veka s miniatiurami epokhi krestonostsev, GPB grech. no. 220," *Revue des études sud-est européennes* 17, no. 3 (1979): 523-539; Kavrus, "Almaznoe pis'mo," 191-204; Agati, *La minuscola "bouletée"*, 1:79-82; 2 40; Weitzmann and Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine*, cat. no. 8, 24-28.

[556] Kavrus-Hoffmann, "Producing New Testament Manuscripts," 132.

[557] Kavrus-Hoffmann, "Producing New Testament Manuscripts," 136; Pudko, "Sinaiskoe Chetveroevangelie," 523-539; Kavrus, "Almaznoe pis'mo," 191-204.

dëshmuar një teknikë faqosjeje krejt të njëtrajtshme. Ky tipar i përbashkët tregon njëtrajtshmëri në mënyrën e faqosjes; shkruesi ka ndjekur të njëjtën metodë të vendosjes së tekstit dhe të raportit të tij me vijëzimin në secilin prej këtyre kodikëve, çka përforcon idenë e origjinës së përbashkët[558].

Kjo njëtrajtshmëri teknike vijon edhe në fushën e zbukurimit, ku të tre kodikët paraqesin dekorime tipike për dorëshkrimet luksoze të periudhës. Stili dekorativ paraqitet dukshëm i unifikuar. Shumica e zbukurimeve përmbititullore kanë formën Π dhe mbështeten në një repertor të përsëritur motivesh ornamentale, të cilat qarkullojnë dhe ripërdoren nga një kodik në tjetrin. Motivi i rozetave bajame, për shembull, gjendet si në Korçë 92, ashtu edhe në NLR, gr. 220; ndërsa motive të tilla si ornamenti gërshetues, rrethet e mbushura me ar, figurat boshtore të holla dhe dekori me luspa ("bisht palloi") shfaqen në mënyrë të ngjashme në disa prej tyre, duke dëshmuar përdorimin e të njëjtave shabllone artistike nga i njëjti scriptorium. Këto paralele dekorative cilësohen në literaturë si "me të vërtetë të jashtëzakonshme"[559], sepse krijojnë një profil estetik të qartë për këtë grup dorëshkrimesh. Edhe paleta e ngjyrave është e kufizuar dhe e njëjtë, mbizotëron ari, e kuqja, bluja, jeshilja dhe e verdha, me jo më shumë se tre pigmentë të përdorur në secilin kodik. Disa nga dorëshkrimet e këtij grupi (si NLR, gr. 220 dhe Sinai. gr. 283) përmbajnë edhe ilustrime antropomorfe (portrete të ungjillorëve ose të apostujve), por këto duket se janë shtesa të mëvonshme, të realizuara kur kodikët iu dhuruan manastireve[560]. Në fakt, është e dokumentuar se dorëshkrimet NLR, gr. 220 dhe Sinai. gr. 283 iu dorëzuan manastirit të Shën Ekaterinës në Sina, ku në shek. XIII u pajisën me miniatura të reja të katër ungjillorëve dhe të apostujve Petro dhe Pavël. Kjo tregon se kodikët janë prodhuar fillimisht diku tjetër (jashtë mjedisit sinaitik), me dekorimet e tyre origjinale, dhe vetëm pas mbërritjes në manastir janë stolisur më tej në kontekstin artistik dhe liturgjik të Sinait.

Të dhënat e mësipërme tregojnë se kodikët Korçë 92, Sinait. gr. 283 dhe NLR, gr. 220 vijnë nga i njëjti mjedis prodhimi dhe, me shumë gjasë, nga i njëjti scriptorium. Sipas Kavrus-Hoffmann, ngjashmëritë paleografike, kodikologjike dhe artistike konfirmojnë se këto dorëshkrime janë realizuar në të njëjtën punishte shkrimi. Për më tepër, analiza tekstuale ka treguar afërsi midis teksteve të këtyre kodikëve dhe atyre të dalë nga manastiri i Studitit (Kostandinopojë), çka nënkupton se ato përdorën të njëjtat modele tekstesh si qendrat scriptoriale kostandinopolitane. Kjo e orienton gjithnjë e më shumë vëmendjen drejt Kostandinopojës si vendi më i mundshëm i prodhimit, aq më tepër që vetë tiparet dekorative i lidhin këta kodikë me dorëshkrimet e tjera të vogla të Dhiatës së Re, të prodhuara në kryeqendrën bizantine.

Elementet luksoze dhe cilësia e lartë e materialeve sugjerojnë se ky *scriptorium* ishte i pavarur, laik dhe jo pjesë e një manastiri. Këta kodikë luksozë të shek. IX-X janë punuan me pergamenë me cilësi të lartë (ndryshe nga pergamena mesatare, më e thjeshtë, e përdorur zakonisht në scriptoriumet manastirore), nga kaligrafë të stërvitur,

---

[558] Agati, *La minuscola "bouletée"*, 1:79-82; 2 40; Weitzmann and Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine*, cat. no. 8, 24-28.

[559] Kavrus-Hoffmann, "Producing New Testament Manuscripts," 136.

[560] Kavrus-Hoffmann, "Producing New Testament Manuscripts," 136; Pudko, "Sinaiskoe Chetveroevangelie," 523-539; Kavrus, "Almaznoe pis'mo," 191-204.

që përdornin modat më të reja të stileve të shkrimit dhe dorëshkrimet ishin të zbukuruara në mënyrë të shkëlqyer. Këta kodikë duket se kanë qenë porosi private për individë të rangut të lartë, gjë që mbështetet edhe nga fakti se që janë ruajtur në gjendje shumë të mirë, pothuaj pa shenja përdorimi të shpeshtë. Prandaj, mjedisi i prodhimit mendohet të ketë qenë një *scriptorium* laik (jo manastir) në një qendër urbane, me shumë gjasë në Kostandinopojë, ku bashkëpunonin kopistë-kaligrafë dhe piktorë iluministë për të prodhuar kodikë kaq të arrirë. Mungesa e kolofoneve me emrat e kopistëve në këto dorëshkrime përforcon këtë ide, pasi kopistët e manastireve zakonisht e përmendnin emrin e tyre në kolofon "me shpresën e shpëtimit" të shpirtit, ndërsa kopistët laikë me pagesë rrallë e shënonin emrin e vet[561].

Në përfundim, grupi i kodikëve të Korçës 92, Sinait. gr. 283 dhe NLR, gr. 220 duhet parë si produkt i të njëjtit *scriptorium* të specializuar bizantin gjatë shek. IX-X, me shumë gjasë i vendosur në Kostandinopojë. Tiparet e përbashkëta paleografike, kodikologjike dhe decorative dëshmojnë qartë për origjinën e njëjtë. Ky *scriptorium* nuk ishte manastir, por një punishte kodikprodhuese laike private, e cila prodhonte dorëshkrime luksoze me porosi të veçanta për lexues ose donatorë elitarë. Si të tillë, këta kodikë u ruajtën fillimisht si objekte të çmuara private dhe vetëm më pas disa prej tyre (p.sh. NLR, gr. 220 dhe Sinait. gr. 283) u dhuruan në manastire. Analizat paleografike dhe kodikologjike e kodikëve të Korçës 92, Sinait. gr. 283 dhe NLR, gr. 220 i lidhin pazgjidhshmërisht me punishten kostandinopolitane që i prodhoi, duke ndihmuar në identifikimin e vendit dhe kontekstit ku këto dorëshkrime morën formë.

KODIKU I BERATIT NR. 15

Kodiku i Beratit nr. 15, i ruajtur sot në Fondin 488 të Arkivit Qendror Shtetëror të Tiranës, përbën një dëshmi të rëndësishme të traditës ungjillore bizantine në Shqipëri, jo vetëm për shkak të përmbajtjes së tij, si katërungjillësh me komente, por edhe për vlerën e veçantë që mbart për historinë e shkrimit, të dekorimit dhe të qarkullimit të modeleve dekorative në hapësirën bizantine.

Historia e hulumtimit të këtij dorëshkrimi është ndërthurje interpretimesh të ndryshme për datimin dhe origjinën e tij. Në studimet e mëparshme, kodiku është datuar nga shekulli XII në shekullin XIII. Kështu, K. Aland e klasifikon atë si dorëshkrim të shekullit XIII[562]; R. Mullen e e vendos në një interval më të gjerë kohor, ndërmjet shekujve XII dhe XIII[563]; Th. Popa në përpjekjen e tij për inventarizimin e kodikëve kishtarë mesjetarë dhe duke u mbështetur në analizën e cilësisë së shkrimit dhe elementeve dekorative, sugjeron një datim që shtrihet nga fundi i shek. XI deri në fillimin e shek. XII, duke mos përjashtuar edhe mundësinë e një datimi në fillim të shek.

[561] Kavrus-Hoffmann, "Producing New Testament Manuscripts," 117-145.
[562] Aland, *Kurzgefasste Liste*, 176, 178.
[563] Mullen, "Dorëshkrimet biblike", 220.

XIII[564]. Një qëndrim të ngjashëm me atë të Mullen mban edhe Sh. Sinani, i cili e vendos dorëshkrimin ndërmjet shekujve XII dhe XIII[565]. Në katalogun e ekspozitës së vitit 2010[566], A. Rëmbeci dhe S. Çunga propozuan për herë të parë një datim më të hershëm dhe të saktë të kodikut, duke e vendosur atë në shek. X. Në këtë kontekst, ata hodhën edhe tezën se dorëshkrimi duhet të interpretohet si një produkt i periudhës së hershme të të ashtuquajturës "Rilindje Maqedonase". Më tej, studimi i A. Džurovës mbi dekorimin e dorëshkrimit e përforcon këtë drejtim interpretues, duke sugjeruar një datim më të ngushtë në gjysmën e dytë të shek. X, bazuar në analizën e repertorit dekorativ[567]. Sipas këtij vlerësimi, kodiku lidhet ngushtë me scriptoria-t e Kostandinopojës dhe reflekton tendencat e stileve Laubsäge e Blütenblatt të shek. X.

Kodiku i Beratit nr. 15 është një dorëshkrim në pergamenë, i përbërë nga 356 fletë, me format pothuaj katror, me përmasa rreth 215 x 175 mm. Hapësira e shkrimit është 130 x 105 mm, ndërsa teksti paraqitet në një kolonë me 17 rreshta për faqe. Dorëshkrimi është shkruar në pergamenë të trashë me ngjyrë të verdhë. Fletët janë organizuar në fashikuj kryesisht katërfletësh; rregulli prishet vetëm në fletët 105-108, f. 173-174 dhe f. 353-356. Fashikujt fillojnë në anën e "mishit" të pergamenës, ndërsa vijëzimet janë realizuar në anën e "qimeve", duke ndjekur sistemin e tipit 1 sipas J. Leroy[568]. Njëkohësisht, struktura respekton rregullin e Gregory-t. Nuk ruhen gjurmë të numërtimit të fashikujve.

Fletët mbajnë dy sisteme të mëvonshme numërtimi me numra arabë, të vendosur në këndin e sipërm të djathtë të secilës fletë. Nga pikëpamja e gjendjes materiale, shumica e fletëve paraqiten në gjendje të mirë, megjithëse fletët në fillim (1-2) dhe ajo në fund janë dukshëm të nxira. Një element me rëndësi të veçantë kodikologjike është zhvendosja e fletës së parë pas fl. 8v, si edhe prania e fletës 308, e cila përbën një shtesë më të vonshme në letër, e integruar në trupin e kodikut për të plotësuar fragmentin e munguar të Perikopës së Gruas Kurorëshkelëse (Jn. 8, 3-11). Këto ndërhyrje dëshmojnë për përdorimin e vazhdueshëm dhe përpjekjet për ruajtjen dhe plotësimin e dorëshkrimit në periudha të ndryshme[569].

Në planin tekstual, dorëshkrimi përmban një korpus të plotë tekstesh ungjillore të organizuara sipas traditës bizantine, si vijon[570]:

1. fl. 1r-5v: Tabelat e kanoneve të Eusebit, të vendosura në fillim të kodikut sipas renditjes tradicionale të sistemit të konkordancës së ungjijve;
2. Ungjilli sipas Mateut:

---

[564] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë," 99; Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri*, 41.
[565] Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 214.
[566] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 31-32.
[567] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 1: 113-122. Džurova and Canard, *Le rayonnement de Byzance,* 36-37.
[568] Diagramet e vijëzimit të kodikut të Beratit 15 nuk janë përfshirë në botimin e Leroy dhe Sautel, *Répertoire de réglures*. Për një paraqitje të tyre, shih Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 113-122, diagramet e skicuara, 120-121.
[569] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 31-32. Džurova, *Manuscrits grecs enlumines*, 113-122.
[570] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 31-32. Džurova, *Manuscrits grecs enlumines*, 113-122. Lafleur and Brogly, *Greek New Testament Manuscripts*, 291-310.

fl. 6r-8r: Listat e kapitujve (κεφάλαια);
fl. 9r-106v: Teksti i ungjillit, i shoqëruar me komente (catenae);

3. Ungjilli sipas Markut:
   fl. 107v-108v: Listat e kapitujve (κεφάλαια);
   fl. 109r-173r: Teksti i ungjillit;
4. Ungjilli sipas Lukës:
   fl. 173v-174v: Listat e kapitujve (κεφάλαια);
   fl. 175r-278v: Teksti i ungjillit;
5. Ungjilli sipas Joanit:
   fl. 279r-v: Listat e kapitujve (κεφάλαια);
   fl. 280r-356v[571]: Teksti i ungjillit, i shoqëruar me komente (catenae);

Prania e *catenae*-ve në kodikun e Beratit 15, veçanërisht në Ungjijtë sipas Mateut dhe Joanit, dëshmon se ato janë pjesë përbërëse e konceptit fillestar të dorëshkrimit dhe jo shtesa të mëvonshme. Siç vërejnë Lafleur dhe Brogly[572], ndarja e punës ndërmjet dorës së tekstit dhe asaj të komentit, si dhe prania selektive e *catenae*-ve vetëm në këta dy ungjij, tregojnë një organizim të qëllimshëm të faqes dhe të materialit ekzegjetik. Në planin formal, ky organizim i përket tipit të ashtuquajtur *frame catena*, ku teksti biblik vendoset në qendër dhe komentet patristike në margjina, me grafi më të vogël dhe shpesh me bojë të dallueshme, duke krijuar një hierarki vizuale dhe funksionale ndërmjet tekstit dhe interpretimit[573]. Ky format pasqyron një mënyrë leximi të drejtuar, ku Shkrimi lexohet në bashkëveprim të vazhdueshëm me traditën patristike. Nga pikëpamja e përmbajtjes, këto *catenae* mbështeten kryesisht në autoritete si Joan Gojarti dhe tradita të tjera të hershme ekzegjetike, të transmetuara përmes

[571] Në katalogun e ekspozitës së vitit 2010, Ungjilli sipas Joanit është vendosur në fl. 280r-331v, ndërsa në mënyrë të pasaktë vijimi i kodikut është interpretuar si përmbajtje e ndarë: në fl. 332r-346v janë identifikuar "Ungjijtë e Pësimeve të Shenjta", ndërsa në fl. 347r-356r janë shënuar "Pjesë të ndryshme ungjillore". Ky keqinterpretim lidhet me faktin se në fl. 331v kopisti, për arsye të panjohura, e përmbyll tekstin e perikopesë (Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, ὅτε ἔνιψε ὁ Ἰησοῦς τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν / "Në atë kohë, kur Jisui u lau këmbët nxënësve") duke i dhënë formën dekorative *a cul de lampe*, një praktikë që haset edhe në përfundim të Ungjillit sipas Markut (fl. 173r) dhe në fund të Ungjillit sipas Joanit (fl. 356v). Kjo pasaktësi është riprodhuar edhe në studimet e A. Džurovës (*Le rayonnement*, 2011, f. 36; *Manuscrits grecs I*, 2011, f. 114), ndërsa është vënë në dukje nga Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*, 293. Gjithashtu, pjesa përmbyllëse e Ungjillit sipas Joanit paraqet një çrregullim në renditjen e fletëve, konkretisht: fl. 354rv (Jn 20:24-29), pas së cilës mungon një fletë; fl. 355r (Jn 21:8-13); fl. 355v (Jn 21:13-23); fl. 356r (Jn 21:18-23); fl. 356v (Jn 21:14-17); si dhe fleta e fundit që përmban Jn 21:23-25. Kjo sekuencë e parregullt dëshmon për një ndërhyrje të mëvonshme në strukturën materiale të kodikut, duke reflektuar një prishje të renditjes origjinale të fletëve në pjesën përmbyllëse të ungjillit. Kjo problematikë nuk është evidentuar as nga Džurova dhe as nga Lafleur dhe Brogly. Një rikonstruksion i mundshëm i vijueshmërisë logjike të tekstit na çon në propozimin e kësaj renditjeje të riorganizuar të fletëve: fl. 355v, 355r, 356v, 356r, e ndjekur nga fleta përfundimtare.

[572] Lafleur and Brogly, *Greek New Testament Manuscripts*, 291-310.

[573] Hugh A. G. Houghton dhe David C. Parker, "An Introduction to Greek New Testament Commentaries with a Preliminary Checklist of New Testament Catena Manuscripts," në *Commentaries, Catenae and Biblical Tradition*, red. Hugh A. G. Houghton, Texts and Studies, Third Series 13 (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2016), 1-36. Shih gjithashtu Georgi Parpulov, *Catena Manuscripts of the Greek New Testament: A Catalogue*, Texts and Studies, Third Series 25 (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2021), një botim kritik dhe katalog sistematik i dorëshkrimeve të tipit catena të Dhjatës së Re greke.

përmbledhjeve të strukturuara, siç dëshmohet në botimet klasike të Cramer[574] dhe në studimet e tjera mbi zhvillimin e këtij zhanri[575]. Studimet e fundit kanë treguar gjithashtu se *catenae*-t ndikojnë jo vetëm në interpretim, por edhe në transmetimin tekstual dhe organizimin material të dorëshkrimeve[576]. Në këtë kuadër, *catenae*-t e Beratit 15 duhen parë si pjesë integrale e një kulture dorëshkrimore ku teksti biblik dhe interpretimi patristik bashkëjetojnë në mënyrë organike dhe funksionale[577].

Analiza paleografike dhe kodikologjike tregon se dorëshkrimi është produkt i disa duarve të ndryshme. Sipas studimeve të deritanishme, në kodikun e Baratit nr. 15 dallohen pesë duar: dora A, kopjisti kryesor që ka shkruar pjesën më të madhe të katër ungjijve (fl. 9r-106v, 109r-173r, 175r-278v, 280r-356v); dora B, e cila ka realizuar tabelat kanonike dhe listat e kapitujve; dora C, e cila ka shtuar shënime të mëvonshme me bojë të zezë; dora D, e pranishme në kartën e brendshme të kapakut; dhe dora E, e cila ka shtuar një fletë në material tjetër për të plotësuar perikopenë e Gruas Kurorëshkelëse (Joani 7:53-8:11). Ndër shënimet margjinale dallohet edhe një dorë më e vonshme që ka shtuar referenca liturgjike, si në fl. 96r, ku një shënim lidh vargjet Lk 22:43-44 me Mt 26:39. Këto ndërhyrje dëshmojnë për një përdorim të vazhdueshëm liturgjik dhe studimor të dorëshkrimit gjatë periudhave të ndryshme historike[578].

Shkrimi i kodikut të Beratit nr. 15 përfaqëson një formë të rregullt të shkrimit germëvogël bizantin të periudhës së mesme, me prani të formave unciale (germëmadhe) të shkronjave të rifutura brenda sistemit germëvogël (minuscule), me shkronja të varura nga vijëzimi udhëzues, me ligatura të kontrolluara dhe dekor tipik për kodikët biblikë të epokës maqedonase. Komentet shoqëruese të tekstit janë shkruar me shkrimin germëmadh aleksandrin[579], me bojë të kuqe, me një dendësi që lëviz nga 21 deri në 23 rreshta për faqe. Përdorimi i këtij tipi shkrimi për komentet krijon një kontrast të qartë

---

[574] John Anthony Cramer, ed., *Catenae in Evangelia S. Matthaei et S. Marci, ad fidem codd. mss.* (Oxford: E Typographeo Academico, 1840); John Anthony Cramer, ed., *Catenae in Evangelia S. Lucae et S. Joannis, ad fidem codd. mss.* (Oxford: E Typographeo Academico, 1841).

[575] Hans Lietzmann, *Catenen: Mitteilungen über ihre Geschichte in handschriftlicher Überlieferung* (Freiburg im Breisgau: Mohr, 1897); Joseph Sickenberger, *Titus v. Bostra: Studien zu dessen Lukashomilien*, Texte und Untersuchungen 21.1 (Leipzig: Hinrichs, 1901); W. R. S. Lamb, *The Catena in Marcum: A Byzantine Anthology of Early Commentary on Mark*, Texts and Editions for New Testament Study 6 (Leiden: Brill, 2012), ku përfshihet një bibliografi e gjerë dhe relativisht e përditësuar mbi studimet e catena-ve dhe traditën e komentimit biblik.

[576] Andrew J. Patton, "Greek Catenae and the 'Western' Order of the Gospels," *Novum Testamentum* 64, no. 1 (2022): 115-129; Andrew J. Patton, "Direct Copying in a Group of Gospel Manuscripts with Catenae," *New Testament Studies* 69, no. 4 (2023): 445-461; Andrew J. Patton, "A Disordered Genealogy and a New Family of Greek New Testament Manuscripts," *Novum Testamentum* 66, no. 3 (2024): 402-422; Hugh Houghton, "Unfinished Business: The Ending of Mark in Two Catena Manuscripts," *New Testament Studies* 69, no. 1 (2023): 35-42.

[577] Houghton dhe Parker, "An Introduction to Greek New Testament Commentaries," 1-36; Gilles Dorival, "Biblical Catenae: Between Philology and History," në *Commentaries, Catenae and Biblical Tradition*, ed. H. A. G. Houghton (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2016), 65-82; Lafleur and Brogly, *Greek New Testament Manuscripts*, 291-310.

[578] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 31-32; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 113-122; Lafleur and Brogly, *Greek New Testament Manuscripts*, 291-310.

[579] Shih strukturat tipike të shkrimit germëmadh aleksandrian në Brian E. Daley, *Gregory of Nazianzus* (London and New York: Routledge, 2006), 18-19; Guglielmo Cavallo, "Γράμματα Ἀλεξανδρινά," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 24 (1975): 23-54. Shih edhe Perria, *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων*, 51-56; Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου*, 149-157.

me tekstin kryesor dhe ndihmon në dallimin vizual të aparatit shpjegues nga teksti ungjillor. Titujt e ungjijve janë vendosur brenda zbukurimeve mbititullore në formë portiku dhe janë shkruar me ar mbi një bazë bordo, në tipologjinë e shkrimit germëmadh epigrafik[580], të pasuruar me rruaza dhe vija dekorative. I njëjti tip shkrimi germëmadh përdoret edhe për shënimet liturgjike të vendosura në pjesën e sipërme të faqes. Kjo bashkëjetesë e një shkrimi germëvogël të matur me një shkrimi germëmadh dekorativ është karakteristike për epokën kur arti libror bizantin përpunon në mënyrë klasike mjetet e veta grafike pas kapërcimit të traditës së plotë të shkrimit germëmadh[581].

Nga pikëpamja kronologjike, veçanërisht domethënëse janë format unciale (germëmadhe) të disa germave që rifuten në shkrimin germëvogël të kodikut të Beratit nr. 25. Këto forma unciale shfaqen shpesh krahas germave të vogla, ndërkohë mungojnë B (beta) dhe Ω (omega) në trajtë unciale. Kjo ndërthurje tregon një fazë kalimtare në zhvillimin e shkrimit bizantin, ku elemente të shkrimit të vjetër germëmadh përdoren sërish brenda sistemit germëvogël. Shqyrtimi i këtyre formave ka treguar se ato janë rikthyer në përdorim në kohë të ndryshme: A (alfa), Γ (gama), K (kapa) dhe C (sigma gjysmërrethore) në fund të fjalëve dëshmohen që në shek. IX; Δ (delta) unciale që nga viti 916; H (eta) dhe Π (pi) rreth vitit 902; E (epsilon) nga viti 932; Ψ (psi) me vijë horizontale të valëzuar nga viti 953; ndërsa N (ni) unciale duke filluar nga viti 965. Po kështu, forma e quajtur "tau i lartë" (T) shfaqet që nga mesi i shek. X[582]. Prania e të gjitha këtyre tipareve në kodikun e Beratit nr. 25 lejon që viti 965 të merret si një kufi i hershëm i mundshëm (*terminus post quem*) për datimin e tij. Brenda këtyre kufijve, një datim në gjysmën e dytë drejt fundit të shek. X mbetet zgjidhja më e fortë, e mbështetur në krahasime të dorëshkrimeve të datuara dhe në kornizën analitike paleografike. Ky përfundim mbështetet edhe nga krahasimi paleografik me dorëshkrime të tjera të datuara që paraqesin tipare të ngjashme, si Paris, Bibliothèque Nationale de France, Cod. gr. 724 (viti 974)[583]; Biblioteka Patriarkale Greke e Jerusalemit, S. Saba 172 (viti 987)[584]; dhe Codex Vaticanus Graecus 539 (viti 975)[585]; Codex Athos Vatopedi 181 (pl. 4), që përmban vepra të Efraim Sirianit dhe datohet me siguri në vitin 997[586]. Po ashtu, mënyra e vendosjes së shkrimit në raport

---

[580] Perria, *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων*, 51-56; Herbert Hunger, "Die epigraphische Auszeichnungsmajuskel: Beitrag zu einem bisher kaum beachteten Kapitel der griechischen Paläographie," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 26 (1977): 193-210; Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου*, 151-153.

[581] Guglielmo Cavallo, *Ricerche sulla maiuscola biblica* (Firenze: Le Monnier, 1967).

[582] Follieri, "La reintroduzione di lettere semionciali," 15-36, veçanërisht 28-36. Irigoin, "Structure et évolution des écritures livresques," 253-265.

[583] Kirsopp Lake dhe Silva Lake, eds., *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*, Monumenta Palaeographica Vetera, ser. 1, vol. 4, *Manuscripts in Paris, Part I* (Boston: The American Academy of Arts and Sciences, 1935), 10, no. 141.

[584] Lake dhe Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts*, 1: *Manuscripts at Jerusalem, Patmos and Athens* (Boston: The American Academy of Arts and Sciences, 1934), 9, nr. 3.

[585] Lake dhe Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts*, 7: *Manuscripts in Rome, Part I* (Boston: The American Academy of Arts and Sciences, 1937), 10, nr. 264.

[586] Lake dhe Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts*, 3*: Manuscripts in the Monasteries of Mount Athos and in Milan* (Boston: The American Academy of Arts and Sciences, 1935), nr. 94, f. 10, pl. 165-

me vijën udhëzuese, ku grafemat "varen" prej saj, e përforcon këtë datim[587]. Këto paralele e vendosin kodikun e Beratit në një fazë të zhvilluar të shkrimit germëvogël bizantin, ku vërehet një përdorim i qëndrueshëm i formave dhe një prirje për ruajtjen e disa elementeve më të hershme.

Një tjetër veçori e kodiku të Beratit nr. 15 është prania e shkrimit ekfonetik, i cili përbën një sistem të veçantë shenjash grafike që lidhet drejtpërdrejt me praktikën e leximit liturgjik. Ky sistem shenjash grafike nuk synon të regjistrojë melodi të plota muzikore, por të udhëzojë mënyrën e recitimit, duke përcaktuar theksimin, ndarjen sintaksore dhe intonacionin e frazave[588]. Në kodikun e Beratit 15, shenjat ekfonetike paraqiten me bojë të kuqe dhe janë vendosur në mënyrë sistematike mbi fjalët kyçe ose në fund të njësive sintaksore, duke reflektuar një ndërthurje të ngushtë midis strukturës gjuhësore dhe funksionit liturgjik. Ky sistem është i lidhur ngushtë me traditën e ungjilltarëve bizantinë të shek. IX-XI, ku notacioni ekfonetik shfaqet si një fazë pararendëse e zhvillimit të mëvonshëm të notacionit muzikor bizantin[589]. Funksioni i tij është thelbësisht performativ, pasi synon të ruajë dhe transmetojë mënyrën e saktë të leximit liturgjik, duke kodifikuar elemente të traditës gojore[590]. Në këtë mënyrë, Kodiku i Beratit nr. 15 përbën një dëshmi të rëndësishme për ndërthurjen midis tekstit biblik, praktikës liturgjike[591] dhe zhvillimit të sistemeve të hershme të notacionit në traditën bizantine[592].

Lidhja e kodikut është prej kapakësh prej druri të veshur me lëkurë ngjyrë gështenjë të errët. Lëkura është e stampuar me dekore lineare dhe floreale. Në kapakun e parë, dekorimi metalik në formë kryqi është i mbajtur nga kunjat sferike, ndërsa në kapakun e pasmë paraqiten gjurmë të Ngjalljes së Krishtit të punuar në argjend[593].

Përgjatë katër ungjijve, dekorimi i kodikut të Beratit 15 shfaq një repertor të pasur motivesh që kombinon elemente të traditës para-ikonoklaste me risitë e shek. X. Disa

166. Sophronios Eustratiades dhe Arkadios, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924), 42.

[587] Perria, *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων*, 98-102.

[588] Sandra Martani, "Recitation and Chant: Types of Notation, Modes of Expression," në *The Oxford Handbook of Byzantine Literature*, ed. Stratis Papaioannou (Oxford: Oxford University Press, 2021), 464-479; Egon Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, bot. 2 (Oxford: Clarendon Press, 1961), 246-260; Oliver Strunk, "The Musical Notation of the Middle Ages," në *Essays on Music in the Byzantine World* (New York: W. W. Norton, 1957), 40-44; Carsten Høeg, *La notation ekphonétique*, Monumenta Musicae Byzantinae, Subsidia 1/2 (Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1935), sidomos 36-127.

[589] Sysse Gudrun Engberg, "Greek Ekphonetic Notation: The Classical and the Pre-Classical Systems," në *Palaeobyzantine Notations: A Reconsideration of the Source Material* (Hernen: A. A. Bredius Foundation, 1995), 33-55. Sandra Martani, "The Theory and Practice of Ekphonetic Notation: The Manuscript Sinait. gr. 213," *Plainsong & Medieval Music* 12, no. 1 (2003): 15-42; Gabriel Bertonière, *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church*, Orientalia Christiana Analecta 193 (Rome: Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1972), 100.

[590] Constantin Floros, *Universale Neumenkunde*, vol. 1, *Die byzantinischen Neumen* (Kassel: Bärenreiter, 1970), 45-68.

[591] Mbi praktikat liturgjike, shih veprën e Bertonière, *The Historical Development of the Easter Vigil*.

[592] Mbi aspektin muzikor dhe përdorimin e shenjave ekfonetike në kodikun e Beratit 15, shih Meri Kumbe, *Dorëshkrime muzikore të Arkivit Qendror Shtetëror: Katalog* (Tiranë: Universiteti i Arteve, 2013), 43-44; Holta Sina Kilica, *Kodikët ekfonetikë të Shqipërisë* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2019), 85-150, krzesisht 111.

[593] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 31-32.

nga elementet kryesore përfshijnë:

1. **Tabelat e kanoneve të Eusebit.** Dorëshkrimi përmban dhjetë tabela të kanoneve që formojnë një ansambël dekorativ. Çdo tabelë paraqet një portik me dy kolona që mbahen nga një hark i gjerë; bordura e harkut është e mbushur me rozeta, motive me gjethe dhe forma gjeometrike që imitojnë teknikën e inkrustimit. Brenda harkut gjenden medaljone sferike - një, dy, tre ose katër - të vendosura në mënyrë të ndryshme në secilën faqe[594]. Kolonat mbështeten në bazamente të ndryshme dhe nuk ndjekin rregulla të qarta arkitektonike, gjë që sugjeron se dekoruesi ka ndjekur modele orientale pa i kuptuar plotësisht. Në bordurat e harkut shfaqen gjethe të mëdha të dhëmbëzuara, rozeta dhe motive që imitojnë teknikën e inkrustimit të dekorimit në mermer në kishën e Lipsos në Kostandinopojë, si edhe qeramikën e Presllavit[595]. Kjo mospërputhje e elementeve stilistike i afrohet tabelave të dorëshkrimeve të provincave lindore bizantine, si dorëshkrimet e Qipros apo të Palestinës (shih më poshtë).
2. **Zbukurimet mbititullore.** Secili nga katër ungjijtë shoqërohet me një zbukurim mbititullor në formë portiku ("Π") mbi sfond të artë. Në fillimin e ungjillit sipas Mateut (fl. 9) dhe sipas Lukës (fl. 175), portikët janë realizuar me ar mbi sfond bordo dhe përfundojnë në këndet e sipërme me motive bimore. Këto zbukurime janë të përafërta me Laubsägestil, një stil me konture të prera si sharrë që u përdor gjerësisht në dorëshkrimet kostandinopolitane të shek. X. Ndërsa zbukurimi mbitutullor i ungjillit sipas Markut (fl. 109) përbëhet nga medaljone të ngjashme me ato të tabelave kanonike të Eusebit dhe është tipik për fundin e shek. IX dhe shek. X. Zbukurimi mbititullor i ungjillit sipas Joanit (fl. 280) paraqet një kompozim të lirë portiku pa kornizë, që mund të krahasohet me dorëshkrimin parisian Coislin 370 të shek. X[596]. Ngjyrat dominuese në këto zbukurime janë bluja e ndritshme, bordoja dhe jeshilja e errët, ndërsa ari vendoset mbi sfondet e errëta.
3. **Germat nistore.** Në fillimin e çdo ungjilli (fl. 9, 109, 175, 280) përdoren germa të mëdha nistore (A, B, E) që shtrihen deri në pesë rreshta të tekstit. Këto germa nistore janë të zbukuruara me unaza, vija, pika dhe motive florale, ndërsa në fund të vijës vertikale shfaqen motive trilobe. Në fillimin e ungjillit sipas Lukës, germa nistore "E" zbukurohet me gjethe të dredhura, një motiv i zakonshëm i shek. IX-X. Në zbukurimin e ungjillit sipas Joanit, fillon të shfaqet motivi i shegës, i cili del nga gjethet e trasha në lakoret e bishtave. Këto motive janë karakteristike për dorëshkrimet e shek. X, si p.sh. Cod. gr. 70 i Patmosit dhe dorëshkrime të tjera kostandinopolitane si Etika Nicomachea e Aristotelit[597].

---

[594] Një medaljon në fl. 1v, 5, 6v; dy medaljone në fl. 1, 3; tre medaljone në fl. 2, 2v, 4, 4v; katër medaljone në fl. 3v.

[595] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 1:113-122; Lidia Perria dhe Antonio Iacobini, "Il Vangelo di Dionisio, Il codice F. V. 18 di Messina. L'Athos Stavronikita 43 e la produzione libraria costantinopolitana del primo periodo Macedone," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s. 31 (1994; Roma, 1995): 124-125, ku edhe bibliografia përkatëse.

[596] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 354-356.

[597] André Grabar, *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne, IXe-XIe siècles* (Paris: Éditions Klincksieck, 1972), 53, figs. 108-213; 8, fig. VII, 36; Kurt Weitzmann, "An Illustrated Greek

Mund të veçojmë disa paralele midis elementeve të kodikut të Beratit nr. 15 dhe dorëshkrimeve të tjera. Tabelat kanonike i afrohen strukturës së dorëshkrimeve të Qipros dhe Palestinës, si p.sh. Lincoln College gr. 17 (shek. XII-XIII)[598], Lavra A 25 (shek. XII)[599], Lavra B 24 (1084)[600] apo dorëshkrimi BXM 1612 i vitit 1292[601]. Motivi rrethor në bordurat e harkut të kujtojnë Cod. gr. 510 (879-882)[602], katërungjillëshin e Venecias Marc. gr. I. 18[603] dhe Cod. gr. 1387 të Ivironit (925-950)[604]. Zbukurimet mbititullore me medalione të kujtojnë punimet e shkruesve orientalë të shek. IX-X, ndërsa portiku i lirë i Joanit lidhet me Coislin 370. Ndikimet islamike në dekorim janë të dukshme në germat nistore O të Coislin 370, të mbushura me kryqe në stil islamik, por në Beratin 15 dominon ari mbi sfondet bordo dhe blu. Sipas Agatit[605], Coislin 370 mund të ketë origjinë në mjedise të Italisë së Jugut ose të botës islame, ndërsa Berati 15 ruan elemente kostandinopolitane[606]. Përputhja e motiveve orientale me ato kostandinopolitane e vendos kodikun e Beratit 15 në qendër të debatit për përhapjen e stileve të dekorimeve. Stili Laubsägestil, i karakterizuar nga format e prera si sharrë, shihet te portikët e ungjillit sipas Mateut dhe Lukës, ndërsa stili Blütenblattstil, i shfaqur në shek. IX-X, duket te motivet florale të shegëve dhe gjetheve të dredhura. Kjo e bën kodikun një shembull tipik të periudhës së "Rilindjes Maqedonase", një epokë tranzitore ku traditat para-ikonoklaste bashkohen me risitë e artit të librit.

New Testament of the Tenth Century in the Walters Art Gallery," në *Byzantine Liturgical Psalters and Gospels* (London: Variorum Reprints, 1980), art. IX, 19-38, sidomos 32-33, fig. 6; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 113-122.

[598]Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, 5.1-2: nr. 22, 52-55, fig. 190-99; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 116.

[599] Spyridon Lauriotis dhe Spyridon Eustratiades, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos, with Notices from other Libraries*, *Harvard Theological Studies* 12 (Cambridge, 1925), 4, nr. 25. Καδάς, *Τα εικονογραφήμενα χειρόγραφα*, 51, 310-312 (pl. 4-6).

[600] Lauriotis dhe Eustratiades, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 15, nr. 144. Καδάς, *Τα εικονογραφήμενα χειρόγραφα*, 51, 310-312 (pl. 4-6). Pelekanidis et al., *The Treasures of Mount Athos*, 3: *The Monasteries of Megistes Lavras, Pantokratoros, Docheiariou, Karakalou, Filotheou and St. Paulou* (Athens: Ekdotike Athenon, 1979), 239.

[601] Δημήτριος Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Μέρος τρίτον μετὰ γενικών εὑρητηρίων* (Athena, 1955), 33-35.

[602]Leslie Brubaker, "Greek Manuscript Decoration in the Ninth and Tenth Centuries: Rethinking Centre and Periphery," në *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito: Atti del 5 Colloquio internazionale di paleografia greca, Cremona, 4-10 ottobre 1998*, Papyrologica Florentina 31 (Firenze: Gonnelli, 2000), 513-533; Leslie Brubaker, *The Illustrated Copy of the Homilies of Gregory of Nazianzus in Paris, Bibliothèque Nationale, Cod. Gr. 510* (PhD diss., Johns Hopkins University, 1982).

[603] Elpidio Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti*, vol. 1, pars prior, *Classis I-Classis II, Codd. 1-120*, Ministero della Pubblica Istruzione, Indici e Cataloghi, Nuova Serie VI (Roma, 1967), 24-25.

[604] Panagites Soteroudes, *Ἱερὰ Μονὴ Ἰβήρων: Κατάλογος Ἑλληνικῶν Χειρογράφων, ΙΑ', 1387-1568* (Καρυές - Ἅγιον Ὄρος, 2007), 1-3; George Galavaris, *Ιερά Μονή Ιβήρων: Εικονογραφημένα χειρόγραφα* (Ἅγιον Ὄρος, 2000), 24-29, pls. 4, 13-19.

[605] Maria Luisa Agati, *La minuscola "bouletée"*, 2 vols. (Città del Vaticano: Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, 1992), 1:39, fig. 3a; 2. 20a-b.

[606] Džurova, *Manuscrits grecs enlumines*, 113-122.

Në përfundim, kodiku i Beratit nr. 15 duhet vlerësuar si një dëshmi e çmuar e kulturës dorëshkrimore bizantine të ruajtur në hapësirën shqiptare dhe, njëherazi, si një monument me rëndësi të gjerë për historinë e librit në botën mesjetare. Vlera e tij nuk qëndron vetëm në faktin se përfaqëson një Katërungjillësh me komente, por shtrihet në disa rrafshe të ndërlidhura organikisht, në atë tekstual, paleografik, kodikologjik, liturgjik dhe artistik. Pikërisht kjo shumësi shtresash e bën dorëshkrimin një objekt studimi të dorës së parë për kuptimin e mekanizmave të prodhimit, përdorimit dhe transmetimit të librit bizantin.

Nga analiza e të dhënave del qartë se kodiku i Beratit nr. 15 nuk mund të shihet thjesht si një dëshmi lokale apo si një relikt i izoluar provincial. Përkundrazi, ai dëshmon pjesëmarrjen e drejtpërdrejtë të hapësirës shqiptare në qarkullimin e modeleve tekstuale dhe dekorative të Bizantit, si edhe në përvetësimin e formave më të përparuara të kulturës librore të kohës. Datimi i tij në gjysmën e dytë të shek. X, me gjasë drejt fundit të këtij shekulli, e vendos dorëshkrimin në një fazë veçanërisht krijuese të historisë bizantine, në klimën kulturore të asaj që njihet si "Rilindja Maqedonase". Në këtë kuadër, kodiku mishëron një ekuilibër domethënës ndërmjet trashëgimisë së mëhershme para ikonoklaste dhe inovacioneve grafike e dekorative të shek. X, duke u bërë kështu një dëshmi e materializuar e proceseve të ripërtëritjes artistike dhe intelektuale që përshkuan Perandorinë Bizantine.

Rëndësia e tij historike bëhet edhe më e madhe kur merret parasysh fakti se ky dorëshkrim ruan, në një formë të integruar, jo vetëm tekstin ungjillor, por edhe aparatin interpretues të traditës patristike përmes catenae-ve, si dhe gjurmë të qarta të përdorimit liturgjik nëpërmjet shenjave ekfonetike dhe ndërhyrjeve margjinale. Kjo do të thotë se kodiku i Beratit nr. 15 nuk ishte vetëm një objekt prestigji apo një vepër e bukur librore, por një instrument i gjallë i jetës kishtare, i leximit të drejtuar, i interpretimit dhe i performimit liturgjik. Ai dëshmon, pra, për një kulturë ku Shkrimi, komenti dhe recitimi liturgjik nuk përbënin fusha të ndara, por tri dimensione të së njëjtës përvojë shpirtërore dhe intelektuale.

Po aq domethënëse është edhe vlera artistike e kodikut. Repertori dekorativ i tabelave të kanoneve, i zbukurimeve mbititullore dhe i germave nistore, si edhe bashkëjetesa e motiveve me prirje orientale me tipare të qarta kostandinopolitane, e bëjnë atë një dëshmi të çmuar për historinë e qarkullimit të stileve në Mesdheun lindor. Në këtë drejtim, kodiku i Beratit nr. 15 nuk është vetëm pasqyrë e një tradite, por edhe nyje lidhëse ndërmjet qendrës dhe periferisë, ndërmjet modeleve të mëdha të kryeqytetit dhe adaptimeve krijuese në mjedise të tjera të botës bizantine. Prania e elementeve të stileve Laubsägestil dhe Blütenblattstil, së bashku me ruajtjen e motiveve më të hershme, e vendos këtë dorëshkrim në një pozitë të privilegjuar për studimin e evolucionit të dekorimit libror bizantin.

Për hapësirën shqiptare, prania e këtij kodiku është po ashtu e rëndësishme. Ai provon se trojet shqiptare nuk qenë periferi pasive të qytetërimit bizantin, por pjesë aktive e horizontit të tij kulturor, ku qarkullonin tekste, modele grafike, praktika

liturgjike dhe forma të përpunuara të artit të librit. Si i tillë, kodiku i Beratit nr. 15 përbën një dëshmi themelore për historinë e krishterimit lindor në Shqipëri, për nivelin e kulturës kishtare të këtyre trevave dhe për lidhjet e tyre të ngushta me qendrat e mëdha të prodhimit dorëshkrimor. Ruajtja e tij në Mitropolinë e Beratit dhe sot në fondet arkivore të AQSh-së e kthen këtë dorëshkrim jo vetëm në një burim për historinë bizantine, por edhe në një element të identitetit kulturor të Shqipërisë mesjetare.

Në fund, mund të thuhet se kodiku i Beratit nr. 15 përfaqëson një pikë takimi midis historisë së tekstit, historisë së shkrimit, historisë së artit dhe historisë së liturgjisë. Ai është një monument i rrallë ku mund të lexohet, pothuajse në mënyrë të prekshme, bashkëjetesa e traditës dhe risisë, e funksionit dhe bukurisë, e qendrës perandorake dhe e pranisë së saj në hapësirat shqiptare. Për këtë arsye, ky kodik meriton të zërë një vend qendror jo vetëm në studimet mbi trashëgiminë dorëshkrimore të Shqipërisë, por edhe në kërkimin ndërkombëtar për kulturën librore të Bizantit. Nëpërmjet tij, hapësira shqiptare dëshmohet si një pjesë përbërëse e memories kulturore të botës bizantine dhe si ruajtëse e një trashëgimie që tejkalon kufijtë vendorë, duke i përkitur historisë së përbashkët të qytetërimit mesjetar evropian dhe lindor.

KAPITULLI III

KULTURA E LIBRIT DHE KUJTESA HISTORIKE E BERATIT NË DORËSHKRIMET GREKE TË OKSFORDIT DHE LONDRËS

3.1. Dorëshkrimet si burim për historinë kulturore të Beratit

Nga fondi i dorëshkrimeve të shtuara, Additional, të British Library në Londër, njihet një numër i konsiderueshëm kodikësh të dorëshkruar, rreth 451, me prejardhje nga Epiri[607]. Mes tyre janë identifikuar deri më tani katër kodikë[608], të cilët janë shkruar ose janë përdorur në qytetin e Beratit. Bëhet fjalë për dy dorëshkrimet e Londrës, Additional 37007, i shek. XIII-XIV, dhe Additional 37008, i vitit 1413, si edhe për dy dorëshkrimet e kolegjit të Shën Maria Magdalenës në Oksford, Magdalen College graecus 9, i shek. XII, dhe Magdalen College graecus 16, i shek. XIV. Vendosja e këtyre katër dorëshkrimeve në të njëjtin horizont studimor nuk mbështetet vetëm në vendruajtjen e tyre të sotme në biblioteka britanike, por sidomos në gjurmët tekstuale, kodikologjike dhe historike që i lidhin me Beratin dhe me kulturën kishtare të tij.

Përtej rëndësisë së shënimeve të tyre kronikale për historinë e shqiptarëve, këta kodikë, së bashku me të tjerë që ruhen në Arkivin Qendror të Shtetit në Tiranë[609], dëshmojnë praninë, edhe në hapësirën shqiptare, të kulturës së librit të dorëshkruar, të kultivuar në një areal të gjerë qarkullimi midis Italisë së Jugut, Epirit dhe Kostandinopojës gjatë shek. XIV-XV. Në këtë areal, Berati nuk shfaqet si një hapësirë periferike e thjeshtë e ruajtjes së librave, por si një qendër ku dorëshkrimi përdorej, shënohej, inventarizohej, mbrohej dhe, në raste të caktuara, edhe prodhohej.

Katër dorëshkrimet greke që lidhen me Beratin përbëjnë një korpus të kufizuar në numër, por me rëndësi të veçantë për rindërtimin e historisë kulturore të qytetit gjatë shek. XIV-XV. Vlera e tyre nuk qëndron vetëm në përmbajtjen biblike, liturgjike ose filozofike që ruajnë, por edhe në gjurmët historike që mbartin si objekte materiale. Shënimet kronikale, inventarët, shënimet kodikografike (kolofonët), ndërhyrjet e mëvonshme, gjurmët e përdorimit dhe historitë e qarkullimit të tyre i shndërrojnë këta

---

[607] Marcel Richard, *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum : Fonds Sloane, Additional, Egerton, Cottonian et Stowe*. Paris: Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, III, 1952.. Shih edhe *Richard, Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs,* 144-146, 207, 254, 277, 311, 433, 435, 593-594, 788-789, 825-826. Jean-Marie Olivier, *Supplément au Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* (Turnhout: Brepols, 2018), 85-87.

[608] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 443-521, sidomos 449-472.

[609] Mbi kodikët italo-bizantinë që ruhen sot në Arkivin Qendror Shtetëror, shih Andi Rembeci, "The Medieval Manuscripts of Albania, Cultural Bridges between East and West: The Case of the Italo-Greek Manuscripts," në *Shqipëria mes Lindjes dhe Perëndimit / Albania between East and West: Proceedings of the Conference, Department of History, Faculty of History and Philology, University of Tirana, December 17, 2013*, ed. Andi Rembeci (Tiranë, 2015), 14-33; Çunga, "The Manuscripts of Berat No. 14 and 31," 49-61; Rembeci, "Italo-Greek Manuscripts," 123-124.

kodikë në burime të dorës së parë për studimin e jetës kishtare, të kulturës librore, të patronazhit aristokratik dhe të kujtesës historike të Beratit mesjetar.

Në këtë kuptim, dorëshkrimi nuk duhet parë thjesht si bartës i një teksti të caktuar, por si objekt historik kompleks. Ai është njëkohësisht libër për lexim dhe shërbesë, objekt i zbukuruar dhe i përnderuar, pasuri institucionale, dëshmi pronësie, hapësirë shënimesh dhe vend ku regjistrohet kujtesa e një komuniteti. Në fletët, margjinat dhe shtesat e këtyre kodikëve, historia e librit ndërthuret me historinë e qytetit. Ngjarje politike, katastrofa shoqërore, akte dhurimi, masa ruajtjeje dhe praktika administrative lënë gjurmë në trupin material të dorëshkrimit, duke e bërë atë një burim që flet përtej tekstit që përmban.

Kjo qasje është veçanërisht e rëndësishme për Beratin e shek. XIV-XV, një qytet i vendosur në kufirin ndërmjet trashëgimisë bizantine, formacioneve aristokratike vendore dhe rritjes së presionit osman. Në këtë periudhë, libri kishtar nuk ishte vetëm instrument i jetës liturgjike, por edhe pjesë e një sistemi më të gjerë marrëdhëniesh shoqërore dhe institucionale. Ai ruhej në kisha e manastire, dhurohej nga figura të elitës vendore, inventarizohej si pasuri e çmuar, zhvendosej në kohë rreziku dhe përdorej si hapësirë për regjistrimin e ngjarjeve me rëndësi për komunitetin. Për këtë arsye, studimi i këtyre dorëshkrimeve lejon të rindërtohet jo vetëm historia e librit, por edhe një pjesë e historisë kulturore, kishtare dhe politike të Beratit.

Katër kodikët e trajtuar në këtë kapitull ofrojnë dëshmi të natyrave të ndryshme. *Magdalen College gr. 9* ruan në dyfletëshin e tij hyrës një shënim për vdekjen e Balshës II më 1385, duke e kthyer një dorëshkrim biblik luksoz në bartës të kujtesës politike lokale. *Magdalen College gr. 16*, përveç rëndësisë së tij për transmetimin e veprës së Niqifor Blemidhit, përmban shënime greke dhe sllave që dëshmojnë përdorimin e tij në një mjedis shumëgjuhësh dhe ruajnë kujtime për ngjarje historike, përfshirë vdekjen e Balshës II dhe krizën epidemike të vitit 1480. *Additional 37007* dëshmon, përmes inventarit të vitit 1399, mënyrën se si pasuria librore dhe liturgjike e manastirit të Shën Nikollës pranë Beratit u zhvendos për ruajtje për shkak të frikës nga turqit. *Additional 37008*, i shkruar në Berat më 1413, dëshmon prodhimin lokal të librit, patronazhin e besimtarëve dhe funksionimin e një biblioteke kishtare pranë kishës së Shën Marinës.

Të marra së bashku, këto dorëshkrime nuk paraqesin vetëm katër raste të veçuara kodikologjike. Ato krijojnë një pamje më të gjerë të Beratit si hapësirë ku libri qarkullonte, përdorej, shënohej, inventarizohej, mbrohej dhe prodhohej. Dy kodikët e Oksfordit dëshmojnë kryesisht dimensionin memorial dhe kronikal të dorëshkrimit, ndërsa dy kodikët e Londrës nxjerrin në pah dimensionin institucional, bibliotekar dhe liturgjik të kulturës librore beratase. Në këtë mënyrë, kapitulli synon të tregojë se historia e Beratit mesjetar mund të lexohet jo vetëm përmes kronikave, dokumenteve politike ose monumenteve arkitekturore, por edhe përmes vetë dorëshkrimeve, të cilat ruajnë në trupin e tyre gjurmët e një qyteti, të institucioneve të tij dhe të kujtesës së tij kulturore.

3.2. Kujtesa kronikale dhe qarkullimi i dorëshkrimit: Magdalen College gr. 9

Kodiku **Magdalen College gr. 9**[610] zë një vend të veçantë në korpusin e dorëshkrimeve që lidhen me hapësirën shqiptare dhe, më ngushtë, me qytetin e Beratit. Rëndësia e tij nuk qëndron vetëm në vlerën kodikologjike dhe artistike të trupit kryesor, por sidomos në historinë e mëvonshme të përdorimit të tij. Ky kodik përfaqëson një rast domethënës të zhvendosjes së një dorëshkrimi luksoz nga konteksti i tij fillestar i prodhimit drejt një mjedisi të ri përdorimi, ku ai u bë bartës i kujtesës historike lokale.

Në këtë kuptim, Magdalen College gr. 9 duhet lexuar në dy nivele. Së pari, si një dorëshkrim biblik i prodhuar në një mjedis të zhvilluar shkrimor, me tipare materiale, paleografike dhe dekorative që e vendosin larg praktikave provinciale. Së dyti, si objekt që, përmes një dyfletëshi të shtuar më vonë, lidhet me Beratin dhe me kujtesën politike të shek. XIV. Pikërisht kjo natyrë e dyfishtë e bën kodikun të rëndësishëm për historinë kulturore të Beratit.

1. Një dorëshkrim luksoz në një kontekst të ri përdorimi

Trupi kryesor i Magdalen College gr. 9 përfaqëson një dorëshkrim luksoz në pergamenë, të shkruar në gjysmën e dytë të shek. XII, në një mjedis libraprodhues të nivelit të lartë, me gjasë në Kostandinopojë. Nga pikëpamja materiale, kodiku dëshmon për një proces të kujdesshëm prodhimi. Pergamena është e bardhë, e hollë dhe e punuar me finesë, çka tregon për përzgjedhje cilësore të lëndës dhe për respektim të standardeve të avancuara të librashkrimit.

Përmasat e kodikut janë 235 × 195 mm, ndërsa sipërfaqja e shkruar është 160 × 130 mm, me 25 rreshta për faqe. Ai është i organizuar në fashikuj, ndërsa numërtimi i tyre, me shkronja kapitale greke, vendoset në këndin e poshtëm të jashtëm të fletës së parë të secilit fashikull. Sistemi i vijëzimit i përket tipit Leroy I, ndërsa skema e tij identifikohet si Leroy 32C1[611]. Këto elementë dëshmojnë për një strukturë të rregullt dhe të menduar mirë të dorëshkrimit. Ato nuk kanë vetëm vlerë përshkruese, por tregojnë se kemi të bëjmë me një objekt të prodhuar në një mjedis ku libri konceptohej si njësi materiale, tekstuale dhe estetike e organizuar me kujdes.

Në planin paleografik, shkrimi paraqitet i imët, i rregullt dhe i drejtë, i realizuar

---

[610] Për përshkrimin e përmbajtjes, autori ka konsultuar kodikun në formën e digjitalizuar në Digital Bodleian:
https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/p/4907e5b4-7b8f-40ad-9759-c417d6169afb, konsultuar më gusht, 2019. Shih gjithashtu Henry Octavius Coxe, *Catalogus codicum mss. qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur*, pars 2 (Oxonii: E Typographeo Academico, 1852), 4-5, no. IX; Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, 5.1: fig. 252-59, 261-76, 278-89, 291, tab. 19; Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, 5.2: nr. 30, 85-90. Për një përshkrim më të detajuar paleografik dhe kodikologjik, shih Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 482-485; Annaclara Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection of Greek Manuscripts: Manuscripts from Epirus," *Codices Manuscripti* 54/55 (2006): 31-64.

[611] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 484-485; Mark L. Sosower, *A Catalogue of the Greek Manuscripts of Magdalen College, Oxford*, rishikuar dhe plotësuar nga Nigel Wilson (Cambridge, MA: The Venetian Press, 2016), 25-26.

me bojë kafe. Shkronjat varen lehtë nga vijëzimi i rreshtit dhe shfaqin tipare që dëshmojnë një fazë fillestare të stilit *Fettaugenstil*. Forma të veçanta të omikronit dhe lambdës, përdorimi i legaturës alfa-ro, shkurtesa spirale e καί-së, forma e theksuar e shkurtesës "ὅτι", delta unciale me vijë horizontale të zgjatur djathtas dhe omega me fund të sheshtë e vendosin dorëshkrimin në një horizont grafik të zhvilluar, larg praktikave provinciale[612]. Këto tipare dëshmojnë për një kopist të disiplinuar dhe për një traditë shkrimore ku eleganca e ductus-it dhe përdorimi i matur i shkurtesave ishin pjesë e një standardi të konsoliduar. Duar të tjera dallohen në fl. 1, një shënim pronësie i shek. XVI dhe në fletët 1v-2r, që i përkasin fundit të shek. XIII ose fillimit të shek. XIV, si edhe në margjinat përgjatë gjithë dorëshkrimit, ku vihet re një dorë e shek. XIV.

Edhe dekorimi i kodikut e përforcon këtë profil. Zbukurimet përmbititullore në fillim të njësive tekstuale realizohen kryesisht në stilin *Blütenblattstil*, mbi sfond të artë dhe me mbizotërim të ngjyrës blu. Titujt janë shkruar me germa kapitale të tipit epigrafik në të kuqe, të mbushura me ar, ndërsa e njëjta skemë kromatike përsëritet në titujt e vegjël, treguesit ungjillorë dhe germat nistore. Në fl. 3r, zbukurimi përmbititullor paraqitet në Blütenblattstil, ku ngjyra blu dominon mbi arin, kurorëzohet nga dy zogj të gjelbër dhe me një shatërvan në qendër. Në fl. 55r, 56r, 91r-v, 116r, 149v dhe 153r përsëriten skema me motive floreale ose rombe blu mbi sfond ari. Në f. 232r rikthehet një bordurë në të njëjtin stil, ndërsa në f. 285r vërehet një ndryshim, ku zbukurimi përmbititullor realizohet në të kuqe dhe të gjelbër, me motive rrethore[613]. Në këtë fletë vërehet një program dekorativ i qëndrueshëm, që dëshmon për konceptim të rafinuar estetik dhe për një hierarki të qartë vizuale të tekstit.

2. Struktura biblike dhe përdorimi i librit

Përmbajtja e Magdalen College gr. 9 tregon se kemi përpara jo një katërungjillësh të thjeshtë, por një korpus biblik të gjerë, të organizuar në mënyrë sistematike. Dorëshkrimi përfshin fillimisht një epigram dhe një përmbledhje përmbajtjeje në fl. 1r-2r, të shoqëruara me lista kapitujsh për Ungjillin sipas Mateut dhe më pas për atë sipas Lukës. Më tej vijojnë katër Ungjijtë, sipas Mateut (fl. 3r-34v), sipas Markut (fl. 35r-54v)[614], sipas Lukës (fl. 56r-90v) dhe sipas Joanit (fl. 91v-115v), të paraprirë nga listat përkatëse të kapitujve.

Pas Ungjijve renditen Veprat e Apostujve (fl. 116r-149r) dhe korpusi i letrave apostolike, që përfshin Letrën e Jakovit (fl. 149v-152v), Letrën e Parë dhe të Dytë të Petros (fl. 153r-156r; 156v-158v), tri Letrat e Joanit (fl. 159r-162r; 162v-163r; 163v-164r), Letrën e Judës (fl. 164v-165r), si edhe letrat e Apostull Pavlit: drejtuar Romakëve (fl. 165v-177r), Korinthianëve I (fl. 177v-187r) dhe II (fl. 188r-195r), Galatasve (fl. 196r-199r), Efesianëve (fl. 200r-203v), Filipianëve (fl. 204r-206v), Kolosianëve (fl. 207r-209v), Thesalonikasve I dhe II (fl. 210r-212r; 213r-214r), Timoteut I dhe II (fl.

[612] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 484-485.
[613] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 485, shën. 126, ku përmblidhen edhe të dhënat dekorative të Hutter-it për foliot kryesore të kodikut.
[614] Ungjilli sipas Markut fillon në mënyrë të mangët, pa krye, në fletën 35r [Inc. ἐκ τ(ῶν) ου(ρα)νῶν· σὺ εἶ ὁ υ(ἱό)ς μου ὁ ἀγαπητ(ὸς)].

215r-217v; 218r-220r), Titit (fl. 220v-221v), Filemonit (fl. 222r) dhe Hebrenjve (fl. 223r-231r), me ndërfutje faqesh të zbrazëta në disa prej tyre. Korpusi biblik plotësohet me Psalmet (fl. 232r-285r) dhe me odet 1-6, 8-9 dhe 11-12 (fl. 285r-287r; 289r-290r), ndërsa në fund shtohen edhe tekste të tjera, mes tyre Lutja e Shën Simeonit (fl. 288r) si dhe një tjetër tekst i paidentifikuar, i shoqëruar me një lutje të Shën Efremit (fl. 291r), i cili ndërpritet në fund[615]. Ky organizim tregon se dorëshkrimi i përket një tradite të gjerë leximi biblik, ku teksti ungjillor shoqërohet nga Veprat, letrat apostolike, Psalteri dhe odet.

Ky rend përmbajtësor është i rëndësishëm për interpretimin e funksionit të librit. Dorëshkrimi nuk ishte thjesht një objekt luksoz për ruajtje ose ekspozim, por një libër autoritativ për lexim, përdorim dhe formim shpirtëror. Përmbledhja poetike e përmbajtjes, e vendosur në dyfletëshin hyrës (fl. 1r), e paraqet librin si "thesar të urtësisë së Perëndisë" dhe si përmbledhje të një korpusi të gjerë biblik. Kjo tregon se përdoruesit e mëvonshëm e kuptonin dorëshkrimin si një tërësi tekstuale me vlerë të lartë shpirtërore dhe didaktike.

Pra, struktura biblike e kodikut krijon bazën mbi të cilën do të ndërtohet edhe funksioni i tij i mëvonshëm memorial. Një libër me autoritet të tillë tekstual dhe liturgjik bëhej vend i përshtatshëm për të regjistruar jo vetëm lutje ose shënime pronësie, por edhe ngjarje historike me rëndësi për komunitetin. Në këtë mënyrë, autoriteti i tekstit të shenjtë i jepte peshë edhe kujtesës historike të shënuar në hapësirat hyrëse të dorëshkrimit.

3. Dyfletëshi hyrës si hapësirë kujtese

Elementi më domethënës për historinë e qarkullimit dhe të përdorimit të Magdalen College gr. 9 është dyfletëshi i huaj i shtuar në fillim të kodikut, në fl. 1-2. Ky dyfletësh nuk i përket fazës fillestare të prodhimit të dorëshkrimit. Ai ka përmasa më të vogla se trupi kryesor, rreth 220 × 185 mm, është prej pergamene të verdhë, me cilësi më të dobët, me gropëza dhe pika të imta kafe në anën e qimeve. Sipërfaqja e shkrimit është rreth 143 × 125-130 mm dhe vijëzimi i përket tipit Leroy-Sautel 00D1[616].

Dallimi material ndërmjet dyfletëshit dhe trupit kryesor të kodikut tregon qartë se kemi të bëjmë me një shtresë të mëvonshme. Ky element nuk është thjesht një shtesë teknike, por një ndërhyrje që ndryshon historinë e objektit. Përmes tij, dorëshkrimi del nga horizonti i prodhimit fillestar dhe hyn në një histori të re përdorimi, qarkullimi dhe kujtese kulturore.

Dyfletëshi përmban disa shënime me natyrë dhe funksione të ndryshme, të cilat e lidhin drejtpërdrejt dorëshkrimin me hapësirën e Beratit. Në f. 1r gjendet një lutje e datueshme në shek. XIII-XIV, me tekstin:

---

[615] Shih Coxe, *Catalogus codicum mss.*, 4; Rembeci, "Historical and cultural-literary aspects of Berat", 43-67; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 484; Sosower, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 25.

[616] Shih Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Sosower, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 25.

«K(ύρι)ε ὁ Θ(εό)ς μου μὴ ἀπορρίψης ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ προσώπου σου [...]»

që mund të përkthehet:

"O Zot, Perëndia im, mos e kthe mënjanë fytyrën tënde prej nesh".

Ky shënim e vendos dyfletëshin në një horizont përkushtimor dhe liturgjik. Ai tregon se faqja hyrëse nuk ishte hapësirë neutrale, por vend ku përdoruesit regjistronin lutje dhe formula shpirtërore të lidhura me përdorimin e librit.

Një shënim i dytë, i vendosur gjithashtu në fl. 1r dhe i shkruar në dy kolona nga një dorë tjetër, paraqet në formë vargëzimi përmbajtjen e kodikut. Megjithatë, funksioni i tij nuk kufizohet në një përmbledhje të thjeshtë tematike. Përkundrazi, ai e koncepton dorëshkrimin si një tërësi të shenjtë dhe si objekt të pajisur me autoritet shpirtëror. Në këtë perspektivë, libri paraqitet si thesar i urtësisë hyjnore, ndërsa përmbajtja e tij sintetizohet në këtë mënyrë:

ἡ βίβλος ἥδε ἣν σὺ ὁρᾷς, ὦ φίλ(ε), ῥήσις τε καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας, |[2] προστάγματα ὑπ'ἄνακτος τοῦ μ(ε)γ(ά)λ(ου) διδασκαλί(αις), ψυχοφελαὶς ἀν(θρώπ)ων |[3] εὐαγγέλι(ον) οἱ τεσσαρεις συνγράφουν Ματθέος, Μάρκ(ος), Λου(κᾶς) καὶ Ἰω(άννης) |[4] σὺν τούτ(οις) γράφη αὐτὸς Λουκ(ᾶς) τὰς πράξεις, ἃς καὶ ἔπραξαν οἱ μαθηταί |[5] Ἰάκωβος, Ἰούδας τε ὁ ζηλωτής καὶ Πέτρος, Ἰω(άννης) εὐαγγελιστής |[6] καθολικ(ὰς) πάντ(α) ὁμοῦ συνγράφουν [...] δὲ καὶ γὰρ πάλ(ιν) ὁ μ(έ)γ(ας) Παῦλ(ος) |[7] ὁ διδάσκαλ(ος) πάς(ης) τῆς οἰκουμένης καὶ ὁ Δα(βὶ)δ τε τὸ ἄσμα τῶν ᾀσμάτ(ων) |[8] ὅλα ταῦ(τα) κατέχει ἡ βίβλος ἥδε.

Ky libër që sheh, o mik, është një thesar i urtësisë së Perëndisë, urdhërime të mësuesit të madh, të dobishme për shpirtin e njerëzve.

Ungjillin e shkruajnë katër, Mateu, Marku, Luka dhe Joani;
me ta shkruan edhe vetë Luka Veprat, ato që bënë nxënësit.

Jakovi, Juda Zeloti, dhe Petro, si edhe ungjillori Joan, të gjithë
së bashku shkruajnë letrat katholike; pastaj edhe Pavli i madh,
mësuesi i mbarë botës ,dhe Davidi këngën e këngëve;
të gjitha këto i përmban ky libër.

Shënimi më i rëndësishëm i dyfletëshit hyrës është ai që lidhet me vdekjen e Balshës II në vitin 1385, në betejën e Savrës kundër forcave osmane të Hajredin Pashës. Ky shënim, i shkruar me bojë kafe të errët dhe me grafi më të imët, ka rëndësi të veçantë për historinë mesjetare të shqiptarëve, sepse ruan një dëshmi të drejtpërdrejtë për një ngjarje politike me pasoja të gjera në hapësirën arbërore. Teksti është botuar për herë

të parë nga Henricus O. Coxe[617] dhe më pas është riprodhuar me pasaktësi nga Spiridhon Lamprou[618], prej të cilit është marrë edhe nga studiues të mëvonshëm[619], çka e bën të domosdoshëm rikthimin te origjinali dhe ofrimin e një transkriptimi të saktë për një rivlerësim kritik të këtij burimi me rëndësi për historinë mesjetare të shqiptarëve[620].

Teksti i shënimit është:

> *«+ Εσκωτώθεν· ὁ πανυψελωτ(ά)του αυθ(έν)τ(ης) ἡμον πάλσας· ηπο |2 των αγαρηνῶν· έθνων· μην(ὶ) σεπ(τ)ε(μβ)ρ(ί)ου ιη΄ ἡμε(ρα) β΄ |3 Ἔτους ,ϛωϰδ΄ τις ινδηκτηώνις τόσης»*

Përkthimi:

> *"U vra zoti ynë i tërëlartë Balsha nga kombi i agarinëve në ditën e tetëmbëdhjetë të muajit shtator, dita e dytë, e vitit 6894 (=1385), në indiktionin aq"*

Në planin formal, shënimi është i shkurtër dhe i thjeshtë, tipik për kronikat e shkurtra. Megjithatë, përmbajtja e tij është shumë e dendur. Ai përmend aktin e vrasjes së "zotit të tërëlartë Balsha" dhe identifikon vrasësit me termin tradicional bizantin "agarinë", i përdorur për osmanët ose myslimanët[621]. Kjo terminologji nuk është neutrale. Ajo e vendos ngjarjen në një horizont kulturor dhe fetar ku përplasja politike interpretohet përmes gjuhës së krishterë bizantine.

Rëndësia e shënimit nuk qëndron vetëm në datimin e vdekjes së Balshës II. Ai dëshmon se kjo ngjarje ishte regjistruar dhe ruajtur në kujtesën e një mjedisi kishtar të lidhur me Beratin. Shënimi nuk është vendosur në një kronikë të mirëfilltë, por në një libër biblik. Kjo e bën edhe më domethënës aktin e regjistrimit. Ngjarja politike hyn në hapësirën e librit të shenjtë dhe bëhet pjesë e kujtesës së ruajtur nga komuniteti që e përdorte dorëshkrimin.

Ky shënim lidhet me një traditë më të gjerë dëshmish për Balshën II, veçanërisht me shënimin e ruajtur në Magdalen College gr. 16. Prania e dy dëshmive të ngjashme në dorëshkrime që lidhen me Beratin lejon të flitet për një *memoria Beratinensis* të figurës së Balshës II. Kjo kujtesë nuk është thjesht histori politike e ruajtur në burime zyrtare, por kujtesë lokale e shkruar në margjinat dhe fletët e librave kishtarë. Nga ky këndvështrim, Magdalen College gr. 9 tejkalon funksionin e tij si bartës i tekstit biblik.

---

[617] Coxe, *Catalogus codicum mss.*, 4-5.
[618] Λάμπρος, "Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη," 145, nr. 77.
[619] Pëllumb Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt. Berati dhe Vlora në shekujt XII-XV* (Tiranë, 2009), 312-313, shën. 1. Pëllumb Xhufi, *Arbërit e Jonit. Vlora, Delvina e Janina në shekujt XV-XVII* (Tiranë: Onufri, 2017), 218, ku përsëritet besnikërisht transkriptimi i mbishkrimit i bërë nga Lampros. Thomas Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit. Përmbysje botësh dhe shndërrime identitetesh në Arbërinë e të 14it dhe të 15it qindvjetësh* (Tiranë: Onufri, 2025), 415-416.
[620] Për një realizim të fundit të transkriptimit, shih Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 482-485.
[621] Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 1: 21-33.

Ai bëhet dëshmi e ndërgjegjes historike lokale dhe e mënyrës se si komunitetet kishtare të Beratit regjistronin ngjarje që prekën rendin politik të kohës. Trupi kryesor i kodikut mund të jetë produkt i një qendre të zhvilluar shkrimore, me gjasë kostandinopolitane, por dyfletëshi hyrës e lidh dorëshkrimin me një fazë të mëvonshme qarkullimi në hapësirën epiroto-arbërore dhe, më konkretisht, me Beratin.

Në fund të fletës gjendet edhe një shënim liturgjik, që përbën një vargëzim të njohur (idiomelon) të traditës liturgjike së Kishës Ortodokse dhe këndohet në Mbrëmësoren pendestare të së Dielës V të Kreshmëve të Mëdha:

«+ K(ýri)ε καὶ τὸν φόβον σου πτωούμαι»[622]

Përkthimi:

«O Zot, edhe frikën tënde e druaj»

Po në fund të faqes, me bojë kafe dhe me një grafi të zbehtë, të datueshme në shek. XIII, gjendet edhe një shënim pronësie me tekst të dëmtuar, i cili dëshmon për qarkullimin dhe përkatësinë e dorëshkrimit në një kontekst të caktuar përdorimi.

«Θεόδωρος καὶ ζῶ… ποίημα τὴν ἀ… πο(ω)τοχωρίον»

Përkthimi:

"Teodori edhe jeton… e bëri (këtë) në … fshatin …"

Të marra së bashku, këto shënime përbëjnë një burim me të dhëna të shumëfishta, ku ndërthuren dimensioni përkushtimor, përmbledhës, historik dhe pronësor, duke bërë që kodikologjia dhe historia lokale të takohen në të njëjtën hapësirë materiale dhe ta shndërrojnë dorëshkrimin në një burim të rëndësishëm jo vetëm për studimin e tekstit, por edhe për rindërtimin e kujtesës historike të rajonit. Për këtë arsye, lidhja e Magdalen College gr. 9 me Beratin nuk duhet kërkuar në vendin e kopjimit fillestar, por në historinë e përdorimit dhe të shtresëzimit të tij. Dyfletëshi i shtuar, shënimi për Balshën II, prania e elementeve përkushtimore dhe pronësore, si edhe paralelet me dorëshkrime të tjera të lidhura me Beratin, e bëjnë të mundur përfundimin se kodiku ndodhej në Berat ose në një mjedis të lidhur ngushtë me të në fund të shek. XIV. Në këtë fazë, dorëshkrimi mori një funksion të ri, duke u bërë jo vetëm libër biblik, por edhe mbajtës i kujtesës historike beratase.

---

[622] «Κύριε, καὶ τὸν φόβον σου πτοοῦμαι, καὶ τὸ πονηρὸν ποιεῖν οὐ παύομαι· τίς ἐν δικαστηρίῳ τὸν δικαστὴν οὐ πτοεῖται; ἢ τίς ἰαθῆναι βουλόμενος, τὸν ἰατρὸν παροργίζει ὡς κἀγώ; Μακρόθυμε Κύριε, ἐπὶ τῇ ἀσθενείᾳ μου σπλαγχνίσθητι καὶ ἐλέησόν με.» («O Zot, edhe frikën Tënde e kam për tmerr, edhe së keqen nuk pushoj së vepruari. Kush, në gjyq, nuk i trembet gjykatësit? Ose kush, duke dashur të shërohet, e zemëron mjekun, siç bëj unë? O Zot zemërgjerë, kij dhembshuri për dobësinë time dhe më mëshiro.»)

3.3. Teksti filozofik, shumëgjuhësia dhe kronika lokale: Magdalen College gr. 16

Dorëshkrimi i njohur si *Magdalen College gr. 16*[623] përbën një dëshmi të rëndësishme të veprës "*Εἰσαγωγικὴ ἐπιτομή"* ("Hyrje përmbledhëse") e Niqifor Blemidhit (Νικηφόρος Βλεμμύδης)[624], i konceptuar si një korpus i unifikuar me funksion didaktik, që integron traktatin logjik dhe atë fizik. Organizimi i tij strukturor dëshmon praninë e dy komponentëve kryesorë, *epitome logica* dhe *epitome physica*. Pjesa logjike paraqitet me fillim të dëmtuar, ndërsa ajo fizike paraprihet nga një tabelë kapitujsh e përbërë prej tridhjetë e dy titujsh[625].

Analiza e përmbajtjes së kodikut tregon se ai nuk duhet konsideruar thjesht si një bashkim i dy veprave të veçuara, por si manifestim i një tradite tekstuale që i trajton këto dy traktate si pjesë të një projekti të integruar pedagogjik. Në këtë kuptim, dorëshkrimi përfaqëson një njësi mësimore të organizuar në dy libra, ku ndërthurja e dimensionit logjik dhe atij fizik pasqyron një konceptim të strukturuar të njohjes filozofike[626].

Ky interpretim ka rëndësi të veçantë metodologjike. Ndërkohë që tradita kataloguese më e hershme ka qenë e prirë t'i paraqesë pjesët logjike dhe fizike si njësi të ndara dhe të njëpasnjëshme, analiza e strukturës së këtij kodiku tregon se ato janë konceptuar si komponentë të një tërësie të vetme didaktike[627]. Elementë të tillë si kalimi i organizuar nga libri logjik në atë fizik, prania e titullit "βιβλίον δεύτερον" (libri i dytë) në f. 114v dhe vendosja sistematike e tabelave të përmbajtjes përpara tekstit të traktatit fizik, dëshmojnë një rend të mirëpërcaktuar pedagogjik dhe jo një përmbledhje rastësore materialesh.

1. Dorëshkrimi si dëshmi e transmetimit të Niqifor Blemidhit

Në këtë kuadër, dorëshkrimi duhet parë si dëshmi e një praktike të konsoliduar leximi dhe studimi të teksteve filozofike. Ai tejkalon funksionin e thjeshtë të ruajtjes së tekstit, duke e organizuar përmbajtjen në mënyrë funksionale e destinuar për një shtresë e ngritur intelektuale. Kjo vërehet si në ruajtjen e strukturës së kapitujve të të tabelëave të përmbajtjes në librin fizik, ashtu edhe në disa veçori të brendshme që dëshmojnë një

[623] Coxe, *Catalogus codicum mss.*, 7, nr. XVI; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 486-490; Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 579; Sosower, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40-42; Stefano Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica. Untersuchungen zur handschriftlichen Überlieferung* (Berlin/Boston: De Gruyter, 2021), 67, 149-150.
[624] Mbi Niqifor Blemidhis dhe veprën e tij, shih Steven Runciman, *The Last Byzantine Renaissance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 54-58; Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*.
[625] Coxe, *Catalogus codicum mss.*, 7.
[626] Mark L. Sosower dhe Nigel G. Wilson, *A Catalogue of Greek Manuscripts of Magdalen College, Oxford* (Cambridge, MA: The Venetian Press, 2016), 40-41; Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 67, 149-150.
[627] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 67.

ndërhyrje aktive në tekst. Ndër këto veçori spikat zgjerimi i titujve të kapitujve përmes formulës "λόγος + numri i kapitullit", çka mund të përfaqësojë një gjurmë të një organizimi më të hershëm të materialit në njësi tematike (*logoi*)[628]. Edhe nëse interpretimi i kësaj veçorie mbetet i hapur, prania e saj tregon se kemi të bëjmë me një dorëshkrim që ruan elemente të procesit të përpunimit dhe përdorimit të tekstit.

Nga ky këndvështrim, rëndësia e kodikut nuk kufizohet në historinë e tij materiale apo në kontekstin lokal të ruajtjes, por shtrihet në historinë më të gjerë të transmetimit të veprës së Niqifor Blemidhit, dijetar bizantin i shek. XIII, i dalluar në fushat e filozofisë dhe teologjisë, si edhe një figurë me rol të rëndësishëm në veprimtarinë pedagogjike në kuadër të Perandorisë së Nikeas, në periudhën pas rënies së Kostandinopojës më 1204. Në veçanti për studimin e *Epitome physica*-s, ky dorëshkrim nuk përfaqëson thjesht një dëshmi shtesë numerike, por një burim me karakteristika të dallueshme, si për shkak të shtresëzimit të tij kodikologjik, ashtu edhe për shkak të një autonomie relative në traditën tekstuale[629]. Për rrjedhojë, trajtimi i plotë i këtij kodiku kërkon një qasje të dyfishtë analitike, e cila ndërthur studimin e tij si objekt material me vlerësimin e tij si dëshmi tekstuale.

2. Datimi dhe shtresëzimi material i kodikut

Një nga çështjet kryesore në studimin e dorëshkrimit *Magdalen College gr. 16* lidhet me datimin e tij. Tradita e hershme kataloguese e vendos atë në fundin e shekullit XIV, duke e konsideruar si një produkt relativisht të vonë të qarkullimit të veprës së Blemidhit[630]. Megjithatë, studimet bashkëkohore propozojnë një datim më të hershëm, rreth vitit 1300, duke ndryshuar ndjeshëm vendosjen e tij në historinë e transmetimit të *Εἰσαγωγικὴ ἐπιτομή*[631]. Ky rishikim i datimit nuk është thjesht formal. Ky datim i hershëm e afron dorëshkrimin me fazat e hershme të përhapjes së veprës dhe e kten atë në një dëshmi të rëndësishme tekstuale[632]. Argumentet e ridatimit mbështeten në analiza më të imta të shtresave materiale dhe të ndërhyrjeve të mëvonshme kodikologjike, të cilat tregojnë se disa fashikuj (ff. 1-12, 230-239, 252-275) janë shtesa në letër me filigrana të fillimit të shek. XIV, të përdorura për të zëvendësuar pjesë të dëmtuara ose të humbura[633]. Këto ndërhyrje dëshmojnë se kodiku i është nënshtruar një ndërhyrjeje restauruese nga një shkrues i mëvonshëm, aktiv në dekadat e para të shek XIV. Kjo nënkupton se substrati origjinal i dorëshkrimit duhet të jetë edhe më i hershëm, diku rreth vitit 1300[634]. Ky përfundim mbështetet në ndërthurjen e të dhënave materiale dhe strukturore, analizën e filigranave, organizimin e fashikujve, identifikimin e duarve të shkruesve dhe dallimin e qartë midis pjesëve origjinale dhe

[628] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 68.
[629] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 67-69.
[630] Coxe, *Catalogus codicum mss.*, 7; Cataldi Palau, *Studies in Greek Manuscripts*, 2:486-487.
[631] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40; Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 67, 149-150.
[632] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 67-69.
[633] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40.
[634] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 68-69.

atyre të restauruara.

Megjithatë, nga pikëpamja metodologjike, është e rëndësishme të theksohet se datimi më i hershëm nuk e bën të pavlefshëm vlerësimin e datimeve të mëvonshme[635]. Përkundrazi, mospërputhja e datimeve tregojnë se *Magdalen College gr. 16* është një dorëshkrim që duhet të lexohet sipas shtresave të tij. Disa pjesë të dorëshkrimit, veçanërisht ato të restauruara, mund të kenë krijuar përshtypjen e një përkatësie më të vonë kronologjike, duke "maskuar" karakteristikat e nënshtresës origjinale. Kjo e bën të domosdoshëm interpretimin e kodikut si një "dorëshkrimit shumështresor", të përdorur nga Valente, ku analiza duhet të marrë parasysh njëkohësisht shtresat materiale dhe historinë e transmetimit tekstual[636].

3. Shqyrtimi kodikologjik dhe praktikat e restaurimit

Nga pikëpamja materiale, *Magdalen College gr. 16* është një dorëshkrim në letër me përmasa rreth 185x124 mm, ndërsa sipërfaqja e shkrimit llogaritet afërsisht 175x120 mm[637]. Këto përmasa e paraqesin kodikun si një objekt relativisht me përmasa të vogla dhe të manovrueshëm, tipik për përdorim studimor dhe jo për ekspozim monumental. Numri i fletëve paraqitet i ndryshëm në përshkrimet kataloguese (286 fletë; ii + 284 + i; II, 285, ku 115 është kapërcyer)[638], por këto dallime lidhen kryesisht me mënyrën e numërimit të fletëve shtesë mbrojtëse në fillim dhe në fund të kodikut dhe të atyre të lidhjes me kapakun. Më me rëndësi është fakti se mungesa e fletës 115 dhe prania e një flete të lidhjes në fund dëshmojnë për ndërhyrje, humbje dhe ristrukturim në historinë e kodikut[639].

Organizimi i fashikujve përbën një element kyç për kuptimin e strukturës së kodikut. Humbja e dy fashikujve të parë, e evidentuar nga fakti se fashikulli fillestar mban numrin *γ΄* (3), tregon se pjesa e parë e *Epitome logica* nuk është ruajtur[640]. Numërtimi i fashikujve me numra grekë vijojnë rregullisht nga *γ΄* (3) në f. 1r deri në *ιβ΄* (12) në f. 109r, ndërsa me fillimin e *Epitome physica* nis një seri e re numërtimi të fashikujve[641], çka sugjeron një ndarje të qartë strukturore ndërmjet dy librave dhe fazave të strukturimit të dorëshkrimit.

Një veçori që tërheq vëmendjen është përbërja e shumicës së fashikujve me dymbëdhjetë fletë (senione), një tipar relativisht i rrallë në këtë traditë, që në rrethana të tjera mund të merrej si shenjë e fortë, pothuaj provuese, e një origjine në një bashkësi armene. Megjithatë, kjo veçori nuk mund të interpretohet në mënyrë të izoluar si tregues i drejtpërdrejtë i një prejardhje të caktuar, pasi mungojnë elementë të tjerë

---

[635] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 486-490.
[636] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 67.
[637] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 486; Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 149.
[638] Coxe, *Catalogus codicum mss.*, 7; Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40; Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 149.
[639] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 149.
[640] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40.
[641] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 149.

mbështetës[642].

Analiza e filigranave përbën një kontribut të rëndësishëm për njohjen e historisë materiale të kodikut. Ndërsa vëzhgimet e hershme nuk evidentonin filigrane të dallueshme për shkak të gjendjes së dëmtuar të letrës[643], studimet më të detajuara identifikojnë tre seksione me letër me filigran (fl. 1-12, 230-239, 252-275)[644]. Tipologjia e tyre lidhet me fillimin e shek. XIV dhe tregon se këto pjesë janë shtuar për të zëvendësuar seksione të dëmtuara ose të humbura[645]. Kjo dëshmi përforcon hipotezën e ndërhyrjeve restauruese të hershme në strukturën e dorëshkrimit në vitet '20 të shek. XIV[646].

Gjendja e ruajtjes së kodikut paraqitet problematike. Letra është e dëmtuar dhe në disa seksione ka vrima të shumta, kryesisht të shkaktuara nga insektet[647].

4. Duart e shkruesve dhe organizimi i punës kopistuese

Një nga tiparet më domethënëse të *Magdalen College gr. 16* është shumëllojshmëria e duarve të kopistëve, e cila dëshmon për një proces kompleks prodhimi dhe përdorimi. Analiza paleografike lejon identifikimin e 5 shkruesve të ndryshëm, të dallueshëm për nga karakteristikat grafike, shpërndarja e materialit dhe funksioni i tyre në strukturën e dorëshkrimit[648]. Këto duar janë bashkëkohore dhe datohen përgjithësisht në shek. XIV, duke shfaqur tipare si *Fettaugenstil* dhe një prirje drejt *Richtungslosigkeit*[649], pra një mungesë e drejtimit të rreptë linear, tipike për disa lloje shkrimi në atë periudhë.

Në rindërtimin e strukturës shkrimore, pjesa kryesore e *Epitome logica* (fl. 13r-110v) i atribuohet një dore me karakter informal dhe përdorim të bojës së zezë. Teksti i *Epitome physica* ndahet ndërmjet dy duarve të tjera: kapitujt 1-16 (fl. 116r-193r) kopjohen nga një dorë me grafi më të rregullt, ndërsa kapitujt 18-32 (fl. 194r-280v) nga një dorë tjetër, duke treguar një ndarje funksionale të punës. Një shkrues i veçantë identifikohet si përgjegjës për ndërhyrjet restauruese, duke shtuar fashikuj për të plotësuar pjesët e humbura, ndërsa një dorë e pestë në fl. 281r-284v shkroi fragmente të shkurtra me përmbajtje historike dhe të krishterë në fund të vëllimit[650].

Një rast veçanërisht domethënës për bashkëpunimin në shkrimin e kodikut e gjejmë në kapitullin 17 të *Epitome physica*, ku teksti është kopjuar në mënyrë të alternuar nga dy duar. Një dorë e nis tekstin dhe vazhdon deri te rreshti i parë i fl. 194r,

---

[642] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40.
[643] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 488.
[644] Për seksionin e parë kataloguesit Sosower dhe Wilson sugjerojnë, me rezervë, një afërsi me Mošin-Traljić 5682 ose 5683, të viteve 1312-1315; për të tretin, një afërsi me tipin "couronne" 3200, të viteve 1319-1320, që Piccard e klasifikon si Dreiberg. Shih, Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40.
[645] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40.
[646] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 68-69.
[647] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 488; Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 42.
[648] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40.
[649] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 488.
[650] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 67-69, 150.

më pas një dorë tjetër e vijon dhe e ndërpret pak para rozetës së erërave për t'ia rikthyer sërish dorës së parë, e cila përfshin edhe realizimin e elemente grafike si vizatimi i rozetës së erërave, përpara se teksti të përfundojë nga dora e dytë në fund të fl. 198v[651]. Një ndarje kaq e imët tregon për një bashkëpunim të ngushtë, ndoshta në të njëjtin mjedis scriptium-i, ku puna është e organizuar në mënyrë pragmatike dhe paralele.

Karakteristikat vizuale të duarve ndryshojnë ndjeshëm. Pjesa e parë e dorëshkrimit paraqet një shkrim erudit me bojë të zezë, me sipërfaqe shkrimi 125x80 mm dhe me rreth 19 rreshta për faqe. Pjesa e dytë, nga fl. 116r, shfaq një grafi më të imët dhe më të rregullt, me bojë kafe, 22-23 rreshta për faqe dhe përdorim të germave nistore të kuqe të mbushura[652]. Përmasat e ndryshme të sipërfaqes së shkruar ndërmjet duarve[653] tregojnë profile të dallueshme, duke reflektuar stile individuale dhe ndoshta funksione të ndryshme në procesin e kopjimit.

Një element i veçantë përbën prania e disa fashikujve të futura (ff. 230r-239r dhe 252r-268v), të cilat dallohen për një shkrim më të shpejtë dhe për përdorimin e bojës kafe të kuqërremtë. Këto pjesë interpretohen si materiale restauruese të shtuara në një fazë të mëvonshme, duke u integruar në një strukturë më të vjetër. Ky fakt tregon se dallimet paleografike nuk mund të kuptohen të shkëputura nga historia materiale e dorëshkrimit.

5. Aparati didaktik dhe vizual i tekstit

Përmbajtja e *Magdalen College gr. 16* paraqitet e qartë në strukturën e saj të përgjithshme, por më e ndërlikuar në detajet e organizimit dhe të transmetimit. Pjesa e parë, *Epitome logica* (Περὶ λογικῆς), fillon e cunguar për shkak të humbjes së dy fashikujve të para[654]. Teksti i ruajtur nis në një fazë të ndërmjetme të veprës, duke dëshmuar një kombinim midis substratit origjinal dhe ndërhyrjeve restauruese që synonin plotësimin e mungesave fillestare. Pas fl. 110v-114r, të cilat shërbejnë si fletë të bardha ose gjysmë të përdorura për shënime, fillon libri i dytë. Në f. 114v shkruhet titulli i *Epitome physica* (Ἐπιτομὴ φυσικῆς) së bashku me tabelën e kapitujve, e cila përfshin 32 tituj[655]. Titulli, i formuluar si "Νικηφόρου μοναστοῦ καὶ πρεσβυτέρου τοῦ κτήτορος εἰσαγωγικῆς ἐπιτομῆς βιβλίου δευτέρου..." ("Libri i dytë i përmbledhjes hyrëse të Nikiforit, murg dhe prift, themeluesit..."), shoqërohet nga një paraqitje grafike e kuruar, ku përdoren ngjyrat e kuqe dhe e zeza, duke dëshmuar një vëmendje të veçantë ndaj aparatit paratekstual. Teksti i *Epitome physica* nis në f. 116r me titullin rubrik "Περὶ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν καὶ ἄλλων, βιβλίον δεύτερον" ("Mbi parimet natyrore dhe çështje të tjera, libri i dytë"), duke shënuar qartë kalimin nga njësia logjike në atë

[651] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 67.
[652] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 488.
[653] Valente jep matje të ndryshme të sipërfaqes së shkruar sipas kopistëve: 130 x 90 mm për kopistin e parë, 130 x 80 për të dytin, 120 x 85 për të tretin, 130 x 85 për të katërtin dhe 130/140 x 75/85 për kopistin e pestë. Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 150.
[654] Coxe, *Catalogus codicum mss.*, 7; Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40; Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 150.
[655] Coxe, *Catalogus codicum mss.*, 7; Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 150.

fizike[656]. *Epitome physica* shtrihet në fl. 116r-280v dhe përfundon me formulën doksologjike të shkruar me të kuqe: ὁ θεὸς δόξα σοι τοῦ τέλους χάριν ("Lavdi Ty, o Zot, për përfundimin")[657]. Kjo formulë në dorëshkrimet bizantine funksionon si shenjë e mbarimit të kopjimit.

Fundi i kodikut përmban materiale shtesë, interpretimi i të cilave nuk është plotësisht i njëtrajtshëm. Përshkrimet më të hershme i trajtojnë këto pjesë si një njësi doktrinare e vetme (Expositio fidei catholicae)[658], ndërsa analiza më e detajuar e Sosower dhe Wilson i ndan ato në dy komponentë: një tekst historik me karakter universal dhe një interpretim të simbolit të besimit, ky i fundit i paplotë në fund[659].

Në aspektin dekorativ, *Magdalen College gr. 16* paraqitet i kufizuar në dekorim, në përputhje me karakterin e tij studimor[660]. Megjithatë, kjo thjeshtësi nuk nënkupton mungesë organizimi vizual; përkundrazi, disa elemente të zgjedhura dëshmojnë për një strukturim të vetëdijshëm të faqes dhe të tekstit. Elementi më i spikatur është zbukurimi përmbititullor në f. 116r, në fillim të *Epitome physica*, i realizuar si një bordurë drejtkëndore me ngjyrë të kuqe, e ndërprerë nga segmente të bardha diagonale që formojnë motive rombesh dhe elemente floreale[661]. Ky aparat hyrës i jep *Epitome physica* një identitet vizual të veçantë dhe shënon qartë kalimin nga pjesa logjike në atë fizike.

Strukturimi përmes titujve dhe nëntitujve luan një rol të rëndësishëm në organizimin e tekstit. Titujt paraqiten me të kuqe, ndërsa nga f. 116r e në vijim germat nistore janë të mbushura me të kuqe të errët dhe të stilizuara me elemente dekorative, si zgjatime dhe forma të lakuara[662]. Në pjesën e parë të dorëshkrimit, përkundrazi, dekorimi thuajse mungon krejtësisht. Ai kufizohet në ndonjë germë të vogël nistore dhe në tituj të thjeshtë, çka krijon një kontrast të qartë me pjesën e dytë të librit mbi fizikën[663].

Përtej elementeve dekorative, dorëshkrimi përmban edhe komponentë grafikë me funksion didaktik. Në f. 193v është shtuar një diagram me shenjat e zodiakut dhe një tabelë astronomike[664], ndërsa në kapitullin 17 paraqitet një rozetë e erërave (f. 198r). Këto vizualizime nuk janë elemente margjinale, por pjesë integrale e transmetimit të dijes, duke reflektuar natyrën e traktatit fizik dhe rolin e tij në formimin intelektual.

6. Shënimet greke dhe sllave si dëshmi përdorimi

Përveç profilit të tij kodikologjik dhe tekstologjik, *Magdalen College gr. 16*

---

[656] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 488.
[657] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40-41; Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 150; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 489.
[658] Coxe, *Catalogus codicum mss.*, 7.
[659] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40-41.
[660] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 489.
[661] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 489; Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 41.
[662] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 489.
[663] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 489.
[664] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 67.

paraqet një vlerë të veçantë historike përmes shënimeve të ruajtura në fletët e pashkruara dhe në fund të vëllimit. Këto ndërhyrje përbëjnë dëshmi të drejtpërdrejta të përdorimit të kodikut dhe kanë luajtur një rol të rëndësishëm në interpretimet mbi prejardhjen dhe funksionin e tij.

Në f. 112r ruhet një shënim në sllavisht, i cili përfaqëson një formulë pronësie dhe mbrojtjeje juridike të dorëshkrimit. Transkriptimi i tij është si vijon[665]:

> ОВА КНИГА ЄСТ РАНО НОМИКУ И ТКО
> КЪ МИСЛИТИ ДА ГА УКРАДЕ ДА І ПРОКЛЕТ
> ОТ ОЦА И СЫНА И СВЕТАГО ДУХА И ОТ
> Р СТА И ДЕСЕТ И ОСАМ ОЦА И ОТ
> И ОТ СВЕТОГА И ОТ МИРА И ОТ ВСЕХ ХРИСТИАН
> КЛЕТВА АМИН

Përkthimi në shqip:

> *"Ky libër është i Gan Nomikut; dhe kushdo që mendon ta vjedhë atë, qoftë i mallkuar nga Ati, nga Biri dhe nga Shpirti i Shenjtë, dhe nga treqind e tetëmbëdhjetë etërit, dhe nga të gjithë shenjtorët, dhe nga mbarë bota, dhe nga të gjithë të krishterët. Mallkimi (qoftë mbi të). Amin."*

Ky tekst përfaqëson një formulë tipike të kulturës juridike dhe kishtare mesjetare, ku pronësia mbi librin shoqërohet me një sistem mallkimesh që synojnë mbrojtjen e tij nga përvetësimi i paligjshëm. Fakti që shënimi është në sllavisht dhe me karakter diplomatik dëshmon për një përdorim të kodikut në një mjedis ku tradita sllave bashkëjetonte me atë bizantine dhe ku praktikat e kancelarisë dhe të noterisë kishin ndikim të drejtpërdrejtë në kulturën librore[666].

Menjëherë poshtë tij gjendet një tjetër shënim sqarues në greqisht, i shkruar gjithashtu me bojë të kuqe, i cili identifikon natyrën e tekstit të mësipërm. Transkriptimi i këtij shënimi greqisht është si vijon:

> *"τουτ(α) τα γράματ(α) ησᾶν σερβῆ καὶ ὁ ἀναγινώσκ(ων) εὔχεστ(ε) | διὰ τὸν Κ(ύριον) χεῖρ δημ(ή)τρου του νωμ(ι)κου."*

Përkthimi në shqip:

> *"Këto shkronja janë serbisht; dhe ai që i lexon, le të lutet te Zoti.*
> *Dora e Dhimitrit, juristit (noter)."*

---

[665] Ralph Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," *The Slavonic and East European Review* 86, no. 4 (October 2008): 685-703.
[666] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 40.

Në f. 113r gjendet një shënim kronikal me rëndësi të veçantë për historinë lokale dhe për kontekstin shoqëror të përdorimit të kodikut. Transkriptimi i tij në formën e ruajtur është si vijon[667]:

> *"ἐκοιμήθηκεν ὁ δοῦλλ(ος) τοῦ θεοῦ Λεμυρωσνάτης ἀπὸ τω νόσημαν ἐν τῷ ϛϡπη΄, μηνὶ φεβρουαρίω ιδ΄ δευτέρα α΄ τῆς ἀπόκρεω, ω(ρα) θ΄ τῆς ἡμέρας· καὶ μνιστιτι αυτῶν κ(ύρι)ε· εν(.)υδι καὶ ἐπαναλάβονται κ(αὶ) εὑρῶν ἐλλ(έως)· ἐν ἡμερ(α) κρίσεως· κ(αὶ) ἐγίνεν θανατικ(ὰ) πάμπολλ(α)· ὡστε ἔπι τοὺς χαμ(...)τους καὶ επι τοὺς λοιμοῦς· τοῦς ἔτρῶγαν τα θηρία· καὶ τὰ ἑρπετά· καὶ ὁ χεῖμών εἰς τα Βελάγραδα· ἀλλὰ δ(ὲ) κα) ἐν Λικηνία πολλ(ά)· καὶ ἐν Ἰλληρικῷ· καὶ εν ωλλα τι Ἀλβανια· ἰαδῖ ου γέγηνεν· πώ( )στε καὶ ἀν δὲς εγλεκτὶ ἐχάθισαν· και ουδινα με λεγων κατόνωμα."*

Përkthimi në shqip[668]:

> *"Shërbëtori i Zotit, Lemirosnati, vdiq nga sëmundja në vitin 6998 (= 1480), më 14 shkurt, të hënën e lidhjes së mishit, në orën 9 të ditës. Kujtoje o Zot, tani dhe përherë, që të gjejë mëshirë në ditën e gjykimit. Pati shumë vdekje, aq sa me të humburit nga murtaja ushqeheshin kafshët dhe zvarranikët dhe dimri në Berat (shkakton viktima) të shumta, por edhe në Licinia dhe në Ilirik dhe në të gjithë Alvaninë. Po ku nuk ndodhi tjetër? Kështu që njerëzit e zgjedhur janë zhdukur dhe askush nuk i përmend ato me emër".*

Ky tekst përbën një dëshmi të drejtpërdrejtë të përjetimit të një katastrofe të rëndë epidemike dhe shoqërore, të shoqëruar me humbje të shumta njerëzore. Ai e shndërron dorëshkrimin në një bartës të kujtesës historike, duke e lidhur atë me realitetin konkret të jetës dhe vdekjes në shek. XV. Përmendja e qartë e Berat-it dhe e hapësirës së Ilirikut përforcon lidhjen e kodikut me një kontekst epiroto-arbëror të përdorimit dhe qarkullimit[669].

Në fl. 284v ndodhet një tjetër shënim me rëndësi të madhe historike, që lidhet me vdekjen e Balshës II në vitin 1385. Transkriptimi i tij është si vijon[670]:

---

[667] Për transkriptimin e shënimit, shih Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 486, Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 41. Rembeci, "Historical and cultural-literary aspects of Berat", 43-68.
[668] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.
[669] Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 685-703.
[670] Λάμπρος, "Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη," 145, nr. 78; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 487.

"ἐτελεύτησεν ο π(αν)υψελοτ(α)τος αυθ(έν)τ(η)ς ε(μ)ων καὶ δοῦξ Δηραχειον Μπαλσα υπο τὸν αθε(ων) καὶ παρμ()β(...) εν μηνὶ σεπρέμβρη των αστυι ιη΄ ημερα β΄ επι ετους ͵ςωϟδ΄ (ἰ)νδ. θ΄".

Përkthimi në shqip[671]:

"Mbaroi zoti ynë i tërëlartë dhe duka i Durrësit, Balsha, nga të pafetë dhe ... në ditën e tetëmbëdhjetë të muajit shtator, ditën e II, në vitin 6894 (=1385), indiktionin 9".

Në krahasim me shënimin historik të kodikut *Magdalen College gr. 9* mbi vdekjen e Balshës II, në këtë rast konstatohet një formulim më i zhvilluar dhe më i strukturuar, si në planin sintaksor, ashtu edhe në atë të përmbajtjes së titujve. Teksti e identifikon Balshën jo vetëm si një figurë politike, por edhe përmes titujve të tij zyrtarë ("πανυψηλοτάτος αὐθέντης" - zot, i tërëlartë dhe "δοῦξ Δυρραχίου" - dukë i Durrësit), duke e integruar më qartë në kuadrin e hierarkisë bizantine dhe të strukturave administrative të kohës[672]. Për më tepër, shënimi përmban një datim më të plotë dhe të standardizuar, pasi, krahas vitit sipas erës bizantine (6894), përfshihet edhe indiktioni (θ′), çka dëshmon për një kujdes më të theksuar ndaj saktësisë kronologjike dhe përputhjes me praktikat zyrtare të datimit bizantin. Ky fakt sugjeron se autori ose kopjuesi i shënimit zotëronte një vetëdije më të zhvilluar kronografike dhe, me gjasë, synonte një regjistrim më të qëndrueshëm dokumentar të ngjarjes. Njëkohësisht, vërehet se termi "*agarinët*", i përdorur në shënimin e kodikut *Magdalen College gr. 9*, në këto shënim është zëvendësuar me fjalën "*të pafetë*"[673].

Rëndësia e këtyre shënimeve është e dyfishtë. Së pari, ato dëshmojnë për përdorimin aktiv të dorëshkrimit dhe për transformimin e hapësirave të pashkruara të fletëve në vende të kujtesës historike dhe të regjistrimit të përvojave kolektive. Së dyti, ato kanë shërbyer si bazë për diskutimet mbi prejardhjen e kodikut, duke sugjeruar një lidhje të fortë me hapësirën epirote dhe më konkretisht me territorin e Beratit, i cili është qyteti i vetëm i përmendur edhe në shënimin e vitit 1480[674]. Në këtë kuptim, ato reflektojnë një mjedis ku bashkëjetojnë traditat greke dhe sllave, duke dëshmuar për një dygjuhësi funksionale dhe për ndërveprim kulturor në fundin e shek. XIV dhe fillimin e shek. XV[675].

Megjithatë, nga pikëpamja metodologjike, këto të dhëna duhet interpretuar me kujdes. Ndërsa shënimet ofrojnë dëshmi të rëndësishme për përdorimin dhe qarkullimin e dorëshkrimit në një kontekst të caktuar gjeografik dhe historik, ato nuk japin prova përfundimtare mbi vendin e prodhimit të tij. Studimet më të fundit theksojnë pikërisht këtë dallim ndërmjet vendit të përdorimit dhe atij të prodhimit, duke pranuar më me siguri një prejardhje epirote të qarkullimit të dorëshkrimit sesa një atribuim të

---

671 Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.
672 Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 1: 21-33.
673 Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 487.
674 Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 487.
675 Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 685-703.

drejtpërdrejtë të scriptorium-it.

7. Berati si vend përdorimi dhe problemi i vendit të prodhimit

Çështja e prejardhjes së dorëshkrimit *Magdalen College gr. 16* kërkon një qasje të integruar, që ndërthur dëshmitë historike, paleografike dhe tekstologjike. Të dhënat e disponueshme, veçanërisht shënimi në serbisht në fl. 112r dhe shënimet e datuara në vitet 1385 dhe 1480, tregojnë qartë për lidhje të dorëshkrimit me një mjedis serbfolës në hapësirën e Epirit. Në këtë kontekst, hipoteza më e qëndrueshme e lokalizimit e vendos atë në Bellagradë (Berat)[676]. Edhe pse jashtë sundimit serb në atë periudhë, vazhdimësia e një pranie gjuhësore dhe e një tradite shkrimore serbe në këtë hapësirë mbetet një faktor shpjegues për karakteristikat gjuhësore dhe kulturore të dorëshkrimit[677].

Kjo hipotezë gjen mbështetje të mëtejshme në faktin se kodiku mund të përfshihet në një grup dorëshkrimesh të lidhura me Beratin, të cilat shfaqin një sërë tiparesh të përbashkëta kodikologjike[678]. Në këtë kuadër, një rëndësi të veçantë marrin disa karakteristika materiale të dy dorëshkrimeve në letër të këtij grupi, *Magdalen gr. 16* dhe *Additional 37008*, siç janë përbërja e fashikujve, përdorimi i numërtimit në pjesën e poshtme të fletës, titujt e realizuar me bojë të kuqe, si dhe theksimi grafik i shkronjave të rrumbullakëta. Këto elemente nuk duhet të konsiderohen thjesht si veçori teknike të izoluara, por si pjesë e një sistemi treguesish kodikologjikë që, në tërësinë e tyre, përforcojnë hipotezën e ekzistencës së një tradite të përbashkët prodhimi në një qendër të caktuar kodikëshkruese, e cila, në këtë rast, mund të identifikohet me Beratin[679].

Megjithatë, studimet e mëtejshme (Mark L. Sosower dhe Nigel Wilson) mbajnë një qëndrim më të rezervuar ndaj kësaj hipoteze. Ndërsa shënimet historike të f. 112r dhe 113r dëshmojnë qartazi përdorimin e dorëshkrimit në këtë hapësirë, mbetet e hapur pyetja nëse vendi i përdorimit përkon me atë të prodhimit. Në këtë kuadër, është hedhur edhe hipoteza se dorëshkrimi mund të jetë kopjuar në një qendër tjetër kulturore ballkanike, siç është Ohri, në një mjedis intelektual të lidhur me traditën e studimeve filozofike dhe, më konkretisht, në rrethin e Joan Pediasimos, duke pasur parasysh se ky dijetar mbante funksionin e chartophylax-it në Ohër rreth vitit 1280[680]. Megjithatë, kjo mbetet një mundësi e paprovuar përfundimisht; nuk kemi të bëjmë me një tezë të konsoliduar, por me një propozim hipotetik që vetë autorët e paraqesin me rezerva të dukshme.

Një qasje më e balancuar ndaj kësaj çështjeje vjen nga Stefano Valente, i cili bën një dallim të qartë ndërmjet dy niveleve analitike. Sipas tij, dorëshkrimi rezulton me siguri që ka qenë i pranishëm dhe është përdorur në hapësirën beratase që prej mesit të shek. XIV, ndoshta në një formë të afërt me gjendjen që ruhet sot. Nga ana tjetër, vendi i kopjimit fillestar mbetet i paqartë; edhe pse nuk përjashtohet mundësia që kodiku të

[676] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 487.
[677] Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 685-686.
[678] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 490.
[679] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 490.
[680] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 42.

jetë shkruar në Epir, kjo nuk mund të pohohet me siguri, ndonëse nga pikëpamja paleografike një hipotezë e tillë mbetet e besueshme[681]. Në të njëjtën kohë, duhet theksuar edhe fakti se vetë Blemidhi ka qëndruar në Ohër gjatë viteve 1239-1240, porse në atë periudhë qarkullonte vetëm versioni i parë i *Epitome physica*, ndërkohë që *Magdalen gr. 16* nuk e ruan këtë version të hershëm[682]. Ky argument përbën një kundërpeshë të rëndësishme ndaj prirjes për ta lidhur drejtpërdrejt kodikun me mjedisin intelektual të Blemidhit në Ohër.

Nga pikëpamja metodologjike, përfundimi më i matur konsiston në dallimin e qartë ndërmjet dy niveleve të analizës. *Magdalen College gr. 16* mund të konsiderohet me siguri si një dorëshkrim që ka qarkulluar dhe është përdorur në hapësirën beratase, siç dëshmojnë shënimet e tij historike dhe siç sugjerohet nga grupimi i propozuar nga Cataldi Palau[683]. Në të kundërt, sa i përket vendit të kopjimit fillestar, hipoteza beratase mbetet e fortë, por jo përfundimisht e provuar, ndërsa hipoteza e Ohrit nga Wilson, paraqitet si një alternativë interesante, por po aq e paprovueshme në gjendjen aktuale të dokumentacionit[684]. Në këtë kuptim, ndarja ndërmjet "vendit të përdorimit të sigurt" dhe "vendit të prodhimit të mundshëm" paraqitet si një premisë thelbësore për një trajtim metodologjikisht rigoroz dhe shkencërisht të qëndrueshëm të çështjes.

Pas kësaj periudhe, burimet heshtin për një kohë të gjatë mbi fatin e dorëshkrimit. Nuk disponohen të dhëna të drejtpërdrejta për mënyrën se si ai u largua nga Berati dhe u transferua drejt Evropës Perëndimore. Evidencat kodikologjike dhe bibliotekare dëshmojnë për një fazë të mëvonshme, të lidhur me integrimin e dorëshkrimit në një kontekst perëndimor dhe kolegjial. Lidhja dhe kapakët e dorëshkrimit janë plotësisht të ruajtura dhe datojnë rreth vitit 1600. Ato paraqesin një lidhje prej lëkure mbi dërrasa druri, të përforcuar me katër rripa dhe të pajisur me një kapëse të vetme të ruajtur, e cila është analoge me atë të dorëshkrimit MS 1 të të njëjtit koleksion[685]. Këto të dhëna janë tregues të një faze të rëndësishme të transformimit të dorëshkrimit, i cili është restauruar fizikisht në momentin kur po hynte në një mjedis të ri ruajtjeje, atë të bibliotekës perëndimore. Ky interpretim mbështetet nga një sërë gjurmësh materiale. Në anën e brendshme të kapakut të përparmë ruhen mbetje të një letre ngjitëse, në shpinë gjendet një etiketë e kuqe me shkronja ari "NICEPHORUS. 16", ndërsa skajet e jashtme të fletëve duket se kanë qenë dikur të lyer me të verdhë[686]. Këto të dhëna dëshmojnë për një ristrukturim të qëllimshëm të kodikut, i cili, nga një objekt përdorimi në kontekst manastiror ose lokal, është shndërruar në një njësi të sistemuar dhe të kataloguar brenda një koleksioni institucional.

Po aq domethënëse janë edhe shënimet në fl. IIv, të cilat pasqyrojnë shtresëzimin e historisë së dorëshkrimit. Në këtë fletë gjenden tre shënime:[687] shënimin greqisht *τοῦ*

---

[681] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 69, 150.
[682] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 69.
[683] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 486-490.
[684] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 42; Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 69.
[685] Cataldi Palau, *Studies in Greek Manuscripts*, 2: 487. Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 41.
[686] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 41.
[687] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 41.

ἐσφιγμένου (i Esfigmenit), për të cilin ngrihet me rezervë hipoteza e një lidhjeje me manastirin athonit të Esfigmenit[688]; një shënim në latinisht që identifikon përmbajtjen e dorëshkrimit si vepra logjike dhe fizike të Niqiforit; si dhe formulën bibliotekare *Bib. Vet. et Magd.* [689] Këto gjurmë, ndonëse nuk lejojnë një rindërtim të plotë të itinerarit perëndimor të kodikut, dëshmojnë për një histori të mëvonshme po aq komplekse dhe të shumëfishtë sa edhe ajo e fazës së tij të hershme ballkanike.

Megjithatë, një pikë e sigurt në këtë trajektore është mesi i shekullit XIX, kur dorëshkrimi rezulton tashmë në Angli. Ai përfshihet, së bashku me *Magdalen College gr. 9,* në katalogun e Henry Octavius Coxe të vitit 1852 si pjesë e koleksionit të Magdalen College në Oksford, çka dëshmon se transferimi i tij nga hapësira ballkanike drejt Britanisë kishte ndodhur përpara kësaj date[690].

3.4. Vdekja e Balshës II në shënimet e Oksfordit: ngjarje politike dhe kujtesë librore

Dy shënimet historike të ruajtura në dorëshkrimet greke të Magdalen College, Oxford, e vendosin vdekjen e Balshës II më 18 shtator 1385 në një pikë-kthese të historisë politike arbërore të fundit të shek. XIV. Ato nuk janë thjesht lajme kronografike mbi një vdekje princërore; përkundrazi, pasqyrojnë çastin kur projekti politik i Balshës II, i mbështetur mbi zgjerimin territorial, aleancat martesore, titujt e lartë dhe kontrollin e nyjave bregdetare si Vlora, Kanina dhe Durrësi, u thye përballë ndërthurjes së interesave osmane, topiase, venedikase dhe napolitano-hungareze. Teksti i parë e paraqet vrasjen e Balshës nga "kombi i agarinëve", ndërsa i dyti e identifikon atë më qartë si "zot i tërëlartë" dhe "dukë i Durrësit", duke i dhënë ngjarjes jo vetëm një datë, por edhe një kuptim juridiko-politik. Ai që u vra në Savër nuk ishte më thjesht zot i Zetës, Kaninës dhe Vlorës, por një princ që kishte hyrë në garën për trashëgiminë dhe kontrollin e Durrësit.[691]

1. Dy formulime për të njëjtën ngjarje

Shënimi i ruajtur në Magdalen College gr. 9 e regjistron vdekjen e Balshës II me një formulim të shkurtër, të ngjeshur dhe tipik për kronikat e shkurtra. Ai thekson se "zoti ynë i tërëlartë Balsha" u vra nga "kombi i agarinëve" më 18 shtator të vitit 6894, që i përgjigjet vitit 1385. Gjuha e këtij shënimi është e thjeshtë, por e ngarkuar me kuptim ideologjik. Përdorimi i termit "agarinë" e vendos ngjarjen brenda një fjalori bizantino-kristian, ku kundërshtari osman perceptohet jo vetëm si forcë ushtarake, por edhe si rrezik fetar dhe civilizues.

---

[688] Valente, *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica*, 150.
[689] Sosower dhe Wilson, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, 41.
[690] Coxe, *Catalogus codicum mss.*, 4-5, nr. IX dhe 7, nr. XVI.
[691] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 312-313; Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 415-416; Henricus O. Coxe, *Catalogus codicum manuscriptorum qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur*; Λάμπρος, "Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη," 145, nr. 77-78

Në Magdalen College gr. 16, e njëjta ngjarje paraqitet me një formulim më të zhvilluar. Balsha nuk përmendet vetëm si figurë politike e vrarë nga "të pafetë", por identifikohet edhe përmes titujve të tij: "zot i tërëlartë" dhe "dukë i Durrësit". Kjo e bën shënimin e dytë më të pasur në planin politik, sepse vdekja e Balshës nuk paraqitet thjesht si humbje ushtarake, por si ndërprerje e një pretendimi të caktuar juridik dhe territorial mbi Durrësin. Për më tepër, shënimi i Magdalen College gr. 16 përmban një datim më të plotë dhe të standardizuar, me vitin sipas erës bizantine dhe indiktionin, çka dëshmon për një vetëdije më të zhvilluar kronografike dhe për një përpjekje për ta regjistruar ngjarjen me saktësi dokumentare.

Dallimi ndërmjet dy formulimeve është domethënës. Në shënimin e parë, vëmendja përqendrohet te akti i vrasjes dhe te identifikimi fetar i armikut. Në shënimin e dytë, vdekja e Balshës lidhet më qartë me statusin e tij politik dhe me titullin e Durrësit. Kështu, dy dorëshkrimet nuk përsërisin thjesht të njëjtin informacion, por ruajnë dy mënyra të ndryshme të kujtesës së së njëjtës ngjarje. Magdalen College gr. 9 e vendos ngjarjen në horizontin e përballjes me "agarinët", ndërsa Magdalen College gr. 16 e vendos atë edhe në kuadrin e hierarkisë politike dhe të krizës së pushtetit arbëror.

2. Savra, Durrësi dhe kriza e pushtetit arbëror

Në prag të vitit 1385, zotërimi i Balshës II ishte formuar si rezultat i një politike zgjerimi që ndërthurte lidhjet martesore, aleancat feudale dhe përvetësimin e qendrave strategjike. Sipas kuadrit të rindërtuar nga Pëllumb Xhufi, martesa e Balshës II me Komnena Muzakën i dha atij një mbështetje të rëndësishme në jug, duke e futur në orbitën e zotërimeve të Muzakajve dhe duke e afruar me Vlorën, Kaninën dhe Myzeqenë. Marrëdhëniet e Balshajve me Muzakajt, ndonëse të dobishme për zgjerim, ishin njëkohësisht të ngarkuara me rivalitete të brendshme, sepse hyrja e Balshës II në hapësirat jugore të Arbërisë prekte drejtpërdrejt interesat e familjeve vendëse dhe të rivalëve të tyre tradicionalë, sidomos Topiajve[692].

Në këtë kontekst, Durrësi kishte një rëndësi të jashtëzakonshme. Ai nuk ishte vetëm port, qytet tregtar apo qendër bregdetare; ishte edhe një titull politik, një trashëgimi dinastike dhe një pikë lidhëse midis Adriatikut, Arbërisë së brendshme, Napolit, Hungarisë dhe Venedikut. Me marrjen e Durrësit më 1383, Balshajt e plotësuan zgjerimin e tyre bregdetar nga veriu në jug, duke bashkuar nën ndikimin e tyre një brez të gjerë nga zotërimet veriore deri në Vlorë e Durrës. Pikërisht këtu merr kuptim titulli "dukë i Durrësit" në shënimin e dytë, ai nuk është një shtesë retorike, por dëshmi e një pretendimi real për sovranitet mbi një qytet me peshë të madhe juridike

[692] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 273-300; Hopf, "Breve memoria de li discendenti de nostra casa Musachi", 280, 282, 285, 289, 291, 295, 298; Giuseppe Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi. Studi storici documentati* (Spalato: Tipografia Sociale Spalatina [G. Laghi], 1899), 84, 100, 122, 129-130; Mavro Orbini, *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni. Historia* (Pesaro: Appresso Girolamo Concordia, 1601), 289-90, 298; Giuseppe Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV* (München: R. Trofenik, 1967), vëll. 2: 319, 365, 374, 461, 808.

dhe diplomatike[693].

Megjithatë, ngjitja e Balshës II ndodhi në një mjedis jashtëzakonisht të paqëndrueshëm. Nga njëra anë, Muzakajt pas vdekjes së Andrea II Muzakës po përjetonin një rënie të autoritetit të tyre dhe një ndarje të brendshme të zotërimeve midis trashëgimtarëve. Nga ana tjetër, Topiajt, të dëbuar nga Durrësi ose të dobësuar nga presioni i Balshës, kërkonin mënyra për të rikthyer pozitën e tyre. Marrëdhëniet midis Muzakajve, Topiajve dhe Balshajve duhen parë si pjesë e një procesi më të gjerë të ristrukturimit të pushtetit lokal, ku aleancat familjare, rivalitetet territoriale dhe titujt e trashëguar luanin rol po aq të rëndësishëm sa edhe forca ushtarake[694].

Pikërisht në këtë hapësirë të lëkundur ndërhyri faktori osman. Sulmet osmane në trevat arbërore dhe epirote kishin nisur të ndiheshin që në vitet 1370, ndërsa në vitet 1380 ato u bënë më të shpeshta dhe më të rrezikshme për qendrat shqiptare jugore. Vendosja osmane në Maqedoni, përdorimi i trupave turke si forcë ndihmëse në konfliktet ballkanike dhe hapja e rrugëve drejt Korçës, Kosturit dhe Myzeqesë krijuan një presion të drejtpërdrejtë mbi zotërimet e Muzakajve dhe mbi krahun jugor të pushtetit të Balshës II. Kështu, beteja e Savrës nuk mund të kuptohet jashtë zgjerimit osman në Ballkan dhe jashtë përdorimit të këtij faktori nga rivalitetet vendore[695].

Në vitet 1383-1387 nuk bëhet ende fjalë për një pushtet osman të konsoliduar në viset arbërore, por për një presion ushtarak të ushtruar nga bejlerë dhe komandantë turq, të lidhur me figura si Hajredin pasha, Evrenos beu dhe Timurtashi. Kjo e bën betejën e Savrës më pak një "pushtim" në kuptimin klasik dhe më shumë një moment ndërhyrjeje ushtarake në një konflikt lokal, ku rivaliteti mes Balshës II dhe Karl Topisë u ndërthur me interesat osmane. Prandaj, formulimi i shënimit të parë, ku vrasësit quhen "agarinë", dhe ai i shënimit të dytë, ku përmenden "të pafetë", i përkasin një gjuhe bizantino-kristiane që e percepton armikun si rrezik fetar dhe civilizues, por që në plan historik

---

[693] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 312-313; Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 405-407, 415-416; Bogumil Hrabak, "Eksportimi i drithërave nga Shqipëria në shekujt XIII, XIV dhe XV," *Gjurmime albanologjike*, nr. 1-2 (Prishtinë, 1970): 51; Alain Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge: Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1986), 130, 489, 492; Orbini, *Il Regno de gli Slavi*, 292; Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, 130; Λάμπρος, "Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη," 145. Stojan Novaković, red., *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, peta knjiga (Beograd: Štampano u Državnoj štampariji Kraljevine Srbije, 1912), 197.

[694] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 301-315; Hopf, "Breve memoria de li discendenti de nostra casa Musachi", 280, 291; *Acta Albaniae*, II, 278, 319, 365; Orbini, *Il Regno de gli Slavi*, 298; Pëllumb Xhufi, "Shqiptarët përballë Anzhuinëve," *Studime Historike* 1 (1987): 199-222; Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, 100.

[695] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 301-313; Jean Alexandre C. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la Principauté française de Morée*, vol. 3 (Paris, 1843), 218-220; George Ostrogorsky, "Byzance, état tributaire de l'empire turc," *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 5 (1958): 50; Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 1: nr. 49, 351; Λάμπρος, "Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη," 145; Νικόλαος Βέης, «Συμβολή εις την ιστορία των μονών των Μετεώρων», *Βυζαντίς* 1 (1909): 191-340, veçanërisht 236, 258; Raymond Joseph Loenertz, "Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle," në *Byzantina et Franco-Graeca*, red. Raymond Joseph Loenertz dhe Peter Schreiner (Rome, 1970), 227-265; Peter Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, vol. 3 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979), 326; Λέανδρος Βρανούσης, «Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ᾽ ανέκδοτον δημώδη επιτομήν», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1965): 80, 82-85 parag. 10, 12, 13.

fsheh pas vetes një realitet më kompleks politik dhe ushtarak[696].

Në muajt para betejës, Balsha II duket se e kishte kuptuar rrezikun e afërt. Ai kërkoi ndihmë nga Venediku, duke kërkuar galera për t'u përballur me turqit që po sulmonin dhe shqetësonin zotërimet e tij. Ky fakt tregon se rreziku nuk vinte vetëm nga deti, por edhe nga rrugët tokësore që kalonin përmes hapësirave të Muzakajve. Prej andej, trupat turke u bashkuan me Karl Topinë dhe shpartalluan ushtrinë e Balshës II në Savër të Lushnjës më 18 shtator 1385[697].

Roli i Karl Topisë është pika ku interpretimet historiografike bëhen më të ndjeshme. Roli i tij në këtë ngjarje duhet vendosur në një kontekst më të gjerë sesa formula e thjeshtë e "thirrjes së turqve" vetëm për të rrëzuar Balshën. Ai vepronte në një fushë politike të ndërlikuar, ku Durrësi ishte objekt rivaliteti midis Balshajve, Topiajve, Anzhu-Duracove, Venedikut, Hungarisë dhe Napolit. Balsha II mund ta ketë pushtuar Durrësin në tremujorin e parë të vitit 1385, në një moment kur kriza midis Karlit III të Napolit dhe Papës Urban VI krijoi një situatë të paqartë juridike për dukatin e Durrësit. Kjo shpjegon pse Balsha shfaqet në dokumente si "dukë i Durrësit" dhe pse titulli i ruajtur në shënimin e dytë ka vlerë të veçantë historike[698].

Viti 1385 shfaqet kështu si një vit paradoksal, ku të gjithë aktorët ishin të dobësuar, por asnjëri nuk ishte i parëndësishëm. Venediku kërkonte të ruante ekuilibrin në Adriatik dhe të parandalonte daljen osmane në det; Karl Topia kërkonte të rikthente autoritetin e tij; Balsha II synonte ta forconte pozitën përmes Durrësit; ndërsa qarqet napolitane, hungareze dhe anzhuine e shihnin qytetin si pjesë të trashëgimisë së tyre dinastike. Në këtë kuptim, Savra nuk ishte vetëm betejë lokale, por nyje ku u takuan kriza e Adriatikut, presioni osman, rivaliteti aristokratik arbëror dhe politika e madhe dinastike e Evropës juglindore[699].

---

[696] Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 401-404, 415-416; Irène Beldiceanu-Steinherr dhe Raúl Estangüi Gómez, "Autour du document de 1386 en faveur de Radoslav Sablja (Ṣabya/Sampias): du beylîcat au sultanat, étape méconnue de l'État ottoman," *Turcica* 45 (2014): 170-73, 180-81; Anthony Luttrell, "Timur's Dominican Envoy," në *Studies in Ottoman History: In Honor of Professor V. L. Ménage*, red. Colin Heywood dhe Colin Imber (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2010), 209-230; John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1987), 389-392.

[697] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 312-313; *Acta Albaniae*, II, 389; Marin Barleti, *Rrethimi i Shkodrës (De obsidione Scodrensi)*, përkth. nga latinishtja prej Henrik Lacaj (Tiranë, 1967), 36; Orbini, *Il Regno de gli Slavi*, 292; Selami Pulaha, *Lufta shqiptaro-turke në shekullin XV: burime osmane* (Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1968), 12-13; Λάμπρος, "Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη," 145, nr. 77-78.

[698] Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 405-410; Matteo Camera, *Elucubrazioni storico-diplomatiche su Giovanna I[a] regina di Napoli e Carlo III di Durazzo* (Salerno: Tipografia Nazionale, 1889), 318-320, 326-29; Andrea de Gataris dhe Galeazzo Gataro, *Chronicon Patavinum italica lingua conscriptum ab anno MCCCXI usque ad annum MCCCCVI*, në Ludovico Antonio Muratori (red.), *Rerum Italicarum Scriptores*, tomus XVII (Mediolani: Ex Typographia Societatis Palatinae, 1730), 375-378; Noël Valois, *La France et le Grand Schisme d'Occident*, vol. 2 (Paris, 1896), 113-114; Émile G. Léonard, *Gli Angioini di Napoli*, përkth. nga frëngjishtja prej Renato Liguori (Milano: Dall'Oglio, 1967), 602-604; *Cronicon Siculum incerti auctoris ab anno 340 ad annum 1396, in forma diary, ex inedito codice Ottoboniano Vaticano*, cura et studio Josephi De Blasiis (Neapoli: Ex Regio Typographeo Francisci Giannini & Fil., 1887), 49-50, 57; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 482-485; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67.

[699] Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 394-400, 415-421; Elizabeth A. Zachariadou, "Marginalia on the History of Epirus and Albania (1380-1418)," *Wiener Zeitschrift für die*

3. Nga kronika e shkurtër te kujtesa lokale

Dy shënimet e Magdalen College janë veçanërisht të rëndësishme sepse ruajnë datën e saktë të vdekjes së Balshës II dhe e lidhin atë me një perceptim të menjëhershëm të katastrofës. Vdekja e Balshës në Savër raportohet nga të dy dorëshkrime e Magdalen College, gr. 9 dhe gr. 16, me prejardhje nga Berati. Në të dyja bëhet fjalë për vrasjen e Balshës në shtator 1385 nga "të pafetë" ose "agarinët"; në dorëshkrimin gr. 16 shtohet elementi vendimtar se Balsha ishte edhe "dukë i Durrësit". Kjo e bën shënimin e dytë më të pasur politikisht, sepse e lidh vdekjen e princit jo vetëm me Savrën, por edhe me krizën e zotërimit të Durrësit[700].

Pas Savrës, konfigurimi politik ndryshoi me shpejtësi. Karl Topia shpëtoi nga presioni i Balshajve dhe rifitoi statusin e princit të Arbërisë dhe zotit të Durrësit, por vetë principata e tij ishte e dobësuar. Vrasja e Balshës përcaktoi edhe fatin e sundimtarëve të tjerë shqiptarë, pasi aleanca me osmanët, e dobishme për momentin, kishte për ta një çmim strategjik, sepse turqit e vendosën Durrësin dhe korridoret e Via Egnatias në horizontin e synimeve të tyre. Kështu, shënimet nuk dëshmojnë vetëm fundin e një princi, por fillimin e një etape të re, ku krizat lokale arbërore u bënë gjithnjë e më të varura nga presioni osman dhe nga ndërhyrja venedikase[701].

Për këtë arsye, vlera e dy shënimeve është e dyfishtë. Si dëshmi kronografike, ato japin datën, aktorin e vrarë dhe identitetin e përgjithshëm të armikut. Si dëshmi historike, ato regjistrojnë një moment kur vetëdija lokale beratase dhe kultura shkrimore greko-bizantine ruajtën kujtimin e një ngjarjeje me pasoja të gjera për historinë mesjetare të shqiptarëve. Termat "agarinë" dhe "të pafetë" i përkasin fjalorit të krishterë bizantin, përmes të cilit burimet e kohës shprehnin perceptimin fetar të kundërshtarit. Megjithatë, pas këtij ligjërimi qëndron një përplasje politike shumë më konkrete, e lidhur me shpërbërjen e ekuilibrave ndërmjet Balshajve, Muzakajve dhe Topiajve, me dobësimin e sigurisë në zotërimet jugore, me krizën e Durrësit dhe me ndërhyrjen gjithnjë e më kërcënuese të osmanëve në punët e Arbërisë. Në këtë kuptim, dy shënimet janë fragmente të vogla tekstuale, por me dendësi të madhe historike.

Kunde des Morgenlandes 78 (1988): 201-202; Oliver Jens Schmitt, *Arbëria venedike 1392-1479*, përkth. nga Ardian Klosi (Tiranë: Fjala Publishing, 2014), 204, 206; Valentini, *Acta Albaniae Veneta*, 2: 48, 64, 77; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 492-94; Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, 144-47; Bálint Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria, 1290-1403*, përkth. nga Luigi Zambra dhe Rodolfo Mosca (Roma: Reale Accademia d'Italia, 1938), 439-40, 457, 462, 481, 486; Konstantin Josef Jireček, *Geschichte der Serben. Zweiter Band. Erste Hälfte (1371-1537)* (Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1918), 113-117.

[700] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Λάμπρος, "Ενθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη", 145, nr. 77-78; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 444, 482-83, 487.

[701] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 312-315; Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 415-416; *Acta Albaniae*, II, 400-402, 407, 409; Valentini, *Acta Albaniae Veneta*, I, vol. 2, nr. 1936, 177; Valentini, *Acta Albaniae Veneta*, I, vol. 3, nr. 309, 22-24; Pulaha, *Lufta shqiptaro-turke në shekullin XV*, 492.

3.5. Pasuria librore dhe reagimi institucional ndaj rrezikut: Additional 37007

Kodiku Additional 37007, sot pjesë e fondit Additional të British Library në Londër, përbën një dëshmi me rëndësi të veçantë për kulturën e librit bizantin në hapësirën shqiptare, veçanërisht në kuadrin e Beratit mesjetar gjatë shekujve XIII-XIV. Vlera e tij qëndron si në cilësitë e tij si dorëshkrim në pergamenë, i pasur në përmbajtje, i zbukuruar dhe me përdorim liturgjik, ashtu edhe në praninë e një inventari të vitit 1399, të ruajtur në një dyfletësh të lidhur me të. Ky inventar e zhvendos kodikun nga fusha e ngushtë e paleografisë në një terren shumë më të gjerë, duke hapur një dritare mbi jetën institucionale të një manastiri pranë Beratit, mbi mënyrën e ruajtjes së librave dhe sendeve të shenjta në kohë rreziku, mbi marrëdhëniet ndërmjet klerit dhe pushtetit vendor, si edhe mbi kujtesën politike të qytetit në prag të pushtimit osman. Në këtë kuptim, kodiku Additional 37007 duhet lexuar njëkohësisht si libër liturgjik, si objekt arti, si dokument arkivor dhe si dëshmi e një kulture lokale të shkrimit[702].

1. Një ungjilltar në pergamenë me histori të shtresëzuar

Datimi i kodikut ka paraqitur luhatje në literaturën shkencore dhe në katalogimet përkatëse. Regjistrimet e hershme e vendosnin në shek. XII, ndërsa inventari i dorëshkrimeve greke të British Museum-it e daton në shek. XII-XIII. Katalogu zyrtar i shtesave e përcaktoi si dorëshkrim të shek. XIII, një vlerësim që mbështetet edhe nga analiza më e hollësishme paleografike, e cila e lidh shkrimin me këtë periudhë. Në të njëjtën kohë, studiues të ndryshëm kanë përdorur formulime më të gjera, duke e përfshirë në harkun kohor të shek. XIII-XIV, ndërsa përshkrime të tjera e identifikojnë si ungjilltar me shenja muzikore dhe miniatura[703]. Në një vlerësim të matur, mund të pohohet se trupi kryesor i kodikut i përket shek. XIII, ose kufirit ndërmjet shek. XIII-XIV, ndërsa inventari i lidhur me të daton në vitin 1399. Po ashtu, disa fletë të veçuara, si fl. 318 që nuk i përket të njëjtit bllok dorëshkrimor, janë më të hershme dhe datojnë në shek. XII.

Dorëshkrimi Additional 37007 bën pjesë në një grup të kufizuar, por me rëndësi të veçantë, dorëshkrimesh bizantine të lidhura me Beratin. Në këtë grup përfshihen gjithashtu Additional 37008 në British Library, si edhe kodikët Magdalen College gr. 9 dhe Magdalen College gr. 16 në Oksford. Këto dorëshkrime ofrojnë dëshmi të qarta për lidhjen e tyre me Beratin, përmes shënimeve, inventarëve dhe të dhënave historike që i lidhin drejtpërdrejt me qytetin dhe rrethinën e tij[704]. Në këtë grup, Additional 37007 zë një vend të veçantë. Ai nuk përmban vetëm një shënim posedimi, por një inventar të plotë librash dhe objektesh kishtare, të datuar, të lokalizueshëm dhe të lidhur me

[702] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 449-72.
[703] Gregory, *Textkritik des Neuen Testamentes*, 1: 428, nr. 459; Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 68-69; *Catalogue of Additions*, 279; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 449, 468-70; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.
[704] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 444-45, 448-49; Coxe, *Catalogus codicum mss.*, 4-7.

personazhe historikë të identifikueshëm. Brenda këtij grupi, Additional 37007 zë një vend të veçantë, pasi ruan jo vetëm një shënim zotërimi, por një inventar të plotë librash dhe objektesh kishtare, të datuar, të lokalizueshëm dhe të lidhur me figura historike të identifikueshme.

Nga pikëpamja metodologjike, lokalizimi i dorëshkrimeve nuk është një proces i thjeshtë. Siç ka theksuar Gamillscheg, baza më e sigurt për lokalizimin e një grupi dorëshkrimesh mbetet një kodik i nënshkruar dhe i lokalizuar nga vetë shkruesi, prej të cilit mund të nxirren kritere të qëndrueshme krahasimi[705]. Në rastin e Additional 37007 mungon shënimi kodikëshkrues (kolofoni) që të tregojë vendin e kopjimit, prandaj lokalizimi i tij nuk mund të mbështetet në një element të vetëm. Ai ndërtohet mbi ndërthurjen e disa të dhënave, si inventari i vitit 1399, lidhja me manastirin e Shën Nikollës pranë Beratit, prania e kodikut në këtë qytet deri në fillim të shek. XX, karakteristikat kodikologjike dhe dekorative të konsideruara si tipike për dorëshkrimet epirote, si edhe analogjitë me dorëshkrime të tjera të të njëjtit mjedis[706].

Në traditën e studimeve mbi dorëshkrimet bizantine të Epirit, Shqipërisë historike bizantine, Thesalisë dhe Maqedonisë fqinje, është vënë re se veçoritë paleografike dhe kodikologjike qarkullonin përtej kufijve të ngurtë rajonalë. Këto tipare nuk duhet të kuptohen brenda hapësirave të mbyllura, por si pjesë e një areali më të gjerë prodhimi dhe qarkullimi, ku librat, kopistët, materialet, format dekorative dhe praktikat e libërlidhjes ndërvepronin në mënyrë të vazhdueshme[707]. Në këtë kuadër, Additional 37007 duhet vendosur brenda këtij horizonti të gjerë provincial bizantin. Tiparet që e afrojnë atë me dorëshkrimet epirote nuk përbëjnë shenja të izoluara etnike ose administrative, por dëshmi të përkatësisë së tij në këtë hapësirë dinamike kulturore. Megjithatë, lidhja e drejtpërdrejtë me Beratin mbetet thelbësore, siç dëshmohet nga inventari i një manastiri pranë qytetit, nga prania e kodikut në kishën e Shën Marisë së Vllahernës në kalanë e Beratit në shek. XIX, si edhe nga analogjitë me dorëshkrime të tjera të lidhura me Beratit. Për rrjedhojë, Additional 37007 përfaqëson njëherazi një dëshmi të rëndësishme të historisë së librit në këtë trevë dhe një element të integruar në botën më të gjerë të librit bizantin provincial[708].

2. Itinerari modern i dorëshkrimit dhe historia e kërkimit

Historia e njohjes me kodikun Additional 37007 lidhet me veprimtarinë e Anthim Aleksudhit, mitropolit i Beratit në vitet 1855-1887[709]. Ai hartoi një katalog të

---

[705] Ernst Gamillscheg, "Probleme der Lokalisierung von Handschriftengruppen," 689-90.
[706] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 448-50; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.
[707] Annaclara Cataldi Palau, "Manoscritti provenienti dalla Tessaglia a Milano," në *Studies in Greek Manuscripts*, vëll. 2, Testi, studi, strumenti 24 (Spoleto: Fondazione Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo, 2008), 93-97.
[708] Cataldi Palau, "Manoscritti provenienti dalla Tessaglia a Milano," 93-97; Diether Roderich Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften," në *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, vëll. 1 (Spoleto: Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo, 1991), 79-97.
[709] Mbi jetën dhe veprën e Anthim Aleksudhit, shih Alexandros Papazoglou, *Anthimos Alexoudis: a scholar clergyman of the Late Ottoman era: life and work (authorial, archaeological, palaeographical*

dorëshkrimeve kishtare të lagjes së Kalasë së Beratit, mbi bazën e kërkimeve të kryera në vitin 1882, i cili u botua më vonë, në vitin 1900[710]. Në këtë katalog dorëshkrimi Additional 37007 figuron me numrin 8, ndërsa në një përshkrim tjetër të botuar prej tij në revistën *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* paraqitet me numrin 46[711]. Duhet theksuar se këto dy katalogë nuk janë plotësisht të njëjtë, pasi në secilin prej tyre disa përshkrime paraqiten më të plota se në tjetrin, ndërsa numërtimet ndryshojnë, duke krijuar vështirësi në identifikimin e dorëshkrimeve të përmendura në inventarin e vitit 1399.

Inventari i Additional 37007 është botuar në disa etapa dhe në forma të ndryshme. Botimi i parë i tij i takon Aleksudhit, i cili e përfshiu në kontekstin e mbishkrimeve të Apolonisë[712], pa e saktësuar plotësisht burimin dorëshkrimor; më pas ai e ribotoi si një nga "dy shënimet nga dorëshkrime"[713] dhe, në një fazë të tretë, e paraqiti së bashku me përshkrimin e kodikut në *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*[714]. Në vijim, Spyridon Lampros propozoi korrigjime në leximin dhe datimin e inventarit[715], ndërsa në gjuhën shqipe inventari u botua nga Koço Bozhori[716]. Një trajtim më kritik dhe sistematik i përket Cataldi Palau[717], e cila vuri në dukje pasaktësitë e botimeve të mëparshme, ndërsa studime të tjera e trajtuan këtë burim në një kuadër të ri interpretues, në lidhje me historinë e kodikëve të Londrës dhe me qarkullimin e dorëshkrimeve të Beratit[718]. Studimiet e Pierre Batiffol-it mbi dorëshkrimet në greqisht të Beratit[719], i përqendruar kryesisht te kodikët e purpurtë, nuk i ka përfshirë dorëshkrimet *Additional 37007* dhe *Additional 37008*, çka pasqyron orientimin e tij drejt dorëshkrimeve më të rralla e më të hershme, ndërsa kodikë si *Additional 37007*, ndonëse të pasur në të dhëna historike, mbetën në periferi të interesit fillestar.

Kur Anthim Aleksudhi botoi përshkrimet e dorëshkrimit në vitet 1892 dhe 1900, kodiku gjendej në kishën e Shën Marisë së Vllahernës (Παναγία τῶν Βλαχερνῶν) në kalanë e Beratit dhe ruhej nga bijtë e Joan Pavël Ikonomit, banorë të kalasë[720]. Në vijim, dorëshkrimi Add. 37007, së bashku me Add. 37008, i kalojnë në pronësi, për një periudhë shumë të shkurtër Ioannes Eleutheriou-t në Korfuz, ndërmjet viteve 1900-

---

et al.), PhD diss., in Greek, Democritus University of Thrace, 2014. Për Kodikët e Beratit dhe katalogët e Anthim Aleksudhit, shih edhe kapitullin e parë: "Periudha e dytë: koha pasbizantine, deri në fund të Luftës II Botërore", nënkapitulli 1.3.

[710] Katalogu është hartuar në vitin 1882, kur Anthimi ishte Mitropolit i Beratit dhe më pas është botuar në vitin 1900. Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις," 352-369.

[711] Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις", 352-369; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 446-47; Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων", 21 (1901): [23.02.1901] 71-72.

[712] Ἀλεξούδης, "Ἐπιγραφαὶ τῆς ἐν Ἠπείρῳ Ἀπολλωνίας", 182-187.

[713] Ἀλεξούδης, "Δύο σημειώματα", 275-279, e veçanërisht 279-281.

[714] Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων", 21 (1901): [23.02.1901] 71-72.

[715] Σπυρίδων Π. Λάμπρος, "Διορθώσεις εἰς ἔγγραφον ἐκ Βελαγράδων", *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7 (31 Δεκεμβρίου 1910, τεύχος Δ΄): 486-487.

[716] Koço Bozhori, *Dokumente të periudhës bizantine për historinë e Shqipërisë: (shek. VII-XV)*, (Tiranë: Mihal Duri, 1978), 105.

[717] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 449-472.

[718] Rembeci, "Historical and cultural-literary aspects of Berat", 43-68. Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 303-316.

[719] Pierre Batiffol, "Evangeliorum Codex Graecus Purpureus Beratinus," *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 5 (1885): 358-376. Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", shtojca 2, 437-556.

[720] Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, «Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων», [23.02.1901] 71-72.

1904, një fakt i evidentuar edhe në literaturën pasuese[721]. Në vitin 1904, të dy kodikët u bënë pjesë e koleksionit prej dymbëdhjetë dorëshkrimesh greke (Add. 37001-37012) që kishte në zotërim Rev. John Samuel Dawes, famullitar në Korfuz gjatë fundit të shek. XIX dhe fillim të shek. XX. Koleksioni i këtij të fundit u ble më 1904 nga biblioteka e British Museum në Londër[722], duke hyrë kështu në një koleksion publik.

3. Struktura materiale dhe statusi liturgjik i kodikut

Kodiku Additional 37007 i përket shek. XIII-XIV, është shkruar në pergamenë dhe përmban tekste ungjillore (ungjilltar) me shenja muzikore (ekphonetic neumes)[723]. Ai përbëhet nga 318 fletë të numëruara dhe ka përmasa rreth 275 x 215/218 mm[724]. Pergamena është e ngurtë dhe disi e valëzuar; ana e qimes ka ngjyrim të verdhë, shpesh me nuanca të verdha në skaje, ndërsa ana e mishit është më e bardhë, por me njolla sidomos në margjinën e poshtme. Në disa fletë vërehen vrima të vogla, defekte natyrore dhe gjurmë përdorimi, por në tërësi gjendja e ruajtjes është e mirë. Fletët 197-202 janë në pergamenë më të bardhë dhe më të butë se ajo e trupit kryesor; ato i përkasin një ndërhyrjeje të mëvonshme restaurimi, me gjasë të shek. XV[725].

Struktura e kodikut nis me parafletët dhe me një dyfletësh pergamene. Në fund është lidhur fl. 318, e cila vjen nga një dorëshkrim tjetër më i hershëm, i shek. XII; kjo fletë është shkruar në dy kolona, me sipërfaqe shkrimi 210 x 170 mm, 21 rreshta për faqe[726].

Përbërja e fashikujve është e rregullt. Pas dyfletëshit të parë vijojnë kryesisht fashikuj katërfletësh, gjithsej tridhjetë e nëntë, me përjashtim të pjesës së restauruar. Fashikujt kanë qenë të shënuar në fletën e parë, në këndin e poshtëm të brendshëm, me bojën e tekstit dhe me dy viza të vogla sipër; megjithatë prerjet e mëvonshme të fletëve kanë bërë që këto shenja të ruhen pjesërisht dhe të dallohen qartë vetëm në fl. 285r[727]. Vijëzimi i pergamenës është realizuar sipas sistemit Leroy I. Tipi mbizotërues është 44C2, me raste të rralla shfaqet tipi 44A2; në fl. 31-32 paraqitet tipi 45C2d, ndërsa në fletët e restauruara 197-202 përdoren tipat 22C2 dhe 20C2[728]. Sipërfaqja e shkrimit është rreth 195 x 150 mm, me 18 rreshta për fletë. Margjinat janë relativisht të gjera, afërsisht 50, 45, 35 dhe 28 mm, çka i jep faqes një paraqitje të rregullt dhe të

---

[721] Gregory, *Textkritik des Neuen Testaments*, 428, nr. 459, 461. Δημήτριος Σ. Γεωργακόπουλος, *Δια χειρός: Το ελληνικό χειρόγραφο βιβλίο (12ος-20ός αιώνας). Μελέτες* (Θεσσαλονίκη, 2025), 67-76, kryesisht 69-71.

[722] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 446, 450.

[723] Këqyrja e kodikut është kryer nga autori përmes formës së digjitalizuar në Digitised Manuscripts-British Library:
http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_37007, konsultuar në gusht, 2019. Shih gjithashtu: Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 68-69. *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum,* 279.

[724] Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 68-69; *Catalogue of Additions,* 279. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 468. Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67.

[725] *Catalogue of Additions,* 279. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 468-69.

[726] *Catalogue of Additions,* 279. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 468-69.

[727] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 469.

[728] Leroy dhe Sautel, *Répertoire de réglures*, 46-47, 61-62.

ekuilibruar[729].

Lidhja e kodikut përbëhet nga dërrasa druri rreth 12 mm të trasha, me përmasa 275 x 205 mm, të veshura me lëkurë kafe të errët të stampuar me elemente dekorues metalikë të vegjël. Kapaku i pasmë ruan një dekorim me tre drejtkëndësha koncentrikë të kufizuar me shirita të trefishtë, motive bimore, voluta dhe një figurë ovale e zgjatur qendrore (në formë bajameje) dhe është datuar në shek. XVI-XVII. Kapaku i përparmë mbulohet pothuajse tërësisht nga një pllakë argjendi e praruar, e dëmtuar në skaje, e zbukuruar me skenën e *Dheisis*-it dhe me simbolet e ungjillorëve në këndе. Në qendër paraqitet Krishti me dorën e djathtë në shenjë bekimi dhe me të majtën tregon librin mbi gjunjë, ku është gdhendur fjalia ungjillore "Unë jam drita e botës" [ΕΙΠΕΝ Ο ΚΙΡΙΟΣ Ε|ΓΩ ΙΜΗ ΤΩ ΦΟΣ ΤΟΥ ΚΟ(ΣΜΟΥ)[730]] (Jn. 8, 12). Megjithatë, fakti që nën të ruhet i njëjti dekor lëkure si në kapakun e pasmë tregon se kjo pllakë është vendosur mbi lidhjen fillestare në një fazë të mëvonshme[731]. Po ashtu, në përshkrimin e vitit 1882[732], Anthim Aleksudhi e përshkruan kodikun me një lidhje të zakonshme, me dërrasa druri të veshura me lëkurë kafe, ndërsa në përshkrimin e vitit 1901 ai përmend qartë praninë e pllakës së argjendtë[733]. Kjo e bën të mundshme që pllaka të jetë vendosur mbi lidhjen e kodikut në intervalin kohor ndërmjet këtyre dy përshkrimeve[734]. Megjithatë, edhe nëse pllaka nuk është pjesë origjinale e lidhjes së parë, ajo mbetet dëshmi e një tradite të rëndësishme lokale të lidhjes së librave me argjend të praruar. Një dorëshkrim nga një fshat malor i krahinës së Zagorisë, në Epir, i shek. XIII-XIV, kishte lidhje të ngjashme, me dërrasa druri të mbuluara me mëndafsh të kuq dhe pllaka argjendi të praruara, njëra me paraqitjen e Ngjalljes së Krishtit dhe tjetra me atë të Fjetjes së Hyjlindëses[735]. Në Berat përmenden edhe tre dorëshkrime të tjera me veshje argjendi, dy prej të cilëve të purpurtë[736]. Po ashtu, kapakët e kodiku i Vlorës nr. 7 u veshën nga jashtë me kadife dhe u dekoruan me dy pllaka argjendi më 1886 nga vetë Anthim Aleksudhi[737], çka dëshmon për vazhdimësinë e praktikave të zbukurimit të lidhjeve në mjedisin kishtar lokal edhe në periudha të vona. Në këtë kontekst, pllaka e argjendtë e Additional 37007, pavarësisht nga karakteri i saj i mëvonshëm, duhet parë

---

[729] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 469. Gregory, *Textkritik des Neuen Testaments*, 428, nr. 459.
[730] Transkriptimi yni.
[731] *Catalogue of Additions,* 279. Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 68-69. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 450-53
[732] Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις", 352-369.
[733] Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων", 21 (1901): [23.02.1901] 71-72.
[734] *Catalogue of Additions,* 279. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 450-455.
[735] Δημήτριος Μ. Σάρρος, "Παλαιογραφικὸς Ἔρανος: Ε΄ τῆς ἐν Ἠπείρῳ Βήσσης (Βελλάς) εἰς εὐαγγελικὸς κώδιξ καὶ ἐπιγραφικαί τινες (ΙΕ΄-ΙΗ΄ αἰῶνος) ἐκ ναῶν ἐν αὐτῇ καὶ παρ' αὐτὴν ἱδρυμένων," *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* 33 (1910-1911): 101-102. Λίνος Πολίτης, "Παλαιογραφικά από την Ήπειρο," *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 12 (1973): 343-347.
[736] Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις", 352-353, nr. 12, përmend dy kodikë të purpurtë, nga të cilët i pari përshkruhet si i mbuluar nga jashtë me pllakë argjendi (Ὁ κώδιξ ἐστὶ κεκαλυμμένος ἔξωθεν ἀργυρῷ ἐλάσματι), ndërsa i dyti si i mbuluar me pllakë argjendi të zbukuruar me figurat e ungjillorëve dhe të Shën Joan Gojartit (Ὁ κώδιξ καλύπτεται ἔξωθεν δι' ἀργυροῦ ἐλάσματος, φέροντος εἰκόνας τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου). I pari identifikohet me nr. 41 në *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20, 545, ndërsa i dyti me nr. 42 në *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 21 (1901), 16, ku për këtë të fundit lidhja nuk përshkruhet.
[737] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 24.

si pjesë e kësaj tradite të artizanale dhe liturgjike, që ndërthur funksionin mbrojtës të lidhjes me dimensionin përfaqësues dhe simbolik të librit të shenjtë.

4. Shkrimi, përdorimi dhe ndërhyrjet e mëvonshme

Nga pikëpamja paleografike, Additional 37007 paraqet një shkrim liturgjik të pjekur, të datueshëm kryesisht në shek. XIII, me tipare që e vendosin dorëshkrimin në rrethin e prodhimit epirot. Ky përcaktim nuk mbështetet në ndonjë shënim kodikografik (kolofon) të shkruesit kryesor, pasi kodiku nuk ruan emrin e kopistit të tekstit ungjillor, por në analizën e shkrimit, të ndërtimit të faqes dhe të karakteristikave kodikologjike që lidhen me dorëshkrimet e kësaj treve[738]

Shkrimi i tekstit kryesor është realizuar me bojë kafe të errët. Shkronjat kanë përmasa relativisht të mëdha, rreth 3 mm dhe japin përshtypjen sikur varen nga rreshti. Duktusi paraqitet kryesisht i drejtë, me një prirje të lehtë djathtas. Megjithatë, kjo rregullsi ndërpritet nga trungjet e zgjatura të shkronjave delta (δ) dhe lambda (λ), diagonalet e të cilave anojnë dukshëm majtas. Si rrjedhojë, krijohet një kontrast i dukshëm ndërmjet disiplinës së përgjithshme të faqes dhe dinamizmit të formave të veçanta grafike.[739].

Tipari më karakteristik i dorës së shkruesit kryesor është përpjekja për të ruajtur një vijë të sipërme të njëtrajtshme. Vijat horizontale të shkronjave pi (π), sigma (σ) dhe tau (τ), si edhe shiriti i mesëm i theta-s (θ), vendosen në mënyrë të tillë që pjesa e sipërme e rreshtit të krijojë përshtypjen e një vije të tendosur. Poshtë kësaj vije varen shpesh zanoret omikron (ο), alfa (α) dhe eta (η). Ky organizim i jep faqes një pamje të rregullt, pa e bërë atë të ftohtë; shkrimi paraqitet ceremonial dhe i përshtatshëm për lexim liturgjik, duke ruajtur njëkohësisht elemente të një estetike provinciale të dallueshme[740]. Në repertorin e formave të shkronjave dallohen përdorime të shumta të tipit germëmadh (onciale), veçanërisht te eta (Η), kappa (Κ) dhe lambda (Λ), ndonëse eta paraqitet edhe në formë minuskule. Theta (θ) është zakonisht e hollë dhe e ngushtë, ndërsa omega (ω) ka bazë të sheshtë. Shkronjat me zbritje poshtë rreshtit, si mi (μ), ni (ν), fi (φ) dhe ro (ρ), përfundojnë shpesh me një kthesë të vogël djathtas. Mungesa e ndryshimeve të theksuara në madhësinë e shkronjave tregon për një dorë të stërvitur dhe për një kontroll të mirë të hapësirës grafike[741].

Në këtë kuadër, shkruesi kryesor duhet konsideruar anonim. Ai nuk mund të identifikohet me Danielin, priftmurgun dhe igumenin që hartoi inventarin e vitit 1399 në fl. 1r. Danieli është autor i inventarit dhe dëshmitar i një faze të mëvonshme në historinë e kodikut, pa u paraqitur si kopist i ungjilltarit. Për këtë arsye, është e domosdoshme të bëhet dallimi ndërmjet dorës së kopistit të tekstit ungjillor, që i përket

[738] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 450. Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67.
[739] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 469.
[740] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 469.
[741] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 470.

shek. XIII, dhe dorës dokumentare të vitit 1399[742].

Në dorëshkrim dallohen edhe ndërhyrje të tjera grafike. Fl. 197r-202v janë të shkruara me bojë të zezë dhe me një grafi të drejtë, të qetë dhe shumë të rregullt. Kjo dorë ndryshon nga dora kryesore dhe lidhet me një ndërhyrje të mëvonshme restaurimi, ndoshta të shek XV. Ndërkaq, fl. 318, e marrë nga një dorëshkrim tjetër më i hershëm, është shkruar në dy kolona me bojë kafe të errët; grafia e saj afrohet me atë të shkruesit kryesor, por shkronjat janë më të vogla, rreth 2 mm, dhe vetë fleta nuk i përket njësisë fillestare të kodikut[743].

Përveç këtyre shkruesve, në fl. 90r ruhet një shënim margjinal në pjesën e sipërme: "μνησθ(η)τ(ι) κ(ύρι)ε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου κοσμα τοῦ βόα" (Kujto, o Zot, shpirtin e shërbëtorit tënd Kosma), të i shkruar me një grafi bashkëkohëse me dorëshkrimin dhe me bojë kafe të kuqërremtë, tashmë shumë të zbehur. Ky shënim dëshmon për përdorimin e hershëm të kodikut dhe për praninë e lexuesve ose përdoruesve që ndërhynin në margjinë, pa prekur strukturën liturgjike të tekstit[744].

5. Ungjilltari si libër shërbese

Kodiku Additional 37007 është një ungjilltar[745], pra një libër liturgjik që përmban pjesë nga katër ungjijtë, të pajisura me shenja muzikore ekfonetike[746] për leximin në shërbesë. Përmbajtja e tij nuk ndjek rendin linear të teksteve ungjillore, por është e organizuar sipas nevojave të përdorimit kishtar gjatë vitit liturgjik. Bërthama kryesore e dorëshkrimit shtrihet në fletët 5-317 dhe përfshin ciklin e leximeve ungjillore për festat dhe periudhat kryesore të kalendarit kishtar[747]. Shkrimi ekfonetik përbën një sistem të veçantë shenjash grafike, i lidhur drejtpërdrejt me praktikën e leximit liturgjik, i cili nuk synon të shënojë melodi të plota muzikore, por të udhëzojë recitimin, duke përcaktuar theksimin, ndarjen sintaksore dhe intonacionin e frazave[748]

Në fillim të kodikut ndodhet një njësi pararendëse me rëndësi dokumentare dhe liturgjike. Në fl. 1r ruhet inventari i vitit 1399, në të cilin renditen libra dhe objekte të çmuara të manastirit të Shën Nikollës së Pentarkondëve (Perondisë) pranë Beratit. Ky

---

[742] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 458-459.
[743] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 469-470.
[744] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 472.
[745] Lidhur me trajtësimin e tekstit të ungjijve në bizant shih: Ιωάννης Καραβιδόπουλος, "Το εκκλησιαστικό κείμενο της Καινής Διαθήκης στη σύγχρονη έρευνα," në *ΕΘΣΑΠΘ (τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγ. Κ. Καλοκύρη)* (Θεσσαλονίκη, 1985), 295-306. Për një vendosje më të vonë në kohë të prejardhjes së ungjilltarit në kohën e perandorit Justinian (527-565) shih: Yvonne Burns, "The Historical Events that Occasioned the Reception of the Byzantine Gospel Lectionaries," *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 32, no. 4 (1982): 119-127. Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1284-85.
[746] Engberg, "Greek Ekphonetic Notation," 33-55. Martani, "The Theory and Practice of Ekphonetic Notation," 15-42. Bertonière, *The Historical Development of the Easter Vigil*, 100.
[747] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67. Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 68-69. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 468.
[748] Martani, "Recitation and Chant," 464-479. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, 246-260. Strunk, "The Musical Notation of the Middle Ages," 40-44. Høeg, *La notation ekphonétique*, kryesisht 36-127.

inventar nuk bën pjesë në tekstin ungjillor, por përbën një shtesë të lidhur me historinë e dorëshkrimit. Në fletët 1v-2r gjenden sinaksari dhe treguesi i dorëshkrimit, ndërsa fleta 2v është lënë e pashkruar. Në fletët 3r-4v paraqiten miniaturat e katër ungjilltarëve, të cilat paraprijnë tekstin ungjillor[749].

Teksti ungjillor fillon në fl. 5 me pjesët që lexohen gjatë periudhës kohore nga Pashka deri në Pendikosti (Rrëshajat). Më pas, në fl. 68, vijon cikli i leximeve nga Pentikostia deri në fillimin e Vitit të Ri kishtar. Njësia pasuese, që nis në fl. 103, përmban leximet nga Viti i Ri kishtar deri në Kreshmën e Madhe, duke përfshirë edhe periudhën përgatitore para saj deri të dielën e të Lidhurit të Djathit[750]. Në fl. 145 fillon pjesa që mbulon periudhën e Kreshmës së Madhe, ku leximet e gjashtë të shtunave dhe të dielave vijnë nga ungjilli sipas Markut, me përjashtim të dy prej tyre që janë nga ungjilli sipas Joanit. Ky cikël leximesh shtrihet deri në të Shtunën e Madhe dhe përfshin edhe leximet ungjillore të Pësimeve, si dhe leximet e Orëve të së Premtes së Madhe. Në fl. 254 nis Menologu[751], i cili përmban leximet e përcaktuara ungjillore sipas kremtimeve të shenjtorëve dhe festave të kalendarit të palëvizshëm gjatë vitit (ku bëjnë pjesë festat zotërore, festat e shën Marisë apo të shenjtorëve më të mëdhenj)[752]. Më pas, në fl. 311v, gjendet seksioni i njohur si Ungjilli i priftërinjve, ndërsa në fl. 312v vijojnë ungjijtë mëngjesorë të Ngjalljes[753].

Në fund të vëllimit është lidhur fl. 318, e cila nuk i përket trupit kryesor të ungjilltarit. Ajo rrjedh nga një dorëshkrim tjetër, më i hershëm, dhe përmban një fragment nga Ungjilli sipas Mateut (Mt. 18:10-18, 20)[754].

6. Dekorimi dhe përnderimi vizual i librit

Dekorimi i Additional 37007 përbën një nga elementet themelore që e rendit kodikun ndër dorëshkrimet liturgjike luksoze të traditës epirote. Programi dekorativ nis në fletët 3r-4v, ku paraqiten katër ungjillorët sipas rendit Luka, Mateu, Marku dhe Joani. Secili është vendosur brenda një strukture arkitektonike, me sfond të errët blu, me kolona mermeri dhe me kornizë të harkuar, me konture të kuqe, të mbushur me ar. Ungjillorët rrinë të ulur në një ndenjëse të artë, me shilte të kuqe, me këmbët mbi një nënkëmbëz të praruar; përpara kanë një pult të lartë leximi të praruar, mbi të cilin

[749] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67. *Catalogue of Additions*, 279. Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 68-69. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 468.
[750] *Catalogue of Additions*, 279. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 468.
[751] Lidhur me ndarjen e ungjijve në dy pjesë, në sinaksar dhe në menolog, shih: Pierre Noret, "Menologes, Synaxaires, Ménées: Essai de clarification d'une terminologie," *Analecta Bollandiana* 86 (1968): 21-24; Tsuji, "Byzantine Lectionary Illustration," 34. Canart, "Le livre des Évangiles dans l'Empire Byzantin," 19 [1221]-20 [1222]. Shih, gjithashtu Morgan Ward Redus, "The Text of the Major Festivals of the Menologion in the Greek Gospel Lectionary," në *Studies in the Lectionary Text of the Greek New Testament*, vol. II, no. 2 (Chicago: University of Chicago Press, 1936).
[752] Për më shumë informacione lidhur me ciklet festive në bizant dhe të kalendarit fetar shih: Burns, "Byzantine Gospel Lectionaries", 119-127. Gjithashtu, për një pozicion të ndryshëm ndaj argumenteve të Burns shih: Elena Velkovska, "Lo studio dei lezionari bizantini," *Ecclesia Orans* 13 (1996): 253-271.
[753] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 468-470.
[754] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 468-470.

qëndron ungjilli i hapur, ndërsa në dorë mbajnë stilusin[755].

Miniaturat janë ruajtur në gjendje të mirë dhe dëshmojnë për një kujdes të veçantë ndaj figurës së ungjilltarit, i konceptuar si garant i tekstit të shenjtë. Veçanërisht domethënëse është miniatura e ungjillorit Mate, e mbrojtur nga një copë mëndafshi e kuqe, me përmasa rreth 148x140 mm, e qëndisur me fije argjendi. Në qendër të saj paraqitet një kryq, ndërsa në katër fushat e formuara prej tij janë qëndisur shkronjat e formulës "IX, XP, NIKA" (Jezu Krishti fiton)". Një fragment mëndafshi ruhet edhe pranë miniaturës së ungjillorit Luka, çka dëshmon një mënyrë përdorimi dhe nderimi të miniaturës, ku figura e shenjtë mbrohet fizikisht me një tekstil të çmuar, një praktikë që lidhet me statusin liturgjik dhe devocional të librit[756].

Faqet hyrëse të seksioneve kryesore janë të pajisura me zbukurime përmbititullore, tituj dhe germa nistore të dekoruara. Në fl. 5r, 68r, 103r dhe 145v, titujt janë shkruar me shkrimin germëmadh epigrafik, me konture të kuqe dhe të praruar, mbi të cilat është vendosur një shtresë e verdhë, jo gjithmonë e aplikuar me saktësi. Zbukurimet e mëdha përmbititullore, deri në fl. 145v, janë me konture të kuqe dhe të pikturuara me blu dhe të kuqe mbi sfond ari. Pas fl. 146r, dekorimi bëhet më i thjeshtë; zbukurimet përmbititullore realizohen në të kuqe karmini, pa përdorim ari dhe zakonisht me motive të gërshetuara[757].

Germat nistore janë të mëdha, shpesh të trasha dhe me tipare të theksuara provinciale. Shkronja *taf* (T) paraqitet në përmasa të konsiderueshme, që arrijnë deri në 45-70 mm, e konturuar me dy vija të kuqe dhe e zbukuruar me dhëmbëza trekëndore dhe nyje dekorative përgjatë boshtit. Edhe *epsilon* (E) shfaqet në forma të ndryshme, herë e zgjatur, herë me trajtë më të rrumbullakët. Kjo formë dekorative nuk ndjek stilin elegant të qendrave të mëdha artistike metropolitane (si Kostandinopoja), ku arti është më i përpunuar, më i balancuar dhe më i përmbajtur, por shopërfaq një energji lokale, një gjuhë dekorative të gjallë, të pasur me ngjyra dhe forma, ku sakramentali liturgjik lidhet me shijet provinciale[758].

Dekorimi i kodikut, për këtë arsye, ka dy nivele, atë ceremonial, të artë e shumëngjyrësh, në pikat kryesore të ciklit liturgjik, dhe një nivel më të përmbajtur në pjesën tjetër. Ky organizim nuk është rastësor. Ai e ndihmon përdoruesin të orientohet në seksionet e evangjeliarit dhe njëkohësisht i jep librit një ritëm vizual ceremonial. Kodiku është për t'u lexuar, për t'u kënduar dhe për t'u parë; ornamentika nuk është shtesë dekorative, por pjesë e funksionit liturgjik.

7. Inventari i vitit 1399 si akt ruajtjeje dhe pronësie

Sikundër thamë, në fl. 1r të kodikut ekziston një inventar[759] i pasurive të

---

[755] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 470-471. *Catalogue of Additions*, 279

[756] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 470-471. *Catalogue of Additions*, 279.

[757] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 470-471.

[758] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti", 470-471.

[759] Inventari është botuar tri herë nga Anthim Aleksudhi. Fillimisht botohet së bashku me disa mbishkrime të Apolonisë, por pa shënime shpjeguese: Ἀλεξούδης, "Ἐπιγραφαὶ τῆς ἐν Ἠπείρῳ Ἀπολλωνίας", 182-187. Në vijim, ribotohet me një shënim hyrës dhe komente shpjeguese së bashku me

manastirit të Shën Nikollës së Pentarkondive. Përmbajtja e inventarit[760], që i referohet pasurisë librore të manastirit, është si vijon[761]:

> "Ἐγὼ Δανηὴλ ἱερομόναχος καὶ καθηγούμεν(ος) τῆς μονῆς τοῦ ἁγιου Νικολάου τον Π(εντερχοντί)ον ἐξεβαίνω με τὸν αὐθ(έντην) […] | Θεόδ(ω)ρ(ον) τὸν Μουζάκ(ον)· καὶ ἐπέρνω με τὸν εμαυτὸν ι(ερο)ν ἀρχ(αῖον) εὐαγγέλιον εὐλογάδην ἐκοσμησμέ(νον) με στ(αυ)ρὸν ἀργειρόχρυσ(ον) […] | τ[έ]σ[σε]ρας ευαγγελειστας δευρανον· κ(αὶ) τετραβαγγελον δευραν(ον)· ἐξαήμερος κομάτια δίο τὸ πρῶτ(ον) κ(αὶ) το δεύτερ(ον)· κατα | Ματθαί(ως)· Θεολόγ(ος) δεύρανο(ς)· Θεολόγ(ος) βαβήκηνο(ς) δηερμηνευμ(έν)ος· Ἀναστάσιο(ς) δεύρανο(ς)· Ζουηροῦ[762] νόμηνον βαβήκην(ον) με κό[κ]ην(ον) | τομάρην· Ἀντίοχο(ς) βαβήκηνο(ς)· Εὐφραὶμ βαβήκηνο(ς)· Ψαλτ(ή)ρι(ον) δεύραν(ον) δηερηνευμ(έν)ον· προφητία βαβήκην(η)· | ἠρμολόγ(ιον) βαβήκην(ον) τὸνησμ(έν)ως· Κατήχησης βαβήκηνη· Τηπηκὸν δεύρανο Ἱεροσολημητ(ικόν)· Σχηματολόγ(ιον) βαβήκην(ον)· | Μηναίων καθημερηνῶν ἑξαμηναίον δεύραν(ον), ἤγουν σεπτέβριος, ὠκτόμβριος, νοέμβριος, δηκέμβριος, ἰαν(ουά)ρ(ιος) καὶ […]· | Εὐχολόγ(ιον) βαβήκην(ον)· ὁμου κομάτια ἤκοση· φελόν(ι) μεταξοτ(όν)· στ(αυ)ρὸς ἐκωσμησμ(έν)ος με τὴν θήκ(ην). Ἐπητραχ(ή)λ(ιον) | πράσηνω, βλατη· καὶ ποδέα ὅμια· δηλόθηρ(ον) μεταξοτ(όν) τὸ ἐδώκεν ὁ Μπάλσας· ποδέα κόκηνι με τὸν στ(αυ)ρόν· | ποδαία βλατῆ κήτηρνι ὅλο ἠφανη με πολία· μανδήλ(ιον)

---

inventarin e "Diptikut" të Manastirit të Shën Gjergjit në: Ἀλεξούδης, "Δύο σημειώματα", 275-279, e veçanërisht 279-281. Së fundmi, inventari botohet për të tretën herë nga Aleksudhi te: Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων", 21 (1901): [23.02.1901] 71-72. Për botime të mëvonshme të inventarit, shih Σπυρίδων Π. Λάμπρος, "Διορθώσεις εἰς ἔγγραφον ἐκ Βελαγράδων", *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7 (31 Δεκεμβρίου 1910, τεύχος Δ΄): 486-487, ku botohen disa korrigjime të tekstit dhe të kronologjisë së inventarit nga botimi i mëparshëm i Aleksudhit i vitit 1892. Për botime të tjera, me korrigjime shtesë, shih Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 443-521 (449-472). Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67. Shih, gjithashtu, Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις", 355-356, nr. 8. Gregory, *Textkritik des Neuen Testaments*, 428, 1268, 1287. *Catalogue of Additions*, 279, nr. 37007. Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 68-69, nr. 37007. Aland, *Kurzgefasste Liste*, 309. Basile Atsalos, "Termes byzantins relatifs à la décoration des manuscrits grecs," në G. Prato (ed.), *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito: Atti del V Colloquio internazionale di paleografia greca, Cremona, 4-10 ottobre 1998* (Firenze: Gonnelli, 2000), 446-511. Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 303-316. Në shqip inventari është botuar me pasaktësi te Bozhori, *Dokumente të periudhës bizantine*, 105.

[760] Format e publikuara më parë të transkriptimit të inventarit paraqesin disa ndryshime të lehta me transkriptimin tonë, kryesisht në analizën e shkurtesave dhe korrektimin e disa fjalëve. Brenda kllapave harkore vendosen shtjellimet e shkurtesave, ndërsa brenda kllapave katrore deklarohen germat të cilat kanë humbur për shkak të dëmtimit të shkrimit ose të fletës.

[761] Transkriptimi i shënimit kronik është yni, i realizuar përmes leximit të drejtpërdrejtë të fletës së kodikut në formën e tij të digjitalizuar.

[762] Nga krahasimi me transkriptimin e bërë nga Aleksudhi ("Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων", 21 (1901): [23.02.1901], 71) rezulton se ky pasazh është kapërcyer.

μαγναδάρηκ(ον)· χρυσόβουλον· ὁροκήκληα τ(ῆ)ς | Πενταρχ(ον)τήας καὶ τῆς Βρεάστεανης εἰς δύο σακούλια· μανάλ(ιον) χαλκὸν τὸ ἠσοδεύματος· κατζὴν χαλκ(όν)· | καὶ παραδήδω τὰ πρῶτ(ον) τὸν Θ(εὸ)ν καὶ τὸν αὐθ(έντην) μου τὸν μέγ(αν) Νικόλαον, εἰς τὰς χείρας τοῦ αὐθ(έντου) μου τοῦ Θεοδώρου τοῦ | Μουζάκ(η), νὰ ἡν(εν) εἰς τὸ κελ(ά)ρ(ι) καὶ να τὰ ἐπηβλέπ(ει) ὁ κελλ(α)ρ(ίτης) ὁ Θεοτόκης ἀσφαλὸς· καὶ ἤτης θέλ(ει) ἐνθυμηθῆ καὶ | βουληθῇ, ἤτε αὐθ(έντης), ἤτε ἱερεύς, ἤτε ἄρχ(ων), ἤτε κανῆς, ἵνα ἐπάρη τῆ ἐξ αὐτὰ τὰ ἱερὰ καὶ θεία βιβλήα | ἤτε ἀπὸ ποδαίας, ἤτ(ε) ἐπιτραχήλ(ιον), ἤτε ἱερά, ἀπὸ ὥσα ἐξήβαλα ἐγὼ ὁ Δανηὴλ καθηγούμ(εν)ος καὶ ἁμαρτω|λὸς ἱερομόναχος διὰ τ(ὸν) φόβον τὸν Τουρκὸν ἐκ τὴν σε(βασμίαν) μονὴν τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἔχετο τὰς ἀρὰς τὸν ἁγί(ων) τρι|ακοσίων δέκα καὶ ωκτῶ θεοφόρ(ων) π(ατέ)ρων· ἔχων ἀντίδηκον καὶ τὸν μέγ(αν) Νικολαον, ἐν τῶ νήν αἰώνοι καὶ ἐν τ(ῷ) | μέλλοντ(ι) ἀμήν· εγρά(φη) ἐν μη(νὶ) νοεμβρίω εἰς τὰς ὠκτῶ, κατενόπιον τοῦ ἐκκλησιάρχ(ου) τῆς ἐπισκοπ(ῆς), καὶ κυροῦ | Γαβριὴλ τοῦ ἁγιοσοφίτ(ου), καὶ κυροῦ Δημητρίου τοῦ Δοβρομηροῦ, καὶ τοῦ π(α)π(ᾶ) κυροῦ Στεφάνου τοῦ ὀστιαρίου· | ὁμογραφέ(ως) τοῦ σκευοφύλ(α)κος καὶ νομηκοταβουλλαρ(ίου). Ἐπὶ ἔτους ,ςϡη´ (6908=1399/1400)".

Përkthimi në shqip:

«Unë, Danieli, priftmurg dhe igumen i manastirit të Shën Nikollës së Pentarkondëve, shkova me zotin im Theodhor Muzakën dhe mora me vete një ungjilltar të hirshëm të lashtë, të zbukuruar me kryq argjendi të praruar [...]; katër ungjilltarë në pergamenë; dhe një katërungjillësh në pergamenë; heksamerë dy copë, të parin dhe të dytin; (ungjillin) sipas Mateut; (ungjillin) sipas Joan Theologut në pergamenë; (ungjillin) sipas Joan Theologut me komente në letër; i Anastasit në pergamenë; (nomokanoni i Joan) Zunarës në letër (i mbështjellë) me lëkurë (gëzof) të kuqe; i Antiokut në letër; i Efremit në letër; Psaltirin në pergamenë me komente; Profecitë në letër; Irmologun në letër me nota; (librin) e Katekizmit në letër; Tipikonë e Jerusalemit në pergamenë; Skimatologun në letër; Mujoret e përditshme të gjashtë muajve në pergamenë, d.m.th. shtator, tetor, nëntor, dhjetor, janar dhe shkurt; Uratoren në letër; të gjitha bashkë 20 copë; një fellon[763] prej mëndafshi;

[763] Felloni është një veshje liturgjike e jashtme, me formë arkaike, pa mëngë dhe që vishet duke kaluar nga koka. Ai përbën një nga elementet karakteristike të veshjes së priftit në Kishën Ortodokse. Shih Pauline Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery* (London: Alec Tiranti, 1967), 14-15.

një kryq i zbukuruar me këllëfin e tij; një epitrahil[764] i gjelbër; një mbulesë altari dhe një mbulesë të ngjashme ikone; një perde e derës së bukur prej mëndafshi që e dhuroi Ballsha; një mbulesë e kuqe ikone me kryq; një mbulesë altari të verdhë, e punuar e tëra me […]; një mandil; një objekt i qëndisur, krisobulë; regjistrat (aktet) e Pentarkondisë dhe të Breshtanit, në dy qese; një shandan bakri për (procesionin) e hyrjes (së vogël dhe të madhe); një kazan bakri dhe i dorëzoj këto së pari te Perëndia dhe zoti im i madh Shën Nikolla, dhe në duart e zotit tim Theodhor Muzaka, që të vendosen në qilar dhe të mbikëqyren të sigurta nga qilarxhiu Theotok[765]; dhe nëse dikush kujtohet dhe dëshiron, qoftë zot, qoftë prift, qoftë sundimtar, qoftë kushdo, të marrë diçka nga këto libra të shenjtë e hyjnorë ose nga mbulesat liturgjike, ose petrahilët ose ndonjë send të shenjtë, nga ato që nxora unë, Danieli, igumen dhe priftmurg mëkatar, për shkak të frikës nga turqit, nga manastiri i nderuar i Shën Nikollës, ai të ketë mbi vete mallkimet e treqind e tetëmbëdhjetë etërve të shenjtë hyjmbajtës dhe kundërshtar vetë Shën Nikollën e madh, tani dhe në jetën e ardhme. Amin! U shkrua në muajin nëntor, në ditën e tetë, përpara ekleziarkut[766] të peshkopatës dhe zotit Gabriel Hagjiosofitit[767], dhe zotit Dhimitër Dobromirit[768], dhe priftit zotit Stefan[769], ostiarit (portierit kishtar)[770], bashkëshkrues i arkivit dhe noterisë. Në vitin 6908 (1399/1400)».

Inventari është shkruar më 8 nëntor të vitit 6908 sipas erës bizantine, që i përgjigjet vitit 1399. Ka pasur një propozim të hershëm për ta lexuar datën si 1442[771],

---

[764] Epitrahili është një pjesë themelore e veshjes liturgjike në Kishën Ortodokse, që i përket veçanërisht priftit dhe peshkopit. Ai ka formën e një shiriti të gjatë dhe të ngushtë, zakonisht të qëndisur me zbukurime simbolike, i cili vendoset rreth qafës dhe bie përpara në dy pjesë paralele mbi kraharor. Johnstone, *The Byzantine Tradition*, 16-18. Gabriel Millet, *Broderies religieuses de style byzantin* (Paris, 1947), pll. I-CI. Εὐγενία Βέη-Χατζηδάκη, *Ἐκκλησιαστικὰ κεντήματα* (Ἀθήνα: Μουσεῖον Μπενάκη, 1953), 26.

[765] Erich Trapp et al., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (PLP), nr. 7561.

[766] Ekleziarku në terminologjinë e ofiqeve bizantine ishte funksionar përgjegjës për rendin e kishës, shërbimet dhe organizimin praktik-liturgjik të tempullit. Jean Darrouzès, *Recherches sur les offikia de l'Église byzantine* (Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1970), 135, 286-287, 291-292; shih edhe indeksin, 613.

[767] Erich Trapp et al., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (PLP), nr. 3378.

[768] Erich Trapp et al., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (PLP), nr. 5554.

[769] Erich Trapp et al., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (PLP), nr. 26788.

[770] Ostiarios në terminologjinë e ofiqeve bizantine shfaqet si një funksionar i klasës së ulët të hierarkisë arkondike dhe kishte kuptimin e portierit kishtar/ceremonial, funksionar i portave dhe i shërbimit liturgjik të hyrjeve, i lidhur edhe me mbajtjen e llambës patriarkale në ceremoni. Darrouzès, *Recherches sur les offikia*, 115, 211, 239, 546, 549; shih edhe indeksin, 604

[771] Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων", 21 (1901), 71. Këtë datim të gabuar e ndjek edhe Jacques Bompaire, "Les catalogues de livres-manuscrits d'époque byzantine (XIe-XVe s.)," në *Byzance et les Slaves: Études de civilisation. Mélanges Ivan Dujčev* (Paris, 1979), 73-74, nr. 33 dhe shën. 48.

por leximi 1399 përputhet me llogaritjen kronologjike dhe me kontekstin historik të përshkruar në vetë dokumentin. Inventari u hartua nga Danieli, priftmurg dhe igumen i manastirit, i cili deklaron se ka marrë me vete libra dhe sende të çmuara për t'ia dorëzuar zotit të qytetit, Teodor Muzakës, që të ruheshin në kështjellë për shkak të frikës nga osmanët.

Lista e librave përfshin një repertor tipik për një bibliotekë manastiri, me 20 libra me përmbajtje kryesisht liturgjike, biblike, patristike dhe kanonike, që pasqyrojnë nevojat e jetës shpirtërore dhe administrative të komunitetit murgjëror. Përveç librave, inventari përfshin edhe elemente të tjera të lidhura me praktikën liturgjike, të cilat përmbushin funksione të ndryshme brenda jetës kishtare. Këto përfshijnë veshje për shërbesë, materiale për mbulim dhe zbukurim të hapësirës së shenjtë, si edhe objekte që shënojnë dhe theksojnë karakterin sakramental të shërbesave. Inventari nuk paraqet vetëm një koleksion librash, por një tërësi funksionesh të ndërthurura, ku leximi, kremtimi dhe përnderimi bashkëveprojnë në një sistem të vetëm. Brenda kësaj tërësie, libri dhe objekti liturgjik përbëjnë shprehje të së njëjtës kulturë ceremoniale[772].

Fjalori i përdorur në inventar ka një rëndësi të veçantë krahas përmbajtjes. Termat që lidhen me dekorimin, si pjesorja e foljes "zbukurohet" (ἐκοσμημένον) dhe shprehjet për argjend të praruar, janë marrë si shembuj në studimet mbi terminologjinë bizantine të dorëshkrimeve. Kjo e bën inventarin një burim të vlefshëm jo vetëm për historinë lokale, por edhe për leksikun teknik të librit bizantin. Në të ndërthuren gjuha e administrimit manastiror, greqishtja popullore e kohës dhe terminologjia liturgjike, duke krijuar një tekst të shkurtër, por me përmbajtje të ngjeshur[773].

Qëllimi kryesor i inventarit ishte ruajtja e pasurisë së manastirit. Ky i fundit ndodhej jashtë mbrojtjes së kalasë, ndërsa qyteti i Beratit njihej për fortifikimet e tij të sigurta[774]. Dorëzimi i librave dhe objekteve te zoti i qytetit nuk përbën një akt të zakonshëm administrativ, por një masë të diktuar nga rrethana emergjente. Ky veprim dëshmon se, në fund të shek. XIV, bashkësitë manastirore i konsideronin librat dhe sendet e tyre si pasuri të rrezikuara, por njëkohësisht të mbrojtshme përmes bashkëpunimit me pushtetin vendor. Inventari merr kështu vlerën e një dokumenti që pasqyron marrëdhëniet ndërmjet manastirit dhe aristokracisë lokale[775].

Inventari nuk është një listë e thjeshtë librash. Ai është akt dorëzimi, akt ruajtjeje dhe dëshmi pasigurie. Danieli thotë se bashkë me "zotin" e tij Theodhor Muzaka merr me vete libra dhe sende të manastirit, për t'i dorëzuar në duart e tij, që ato të vendosen në qilar dhe të mbikëqyren nga qilarxhiu Theotok, "nga frika e turqve". Rembeci e përkthen pjesën thelbësore të inventarit duke nxjerrë në pah natyrën e kësaj lëvizjeje. Librat dhe objektet kishtare nuk po shiteshin, por po zhvendoseshin për arsye sigurie,

---

[772] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 456-59; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 49-51; Johnstone, *The Byzantine Tradition*, 12-26.

[773] Atsalos, "Termes byzantins relatifs à la décoration", 454-55; Βασίλειος Άτσαλος, "Η ορολογία των χειρογράφων κατά την βυζαντινή εποχή, II/1: Η περγαμηνή," *Ελληνικά* 24 (1971): 5-32, këtu 23 dhe shën. 2. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 456-58.

[774] Mbi kishën e Shën Kollit, shih Meksi, "Arkitektura dhe restaurimi i kishës së Perondisë," 19-42; Meksi, *Churches of Albania*, 279-284.

[775] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 458-60.

nga manastiri i pambrojtur drejt hapësirës së fortifikuar të qytetit.[37]

Lista përfshin një varg librash liturgjikë dhe patristikë: një ungjilltar të lashtë e të stolisur me kryq argjendi të praruar; katër ungjilltarë në pergamenë; një katërungjillësh në pergamenë; dy pjesë të Heksaemeronit; ungjillin sipas Mateut; ungjillin sipas Joan Theologut në pergamenë; ungjillin sipas Joan Theologut me komente në letër; Anastas në pergamenë; nomokanonin e Zonarës në letër, me mbështjellje prej lëkure të kuqe; Antiokun në letër; Efrem Sirin në letër; psaltirin në pergamenë me komente; profecitë në letër; irmologun me nota; katekizmin; Tipikonin e Jerusalemit në pergamenë; Skimatologun; Menaionet e përditshme gjashtëmujore në pergamenë, nga shtatori në shkurt; dhe uratoren në letër.[38] Në fund, Danieli thekson se të gjitha këto janë njëzet copë.

Kjo listë tregon profilin e një biblioteke manastirore mesjetare në rrethinat e Beratit. Ajo përfshin libra për leximin ungjillor, libra liturgjikë për kalendarin kishtar, tekste muzikore, tekste kanonike dhe patristike. Nuk kemi të bëjmë me një bibliotekë abstrakte, por me një bibliotekë funksionale. Ajo përbëhej nga libra të destinuar për shërbesë, këndim, lexim, rregullimin e jetës kishtare dhe edukimin shpirtëror të bashkësisë. Ajo dëshmon se manastiri i Shën Nikollës nuk ishte një institucion i varfër periferik, por zotëronte libra të shumtë, disa prej tyre në pergamenë dhe me stoli të çmuara.

8. Manastiri, qyteti dhe aristokracia vendore në fund të shek. XIV

Kuadri historik i inventarit të vitit 1399 bëhet i kuptueshëm duke u nisur nga topografia dhe roli strategjik i Beratit. Qyteti njihej për kalanë e tij të fortifikuar, me mure bizantine të rindërtuara nga despoti Mihal Engjëll Komneni rreth vitit 1205, në kohën kur Berati u përfshi në Despotatin e Epirit[776]. Kalaja përfaqësonte hapësirën e sigurt të qytetit dhe, në fund të shek. XIV, funksiononte jo vetëm si strukturë ushtarake, por edhe si qendër mbrojtëse dhe administrative për pasurinë kishtare. Në të kundërt, manastiri i Shën Nikollës së Pentarkondëve (Perondisë) ndodhej jashtë kësaj zone të mbrojtur, në një hapësirë rurale në veri të qytetit, "rreth një orë e gjysmë" larg tij[777]. Ky dallim topografik shpjegon aktin e vitit 1399, kur priftmurgu Daniel ndërmori transferimin e thesareve të manastirit drejt kalasë, duke ia besuar ato zotit të qytetit për ruajtje.

Ky veprim lidhet drejtpërdrejt me zhvillimet politike të fundit të shek. XIV. Pas ngjarjeve të vitit 1385 dhe betejës së Savrës, prania osmane në Arbërinë jugore nuk përfaqësonte më një kërcënim të largët, por një trysni të vazhdueshme, të shfaqur përmes fushatave ushtarake, inkursioneve dhe imponimit të marrëdhënieve vasale mbi fisnikërinë vendase. Aktiviteti i bejlerëve osmanë, si Timurtashi dhe Evrenosi, si edhe ndërhyrja e strukturave të lidhura me bejlerbeun e Rumelisë, krijuan një gjendje

---

[776] Aleksandër Meksi, Apollon Baçe, Emin Riza, *Berati, historia dhe arkitektura*, (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2011), 43-81. Gjerak Karaiskaj, *5000 vjet fortifikime në Shqipëri,* (Tiranë: Pegi, 2015), 124-128.

[777] Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, «Δύο σημειώματα», 279-280; Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, «Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων», 71.

pasigurie të përhershme[778]. Rajoni ishte njëkohësisht i përfshirë nga rivalitete ndërmjet zotërimeve të Muzakajve, Balshajve dhe Topiajve, të ndërthurura me interesa venedikase dhe anzhuine. Në këtë mjedis të paqëndrueshëm, qendrat kishtare të vendosura jashtë mureve të qyteteve mbeteshin veçanërisht të ekspozuara[779]. Frika e shprehur në inventar "nga turqit" pasqyron pikërisht këtë realitet. Zhvillimet e mëvonshme, që çuan në përfshirjen e Beratit në sistemin osman në fillim të shekullit XV, e konfirmojnë këtë klimë pasigurie[780].

Në këtë kontekst, inventari i vitit 1399 përbën një reagim të strukturuar institucional ndaj rrezikut. Ai dëshmon se institucionet kishtare i trajtonin librat dhe objektet e shenjta jo vetëm si mjete kulti, por edhe si pasuri të trashëgueshme dhe juridikisht të mbrojtshme. Struktura e aktit është e qartë dhe sistematike, duke përcaktuar pronësinë e manastirit, personin që i nxjerr sendet, autoritetin që i merr në ruajtje, arsyen e transferimit dhe datën. Për këtë arsye, dokumenti ka vlerë juridike, administrative dhe historike njëkohësisht, si burim për studimin e marrëdhënieve ndërmjet institucioneve kishtare dhe pushtetit vendor në fund të shek. XIV[781].

Inventari dëshmon gjithashtu edhe për ekzistencën e mekanizmave të organizuar të ruajtjes. Vendosja e sendeve në qilar, prania e qilarxhiut dhe mbikëqyrja e tyre e sigurt tregojnë një procedurë të strukturuar administrative dhe jo një veprim të rastësishëm fshehjeje[782]. Në këtë kuadër, dorëzimi i pasurisë te zoti i qytetit nuk përbën një akt nënshtrimi të kishës ndaj pushtetit laik, por një formë bashkëpunimi funksional, ku manastiri ruan pronësinë mbi librat dhe objektet, ndërsa autoriteti laik merrte përsipër mbrojtjen e tyre. Duke pasur parasysh vlerën e shumëfishtë të këtyre objekteve, shpirtërore, ekonomike dhe simbolike, ruajtja e tyre ishte thelbësore për vazhdimësinë e jetës liturgjike dhe për kujtesën institucionale të bashkësisë së krishterë[783].

Në inventarin e vitit 1399, Teodor Muzaka shfaqet si "zoti i qytetit" dhe si ruajtësi i pasurisë së manastirit. Funksioni i tij nuk është thjesht formal, por praktik, pasi ai kontrollon hapësirën e sigurt të kalasë, qilarin ku vendosen objektet dhe administratën që i mbikëqyr ato. Formula e dorëzimit "në duart" e tij shpreh një marrëdhënie besimi

---

[778] Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 393-416; Pulaha, *Lufta shqiptaro-turke në shekullin XV*, 12-13, 126; Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*, neuer Band (Pest: C. A. Hartleben, 1833), 338; Franz Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.-15. Jahrhundert)* (Brünn-München-Wien: Rudolf M. Rohrer; Georg D. W. Callwey, 1944), 77-78.

[779] Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 403-4; Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, IX, 338, dhe Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte*, 77-78

[780] Pulaha, *Lufta shqiptaro-turke*, 12-13, 126; Aleksandër Meksi, Apollon Baçe dhe Emin Riza, *Berati: historia dhe arkitektura* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2011), 38. Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 301-364, 349-352, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse. Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 393-404.

[781] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 458-60.

[782] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 458-60.

[783] Atsalos, "Termes byzantins relatifs à la décoration", 454-55; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 458-60; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67.

institucional dhe njohje të kompetencës së tij mbrojtëse[784]. Ky rol duhet parë brenda pozitës së Muzakajve në fund të shek. XIV dhe në fillim të shek. XV. Në vitet pas Savrës, zotërimet lokale arbërore lëviznin ndërmjet autonomisë, aleancave dhe presionit osman. Familja Muzaka përbënte një nga fuqitë kryesore të Arbërisë jugore dhe kishte lidhje të rëndësishme me qendrat e Beratit, Vlorës, Kosturit dhe Myzeqesë. Në fillim të shekullit XV, Teodor Muzaka shfaqet në burime si një figurë me peshë në hapësirën e Beratit. Në vitin 1408, ai përmendet në një dokument paqeje si "zot i Belgradit/Beratit", krahas figurave të tjera të rëndësishme të politikës arbërore. Në vitin 1411, ai duket ende mjaft i konsoliduar për t'i dërguar ndihmë ushtarake një aleati familjar, Gjon Zenebishit. Pas vitit 1413, megjithatë, presioni osman mbi zotërimet e tij bëhet gjithnjë e më i fortë.[785]

Në të njëjtën kohë, inventari ruan edhe gjurmë të një faze më të hershme historike. Përmendja e Balshës II si dhurues i një tekstili të çmuar liturgjik përkon me traditën e patronazhit aristokratik në hapësirën Vlorë-Berat gjatë viteve 1370-1380[786]. Ky fakt duhet vendosur në kontekstin më të gjerë politik të kohës, kur Balshajt, të cilësuar në mbishkrimin e vitit 1373 të Epitafit të Glavinicës si zotër të "Serbisë, Romanisë dhe gjithë Arbërit", shfaqnin pretendime të gjera mbi hapësirat përreth Vlorës dhe Beratit, si edhe mbi trashëgiminë politike bizantine[787]. Inventari mbart kështu dy shtresa të ndërthurura kujtese, ku njëra që lidhet me patronazhin aristokratik të viteve 1370-1380 dhe tjetra që pasqyron rrethanat e emergjencës së fundit të shek. XIV[788]. Figura e Balshës II shfaqet gjithashtu në një rrjet më të gjerë dëshmish historike, pasi vdekja e tij përmendet në shënimet kronike të dorëshkrimeve të Oksfordit, Magdalen College gr. 9 dhe gr. 16, çka ka shërbyer për t'i lidhur këto dorëshkrime me Beratin. Në këtë perspektivë, Additional 37007 nuk është një rast i izoluar, por pjesë e një rrjeti dorëshkrimesh të ndërthurura me kujtesën historike dhe politike të rajonit.

Këto zhvillime marrin një domethënie më të plotë në dritën e ngjarjeve të mëvonshme. Në fillim të shek. XV, presioni osman u shndërrua gradualisht në një pushtim të qëndrueshëm. Burimet historike dëshmojnë se Berati u pushtua gjatë fushatës së vitit 1417 dhe se në regjistrin osman të vitit 1431 qyteti ishte tashmë i integruar në sistemin administrativ të perandorisë. Në këtë perspektivë, inventari i vitit 1399 qëndron në pragun e këtij transformimi, si dëshmi e fundit e një rendi lokal ende

---

[784] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 68-69.

[785] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 352-57; Valentini, *Acta Albaniae Veneta*, 2/V, nr. 1351, 137; *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di anonimo*, prolegomeni, testo critico e traduzione di Giuseppe Schirò (Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1975), 344.

[786] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 273-80; Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 416.

[787] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 273-80; Theofan Popa, "Të dhëna mbi princët mesjetarë shqiptarë në mbishkrimet e kishave tona," *Buletin i Shkencave Shoqërore* 2 (1957): 197-200; Theofan Popa, *Mbishkrime të kishave në Shqipëri* (Tiranë, 1998), 85; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 630, shën. 690.

[788] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 273-80; Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 416.

funksional, por të vendosur përballë një realiteti të ri politik që po afrohej[789].

9. Inventari si çelës për rindërtimin e bibliotekës së Shën Nikollës

Identifikimi i dorëshkrimeve të përmendura në inventarin e kodikut Add. 37007 paraqet vështirësi për shkak të përshkrimeve të përgjithshme dhe jo të mjaftueshme. Përshkrimet në inventar janë shpesh shumë të përgjithshme: "Ungjill", "Mujor", "Psaltir", "Tipikon", "Theolog me komente" pa specifikuar detaje të mëtejshme, e vështirëson identifikimin e tyre në katalogët e ndryshëm të botuar gjatë fundit të shek. XIX dhe fillimit të shek. XX, si edhe me kodikë që ruhen sot në Arkivin Qendror të Shtetit. Megjithatë, fakti që Additional 37007 dhe 37008 kanë qëndruan në Berat deri në fillim të shek. XX e bën të mundshëm që edhe disa libra të tjerë të inventarit të kenë mbijetuar po aty deri vonë[790].

Në bazë të konkordancave të ndërtuara mbi përshkrimet e mëhershme, janë propozuar disa identifikime të kujdesshme. Mujori i përditshëm gjashtëmujor në pergamenë mund të lidhet me një kodik të përshkruar në dy katalogë të hershëm me numërtime të ndryshme; Tipikoni i Jerusalemit në pergamenë mund të përkojë me një kodik të njohur të Beratit; ndërsa Psaltiri në pergamenë me komente, Ungjilli sipas Joanit me komente në letër dhe ungjilltari i lashtë i zbukuruar me kryq argjendi të praruar paraqiten gjithashtu si kandidatë të mundshëm për identifikim. Këto propozime nuk duhet të konsiderohen përfundimtare, por si hipoteza pune të mbështetura në përkime të përmbajtjes, materialit dhe historisë së ruajtjes[791].

---

[789] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 358-59; *Regjistri i sanxhakut të Arvanidit i vitit 1431*, përg. Halil İnalcık (Ankara, 1954), përkth. Mykerem Janina, përkth. i hyrjes Eduart Caka (Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë, 2017), V-LV dhe *Defteri i regjistrimit të Përmetit dhe Korçës i vitit 1431,* përkth. Vexhi Buharaja, përg. për botim Eduart Caka (Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë, 2018). Eduart Caka, "Regjistri kadastral i Përmetit dhe i Korçës si burim të dhënash mbi gjendjen e Shqipërisë Juglindore në gjysmën e parë të shek. XV," *Studime Historike*, nr. 1-2 (2018): 55-72.

[790] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 467-68; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67.

[791] Për përpjekje të mëhershme në ndërtimin e një konkordance mes të dhënave të botuara nga Anthim Aleksudhi dhe inventarit Add. 37007, shih Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 447, shën. 14 dhe 467-468 dhe Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67. Për një konkordancë mes kodikëve të Fondit 488 në AQSh dhe dorëshkrimeve të Katalogut Koder-Trapp (Johannes Koder, Erich Trapp, "Katalog der griechischen handschriften im Staatsarchiv zu Tirana", *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft* 17 (1968): 197-214), shih Andi Rembeci, Sokol Çunga, "The Byzantine and Post Byzantine collection of manuscripts at the Central State Archive of Tirana and a concordance between the Kodder-Trap Catalogue of Tirana Manuscripts and their actual shelf-number" në: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*, Sofia, 22-27 August 2011, (Sofje: 2011), vol. III, 357. Shih edhe: *Greek New Testament manuscripts from Albania*, botuar në serinë: New Testament tools, studies and documents, v. 57, Leiden 2018, ku autorët Didier Lafleur dhe Luc Brogly kanë publikuar në faqet 58-60 dhe 523-543, në formë apendiksi, një tabelë konkordance të kodikëve të Shqipërisë, duke përfshirë edhe atë të Koder-Trapp. Për një tjetër përpjekje të pasaktë në ndërtimin e një konkordance të tillë, shih edhe: Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 66.

Nr.	Inventari (Add 37007) *1399*	A. Aleksudhi *1898-1900*	A. Aleksudhi *1900/1901/1902*	AQSh *F. 488*
1	Mujoret e përditshmeve të gjashtëmuajve në pergamenë, d.m.th. shtator, tetor, nëntor, dhjetor, janar dhe shkurt.	Kodiku nr. 28	Kodiku nr. 13	
2	Tipiko e Jerusalemit në pergamenë	Kodiku nr. 31	Kodiku nr. 16	Kodiku i Beratit nr. 33
3	Psaltirin në pergamenë me komente	Kodiku nr. 37	Kodiku nr. 23	
4	(Ungjilli) sipas Joan Theologut me komente në letër	Kodiku nr. 39	Kodiku nr. 25	
5	Ungjilltar i hirshëm, i lashtë, i dekoruar me kryq argjendi të praruar.	Kodiku nr. 4	Kodiku nr. 32	Kodiku i Beratit nr. 6

Kjo tabelë nxjerr në pah një aspekt thelbësor të historisë së bibliotekave kishtare në Berat. Inventarët nuk përbëjnë thjesht lista statike, por burime që, në krahasim me përshkrime të mëvonshme, mundësojnë rindërtimin e lëvizjes, mbijetesës, humbjes dhe transformimit të fondit dorëshkrimor. Në rastin e Additional 37007, vetë dorëshkrimi përfshin një inventar që ndihmon në identifikimin e dorëshkrimeve të tjera; ai shndërrohet kështu në një dëshmi që mbart brenda vetes çelësin për historinë e një biblioteke më të gjerë[792]. Në këtë kuadër, vlera e konkordancës qëndron në drejtimin që hap, duke lejuar që biblioteka e Shën Nikollës të kuptohet jo si një koleksion i zhdukur pa gjurmë, por si një bashkësi librash që, të paktën pjesërisht, mund të kenë mbijetuar në bibliotekat kishtare të Beratit dhe më vonë në arkiva ose koleksione perëndimore.

Vlera e kodikut Additional 37007 mund të përmblidhet në disa nivele. Së pari, ai është dëshmi e një ungjilltari në pergamenë, me miniatura, shenja ekfonetike dhe elementë dekorativ provincial. Së dyti, është dëshmi e një tradite të lidhjes dhe zbukurimit të kapakëve të librave me lëkurë, mëndafsh dhe argjend të praruar. Së treti, është burim për historinë e bibliotekave të manastireve në hapësirën e Beratit. Së katërti, inventari i tij është dokument politik dhe ekonomik për një moment krize në fund të shek. XIV. Së pesti, ai ruan terminologji të rëndësishme për studimin e librit bizantin dhe të objekteve liturgjike[793].

[792] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 450; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Gregory, *Textkritik des Neuen Testamentes*, 428, nr. 459.
[793] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 449-72; Atsalos, "Termes byzantins relatifs à la décoration", 454-55; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.

Në planin historik, kodiku dëshmon një shoqëri ku libri nuk ishte objekt i izoluar, por pjesë e një sistemi marrëdhëniesh, ku manastiri e ruante dhe e përdorte; aristokracia vendore e mbronte ose e pasuronte; peshkopata e dëshmonte; qyteti i fortifikuar e shpëtonte; shërbesat kishtare e aktivizonin; katalogët e mëvonshëm e zhvendosnin në kujtesën shkencore. Në këtë rrjet, Additional 37007 nuk është vetëm një dorëshkrim i bukur, por një nyje ku bashkohen kultura e shkrimit, arti i librit, historia politike dhe kujtesa kishtare e Beratit.

Në planin metodologjik, ai na detyron të ruajmë një ekuilibër. Nga njëra anë, çdo element i kodikut, si inventari, dekorimi, lidhja, historia moderne e dorëshkrimit dhe paralelet me kodikë të tjerë të lidhur me Beratin, e afrojnë atë me mjedisin epirot dhe veçanërisht me Beratin. Nga ana tjetër, mungesa e shënimit kodikografik (kolofonit) të kopistit nuk lejon një përcaktim të sigurt të vendit të kopjimit. Për këtë arsye, përfundimi më i arsyeshëm është se kodiku Additional 37007 është një ungjilltar në pergamenë i shek. XIII ose i kufirit XIII-XIV, me prejardhje të dokumentuar nga Berati, i ruajtur në mjedisin e tij lokal deri në fillim të shek. XX dhe, me shumë gjasë, një produkt ose të paktën një dëshmi e hershme e qarkullimit të kulturës së librit në hapësirën arbërore[794].

Rëndësia e tij për historinë e Shqipërisë mesjetare është e veçantë. Ai dëshmon se në rrethinat e Beratit kishte biblioteka manastiresh të pasura me libra liturgjikë, patristikë, juridikë dhe muzikorë; se këto biblioteka kishin pasuri tekstile e metalike; se ato kishin marrëdhënie me zotërinjtë vendas; se rreziku osman ndryshoi mënyrën e ruajtjes së pasurisë kishtare; dhe se kujtesa e familjeve feudale shqiptare u ruajt jo vetëm në kronika dhe mbishkrime, por edhe në inventarët e librave. Për këto arsye, dorëshkrimi Additional 37007 duhet parë si një dëshmi e rëndësishme e historisë së dorëshkrimit bizantin në hapësirën shqiptare[795].

3.6. Prodhimi i librit në Berat në fillim të shek. XV: Additional 37008

Kodiku Additional 37008[796], sot pjesë e fondit të dorëshkrimeve greke të British Library, përbën një tjetër dëshmi të çmuar të kulturës librore të Beratit në fillim të shek. XV dhe duhet parë në vijimësi me kodikun Additional 37007. Nëse Additional 37007 dëshmon për ruajtjen dhe transferimin e pasurisë kishtare në kushtet e pasigurisë politike të fundit të shek. XIV, Additional 37008 e zgjeron këtë panoramë duke treguar

---

[794] Gamillscheg, "Probleme der Lokalisierung," 689-91; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 449-50; Cataldi Palau, "Manoscritti provenienti dalla Tessaglia," 93-97.

[795] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 449-72; *Catalogue of Additions*, 279; Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 68-69

[796] Këqyrja e kodikut është kryer nga autori përmes formës së digjitalizuar në Digitised Manuscripts-British Library:
http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_37008, konsultuar në gusht, 2019. Për më tepër, të dhënat e këqyrjes janë krahasuar edhe me bibliografinë ekzistuese: Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 69. *Catalogue of additions*, 279-280. Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις," 357-59. Ἀλεξούδης,"Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων" 20 (1900): [15.12.1900], 545, nr. 39. Gregory, *Textkritik des Neuen Testamentes*, 428, 1268, 1287. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, nr. 280. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 472-482.

se, edhe në prag të vendosjes së plotë të pushtetit osman, mjedisi kishtar i Beratit vijonte të prodhonte, porosiste dhe administronte libra liturgjikë me funksion të qartë institucional.

Kështu, Additional 37008 nuk është thjesht një libër liturgjik i shkruar në greqisht, por një objekt kompleks historik, një ungjilltar i datuar, i lokalizuar qartë, i lidhur me një institucion kishtar konkret, i porositur nga një elitë vendore dhe i pajisur me shënime që hedhin dritë mbi bibliotekat, patronazhin, ekonominë, artin e librit dhe qarkullimin e dorëshkrimeve në hapësirën arbërore-bizantine. Vlera e tij qëndron në bashkimin e disa shtresave dëshmuese, si teksti liturgjik, shënimi kodikografik (kolofoni) i vitit 1413, inventari i librave në fletën hyrëse, programi dekorativ, veçoritë paleografike, lidhja origjinale dhe gjurmët e mëvonshme të pronësisë e katalogimit[797].

Në historiografinë e dorëshkrimeve greke ky kodik është trajtuar si një dëshmi e sigurt e prodhimit të librit të dorëshkruar në Berat, ose në terminologjinë mesjetare "Bellagradë". Ky identifikim është thelbësor, sepse në disa përshkrime të hershme angleze emërtimi "Belgrade" mund të krijonte përshtypjen se bëhej fjalë për Beogradin e Serbisë. Mirëpo kolofoni, inventari i Shën Marinës, krahasimet me dorëshkrime të tjera të Beratit dhe përkatësia e tij në grupin e kodikëve epirotë e lidhin pa mëdyshje me Beratin shqiptar[798]. Në këtë kuptim, Additional 37008 nuk është një dëshmi periferike e një tradite të përgjithshme bizantine, por një objekt i prodhuar në një mjedis të përcaktuar qytetar, kishtar dhe kulturor.

Përveç datës së saktë dhe vendit të prodhimit, dorëshkrimi ka një rëndësi të veçantë sepse ruan emrat e atyre që e bënë të mundur. Në fletët 397r-397v gjendet shënimi kodikografik i kopistit, ku thuhet se ungjilltari u shkrua në qershor të vitit 6921 sipas erës bizantine, domethënë më 1413, me përkujdesjen, mundin dhe shpenzimet e zotit të qytetit, Niqifor Luvrit, dhe bashkëshortes së tij, Maria Qirikalenës. Po aty përmendet edhe kopisti Gjeorgj Sidherokastriti. Kjo e bën kodikun një dokument të rrallë, sepse për disa prej këtyre personave nuk kemi dëshmi të tjera të sigurta jashtë këtij shënimi[799].

Nga pikëpamja e historisë së librit, kodiku i përket një kategorie të veçantë. Ai është një ungjilltar, pra përmban përzgjedhje pjesësh ungjillore të organizuara sipas ciklit liturgjik të vitit kishtar. Kjo e vendos funksionin e tij në zemër të jetës liturgjike të një kishe ose manastiri. Ai ishte libër përdorimi, por njëkohësisht libër përfaqësimi. Përmasat, shkrimi i madh, dekorimi, miniatura e ruajtur, zbukurimet përmbititullore, germat e mëdha nistore dhe lidhja e zbukuruar tregojnë se nuk ishte një dorëshkrim i zakonshëm praktik, por një objekt ceremonial, i lidhur me prestigjin e një institucioni

[797] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 472-82; *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum,* 279-80; Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 69.

[798] Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 701-702; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 444-45, 472-79; *Catalogue of Additions*, 279-80.

[799] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 478-79; *Catalogue of Additions*, 279-80; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280.

dhe me devocionin publik të donatorëve[800].

Kësisoj, studimi i tij kërkon të shihet njëkohësisht në katër nivele. Së pari, ai duhet shqyrtuar si objekt material, duke marrë parasysh letrën, filigranët, strukturën e fletëve, sistemin e vijëzimit, përmasat, lidhjen dhe gjurmët e përdorimit. Së dyti, duhet parë si tekst liturgjik, përmes renditjes së perikopeve, cikleve të leximeve, rubrikave, menologut dhe leximeve të veçanta. Së treti, duhet analizuar si objekt artistik e paleografik, nëpërmjet shkrimit të tipit barok, germave nistore, ngjyrave, miniaturës së ungjillorit Joan, motiveve margjinale dhe kryqeve dekorative. Së katërti, duhet trajtuar si burim historik, sepse shënimi kodikografik dhe inventari i fletës 1r e lidhin me Beratin, me kishën e Shën Marinës, me bibliotekat mesjetare të qytetit dhe me një shoqëri vendore ku elita laike, kleri dhe institucionet monastike bashkëvepronin në ruajtjen dhe prodhimin e librit[801].

1. Një dorëshkrim i datuar dhe i lokalizuar

Dorëshkrimi ruhet sot në British Library, në fondin e dorëshkrimeve greke, me emërtimin Additional MS 37008. Në historinë moderne të koleksionit, ai duhet parë si pjesë e një grupi prej dymbëdhjetë dorëshkrimesh greke, Additional 37001-37012, që hynë në British Museum në vitin 1904. Të dhënat e katalogimit të hershëm tregojnë se ky grup u ble nga British Museum-i, pararendësi institucional i British Library, dhe u regjistrua në katalogun e shtesave të viteve 1900-1905[802]. Brenda këtij grupi, Additional 37008 shënohet qartë si vëllimi i tetë i koleksionit Dawes[803].

Rruga e kalimit të kodikut nga Berati drejt Londrës duket se kaloi përmes Korfuzit. Pas përshkrimit të vitit 1900 dhe përpara blerjes nga British Museum-i në vitin 1904, Additional 37008, së bashku me Additional 37007, ndodhej për një kohë të shkurtër në zotërim të Ioannes Eleutheriou-t në Korfuz[804]. Ky fakt e bën Korfuzin hallkën ndërmjetëse midis Beratit dhe Londrës, ndërsa Eleutheriou-n pronarin ose mbajtësin e përkohshëm të dy kodikëve para kalimit të tyre në koleksionin e Rev. John Samuel Dawes, kapelan në Korfuz në kapërcyellin midis shek. XIX dhe shek. XX[805].

Në vitin 1904, koleksioni Dawes, që përfshinte dymbëdhjetë dorëshkrimet greke Additional 37001-37012, u ble nga biblioteka e British Museum-it dhe hyri në një koleksion publik perëndimor[806]. Në këtë mënyrë, Additional 37008, një kodik i

---

[800] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476-82; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.
[801] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 472-82; Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 69.
[802] *Catalogue of Additions*, 279-80; Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 69; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 446-47, 472; Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 702.
[803] Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 69.
[804] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 450; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.
[805] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 446-47; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.
[806] *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum,* 279-80; Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 69.

prodhuar në Berat më 1413, dhe Additional 37007, i lidhur po ashtu me kujtesën historike beratase, kaluan nga qarkullimi ballkanik dhe jonian në institucionin që më vonë do të bëhej pjesë e trashëgimisë së British Library.

Para hyrjes në koleksionin londinez, kodiku kishte qenë pjesë e një historie më të gjatë vendore. Në fund të shek. XIX, ai ishte ende i pranishëm në Berat dhe përshkruhej në katalogimet kishtare të dorëshkrimeve të lagjes së Kalasë[807]. Këto përshkrime njoftojnë se dorëshkrimi ruhej në kishën e Shën Marinës dhe identifikohej si një nga kodikët e vjetër të qytetit. Kjo tregon se, në atë periudhë, ai nuk ishte ende objekt muzeal në kuptimin modern, por pjesë e kujtesës materiale të komunitetit kishtar[808].

Prejardhja beratase e kodikut provohet edhe më qartë nga të dhënat e brendshme të vetë dorëshkrimit. Në shënimin kodikografik të fletëve 397r-397v thuhet se ungjilltari u shkrua në vitin 1413 në Berat nga Gjeorgj Sidherokastriti, me shpenzimet e Niqifor Luvrit dhe bashkëshortes së tij, Maria Qirikalena[809]. Po aq e rëndësishme është fleta 1r, ku ruhet një inventar prej 28 librash që i përkisnin kishës së Shën Marinës në Berat. Për këtë arsye, kodiku lidhet jo vetëm me qytetin, por edhe me një institucion të përcaktuar kishtar brenda tij, kishën e Shën Marinës, e cila i përkiste mjedisit kishtar të Mitropolisë së Beratit[810].

Kodiku bën pjesë në një grup më të gjerë dorëshkrimesh që lidhen me Beratin. Siç është përmendur më sipër, në këtë grup përfshihen Additional 37007, Additional 37008 dhe dy dorëshkrime të ruajtura në Magdalen College të Oksfordit, gr. 9 dhe gr. 16. Ato nuk janë të njëjta nga përmbajtja apo nga koha e prodhimit, por lidhen nga shënime, inventarë ose kujtime historike që i vendosin në hapësirën e Beratit. Additional 37008 dallohet brenda këtij grupi sepse ka një shënim të qartë kodikografik me datë, vend, kopist dhe donatorë, si dhe një inventar që e lidh me kishën e Shën Marinës[811].

Prejardhja e kodikut nuk mbështetet vetëm te shënimi kodikografik. Ajo përforcohet edhe nga veçoritë paleografike e kodikologjike, të cilat janë krahasuar me dorëshkrime të tjera të së njëjtës zonë. Për këtë qëllim merren parasysh elemente të tilla si tiparet e shkrimit, skemat e dekorimit, mënyra e lidhjes, kompozimi i fashikujve, lloji i letrës dhe ngjashmëritë me dorëshkrime të datuara. Në rastin e Additional 37008, përparësia është se kemi edhe dëshmi të brendshme, edhe tipare materiale që përputhen me mjedisin epirot-shqiptar të shek. XIV-XV[812].

Në një kuadër më të gjerë, ky kodik dëshmon qarkullimin e formave të librit

---

[807] Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις," 357-59; Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων," *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (15 dhjetor 1900): 544-45, nr. 39; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.

[808] Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις," 357-59; Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων," *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (1900): 544-45.

[809] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 478-79.

[810] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 474-75 dhe tav. VI.

[811] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 444-49; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.

[812] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 448-49, 472-82; Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection of Greek Manuscripts," 31-64, veçanërisht 54 and tab. VI.

bizantin në një hapësirë ku kufijtë politikë nuk përputheshin gjithmonë me kufijtë kulturorë. Traditat grafike dhe dekorative lëviznin mes Epirit, Arbërisë, Thesalisë dhe Maqedonisë, duke krijuar një zonë të gjerë prodhimi dhe përdorimi të dorëshkrimit grek. Për këtë arsye, Additional 37008 duhet parë si një objekt beratas, por jo i izoluar, pasi ai i përket një mjedisi kulturor ndërrajonal, ku kopistët, klerikët, donatorët dhe librat lëviznin nëpër një rrjet kishash, manastiresh dhe qendrash qytetare[813].

2. Kolofoni i vitit 1413 dhe topografia kishtare e Beratit

Shënimi kodikografik i dorëshkrimit Additional 37008, i shkruar në fl. 397r-397v, është burimi më i rëndësishëm për historinë e dorëshkrimit[814]. Ai daton kopjimin e ungjilltarit, përcakton vendin e shkrimit, emërton kopistin, identifikon donatorët, shënon institucionin kishtar për të cilin u dhurua libri dhe formulon një klauzolë mbrojtëse kundër çdo tjetërsimi të mundshëm të tij.

Shënimi kodikografik nis pas përfundimit të tekstit kryesor me një frazë të shkruar me bojë të zezë nga vetë kopisti. Kjo frazë i drejtohet Zotit dhe kërkon bekim për atë që e ka shkruar tekstin, duke e paraqitur shkruesin me gjuhë përulësie si "të mjerë" dhe "të përulur"[815]:

> *"Θ(εο)ῦ δόσις εὔχου μοι τῷ γεγραφότι· νό|ων μίνημα καὶ χρηστιανῶν κλέος· οἰκτρῶ ταπεινῶ τῶ Γεωργίω"*
>
> *"Dhëntë Perëndia. Lutu për mua, shkruesin, o shembull i mendjeve dhe lavdi e të krishterëve, për të mjerin dhe të përulurin Gjeorgj".*

Menjëherë pas kësaj vjen një monokondilion me bojë të kuqe, një formë grafike e përqendruar dhe dekorative, që i përket regjistrit përmbylljes së dorëshkrimit[816]:

> *"τὰ ὁρῶντα πληρῶν Θ(εὸ)ς ἡμῶν δό(ξ) μοι"*
>
> *"O Perëndia ynë, që i mbush të gjitha gjërat e dukshme, lavdi Ty."*

Ky kalim nga boja e zezë te boja e kuqe nuk është thjesht ndryshim estetik; ai krijon një ndarje të dukshme midis formulës së përulësisë së kopistit dhe pjesës

---

[813] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 448-49, 472-82; Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection of Greek Manuscripts," 31-64, veçanërisht 54 and tab. VI.

[814] Jeremiah Coogan, "Byzantine Manuscript Colophons and the Prosopography of Scribal Activity," në *Collective Memory and Collective Identity through Time: Methodological Issues in the Study of Memory*, ed. Nicola Bergamo et al. (Leiden-Boston: Brill, 2016), 1-17.

[815] Për formulat e përulësisë në kolofonët e kopistëve bizantinë shih Carl Wendel, "Die ταπεινότης des griechischen Schreibermönches," *Byzantinische Zeitschrift* 43 (1950): 259-266. Po ashtu, *Catalogue of Additions*, 279-80; Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 69.

[816] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 477-78; *Catalogue of Additions*, 279.

juridiko-kushtuese të kolofonit[817].

Transkriptimi i shënimit kodikografik është si vijon:

> + Ἐγρά(φ)η τὸ παρὸν εὐαγγέλιον τὸ μην(ὶ) ἰουνίῳ, ἐπὶ ἔτους ,ςϡκα΄ (6921=1413) ἰνδ(ικτιῶνος) ε΄, διὰ συνδρομῆς κόπου καὶ ἐξόδου τοῦ πανευγενεστάτου κυ(ροῦ) Νικηφό(ρου) τοῦ Λούβρου καὶ κεφαλῆς πόλ(εως) Βελλαγράδ(ων), συν τῆς ὁμοζύγου αὐτοῦ Μαρί(ας) τῆς Κυρικάλεν(ας), καὶ ἐπροσήλωσαν αὐτὸ εἰς τ(ὸν) να(ὸν) τῆς ἁγίας καὶ ἐνδόξ(ου) μεγ(άλ)(ο)μ(ά)ρ(τυρος) τοῦ Χ(ριστο)ῦ Μαρίν(ας), ὃν ἀνήγειραν ἐκ βάθρων· καὶ εἴ τις μέλ(λει) αὐτὸ ἀπ(ο)σπάσαι ἀπὸ τ(ὴν) μον(ὴν) τῆς ἁγί(ας) Μαρίν(ας), ἢ πουλήσαι, ἢ ἁφαρπάσαι, ἢ κλέψαι, νὰ ἐπισπᾶτε τὰς ἀρ(ὰς) τῶν ΄τιη΄ (318) ἁγίων θεοφόρων π(ατέ)ρων, τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, τὴν λέπραν τοῦ Ἰεζῆ, καὶ ἐκ πάντ(ων) τῶν ἀγαθῶν χριστιανῶν τὸ ἀνάθεμα, ἔχων ἀντίδικον καὶ τὴν ἁγί(αν) Μαρίνα, ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως. Τὸ αὐτὸ ἐπιτιμήμα τι λέγω· τὸ βαλ(λειν) καὶ σημαδ(ι) πούποτε, ἢ τὸ γρα(φ)ην εἰς αὐτὸ γραφεύς, ὅτι ἔνε βιβήκηνον καὶ καταλίεται. + Ἔστι δὲ πλερωμένο δι’ αὐτὸ χωρὶς τὸ ἐγκόσμ(ιον) τὸ ἄσιμ(ον) ὑπέρπ(υ)ρα δέκα ἑξή, τὸν ἀνὰ δώδεκα δουκατὸν εἰς τὸ ὑπέρπ(υ)ρ(ον).

Përkthimi i shënimit është si vijon:

> + Ky Ungjill u shkrua në muajin qershor, në vitin 6921 (1413), në indiktionin e pestë, me përkujdesjen, mundin dhe shpenzimet e zotit shumë fisnik Niqifor Luvrit, kreu i qytetit të Bellagradës, bashkë me bashkëshorten e tij, Maria Qirikalena. Ata e kushtuan atë në kishën e Shën Marinës, martires së madhe, të shenjtë dhe të lavdishme të Krishtit, të cilën e ngritën nga themelet. Nëse dikush do ta largojë atë nga manastiri i Shën Marinës, ose do ta shesë, ose do ta rrëmbejë, ose do ta vjedhë, le të marrë mbi vete mallkimet e 318 etërve të shenjtë hyjmbajtës, litarin e Judës, lebrën e Gehazit, si edhe mallkimin e të gjithë të krishterëve të mirë, duke pasur kundërshtare edhe Shën Marinën në ditën e gjykimit. Të njëjtin ndëshkim them edhe për atë që do të vërë ndonjëherë mbi të shenjë ose vulë, ose për atë që do të shkruajë në të si kopist, sepse ai është libër kishtar dhe si i tillë mbetet. + Është paguar për të, përveç zbukurimit të argjendtë, gjashtëmbëdhjetë hyperpyra, duke

[817] Cataldi Palau, “Manoscritti epiroti a Londra”, 477-78.

llogaritur dymbëdhjetë dukatë për një hyperpyron.

Në fletën 397v, me bojë të kuqe, ruhet nënshkrimi i mirëfilltë i kopistit Gjeorgj Sidherokastriti.

> + Ἐγρά(φ)η καὶ δια χειρ(ὸς) καμοῦ Γεωργ(ίου) τοῦ Σιδεροκαστρίτου· καὶ ὅσ(ο)ι μέλλεται ἀναγινώσκειν αὐτὸ, ἱερεῖς, διάκονη ἅμα τε καὶ ἱερομονάχοι, μὴ κατάραν δίδοτέ μοι, ὅτι ὁ γρά(φ)ων παρα(γρὰφῃ)· οὐδεὶς ἄσφαλτος εἰ μι [εἰ μὴ] εἷς ὁ Θ(εὸ)ς· ὅσα γοῦν σφαλτὰ εὑρίσηται διορθώσατε δια τον Κ(ύριο)ν.
> Τὸν ἀναγινώσκοντα σὺν προθυμία, τὸν δακτύλοις γράψαντα τὸν κεκτμένον, φύλαττε τοὺς τρεῖς, ἡ Τριὰς τρισόλβιος.
> Γεώργιος

Përkthimi i shënimit është si vijon:

> U shkrua prej dorës sime, Gjeorgj Sidherokastritit. Dhe ju, të gjithë sa do ta lexoni këtë, priftërinj, dhjakë dhe njëkohësisht edhe hieromonakë, mos më jepni mallkim, sepse ai që shkruan edhe gabon. Askush nuk është i pagabueshëm, përveç njërit, Perëndisë. Prandaj, sa gabime të gjenden, korrigjojini për hir të Zotit.
> Atë që lexon me zell, atë që e shkroi me gishtërinj dhe atë që e zotëron, ruaji të tre, o Trini triherë e lumur.
> Gjeorgji

Bërthama historike e shënimit është formula e datimit. Sipas kolofonit, dorëshkrimi u shkrua në muajin qershor, në vitin 6921 nga krijimi i botës sipas erës bizantine, që i përgjigjet vitit 1413 nga lindja e Krishtit[818]. Meqenëse viti bizantin fillonte më 1 shtator, data qershor 6921 bie brenda vitit 1413[819]. Kjo e bën kodikun Additional 37008 një dorëshkrim të rëndësishëm, sepse nuk është vetëm i datueshëm nga analiza paleografike, por i datuar drejtpërdrejt nga vetë shënimi kodikografik[820]. Vlera e këtij datimi rritet më tej nga fakti se në dorëshkrimet provinciale bizantine dhe

[818] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 478; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280.
[819] Për çështjet që lidhen me kronologjinë bizantine, mënyrat e llogaritjes së viteve sipas erës së botës, përdorimin e indiktionit dhe problemet që paraqiten në interpretimin e datave në kolofonët dhe shënimet kronikale të dorëshkrimeve greke, mbeten themelore studimet e Αγαμέμνων Τσελίκας, "Ἔτος 2000 ἢ 7508· Ἡ Βυζαντινὴ χρονολογία," *ΕΜΕΙΣ καὶ ἡ Τράπεζα*, αρ. 14 (Δεκέμβριος 1999): 20-21; Ludger Bernhard, "Grundfragen der byzantinischen Chronologie," në *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, vol. III (București, 1976), 57-61; Venance Grumel, *Traité d'Études Byzantines*, vol. I: *La chronologie* (Paris: Presses Universitaires de France, 1958), 56-72 dhe 112-128.
[820] Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280; *Catalogue of Additions*, 279-80.

pasbizantine shënime kodikografike me datë, vend, kopist dhe donatorë nuk janë të shpeshtë[821].

Vendi i shkrimit të dorëshkrimit jepet si Bellagrada ose Bellagradë, që në këtë rast identifikohet me Beratin[822]. Ky identifikim është themelor, sepse katalogimi i hershëm anglez e paraqiti vendin me formën "Belgrade", gjë që mund të krijonte ngatërrim me Beogradin e Serbisë[823]. Por analiza kodikologjike dhe paleografike e ka sqaruar se bëhet fjalë për Beratin arbëror, përderisa vetë dorëshkrimi lidhet me kishën e Shën Marinës në Berat dhe i përket grupit të dorëshkrimeve epirote që kanë dëshmi të drejtpërdrejta nga Berati[824]. Për këtë arsye, kolofoni është një dëshmi e sigurt e prodhimit të dorëshkrimit në Berat në vitin 1413.

Shënimi identifikon gjithashtu edhe donatorët e dorëshkrimit, Niqifor Luvrin (Νικηφόρος τοῦ Λούβρου)[825] dhe bashkëshorten e tij, Maria Qirikalena (Μαρία τῆς Κυρικαλένας)[826]. Niqifori cilësohet si "*fort ι respektuar, zot*" dhe kreu i qytetit të Beratit, një përcaktim që dëshmon pozitën e tij të lartë qytetare dhe politike në fillim të shek. XV. Për Niqiforin dhe bashkëshorten e tij nuk njihen, deri më tani, dëshmi të tjera të sigurta jashtë këtij shënimi, megjithëse emrat janë regjistruar në katalogët prosopografikë mbi bazën e këtij shënimi kodikografik. Kjo e bën shënimin jo vetëm dëshmi për dorëshkrimin, por edhe burim për historinë sociale të elitave vendore beratase[827].

Formula e shënimit pohon se libri u shkrua "me përkujdesjen, mundin dhe shpenzimet" e Niqiforit dhe Marisë. Këto tre koncepte, përkujdesja, mundi dhe shpenzimi, e vendos aktin e kopjimit brenda fushës së patronazhit kishtar. Në këtë kuptim, donatori nuk paraqitet thjesht si financues i dorëshkrimit, por si nismëtar dhe përgjegjës publik i krijimit të një libri liturgjik të destinuar për përdorim kishtar[828]. Në këtë rast dhurimi është akt familjar, sepse gruaja përmendet bashkë me burrin dhe jo si figurë e heshtur në sfond. Përfshirja e Marisë në kolofon tregon se patronazhi i librit liturgjik lidhej me kujtesën dhe shpëtimin shpirtëror të çiftit donator, jo vetëm me autoritetin individual të një burri të pushtetshëm[829].

---

[821] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 443-45; Cataldi Palau, "Manoscritti provenienti dalla Tessaglia a Milano," 93-95.

[822] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 444-45, 477-78; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68. Në shënimet e saj bibliografike për identifikimin e Bellagradës, Cataldi Palau i referohet edhe P. Aravantinos, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, 2 vols. (Athens, 1856-57), 2:31.

[823] Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 702; *Catalogue of Additions*, 279-80.

[824] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 444-45, 474-79; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.

[825] Erich Trapp et al., *PLP*, nr. 15053; Marie Vogel, Viktor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber*, 84. Σπυρίδων Λάμπρος, "Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη", 276-277, nr. 560.

[826] Erich Trapp et al., *PLP*, nr. 14007. Marie Vogel, Viktor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber*, 84.

[827] Për rëndësinë e shënimeve kodikografike si burim historik për kontekstin politik, shoqëror dhe kulturor të kohës shih studimin Kurt Treu, "Griechische Schreibernotizen als Quelle für politische, soziale und kulturelle Verhältnisse ihrer Zeit," *Byzantinobulgarica* 2 (1966): 127-143. Shih edhe Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *Χορηγοί - Κτήτορες - Δωρητές σε σημειώματα κωδίκων. Παλαιολόγειοι χρόνοι* (Ἀθήνα, 2000), 115-116.

[828] Atsalos, "Termes byzantins relatifs à la décoration", 454-55

[829] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 478-79; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280.

Një element me rëndësi të veçantë është pohimi se donatorët e dhanë dorëshkrimin për kishën ose manastirin e Shën Marinës. Shënimi thotë gjithashtu se ky institucion ishte ngritur "nga themelet" prej tyre, çka nënkupton se Niqifori dhe Maria nuk ishin vetëm dhurues të një libri, por edhe ktitorë të kishës ose manastirit. Kjo e vendos ungjilltarin brenda një programi më të gjerë, ku ndërtimi i një objekti kulti kërkonte jo vetëm hapësirë arkitekturore, por edhe libra, objekte kishtare dhe pasuri të administrueshme[830].

Pjesa sanksionuese e shënimit kodikografik ka rëndësi të veçantë, sepse përcakton statusin e dorëshkrimit si pronë e patjetërsueshme e kishës së Shën Marinës. Ajo paralajmëron çdo person që do ta largonte, shiste, rrëmbente ose vidhte librin se mbi të do të binin mallkimet e etërve të shenjtë. Në tekst përmenden figura dhe ndëshkime biblike, ndër të cilat litari i Judës dhe lebra e Gehazit, si edhe mallkimi i etërve hyjmbajtës. Këto formula nuk duhen kuptuar thjesht si retorikë e devotshmërisë. Ato kanë funksion juridiko-kishtar, pasi synojnë të mbrojnë librin si pronë e institucionit ku ai është dhuruar[831].

Shënimi përmban edhe një pjesë të vështirë për interpretim, ku përmenden pajisja materiale ose dekorimi i librit dhe një vlerë monetare. Termat e këtij pasazhi janë diskutuar në literaturë, sidomos në lidhje me fjalën që shënon zbukurimin ose ornamentin e dorëshkrimit, si edhe me leximin e njësisë monetare[832]. Katalogu i hershëm londinez dhe botimet e mëparshme kanë dhënë variante të ndryshme leximi. Në literaturë është vënë në dukje se në shënim jepet edhe çmimi i kopjimit të dorëshkrimit, i cili, pa përfshirë "zbukurimin e shtrenjtë", kushtoi 16 *aspra*, ndërsa çdo *aspron* llogaritej me 12 *dukatë*. Kjo e dhënë ka krijuar vështirësi interpretimi, sepse, nëse do të pranohej se bëhej fjalë për aspra në kuptimin e zakonshëm monetar, atëherë shuma do të ishte shumë e ulët për një dorëshkrim të tillë[833].

Për këtë arsye, është propozuar leximin *hyperpyra* në vend të aspra. Sipas këtij interpretimi, dhuruesi kishte shpenzuar 16 hyperpyra, shumë që do të ishte më e përshtatshme për koston e prodhimit të një ungjilltari të dekoruar[834]. Megjithatë, vetë leximi mbetet problematik, sepse në shënimin që është kontrolluar drejtpërdrejt lexohet fjala aspra. Një problem tjetër krijon edhe barazimi i 12 dukatëve për çdo aspron. Nëse bëhet vërtet fjalë për aspra, atëherë shpjegimi i vetëm i mundshëm është që Sidherokastriti të ketë shkruar gabimisht dukatë në vend të *dukatopula*, të cilat ishin

[830] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 478-79; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.
[831] Për formulat mallkuese dhe gjuhën e përjashtimit në traditën bizantine, shih Rosemary Morris, "Curses and Clauses: the Language of Exclusion in Byzantium," në *Toleration and Repression in the Middle Ages*, International Symposium 10 (Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 2002), 313-326.
[832] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 478-79; Atsalos, "Termes byzantins relatifs à la décoration", 454-55
[833] Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *Χορηγοί - Κτήτορες - Δωρητές*, 115.
[834] Atsalos, "Termes byzantins relatifs à la décoration", 455 n. 43; *Catalogue of Additions*, 280; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 478-79. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *Χορηγοί - Κτήτορες - Δωρητές*, 115.

monedha me vlerë më të vogël[835].

Ky lexim e lidh pasazhin me çështjen e çmimit, të shpenzimit ose të vlerës së materialeve të përdorura për dorëshkrimin[836]. Mund të pohohet me siguri se shënimi kodikografik përmend një vlerë monetare dhe se dorëshkrimi konceptohej si objekt me rëndësi ekonomike. Më pak e sigurt mbetet mënyra e saktë e llogaritjes së kësaj vlere dhe raporti i saj me dekorimin, materialet ose koston e përgjithshme të librit[837]. Diskutimi i kësaj vlere monetare ka rëndësi për historinë e librit, sepse e vendos dorëshkrimin në kontekstin konkret të kostove të prodhimit. Një ungjilltar i madh, i shkruar në letër italiane dhe i pajisur me dekorim, miniaturë, zbukurime përmbititullore, germa të mëdha nistore dhe lidhje të punuar, kërkonte shpenzime të konsiderueshme. Nëse pasazhi i shënimit lidhet me një element të argjendtë tashmë të humbur, siç është sugjeruar mbi bazën e termave që lidhen me zbukurimin dhe gjurmët libërlidhjes, atëherë libri mund të ketë pasur dikur një lidhje më të pasur sesa ajo që ruhet sot. Prania e gjurmëve metalike në lidhje e bën këtë interpretim të mundshëm, por jo plotësisht të provuar[838].

Pjesa e fundit e shënimit është nënshkrimi i kopistit dhe lutja e tij për korrigjim të gabimeve. Formula e përdorur gjen paralele në dorëshkrime të tjera epirote, ku shkruesit kërkojnë që gabimet të ndreqen dhe jo të shoqërohen me mallkim[839]. Krahasimet me dorëshkrime si Oxford, Clarke 8 dhe Athos, Xenophontos 1 tregojnë se kjo nuk është thjesht shprehje individuale e Gjeorgjit, por pjesë e një tradite më të gjerë rajonale të kolofonëve epirotë. Kjo afërsi formule e vendos Additional 37008 në një familje tekstesh dhe praktikash kodikëshkruese që qarkullonin në hapësirën arbërore, epirote dhe zona të afërta në shek. XIV-XV[840].

Rëndësia e kolofonit rritet edhe nga fakti se në të përqendrohen tri nivele autoriteti, autoriteti i kopistit, autoriteti i donatorëve dhe autoriteti i kishës. Kopisti garanton aktin e shkrimit; donatorët garantojnë shpenzimin dhe dhurimin; kisha e Shën Marinës bëhet mbajtësja legjitime e librit. Në këtë trekëndësh, dorëshkrimi del si pasuri e shenjtë dhe institucionale, jo si pronë private e një familjeje pas përfundimit të kopjimit. Mallkimi kundër tjetërsimit nga Shën Marina e konfirmon këtë kalim të pronësisë nga donatorët te institucioni.

---

[835] Tommaso Bertelè, *Numismatique byzantine, suivie de deux études inédites sur les monnaies des Paléologues*, édition française mise à jour et augmentée de planches par Cécile Morrisson (Wetteren, 1978), 89. Tommaso Bertelè, "Moneta veneziana e moneta bizantina (secoli XII-XV)," në *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, ed. Agostino Pertusi, vol. I: *Storia - diritto - economia*, prima parte (Firenze: Leo S. Olschki, 1973), 73. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *Χορηγοί - Κτήτορες - Δωρητές*, 115-116.

[836] Atsalos, "Termes byzantins relatifs à la décoration", 455 n. 43; *Catalogue of Additions*, 280; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 478-79.

[837] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 479; Atsalos, "Termes byzantins relatifs à la décoration", 455 n. 43. Mbi vlerën e hyperpyron-it në këtë periudhë, shih Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479: A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 223-24. Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *"Σημειώματα" ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγή διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204* (Ἀθῆναι, 1978), 6-37.

[838] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 472-74; *Catalogue of Additions*, 280.

[839] Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften," 86. Wendel, "Die ταπεινότης," 259-266.

[840] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 443-49, 479-80; Cataldi Palau, "Manoscritti provenienti dalla Tessaglia," 93-95.

3. Materiali, letra italiane dhe qarkullimi adriatik i lëndëve të shkrimit

Kodiku është shkruar në letër perëndimore, me shumë gjasë të prodhimit italian të fundit të shek. XIV ose fillimit të shek. XV. Kjo është një e dhënë me rëndësi, sepse tregon lidhjen ekonomike dhe materiale të Beratit me qarkullimin mesdhetar të letrës. Në këtë periudhë letra perëndimore, sidomos ajo italiane, përdorej gjerësisht në dorëshkrimet greke të provincave në periudhën bizantine dhe pasbizantine. Additional 37008 është kështu pjesë e një ekonomie libri ku materiali bazë vinte nga tregjet perëndimore, ndërsa kopjimi, funksioni dhe dekorimi i kodikut i përkisnin një mjedisi kishtar vendas[841]

Përmasat e dorëshkrimit jepen me disa ndryshime të vogla në përshkrimet bibliografike, por në përgjithësi ato i përkasin një formati të madh, afërsisht 285 × 200/220 mm[842]. Kodiku përbëhet nga 397 fletë, me parafletë dhe me një strukturë të ndërlikuar fashikujsh. Për një libër liturgjik të përdorur në kishë, ky format ishte i përshtatshëm, sepse mundësonte shkrim të madh, lexim ceremonial dhe hapësirë të mjaftueshme për dekorim. Sipërfaqja e shkrimit luhatet mes 193/200 x 140/145 mm dhe përmban afërsisht 23 rreshta për faqe[843].

Nga pikëpamja e ndërtimit të brendshëm, kodiku përbëhet nga 52 fashikuj, të formuar nga njësi të ndryshme, si dyfletësh, trefletësh, katërfletësh dhe pesëfletësh. Fashikujt janë shënuar me të kuqe nga dora e kopistit, zakonisht në skajin e poshtëm të fletës së parë dhe të fundit të secilit fashikull, herë në qendër dhe herë në këndin e jashtëm. Shenja e parë qartësisht e dukshme gjendet në f. 60r, ndërsa e fundit që lexohet qartë në f. 354r. Në f. 386r shfaqet një shenjë e pazakontë, ku dy shifrat e para nuk janë plotësisht të qarta, ndërsa në f. 306r gjendet edhe një shenjë e dytë, e gabuar, e shkruar nga e njëjta dorë dhe po me të kuqe[844]. Këto shenja përbëjnë dëshmi të drejtpërdrejta të kontrollit teknik të librit gjatë procesit të kopjimit dhe lidhjes, pasi ndihmonin në ruajtjen e rendit të fletëve dhe të fashikujve.

Analiza e filigranëve është veçanërisht e rëndësishme për datimin e dorëshkrimit dhe për identifikimin e prejardhjes materiale të letrës. Ata janë të shumtë dhe të ndryshëm, por të gjithë u përkasin tipave të dëshmuar në Itali nga fundi i shek. XIV deri në fillim të shek. XV. Në fl. 1-5, 8-15 dhe 19-28 shfaqet filigrani me kambanë, i krahasueshëm me një tip të dokumentuar në Veronë në vitet 1364-1365 dhe në Mantovë në vitin 1372. Në fl. 16 dhe 29-33 gjendet një shkronjë kapitale B, shumë e afërt me variante të dëshmuara në Milano më 1408 dhe 1412, si edhe me një variant të Sionit

---

[841] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476-77.

[842] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280; Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων," *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (15 dhjetor 1900): 545, no. 39.

[843] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476-77; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280; *Catalogue of Additions*, 279-80; Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 69.

[844] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476-77. Për formulën e plotë të fashikujve, shih po aty, 476 n. 109.

më 1436, por në rastin e këtij kodiku pa kryq[845]. Një grup tjetër filigranësh lidhet me figura të prera përgjysmë, të njohura në repertorin italian të letrës. Në fl. 40-44 shfaqet gjysmë-njëbrirëshi, i krahasueshëm me tipa të dokumentuara në vitet 1370, 1402 dhe 1419. Në fl. 45-270, 327-328 dhe 339 del gjysmë-qeni, i afërt me një tip të Trevizos të vitit 1385. Në fl. 273-280 gjendet gjysmë-kali, i krahasueshëm, ndonëse jo identik, me një tip të dokumentuar në Montpellier më 1376. Në fl. 283-320 shfaqet sërish gjysmë-njëbrirëshi, këtë herë i afërt me një tip të Perpignanit të vitit 1410. Për fl. 329-338 është vërejtur prania e një filigrani, por ai nuk dallohet qartë[846].

Shpërndarja e filigranëve tregon se dorëshkrimi nuk u kopjua mbi një stok krejtësisht homogjen letre, por mbi fletë të mbledhura nga burime ose furnizime të afërta në kohë, të gjitha brenda horizontit italian të prodhimit të letrës[847]. Kjo përputhet mirë me datën 1413 të shënimit kodikografik, pasi letra rezulton pak më e hershme ose bashkëkohëse me kopjimin, siç ndodh zakonisht në dorëshkrimet e këtij lloji[848].

Sistemi i vijëzimit dhe organizimi i faqes dëshmojnë një punë të kujdesshme, të orientuar drejt leximit të qartë dhe përdorimit liturgjik. Në fletët 1-89 përdoret tipi i vijëzimit Leroy 34C2; në fletët 90-121, tipi K 44C/E2; në fletët 122-171 dhe 283-397, tipi 44C/E2; ndërsa në fletët 172-282, tipi 54C/E2. Vijëzimi është shumë i qartë në fillim të dorëshkrimit, por bëhet gjithnjë e më i zbehtë në vijim[849]. Në dorëshkrimet ungjilltare, ndarja vizuale e pjesëve, germat nistore dhe shënimi i fillimit të cikleve të leximeve kanë rëndësi funksionale. Additional 37008 përmban zbukurime përmbititullore në fillimet kryesore të cikleve dhe përdor germa të kuqe nistore për të orientuar përdoruesin. Kjo tregon se kodiku nuk ishte thjesht një tekst i kopjuar, por një instrument liturgjik i strukturuar[850].

Në tërësi, profili material i Additional 37008 paraqet një kodik liturgjik të madh, të përgatitur mbi letër italiane, me fletë të organizuara në fashikuj të shënuar, me vijëzim të kujdesshëm dhe me filigranë që mbështesin kronologjinë e fillimit të shek. XV. Përdorimi i letrës nuk nënkupton domosdoshmërish një prodhim të varfër ose të dorës së dytë. Në rastin e Additional 37008, kemi të bëjmë me një libër luksoz mbi letër, jo mbi pergamenë. Letra e bardhë, shkrimi i madh, zbukurimet përmbititullore shumëngjyrëshe, germat e mëdha nistore dhe lidhja e zbukuruar dëshmojnë se materiali i letrës mund të përdorej edhe për objekte me status të lartë. Kjo është veçanërisht e rëndësishme për shek. XV, kur letra bëhej gjithnjë e më e zakonshme, ndërsa vlera dhe hierarkia e librit vazhdonin të përcaktoheshin nga cilësia e shkrimit, përkujdesja

[845] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 477; Charles-Moïse Briquet, *Les Filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, 4 vols. (Geneva: A. Jullien, 1907), nos. 4063, 7976, 7977, 7981.
[846] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 477; Briquet, *Les Filigranes*, nos. 9922, 9932, 9939, 3587, 3560, 9938.
[847] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476-77.
[848] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476-77; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280.
[849] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476.
[850] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476-82; *Catalogue of Additions*, 279-80.

dekorative dhe funksioni liturgjik[851].

4. Shkrimi barok dhe autoriteti liturgjik i faqes

Shkrimi i Additional 37008 është i tipit barok, me përmasa të mëdha, i dukshëm dhe me pirje dekorative. Ai është realizuar me bojë të zezë, me shkronja që shpesh arrijnë rreth 3 mm, çka i jep faqes një pamje të përshtatshme për përdorim liturgjik. Shkrimi qëndron i varur nga rreshti dhe ruan një drejtim të qëndrueshëm vertikal, por nuk është mekanik apo i ngurtë[852]. Përkundrazi, kopisti shfaq një fantazi të qartë grafike, duke zgjatur disa shkronja, duke theksuar forma të caktuara në skajet e rreshtave dhe duke ndërthurur funksionin e leximit me vlerën pamore të faqes.

Disa shkronja trajtohen në mënyrë karakteristike. Alfa (α) merr forma të mprehta; delta (δ), theta (θ) dhe tau (τ) mund të kenë vertikale të gjata; omikroni (ο) shpesh del i rrumbullakët dhe nganjëherë zmadhohet; omega (ω) vendoset në forma të mëdha e të mbivendosura; epsilon (ε), theta (θ) dhe fi (φ) mund të kenë vijë ose pikë në mes. Në disa raste shkronjat qëndrojnë pranë njëra-tjetrës pa ligatura të plota, duke krijuar një ritëm të veçantë të faqes. Në pjesë të caktuara shfaqen edhe ndryshime të përmasës dhe të trashësisë së vijës. Kështu në fl. 213r shkrimi bëhet shumë më i vogël se më parë, më i rrumbullakët dhe më i hollë. Kjo dukuri është cilësuar si një formë e dukshme digrafie, pra si kalim i së njëjtës dorë në një regjistër tjetër grafik, ose së paku si ndryshim i theksuar i mënyrës së të shkruarit brenda të njëjtit libër. Në këtë pjesë, shumë shkronja me trup të rrumbullakët, si alfa, delta, omikron dhe omega, kanë pjesën rrethore të mbushur me të kuqe[853]. Ky ndryshim mund të lidhet me lodhjen e shkruesit, me kushtet e punës, me nevojën për kursim hapësire ose me një zgjedhje të përkohshme grafike[854].

Kjo mënyrë shkrimi lidhet me një pirje më të gjerë të njohur në paleografinë greke, ku shkruesit zgjatin shpesh forma të veçanta shkronjash ose përdorin elemente dekorative brenda një ekuilibri të përgjithshëm të faqes. Siç vërehet edhe në literaturën për këtë tip shkrimi[855], kjo pirje nuk nënkupton thjesht zbukurim të rastësishëm, por një organizim të vetëdijshëm të dorës së kopistit, ku gjallëria grafike bashkëjeton me rregullin dhe qartësinë. Në këtë kategori janë përfshirë edhe shkrime të kopistëve të

[851] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476-82; Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 54 and tab. VI.
[852] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 480.
[853] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 480.
[854] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 480; Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 54 and tab. VI.
[855] Paolo Eleuteri dhe Paul Canart, *Scrittura greca nell'Umanesimo italiano* (Roma: Edizioni Il Polifilo, 1991), 11-12. Lidia Perria, *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων: Εισαγωγή στην ιστορία της ελληνικής βιβλιακής γραφής (4ος αιώνας π.Χ.-16ος αιώνας μ.Χ.)*, përkth. Εὐθύμιος Κ. Λίτσας dhe Ἀλεξάνδρα Σπ. Τριάντου (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2019), 177.

njohur të shek. XV-XVI, si Valeriano Albini[856], Konstantinos Mesobotes[857] dhe Aulo Giano Parrasio[858] nga Kalabria, të cilët dëshmojnë për përhapjen e kësaj estetike grafike në një hapësirë më të gjerë kulturore.

Tipari dekorativ i shkrimit shfaqet edhe në përdorimin e ngjyrës së kuqe brenda disa formave grafike. Disa shkronja të rrumbullakëta mbushen ose theksohen me të kuqe, duke krijuar kontrast me bojën e zezë dhe duke i dhënë shkrimit vlerë ornamentale. Në një dorëshkrim liturgjik luksoz, kufiri midis tekstit dhe zbukurimit nuk është i prerë qartë, sepse vetë shkronja mund të shndërrohet në element vizual[859].

Kopisti nuk është plotësisht anonim, pasi në fund të dorëshkrimit (fl. 397v) jep emrin e tij, Gjeorgj Sidherokastriti (Γεώργιος Σιδεροκαστρίτης)[860]. Kjo lejon që dora e tij të shërbejë si pikë krahasimi për studime paleografike. Megjithatë, deri tani nuk njihet me siguri ndonjë dorëshkrim tjetër i shkruar prej tij[861]. Për këtë arsye, Additional 37008 mbetet dëshmia kryesore për identifikimin e kopistit, por njëkohësisht kufizon mundësinë për të rindërtuar më gjerë veprimtarinë e tij si shkrues[862].

Disa elemente tregfojnë se kopisti vepronte në një mjedis shumëgjuhësh. Dy shënimet e shkurtra sllave nuk duken si ndërhyrje të një dore krejt të huaj me sistemin cirilik. Format e tyre lidhen me traditën grafike serbe, edhe pse gjuha nuk është plotësisht e saktë. Kjo dëshmon se në mjedisin ku u shkrua ose u përdor dorëshkrimi qarkullonin më shumë se një traditë grafike. Në Berat dhe në hapësirat përreth, greqishtja liturgjike bizantine, sllavishtja kishtare, shqipja e folur dhe gjuhë të tjera të administrimit e të tregtisë mund të bashkëjetonin në forma të ndryshme[863].

Paleografia e kodikut ka rëndësi edhe për vendosjen e tij brenda grupit epirot. Në dorëshkrimet provinciale të shek. XIV-XV, shkrimi shpesh ruan tipare të theksuara lokale, si shkronja të zmadhuara, prirje ornamentale, përdorim ngjyrash dhe një ritëm jo gjithmonë të njëtrajtshëm me modelet kryeqytetase. Additional 37008 përfaqëson pikërisht këtë estetikë provinciale të kultivuar, jo si një kopje e varfër, por si një

---

[856] Ernst Gamillscheg dhe Dieter Harlfinger (eds.), *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, vol. I (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981), 336. Ernst Gamillscheg dhe Dieter Harlfinger (eds.), *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, vol. II (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989), 452.

[857] Gamillscheg dhe Harlfinger, *Repertorium*, I, 224; Gamillscheg dhe Harlfinger, *Repertorium*, II, 315.

[858] Gamillscheg dhe Harlfinger, *Repertorium*, I, 203; Gamillscheg dhe Harlfinger, *Repertorium*, II, 279.

[859] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 480-82; Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 54

[860] *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum*, 279-80; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 477-80; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280.

[861] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Marie Vogel dhe Viktor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* (Leipzig: O. Harrassowitz, 1909), 84; Ernst Gamillscheg, Dieter Harlfinger dhe Herbert Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, Teil III/1A: *Verzeichnis der Kopisten* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981), 61, no. 70; Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 702.

[862] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 478-80; Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 702.

[863] Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 701-2.

prodhim i kujdesshëm dhe i pasur, me gjuhën e vet grafike[864].

5. Organizimi i leximeve dhe funksioni kishtar i ungjilltarit

Additional 37008 është një ungjilltar, pra përmban pjesë nga ungjijtë të renditura sipas ciklit liturgjik të vitit kishtar për përdorim në shërbesat e kishës[865]. Përmbajtja nis në fl. 2r, pas inventarit dhe miniaturës hyrëse. Mungesa e një flete pas fl. 6 tregon për një dëmtim të hershëm ose për humbje të mëvonshme të materialit. Pjesa e parë përfshin leximet nga Pashka deri në Pentikosti ose Rrëshajë, në fl. 2r-45v. Pjesa e dytë, në fl. 46r-145v, përmban leximet nga Pentikostia deri në Vitin e Ri kishtar. Pjesa e tretë shtrihet në fl. 146r-255r dhe përfshin leximet nga Viti i Ri kishtar deri në të Dielën e të Lidhurave të Djathit. Pjesa e katërt, në ff. 255r-347r, përmban leximet nga e Shtuna e parë e Kreshmës deri në vigjiljen e Pashkës, duke përfshirë edhe dymbëdhjetë ungjijtë e Pësimeve dhe orët e së Premtes së Madhe[866].

Pas cikleve kryesore vjen Menologu, i cili shtrihet në fl. 347v-385v dhe përmban leximet sipas kalendarit të shenjtorëve dhe festave të palëvizshme. Më tej, në fl. 385v-386r, vijojnë ungjijtë që lexohen në të kremte, përkujtime dhe liturgji të ndryshme, ndërsa në fl. 386v-396v ruhen njëmbëdhjetë ungjijtë mëngjesorë të Ngjalljes, të njohur si Eothina. Kjo përbërje tregon se kodiku ishte hartuar për nevojat e plota liturgjike të një kishe, jo për një periudhë të kufizuar të vitit, por për përdorim gjatë gjithë ciklit kishtar[867].

Në disa pika, dorëshkrimi ruan shenja të veçanta me germa sllave, të cilat nuk i përkasin përmbajtjes liturgjike greke, por duken si lutje të shkurtra të shkruara gjatë procesit të kopjimit. Njëra gjendet në fl. 46r, anash zbukurimit qendror përmbititullor që hap ciklin e leximeve ungjillore sipas Mateut. Ajo është shkruar me bojë të kuqe dhe duket bashkëkohëse me zbukurimin përmbititullor. Shënimi lexon:

> "+ *пріимъ троудъ мои свѧта марине · | и ти бже поспеши*"
>
> "+ *Pranoje mundin tim, o Shën Marinë, dhe Ti, o Zot, më*

[864] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 448-49, 480-82; Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 54.

[865] Lidhur me trajtësimin e tekstit të ungjijve në bizant shih: Ιωάννης Καραβιδόπουλος, "Το εκκλησιαστικό κείμενο της Καινής Διαθήκης στη σύγχρονη έρευνα," në *ΕΘΣΑΠΘ (τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγ. Κ. Καλοκύρη)* (Θεσσαλονίκη, 1985), 295-306. Për një vendosje më të vonë në kohë të prejardhjes së ungjilltarit në kohën e perandorit Justinian (527-565) shih: Yvonne Burns, "The Historical Events that Occasioned the Reception of the Byzantine Gospel Lectionaries," *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 32, no. 4 (1982): 119-127. Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1284-85.

[866] *Catalogue of Additions*, 279-80; Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 69; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476.

[867] *Catalogue of Additions*, 279-80; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68.

ndihmo".[868].

Një shënim tjetër sllav gjendet në margjinën e sipërme të fl. 114, me bojë të zezë, në një fletë të pazbukuruar që përmban pjesën e mesme të leximit për të dielën e dymbëdhjetë pas Pentikostisë. Ai lexon:

"+ аже ѓи помилои · и поспеши · и даи цѣлосвръшенїа"

"+ Edhe Ti, o Zot, ki mëshirë, ndihmo dhe mundëso përfundimin e plotë".[869]

Të dyja shënimet duken si lutje të shkurtra të kopistit gjatë punës së tij. Megjithëse sllavishtja nuk është plotësisht e rregullt, format e shkronjave nuk japin përshtypjen e një dore të pamësuar me shkrimin cirilik. Ato janë lidhur me traditën grafike serbe, sidomos për shkak të trupit të shkurtër të shkronjave, ligaturës karakteristike "тр", formave të zgjatura të "а" dhe "и", si edhe zgjatimit të poshtëm të shkronjës "г"[870].

Prania e shënimeve sllave nuk e ndryshon karakterin bizantin të dorëshkrimit, por e bën atë një dëshmi të rëndësishme të një mjedisi shumëgjuhësh. Në Additional 37008, greqishtja mbetet gjuha liturgjike dhe tekstuale e kodikut, ndërsa gjurmët cirilike tregojnë se kopisti, ose një dorë shumë e afërt me procesin e kopjimit, kishte njohuri të shkrimit sllav[871]. Kjo ndërthurje është domethënëse për Beratin e fillimit të shek. XV, një qytet ku tradita bizantine e librit bashkëjetonte me realitete epirote, serbe, arbërore dhe më pas osmane[872]. Për këtë arsye, shënimet sllave nuk duhen parë si hollësi të rastësishme, por si dëshmi të kontakteve shkrimore e kulturore të mjedisit ku dorëshkrimi u shkrua ose u përdor. Ato kanë edhe rëndësi metodologjike, sepse tregojnë se historia e një kodiku nuk rindërtohet vetëm nga teksti kryesor, por edhe nga elementet dytësore, si shënimet anësore, inventarët dhe gjurmët e përdorimit, të cilat shpesh ruajnë të dhëna vendimtare për jetën e librit[873].

Krahas këtyre dy shënimeve sllave, kodiku ruan edhe disa fraza kushtimore në greqisht, të shkruara nga dora e kopistit në margjinat e sipërme ose në mbyllje të pjesëve kryesore. Në fl. 2r, mbi bordurë, me bojë të kuqe, lexohet:

---

[868] Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 702, ku përshkruhet shënimi sllav në fl. 46r i Additional 37008 dhe vendosja e tij pranë ornamentit përmbititullor.
[869] Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 702, për shënimin tjetër sllav në fl. 114r dhe për leximin e tij si lutje e shkurtër e kopistit.
[870] Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain", 702, për vlerësimin se sllavishtja nuk është e përsosur, por dora nuk duket e huaj ndaj shkrimit cirilik, si edhe për tiparet serbe të formave të shkronjave.
[871] Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 701-2.
[872] Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 701-2; Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, 1-8.
[873] Cleminson, "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain," 701-2; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 474-82.

"*ὦ Χριστέ μου πάρασχε ἀρχ(ὴν) εἰρηνικ(ὴν) καὶ τέλ(ος) δίδου μοι ἄμφω*"

"O Krishti im, më jep një fillim paqësor dhe më dhuro të dyja, edhe fillimin, edhe përfundimin".

Në fl. 251r, në margjinën e sipërme, me bojë të zezë, lexohet:

"*ὦ Χ(ριστ)έ βοή(θει) μοι τῶ δούλ(ω) σου τῶ ταπεινῶ*"

"*O Krisht, ndihmomë mua, shërbëtorit tënd të përulur*".

Në fl. 299r, po në margjinën e sipërme dhe me bojë të zezë, lexohet:

"*τὴν πασ(αν) ἐλπίδα μου εἰς σὲ ἀνατίθ(η)μι· μ(ήτ)ηρ τοῦ φωτός φύλαξ(όν) με*"
"Tërë shpresën time e vendos te ti, o Nënë e Dritës, më ruaj".

Në fund të tekstit, në fl. 347r, kopisti ka shkruar me të kuqe:

"*τοὺς πόνους τῶν καμάτων μου πρόσδεχου Θεὲ λόγε καὶ δός μοι τὸ ὑπόλοιπον τέλος τῆς δέλτου ταύτης*"

"*Pranoji mundimet e lodhjeve të mia, o Fjalë e Perëndisë, dhe më jep përfundimin e mbetur të këtij libri*".

Më pas, në fl. 347v, në fillim të tekstit të ri dhe mbi zbukurimin përmbititullor, ai ka shtuar me të kuqe:

"*ὦ Χ(ριστ)έ μου πάνταρχε εἰρηνικὸν τέλ(ος) δίδου*"

"*O Krishti im, sundues i gjithçkaje, më dhuro një përfundim paqësor*"[874].

Këto fraza e paraqesin kopistin jo vetëm si shkrues teknik të tekstit, por edhe si pjesëmarrës i devotshëm në procesin e kopjimit, duke e shoqëruar punën me lutje për fillim të mbarë, ndihmë, mbrojtje dhe përfundim të plotë.

6. Programi dekorativ dhe miniatura e Shën Joanit

Dekorimi i kodikut është një nga arsyet kryesore pse ai është përdorur si pikë

[874] Shih edhe Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 472-482, pjesa ku jepen frazat devocionale të kopistit në fl. 2r, 46r, 114r, 251r, 299r, 347r dhe 347v.

krahasimi për dorëshkrime të tjera epirote. Në fl. 1v ruhet miniatura e ungjillorit Joan, i paraqitur i ulur, me rrotull në dorë, në një skenë ku shfaqet edhe simboli engjëllor. Sfondi përmban një arkitekturë të thjeshtë dhe përdorim të dukshëm të ngjyrës së kuqe. Kjo është miniatura e vetme e ruajtur në dorëshkrim, megjithëse është menduar se fillimisht mund të ketë pasur edhe paraqitje të ungjillorëve të tjerë, të cilat më vonë janë hequr ose kanë humbur[875].

Miniatura nuk duhet parë vetëm si ilustrim. Në ungjilltarë, figura e ungjillorit në hyrje vendos autoritetin e tekstit dhe krijon një prag vizual para leximit liturgjik. Shën Joani ka peshë të veçantë në ciklin pas Pashkës, pasi leximet nga Ungjilli sipas Joanit hapin periudhën paskale. Prandaj, vendosja e tij në hyrje të kodikut ka kuptim teologjik dhe liturgjik, jo thjesht dekorativ[876].

Zbukurimet përmbititullore vendosen në fillime e rubrikave të rëndësishme të kodikut, përkatësisht në fl. 2r, 46r, 146r dhe 347v. Ato ndërtohen me korniza drejtkëndëshe, motive ndërthurëse, ngjyra të kuqe, të gjelbra, të bardha dhe të zeza, si edhe me tituj në shkrimin germëmadh me bojë të kuqe. Në fl. 2r, zbukurimi përmbititullor shënon fillimin e leximeve paskale dhe shoqërohet me germa të mëdha nistore, ndërsa në fl. 145r gjendet një kryq dekorativ i plotë, i lidhur me kalimin drejt pjesëve të rëndësishme të ciklit liturgjik[877].

Germat e mëdha nistore përbëjnë një nga elementet më të spikatura të dekorimit. Disa prej tyre arrijnë përmasa të mëdha dhe janë punuar me të kuqe, të gjelbër, të zezë ose me kombinime ngjyrash. Në raste të veçanta, ato përfshijnë motive bimore, pika, nyje, bishta të zgjatur dhe elemente zoomorfe. Një germën nistore në fl. 6r veçon për kombinimin dyngjyrësh dhe për unazën e bardhë rreth bazës, tipar që është lidhur me ornamentikën epirote[878].

Në margjina gjenden motive të vogla, por të rëndësishme për kuptimin e estetikës së dorëshkrimit. Në disa fletë paraqitet një zog ose krijesë fantastike që mban lule në gojë (fl. 24r dhe 255r), në një vend tjetër shfaqet një palmetë (fl. 31v), ndërsa diku tjetër një lule e madhe e kuqe (fl. 114v). Këto elemente e gjallërojnë faqen dhe tregojnë se dekorimi nuk kufizohej vetëm në fillimet e kapitujve. Në dorëshkrimet provinciale të kësaj periudhe, margjina kthehet shpesh në hapësirë për shenja lozonjare, devocionale ose thjesht ornamentale[879].

Dekorimi i kodikut Additional 37008 është krahasuar me një grup dorëshkrimesh të tjera të Epirit dhe të Thesalisë, ndlër të cilat përmendim Ann Arbor, University of Michigan, Ms. 28, Ann Arbor, University of Michigan, Ms. 59, Ioannina, Zosimaia

---

[875] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 480-81; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280; Ἀλεξούδης, "Κατάλογος," 357-59.

[876] Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280; Gary Vikan, ed., *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections: An Exhibition in Honor of Kurt Weitzmann* (Princeton: The Art Museum, Princeton University, 1973), 200-201, no. 59.

[877] Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 480-82.

[878] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 480-82; Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 54 and tab. VI.

[879] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 480-82; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280.

Library, MS 17, Athens EBE 4080, Athens EBE 2672, Athens EBE 2112, Athens, Benaki Museum 53, si edhe kodikët e Patmosit Patmiacus 89, Patmiacus 94 dhe Patmiacus 275[880]. Krahasimi mbështetet te skemat e ngjashme të germave të gjata nistore, nyjeve, unazave, mbushjeve me ngjyrë dhe motiveve dekorative, të cilat trajtohen si pjesë të repertorit karakteristik të dorëshkrimeve epirote[881]. Ky krahasim tregon se nuk kemi të bëjmë me një rast të izoluar, por me një shije të përbashkët rajonale dekorative, ku ornamentet me shirita të ndërthurur, kornizat e thjeshta por të fuqishme, ngjyrat e dendura dhe germa nistore ekspresive qarkullonin në një hapësirë më të gjerë epirote[882]. Afërsitë me Ann Arbor, University of Michigan, Ms. 28 janë veçanërisht të rëndësishme, sepse ky dorëshkrim paraqet germa të gjata nistore me të kuqe dhe të gjelbër, nyje ornamentale dhe shkronja të rrumbullakëta të mbushura me të kuqe, tipare që afrohen me dekorimin e kodikut beratas[883].

Në literaturën mbi artin e dorëshkrimeve, kodiku është përmendur edhe në katalogë dhe studime kushtuar dorëshkrimeve të ilustruara greke. Për analizën e programit të tij pamor, rëndësi të veçantë kanë miniatura e ungjillorit Joan në fl. 1v, zbukurimi përmbititullor i fl. 2r dhe kryqi dekorativ i fl. 145r. Këto elemente nuk e bëjnë dorëshkrimin një dorëshkrim të ilustruar në kuptimin e cikleve të gjera narrative, por e vendosin atë në kategorinë e librave liturgjikë të zbukuruar, ku një numër i kufizuar imazhesh dhe një repertor i pasur ornamental luajnë rol të rëndësishëm ceremonial[884].

Lidhja e kodikut është një nga elementet më të rëndësishme të tij materiale. Ajo i përket shekullit XV dhe mund të jetë bashkëkohëse ose shumë e afërt me kohën e kopjimit. Kapakët janë prej druri dhe të veshur me lëkurë të kuqe ose kafe të stampuar. Ornamentimi i lëkurës është bërë me vegla të vogla, duke krijuar fusha drejtkëndëshe, vija të shumëfishta dhe motive bimore a gjeometrike[885].

Në kapakun e përparmë ka gjurmë gozhdësh metalike dhe vrima që mund të lidhen me elemente të humbura metalike. Në kapakun e pasmë janë ruajtur pjesërisht elementet gjysmësferikë metalikë, të cilat dikur mbronin sipërfaqen e librit kur vendosej mbi tryezë. Gjurmët e kapëseve tregojnë se kodiku mbyllej me rripa ose kapëse, një veçori e zakonshme për libra të mëdhenj liturgjikë[886].

---

[880] Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection of Greek Manuscripts," 31-64, sidomos 530-531.
[881] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 444-449 dhe 472-482.
[882] Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", I: 79-97.
[883] Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection of Greek Manuscripts," 31-64, kryesisht 530-531.
[884] Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 68, no. 280; George Galavaris, *The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus* (Princeton: Princeton University Press, 1969), 22 n.; Vikan, *Illuminated Greek Manuscripts*, 200-201, no. 59.
[885] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 472-74.
[886] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 472-74; *Catalogue of Additions*, 279-80. Për libërlidhjen mesjetare shih punën jashtëzakonisht skrupuloze të Szirmai J.A., *The Archeology of Medieval Bookbinding,* Ashgate 1999. Për dekoret bizantine dhe pasbizantine të libërlidhjes shih: Τσελίκας Α., *Η βιβλιοδετική διακόσμηση*, f. 39-46, ku gjendet edhe bibliografia e mëparshme. Μπουδαλής Γ., «Από τις βυζαντινές και μεταβυζαντινές σταχώσεις», *Πρακτικά του Στ' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας* (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003), Βιβλιοαμφιάστης -Παράρτημα 1, vol. I, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα 2008, f. 465-466. Shih gjithashtu: Μπαλλιάν Α., *Αργυρά καλύμματα Ευαγγελίων*, f. 9-10. Χουλής Κ., *Η Βυζαντινή βιβλιοδεσία*, f. 13-51. Lidhur me ndërtimin e kapiteleve shih: Boudalis G., *Endbands in Greek-style bindings*, f. 29-49; Greenfield J, Hille

Kjo lidhje nuk është vetëm mbështjellës praktik. Ajo është pjesë e statusit të librit. Një ungjilltar i vendosur mbi analog ose mbi tryezën liturgjike duhej të ishte i mbrojtur, por edhe i denjë për shikim publik. Lëkura e stampuar, gjysmësferat metalike dhe kapëset i jepnin librit pamje ceremoniale dhe qëndrueshmëri fizike. Nëse dorëshkrimi kishte fillimisht edhe ndonjë pllakë metalike ose dekor të humbur, statusi i tij do të ketë qenë edhe më i lartë[887].

Elementet e lidhjes janë krahasuar me dorëshkrime të tjera epirote, ku shfaqen kapakë druri, lëkurë e stampuar, gjysmësfera metalike dhe skema dekorative të përafërta. Afërsitë me dorëshkrime si Ann Arbor, University of Michigan, Ms. 17 dhe me Kodikun e Beratit nr. 15 nuk provojnë domosdoshmërisht të njëjtën punishte, por tregojnë përdorimin e një repertori të përbashkët teknik dhe material në mjedisin epirot e beratas të librit[888].Kjo tregon se prodhimi i librit në këtë hapësirë nuk kufizohej te kopjimi i tekstit. Ai përfshinte edhe punën e libërlidhësit, përzgjedhjen e materialeve mbrojtëse, përdorimin e metalit dhe ndoshta riparime të mëvonshme. Dorëshkrimi Additional 37008 dëshmon kështu një kulturë artizanale të librit, ku kopisti, dekoruesi dhe lidhësi mund të kenë vepruar në të njëjtin mjedis ose në rrjete të afërta pune[889].

Kapëset e humbura, gjysmësferat e dëmtuara metalike dhe mungesa e disa elementeve dëshmojnë për përdorimin e gjatë të kodikut. Ai nuk ishte një libër i ruajtur i paprekur në bibliotekë, por një objekt liturgjik që u hap, u mbyll, u mbajt, u ekspozua dhe, me shumë gjasë, u transportua. Për këtë arsye, dëmtimet nuk duhen parë vetëm si humbje materiale, por si pjesë e biografisë së tij. Ato tregojnë se dorëshkrimi jetoi fillimisht në shërbesë dhe më pas në ruajtje, përpara se të hynte në koleksion e sotëm londinez[890].

7. Inventari i Shën Marinës dhe biblioteka kishtare urbane

Prania e inventarit në fletën hyrëse të dorëshkrimit duhet parë në lidhje të drejtpërdrejtë me shënimin kodikografik të fl. 397r-397v. Nëse ky i fundit përcakton origjinën, donatorët, kopistin dhe statusin juridiko-kishtar të ungjilltarit, inventari i fl. 1r dëshmon përfshirjen e tij në pasurinë librore të kishës së Shën Marinës në Berat. Në

J., *Headbands. How to work them,* New Castle 1990; *Les Tranchefiles brodées. Etude historique et technique,* Paris 1989.

[887] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 472-74; Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 54 and tab. VI.

[888] Nadezhda Kavrus-Hoffmann, *Catalogue of Greek Manuscripts at the University of Michigan in Ann Arbor*, me bashkëpunimin e Pablo Alvarez, vol. 1 (Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2021), 33-36, pl. 34. Annaclara Cataldi Palau, *The Collection of Greek Manuscripts of Angela Burdett-Coutts*, *Bibliologia* 62 (Turnhout: Brepols, 2021), 164-166. Për qasjen krahasuese ndaj dorëshkrimeve epirote dhe rëndësinë e veçorive kodikologjike e dekorative, shih Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection of Greek Manuscripts," 31-64, ku autorja përzgjedh dorëshkrime me afërsi të forta me kodikë epirotë të datuar ose të nënshkruar. Për Kodikun e Beratit nr. 15, pjesa "Lidhja-kapakët", ku përshkruhen kapakët e drunjtë, lëkura gështenjë e errët, zbukurimet lineare të stampuara dhe kunjat mbrojtëse metalike, shih Andi Rembeci dhe Sokol Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri: Katalog i ekspozitës*, me bashkëpunimin shkencor të Agamemnonas Celikas (Tiranë, 2010).

[889] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 472-74; Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 31-64.

[890] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 472-74; *Catalogue of Additions*, 279-80.

këtë kuptim, kodiku nuk paraqitet vetëm si objekt i veçuar liturgjik, por si pjesë e një fondi më të gjerë librash që i përkisnin të njëjtit institucion kishtar.

Në fl. 1r të dorëshkrimit gjendet një inventar librash që i përkisnin kishës së Shën Marinës në Berat, ndërsa në anën verso të së njëjtës fletë ruhet miniatura e Shën Joanit Teolog[891]. Inventari rendit 28 libra dhe ekzistenca e tij përmendet në katalogun e dorëshkrimeve Additional, por nuk është botuar aty[892]. Sipas të dhënave të studimit, Anthim Aleksudhi në katalogun e tij nuk e përmendi këtë inventar, ndaj teksti mbeti i pabotuar për një kohë të gjatë.

Inventari është shkruar me bojë të zezë, me një shkrim të vogël, të çrregullt dhe të shpejtë, që duket i datueshëm në fillim të shek. XV dhe, për këtë arsye, është bashkëkohës me vetë dorëshkrimin. Për këtë arsye, inventari i Additional 37008 e bën kodikun një dokument bibliografik të dorës së parë për historinë e bibliotekave mesjetare të Beratit. Ai nuk është vetëm një libër që dëshmon për historinë e vet, por edhe një dëshmi për një koleksion më të gjerë libror kishtar, të ruajtur pranë kishës së Shën Marinës dhe të lidhur me kujtesën materiale të komunitetit beratas[893].

Më pas vijon inventari, i shkruar nga një tjetër dorë, por bashkëkohëse, me përmbajtjen si vijon:

> «Τα βη(β)λία τῆς ἁγήας μαρί(νας)· παρακλητ(ι)κος, κομάτ(ια) β΄, ἐβανγγέλ(ι)ον ενκόσμεσ[μένον], | πεντ(η)κοστάριν, τριόδην, ἀπόστολ(ον), μηνιο αὐγουστος κ(αὶ) σεπτέβρις· μηνη ὁκτόβρ[ιος] | μηνη νοἔβριος· μηνή δικέβρηος κ(αὶ) γενάρις· μηνη φευρουἄριος κ(αὶ) μάρτιος | μηνὴ ἀπρ(ί)λιος κ(αὶ) μαΐος· μηνη ϊοΰνιος κ(αὶ) ἰούλιος· βιβλίο δέβερνο λόγ(οι) τῶν ἁγίον, | πράξ(εις) ἀπο(στ)ο(λως), μην ἰουνηος δέβαρνος· βη(β)λήο εὐλόγ(α)δη· βηβλίο ἀνδρέου τοῦ σαλου· | λυτουργ(ίες) β΄ μικρὸ βηβλήο δεβάρ(νο), κ(αὶ) ἄλο μικρὸ βαβήκινο, πανηγιρηκὸ βαβή(κινο) | ὀρολόγ(ιον) ἀμαπαψιμάρι· τριαδικὸν· ἀνθολόγει(α)· θεὸλόγος· ἀκουλουθήα τῆς [ἁγίας] | ομοῦ βηβλία κη΄»[894].

Përkthimi në shqip:

> "Librat e Shën Marinës; Paraklitiku, copë 2; ungjill i dekoruar; Pesëdhjetorja; Triodi; Apostulli; Mujore e gushtit dhe shtatorit;

---

[891] Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, «Ἐπιγραφαὶ», 186-187. Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, «Κατάλογος», 357-359. Ἀλεξούδης,"Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων" 20 (1900): [15.12.1900] 544-545. Shënimi është ribotuar me korrigjime nga Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 474-475.

[892] *Catalogue of Additions*, 280.

[893] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 474-75; Ἀλεξούδης, "Κατάλογος," 357-59.

[894] Transkriptimi i Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 474-475 ka ndryshime të kufizuara me transkriptimin tonë, në lidhje me ortografinë, përdorimin e theksave, saktësinë e analizave të shkurtesave. Brenda kllapave harkore vendosen shtjellimet e shkurtesave.

> Mujore e tetorit; Mujore e nëntorit; Mujore e dhjetorit dhe janarit; Mujore e shkurtit dhe marsit; Mujore e prillit dhe majit; Mujore e qershorit dhe korrikut; libër në pergamenë me fjalë të shenjtorëve; Veprat e Apostujve; Mujore e qershorit në pergamenë; libër uratore; libri i (Shën) Andreas së Marrë (më Krishtin); dy Liturgji; libër i vogël në pergamenë; dhe një tjetër i vogël në letër; Panegjerik në letër; libri i Orëve; Anastasimatar; Triodi; Antologji; (libri i) Theologut; Shërbesa (libri) i Shërbesës (së Shën); të gjitha së bashku 28 (copë)".[895]

Lista e 28 librave përfshin një seri veprash liturgjike dhe kishtare, ndonëse përshkrimet e inventarit janë shpesh të shkurtra dhe nuk lejojnë gjithmonë identifikimin e sigurt të çdo kodiku. Për këtë arsye, identifikimi i secilit kodik është më problematik se në rastin e inventarit të mëparshëm të vitit 1399. Megjithatë, edhe në këto kushte, inventari lejon të dallohen disa tipare kryesore të bibliotekës së Shën Marinës. Së pari, koleksioni përmbante libra të nevojshëm për shërbesën e përditshme, për ciklin e vitit kishtar, për periudhat e veçanta liturgjike dhe për përkujtimet e shenjtorëve. Së dyti, ai përfshinte vepra me karakter hagjiografik, homiletik ose përkushtimor. Së treti, inventari dëshmon praninë e dy kategorive materiale të kodikëve, dorëshkrime në pergamenë dhe dorëshkrime në letër. Vetë përdorimi i këtyre diferencimeve terminologjike (δέβρενο, βομβύκινον) tregon se personi që ka shkruar shënimin kishte njohuri për dorëshkrimet dhe ishte në gjendje të dallonte lëndën ose tipologjinë materiale të kodikëve. Përmendja e një ungjilli të dekoruar tregon gjithashtu se biblioteka nuk përbëhej vetëm nga libra funksionalë për përdorim liturgjik, por ruante edhe objekte me vlerë të lartë materiale dhe simbolike[896].

Ky inventar nuk duhet parë i shkëputur. Ai lidhet me dy dëshmi të tjera për bibliotekat e Beratit, inventarin e vitit 1399 të manastirit të Shën Nikollës së Pendarkondive (Perondisë) pranë qytetit të Beratit[897] dhe shënimin e vitit 1356 në një diptik të manastirit të Shën Gjergjit në Kala[898]. Këto tri dëshmi së bashku tregojnë se në Berat dhe rrethinat e tij kishte të paktën tri biblioteka kishtare të rëndësishme, të lidhura me institucione të ndryshme. Numri i librave të përmendur në këto dëshmi arrin së paku në 75, pa përfshirë domosdoshmërish gjithë librat që mund të kenë ekzistuar

[895] Përkthimi në shqip yni.
[896] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Atsalos, "Termes byzantins relatifs à la décoration", 454-55.
[897] Shiko më sipër, nëntemën "Inventari i vitit 1399: natyra, data dhe përmbajtja" te nënkreu "Kodiku Additional 37007".
[898]. Shënimi i Diptikut, apo siç quhet ndryshe edhe Kronika e Skuripeqit, është botuar për herë të parë nga Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", shtojca 2, 437-556, 554-556. Më pas, është botuar nga Aleksudhi në dy artikuj të tij: Ἀλεξούδης, "Δύο σημειώματα", 275-279 dhe Ἀλεξούδης,"Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων" 21 (1901): [21.01.1901] 16. Shënimi përmendet, gjithashtu, i pjesshëm në shqip nga Sinani, *Kodikët e Shqipërisë*, 372, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse në shqip. Këtu autori herë gabimisht njëjtëson (fq. 372, shën. 280) dhe herë pasaktësisht tjetërson (fq. 130, 405) përmbajtjen e tij me të dy shënimeve të tjera që gjendet në Kodikun e Beratit nr. 27. Shih edhe Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 241-242, ku përkthimi shqip vjen jo besnik ndaj origjinalit.

në këto institucione[899].

Përpara inventarit, në pjesën e sipërme të fl. 1r, gjendet një shënim tjetër, i cili në studime të mëparshme është lidhur drejtpërdrejt me listën e librave të inventarit[900]. Mbi këtë bazë, përmbajtja e tij është interpretuar si dëshmi e një akti dorëzimi ose shitjeje dorëshkrimesh, sidomos për shkak të përmendjes së shumave monetare[901]. Megjithatë, një lexim më i kujdesshëm tregon se ky tekst nuk lidhet drejtpërdrejt me inventarin e librave, por duket se i referohet një marrëveshjeje mbi një truall ose hapësirë ndërtimi të lidhur me kishën e Shën Marinës. Për këtë arsye, shënimi duhet trajtuar si tekst i pavarur me karakter juridiko-kishtar dhe jo si hyrje, koment ose akt shoqërues i inventarit. Transkriptimi i Annaclara Cataldi Palau mbetet themelor, por vështirësitë paleografike, format gjuhësore jo të rregullta dhe disa lexime të pasigurta e bëjnë të nevojshëm rishqyrtimin e tij. Në vijim, transkriptimi risillet me korrigjime dhe plotësime[902].

Transkriptimi i shënimit është si vijon[903]:

> "[…] πρῶτ(ο)ς. τῶν ευρισκωμένων ει ἐκλισϋἀρχῆς εἰσ τῆς ἀγί(αν) μαρινὰν | τὼν πρῶτ(ον) εἳ κ(α)ταρθῆν ὀρθοσαμ(εν) τῶν μαϊστωραν. εἰσ τ(ῶν) σπιτϋωτ(ῶν) | πὸ. τὶς ἐκλϊσϊσί(ας. εἰσ ἄσπ(ρα) δ΄καὶ τὸν νικ(όλαον) τοῦ σκϊοΰτὶ . καὶ | αὐτ(ῶν) εἰσ ἄσπ(ρα) δ΄. | κατ(ά) νόπι(ων) καὶ καὶ τ(ὸν) κυρ(ιον) κωσταντιν(ων) τὸν σϋδερωφάϊν , καὶ ταιταιγί(ας) | του περιθορέβι καὶ δικ(ώς) . ξι(εν)οσ θεοδ(ωρ)ος του καλατερΐ καὶ οπιοσ τὸ ταράξϊ | να [ἔ]χι ἀντϊ δικῶν τὴν ἀγίαν μαρίναν(αν).καὶ ἐγρά(φ)η παρ εμου τοῦ ανα|ξίου στ(α)μ(ά)τ(η) του καλατερί(ου) του ευρισκωμένου κτίτωρῶς."

Në shqip, teksti mund të kuptohet kështu:

> "[…] i pari ndër kujdestarët kishtarë të Shën Marinës. Në fillim i dhamë mjeshtrit, arkitektit, 4 aspra për truallin e kishës, si edhe Nikolla Skiutit 4 aspra. Kjo u bë përpara zotit Kostandin Siderofai dhe [...], qoftë nëse bëhet fjalë për njeriun tim, qoftë për një të huaj. Unë, Theodhor Kalateri, shpall se kushdo që do

[899] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-68; Didier Lafleur, with the assistance of Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*, 43-45; Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", 554-56.
[900] Ky shënim është lidhur gabimisht me inventarin nga Annaclara Cataldi Palau, e cila e ka trajtuar si pjesë përbërëse të tij në studimin e saj mbi dorëshkrimin në Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 474-475.
[901] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 474-475.
[902] Falënderoj përzemërsisht prof. Agamemnon Tselikas për ndihmën e vyer në saktësimin e pjesëve problematike të transkriptimit të këtij shënimi.
[903] Tanskriptimi ynë nga origjinali Additional 37008, fl 1r. Krh.: Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 475.

> ta prishë këtë marrëveshje, le ta ketë Shën Marinën si kundërshtare. Ky shënim u shkrua prej meje, Stamat Kalaterit të padenjë, që jam ktitor."

Shënimi i kodikut Additional 37008 duhet lexuar, pra, si një akt i shkurtër juridiko-ekonomik, i pavarur nga inventari i librave të kishës së Shën Marinës, por i ruajtur në të njëjtin mjedis dorëshkrimor ku regjistroheshin kujtesa pronësie, dhurimi, ndërtimi dhe administrimi kishtar. Vetë prania e tij në një kodik ungjillor e afron me atë kategori shënimesh që konsiderohen si burime të dorës së parë për jetën ekonomike dhe shoqërore bizantine dhe pasbizantine. Këto shënime nuk kanë karakter thjesht libror, por ruajnë të dhëna për prona, pagesa, persona dhe institucione konkrete[904].

Përmbajtja e tekstit tregon një marrëveshje rreth truallit të kishës së Shën Marinës. Termat μαΐστορας (mjeshtër, arkitekt) dhe σπιτότοπος (truall) e vendosin shënimin në sferën praktike të ndërtimit dhe të administrimit të hapësirës kishtare. Përmendja e një pagese fillestare prej 4 asprash për mjeshtrin, domethënë arkitektin ose ndërtuesin, si edhe e një shume tjetër prej 4 asprash për Nikolla Skiutin, e bën këtë tekst një dëshmi për fazën paraprake të ngritjes, riparimit ose riorganizimit të një ndërtese lokale. Në këtë rast, akti i devotshmërisë merr formë të matshme ekonomike dhe lidhet me financim, truall, dëshmitarë dhe përgjegjësi konkrete. Në këtë kuptim, shënimi qëndron në vazhdën e dëshmive që Evangelatou-Notara i lidh me rolet e sponsorëve, ktitorëve, dhuruesve, ku nisma fetare shfaqet përmes financimit, pronës dhe kujtesës së emrave[905].

Vlera më e madhe e shënimit qëndron te vetëdeklarimi i Stamat Kalaterit si ktitor (κτήτορας). Ky përcaktim nuk është thjesht një formulë përunjësie, ndonëse ai e quan veten "i padenjë", por një pohim statusi dhe përgjegjësie. Stamati del si nismëtar, garant ose kujdestar moral i marrëveshjes. Klauzola sipas së cilës kushdo që do ta prishë marrëveshjen do të ketë kundërshtare Shën Marinën i jep aktit një fuqi të dyfishtë, juridike dhe sakrale. Shenjtorja bëhet mbrojtëse e kontratës, ndërsa shkelja e saj nuk trajtohet vetëm si konflikt ndërmjet njerëzve, por si cenim i pronës, i nderit dhe i autoritetit të Kishës.

Për këto arsye, shënimi ka një vlerë të shumëfishtë. Ai dëshmon organizimin e hershëm të një komuniteti kishtar përmes figurës së "Ekleziarkut"[906], kujdestarit të lidhur me kishën e Shën Marinës, ndërsa njëkohësisht ruan një mikrotopografi ekonomike të ndërtimit ose të administrimit kishtar, ku përmenden pagesa, truall, mjeshtër, dëshmitarë dhe familje lokale. Po aq e rëndësishme është edhe dëshmia se kodiku nuk funksiononte vetëm si libër liturgjik, por edhe si hapësirë arkivore, ku

---

[904] Florentia Evangelatou-Notara, *Σημειώματα ελληνικών κωδίκων ως πηγή διά την έρευναν του οικονομικού και κοινωνικού βίου του Βυζαντίου από του 9ου αιώνος μέχρι του έτους 1204* (Athinë: 1978), 1-5, 7-15..

[905] Florentia Evangelatou-Notara, *Χορηγοί, κτήτορες, δωρητές σε σημειώματα κωδίκων: Παλαιολόγειοι χρόνοι* (Athens, 2000), 13-14, 47-49, 99-132.

[906] Ekleziarku, në terminologjinë e ofiqeve bizantine, ishte funksionar përgjegjës për rendin e kishës, shërbimet dhe organizimin praktik-liturgjik të tempullit. Jean Darrouzès, *Recherches sur les offikia de l'Église byzantine* (Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1970), 135, 286-87, 291-92; shih edhe indeksin, 613.

fiksohej kujtesa e kishës, e pronës dhe e ktitorëve.

8. Berati në vitin 1413. Vazhdimësia kulturore në prag të rendit osman

Kodiku Additional 37008 i British Library është një ungjilltar, i shkruar në Berat më 1413 dhe i lidhur me mjedisin kishtar të kishës së Shën Marinës[907]. Shënimi kodikografik në fund të dorëshkrimit e vendos kopjimin e tij brenda një rrethi të qartë lokal, ku kopisti ishte Gjeorgj Sidherokastriti, ndërsa shpenzimet u mbuluan nga Niqifor Luvri dhe bashkëshortja e tij, Maria Qirikalena, të cilët përmenden si ktitorë të manastirit të Shën Marinës. Kjo do të thotë se kodiku nuk është thjesht objekt liturgjik, por dëshmi e një shoqërie urbane ku elitat vendore, institucionet kishtare dhe tradita shkrimore bizantine vijonin të funksiononin edhe në prag të ndryshimeve të mëdha politike të fillimshekullit XV.

Në fund të shek. XIV, Berati ishte një qendër e fortifikuar e Arbërisë jugore, me peshë politike, kishtare dhe kulturore më të madhe sesa një qytet thjesht provincial[908]. Pozita e tij në luginën e Osumit e lidhte qytetin me rrugët që shkonin drejt Myzeqesë, Vlorës, Korçës, Kosturit dhe hapësirave epirote, ndërsa kalaja shërbente si pikë sigurie për njerëzit, pasuritë dhe arkivat kishtare në kohë krize[909]. Pikërisht ky funksion mbrojtës i kalasë del qartë në dëshmitë e dorëshkrimeve beratase, ku librat trajtohen si pasuri shpirtërore, juridike dhe institucionale që duhen shpëtuar në rast rreziku[910].

Një precedent i rëndësishëm për këtë kulturë të ruajtjes është shënimi i vitit 1356, i njohur si kronika e Skuripekit[911], ku tregohet se gjatë plaçkitjes serbe të Beratit u shpëtuan njëzet e gjashtë libra nga manastiri i Shën Gjergjit në kalanë e qytetit. Ky episod, edhe pse i mëhershëm se koha e kodikut Additional 37008, ndihmon për të kuptuar mjedisin në të cilin u shkrua kodiku. Në Berat ekzistonte një ndërgjegje e fortë për vlerën e librit liturgjik dhe për nevojën e mbrojtjes së tij nëpërmjet bashkëpunimit midis klerikëve, laikëve dhe strukturave të kalasë[912]. Në këtë kuptim, historia e dorëshkrimeve beratase nuk mund të ndahet nga historia e rreziqeve ushtarake që

---

[907] *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum,* 279-280. Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 472-82; Rembeci, "Historical and cultural-literary aspects of Berat", 52-54.

[908] Meksi, Baçe dhe Riza, *Berati*, 43-81; Gjerak Karaiskaj, *5000 vjet fortifikime në Shqipëri* (Tiranë: Pegi, 2015), 124-28; Meksi, *Churches of Albania*, 207.

[909] Meksi, Baçe, and Riza, *Berati*, 43-81; Rëmbeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects," 50-51.

[910] Rëmbeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects," 50-57; Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", 554-56.

[911] Shënimi i Diptikut, apo siç quhet ndryshe edhe Kronika e Skuripeqit, është botuar për herë të parë nga Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat", shtojca 2, 554-56. Më pas është botuar nga Aleksudhi në dy artikuj të tij: Ἀλεξούδης, "Δύο σημειώματα," 275-79; dhe Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων," *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 21 (1901): 16. Shënimi përmendet, gjithashtu, i pjesshëm në shqip nga Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 372, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse në shqip. Këtu autori herë gabimisht njëjtëson (372n280) dhe herë pasaktësisht tjetërson (130, 405) përmbajtjen e tij me atë të dy shënimeve të tjera që gjenden në Kodikun e Beratit nr. 27. Shih edhe Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 241-42, ku përkthimi shqip nuk është besnik ndaj origjinalit.

[912] Rëmbeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects," 55-57; Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 241-46.

prekën qytetin gjatë shek. XIV-XV[913].

Dekadat e fundit të shek. XIV u karakterizuan nga shpërbërja e ekuilibrave politikë pas dobësimit të pushtetit serb dhe nga rivaliteti midis familjeve vendase, zotërimeve bregdetare dhe fuqive të jashtme[914]. Vdekja e Balshës II në betejën e Savrës, më 18 shtator 1385, kundër trupave osmane, u regjistrua në shënime historike të ruajtura në dorëshkrime të lidhura me Beratin. Kjo dëshmon se mjedisi kishtar i qytetit ndiqte dhe regjistronte ngjarjet politike të zonës më të gjerë[915]. Përmendja e Balshës si "zot" dhe, në një variant tjetër, si "dukë i Durrësit", tregon se kujtesa lokale ruante gjuhën politike të aristokracisë rajonale. Njëkohësisht, rënia e tij shihej si shenjë e hyrjes së një force të re në peizazhin ballkanik, osmanëve[916].

Në vitin 1399, inventari i lidhur me manastirin e Shën Nikollës në Perondi, pranë Beratit, jep dëshminë më të qartë për atmosferën e pasigurisë që parapriu shkrimin e kodikut Additional 37008[917].[13] Igumeni Daniel dorëzoi libra dhe sende të çmuara në duart e zotit të qytetit, Teodor Muzakës, që ato të ruheshin në kalanë e Beratit "nga frika e turqve". Prania e Teodor Muzakës në këtë dokument dëshmon se në fund të shek. XIV Berati kishte ende një pushtet lokal funksional, të aftë të ndërhynte në mbrojtjen e institucioneve kishtare[918].

Në fillim të shek. XV, ky pushtet lokal vepronte brenda një fushe diplomatike të ndërlikuar, ku Venediku, Raguza, Topiajt, Muzakajt, Kastriotët dhe zotër të tjerë arbërorë ndërmjetësonin, negocionin dhe kërkonin garanci për paqe ose për lirimin e robërve[919]. Përfshirja e figurave të lidhura me Beratin dhe me zonën muzakase në dokumente të viteve 1408-1412 tregon se qyteti nuk ishte i izoluar, por pjesë e një rrjeti politik ku kufijtë midis aleancës, rivalitetit dhe varësisë ndryshonin shpejt[920]. Kjo situatë shpjegon edhe arsyen pse institucionet kishtare kërkonin garanci materiale. Pasuritë e tyre, përfshirë librat, mund të rrezikoheshin nga lufta, nga ndryshimi i

---

[913] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 241-46, 301-64; Rëmbeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects," 48-51.

[914] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 301-64; Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 470-71.

[915] Coxe, *Catalogus codicum mss.*, 4-7; Λάμπρος, "Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη," 145; Rëmbeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects," 46-47.

[916] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 486-90; Rëmbeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects," 46-47; Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 312-13.

[917] Ἀλεξούδης, "Ἐπιγραφαὶ τῆς ἐν Ἠπείρῳ Ἀπολλωνίας," *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, Παράρτημα τοῦ ΙΖ΄ τόμου (1886): 182-87; Rëmbeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects," 48-51.

[918] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 349-52; Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 470-71.

[919] Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, vol. 2 (Paris: Ernest Leroux, 1899), 133-34; Giuseppe Valentini, ed., *Acta Albaniae Veneta*, vol. 7 (Palermo: Centro Internazionale di Studi Albanesi, 1967), 73, no. 1822; Alain Ducellier, *L'Albanie entre Byzance et Venise, Xe-XVe siècles* (London: Variorum, 1987), VII, 125; Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 470-71; *Commemoriali*, III, 331, no. 75; Giuseppe Valentini, ed., *Acta Albaniae Veneta*, vol. 5 (Palermo: Centro Internazionale di Studi Albanesi, 1967), 141, no. 1351; Iorga, *Notes et extraits*, 2:133-34.

[920] Valentini, *Acta Albaniae Veneta*, 5:137, no. 1351; Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 360; Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 470-71.

pushtetit ose nga vendosja e tributeve ndaj zotërve lokalë[921].

Viti 1413, kur u shkrua kodiku Additional 37008, përkon me fundin e luftës civile osmane pas disfatës së Bajazitit I në Ankara më 1402 dhe me konsolidimin e autoritetit të Mehmedit I[922]. Kjo nuk do të thoshte ende zhdukjen e plotë të autonomive vendore, por nënkuptonte se hapësira politike ku vepronin zotërit e Arbërisë jugore po ngushtohej[923]. Brenda pak dekadash, Berati del në regjistrat osmanë si pjesë e sistemit administrativ të Sanxhakut të Arvanidit, ku "Vilayet-i Belgrad" përbënte një njësi të regjistruar në defterin e viteve 1431-1432[924]. Prandaj, dorëshkrimi Additional 37008 duhet parë si produkt i një momenti kalimtar. Rendi lokal dhe kishtar ende krijonte libra, ndërsa horizonti osman tashmë po riorganizonte strukturat politike dhe fiskale të rajonit[925].

Po në këtë horizont historik duhet vendosur edhe rasti i kodikut të Beratit nr. 52, i cili dëshmon vazhdimësinë e patronazhit laik dhe kishtar në qytetin e Bellagradës. Sipas shënimit kodikografik[926], dorëshkrimi u përfundua në muajin janar, me shpenzimet e të nderuarit kyr Leos, *nomikos*[927] i qytetit të Bellagradës (Beratit), i cili e vendosi atë në manastirin e Shën Dhimitrit Mirovlitit, të ngritur prej tij nga themelet. Shënimi e daton dorëshkrimin në vitin 6937 të erës bizantine, indiktioni i pestë, që i

---

[921] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 349-52; Rëmbeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects," 48-51.

[922] Dimitris J. Kastritsis, *The Sons of Bayezid: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413* (Leiden: Brill, 2007), 1-7, 197-205; Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481* (Istanbul: Isis Press, 1990), 55-72; Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, 179-81; Giuseppe Schirò, ed., *Cronaca dei Tocco di Cefalonia* (Rome, 1975), 64, 135-36; *Chronicle of the Tocco Family*, VI, cc. 19-20.

[923] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 301-64; Ducellier, *L'Albanie entre Byzance et Venise*, VII, 125-26; Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, 180-81; Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 1: nr. 72a/18, 91/7, 97/3; Peter Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, vëll. 2, *Historischer Kommentar* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1977), 401, 412; D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, 342-47.

[924] Halil İnalcık, ed., *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954; 2nd ed., 1987), 55-76; Oğuzhan Durmuş and Rijetë Sımıtçıu, "Arnavutluk Berat Vilâyeti'nde Yer Adları (Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid'e Göre)," *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 5, no. 1 (2016): 91-102. *Regjistri i Sanxhakut të Arvanidit i vitit 1431*. Red. Eduart Caka. Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë, 2017, 8b-9a.

[925] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 349-64; İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, 55-76.

[926] AQSh, F. 488, D. 52. Shënimi kodikografik i kodikut të Beratit nr. 52 botohet këtu për herë të parë i transkriptuar i plotë dhe i përkthyer në shqip nga ne.

> + Ἐτελειώθη ὁ παρὼν μὴν ἰαννουάρ(ι)ο(ς) δῖ εξόδου τοῦ τε ἐντϊμωτ(α)του κ(υροῦ) | λέου καὶ νομικοῦ πόλεως βελλαγράδων [..] ὃν ἔθέσω ἐν τῇ | μονῇ τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μ(εγα)λ(ο)μάρτυρος δημητρίου τοῦ μυροβλύ|του, ὃν ἀνήγειρεν ἐκ βάθρου ἐν τῇ πόλει βελλαγράδων ἔνεκεν | ψυχικῆς σ(ωτη)ρίας καὶ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν αὐτοῦ καὶ εἰς μνημόσυνον | τῶν προαπελθόντων γονέων αὐτοῦ. ἐγράφει τοῦ ἔτους ϛϡλζ´ ἰνδ. ε´.
>
> Τοὺς ψάλλοντας καὶ γράψαντας Χ(ριστ)έ μου σῶσον.
>
> (+ U përfundua kjo mujore e janarit, me shpenzimet e të nderuarit kyr Leos, nomikos i qytetit të Bellagradës, të cilin e vendosi në manastirin e martirit të madh, të shenjtë e të lavdishëm Shën Dhimitër Mirovlitit, të cilin e ngriti nga themelet në qytetin e Bellagradës, për shpëtimin e shpirtit dhe faljen e mëkateve të tij, si edhe për përkujtimin e prindërve të tij të ndjerë. U shkrua në vitin 6937, indiktioni i pestë.
>
> Krishti im, shpëtoji ata që psalin dhe ata që shkruajnë.)

[927] Darrouzès, *Recherches sur les offikia*, 119-20, 258, 381.

përgjigjet viteve 1428/1429[928]. Ky rast tregon se edhe pas kodikut Additional 37008, në Berat vijonte prodhimi dhe dhurimi i librave kishtarë, i lidhur ngushtë me elitën vendore, me funksionarë të qytetit dhe me institucionet monastike.

Nga pikëpamja kulturore, kodiku dëshmon vazhdimësinë e një tradite të fortë bizantino-ortodokse në Berat[929]. Inventari në fletën 1r të dorëshkrimit rendit njëzet e tetë libra të kishës së Shën Marinës. Kjo listë tregon se komuniteti kishte një bibliotekë funksionale për ciklin liturgjik vjetor dhe se kopjimi i kodikut Additional 37008 ishte pjesë e një ekosistemi libror më të gjerë, jo një akt i izoluar[930]. Përdorimi i letrës italiane dhe prania e filigranëve perëndimorë tregojnë gjithashtu se kultura librore e Beratit ishte e lidhur me qarkullimin adriatik të materialeve, edhe pse gjuha, riti dhe modeli i librit mbeteshin bizantinë[931].

Në këtë sfond, shkrimi i kodikut Additional 37008 më 1413 merr kuptim të veçantë historik. Ai dëshmon se, përpara integrimit më të plotë osman, Berati ruante një elitë porositëse, kopistë të aftë, manastire me kapital simbolik dhe biblioteka aktive. Qyteti shfaqet si një hapësirë ku pasiguria ushtarake nuk e ndërpreu menjëherë jetën kulturore, por e bëri atë më të vetëdijshme për ruajtjen, inventarizimin dhe mbrojtjen e librit[932]. Prandaj, kodiku nuk duhet lexuar vetëm si dorëshkrim liturgjik i datuar, por si dëshmi e një Berati në kufirin midis botës së vonë bizantino-ballkanike dhe rendit të ri osman.[30]

3.7. Nga dorëshkrimi individual tek ekosistemi libror i Beratit

1. Inventarët, burimet dhe kuadri bizantin i traditës bibliotekare

Tradita bibliotekare e Beratit në shek. XIV-XV duhet kuptuar si një dukuri e përbërë. Ajo nuk përfaqëson thjesht grumbullimin e dorëshkrimeve të ruajtura në kisha e manastire, por një sistem lokal të prodhimit, dhurimit, inventarizimit, mbrojtjes dhe përdorimit të librit. Materialet e bashkëngjitura e vendosin këtë traditë në një horizont më të gjerë bizantin, ku biblioteka monastike zakonisht dëshmohet në mënyrë të pjesshme, përmes listave, inventarëve, shënimeve kodikografike dhe regjistrave të thesareve kishtare. Pikërisht kjo natyrë fragmentare e burimeve e bën rastin e Beratit të veçantë. Në një hapësirë të kufizuar urbane dhe rrethurbane dalin në pah, së paku, tri bërthama bibliotekash të lidhura me institucione kishtare dhe manastire, me ktitorë,

[928] Për një përpjekje të pasaktë për përdorimin e të dhënave të këtij shënimi, shih Sinani, *Kodikët e Shqipërisë*, 150-51.
[929] Rëmbeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects," 52-57; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 472-82.
[930] Rëmbeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects," 54-58; Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 1: 666.
[931] *Catalogue of Additions*, 279-280; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476-77; Rëmbeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects," 52-53.
[932] Rëmbeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects," 48-57; Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 241-46, 349-52.

klerikë, kopistë, mbrojtës laikë dhe me rreziqe konkrete ushtarake[933].

Për të kuptuar peshën e këtij rasti duhet nisur nga një parim metodologjik. Inventarët bizantinë të librave nuk janë të shumtë dhe shpesh nuk tregojnë gjithë pasurinë reale të një biblioteke. Nganjëherë regjistrojnë vetëm librat liturgjikë, sepse këta përfshiheshin në thesarin e kishës; herë tjetër ruajnë vetëm sendet e çmuara, të shoqëruara me ikona, veshje liturgjike, enë të shenjta ose dokumente pronësore. Prandaj një numër i dhënë në një inventar nuk është domosdoshmërish shifra e të gjitha librave që qarkullonin në një komunitet, por vetëm ajo pjesë që autoriteti i kohës e pa të nevojshme të regjistronte, të siguronte ose të përmendte[934].

Nga kjo pikëpamje, shifra prej 75 vëllimesh që del nga bashkimi i tre dëshmive të Beratit nuk duhet lexuar si kufiri i sipërm i kulturës së librit në qytet; ajo është një minimum i dokumentuar, i cili nënkupton edhe libra të tjerë, të përdorur në qeli, në altar, në shkollim, në këndim dhe në lexim privat. Pra, dëshmitë e ruajtura nuk japin domosdoshmërish pamjen e plotë të një realiteti bibliotekar, por një prerje të tij, të kushtëzuar nga qëllimi i regjistrimit, nga rrethanat historike dhe nga mënyra se si komunitetet kishtare e konceptonin librin si pasuri shpirtërore dhe institucionale.

Ky lexim bëhet edhe më i qartë kur rasti i Beratit vendoset brenda kontekstit më të gjerë bizantin, ku lista e librave kishte funksion jo vetëm administrativ, por edhe juridik e moral. Në traditën monastike, libri përfshihej mes pasurive të shenjta dhe, si i tillë, nuk duhej të tjetërsohej pa arsye të fortë. Rregullat monastike të shek. XI e pasuan këtë parim duke shpallur librat, ikonat, enët dhe pëlhurat liturgjike si pasuri të patjetërsueshme; edhe kur një zjarr, një tërmet ose një sulm e bënte të domosdoshme lëvizjen ose shitjen e sendeve, veprimi duhej të kryhej publikisht, me inventarin në mes dhe me nënshkrimet e përgjegjësve[935].

Të njëjtën logjikë dëshmon edhe inventari i vitit 1449 i manastirit të Eleousa-s në Stumnicë. Ky dokument e hap regjistrimin me arsyetime kanonike kundër sakrilegjit dhe më pas rendit ikona, libra, pëlhura, kandila, dokumente dhe borxhe. Në këtë mënyrë, inventari nuk shërben thjesht për të evidentuar pasurinë e manastirit, por funksionon si mekanizëm përgjegjësie ndaj komunitetit dhe ndaj autoritetit kishtar[936]. Brenda këtij kuadri duhet lexuar edhe rasti i Beratit, ku inventarët dhe shënimet nuk janë regjistrime neutrale, por akte që lidhen me pronësinë, kujtesën, mbrojtjen dhe

---

[933] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Peter Schreiner, "Sorge um Handschriften: Zwei wenig bekannte Nachrichten zur serbischen Kultur im 14. Jahrhundert," *Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines* 41 (2004): 353-60; Bompaire, "Les catalogues de livres-manuscrits," 59-82.

[934] Otto Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien* (Munich, 1955), 5-6, 10-14; Nigel G. Wilson, "The Libraries of the Byzantine World," *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 8, nr. 1 (1967): 53-80, veçanërisht 53-55, 70-72.

[935] Paul Gautier, "Le typikon de la Théotokos Évergétis," *Revue des études byzantines* 40 (1982): 5-101; English trans. in *Byzantine Monastic Foundation Documents*, ed. John Thomas and Angela Constantinides Hero, vol. 1 (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 2000), 454-506, veçanërisht 488-89.

[936] "Eleousa Inv.: Inventory of the Monastery of the Mother of God Eleousa in Stroumitza," në *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, red. John Thomas dhe Angela Constantinides Hero, me ndihmën e Giles Constable, vëll. 1, Dumbarton Oaks Studies 35 (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2000), 1667-1678, kryesisht 1667-1670.

vazhdimësinë institucionale të librit.

2. Tri bërthamat bibliotekare të Beratit: Shën Gjergji, Shën Nikolla dhe Shën Marina

Në Berat, funksioni mbrojtës i inventarizimit dhe i kujdesit ndaj librit merr një formë veçanërisht të dukshme, sepse dorëshkrimet nuk paraqiten vetëm si pajisje të kultit, por edhe si pasuri të shenjta që duhen ruajtur në rrethana rreziku. Kjo e vendos rastin e Beratit në vijimësi të drejtpërdrejtë me kuadrin bizantin të përmendur më sipër, ku libri nuk ishte thjesht objekt përdorimi liturgjik, por pjesë e kujtesës, e pronës dhe e përgjegjësisë institucionale të komunitetit kishtar. Brenda këtij horizonti duhen lexuar tri bërthamat kryesore bibliotekare që dëshmohen në qytet dhe në rrethinat e tij, të lidhura përkatësisht me manastirin e Shën Gjergjit, manastirin e Shën Nikollës së Pentarkondive (Perondisë) dhe kishën e Shën Marinës.

Dëshmia më dramatike lidhet me "Diptikun"[937] e manastirit të Shën Gjergjit, të shkruar më 1356, i cili përshkruan një moment krize gjatë plaçkitjes së qytetit nga forcat serbe dhe largimit të banorëve. Në këtë rrethanë, një laik me emrin Skuripeqi dhe hieromonaku Theodhuli ndërmorën shpëtimin e një grupi librash të zgjedhur, gjithsej 26 vëllime, duke i bartur drejt kullës së kalasë. Rëndësia e kësaj dëshmie qëndron në mënyrën konkrete me të cilën përshkruhet veprimi. Teksti nuk përdor gjuhën abstrakte të bibliotekës, por atë të shpëtimit fizik. Librat mbarten në shpinë dhe në duar, vendosen në kullë, mbyllen aty për t'u ruajtur dhe personat që morën përsipër këtë barrë përmenden me bekim[938]

Shënimi dhe përshkrimi i 26 kodikëve të shpëtuar paraqitet si vijon[939]:

Πατέρες ἅγιοι, οὗτος ὁ Σκουριπέκης ἐχάρισε τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Θεολόγου καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου βιβλία κς΄ τὰ διαλεκτὰ καὶ τὰ κριτώτερα, ὅταν ἐκούρσεψαν οἱ Σέρβοι τὰ Βελάγραδα ἠνέταζαν, ἐκρεμνοῦσαν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τὰς ρύμνας ἀπέσω εἰς τὸ Κάστρον. Ὁ παπᾶς Θεόδουλος δὲ ἐκεῖνος	*Etër të shenjtë, ky Skuripeqi i fali manastirit të Theologut të madh dhe [manastirit] së Shën Gjergjit 26 libra, nga më të zgjedhurit dhe më të rëndësishmit. Kur serbët plaçkitën Beratin, ngrinin gjithçka përpjetë; varnin majtas e djathtas rrugëve jashtë Kalasë, papa Theodhuli, që shërbente*

[937]. Shënimi i Diptikut, apo siç quhet ndryshe edhe Kronika e Skuripeqit, është botuar për herë të parë nga *Batiffol, "Les manuscrits grecs de Bérat",* 437-556, shtojca 2, 554-56. Më pas është botuar nga Aleksudhi në dy artikuj të tij: Ἀλεξούδης, "Δύο σημειώματα," 275-79; dhe Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων," *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 21 (1901): 16. Shënimi përmendet, gjithashtu, i pjesshëm në shqip nga Sinani, *Kodikët e Shqipërisë*, 372, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse në shqip. Këtu autori herë gabimisht njëjtëson (372n280) dhe herë pasaktësisht tjetërson (130, 405) përmbajtjen e tij me atë të dy shënimeve të tjera që gjenden në Kodikun e Beratit nr. 27. Shih edhe Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 241-42, ku përkthimi shqip nuk është besnik ndaj origjinalit.

[938] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Schreiner, "Sorge um Handschriften," 356-60.

[939] Shënimi risillet këtu nga Ἀλεξούδης, "Δύο σημειώματα", 275-279, me përmirësime në përkthimin shqip.

θαρρῶντας εἰς μικρὰν ἐνόραν ἐπαρακάλεσεν τὸν τοιοῦτον καὶ ἀπῆγε τον ἕως τὸν Πῦργον εἰς τὴν μεγάλην πόρταν τοῦ Κάστρου καὶ ἀπογλύτωσαν τὰ τοιαῦτα κς΄ βιβλία καὶ ἐκουβάλησάν τα ἔσω εἰς τὸν Κουλὰν εἰς δ᾽ φορὰς ὁ ἱερομόναχος ἐκεῖνος εἰς τὸν ὦμον του καὶ εἰς τὰς χεῖρας του ἀπὸ β΄. Οἱ σύντροφοί του δὲ ἐκούρσεβαν καὶ ἀδιαφοροῦσαν... ἐν τῷ ¸ ςωξδ΄ ἔτει (= 1356) ... .

në një famulli të vogël, iu lut atij [Skuripeqit] dhe e çoi deri tek kulla [që ndodhet] tek porta e madhe e Kalasë. Dhe i shpëtuan këta 26 libra dhe i mbajtën ngarkuar në pjesën e brendshme të kullës, duke bërë 4 rrugë vetë hieromonaku edhe Skuripeqi, duke mbajtur në shpinë dhe në duar nga dy libra. Kurse shokët e tij plaçkitnin dhe rrinin indiferentë. Vëllezërit e hieromonakut u larguan, sikundër edhe gjithë banorët e Kalasë. ... [Kjo ndodhi] në vitin 6864 [1356]. […]

Më pas, vijon përshkrimi i 26 dorëshkrimeve:

Εἰσὶ δὲ τὰ βιβλία τὰ ὁποῖα ἀπεγλύτωσεν ὁ αὐτὸς Σκπουριπέκης τόν Ἱερομόναχον Θεόδουλον ἐν πρώτοις οἱ ἑξαήμεροι οἱ β΄ ... [μηναῖα] κομμάτια ζ΄. ἤτοι Σεπτέμβριος, Ὀκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος, Ἰανουάριος, καὶ ἄλλον κομμάτι Ἀνουάριον καὶ τὸ Καλοκαιρινόν. Συναξάρια βιβλία γ΄. Θεολόγον. Στιχηράρην τὸ διπλοτονισμένον καὶ ἄλλον ἓν παλαιόν. Ἀπόστολος καὶ Πραξαπόστολος. Τριώδιον. Προφήτας. Ὀκτώηχος. Ἁγιογεωργικὸν τὸ Ρωμαϊκόν ... Μηναῖα κομμάτια ε΄. ἤτοι Αὔγουστος Σεπτέμβριος, Ὀκτώβριος Ἀνουάριος, Φεβρουάριος τὰ καλλίτερα. Τὸ Ψαλτήριον τοῦ κτήτορος μὲ τὴν χρυσογραμμίαν. Τὸ σεντοκόπουλον μὲ τὰ δικαιώματα εὑρί- σκονται ἐσήκωσεν ὁ παπ Θεόδουλος ἐπὶ τοὺς Σέρβους. Τετραευάγγελον Βουλγαρίας. Τετραευάγγελον τὸ οἰκειόχειρον τοῦ Χρυσοστόμου ἀσημόγραφον. Τὸν Πραξαπόστολον τὸν Πολίτικον. Ἁγιογεωργικόν. Ἐξαγόρασεν τὸ μέγαν Εὐαγγέλιον... .

Librat, pra, që shpëtoi Skuripeqi dhe hieromonak Theodhuli ishin në fillim dy <libra të> Heksamerëve; gjashtë libra të Mujores, d.m.th. shtatorin, tetorin, nëntorin, dhjetorin, janarin dhe një libër tjetër, janarin, dhe librin e verës; tre libra Sinaksarë; libri i Theologut [ungjillit sipas Shën Joan Theologut ose Libri i Apokalipsit]; libri i Stihirarit, me dy tone dhe një tjetër i vjetër; libri i Apostullit dhe libri i Veprave të Apostujve; libri i Triodit; libri i Profetëve; libri i Tetëtingullshit; libri me Jetëshkrimin e Shën Gjergjit në latinisht; [i padeshifruar] pesë libra të Mujoreve, d.m.th. më të përzgjedhurit: gushti, shtatori, tetori, janari, shkurti; libri i Psaltirit të ktitorit me germa të arta; sënduku i vogël me të drejtat (dokumente) që gjendeshin në të, të cilin e ngriti papa Theodhuli në kohën e Serbëve; libri i Katërungjillëshit në bullgarisht; libri i Katërungjillëshit, i shkruar në argjend me dorën e Shën Joan Gojartit; libri i Veprave të Apostujve nga Kostandinopoja; libri me Jetëshkrimin e Shën Gjergjit; Bleu

Konteksti historik i këtij shënimi është trajtuar disa herë në literaturë, duke nisur nga Konstantin Jireček, i cili ishte ndër të parët që e përdori tekstin për rindërtimin e ngjarjeve të kohës[940]. Megjithatë, pa nënvleftësuar rëndësinë e tij për historinë politike dhe ushtarake të Beratit, vlera e këtij dokumenti del edhe më qartë në planin kulturor. Ai dëshmon, me një gjuhë të drejtpërdrejtë dhe konkrete, shqetësimin e bashkësisë vendase për ruajtjen e të mirave intelektuale dhe shpirtërore në një moment rreziku. Njëkohësisht, shënimi nxjerr në pah angazhimin e përbashkët të laikëve dhe klerikëve për mbrojtjen e librave. Pa ndërhyrjen e personave të përmendur në tekst, ky dorëshkrim dhe një pjesë e rëndësishme e fondit libror të manastirit do të mund të kishin humbur.

Këtë kuptim kulturor e përforcon edhe lista e librave që shoqëron episodin e shpëtimit. Ajo përmend Heksameronë, Mujore, Sinaksarë, librin e Joan Theologut, Stihirarë, Apostullin, Veprat e Apostujve, Triodin, Profetët, Oktoikun, Jetëshkrimi i Shën Gjergjin, Psaltirin e ktitorit me shkrim të artë, dokumente të ruajtura në një sënduk, Katërungjillëshin në bullgarisht, një Katërungjillësh të shkruar me argjend, një Veprat e Apostujve nga Kostandinopoja dhe ungjillin e madh. Përbërja e këtij fondi tregon se biblioteka nuk ishte e varfër dhe nuk kufizohej vetëm në librat e domosdoshëm të altarit. Ajo bashkonte libra të shërbesës së përditshme me tekste patristike, hagjiografike dhe muzikore, si edhe me dokumente juridike dhe dorëshkrime me vlerë të veçantë materiale. Përmendja e shkrimit me ar dhe argjend, së bashku me prejardhjen kostandinopolitane të njërit prej dorëshkrimeve, dëshmon një vetëdije të qartë për vlerën estetike, ekonomike dhe simbolike të librit në mjedisin kishtar të Beratit.

Në këtë dëshmi shfaqet edhe njoftimi i hershëm për kodikun e purpurt Beratinus 1. Vlera e këtij lajmi nuk qëndron vetëm te identifikimi i një dorëshkrimi të famshëm, por te mënyra si ky dorëshkrim hyn në kujtesën lokale. Ai nuk është objekt muzeal, por libër i rrezikuar, i shpëtuar në një moment dhune. Kështu tradita bibliotekare e Beratit lidhet drejtpërdrejt me etikën e ruajtjes. Në vend që libri të mbetet vetëm dëshmi e leximit liturgjik, ai bëhet objekt kujdesi social. Ky kujdes ndërtohet nga bashkëpunimi midis klerikut dhe laikut, midis manastirit dhe kalasë, midis trupit që bart librat dhe institucionit që i mban në kujtesë[941].

Pas kësaj dëshmie të parë, e cila e paraqet librin në rrethanë rreziku dhe shpëtimi, dëshmia e dytë e rëndësishme na çon drejt një forme tjetër të ruajtjes, asaj të inventarit të rregullt monastik. Ajo lidhet me inventarin e vitit 1399, të hartuar nga igumeni Daniel, për pasuritë e manastirit të Shën Nikollës së Pentarkondive pranë Beratit[942].

---

[940] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 242-46, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse.

[941] Schreiner, "Sorge um Handschriften," 359-60; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67.

[942] Për inventarin shih më poshtë nënkreun "Inventari i vitit 1399: natyra, data dhe përmbajtja." Një propozim i hershëm për leximin e datës si 1442 gjendet te Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων," *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 21 (1901): 71. Këtë datim të gabuar e ndjek edhe Bompaire, "Les catalogues de livres-manuscrits," 73-74, no. 33, n. 48. Shih gjithashtu, Rembeci, "Historical and Cultural-Literary

Lista përmend rreth 20 libra dhe dëshmon një profil të ngjashëm me fondin e manastirit të Shën Gjergjit. Edhe këtu mbizotëron letërsia fetare, por përbërja e saj nuk tregon varfëri intelektuale. Në këtë fond gjenden Heksameronë, dy kopje të ungjijve sipas Joan Theologut, librat e Efremit, Anastasit dhe Antiokut, nomokanoni i Joan Zonarasë, një libër juridik dhe krisobula. Prania e librit juridik dhe e krisobulave është domethënëse, sepse e lidh bibliotekën kishtare me arkivin dhe me regjimin e të drejtave. Kisha nuk ruante vetëm tekste për këndim e predikim; ajo ruante edhe dokumente që themelonin pronën, kujtesën institucionale dhe vazhdimësinë juridike të komunitetit.

Kjo bashkëjetesë e librit liturgjik me dokumentin juridik nuk është e rastësishme. Në inventarët bizantinë, librat shpesh shoqërohen me të drejta, akte, krisobula dhe regjistra, sepse biblioteka monastike ishte edhe vend i administrimit të kujtesës pronësore. Inventari i vitit 1449 në Strumicë, për shembull, pas listës së librave rendit tituj pronësie, akte transferimi, memoranda dhe krisobula, të cilat përbënin cartularium-in e manastirit[943]. Në Berat, prania e dokumenteve në një sënduk të vogël dhe e krisobulave pranë librave tregon se kishat lokale vepronin brenda të njëjtës logjikë, ku libri nuk ndahej nga e drejta, ndërsa e drejta nuk ndahej nga shenjtëria institucionale.

Krahas dy bërthamave të para, që lidhen përkatësisht me shpëtimin e librave dhe me inventarizimin e pasurisë monastike, një vend të veçantë zë edhe bërthama e tretë, e lidhur me kishën e Shën Marinës. Kjo dëshmi është e rëndësishme, sepse nuk flet vetëm për ruajtjen e një fondi të trashëguar, por edhe për prodhimin e ri dorëshkrimor në Berat në fillim të shek. XV. Në një Ungjilltar të vitit 1413, të shkruar në letër perëndimore të prodhimit italian, një shënim kodikografik në fletët 397r-v dëshmon se dorëshkrimi u kopjua në qytetin e Beratit nga Gjeorgj Sidherokastriti, me shpenzimet e Niqifor Luvrit dhe bashkëshortes së tij, Maria Qirikalena. Të dy shfaqen si ktitorë të manastirit të Shën Marinës, ku me gjasë u dhurua edhe dorëshkrimi[944]. Ky fakt është i çmuar për historinë e librit në Berat. Ai tregon jo vetëm për ruajtje të kodikëve të vjetër, por edhe prodhim të ri dorëshkrimor në fillim të shek. XV, me mbështetje të elitës lokale dhe me një kopist të identifikueshëm. Fleta 1r e të njëjtit dorëshkrim ruan një inventar të Shën Marinës me 28 kodikë. Para listës gjendet një shënim për gjetjen e disa librave në kishë dhe për dorëzimin ose blerjen e tyre; pas kësaj vjen mallkimi kundër atyre që do t'i dëmtonin ose tjetërsonin, pastaj nënshkrimi i Stamatit, "i padenjë", nga Galata ose Kalata, zotërues i dorëshkrimeve[945]. Kjo strukturë është veçanërisht e

---

Aspects of Berat," 43-67; Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 69; *Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum,* 279-80; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 472-82; Marie Vogel and Viktor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* (Leipzig: O. Harrassowitz, 1909), 84; Ernst Gamillscheg, Dieter Harlfinger, and Herbert Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, vol. 3/1A (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981), 61, no. 70; Erich Trapp et al., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, nos. 15053, 14007.

[943] "Eleousa Inv.," 1667-68, 1672-74.

[944] Për kodikun, shih këtu nënkreun "3.6. Prodhimi i librit në Berat në fillim të shek. XV: Additional 37008."

[945] Për inventarin e kishës së Shën Marinës në Berat, shih këtu nënkreun " 3.6. Prodhimi i librit në Berat në fillim të shek. XV: Additional 37008". Shih, po ashtu, Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, "Επιγραφαί," 186-87; Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις," 352-69, veçanërisht 357-59; Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας

rëndësishme, sepse tregon mënyrën se si libri vendosej brenda një rendi institucional dhe shpirtëror. Ai regjistrohej, pronësia e tij përcaktohej, mundësia e humbjes ose e përvetësimit parashikohej, ndërsa sanksioni shpirtëror shpallej si mjet mbrojtjeje. Në këtë mënyrë, një shënim që në dukje mund të lexohet si bibliografi e thjeshtë merr funksionin e një akti ruajtjeje. Ai dëshmon përgjegjësinë e atyre që e hartuan dhe, njëkohësisht, e bën komunitetin pjesëmarrës dhe dëshmitar të mbrojtjes së librit.

Përmbajtja e inventarit të Shën Marinës e plotëson këtë pamje. Lista rendit Paraklitikun në dy copë, një ungjill të dekoruar, Pesëdhjetoren, Triodin, Apostullin, Mujore për muajt nga gushti deri në korrik, një libër pergamene me fjalë shenjtorësh, Veprat e Apostujve, një Mujore të qershorit në pergamenë, libër uratore, librin e Andreas së Marrë më Krishtin, dy Liturgji, libra të vegjël në pergamenë e në letër, Panegjirikun, librin e Orëve, Librin e Prehjes, një Triod tjetër, Antologjinë, librin e Theologut dhe librin e Shërbesave. Edhe pse përshkrimet janë të shkurtra dhe identifikimi i çdo kodiku mbetet i vështirë, dallohen qartë dy kategori materiale: pergamena dhe letra. Kjo tregon një fond të formuar në kohë të ndryshme, ku kodikët më të vjetër bashkëjetonin me prodhime të reja në letër.

Të marra së bashku, këto tri dëshmi krijojnë një pamje të ndërthurur të traditës bibliotekare të Beratit. Shën Gjergji dëshmon bibliotekën në çast rreziku, kur libri shpëtohet fizikisht dhe bëhet pjesë e kujtesës së komunitetit. Shën Nikolla dëshmon bibliotekën si hapësirë të lidhur me inventarin, pronën, të drejtën dhe vazhdimësinë juridike të manastirit. Shën Marina dëshmon një mjedis ku libri jo vetëm ruhet, por edhe prodhohet, dhurohet, regjistrohet dhe mbrohet me sanksione shpirtërore. Kështu, në Berat, libri shfaqet njëkohësisht si objekt liturgjik, pasuri materiale, dëshmi juridike, kujtesë institucionale dhe shenjë e identitetit kulturor bizantin të qytetit.

3. Profili material, përmbajtës dhe funksional i bibliotekave beratase

Pas shqyrtimit të tri bërthamave bibliotekare të Beratit, Shën Gjergjit, Shën Nikollës dhe Shën Marinës, bëhet e mundur të rindërtohet më qartë profili material, përmbajtës dhe funksional i këtyre fondeve. Ato nuk përfaqësonin koleksione të rastësishme librash, por një traditë të organizuar rreth jetës liturgjike, kujtesës institucionale, arsimit klerikal, patronazhit lokal dhe qarkullimit më të gjerë kulturor bizantin e mesdhetar.

Nga pikëpamja materiale, fondet beratase dëshmojnë bashkëjetesën e pergamenës me letrën. Inventari i Shën Marinës përmend libra në të dyja këto materiale, ndërsa Ungjilltari i vitit 1413 është shkruar në letër perëndimore me filigrane italiane. Kjo dëshmon lidhjet materiale të Beratit me tregun mesdhetar të shkrimit. Megjithatë, përmbajtja e dorëshkrimit mbetet e lidhur ngushtë me ritin bizantin. Kjo ndërthurje dëshmon karakterin kufitar të qytetit në planin kulturor. Materiali i shkrimit mund të vinte nga Italia, kopjimi kryhej në Berat, gjuha dhe riti i përkisnin traditës bizantine, ndërsa patronazhi sigurohej nga elita lokale. Në këtë kuptim, biblioteka beratase nuk

---

Βελεγράδων," *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (1900): 544-45; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 474-75.

mund të shihet si një realitet i mbyllur dhe i izoluar. Ajo përfshinte materiale, modele dhe njerëz që vinin nga rrjete të ndryshme, por i përthithte brenda nevojave të jetës kishtare të qytetit. Kështu, tradita bibliotekare e Beratit shfaqet si pjesë e një qarkullimi më të gjerë mesdhetar, pa humbur lidhjen e saj themelore me kulturën liturgjike dhe institucionale bizantine[946].

Ky profil material lidhet ngushtë me përmbajtjen e inventarëve, e cila tregon se kultura e leximit ishte në thelb liturgjike dhe patristike. Kjo nuk duhet nënvlerësuar si "varfëri" e bibliotekës. Në katalogët bizantinë nga shek. XI deri në XV, letërsia fetare zë pjesën kryesore: Ungjij, Psaltirë, Liturgji, Menaia, Triodë, Oktoikë, Panegjirikë, Sinaksarë, shkrime të Vasilit, Gojartit, Theologut, Efremit, Klimakut, Dorotheut, Antiokut dhe Metafrastit. Studimet theksojnë se ky repertor përbënte kulturën e gjallë të krishterë bizantine dhe nuk mund të quhet thjesht grumbull liturgjik pa vlerë intelektuale[947]. Për Beratin, prania e këtyre librave tregon pjesëmarrje të plotë në një traditë të gjerë leximi, predikimi, këndimi dhe meditimi.

Megjithatë, edhe pse baza e fondit ishte liturgjike dhe patristike, bibliotekat beratase japin shenja të një horizonti më të gjerë. Libri i Theologut, Heksameroni, Antioku, Zonara, librat juridikë, dokumentet, kodikët muzikorë, si edhe dorëshkrime me vlerë të çmuar materiale, e zgjerojnë profilin përtej minimumit liturgjik. Materialet vënë në dukje se midis dorëshkrimeve ungjillore dhe librave fetarë ekzistonin edhe dy kodikë muzikorë, një legjislativ dhe një vepër që mund të cilësohet filozofike, sepse përfshinte hyrje në logjikë dhe hyrje në fizikë të dijetarit bizantin Niqifor Blemidhit[948]. Këto prani nuk e shndërrojnë Beratin në qendër humaniste në kuptimin perëndimor, por dëshmojnë një elitë kishtare dhe laike që njihte nevoja përtej shërbesës së përditshme.

Një vështrim më i imët mbi titujt tregon se fondet beratase mbulonin ciklin e plotë të vitit liturgjik. Menaion-et e muajve, Triodët, Pesëdhjetorja, Paraklitiku, Oktoiku dhe Horologu krijonin skeletin e kohës kishtare: javën, vitin, periudhën para Pashkës, periudhën pas Pashkës dhe orët e lutjes. Kjo do të thotë se bibliotekat nuk ishin thjesht depo tekstesh, por instrumente për organizimin e kohës. Pa këto libra, shërbesa do të humbiste ritmin e saj të rregullt; me ta, komuniteti mund të riprodhonte çdo ditë një rend të trashëguar. Prandaj inventarët e Beratit janë, në një farë mënyre, edhe kalendarë materialë të jetës kishtare[949].

Në të njëjtën logjikë, librat hagjiografikë dhe panegjirikë i jepnin komunitetit një repertor kujtese. Sinaksarët, Panegjirikët, librat e Shën Gjergjit dhe i Shën Andreas së Marrë më Krishtin nuk shërbenin vetëm për lexim devotshmërie; ata krijonin modele

---

[946] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra", 476-77.

[947] Bompaire, "Les catalogues de livres-manuscrits," 76-81; Wilson, "The Libraries of the Byzantine World," 70-72; Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken*, 10-14.

[948] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67.

[949] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; "Eleousa Inv.," 1671-72; Paul Gautier, "La Diataxis de Michel Attaliate," *Revue des études byzantines* 39 (1981): 92-95; ribotuar në *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, red. John Thomas dhe Angela Constantinides Hero, me ndihmën e Giles Constable, vëll. 1, Dumbarton Oaks Studies 35 (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2000), 454-506.

sjelljeje, shembuj shenjtërie dhe lidhje midis kishës lokale dhe universales. Për një qytet që përjetonte trysni politike, ndryshime sundimi dhe rrezik ushtarak, kujtesa e shenjtorëve nuk ishte zbukurim, por strukturë e identitetit. Kështu, librat e shenjtorëve në Berat mund të kuptohen si arkiv moral i komunitetit, po aq i rëndësishëm sa dokumentet juridike për pronat[950].

Brenda këtij profili funksional, veçantia e librave muzikorë meriton vëmendje të posaçme. Prania e Stihirarëve, e librave me nota të dyfishta ose me përdorim këndimor, si edhe e kodikëve me shenja muzikore, tregon se Berati nuk ishte vetëm një qendër ku tekstet lexoheshin dhe ruheshin, por edhe një mjedis ku ato interpretoheshin brenda praktikës liturgjike të kënduar. Kjo kategori librash dëshmon një nivel më të specializuar të kulturës kishtare, sepse përdorimi i tyre kërkonte njohje teknike, ushtrim të vazhdueshëm dhe transmetim mjeshtërie. Libri muzikor nënkupton praninë e psaltëve ose të klerikëve të aftë për të lexuar dhe përdorur shënime ekfonetike e melodike. Për këtë arsye, tradita bibliotekare beratase nuk duhet kuptuar vetëm si traditë e ruajtjes së tekstit të shkruar, por edhe si hapësirë e performimit liturgjik. Biblioteka lidhej drejtpërdrejt me zërin, me kujtesën muzikore dhe me vazhdimësinë e shërbesës kishtare. Në këtë kuptim, ajo nuk ishte një institucion i heshtur, por pjesë aktive e liturgjisë së kënduar[951]

Në kuadrin bizantin, ky profil përmbajtjesor është plotësisht i kuptueshëm. Inventarët e bibliotekave lindore rrallë dëshmojnë një prani të gjerë të letërsisë antike. Pjesa më e madhe e titujve u përket teksteve fetare, ndërsa librat laikë ose teknikë shfaqen vetëm në raste të kufizuara, si gramatika, leksikë, tekste mjekësore, e drejtë kanonike, histori, kronika, si edhe tekste shkencore ose filozofike.[952]. Edhe një inventar i vonë i Sofjes, i datuar 1428/29, tregon se përmbajtja teologjike nuk mjafton për ta quajtur domosdoshmërish një koleksion monastik, sepse libra të ngjashëm mund të gjendeshin edhe në duar të aristokratëve laikë. Prandaj interpretimi i Beratit duhet të shmangë ndarjet e thjeshta, duke qenë se libri fetar mund të jetë liturgjik, arsimor, juridik, familjar, memorial dhe social njëkohësisht[953].

Një tregues tjetër i pjekurisë kulturore është prania e titujve historikë dhe kronikalë. Një autor kronikash dhe historish në inventarin e vitit 1399, së bashku me një dorëshkrim filozofik të lidhur me logjikën dhe fizikën, dëshmon se horizonti i leximit nuk kufizohej në tekstin e menjëhershëm të shërbesës. Në inventarët bizantinë, historiografia, kronika dhe e drejta shfaqen shpesh si pjesë e një kulture praktike dhe arsimore, jo si luks i panevojshëm. Në Berat, këto elemente e afrojnë bibliotekën

[950] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Bompaire, "Les catalogues de livres-manuscrits," 80-81.
[951] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Stefano Parenti, "Manoscritti del monastero di Grottaferrata nel typikon dell'egumeno Biagio II," *Byzantinische Zeitschrift* 95, nr. 2 (2002): 641-671.
[952] Bompaire, "Les catalogues de livres-manuscrits," 76-80.
[953] Philip Rance, "A Late Byzantine Book Inventory in Sofia, Dujčev gr. 253 (olim Kosinitsa 265): A Monastic or Private Library?," *Byzantinische Zeitschrift* 115, no. 3 (2022): 977-1030, veçanërisht 977-83, 1018-22.

kishtare me nevojat e formimit intelektual të elitave klerikale dhe ndoshta laike[954].

Nëse krahasohet me rastin e inventarit të vitit 1428/29 në një kodik juridik të ruajtur sot në Sofje, Berati fiton edhe një vlerë interpretative shtesë. Ai rast tregon se një listë me shumë libra fetarë nuk mjafton për të përcaktuar automatikisht pronarin ose funksionin e bibliotekës; një familje aristokratike mund të zotëronte teologji, histori, ligj, akte kishtare dhe libra biblikë. Për Beratin, kjo do të thotë se kufiri midis bibliotekës kishtare dhe kulturës laike ishte i depërtueshëm. Ktitorët, mbrojtësit e librave dhe zotëruesit e dorëshkrimeve dëshmojnë se libri kalonte përmes duarve të laikëve, edhe kur përfundonte si pronë e kishës[955].

Krahasimi me *Diataxis*-in e Mihal Ataliatit, një zyrtari të lartë bizantin, rreth vitit 1100 e forcon këtë ide. Atje lista e librave përfshinte Ungjij, Apostull, Profetë, Oktoik, Stihirar, Psaltir, Menaia, Triod, Metafrastet e Simeon logothetit, komente, Panegjirikë, Pandektin, Heksameronin e Gojartit, të Vasilit, librat teologjikë të Damaskinit dhe katekizmat e Studitit, si edhe shtesa të dhuruara më vonë[956]. Ky repertor ngjan shumë me atë që del në Berat, çka tregon se fondet vendore nuk ishin anomali, por pjesë e një modeli të njohur bizantin. Veçantia e Beratit qëndron te konteksti në të cilin ky model shfaqet. Në një mjedis ballkanik të ekspozuar ndaj rreziqeve politike dhe ushtarake, inventari i librave nuk mbetet vetëm regjistër pasurie, por lidhet drejtpërdrejt me rrëfimin e shpëtimit dhe me përpjekjen për ruajtjen fizike të trashëgimisë së shkruar.

Shembulli i Strumicës ndihmon në interpretimin e rastit të Shën Marinës. Aty inventari rendit në mënyrë të hollësishme Ungjij të zbukuruar, Euchologia, Klimakun, Shërbesa varrimi, Nomokanon, Oktoikë, Apostull, Profetë, Panegjirikë, Sinaksarë, Psaltirë, Stihirarë, Menaia, Paraklitikë, Triod, Metafrastet, libra të Gojartit, Vasilit, Efremit, Dorotheut, Melissa-n, Paterikun, Heirmologion dhe Horologion[957]. Në Shën Marinën e Beratit kemi një listë më të shkurtër, por strukturalisht të afërt. Kjo afërsi tregon se bibliotekat e rajonit ndanin një kulturë të përbashkët liturgjike, edhe kur ndryshonin në madhësi, pasuri materiale dhe shkallë hollësie kataloguese.

Megjithatë, është e rëndësishme të mos ngatërrohet përshkrimi i shkurtër në inventar me varfërinë reale të fondit. Shënimi "libër i vogël në pergamenë" ose "Panegjirik në letër" mund të fshehë një kodik me vlerë të madhe tekstuale. Studimet mbi Grottaferratën tregojnë se tipikonët dhe listat indirekte mund të përmendin një libër vetëm për përdorimin e tij në një ditë të caktuar, ndërsa identifikimi i saktë kërkon krahasim me incipitet, rendin e leximeve dhe dorëshkrimet e mbijetuara[958]. Për Beratin, kjo do të thotë se çdo titull i thjeshtë duhet trajtuar si gjurmë e një objekti më kompleks. Humbja e dorëshkrimit nuk e fshin domosdoshmërish rëndësinë e tij; lista na lejon të rindërtojmë funksionin e tij në bibliotekë.

Një aspekt tjetër është lidhja midis bibliotekës dhe arsimit. Edhe kur nuk kemi dëshmi të drejtpërdrejtë për shkolla në Berat, vetë përbërja e librave tregon një kulturë

---

[954] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Bompaire, "Les catalogues de livres-manuscrits," 77-80.
[955] Rance, "Late Byzantine Book Inventory," 1018-22.
[956] Gautier, "La Diataxis de Michel Attaliate," 92-97.
[957] "Eleousa Inv.," 1671-72.
[958] Parenti, "Manoscritti del monastero di Grottaferrata," 643, 669-73.

të formimit klerikal. Psaltirët, Apostujt, Sinaksarët, Stihirarët, Oktoikët, librat e Orëve dhe librat e shërbesave janë instrumente të mësimit të ritit, të këndimit, të leximit publik dhe të kujtesës liturgjike. Hyrjet në logjikë dhe fizikë, librat juridikë dhe kronikat tregojnë se formimi mund të kalonte edhe në fusha të tjera. Në botën bizantine, biblioteka monastike nuk ishte domosdoshmërish shkollë në kuptimin institucional perëndimor, por ishte hapësirë ku mësohej të lexohej, të këndohej, të administrohej dhe të interpretohej tradita[959].

Në këtë sistem, gjuha dhe shumëkulturaliteti luajnë një rol të veçantë. Listat përmendin libra në bullgarisht, libra "romakë" ose latinë, libra nga Kostandinopoja dhe dorëshkrime të ritit grek. Kjo larmi nuk duhet parë si përzierje e rastësishme, por si pasojë e pozitës historike dhe kulturore të Beratit. Qyteti ndodhej në një hapësirë ku pushteti politik, institucionet kishtare, gjuha liturgjike dhe rrjetet kulturore ndërthureshin vazhdimisht. Prandaj, prania në të njëjtin mjedis bibliotekar e dorëshkrimeve greke, e një katërungjillëshi në bullgarisht dhe e teksteve që dëshmonin ndikime latine ose lidhje me botën romane tregon një traditë librash me karakter ndërkufitar. Ajo ishte bizantine në strukturë, vendore në funksion dhe ballkanike në përbërje.

4. Berati si peizazh bibliotekar: aktorët, mbrojtja dhe kultura e kujdesit

Nga pikëpamja e përmasave, fondet beratase nuk janë të parëndësishme. Krahasimet e sjella në burimet e kohës tregojnë se shumë manastire bizantine zotëronin më pak se njëqind libra[960]. Manastiri i Hyjlindëses Gabaliotisa në Vodena[961] kishte 37 libra liturgjikë në vitin 1375; manastiri Panoiktirmon (Krishti i Tërëmëshirshëm), i themeluar në Kostandinopojë nga Mihal Ataliati rreth vitit 1100, dispononte rreth 50 kodikë pavarësisht numrit të kufizuar të murgjve[962]; manastiri i Shën Pjetrit dhe Pavlit në Pani, vendndodhja e të cilit nuk është shumë e qartë, në shek. XV numëronte 36 libra[963]; manastiri i parë rus i themeluar në Malin Athos, (Manastiri Xylourgou, sot Skiti Bogorodotsa), në vitin 1142 kishte një bibliotekë me 49 libra[964]; në Patmos, që ishte rast i jashtëzakonshëm, inventari i vitit 1201 arrinte në 330 libra; në vitin 1299/1300, në bibliotekën e mananstirit të Grottaferrata, 200 vjet pas themelimit të tij,

---

[959] Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken*, 2-4, 10-14; Wilson, "The Libraries of the Byzantine World," 53-55.

[960] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Schreiner, "Sorge um Handschriften," 354-55; Gautier, "La Diataxis de Michel Attaliate," 92-97; Parenti, "Manoscritti del monastero di Grottaferrata," 641-73; "Eleousa Inv.," 1667-78; Wilson, "The Libraries of the Byzantine World," 70-72.

[961] Në lidhje me themelimin dhe historinë e manastirit të Shën Marisë Gabaliotisa, shih Paul Lemerle et al., *Archives de l'Athos. Actes de Lavra III. De 1329 à 1500* (Paris, 1979), 100-104, nr. 146, 105-107, nr. 147; Ninoslava Rodojević dhe Gojko Subotić, "Bogorodica Gavaliotisa u Vodenu (La Vierge Gaballiotissa a Edessa)," *Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines* 27-28 (1989): 217-263.

[962] Gautier, "La Diataxis de Michel Attaliate," 93-97; Schreiner, "Sorge um Handschriften," 353-60.

[963]Thomas William Allen, "Palaeographica," *Journal of Philology* 19 (1891): 62-68, veçanërisht 66-67..

[964] Paul Lemerle et al., *Actes de Saint-Pantéléèmôn*, *Archives de l'Athos* 12 (Paris: P. Lethielleux, 1982), 65-76.

numëroheshin 61 libra[965]; manastiri i Bachkovës apo i Petritsonis në jugun e Bullgarisë, në kohën e themelimit (1083), zotëronte një bibliotekë me 31 libra[966]; manastiri i Eleusës në Strumnicë, në vitin 1449 dispononte një bibliotekë me 68 libra dhe 23 murgj[967]. Në këtë sfond, tre bibliotekat beratase, me të paktën 75 libra të dëshmuar, përfaqësojnë një densitet të lartë për një qytet provincial.

Megjithatë, rëndësia e shifrës nuk qëndron vetëm te madhësia. Ajo tregon një rrjet institucionesh brenda qytetit dhe rrethinës së tij. Nëse një kishë e vetme do të kishte 75 libra, do të flisnim për një bibliotekë të madhe lokale; por fakti që këta libra shpërndahen në disa bërthama tregon një kulturë më të gjerë të librit, ku secili institucion kishte fondin e vet, kujtesën e vet dhe mekanizmat e vet të mbrojtjes. Berati shfaqet si një peizazh bibliotekar, jo vetëm si një vend ku ruheshin dy a tre dorëshkrime të famshme. Kjo e zhvendos vëmendjen nga kodiku i veçantë te infrastruktura kulturore që e bëri të mundur ruajtjen e tij.

Përvoja e bibliotekave të tjera ndihmon të vlerësohet më saktë Berati. Në Patmos, inventari i vitit 1201 dallonte librat në pergamenë nga ata në letër dhe arrinte në 330 vëllime, por ky ishte rast i jashtëzakonshëm për një qendër të madhe. Në manastire të zakonshme, koleksionet ishin më të vogla dhe pothuaj tërësisht teologjike[968]. Në Grottaferrata, tipikoni i vitit 1299/1300 nuk jep katalog të mirëfilltë, por përmes leximeve ditore lejon rindërtimin e një pajisjeje të pjesshme prej 61 dorëshkrimesh, kryesisht patristike, hagjiografike dhe himnografike; kjo tregon se edhe të dhënat indirekte mund të zbulojnë një bibliotekë[969]. Në këtë kuptim, dëshmitë beratase, edhe pse të pjesshme, janë jashtëzakonisht të pasura, sepse kombinojnë inventare, shënime shpëtimi, shënime kodikografike (kolofonë) dhe listë librash.

Ky vlerësim bëhet edhe më i qartë kur merret parasysh profili material i fondeve. Kalimi nga pergamena te letra është shenjë e kohës. Inventari i Shën Marinës përmend libra në pergamenë dhe në letër; Ungjilltari i vitit 1413 është në letër perëndimore, me filigrane të larmishme. Kjo dëshmon një fazë ku librat e vjetër në pergamenë mbeteshin të çmuar, ndërsa prodhimi i ri në letër e bënte më të mundur zgjerimin e fondit. Në traditën bizantine të vonë, letra kishte hyrë gjerësisht në përdorim; megjithatë pergamena vazhdonte të ruante prestigj, sidomos kur lidhej me shkrim të artë, argjend, ungjij të dekoruar ose kodikë të lashtë. Berati i ruan të dyja shtresat, duke dëshmuar vazhdimësi dhe përshtatje.

---

[965] Parenti, “Manoscritti del monastero di Grottaferrata,” 641-72, veçanërisht 645-69; Schreiner, “Sorge um Handschriften,” 353-60.

[966] Ky manastir, i cili ende funksionon, ndodhet në Bullgari, pranë Bačkovës moderne, në luginën e lumit Chaya, i rrethuar nga malet Rodope, në jug të Plovdivit, Filipopolit bizantin. Për më tepër, shih Gautier, “Le typikon de la Théotokos Évergétis,” 5-101, veçanërisht 15-95. Ribotuar si “Evergetis: Typikon of Timothy for the Monastery of the Mother of God Evergetis,” in *Byzantine Monastic Foundation Documents*, ed. John Thomas and Angela Constantinides Hero (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2000), 454-506.

[967] Petar Miljkoviḱ-Pepek, *Veljusa: manastir Sv. Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica* (Skopje: Fakultet za filozofsko-istoriski nauki na univerzitetot “Kiril i Metodij,” 1981), 283-309; ribotuar me përkthimin anglisht të inventarit në “Eleousa Inv.,” 1667-78.

[968] Wilson, “The Libraries of the Byzantine World,” 70-72; Charles Diehl, “Le trésor et la bibliothèque de Patmos au commencement du XIIIe siècle,” *Byzantinische Zeitschrift* 1 (1892): 488-525.

[969] Parenti, “Manoscritti del monastero di Grottaferrata,” 641-43, 669-73.

Nga këtu del edhe nevoja për të sqaruar një çështje terminologjike. A duhet quajtur bibliotekë një fond prej njëzet, njëzet e gjashtë ose njëzet e tetë librash? Në kuptimin modern, fjala mund të duket e tepruar; në kuptimin mesjetar bizantin, ajo është e përshtatshme, sepse një fond i tillë mbulonte funksione të shumta dhe kishte status institucional. Librat ishin të shtrenjtë, prodhoheshin ngadalë dhe kërkonin ruajtje. Një koleksion prej disa dhjetëra kodikësh përfaqësonte kapital të madh shpirtëror dhe ekonomik. Për këtë arsye, tre bërthamat beratase nuk duhen parë si dollapë të rastësishëm librash, por si biblioteka funksionale.

Ky shumëfunksionalitet shfaqet qartë në rolin e aktorëve që veprojnë rreth librit. Niqifor Luvri dhe Maria Qirikalena nuk janë thjesht financues të një dorëshkrimi; me shpenzimin e tyre krijohet një objekt që hyn në pasurinë e kishës së Shën Marinës dhe përforcon identitetin e institucionit. Gjeorgj Sidherokastriti dëshmon praninë e një kopisti të identifikueshëm në Berat, çka e dallon qytetin nga vende që vetëm ruanin libra të sjellë nga jashtë. Në Diptik, Skuripeqi nuk është kopist dhe nuk është domosdoshmërish klerik, por akti i tij i shpëtimit e vendos në qendër të kujtesës së librit. Në traditën beratase, libri ka prodhues, dhurues, mbartës, ruajtës dhe mallkues të shkelësve. Këto figura krijojnë një ekonomi morale të dorëshkrimit, ku vlera materiale dhe vlera shpirtërore nuk ndahen.

Brenda kësaj ekonomie morale, roli i kopistit meriton vëmendje të veçantë. Shënimi i vitit 1413 na jep emrin e një shkruesi që punoi në Berat. Kjo e dallon qytetin nga vende që vetëm ruanin libra të sjellë nga jashtë. Kopjimi lokal tregon praninë e aftësisë teknike, të kërkesës institucionale dhe të kapitalit patronal. Një dorëshkrim nuk lind vetëm nga devocioni; ai kërkon letër, bojë, model tekstual, kohë, pagesë, njohuri paleografike dhe destinacion përdorimi. Prandaj kolofoni i Ungjilltarit të Shën Marinës është dëshmi e një mikro-ekonomie të librit në qytet.

Krahas kopistit dhe ktitorit, materialet krahasuese nxjerrin në pah edhe përgjegjësinë e bibliotekarit ose të zyrtarit kishtar. Në botën e manastireve, librat mund të ishin nën kujdesin e bibliofilaksit, skevofilaksit ose ekleziarkut; herë ruheshin pranë altarit, herë në sakristi, herë në një hapësirë të posaçme. Për Beratin nuk kemi dëshmi për një bibliotekar me titull të posaçëm, por burimet tregojnë praninë e funksioneve të krahasueshme me administrimin bibliotekar. Prifti ose hieromonaku bart dhe shpëton librat në çast rreziku, ktitori financon krijimin ose ruajtjen e tyre, zotëruesi shënon pronësinë, ndërsa komuniteti sanksionon me mallkim çdo përpjekje për tjetërsim. Kështu, edhe në mungesë të një emërtimi zyrtar, fondi libror shfaqet si një pasuri e organizuar, e mbikëqyrur dhe e mbrojtur brenda jetës institucionale të kishës[970].

Pikërisht këtu duhet vendosur edhe kuptimi i mallkimit kundër dëmtimit ose tjetërsimit të librave. Ai nuk është një shtesë folklorike, por një formë e garancisë juridiko-shpirtërore. Në një botë ku dorëshkrimi mund të shitej, të vidhej, të merrej peng, të digjej ose të humbte gjatë sulmeve, mallkimi e lidhte librin me përgjegjësinë e përhershme para shenjtorëve dhe komunitetit. Rregullat monastike bizantine e trajtonin tjetërsimin e sendeve të shenjta si sakrilegj; inventarët lokalë e shprehnin të njëjtën frikë

[970] Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken*, 14; Gautier, "Le typikon de la Théotokos Évergétis," 488-89.

në gjuhë më të drejtpërdrejtë, duke ndëshkuar simbolikisht atë që do të fshinte, priste, tjetërsonte ose zhvendoste librat[971].

Kjo kulturë mbrojtjeje nuk kufizohej vetëm në hapësirën e kishës ose të manastirit. Një aspekt që duhet theksuar është lidhja e librit me autoritetin urban dhe me topografinë mbrojtëse të Beratit. Në inventarët beratase, libri nuk shfaqet vetëm si mjet liturgjik i altarëve, por edhe si objekt që kërkon kujdesin dhe ndërhyrjen e zotit të qytetit, të ktitorëve, të hieromonakëve dhe të ruajtësve lokalë. Kjo dëshmon se biblioteka nuk ishte një realitet i mbyllur sakristie, por pjesë e rendit publik të qytetit-kala, e lidhur me sigurinë, prestigjin dhe ligjshmërinë e pronës kishtare. Rasti i vitit 1356, kur kulla e kalasë shërben si vend ruajtjeje emergjente, e përforcon këtë kuptim, duke treguar se dorëshkrimet mbroheshin jo vetëm nga hapësira sakrale, por edhe nga infrastruktura mbrojtëse e qytetit. Në çaste rreziku, kalaja e Beratit nuk funksionon vetëm si qendër politike dhe ushtarake, por edhe si arkë e kujtesës së shkruar. Për këtë arsye, dokumentet e Beratit duhen lexuar si akte qytetare të kujtesës, të vendosura në kufirin ndërmjet kishës, familjes dhe pushtetit lokal, ndërsa porta, kulla, kisha dhe manastiri formonin një sistem të përbashkët sigurie që ndihmon të shpjegohet ruajtja shumë shekullore e disa kodikëve në kishat e lagjes së kalasë.

Në planin e historisë kulturore mesjetare, kjo traditë ka një peshë të veçantë. Ajo tregon se mjedisi arbëror nuk ishte vetëm marrës pasiv i dorëshkrimeve bizantine, por pjesëmarrës aktiv në ruajtjen dhe përdorimin e tyre. Kopjimi në Berat, inventarizimi i librave, përdorimi i mallkimeve mbrojtëse dhe shpëtimi i kodikëve gjatë sulmit dëshmojnë një komunitet që e kuptonte librin si pasuri të vetën. Kjo është arsyeja pse tradita bibliotekare beratase ka rëndësi jo vetëm për historinë kishtare, por edhe për historinë e kulturës së shkruar në hapësirën shqiptare[972].

Kjo rëndësi bëhet edhe më e dukshme po të merret parasysh konteksti historik i pasigurisë. Tradita bibliotekare e Beratit është e lidhur me sulme, trazira politike, frikë nga tjetërsimi, zhvendosje librash dhe nevojë për t'i mbyllur ato në kullë. Biblioteka nuk jetonte në qetësi. Në shumë raste bizantine, zjarret, pushtimet dhe shitjet e pakujdesshme shkatërruan fonde të tëra; dëshmitë e sipërpërmendura përmendin humbje në Selanik, në Kostandinopojë, në Patmos dhe në biblioteka të tjera[973]. Për Beratin, pikërisht rreziku e bën më të dukshme vetëdijen bibliotekare. Librat u regjistruan sepse mund të humbnin; u mallkuan shkelësit sepse mund të tjetërsoheshin; u shpëtuan me trup sepse mund të plaçkiteshin.

Në këtë mënyrë, rreziku nuk është thjesht sfond historik, por pjesë përbërëse e kulturës së kujdesit. Ai e kthen bibliotekën në formë të kujtesës komunitare. Librat nuk janë vetëm objekte funksionale, por dëshmi të marrëdhënieve midis brezave. Ktitorët kërkojnë përkujtim, kopistët lënë emrin, shpëtimtarët futen në diptik, komuniteti ruan listën, ndërsa mallkimi i drejtohet një të ardhmeje ku dikush mund të cenojë fondin. Në

[971] Gautier, "Le typikon de la Théotokos Évergétis," 488-89; "Eleousa Inv.," 1668-70; Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67.
[972] Rembeci, "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat," 43-67; Schreiner, "Sorge um Handschriften," 359-60.
[973] Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken*, 1-4; Wilson, "The Libraries of the Byzantine World," 70-72; Schreiner, "Sorge um Handschriften," 356-60.

këtë mënyrë, biblioteka merr funksionin e një institucioni të kohës. Ajo lidh kujtesën e së kaluarës së shenjtë me përdorimin liturgjik të së tashmes dhe me përgjegjësinë morale të brezave të ardhshëm. Tradita bibliotekare beratase, pra, nuk është vetëm histori librash, por edhe histori përkujtimi, trashëgimie dhe mbrojtjeje komunitare.

Prandaj termi "traditë bibliotekare" është plotësisht i përligjur. Ai nuk nënkupton domosdoshmërish një ndërtesë të posaçme me rafte, por një kulturë të qëndrueshme të librit. Burimet për bibliotekat bizantine shpesh nuk japin të dhëna për dhomat, raftet ose mënyrat e vendosjes së librave; në shumë raste librat ruheshin në kishë, në sakristi, në dollapë, në kamare ose në vende të lidhura me thesarin[974]. Edhe për Beratin nuk kemi përshkrim arkitektonik të një biblioteke. Por kemi diçka më thelbësore, kemi fonde të numëruara, tituj të renditur, materiale të dalluara, akte mbrojtjeje, persona përgjegjës dhe shenja përdorimi.

Një dimension i fundit është ai i qarkullimit. Librat e Beratit nuk duhen menduar si objekte të palëvizshme. Disa u kopjuan në qytet, disa mund të kenë ardhur nga Kostandinopoja, disa mbartnin gjuhë ose tradita të ndryshme, disa u zhvendosën për t'u shpëtuar, disa u lidhën me dorëzime, blerje ose pronësi të mëparshme. Kjo lëvizshmëri është tipike për kulturën bizantine të librit, ku dorëshkrimi kalonte nga donatori te kisha, nga kisha te kulla, nga fondi te inventari dhe nga përdorimi i përditshëm te kujtesa. Tradita bibliotekare nuk është, pra, vetëm ruajtje; është edhe histori qarkullimi, transferimi dhe ri-përvetësimi institucional.

Po aq domethënëse janë edhe heshtjet e burimeve. Nuk dimë se sa libra ndodheshin në qelitë e klerikëve, sa përdoroheshin nga psaltët, sa ruheshin në shtëpi laikësh, sa humbën para se të regjistroheshin ose sa u dëmtuan në shekujt vijues. Nuk dimë as rendin fizik të raftit, kutisë ose sëndukut. Por pikërisht sepse burimet bizantine rrallë ofrojnë katalogë të plotë, tri dëshmitë beratase fitojnë vlerë të madhe. Ato lejojnë të evidentohet jo vetëm prania e librave, por edhe vetëdija se librat përbënin pasuri që duhej numëruar, ruajtur dhe transmetuar.

Nga këto dëshmi del një përfundim i qartë. Në shek. XIV-XV, Berati kishte një traditë bibliotekare të konsoliduar, të ushqyer nga manastiret dhe kishat e tij, nga patronazhi i elitës lokale, nga kopjimi në vend, nga rrjetet materiale mesdhetare dhe nga nevoja e mbrojtjes në kohë krize. Fondet e tij ishin kryesisht liturgjike e patristike, si në shumicën e bibliotekave bizantine, por ato përmbanin edhe elemente juridike, muzikore, historike, filozofike dhe dokumentare. Shifra prej së paku 75 librash e vendos qytetin mbi mesataren e shumë koleksioneve monastike të krahasueshme; për më tepër, ajo nuk përfshin domosdoshmërish të gjithë librat që qarkullonin në qeli, altarë ose duar private.

Në këtë kuptim, tradita bibliotekare e Beratit duhet parë si një kulturë e kujdesit. Kujdes për kopjimin, sepse libri prodhohet me shpenzim; kujdes për dhurimin, sepse libri lidhet me përkujtimin; kujdes për inventarizimin, sepse libri duhet të mbetet pronë e institucionit; kujdes për shpëtimin, sepse libri mund të humbasë në luftë; kujdes për leximin, sepse libri ushqen ritin, mësimin dhe kujtesën. Kjo traditë e bën Beratin jo

[974] Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken*, 14; Wilson, "The Libraries of the Byzantine World," 54-55.

vetëm vend ruajtjeje të kodikëve të shquar, por një qendër ku libri ishte i integruar në strukturën shpirtërore, juridike dhe shoqërore të qytetit mesjetar.

KAPITULLI IV

KODIKËT ITALO-BIZANTINË NË SHQIPËRI SI DËSHMI E NDËRVEPRIMIT KULTUROR MIDIS EPIRIT DHE ITALISË SË JUGUT

4.1. Konteksti historik dhe kulturor i hapësirës ndëradriatike

Monumentet e shkruara përbëjnë burime themelore për rindërtimin e historisë së qytetërimeve, pasi ato mishërojnë në mënyrë konkrete ndërthurjen e kohës, hapësirës dhe përvojës shpirtërore në të cilën janë krijuar. Në këtë perspektivë, kodikët e dorëshkruar nuk duhet të trajtohen thjesht si objekte të analizës paleografike, por si dëshmi të shumëfishta që ndriçojnë zhvillimin e traditës tekstuale, si edhe proceset arsimore dhe kulturore të një shoqërie të caktuar. Një qasje e tillë bëhet veçanërisht domethënëse në rastin e hapësirës epirote gjatë shek. XII-XIV, e cila nuk mund të reduktohet në një përkufizim të ngushtë politik apo në statusin e një periferie të botës bizantine. Përkundrazi, ajo paraqitet si një zonë dinamike ndërmjetëse, ku ndërthuren rrjetet e komunikimit detar dhe tokësor, traditat e shkrimit grek lindor dhe praktikat lokale të prodhimit libror, duke reflektuar njëkohësisht ndikime të ndjeshme nga Italia e Jugut. Në këtë kontekst, dorëshkrimet epirote dhe italo-greke shfaqen si produkte të një hapësire të hapur ndërveprimesh, duke dëshmuar për qarkullimin e ideve, modeleve dhe praktikave kulturore në rajonin ndëradriatik. Analiza e prejardhjes dhe e vendit të prodhimit të këtyre kodikëve ofron mundësinë për të depërtuar më thellë në strukturat kulturore dhe shpirtërore të kohës, duke lejuar formulimin e përfundimeve mbi nivelin dhe karakterin e jetës intelektuale në këto zona. Në këtë linjë kërkimore, trajtimi i mëposhtëm përqendrohet në shqyrtimin e hapësirës kulturore të kodikëve të periudhës së vonë bizantine (shek. XIII-XIV), në territorin që përfshinte Despotatin e Epirit dhe Italinë e Jugut, duke integruar gjithashtu një vlerësim kritik të studimeve ekzistuese mbi dorëshkrimet me prejardhje italo-greke që ruhen në Arkivin Qendror të Shtetit.

Despotati i Epirit, i formuar pas vitit 1204 në kushtet e shpërbërjes së rendit politik bizantin pas rënies së Kostandinopojës nga Kryqëzata e IV, përfshinte një territor të gjerë nga Durrësi deri në Naupakt, duke përfshirë një pjesë të konsiderueshme të hapësirës shqiptare. Megjithatë, rëndësia e kësaj hapësire nuk kufizohet vetëm në dimensionin e saj politik, por shtrihet mbi të gjitha në rolin që ajo përmbushi si një zonë ndërmjetëse me ngarkesë të veçantë historike dhe kulturore, e vendosur midis Lindjes bizantine dhe Perëndimit latin. Ky karakter ndërmjetës përcaktohet në radhë të parë nga vetë konfigurimi gjeografik i rajonit[975]. Vargmali i Pindit e ndante Epirin nga krahinat më lindore të botës bizantine, ndërsa ultësirat bregdetare e orientonin atë drejt hapësirës adriatiko-joniane dhe Italisë së Jugut, me të cilën komunikimi ishte i natyrshëm për

[975] Johannes Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner* (Graz-Wien-Köln, 1984), 21-22, 96, 98.

shkak të distancës së shkurtër detare; siç është e njohur distanca nga Vlora deri në Otranto është rreth 75 km. Në këtë kuptim, bregdeti i Adriatikut dhe i Jonit nuk përbënte thjesht një kufi ujor, por një hapësirë lidhëse ku kryqëzoheshin rrugët detare dhe tokësore, duke mundësuar qarkullimin e mallrave, njerëzve dhe modeleve kulturore. Në këtë sistem lidhjesh, Durrësi shfaqet si një nyjë strategjike me rëndësi të veçantë, duke funksionuar si porta kryesore e hapësirës kontinentale bizantine drejt Evropës Perëndimore. Rrugët tregtare që lidhnin Durrësin dhe Vlorën me brigjet italiane, si dhe me boshtin e *via Egnatia*, nuk transportonin vetëm mallra, por edhe ide, forma artistike dhe modele të prodhimit libror. Në këtë mënyrë, gjeografia nuk përbën një element të jashtëm ndaj historisë kulturore të rajonit, por një faktor shpjegues për vetë formimin e një hapësire të përbashkët ndëradriatike.

Këto rrethana gjeografike dhe historike pasqyrohen në lidhjet e forta ekonomike të Epirit dhe porteve të tij me Perëndimin[976], si edhe në shkëmbimet kulturore me Italinë e Jugut, veçanërisht në arkitekturë, skulpturë dhe pikturë murale[977]. Në këtë drejtim, shembujt më të dukshëm të ndikimit romanik paraqiten në kishat bizantine të Mesopotamit dhe të Apolonisë, sidomos në zbukurimin zoomorf dhe ornitomorf të kapiteleve të ekzonarteksit të kishës së Shën Marisë në Apoloni, ku elementet dëshmojnë për një komunikim të drejtpërdrejtë artistik me Italinë e Jugut[978]. Një ndërthurje e veçantë midis traditës latine dhe asaj bizantine vërehet edhe në kishën shpellore të Shën Gjergjit (shek. XIII) në Dhivër, në zonën e Delvinës, ku prania e shenjtit perëndimor Martin dëshmon për ndikime latine edhe në praktikën e emërtimit ndër ortodoksët e jugut të Shqipërisë[979]. Ky fakt është domethënës, pasi tregon se komunikimi me Italinë nuk kufizohej vetëm në aspektin ekonomik apo politik, por shtrihej edhe në planin formal dhe artistik. Kur ky nivel formal dokumentohet në një fushë si arkitektura, bëhet më e besueshme të kërkohet një logjikë e ngjashme edhe në librin e dorëshkruar. Me fjalë të tjera, analogjitë dekorative të dorëshkrimeve epirote me ato italo-greke nuk duhen interpretuar si rastësi apo si "imitime" të paqarta, por si pjesë e së njëjtës klimë shkëmbimesh ndëradriatike, e cila përfshin skulpturën, pikturën

[976] Zachariadou, "Marginalia on the History of Epirus and Albania," 196-197, 201-203. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 76-84, 362-363, 396-411. Alain Ducellier, "La place des Toscans et des Italiens du Nord dans le commerce balkanique au XVe siècle," *Byzantinische Forschungen* 11 (1986): 299-314. Gjithashtu, për portet e Epirit, shih Tadeusz Lewicki, "Les voies maritimes de la Méditerranée dans le haut moyen âge d'après les sources arabes," në *La Navigazione Mediterranea nell'Alto Medioevo (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XXV, 14-20 aprile 1977)*, vëll. II (Spoleto, 1978), 449. Hans-Joachim Kissling, "Zur historischen Topographie der albanischen Küste," në *Dissertationes Albaniae in Honorem J. Valentini et E. Koliqi* (München, 1971), 107-114.

[977] Linda Safran, "Exploring Artistic Links between Epiros and Apulia in the Thirteenth Century: The Problem of Sculpture and Wall Painting," në Evangelos Chrysos (red.), *The Despotate of Epirus. Proceedings of the International Symposium «The Despotate of Epirus» (Arta, 27-31 May 1990)* (Athinë, 1992), 455-476.

[978] Alain Ducellier, "Observations sur quelques monuments de l'Albanie," *Revue Archéologique* 1965/2 (1965): 179-180, 188-190. Meksi, *Churches of Albania*, 466-475. Aleksandër Meksi, *Saint Nicholas Church in Mesopotam, Albania* (Tiranë: Onufri, 2017).

[979] Ioannis Vitaliotes, "Shqipëria, vend pritës i ndikimeve kulturore nga Perëndimi mesjetar dhe Bizanti: disa shembuj nga piktura murale e shek. XV-XVI," në Andi Rembeci (red.), *Shqipëria mes Lindjes & Perëndimit. Aktet e Konferencës Shkencore Ndërkombëtare (Tiranë, 17 dhjetor 2013)* (Tiranë, 2014), 101-114.

murale, arkitekturën dhe kulturën librore. Ndikimi perëndimor shfaqet edhe në fushën juridike. Një dëshmi e Joan Apokafkut tregon se praktika e gjykimit hyjnor (*iudicium Dei*) përdorej gjerësisht gjatë shek. XIII në Artë dhe në zona të tjera të Epirit. Kjo praktikë, megjithëse e refuzuar nga tradita bizantine si jo e krishterë dhe e huaj për drejtësinë kanonike dhe romake, gëzonte pranim në botën latine, duke dëshmuar kështu për praninë e ndikimeve juridike perëndimore në këtë hapësirë[980].

4.2. Prodhimi libror dhe qendrat scriptoria-le në Epir dhe Italinë e Jugut

Lidhjet intensive mes Lindjes dhe Perëndimit gjejnë një pasqyrim të veçantë edhe në botën kulturore të librit të dorëshkruar. Edhe pse pushtimi norman eliminoi përfundimisht praninë politike të Bizantit në Itali, ndërsa vetë Perandoria Bizantine, e goditur nga humbja e pjesës më të madhe të Azisë së Vogël, po hynte në një fazë dobësimi ekonomik dhe dekadence politike, kontaktet kulturore midis Italisë së Jugut dhe hapësirës bizantine perëndimore jo vetëm që nuk u ndërprenë, por vijuan të zhvilloheshin[981]. Këto marrëdhënie reflektohen qartë në prodhimin libror të kodikëve, duke krijuar një mjedis kulturor të përbashkët midis Italisë së Jugut dhe Epirit, me tipare të afërta në traditën e librit mesjetar.

Në planin kronologjik, periudha më domethënëse për studimin e kodikëve epirotë dhe italo-grekë shtrihet nga fundi i shek. XII deri në shek. XIII-XIV, me një theks të veçantë në zhvillimet pas vitit 1204[982]. Siç është vënë në dukje në literaturë, ky moment shënon një pikë kthese në historinë kulturore bizantine. Plaçkitja e Kostandinopojës, shkatërrimi i bibliotekave dhe shpërndarja e thesareve të saj drejt Perëndimit krijuan një krizë të thellë në qendrën tradicionale të prodhimit libror. Në këto kushte, vëmendja zhvendoset drejt periferive të botës bizantine, të cilat dalin më qartë si hapësira aktive të prodhimit dhe qarkullimit të dorëshkrimeve[983]. Brenda këtij konfigurimi të ri policentrik, Epiri fiton një rol të veçantë. Si formacion politik i ngritur pas vitit 1204, ai u shtri nga Durrësi deri në Naupakt dhe përfshiu një pjesë të gjerë të trevave shqiptare dhe greke perëndimore. Por roli i tij nuk qe vetëm ushtarak ose dinastik. Fakti që periferia u bë strehë e vazhdimësisë bizantine i dha Epirit një funksion të ri si mjedis ruajtjeje, riprodhimi dhe qarkullimi të kulturës së shkruar[984]. Kjo nuk nënkupton se Epiri u shndërrua në një "Kostandinopojë të dytë". Kultura e tij nuk zotëronte shkëlqimin oborrtar dhe luksin e punishteve perandorake, por përfaqësonte

---

[980] Shih Marie-Theres Fögen, "Ein heisses Eisen," *Rechtshistorisches Journal* 2 (1983): 85-96, ku ekziston edhe përkthimi në gjermanisht i vendimit të Apokafkut si edhe bibliografia e përgjithshme lidhur me këtë temë. Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", I: 79-112. Diether Roderich Reinsch, «Ηπειρωτικά χειρόγραφα - μερικές παρατηρήσεις και σκέψεις», në Evangelos Chrysos (red.), *The Despotate of Epirus. Proceedings of the International Symposium "The Despotate of Epirus" (Arta, 27-31 May 1990)* (Athinë, 1992), 544-550.

[981] Grazio Gianfreda, "Influsso bizantino in Otranto in campo artistico, letterario, sociale ed economico," *La Zagaglia: rassegna di scienze, lettere ed arti* 32 (1966): 448-457.

[982] Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", 82.

[983] Giancarlo Prato, "La produzione libraria in area greco-orientale nel periodo del regno latino di Costantinopoli (1204-1261)," *Scrittura e civiltà* 5 (1981): 108-109.

[984] Prato, "La produzione libraria," 107-109.

një realitet të gjallë kishtar dhe administrativ, të lidhur ngushtë me nevojat e përditshme të jetës liturgjike, të drejtën kishtare dhe formimin e një elite të kufizuar, por të kultivuar. Pikërisht në këtë kontekst duhet kuptuar edhe debati historiografik mbi nivelin e jetës intelektuale në Epirin e shek. XIII. Edhe pse është vënë në dyshim ekzistenca e një "lëvizjeje shpirtërore" të mirëfilltë[985], burimet epistolare, veçanërisht ato të Joan Apokaukos-it, dëshmojnë për praninë e një rrethi të gjerë njerëzish të arsimuar, që vepronin brenda një mjedisi kulturor aktiv dhe të ndërthurur[986]. Rreth qendrave si Ohri, Naupakti, Korfuzi, Janina dhe Arta zhvillohej një botë relativisht e vogël, por dinamike, e përbërë nga klerikë të ditur, epistolografë, juristë dhe skribë, të cilët ruanin lidhje të qëndrueshme si me mjediset monastike, ashtu edhe me qarqet italo-greke. Në këtë kuadër, marrëdhëniet me Italinë e Jugut marrin një rëndësi të veçantë, ku lidhjet personale dhe intelektuale, si ato të Georgios Bardanes me Nikolaos-Nektarios-in e Casole-s dhe udhëtimet e tij në Itali, dëshmojnë për një qarkullim të vazhdueshëm idesh dhe modelesh kulturore, duke e vendosur Epirin në një hapësirë më të gjerë komunikimi ndërkulturor[987]. Prandaj, periudha pas vitit 1204 nuk duhet parë si një epokë e errët, por si një fazë riorganizimi dhe shpërndarjeje të qendrave kulturore. Epiri nuk ishte vetëm një entitet politik i rëndësishëm, por edhe një hapësirë ku kultura e librit bizantin ruhej, përshtatej dhe riformulohej në kushte të reja historike. Edhe pse një pjesë e dorëshkrimeve të prodhuara në këtë kontekst paraqesin tipare provinciale, të ashpër në shkrim dhe modestë në material, pikërisht ky karakter dëshmon për vitalitetin e një kulture shkrimi jo të centralizuar, e cila vepronte larg standardit kostandinopolitan pa qenë për këtë arsye e varfër historikisht.

Po aq e rëndësishme për kuptimin e këtij mjedisi është edhe Italia e Jugut. Ajo kishte qenë për shumë shekuj pjesë e Perandorisë Bizantine dhe, edhe pas përfundimit të sundimit politik të Kostandinopojës, kultura bizantine nuk u zhduk menjëherë, por vijoi të mbetej e pranishme. Në Kalabri, Sicili, Lukani dhe veçanërisht në Terra d'Otranto, jeta bizantine vazhdoi me intensitete të ndryshme, duke lënë pas vetes një prodhim të madh libror. Që nga shek. VII, Italia e Jugut priti gjithashtu valë emigrantësh nga Egjipti, Palestina, Siria, Azia e Vogël, Peloponezi dhe Epiri. Këta sollën me vete jo vetëm kujtesën, liturgjinë dhe traditat lokale, por edhe kodikë, modele tekstuale dhe mënyra të caktuara shkrimi. Në këtë mënyrë, bregu italik dhe ai epirot u lidhën herët përmes një nënshtrese të përbashkët kulturore bizantine, e cila i parapriu zhvillimeve të mëvonshme të shekujve XII-XIV[988].

Në Itali, qendrat e prodhimit libror nuk ishin të njëjta ndërmjet tyre[989]. Kalabria

---

[985] Donald M. Nicol, *The Despotate of Epirus 1267-1479,* (Cambridge, 1984), 247.

[986] Eleni Bees-Seferli, "Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien), herausgegeben aus dem Nachlaß von N. A. Bees," *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1976): 127, nr. 69, rreshtat 24-25.

[987] Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", 82-83.

[988] Paul Canart dhe Santo Lucà, red., *Codici greci dell'Italia meridionale* (Grottaferrata: Ministero per i Beni e le Attività Culturali, 2000), 17-18.

[989] Mbi kulturën italo-greke dhe prodhimin e librit të dorëshkruar gjatë kësaj periudhe, ndër të tjera shih, Robert Devreesse, *Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale. Histoire, classement, paléographie*, Studi e Testi 183 (Città del Vaticano, 1955); Jean Irigoin, "La culture grecque dans l'Occident latin du VIIe au XIe siècle," në *La cultura antica nell'Occidente Latino dal VII all'XI secolo (Settimane di studio*

dhe Sicilia zhvilluan një traditë të fortë monastike dhe filologjike, e cila lidhet me Rossanon dhe me atë botë shkrimore që u shtri më pas në Basilikatë, Kampanjë e Lacio. Kjo botë nuk u mjaftua me ruajtjen e librave të vjetër, por krijoi edhe një veprimtari të vetën kopjimi e përpunimi tekstesh. Salentoja, nga ana tjetër, lidhej më fort me mjedise kostandinopolitane dhe ruante në disa raste materiale pergamene të ardhura nga kryeqyteti perandorak. Kjo do të thotë se edhe vetë Italia e Jugut ishte një sistem me disa pole e tradita të ndryshme. Por, pavarësisht kësaj larmie, e gjithë kjo botë italo-greke kishte një afërsi të natyrshme me Epirin, sepse të dy brigjet e Adriatikut ndanin një horizont të përbashkët liturgjik, gjuhësor dhe libror[990].

Këto kontakte të ngushta kulturore mes Italisë dhe Lindjes bizantine dëshmohen edhe në hapësirën shqiptare. Në Arkivin Qendror të Shtetit, në Tiranë, ndërmjet 100 kodikëve të periudhës bizantine dhe pasbizantine, ruhen edhe rreth 10-11 kodikë[991], të cilët për nga karakteristikat e tyre janë dëshmi e asaj kulturës librore që, edhe pse u përhap nga Kostandinopoja, u zhvillua më vete, në nivel periferik nga kryeqendra bizantine, dhe që përfaqëson interesin dhe shkëmbimet filologjike, fetare dhe shekullare, të zonës së Epirit me Italinë e Jugut[992].

Për ekzistencën e lëvizjeve kulturore në hapësirën e Epirit gjatë shek. XII-XIV, kemi tashmë dëshmi të njohura nga kodikë të ndryshëm që janë shkruar dhe përdorur në këtë hapësirë. Kodiku më i hershëm i datuar me saktësi i përket periudhës pak para krijimit të Despotatit të Epirit dhe daton në vitin 1181. Bëhet fjalë për kodikun nr. 1 që ruhet në Manastirin e Ksenofondit në Malin Athos, një Ungjilltar i shkruar nga Joan Manastirioti në Butrint[993]. Në vijim të kësaj tradite shkrimore, një dorëshkrim tjetër i

---

del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 22) (Spoleto, 1975), 425-456; Paul Canart et al., "Recherches sur les manuscrits grecs de l'Italie méridionale," në *Actes du XIVe Congrès international des Études byzantines*, vëll. III (Bucarest, 1976), 63-66; André Jacob, "Culture grecque et manuscrits en Terre d'Otrante," në *Atti del III Congresso internazionale di studi salentini e del I Congresso storico di Terra d'Otranto (Lecce, 22-25 ottobre 1976)* (Lecce, 1980), 73, nr. 29; Guglielmo Cavallo, "La cultura italo-greca nella produzione libraria," në Guglielmo Cavallo et al. (red.), *I Bizantini in Italia* (Milano, 1982), 495-612, ku gjendet edhe bibliografi e pasur përkatëse; Canart dhe Lucà, *Codici greci dell'Italia meridionale*, 17-34; André Jacob, "La réception de la littérature byzantine dans l'Italie méridionale après la conquête normande. Les exemples de Théophylacte de Bulgarie et de Michel Psellos," në André Jacob et al. (red.), *Histoire et culture dans l'Italie byzantine. Acquis et nouvelles recherches*, Collection de l'École Française de Rome 363 (Roma, 2006), 21-67.

990 Canart dhe Lucà, *Codici greci dell'Italia meridionale*, 18-24. Gianfreda, "Influsso bizantino in Otranto," 448-457.

991 Gjatë fazës së parë kërkimore në Fondin 488 të AQSh-së kemi identifikuar këto kodikë me prejardhje kulturore italo-bizantine: kodikët e Beratit nr. 14, 24, 31, 32, 33, 34, 37, 39, 40, 41 dhe kodiku i Përmetit nr. 81.

992 Shih studimet e Paul Canart dhe Jean Leroy, "Les manuscrits en style de Reggio. Étude paléographique et codicologique," në *La paléographie grecque et byzantine* (Paris, 1977), 241-261. André Jacob, "Les écritures de Terre d'Otrante," në *La paléographie grecque et byzantine* (Paris, 1977), 269-281. Canart dhe Lucà, *Codici greci dell'Italia meridionale*, 17-34. Αγαμέμνων Τσελίκας, «Παρατηρήσεις σε Πελοποννησιακά χειρόγραφα του 11ου, 12ου και 13ου αιώνος», në *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, vëllë. II (Αθήνα, 1987-1988), 486-498. Për një bibliografi më shteruese shih Paul Canart, *Paleografia e codicologia greca: una rassegna bibliografica*, Littera Antiqua 7 (Città del Vaticano: Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, 1991), 45-48.

993 Spyridon Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, vol. I (Cambridge: Harvard University Press, 1895), 60. Për shënimin kodikografik shih botimet e Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Σημειώματα ελληνικών κωδίκων ως πηγή δια την έρευναν του οικονομικού και κοινωνικού βίου του*

rëndësishëm është ai i shkruar në Vagenetinë e Vogël në vitin 1253, i njohur si kodiku *Clarke 8* i Oksfordit, i cili, me shumë gjasë, është një kopje e kodikut të sipërpërmendur të Ksenofondit. Një tjetër dëshmi e rëndësishme për këtë traditë vjen nga një kodik i shek. XII, që përmban pjesën e dytë të Psaltirit dhe që në vitin 1989 u ble nga Biblioteka Shtetërore e Berlinit. Ky dorëshkrim është shkruar nga priftmurgu Niqifori në manastirin e Shën Gjergjit në Durrës[994].

Në të njëjtën periudhë, duhet vendosur edhe veprimtaria shkrimore e manastirit të Mesopotamit në Epir, një qendër e rëndësishme murgjërore dhe scriptoria-le e dëshmuar që në shek. XI dhe e përmendur edhe nga burimet historike bizantine[995]. Sipas jetëshkrimit së Shën Nifonit (1215-1311), manastiri i Shën Nikollës në Mesopotam[996], i ndërtuar nga perandori bizantin Konstandin IX Monomaku (1042-1055), paraqitet si një qendër e organizuar arsimimi dhe formimi shpirtëror, ku nxënësit edukoheshin fillimisht në leximin e teksteve të shenjta dhe më pas përparonin në jetën murgjërore dhe klerikale. Kjo dëshmi hagjiografike përforcon idenë se manastiri kishte një strukturë të zhvilluar kulturore dhe arsimore, e aftë të krijonte kushtet për formimin e kopistëve dhe prodhimin e dorëshkrimeve[997].

Rreth mesit të shek. XIII, kjo veprimtari merr një formë më të qartë përmes figurës së kopistit Nikandër. Ai shfaqet si një murg-kopist i lidhur me mjedisin e Mesopotamit dhe e përshkruan veten, në kolofonin e një dorëshkrimi, si "murg i përvuajtur dhe i padenjë"[998]. Më 12 qershor 1255 ai përfundoi kodikun *Parisinus graecus* 194 A, që përmban Komentin mbi Ungjijtë të Theofilaktit të Bullgarisë[999]. Rëndësia e Nikandrit nuk kufizohet në një dorëshkrim të vetëm. Analiza paleografike ka lejuar që e njëjta dorë të njihet edhe në kodikë të tjerë, si dorëshkrimi Laurenziano

---

Βυζαντίου (Αθήναι, 1978), 103, 286-287 dhe Σωτήρης Ν. Κάδας, «Σημειώματα χειρογράφων των μονών του Αγίου Όρους (μονή Ξενοφώντος)», *Βυζαντινά* 15, nr. 1 (1989): 433. Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften," 79-97. Për Butrintin, shih Peter Soustal, *Tabula Imperii Byzantini, Bd. 3: Nikopolis und Kephallēnia,* me bashkëpunimin e Johannes Koder (Vjenë: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981), 132-134.

994 Friederike Berger, *Katalog einiger griechischer Handschriften aus dem Besitz der Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz* (2001), ku jepen njoftime mbi 8 dorëshkrime, ndër të cilët ai me nr. Hdschr. 318, i shkruar nga prift-murgu Niqifor i manastirit të Shën Gjergjit në Durrës. Njoftimi për ekzistencën e këtij kodiku është marrë nga Diether Roderich Reinsch, «Ηπειρωτικά χειρόγραφα - μερικές παρατηρήσεις και σκέψεις», në Evangelos Chrysos (red.), *The Despotate of Epirus. Proceedings of the International Symposium "The Despotate of Epirus" (Arta, 27-31 May 1990)* (Athinë, 1992), 549.

995 Georgios Pachymeres, *Relationes historicae*, ed. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonn, 1835), II, 22 (I, 126). Jean Darrouzès, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, sér. I, vol. I: *Les Actes des Patriarches*, fasc. V: *Les Regestes de 1310 à 1376* (Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1977), 21-22, nr. 2030. Λέανδρος Ι. Βρανούσης, *Χρονικά τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Τουρκοκρατούμενης Ἠπείρου* (Ιωάννινα, 1962), 124-125.

996 Për kishën e Shën Kollit në Mesopotam (Sarandë), shih Meksi, *Churches of Albania*, 466-475; Aleksandër Meksi, *Saint Nicholas Church in Mesopotam, Albania* (Tiranë: Onufri, 2017).

997 Fr. Halkin, "La Vie de saint Niphon ermite au Mont Athos (XIVe siècle)," *Analecta Bollandiana* 58 (1940): 5-27.

998 Henri Omont (bot.), *Facsimilés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque nationale du IXe au XIVe siècle* (Paris: Ernest Leroux, 1891), pl. LV (1255), fol. 315v.

999 Në literaturën paleografike ky dorëshkrim i atribuohet Nikandrit; përshkrimi i kolofonit dhe bibliografia përkatëse jepen edhe në studimin e Anna Gioffreda-s. Shih për më tepër: Omont, *Facsimilés des manuscrits grecs,* 11, tav. 5; Gilberte Astruc-Morize, "Un nouveau 'Codex Mésopotamitou' : le Parisinus graecus 194 A," *Scriptorium* 37, nr. 7, 28-31 dhe tav. 13-14, veçanërisht 29; si edhe Prato, "La produzione libraria," 42, 65 dhe tav. 6.

Plut. 59.12, me vepra të Mihal Koniatit dhe të Grigor Nazianzenit[1000], dorëshkrimi Parisinus gr. 1973, që përmban *Organon*-in e Aristotelit[1001], dorëshkrimi Petropolitano gr. 545, me përmbledhjen e letrave të Joan Apokafkut dhe Mihal Psellit[1002]. Ky grup kodikësh, i datueshëm në mesin e shek. XIII, tregon se në Mesopotam nuk kemi të bëjmë me një veprimtari të rastësishme kopjimi, por me një praktikë të qëndrueshme dhe të organizuar kodikshkruese. Identifikimi i dorës së Nikandrit në *Ambrosiano C 279 inf.* e zgjeron edhe më tej këtë korpus, pasi njësia e fundit e këtij dorëshkrimi, që transmeton *Synopsis Historiarum* të Joan Skylitzes-it, i atribuohet pikërisht atij[1003].

Një element vendimtar për lokalizimin e kësaj veprimtarie në Mesopotam është shënimi i pronësisë që shfaqet në dorëshkrimet e kopjuara nga Nikandri. Ky shënim, i vendosur nga vetë kopisti në katër kodikë, përmend Isakun[1004], murg të Mesopotamit më 1255 dhe ndoshta më vonë metropolit të Smirnës, si zotëruesin dhe me shumë gjasë porositësin e këtyre dorëshkrimeve. Ky konstatim korrigjon një keqinterpretim të mëhershëm në literaturë[1005], sipas të cilit Isaku ishte konsideruar gabimisht si kopist, ndërkohë që në të vërtetë ai rezulton të ketë qenë porositës dhe zotërues i dorëshkrimeve.

Përmbajtja e dorëshkrimeve të lidhura me Nikandrin dëshmon për horizontin intelektual të scriptorium-it të Mesopotamit. Krahas teksteve me karakter doktrinar dhe teologjik, si Komenti i Theofilaktit apo vepra të Mihal Koniatit, në këtë mjedis kopjoheshin edhe tekste që dilnin përtej përdorimit të ngushtë kishtar, si Aristoteli dhe

---

[1000] Astruc-Morize, "Un nouveau 'Codex Mésopotamitou'," 105-109; Angelo Maria Bandini, *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, vol. II (Florentiae, 1768), 501-502.

[1001] Prato, "La produzione libraria," 133-149, sidomos 137-138. Giuseppe De Gregorio, "Osservazioni ed ipotesi sulla circolazione del testo di Aristotele tra Occidente ed Oriente," në *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, vol. II, 475-498, sidomos 494-496.

[1002] Astruc-Morize, "Un nouveau 'Codex Mésopotamitou'," 105-109; Albert Failler, "La tradition manuscrite de l'Histoire de Georges Pachymère (livres I-VI)," *Revue des Études Byzantines* 37 (1979): 123-220, sidomos 152-153.

[1003] Për kodikun dhe përshkrimin e tij shih Aemidius Martini dhe Domenico Bassi, *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, vol. II (Milano, 1906), nr. 912, 1022-1023; gjithashtu *Synopsis Historiarum* e Ioannes Scylitzae, bot. Ioannes Thurn (Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 1973), XXIII-XXIV. Për bibliografi të mëtejshme mbi dorëshkrimin shih Cesare Pasini, *Bibliografia dei manoscritti greci dell'Ambrosiana (1857-2006)* (Milano, 2007), 314. Origjina epirote e ekzemplarit është theksuar edhe nga Peter Schreiner në studimin "Juan Escilitzes y España. Un códice desconosciudo en Sofia," në I. Pérez Martín dhe P. Bádenas (eds.), *Bizancio y la Península Ibérica. De la Antigüedad tardía a la edad moderna* (Madrid, 2004), 295-301, sidomos 299.

[1004] Për figurën e Isakut shih *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (PLP), vol. IV, nr. 8252; si edhe Hélène Ahrweiler, "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle," *Travaux et Mémoires* 1 (1965): 1-178, sidomos 106; dhe Soustal, *Tabula Imperii Byzantini: Nikopolis und Kephallenia*, 206.

[1005] Omont, *Facsimilés des manuscrits grecs,* pl. LV (1255), fol. 315v; Marie Vogel dhe Victor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Beihefte zum *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, XXXIII (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1909), 335. Shih edhe Herbert Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 2. Teil: *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Grossbritanniens*, B: *Paläographische Charakteristika* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989), 155 (nr. 413: Νίκανδρος). Prato, "La produzione libraria," 116, 124, tav. 2. Gilberte Astruc-Morize, "Un nouveau 'Codex Mésopotamitou' : le Parisinus graecus 194 A," *Scriptorium* 37, nr. 1 (1983): 105-109. Giancarlo Prato, "Manoscritti greci in Grecia," në Guglielmo Cavallo, Giuseppe De Gregorio dhe Marilena Maniaci (red.), *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, vëll. 1 (Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1991), 3-48.

përmbledhje epistolare. Kjo paraqet një tipar të veçantë të prodhimit libror të Mesopotamit, ku bashkëjetojnë tekste teologjike, historiografike, filozofike dhe letrare. Edhe të dhënat kodikologjike mbështesin idenë e një mjedisi të organizuar prodhimi. Dorëshkrimet e lidhura me Nikandrin paraqesin përputhje në përmasat e sipërfaqes së shkrimit, në organizimin e faqes, në numrin e rreshtave, në përdorimin e fashikujve katërsh dhe në parapëlqimin për letër perëndimore. Këto tipare nuk dëshmojnë thjesht dorën e një kopisti, por edhe zakone pune të qëndrueshme, të cilat mund të lidhen me një praktikë të përbashkët kodikshkruese në të njëjtin mjedis[1006].

Në këtë këndvështrim, scriptorium-i i Mesopotamit shfaqet si një qendër e rëndësishme e prodhimit të dorëshkrimeve në Epirin e shek. XIII. Ai nuk ishte thjesht një vend ku kopjoheshin libra për përdorim të brendshëm liturgjik, por një mjedis ku përpunoheshin, ruheshin dhe qarkullonin tekste të ndryshme, nga komentet ungjillore te historiografia bizantine dhe literatura filozofike. Prania e një kopisti të identifikueshëm si Nikandri, e një porositësi-zotëruesi si Isaku i Mesopotamit dhe e një korpusi dorëshkrimesh me tipare të përbashkëta paleografike e kodikologjike lejon të flitet për një veprimtari të mirëfilltë scriptoria-le.

Në të njëjtin horizont kronologjik, por në një mjedis tjetër kishtar të Epirit, duhet vendosur edhe kodiku nr. 13 i manastirit të Shën Pandelejmonit në Malin Athos, një katërungjillësh i datuar në vitet 1288/1289[1007]. Sipas shënimit të tij[1008], dorëshkrimi u përfundua "me ndihmën dhe shpenzimin" e një personi që nuk përmendet me emër, por që përcaktohet nga titulli i tij si μέγας σακελλάριος i peshkopatës së Gllavenicës. Kjo dëshmi tregon se, krahas Mesopotamit, edhe mjedisi kishtar i Gllavenicës ishte i përfshirë në patronazhin dhe qarkullimin e dorëshkrimeve ungjillore në fund të shek. XIII.

4.3. Tiparet paleografike, kodikologjike dhe dekorative të traditës italo-bizantine

Dorëshkrimet e lartpërmendura përmbajnë në shënimet e tyre kodikologjike fraza shabllone tipike për kodikët me prejardhje nga Italia Jugore, por që shfaqen dendur edhe në kodikët e Epirit, si p.sh. lutja "*lutuni për mua tek Perëndia dhe mos më mallkoni*" (që shkruesi i bën lexuesve për gabimet e bëra gjatë shkrimit të kodikut), formula "*u shkrua dhe u përfundua ky libër*", dhënia e kronologjisë deri në orën e

[1006] Gioffreda, "L'Ambrosiano C 279 inf.," 127-138.
[1007] Spyridon P. Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, vëll. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1900), 283. Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *Χορηγοί - Κτήτορες - Δωρητές σε σημειώματα κωδίκων. Παλαιολόγειοι χρόνοι* (Ἀθήνα, 2000); Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, *Συλλογή χρονολογημένων "σημειωμάτων" ελληνικών κωδίκων: 13ος αἰώνας* (Ἀθήνα, 1984), 138.
[1008] «Τέλος εἴληφεν τὸ ἅγιον καὶ ἱερὸν τετραευάγγελον διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ πανεντιμωτάτου μεγάλου σακελλαρίου τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Γλαβινίτσης ἐπὶ ἔτους ,ϛψϟζ' ἰνδικτιῶνος (δ')» ("U përfundua ky katërungjillësh i shenjtë dhe i hirshëm me ndihmën dhe shpenzimin e të nderuarit sakelarit të madh të episkopisë shumë të shenjtë të Gllavenicës, në vitin 6797 (=1288/9), indiktioni i katërt"). Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts*, II, 283.

përfundimit të punës dhe përdorimi i parafjalës "në" për shënimin e datës[1009]. Ndërkaq, kodiku i tretë, i shkruar nga priftmurgu Niqifor në Durrës, në tekstin e shënimit kodikologjik[1010] nuk paraqet drejtpërdrejt karakteristika që lidhen me traditën italo-jugore. Megjithatë, siç ka vënë në dukje D. R. Reinsch, elemente tipike të kësaj tradite shfaqen në veçoritë e tij paleografike dhe kodikologjike, si formimi i fashikujve prej pergamene palimpseste (që është një tjetër fenomen i shpeshtë në kodikët italo-jugorë[1011]), cilësia e dobët e pergamenës me vrima dhe qepje, si dhe stili i dekorimit me ngjyrë të kuqe [dhe blu] dhe mbushja e hapësirave të brendshme të germave me të kuqe[1012]. Në fakt, nëse nuk do të shënohej qartë në kolofon se ky kodik është shkruar në Durrës, do të ishte e natyrshme të supozohej një prejardhje nga Italia e Jugut.

Në kuadrin e prodhimit libror grek të shek. XIII-XIV, dëshmia që lidhet me manastirin e Mesopotamit në Epir zë një vend të veçantë, si një nga rastet e pakta të dokumentuara për këtë hapësirë në mesin e shek. XIV. Bëhet fjalë për kodikun *Madrid 4736*, një dorëshkrim me homeli të Shën Joan Gojarit, i datuar në vitin 1345. Sipas të dhënave të ruajtura, ky dorëshkrim u kopjua nga murgu Mate (Matthaios), "*me mbështetjen dhe bashkëpunimin e fort të nderuarit igumen të manastirit të respektuar perandorak të Mesopotamit, arkmandritit dhe protosingjelit ndër hieromonakët, zotit Gabriel Vrana*"[1013]. Kjo dëshmi e pasuron më tej kuadrin e organizimit scriptoria-l të manastirit, duke treguar se manastiri i Mesopotamit nuk ishte vetëm qendër monastike, por edhe një vatër aktive e porositjes dhe e prodhimit të librave, ku bashkëpunonin skribë dhe autoritete të larta kishtare për realizimin e dorëshkrimeve. Për më tepër, përmendja e karakterit "perandorak" të manastirit (βασιλικῆς μονῆς) nënvizon statusin dhe rëndësinë e tij në rrjetin monastik dhe kulturor të kohës. I vendosur në panoramën më të gjerë të prodhimit libror të shek. XIII-XIV, kodiku i Mesopotamit del në të njëjtin horizont kronologjik me qendra të tjera të rëndësishme të shkrimit, si Mistra, Sparta, Klarenca dhe Athina[1014]. Megjithatë, ndryshe nga prodhimi më i dendur dhe më i vazhdueshëm i Peloponezit, dëshmia e Mesopotamit ka rëndësi sepse përfaqëson një pikë referimi për Epirin dhe tregon se edhe kjo hapësirë merrte pjesë në rrjetin e gjerë bizantin të prodhimit dorëshkrimor. Në këtë mënyrë, kodiku *Madrid 4736* përbën një tregues të qartë të vazhdimësisë së traditës kodikëshkruese në Mesopotam, duke e

---

[1009] Reinsch, «Ηπειρωτικά χειρόγραφα», 548. Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", 79-97.

[1010] «*+ τέλ(ος) σὺν θ(ε)ῶ τοῦ ψαλτῆρος / τῶν ρν΄ ψαλμῶν· γραφὲν διὰ / χειρὸς τοῦ ἐν μοναχοῖς τλημονε-στά(του) / νικηφόρου τοῦ ἱερομονάχου. / μονῆς τοῦ ἁγ(ίου) γεωργ(ίου) ἐν τῶ δυρραχίω*». [*+ U përfundua me ndihmën e Perëndisë ky psaltir me 150 psalme; u shkrua me dorën e priftmurgut më të përulur mes murgjve të manastirit të Shën Gjergjit në Durrës*]. Përmbajtja e shënimit kodikologjik është botuar në Reinsch, «Ηπειρωτικά χειρόγραφα», 549, shën. 23. Përkthimi në shqip u bë nga Andi Rembeci.

[1011] Devreesse, *Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale*, 41, 60-61; index I: «palimpsestes».

[1012] Reinsch, «Ηπειρωτικά χειρόγραφα», 549.

[1013] "Τοῦτο τὸ βιβλίον ἐγένετο διὰ συνδρομῆς | καὶ συνεργείας τοῦ πανσιωτάτου καθηγουμένου τῆς σεβασμίας βασιλικῆς μονῆς τοῦ Μεσοποτάμου ἀρχιμανδρίτου καὶ | πρωτοσυγκέλλου ἐν ἱερομονάχοις κυρ Γαβριὴλ τοῦ | Βρανά, διὰ χειρὸς δὲ ἡμετέρου Ματθαίου μοναχοῦ· ἔτει, ,στωνγ, ἰνδ. ιγ΄." Shih: Vogel-Gardthausen, *Die griechischen Schreiber*, 297. Gregorio de Andrés, *Catálogo de los códices griegos de la Biblioteca Nacional* (Madrid: Ministerio de Cultura, Dirección General del Libro y Bibliotecas, 1986), 311-313 (nr. 4735). *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2001), nr. 3162 (Βρανάς Γαβριήλ).

[1014] Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", 79-97.

lidhur këtë manastir me kulturën librashkruese të vonë bizantine.

Nga sa më sipër rezulton se kultura e librit në Epir nuk ishte e ngurtë, por dinamike. Librat kopjoheshin, jepeshin si dhurata, viheshin në shërbim të kishave, kalonin nga një dorë te tjetra, linin gjurmë pronësie, fshiheshin, rishkruheshin dhe ripërdorëshin. Një kodik nuk ishte vetëm mbartës teksti, por edhe objekt kujtese, shenje sociale dhe dëshmi e lidhjeve ndërmjet qendrave kishtare. Kjo lëvizshmëri shpjegon pse gjurmët epirote mund të gjenden jo vetëm në territorin e vet rajonal, por edhe në biblioteka të tjera monastike të botës bizantine[1015].

Kjo vijimësi dhe gjallëri pasqyrohet edhe në natyrën e vetë dorëshkrimeve që qarkullonin ose prodhoheshin në Epir. Në pjesën dërrmuese, ato përbëhen nga libra liturgjikë dhe kishtarë, si ungjij, ungjilltarë, sinaksarë, stiherarë, tekste homiletike, traktate asketike dhe komente biblike, çka dëshmon karakterin thelbësisht kishtar të kësaj kulture. Libri shërbente kryesisht për leximin publik, për shërbesat liturgjike dhe për formimin e klerit. Megjithatë, horizonti kulturor epirot nuk kufizohej vetëm në këtë funksion praktik. Prania e dorëshkrimeve si *Parisi, BnF gr. 194 A*, që përmban komentet mbi Ungjijtë nga Theofilakti i Ohrit dhe u shkrua më 1255 nga murgu Nikandri i manastirit të Shën Kollit në Mesopotam, dëshmon për një qarkullim më të gjerë teologjik dhe filologjik brenda këtij mjedisi.

Në këtë plan, Epiri i shek. XII-XIV paraqitet si një hapësirë ku libri nuk përbënte luks oborrtar, por një instrument thelbësor të jetës kishtare dhe të komunikimit intelektual. Ky funksion përcakton edhe profilin material të dorëshkrimeve, të cilat shpesh janë të thjeshta në realizim, me pergamenë të cilësisë së zakonshme dhe me dekor të kufizuar, por njëkohësisht të shoqëruara me nënshkrime të kujdesshme dhe me një vetëdije të qartë kodikëshkruese. Kjo e bën kulturën e librit në Epir një shprehje tipike të një periferie aktive, larg luksit të Kostandinopojës, por jo larg kulturës dhe vitalitetit intelektual.

4.4. Kodikët me prejardhje italo-bizantine në Arkivin Qendror të Shtetit

Por le të kthehemi tek kodikët tanë që ruhen sot në Arkivin Qendror të Shtetit. Po paraqesim sipas renditjes kronologjike një grup të përzgjedhur prej tyre[1016]:

1. Kodiku i Beratit nr. 24.

Kodiku është Ungjilltar dhe përmban pjesë ungjillore që lexohen në festat e lëvizshme dhe të palëvizshme fetare, sipas kalendarit kishtar bizantin. Teksti është i shkruar nga shkrues anonim në dy kolona, çdo kolonë përmban 27 rreshta. Kodiku përbëhet nga 252 fletë pergamene me përmasa 290 x 226 mm. Sa i përket datimit, historia studimore e kodikut paraqet luhatje të dukshme. Theofan Popa, në botimin e

[1015] Astruc-Morize, "Un nouveau 'Codex Mésopotamitou'," 105-109.
[1016] Paraqitja e kodikëve është bazuar në katalogun shkencor Rembeci dhe Cunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantin*, ku është ridatuar me saktësi nga autorët një numër i konsiderueshëm i kodikëve të F. 488 të AQSh-së.

vitit 2003, e vendoste dorëshkrimin në shek. XV, i ndikuar edhe nga shënimi i fundëm që përmend vitin 6946 (=1438)[1017]. Megjithatë, në studimin e tij të mëvonshëm (2006)[1018], ai e rishikoi këtë qëndrim dhe e datoi në gjysmën e parë të shek. XIII, mbi bazë paleografike dhe artistike. Në një linjë tjetër interpretimi, Johannes Koder dhe Erich Trapp (1966) e kanë datuar dorëshkrimin rreth vitit 1400, duke pranuar gjithashtu ndërhyrje dhe shtesa të mëvonshme që arrijnë deri në vitin 1438[1019]. Ky qëndrim mbështetet kryesisht në të dhënat historike të anëshkrimeve dhe në fazat e përdorimit të kodikut, më shumë sesa në analizën e drejtpërdrejtë paleografike të tij. Shaban Sinani sqaron se viti 1438 lidhet me dhurimin e kodikut dhe jo me kohën e shkrimit, duke përforcuar datimin më të hershëm, jo më i vonë se shekulli XIII[1020]. Megjithatë, këto datime janë rishikuar nga studimet e mëvonshme paleografike. Datimi i parë i qëndrueshëm dhe i argumentuar në mënyrë sistematike mbi bazë paleografike dhe kodikologjike është bërë nga Andi Rembeci dhe Sokol Çunga në katalogun e ekspozitës së vitit 2010, në bashkëpunim me prof. Agamemnon Tselikas, të cilët e vendosin dorëshkrimin në fillimin, më saktë në gjysmën e parë të shek. XIII[1021]. Ky përfundim përputhet edhe me katalogimin ndërkombëtar të CSNTM[1022] dhe është konfirmuar më tej nga studimi i Santo Lucà (2023)[1023], i cili e daton me bindje në gjysmën e parë të shek. XIII, duke u mbështetur në analizën e shkrimit dhe të aparatit dekorativ.

Shkrimi i dorëshkrimit është konsideruar më parë si i tipit "di Reggio"[1024]; megjithatë, një shqyrtim më i thelluar tregon se ky klasifikim nuk është plotësisht i qëndrueshëm. Ngjashmëritë me stilizimin italogrek mbeten kryesisht sipërfaqësore dhe nuk ruhen në mënyrë konsistente në të gjithë dorëshkrimin. Në këtë drejtim, studimet e fundit mbi traditën e shkrimeve italogreke kanë theksuar se atribuimet në bazë të "stileve" rajonale (si ai i Reggio-s apo Rossanos) duhet të trajtohen me kujdes, pasi shpesh kemi të bëjmë me fenomene grafike të përhapura dhe jo domosdoshmërisht me një lokalizim të sigurt scriptorial. Tipi i shkrimit paraqet elemente të përziera. Nga njëra

[1017] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë," 87.
[1018] Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri*, 44.
[1019] Koder and Trapp, "Katalog der griechischen handschriften", 197-214. [Ribotuar në shqip: Johannes Koder dhe Erich Trapp, "Katalog i dorëshkrimeve në greqisht në Arkivin e Shtetit në Tiranë," në *Kodiket e Shqipërisë (Botim shkencor - kritik i ilustruar)* (Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2003), 53-64.]
[1020] Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 127.
[1021] Andi Rembeci, Sokol Çunga, Agamemnon Tselikas, kuratorë. "Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri: Kodiku i 24-të i Beratit. Ungjilltar. Pergamenë, shek. XIII." Panel ekspozite. Arkivi Qendror Shtetëror, Tiranë. Prill 2010. Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 21. Për analizën paleografike dhe kodikologjike shih: Rembeci, "Kodikët mesjetarë në Shqipëri," 14-33. Rembeci, "Italo-Greek Manuscripts," 123-124.
[1022] Center for the Study of New Testament Manuscripts (CSNTM), "GA Lect 2449," Collections CSNTM (aksesuar më 1 prill 2026)
[1023] Santo Lucà, "Italograeca, III. Reggio Calabria, Biblioteca Comunale 'Pietro De Nava', Perg. nr. 64: Frammento di Lezionario del secolo XII." *Archivio Storico per la Calabria e la Lucania* 89 (2023): 41-82.
[1024] Rembeci, "Kodikët mesjetarë në Shqipëri," 23-25. Lena, "Dorëshkrimet bizantine në Arkivin Qendror Shtetëror të Shqipërisë," 231-232. Rembeci, "Italo-Greek Manuscripts," 123.

anë lidhet me traditën "di Reggio"[1025], ndërsa nga ana tjetër përfshin karakteristika të tipit Fettaugen-Mode[1026], që konsiderohet një zhvillim tipik lindor. Germat nistore janë të mëdha dhe vendosen në hapësirën e majtë jashtë kolonës së tekstit. Ato janë të dekoruara me ngjyra të kuqe, blu dhe të verdhë, si dhe me motive floreale, zoomorfe dhe antropomorfe. Veçanërisht e rëndësishme është paraqitja e germës epsilon në formën e dorës bekonjëse (f. 32^{v}, 98^{v}, 123^{r}, 132^{v} etj.). Përdorimi i këtyre tre ngjyrave është karakteristik për dorëshkrimet italo-jugore[1027], siç vërehet edhe në kodikun Ungjilltar të vitit 1257, *Brescia, Bibl. Civica Quarteniana, ms. A.III.12*[1028]*,* por nuk kufizohet vetëm në to. Elemente të tilla dekorative mund të shfaqen edhe jashtë Italisë së Jugut dhe nuk përbëjnë kriter të mjaftueshëm për një përcaktim të sigurt gjeografik. Në fakt, paralelizma të qarta gjenden edhe në kodikë epirotë[1029], si p.sh. tek kodiku *Add. 37008* me prejardhje nga Berati, sot ruhet në British Library në Londër[1030] apo tek kodiku *nr. 14* (shek. XIII) i Shoqatës së Studimeve Epirote (Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών)[1031]. Po ashtu, gama e ngjyrave (p.sh. e verdhë e fortë/krom, e kuqe e gjallë, blu e thellë, e gjelbër e errët e shuar) dhe tiparet e germave nistore zoomorfe/antropomorfe e lidhin kodikun e Beratit 24 me dorëshkrimin e Sinait. gr. 260, duke krijuar një "mjedis familjar" që e bën të arsyeshme hipotezën e një areali të përbashkët lindor për të dy dorëshkrimet[1032].

Një element tjetër i rëndësishëm është përdorimi i germave të mëdha nistore me forma të zhvilluara në lartësi, si alfa me unazë, omikron dhe tau me zgjatime vertikale apo krahë të përkulur. Prania e germës tau (fl. 77r), e cila kujton tipologji kalabro-

---

[1025] Ky tip shkrimi është evidentuar për herë të parë nga R. Devreesse: Devreesse, *Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale*, 40, tab. IV. Në vijim, ky tip shkrimi është studiuar në mënyrë shteruese nga Canart dhe Leroy, "Les manuscrits en style de Reggio," 241-261.

[1026] Veçanitë e këtij lloji shkrimi, të cilat ndeshen kryesisht në kodikët liturgjikë, i studioi Herbert Hunger. Për më tepër shih, Herbert Hunger, "Archaisierend Minuskel und Gebrauchschrift zur Blütezeit der Fettaugenmode: Der Schreiber des Cod. Vind. Theolog. gr. 303," në *La paléographie grecque et byzantine* (Paris, 1977), 283-290.

[1027] Për përdorimin e këtyre ngjyrave në kodikët e Italisë së Jugut, krahaso: Pierre Batiffol, *L'abbaye de Rossano: Contribution à l'histoire de la Vaticane* (Paris: A. Picard, 1891), 89-91. Alberto Vaccari, "La Grecia nell'Italia meridionale," *Orientalia Christiana* 13 (1925): 284. Marie-Louise Concasty, "Manuscrits grecs originaires de l'Italie méridionale conservés à Paris," në *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, vol. I (Rome, 1953), 22-34. Enrica Follieri, *Codices Graeci Bibliothecae Vaticanae selecti* (Vatican, 1994), 51 (tab. 32), 54 (tab. 35), 56-57 (tab. 37). Alexander Turyn, *Codices graeci vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis inscripti* (Vatican City, 1964), 20, 33, 188 (Index: zëri "cilores varii in codicibus insigniter usurpati"). Alexander Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, vol. I (text) (Urbana-Chicago-London: University of Illinois Press, 1972), 18, 270 (Index: zëri "colors, use of, in mss."). Alexander Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain*, Dumbarton Oaks Studies 17 (Washington, D.C., 1980), 155 (index).

[1028] Turyn, *Dated Greek Manuscripts of Italy*, vol. I (text), 18-19.

[1029] Shih Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", 79-98, tab. XIII. Po ashtu, Πολίτης, "Παλαιογραφικά από την Ήπειρο," 329-408, kryesisht 330, tab. 8a-b.

[1030] Për një përshkrim të detajuar të këtij kodiku shih Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra," 472-482.

[1031] Për një përshkrim të detajuar të këtij kodiku shih *Τα Ελληνικά χειρόγραφα της πόλεως των Ιωαννίνων. Κατάλογος Έκθεσης,* red. Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης dhe Γιάννης Κ. Μαυρομάτης (Αθήνα, 2009), 47-49, tab. XXI.

[1032] Për gamën e përbashkët të ngjyrave dhe për "mjedisin familjar" mes kodikut të Sinait. gr. 260 dhe të Beratit nr. 24 shih Lucà, "Italograeca, III," 41-82.

siciliane të shek. XII, nuk është vendimtare për lokalizimin e prejardhjes së dorëshkrimit, por dëshmon për një qarkullim më të gjerë motivesh dekorative midis Lindjes dhe Perëndimit[1033]. Dorëshkrimi përmban gjithashtu tre miniatura, ndër të cilat spikat ajo e Ungjillorit Mark (fl. 64r). Figura paraqitet e ulur gjatë aktit të shkrimit, me një libër të hapur në duar, dhe është realizuar me një paletë ngjyrash ku dominojnë kafeja, e verdha, bluja dhe e kuqja. Stili i kësaj miniature lidhet me traditën e Italisë së Jugut dhe mund të krahasohet me miniaturat e e kodikut të Vatikanit *Barb. gr. 520*, të prodhuar në Terra d'Otranto në gjysmën e dytë të shek. XII[1034]. Megjithatë, një vlerësim i përgjithshëm i elementeve paleografike dhe dekorativ tregon një tablo më komplekse. Nga njëra anë, disa elemente ikonografike dhe dekorative mund të afrohen me traditën italo-bizantine; nga ana tjetër, struktura e shkrimit dhe tiparet grafike e lidhin më fort dorëshkrimin me Lindjen. Në përputhje me qasjet bashkëkohore në paleografi, mungesa e provave të drejtpërdrejta (si kolofonet apo dëshmi arkivore) e bën të pamundur një lokalizim të saktë të skriptoriumit, duke imponuar një interpretim më të hapur dhe më pak kategorik[1035]. Në këtë kuptim, shkrimi Fettaugen-Mode përbën një tregues të rëndësishëm për orientimin lindor të dorëshkrimit, ndërsa përhapja e motiveve dekorative "provinciale" tregon për një ndërveprim të vazhdueshëm kulturor midis hapësirës bizantine lindore dhe asaj italo-jugore.

Shënimi kushtues i ruajtur në kodikun e Beratit nr. 24, në fletën 251v, paraqitet i dëmtuar, i ruajtur pjesërisht në anën e djathtë të fletës, me humbje të konsiderueshme në pjesën qendrore dhe të majtë, çka e bën tekstin të cunguar dhe në disa vende të vështirë për t'u rindërtuar plotësisht. Teksti është shkruar me bojë të zezë në kafe të errët, në disa vende e zbehur, por përgjithësisht e lexueshme në pjesët e ruajtura. Sipas kronologjisë së vetë shënimit, ai i përket vitit 6946 nga krijimi i botës, që korrespondon me vitin 1438 pas lindjes së Krishtit. Sa i përket përmbajtjes, shënimi është një akt kushtimi, i shkruar "me dorën e shkruesit", siç theksohet në hyrje, duke e identifikuar autorin si një person i përulur, i vetëpërshkruar si "δοῦλος τοῦ Θεοῦ". Teksti përmend individë të ndryshëm, ndër të cilët figura qendrore duket të jetë një "μέγας Γεώργιος", si dhe persona të tjerë të lidhur me të, ndoshta familjarë ose bashkëpunëtorë. Përmenden gjithashtu terma si "αὐθέντης", që mund të tregojë një autoritet lokal ose zotërues, dhe referenca ndaj vendimeve apo "ὁρισμοί", çka sugjeron një dimension juridik ose administrativ të aktit. Në tekst hasen edhe formula mallkimi ose përjashtimi, si "ἀνάθεμα", të zakonshme në aktet e dhurimit kishtar, që synojnë të mbrojnë aktin nga shkeljet e mundshme. Përmendja e "συνόδων" dhe e termave të lidhur me drejtësinë dhe dënimin tregon një ndërthurje të autoritetit kishtar me atë juridik. Në tërësi, shënimi përbën një dëshmi të rëndësishme për praktikën dokumentare në hapësirën shqiptaro-bizantine në shek. XV, duke reflektuar jo vetëm gjuhën dhe paleografinë e kohës, por edhe strukturat sociale dhe juridike që lidhen me pronësinë, autoritetin dhe marrëdhëniet ndërpersonale në fundin e periudhës bizantine. Duke pasur parasysh gjendjen e dëmtuar të fragmentit, puna mbi leximin dhe interpretimin e tij ka kërkuar

[1033] Lucà, "Italograeca, III," 41-82.
[1034] Canart dhe Lucà, *Codici greci dell'Italia meridionale*, 105-106: skeda nr. 42.
[1035] Lucà, "Italograeca, III," 41-82.

një qasje të kujdesshme dhe të specializuar. Në këtë kuadër, shpreh falënderimet e mia më të përzemërta për profesor Agamemnon Tselikën, për ndihmën e tij të çmuar dhe kontributin vendimtar në transkriptimin e këtij shënimi.

Shënimi:

δ]ούλου το[ῦ Θεοῦ		shërbëtorit të Perëndisë.
1 σα καὶ τοῦσ γονοῦς αὐτοῦ	]σα καὶ τοὺς γονεῖς αὐτοῦ	… edhe prindërit e tij
2 εις τ(ὸν) μέγαν γέοργΐ̈(ων) ὅτι τοῦ ἐδὼ	]εἰς τὸν μέγαν Γεώργιον ὅτι τοῦ ἐδω-	te i madhi Gjergj, që është këtu
3 ωρ(ον;) τ(ὴν) κρέσκυ(κην;) καὶ ἐσϊ̈παθίσέν	]ωρον τὴν Κρέσκικ(ην;) καὶ ἐσυμπάθησεν	kufiri i Kreskës dhe u përcaktua
4 και υτων ὡροῖσμ(ὸς)	]καὶ ἦτον ὁρισμὸς	dhe ishte akti i përcaktimit
5 οἶςμῶν τοῦ καὶ ἔδώ	ὁρ]ισμὸν του καὶ ἔδω-	aktin e përcaktimit dhe i dha
6 ὅ αμουρατϊ̈ πεγϊ̈ . καὶ ε	] ὁ Ἀμουράτη μπέγη καὶ ἐ-	i Amurat beut dhe
7 ωροὶσμ(ών) τοῦ καγοὺ πεγ(ι)	]ὁρισμὸν τοῦ Καγοῦ μπέγη	Aktine përcaktimit të Kaju beut
8 ω τοῦ ὅ μεγ(ας) γεοργιου	]ω τοῦ μέγας Γεώργιος	i të madhit Gjergj
9 μϊ̈τροις ο υἱως του	Δη]ήτριος ὁ υἱὸς τοῦ	Dhimitri, i biri i tij
10 μ ὁ αυθ(εντης) ὅ ἀμυρ σχι(..)	]μ ὁ αὐθέντης ὁ Ἀμὶρ σχι(..)	zotëruesi Amir …
11 ν. απωένανανωο	]απὸ έναν ανωο	pas një kohe
12 ϊσέν. ἀπω ς΄δϊ̈κές ὅποῦ	]σέν ἀπὸ ς΄δικὲς ὁποὺ	prej 6 të tij
13 σωσ(α) μϊ̈δε ενάναν . καὶ	]σωσ(α) μηδε ενάναν . καὶ	askush të mos, dhe
14 ϊ̈ τ(ην;)αεραν τῶυ θ(εο)ῦ	]ι τὴν ἀρὰν τοῦ Θεοῦ	ketë mbi vete zemërimin e Perëndisë
15 έοργι(ον) καὶ τῶν τιη΄	Γ]εώργιον καὶ τῶν τιη΄	Gjergjin dhe të
16 αια σὺνοδῶν	Νικ]αίᾳ συνόδων	të sinodeve të Nikesë
17 αναθεμα τ(ὸν)	]ἀνάθεμα τὸν	qoftë i mallkuar
18 ὥρ(ις)μενος υτοις το	ἀφ]ορισμένος εἴτις τὸ	i përjashtuar prej këtyre
19 ϛ϶μς (ἰνδικτιῶνος) α΄	ϛ϶μς (ἰνδικτιῶνος) α΄	6946, në vitin e parë të indiktionit
20 ὲ ὠθωδωρ(ος) ο γραματικ(ου)	]ὲ ὁ Θ(ε)όδωρος ὁ γραμματικὸς	unë Theodhorosi, gramatiku
21 τω εγράψεν	] τὸ ἔγραψεν.	i shkrova.

Në përfundim, kodiku i Beratit nr. 24 përfaqëson një shembull tipik të ndërthurjes së elementeve lindore dhe perëndimore në traditën e dorëshkrimeve bizantine të shekujve XII-XIII. Megjithëse në elementet dekorative dhe te miniatura ruhen ndikime të traditës italo-bizantine, karakteristikat kryesore paleografike dhe grafike mbështesin më bindshëm një kontekst lindor, veçanërisht greko-kontinental (Epir) ose një mjedis të afërt kulturor.

2. Kodiku i Beratit nr. 14 dhe 31.

Të dy këta janë pjesët e një kodiku të vetëm, që gjatë restaurimit të vitit 1972 janë ndarë, duke na dhënë sot dy kodikë të veçantë[1036]. Sipas vëzhgimeve të Çungës, pergamena, ngjyra e bojës, dekorimi, numrat e fashikujve dhe sidomos vazhdimësia e tekstit tregojnë qartë se pjesët e kataloguara si D. 14 dhe D. 31 janë dy segmente të një libri të vetëm.[1037] Dëshmia më e qartë tekstuale është kalimi i jetës së Shën Vlashit nga fundi i pjesës së sotme "B" në fillim të pjesës së sotme "A", çka provon jo vetëm lidhjen mes tyre, por edhe faktin se rendi i sotëm arkivor nuk pasqyron rendin fillestar të dorëshkrimit.[1038]

Dorëshkrimi daton në shek. XIII dhe është një përmbledhje homiletiko-hagiografike në greqishten mesjetare, që përfshin ligjërata të Etërve, engomia, jetë shenjtorësh dhe martirizime. Në të gjejmë, ndër të tjera, tekste të Gregorit të Nazianzit, Teodor Studitit, Joan Gojartit, Joan Damaskenit dhe Gregorit të Nisës, si edhe tekste hagiografike mbi Anastasinë, Konstandinin dhe Elenën, Eufeminë, Panteleimonin, Marinën, Sozondin, Teoktistën dhe të tjerë.[1039]

Kodiku i Beratit 14/31 përbëhet nga 252 fletë pergamene në total (kod. Br. 14: 150 fletë dhe kod. Br. 31: 102 fletë) me përmasa 223 x 170 mm. Pergamena është me cilësi të ulët, me vrima, qepje dhe dëmtime që nuk janë vetëm pasojë e kohës, por lidhen edhe me vetë materialin fillestar të përdorur. Teksti është shkruar në një kolonë me 33-37 rreshta, ndërsa numërtimi i fashikujve është shënuar në këndin e sipërm djathtas të fletës së parë të secilit fashikull, me numra grekë. Dorëshkrimi ruan shenja vijëzimi, megjithëse jo gjithmonë të rregullta; rregulli i Gregory-t respektohet në të gjitha fletët. Në kodikë shquhen dy duar kopistësh anonimë, të afërta në stil, të identifikueshme në segmente të ndryshme të dorëshkrimit[1040].

Karakteristikë për këtë kodik është ndërtimi, në pjesën e parë të tij (kod. Br. 14), i një fashikulli me 8 fletë palimpseste (f. 130^{r}-137^{v}). Fletët palimpseste janë në dy kolona dhe përmbajnë në shkrimin e poshtëm (*scriptio inferior*) Ligjërata të Joan Gojartit, *De pseudoprophetis et falsis doctoribus* ("Mbi profetët e rremë, mësuesit e rremë, heretikët dhe shenjat e fundit të botës")[1041]. Shkrimi i poshtëm është i tipit *"Anastasi"*[1042], i përdorur për shkrimin e kodikëve në shek. IX-X. Prania e fletëve palimpseste është një fenomen shumë i shpeshtë në kodikët me prejardhje italo-jugore[1043]. Po ashtu, tipi i shkrimit "Anastasi", sipas L. Perria, e ka pasur origjinën në

[1036] Çunga, "The Manuscripts of Berat no. 14 and 31," 41-61.
[1037] Çunga, "The Manuscripts of Berat no. 14 and 31," 43-45.
[1038] Çunga, "The Manuscripts of Berat no. 14 and 31," 44.
[1039] Çunga, "The Manuscripts of Berat no. 14 and 31," 47-55; Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 39-40. François Halkin, *Bibliotheca hagiographica graeca*, bot. e 3-të, *Subsidia Hagiographica* 8a (Bruksel: Société des Bollandistes, 1957).
[1040] Çunga, "The Manuscripts of Berat no. 14 and 31," 44, 46-47.
[1041] Çunga, "The Manuscripts of Berat no. 14 and 31," 55; Jacques-Paul Migne, (red.), *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, vëll. 59 (Paris: Migne, 1862), koll. 553-568.
[1042] Lidhur me tipit e shkrimit "Anastasi", me origjinën dhe përhapjen e tij edhe në Italinë e Jugut, shih studimin: Perria, "La minuscola 'tipo Anastasio'," 271-318, ku gjendet edhe një bibliografi e pasur mbi studimet pararendëse.
[1043] Devreesse, *Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale*, 41, 60-61 (index I: «palimpsestes»).

Kostandinopojë dhe më pas është përhapur në të gjithë botën bizantine, duke lulëzuar veçanërisht në Italinë e Jugut, një rajon që në të njëjtën kohë importonte dhe vinte në praktikë teknikat librore të zhvilluara në rajonet lindore të Perandorisë Bizantine. Enrica Follieri e kishte vendosur më herët këtë tip shkrimi në kuadrin më të gjerë të shkrimit germëvogël libror të shek. IX-X, duke ofruar bazat për klasifikimet e mëvonshme paleografike[1044].

Por këto karakteristika, nuk ndeshen ekskluzivisht vetëm në kodikët e prodhuar në Italinë e Jugut, por gjithashtu edhe në ato Epirote, sikundër ishte ndër të tjera edhe rasti kodiku i Shën Gjergjit në Durrës, përmendur më lartë. Në të njëjtën vijë, Annaclara Cataldi Palau ka vënë në dukje, për dorëshkrimet epirote në përgjithësi, se ato shpesh nuk kanë tipare paleografike dhe kodikologjike aq të veçanta sa të dallohen lehtësisht nga grupe të tjera provinciale; me fjalë të tjera, ngjashmëria me dorëshkrimet italo-jugore nuk është e pazakontë dhe nuk e zgjidh automatikisht çështjen e origjinës[1045]. Prandaj, kodiku i Beratit nr. 14 dhe nr. 31 është, me shumë gjasë, produkt i një mjedisi italo-bizantin i Italisë së Jugut, me gjasa nga Terra d'Otranto, por ai duhet kuptuar brenda një zone më të gjerë shkëmbimesh librarie midis Italisë së Jugut dhe Epirit. Berati është vendi i përdorimit dhe i ruajtjes së mëvonshme, jo domosdoshmërish vendi i prodhimit[1046].

3. Kodiku i Beratit nr. 33.

Ky kodik daton në shek. XIII. Teksti është i shkruar në një kolonë me 24 rreshta. Kodiku përbëhet nga 142 fletë pergamene me përmasa 210 x 145 mm dhe përmban Tipikonë e Manastirit të Shën Savës. Gjendja materiale e dorëshkrimit tregon dëmtime të shumta, përfshirë humbje teksti në fletët e para dhe njolla në pergamenë në pjesë të ndryshme, si edhe çrregullime në fashikuj gjatë rilidhjes, çka ka ndikuar në rendin e tekstit[1047]. Shkruesi është anonim. Shkrimi i tekstit është germëvogël, i drejtë e i rrumbullakët, i shkruar me kujdes, me përmasa të vogla dhe me shumë shkurtesa, ndërsa ai i titujve kryesore është germëmadh. Boja e shkrimit është kafe e errët, ndërsa germat nistore dhe titujt e kapitujve janë shkruar me ngjyrë të kuqe. Po ashtu, titujt, numrat e kapitujve dhe udhëzimet janë gjithashtu me të kuqe, duke theksuar funksionin orientues të tekstit liturgjik. Në disa raste, pjesë të dëmtuara të tekstit janë plotësuar më vonë nga një dorë e dytë me bojë më të çelët, çka dëshmon për ndërhyrje të mëvonshme në historinë e kodikut. Një rast konkret i tillë evidentohet në f. 106v, ku një pjesë e fshirë është plotësuar me bojë më të çelët nga një dorë e dytë[1048].

Në formën e shkrimit, veçohen dy germa të veçanta, të cilat për nga skicimi i

---

[1044] Follieri, "La minuscola libraria dei secoli IX e X," 139-165.
[1045] Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection of Greek Manuscripts," 31-64.
[1046] Çunga, "The Manuscripts of Berat no. 14 and 31," 56; Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 303-316.
[1047] Konkretisht, fleta e parë është dëmtuar në gjysmën e sipërme duke humbur rreth 12 vargje, ndërsa fletë të tjera paraqesin dëmtime në skaje ose njolla që në disa raste cenojnë tekstin, veçanërisht në segmentet fundore të kodikut. Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri*, 40-43.
[1048] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri*, 40-43.

tyre shfaqin rëndësi. Në përputhje me qasjet metodologjike bashkëkohore, sidomos ato të theksuara nga Anna Cataldi Palau, këto veçori grafike përbëjnë elementin më të besueshëm për atribuimin rajonal, pasi materiali dhe faqosja nuk mjaftojnë për të përcaktuar një "kanon" epirot[1049]. Bëhet fjalë për germën *ksi* (ξ) dhe *thita* (θ). Germa *ksi* skicohet, përtej mënyrës së zakonshme, në formën e një harku gjysmësfere, ku në pjesën e brendshme të tij dalin dy vija paralele[1050]. Kjo formë lidhet me një traditë grafike të dokumentuar që nga fillimi i shek. XI dhe vijon në dorëshkrime të rëndësishme të shekujve XII-XIII, duke e bërë atë një pikë referimi të vlefshme paleografike. Kështu, sipas studimeve të A. Tselikas[1051], kjo veçanti shfaqet që në fillimin e shek. XI në një dorëshkrim të shkruar në Manastirin e Grotaferrata-s[1052]. Në shek. XII, e gjejmë të përdoret në kodikun Vat. gr. 746[1053] dhe më pas në tre kodikë epirotë: Oxf. Bodleian Cromwell 11 i vitit 1225[1054]; Archimandreiou Ioanninon nr. 10 dhe nr. 15 i vitit 1304/5 dhe fundi i shek. XIII respektivisht[1055]. Ndërsa germa *thita* (θ) skicohet në formën germëmadhe (maiuscula), e rrumbullakët dhe gjerë, ku vija horizontale është e valëzuar ose me një pikë të rrumbullakët në mes. Kjo karakteristikë përfshihet në tiparet e shkrimit tradicional (*traditional style*) të kodikëve epirotë me përfaqësues kodikun EBE 2112 (nr. 29) të shek. XIII që ruhet në Bibliotekën Kombëtare të Athinës[1056]. Gjithashtu, kjo veçanti ndeshet edhe në kodikë të tjerë epirotë, si p.sh. tek kodikët e lartpërmendur Oxf. Bodleian Cromwell 11 dhe Clarke 8 i Oksfordit si edhe tek kodiku Roylands Gaster 1574 (viti 1282) i John Rylands University Library[1057]. Këto krahasime mbështeten nga një vijimësi e dokumentuar e prodhimit libror në hapësirën e Janinës dhe Epirit nga shek. XII deri në fillim të shek. XIV, duke e vendosur këtë kodik brenda një tradite të qëndrueshme rajonale dhe jo si një rast të izoluar. Si rrjedhojë mund të mbështesim pikëpamjen se edhe kodiku i Beratit nr. 33, pavarësisht se shënimi kodikografik mungon, është shkruar nga një

[1049] Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 31-64.
[1050] Kjo formë e skicimit të germës "*ksi"* është vënë në dukje për herë të parë nga Turyn, *Dated Greek Manuscripts of Italy,* 11, 19 dhe 59.
[1051] Τσελίκας, «Παρατηρήσεις σε Πελοποννησιακά χειρόγραφα», 486-498.
[1052] Τσελίκας, «Παρατηρήσεις σε Πελοποννησιακά χειρόγραφα», 486-498. Δημήτρης Σοφιανός, «Ανέκδοτος κανών του μάρτυρος Αρμοδίου συνταχθείς υπό του Αρσενίου της Κρυπτοφέρρης (ια΄ αιών)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 39-40 (1972-1973): 96-109.
[1053] Jonathan Lowden, "The Production of the Vatopedi Octateuch," *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982): 115-126, tab. 2, 4, 6 dhe 8.
[1054] Turyn, *Dated Greek Manuscripts of Great Britain*, 7-11, tab II. Nadezhda Kavrus-Hoffmann, "Catalogue of Greek Medieval and Renaissance Manuscripts in the Collections of the United States of America. Part V.2: Harvard University, The Houghton Library," *Manuscripta* 54 (2010): 224, 226. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Συλλογή χρονολογημένων «σημειωμάτων»*, 24 e në vijim. Për të dhëna historike mbi Epirin nga kodiku Cromwell 11, shih Ευάγγελος Χρυσός, «Ιστορικά στοιχεία για την Ήπειρο σε σημείωμα του κώδικα Cromwell 11», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980): 58-65
[1055] Për një përshkrim të detajuar të kodikut Archimandreiou Ioanninon nr. 10 shih, *Τα Ελληνικά χειρόγραφα της πόλεως των Ιωαννίνων,* 24-26, tab. VI. Ndërsa për kodikun Archimandreiou Ioanninon nr. 15, shih Πολίτης, "Παλαιογραφικά από την Ήπειρο"*,* 332. Shih, po ashtu, Τσελίκας, "Παρατηρήσεις σε Πελοποννησιακά χειρόγραφα" 486-498.
[1056] Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 31-64, 54 dhe tab. VI.
[1057] Turyn, *Dated Greek Manuscripts of Great Britain*, 30-31, tab XIXb. Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, vëll. 3.1, *Oxford Bodleian Library III: Textband* (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1982), 157-159.

kodikëshkrues që jetonte në hapësirën perëndimore të Epirit.

Struktura e përmbajtjes është e organizuar në disa njësi të dallueshme. Në fillim qëndron pjesa hyrëse e tipikosë (fl. 1r-3r), e cila ruhet pa fillim dhe nis nga kreu VI; më pas një seksion i gjerë mbi psalmodinë dhe sinaksarin kishtar gjatë gjithë vitit (fl. 3r-87r), i ndarë sipas muajve nga shtatori (fl. 3r-18r) deri në gusht (fl. 81r-85r); vijon një njësi e veçantë për fillimin e Triodhit dhe periudhën e Dyzetditëshit të Madh (fl. 85r-140v); dhe në fund përfshihen seksione shtesë me karakter shpjegues dhe praktik (fl. 140v-142v), si p.sh. rregulla për temjanisjen dhe rendi i vargjeve dhe aliluiareve sipas tetë tingujve, elemente që janë tipike për dorëshkrimet tipikonale dhe dëshmojnë përdorimin aktiv të tij në praktikën liturgjike[1058]. Këto seksione ndahen konkretisht në: një traktat mbi mënyrën e temjanisjes (fl. 140v-141v), rendin e vargjeve, aliluiareve dhe kungatoreve sipas tetë tingujve (fl. 141v-142r), si edhe materiale të tjera plotësuese liturgjike, përfshirë vargje ngjallësore dhe Φωταγωγικά (fl. 142r-142v).

Sa i përket dekorimit, kodiku karakterizohet nga një program i përmbajtur ornamental. Germat nistore dhe titujt janë me të kuqe, ndërsa në disa fletë shfaqen zbukurime lineare përmbititullore dhe ndarëse (διακοσμητικοί δοκοί), duke reflektuar një estetikë funksionale tipike për dorëshkrimet provinciale. Zbukurime të tilla lineare me ngjyrë të kuqe dokumentohen në disa fletë specifike (p.sh. fl. 18r, 23r, 32r, 45r, etj.), ndërsa në disa raste paraqiten edhe ndarëse dekorative të shkurtra, duke theksuar strukturimin vizual të tekstit. Përdorim i së kuqes përputhet me praktikat e dorëshkrimeve provinciale epirote, ku germat nistore dhe titujt shërbejnë për të artikuluar vizualisht tekstin, shpesh në një formë më të përmbajtur se në qendrat metropolitane.

Rrjeti i dorëshkrimeve që transmetojnë ose pasqyrojnë Tipikonin e Manastirit të Shën Savës dëshmon një proces të gjerë dhe të qëndrueshëm përhapjeje të traditës liturgjike palestineze në hapësirën bizantine dhe ballkanike. Duke nisur nga tradita monastike e Palestinës dhe veçanërisht nga Lavra e Shën Savës, ky model liturgjik u përhap fillimisht në qendrat kryesore të botës bizantine dhe më pas u përvetësua dhe u përpunua në mjedisin athonit gjatë shekujve XII-XIII, përpara se të depërtonte në provincat perëndimore të perandorisë, veçanërisht në Epir[1059]. si Oxford, Bodleian Library, Cromwell 11 (1225) dhe E. D. Clarke 8 (1253), si edhe kodikët e koleksionit të Archimandreion-it në Janinë, dëshmojnë ekzistencën e një tradite të konsoliduar skribale dhe liturgjike në këtë rajon, e lidhur ngushtë me modelin jerusalemit.[1060]. Paralelisht, përhapja e këtij tipikoni në botën sllave, përmes përkthimeve dhe adaptimeve si *Hilandar Typikon* dhe *Studenica Typikon*, konfirmojnë se kjo traditë nuk mbeti e kufizuar në hapësirën greke, por u integrua në mënyrë krijuese në kontekste të

[1058] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri*, 40-43.
[1059] Robert F. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West: The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today*, 2nd ed. (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1993), 273-290.
[1060] Oxford, Bodleian Library, MS. Cromwell 11; MS. E. D. Clarke 8; për dorëshkrimet epirote shih: Annaclara Cataldi Palau, "Greek Manuscripts from Epirus and Southern Italy in the Library of the Monastery of St John the Theologian, Patmos," në *Bibliophilos: Books and Learning in the Byzantine World*, red. Charalambos Dendrinos dhe Ilias Giarenis (Berlin-Boston: De Gruyter, 2021), 83-130.

ndryshme kulturore të Ballkanit[1061]. Në këtë kuadër, Kodiku i Beratit nr. 33 paraqitet si një dëshmi domethënëse e këtij rrjeti, duke reflektuar jo vetëm përmbajtjen tipikonale të traditës së Shën Savës, por edhe tipare paleografike që e lidhin atë me prodhimin kodikshkrues të hapësirës epirote, duke e vendosur kështu brenda një sistemi më të gjerë qarkullimi tekstual dhe liturgjik në Mesjetën e vonë bizantine[1062].

4. Kodiku i Beratit nr. 34.

Kodiku është shkruar në pergamenë me përmasa 255 x 175 mm. Kodikut përbëhet nga 175 fletë. Teksti është shkruar në një kolonë, me nga 32-34 rreshta për kolonë. Kodiku përmban jetëshkrime shenjorësh dhe ligjërata. Në fletën e fundit ruhet shënimi kodikografik i shkruesit, nga i cili mësojmë se kodiku "*u përfundua nga dora ime, e Joan Halkeopulit, në 30 të muajit prill, në orën e nëntë pasdite, në kohën e mbretërisë së shumëshpresëtarit dhe perandorit të Bizantit, Andronik Komnenit Paleologut dhe të zonjës sonë shumëshpresëtare, Irenës Augustës. Ashtu sikundër të huajt gëzohen teksa shohin atdheun e tyre, kështu edhe shkruesit kur përfundojnë librin. U shkrua nga dora e Joan Halkeopulit. Etërit dhe vëllezërit, që kanë për ta lexuar në vitet e pastajme, le të mos më mallkojnë për gabimet e gjendura sipas masës, sepse shkruesi gjithmonë duke mos dashur [...] dhe në tjetër shkronjë thuhet se asnjë nuk është i pagabueshëm, asnjë i pamëkatë, përveç Perëndisë. Ndërsa dora që shkruan shkon drejt varrit, shkrimi mbetet përgjithmonë. Viti 6805 (=1297), indiktioni 15*"[1063]. Ky shënim përbën një dëshmi të drejtpërdrejtë për datimin e dorëshkrimit, duke e vendosur përfundimin e tij në vitin 1297 dhe duke identifikuar qartë kodikshkruesin si Joan Halkeopuli. Përpjekjet për rishikimin e këtij datimi, të mbështetura kryesisht në identifikime prosopografike, rezultojnë metodologjikisht të pasigurta. Në veçanti, lidhja e propozuar nga Shaban Sinani me Gerasimos Halkeopoulos[1064], një figurë e mëvonshme, përzien individë të ndryshëm mbi bazën e një mbiemri të përbashkët dhe anashkalon dëshminë eksplicite të vetë kodikshkruesit. Ndërkohë, dëshmitë për kodikshkrues të tjerë me të njëjtin mbiemër (p.sh. Manuel Halkeopulos në vitet 1321-1323) konfirmojnë përdorimin e gjerë të këtij emri dhe relativizojnë çdo identifikim të

[1061] Mbi Tipikonë e Manastirit të Hilandarit, shih Vladimir Ćorović, red., *Spisi Svetoga Save* (Beograd: Državna štamparija, 1928), 14-150. Philipp Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster* (Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1894), 184-187. Lazar Mirković, *Hilandarski tipik svetoga Save* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1935). Vladimir Mošin, *Dodatki h grškim listinam Hilandara* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1948); Branko Granić, "Die Disziplinarstrafbestimmungen des vom hl. Sabbas, dem Erzbischof und Gründer der serbischen Autokephalkirche erlassenen Typikon des Chilandar (Cheilantar) Klosters," *Studi Bizantini e Neoellenici* 5 (1939): 646-656. Mirjana Živojinović, "The Spiritual Father of the Monastery of Chilandar," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32, nr. 2 (1982): 247-256.

[1062] Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 35-55.

[1063] Shënimi kodikologjik është botuar për herë të parë nga Andi Rembeci dhe Sokol Cunga në Panelin nr. 15 të ekspozitës së hapur me titull *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri,* që u çel në vitin 2010, në mjediset e AQSh-së, me bashkëpunimin e Arkivit Qendror Shtetëror-Tiranë, Kishës Ortodokse Autoqefale të Shqipërisë dhe Fondacionit Grek të Kulturës-Vatra Tiranë.

[1064] Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 134-135.

drejtpërdrejtë[1065]. Së fundi, atribuimi i një date alternative (1302), që i referohet në mënyrë të tërthortë Theofan Popës, nuk gjen konfirmim në burimet përkatëse - si në katalogun e tij, ashtu edhe në materialet e arkivuara të lidhura me kodikun[1066] - duke mbetur kështu i pambështetur dokumentarisht.

Në këtë kuadër kronologjik të mirëpërcaktuar, edhe analiza paleografike e kodikut fiton një bazë më të qëndrueshme interpretimi. Karakteristikat kryesore të tipit të shkrimit, që na orientojnë drejt kulturës librore të Italisë së Jugut, janë disa germa, kryesisht tek titujt, hapësirat e brendshme të së cilave janë mbushur me ngjyrë të kuqe, si p.sh. germa *thita* (θ) dhe *vita* (β) në f. 38^{r}. Kjo karakteristikë ndeshet në pjesën më të madhe të kodikëve të Terra d'Otranto-s dhe kryesisht në Puglia[1067], si p.sh. tek kodiku *Laur. Conv. Soppr. 152* (viti 1282) që sot ruhet në Bibliotekën Medicea Laurenziana të Firences[1068] apo tek kodiku nr. *G 8 sup.* (viti 1286) që ruhet në Bibliotekën Ambroziane të Milanos[1069]. Po ashtu, edhe germën *vita* (β)*,* të skicuar në formë zemre "a cuore" dhe që ndeshet dendur në kodikun e Beratit nr. 34, e gjejmë edhe në kodikët e Italisë së Jugut, si p.sh. tek kodikët *Addit. 7141* dhe *Addit. 11859* që sot ruhen në British Library në Londër[1070]. Këto analogji bëhen më të kuptueshme në dritën e zhvillimeve historike të shekullit XIII, siç i ka përshkruar Canart. Në punimin e tij mbi scriptoria-t kalabreze, ai nënvizon se në shek. XIII qendra e gravitetit kulturor të Italisë së Jugut zhvendoset drejt Puglias dhe se pikërisht fundi i shek. XIII shënon një lloj "shpërthimi" otrantin të prodhimit libror. Në këtë perspektivë, edhe pse Kodiku i Beratit nr. 34 nuk duhet lokalizuar domosdoshmërisht në Terra d'Otranto, afritë me këtë mjedis janë si kronologjikisht, ashtu edhe paleografikisht të justifikuara, duke qenë se dorëshkrimi u realizua pikërisht në një periudhë kur këto modele grafike dhe dekorative qarkullonin gjerësisht në hapësirën adriatike[1071].

Nga ana tjetër, veçoritë paleografike të evidentuara në kodikun e Beratit nr. 34 mbështesin bindshëm një orientim drejt prejardhjes epirote. Në mënyrë të veçantë, forma germëmadhe (maiuscula) e germës theta (θ), me vijë horizontale të pajisur me një pikë qendrore, së bashku me tipare të tjera si beta në formë zemre, zeta në trajtë

[1065] Emri i Joan Halkeopulit nuk rezulton në katalogun e kodikëshkruesve të përpiluar nga Marie Vogel dhe Victor Gardthausen. Por, njëfarë Manuel Halkeopuli ndeshet më 1323 dhe 1321 si shkrues i kodikëve *EBE 2021* dhe *Sinaiticus 1221*. Shih, Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, αρ. 1857-2500*, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών 54 (Athens: Academy of Athens, 1991), 82, nr. 2021.

[1066] Sinani, *Kodiket e Shqipërisë*, 134-135. Arkivi Qendror Shtetëror (AQSH), Theofan Popa, "Kod. Br. nr. 34," Fondi 488, dosja 34, fl. 1-3.

[1067]Paul Canart, *Études de paléographie et de codicologie*, vëll. 2, Studi e testi 451 (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2008), 796-797.

[1068] Turyn, *Dated Greek Manuscripts of Italy*, vol. I, fq. 42-47, vol. II, tab. 27; Canart dhe Lucà, *Codici greci dell'Italia meridionale,* 134-135: skeda nr. 62.

[1069] Turyn, *Dated Greek Manuscripts of Italy*, vol. I, fq. 51-52, vol. II, tab. 37.

[1070] Për një përshkrim të detajuar të këtyre kodikëve shih, Annaclara Cataldi Palau, "Manoscritti greci originari dell'Italia meridionale nel fondo 'Additional' della 'British Library' a Londra," në *Studies in Greek Manuscripts*, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, vëll. I (Spoleto, 2008), 353-358, tab. I; 368-373, tab. V.

[1071] Paul Canart, "Gli scriptoria calabresi dalla conquista normanna alla fine del secolo XIV," në *Études de paléographie et de codicologie*, vol. 2 (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2008), 796-97

"3", lambda e hapur dhe përdorimi i herëpashershëm i shkronjave të rrumbullakëta të mbushura me të kuqe, përputhen me repertorin grafik të njohur në dorëshkrimet epirote. Prania e të njëjtave karakteristika edhe në kodikun e Beratit nr. 33 përforcon idenë e një tradite të përbashkët rajonale. Edhe pse disa prej këtyre elementeve janë interpretuar herë pas here si tregues të një origjine "italo-jugore", studimet bashkëkohore kanë dëshmuar se ato nuk janë ekskluzive për këtë hapësirë. Në analizën e saj mbi dorëshkrimet epirote të koleksionit Burdett-Coutts, Cataldi Palau vërteton se pikërisht këto forma grafike përbëjnë pjesë integrale të praktikës scriptoria-le epirote[1072]. Në këtë kontekst, ajo thekson rëndësinë e një vlerësimi të integruar, që merr në konsideratë shkrimin, dekorin dhe tiparet kodikologjike, duke shmangur përfundimet e nxituara të bazuara në elemente të izoluara. Po ashtu, në mbështetje të pikëpamjes se vendi i shkrimit të kodikut ka qenë Epiri, vjen edhe shprehja e shënimit kodikologjik "*le të mos më mallkojnë për gabimet e gjendura sipas masës",* që është karakteristike kryesisht e kodikëve italo-bizantine të Epirit[1073]. Për më tepër, kjo pikëpamje përforcohet edhe nga vetë shkruesi i kodikut, Joan Halkeopuli, i cili duhet të jetë ndodhur në kohën e mbarimit të shkrimit të kodikut në hapësirë bizantine, përderisa në shënimin e tij kodikografik ai, sipas traditës bizantine, njeh dhe i referohet perandorit bizantin Andronikut II Paleologut (1282-1328)[1074].

5. Kodiku i Beratit nr. 39.

Kodiku përmban ligjërata "Mbi Asketizmin" nga Vasili i Madh. Përbëhet nga 175 fletë pergamene të përmasave 205 x 165mm. Teksti është shkruar në 1 kolonë nga shkrues anonim. Analiza paleografike ka konfirmuar se kodiku i Beratit nr. 39 i përket shek. XIII[1075]. Megjithatë, në literaturën më të hershme janë propozuar disa data alternative, të cilat sot konsiderohen të pasakta. Një nga këto qëndrime është ai i Theofan Popës, i cili, duke u mbështetur në një "grafi të vonë por elegante", sugjeron një datim në fundin e shek. XIII - gjysmën e parë të shek. XIV[1076]. Ky vlerësim duket se mbështetet kryesisht në aspektin stilistik të shkrimit dhe jo në një analizë krahasuese të mirëfilltë me dorëshkrime të datuara të shek. XIII, çka e dobëson besueshmërinë e këtij përfundimi. I njëjti qëndrim është përsëritur edhe nga Shaban Sinani, por pa u shoqëruar me argumentim paleografik apo krahasim të strukturuar me dorëshkrime të datuara[1077]. Një rast tjetër paraqitet tek Johannes Koder dhe Erich Trapp (1966), të cilët në katalogun e tyre përshkruan një dorëshkrim patrologjik të Beratit me 174 fletë, përmasa 270 × 205 mm dhe tekst në një kolonë, duke e klasifikuar atë në shek. XV.

[1072] Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 31-64.
[1073] Reinsch, «Ηπειρωτικά χειρόγραφα», 548.
[1074] Alexander Kazhdan, "Andronikos II Palaiologos," në Alexander Kazhdan (red.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1 (Oxford, 1991), 94-95.
[1075] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri*, 49-50. Arkivi Qendror Shtetëror (AQSH), *Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri: Kodiku i 39-të i Beratit, "Mbi asketizmin" nga Vasili i Madh, pergamenë, shek. XIII*, panel ekspozite, punuan Andi Rembeci, Sokol Çunga dhe Agamemnon Çelikas, Tiranë, 2010.
[1076] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë," 117-119.
[1077] Sinani, *Kodikët e Shqipërisë*, 139-140.

Duke qenë se përshkrimi përputhet me karakteristikat materiale dhe përmbajtësore të kodikut nr. 39, ky identifikim çon në një zhvendosje kronologjike prej rreth dy shekujsh në raport me të dhënat paleografike[1078].

Kodiku i Beratit nr. 39 përmban një përmbledhje sistematike të teksteve asketike të Vasilit të Madh, që i përkasin kryesisht korpusit të njohur si *Ὅροι κατ' ἐπιτομήν* (Regulae brevius tractatae). Përmbajtja është e organizuar në formë kapitujsh tematikë (κεφάλαια), të renditur sipas një logjike didaktike dhe praktike, duke përfshirë çështjet themelore të jetës shpirtërore dhe monastike. Në qendër të përmbajtjes qëndron mësimi mbi përmbushjen e urdhërimeve të Perëndisë dhe qëllimin e jetës së krishterë, i ndjekur nga trajtimi i temave si frika e Perëndisë, bindja, përulësia, pendimi dhe kthimi shpirtëror. Një vend të rëndësishëm zënë edhe praktikat themelore asketike, si lutja, agjërimi, lëmosha dhe lufta kundër pasioneve dhe mendimeve (λογισμοί). Kodiku trajton gjithashtu aspekte të rëndësishme sakramentale dhe kishtare, si pagëzimi dhe kungimi, si dhe çështje të jetës morale, përfshirë të vërtetën dhe gënjeshtrën, dashurinë ndaj të afërmit, drejtësinë dhe sjelljen në bashkësi. Në tërësi, dorëshkrimi përfaqëson një manual të strukturuar të jetës asketike sipas traditës vasiliane, i destinuar për përdorim praktik në mjedise monastike dhe për formimin shpirtëror të lexuesit.

Shkrimi i kodikut të Beratit nr. 39 paraqitet germëvogël, i qartë dhe anon pak djathtas. Ngjyra e shkrimit është kafe e errët në të zezë. Në titujt, shkrimi është gemëmadh (maiuscula). Po ashtu, germat nistore të titujve dhe të paragrafëve janë maiuscula, me të njëjtën ngjyrë si pjesa tjetër e tekstit. Ndër tiparet e veçanta të shkrimit, mund të dallojmë përdorimin brenda tekstit germëvogël të germave kapitale (maiuscula) *gama* (γ), *kapa* (κ), *epsilon* (ε), *thita* (θ), *zita* (ζ) etj. Gjithashtu, mjaft karakteristike janë bashkimet e germave dhe përdorimi i disa formave për të njëjtën gemë, si në rastin e germës *thita* (θ). Për nga stili i shkrimit, kodiku ka mjaft ngjashmëri dhe mund të krahasohet me kodikët e Bibliotekës Kombëtare të Parisit: *Ms. grec 857 (Regius 2385)* i vitit 1261 dhe *Ms. grec 734 (Colbert. 993)* i vitit 1273[1079], me shumë mundësi epirotë sipas frazës së shënimit kodikologjik[1080]. Gjithashtu, veçanti të stilit të shkrimit të kodikut tonë ndeshen edhe në kodikun epirot *Add. 31949* të shek. XIII, që sot ruhet në British Library në Londër[1081] apo në kodikun *Barb. gr. 151* që është shkruar në shek. XIII në Terra d'Otranto dhe sot ruhet në Bibliotekën e Vatikanit[1082]. Një tjetër veçanti e rëndësishme në kodikun e Beratit nr. 39 është përdorimi i metodës *"ν"*, d.m.th. i përdorimit të ngjyrës së verdhë për të theksuar pjesë të caktuara të tekstit të kodikëve, si p.sh. germat nistore dhe titujt. Ky zakon, që u evidentua për herë të parë nga Alexander Turyn[1083], fillimisht mendohej se ndeshej vetëm se kodikë grekë të Italisë së Jugut. Por, studimet e mëtejshme nxorën në pah se kjo metodë ishte po aq e

[1078] Koder and Trapp, "Katalog der griechischen handschriften", 197-214.
[1079] Omont, *Facsimilés des manuscrits grecs,* 12, tab. LVI dhe LX.
[1080] Në shënimet kodikografike me prejardhje nga Epiri zakonisht ndeshin frazën shabllon "*Δόξα τῷ Θεῷ τῷ διδοῦντι τέλος*" (*Lavdi Perëndisë që i dha fund [shkrimit të kodikut]*). Për këtë shih edhe Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra ed a Oxford," 499.
[1081] Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra ed a Oxford," 498-504, tab. 15.
[1082] Canart dhe Lucà, *Codici greci dell'Italia meridionale*, 126-127: skeda nr. 55.
[1083] Turyn, *Dated Greek Manuscripts of Great Britain,* 8 (Bodleian Library, Cromwell 11) dhe 16 (Bodleian Library, E.D. Clarke 8).

përdorshme edhe në kodikët epirotë dhe tek kodikët e shkruar gjatë vijës bregdetare të Adriatikut[1084].

6. Kodiku i Beratit nr. 40.

Bëhet fjalë për një dorëshkrim të shkruar në pergamenë dhe që përmban Ligjërata Etike të Etërve të Kishës dhe Tregime Asketike. Përbëhet nga 122 fletë të përmasave 250 x 175mm. Shkruesi është anonim. Kodiku daton në shek. XIII[1085]. Në literaturën shkencore mbi dorëshkrimet bizantine në Shqipëri, kodiku i Beratit nr. 40 është trajtuar nga disa studiues, të cilët kanë ofruar qasje të ndryshme interpretative, të kushtëzuara si nga metodologjia e përdorur, ashtu edhe nga fokusi i studimit të tyre. Në radhë të parë, Theofan Popa e konsideron këtë kodik si një dëshmi përfaqësuese të traditës asketike dhe didaktike të Kishës Lindore dhe e vendos atë brenda kornizës së prodhimit dorëshkrimor të shek. XIII deri në gjysmën e shek. XIV[1086]. Në të njëjtën linjë, edhe Shaban Sinani, e përcakton kohën e shkrimit të tij në një periudhë kalimtare, duke e lidhur atë me shek. XIII dhe shek. XIV[1087]. Ndërkohë, në paraqitjen sintetike të ekspozitës së vitit 2010, kodiku jepet në mënyrë më të përmbledhur si dorëshkrim i shekullit XIII, duke reflektuar një datim standard referues[1088].

Në vijim të këtyre përcaktimeve kronologjike, analiza paleografike e kodikut ofron të dhëna më të hollësishme që ndihmojnë në kuptimin e vendit të tij në traditën dorëshkrimore italo-bizantine. Shkrimi i kodikut është germëvogël, i stilit filologjik, i drejtë, i dendur, me germa të përmasave të vogla, disa prej të cilave veçojnë për nga vëllimi dhe lartësia (θ, τ, σ, κ, α) si edhe me ndërfutje të germave kapitale (maiuscule), shpeshherë të përmasave të mëdha, brenda në tekst. Veçanti paleografike të kodikut të Beratit nr. 40 janë të krahasueshme me ato të kodikëve italo-jugorë të shek. XIII, si p.sh. kodiku *Arch. Cap. S. Pietro ms. H45,* një dorëshkrim kalabro-sicilian të shek. XIII, në pergamenë, tërësisht palimpsest, me një dorë që ofron analogji me atë të Macario di Reggio-s dhe, pra, me një stilizim të asaj që në studimet italo-greke quhet "scrittura di Reggio"[1089] dhe kodiku *Barb. gr. 151* të Bibliotekës Apostolike të Vatikanit, një nga dy kodikët e njohur të shekullit XIII që transmetojnë përkthimin grek të Kushtetutave të Melfit të Frederikut II[1090]. Nga të dy krahasimet rezulton se afria e kodikut të Beratit nr. 40 me kodikët Arch. Cap. S. Pietro, ms. H45 dhe Barb. gr. 151 nuk është e natyrës përmbajtësore, por paleografike dhe dekorative. Të dy dorëshkrimet italo-jugore, megjithëse përfaqësojnë tradita tekstuale krejt të ndryshme - njëri mjekësore dhe tjetri juridike - dëshmojnë një idiomë grafike dhe një repertor

---

[1084] Si shembull po sjellim kodikët tashmë të përmendur *Bodleian Library, Cromwell 11* dhe *Bodleian Library, E.D. Clarke 8* si edhe *kodikun nr. 17* (shek. XIII) të Bibliotekës së Zosimesë (Zosimaia Bibliothiki). Për këtë të fundit shih, *Τα Ελληνικά χειρόγραφα της πόλεως των Ιωαννίνων,* 37-40, tab. XV.
[1085] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 25.
[1086] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë," 119-120.
[1087] Sinani, *Kodikët e Shqipërisë*, 140.
[1088] Agamemnonas Çelikas, Andi Rembeci dhe Sokol Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, paneli 18, "Kodiku i Beratit nr. 40," Arkivi Qendror Shtetëror, Tiranë, prill 2010.
[1089] Canart dhe Lucà, *Codici greci dell'Italia meridionale*, 113-4: skeda 47.
[1090] Canart dhe Lucà, *Codici greci dell'Italia meridionale*, 126-127: skeda nr. 55.

ornamental tipik për hapësirën italo-greke të shek. XIII. Në këtë kuadër, kodiku i Beratit nr. 40 shfaqet si pjesë e së njëjtës atmosferë shkrimore dhe artistike, duke reflektuar njohje dhe përvetësim të kësaj tradite, pa devijuar nga funksioni dhe identiteti i tij si kodik asketik me profil të qartë monastik.

Po ashtu, ngjashmëri paleografike të kodikut tonë i ndeshim edhe në kodikun katërungjillor *TA 320-30/7* të shek. XIII, të shkruar nga murgu Theodhos, me prejardhje nga Pondi i Azisë së Vogël, sot ruhet në Muzeun Benaki në Athinë[1091]. Krahasimi me TA 320-30/7 të Muzeut Benaki tregon se Berati 40, ndonëse më i përmbajtur dhe pa elemente luksoze si miniaturat apo përdorimi i arit, ndan me të të njëjtën kulturë grafike të shekullit XIII. Afërsia nuk qëndron në aspektin figurativ, por në organizimin e faqes, në ductus-in e drejtë dhe në përdorimin e inicialeve të dalluara, çka e vendos Beratin 40 si një variant më i matur dhe tekstualisht më i përqendruar brenda së njëjtës traditë formale.

Nëse krahasimet me H45, Barb. gr. 151 dhe TA 320 e vendosin kodikun e Beratit nr. 40 në një horizont italo-jugor, krahasimet me EBE 2112 dhe me Ohrid, Inv. no. 5 e rrënjosin atë njëkohësisht në botën epirote dhe ballkanike të ornamentikës së inicialeve. Në tekstin e kodikut paraqiten germa nistore, të mbushura kryesisht me ngjyrë të kuqe dhe të konturuara me vijë të zezë, por edhe me paraqitje antropomorfe (germa nistore *omikron* (o) në f. 64^{v}, e cila paraqitet me fytyrë njerëzore) apo zoomorfe (germa nistore *omikron* (o) në f. 81^{r}, e cila paraqitet me trajtën e peshkut). Në kodikët epirotë, germat nistore zoomorfe janë kryesisht të limituara në gjarpërinj, që zakonisht përdridhen rreth germës *taf* (T) si p.sh. tek kodiku *EBE 2112* i Bibliotekës Kombëtare të Athinës[1092], ose në peshq që zakonisht formojnë germën *omikron* (o), si p.sh. tek kodiku *Ohrid, Inv. no. 5*, një Menaion i muajve nëntor-shkurt (shek. XII-XIII) i Bibliotekës Kryepeshkopale të Ohrit[1093]. Ndërsa germat nistore antropomorfe tek kodikët epirotë si rregull[1094] janë të kufizuara në germën *epsilon* (E), vija e mesit horizontale e së cilës formon një dorë njerëzore në pozicionin e bekimit (sikundër e ndeshëm edhe më sipër, në kodikun e Beratit nr. 24). Ndryshe nga zona e Epirit, në Italinë e Jugut, germa nistore antropomorfe, si p.sh. germa *omikron* (O) me fytyrë njerëzore janë mjaft të shpeshta (sikundër vihet re, më poshtë, në kodikun e Beratit nr. 41). Gjithashtu, titujt e kapitujve të kodikut janë theksuar me përdorimin e dendur të metodës *"Yellow wash"*, karakteristike për të dyja zonat dhe, veçanërisht, për zonën e Epirit.

Nga tërësia e këtyre krahasimeve del se Berati 40 përfaqëson një produkt tipik të një zone ndërthurjeje kulturore, ku bashkëveprojnë tradita italo-jugore dhe ajo epiro-ballkanike. Nga njëra anë, ai përfshihet qartësisht në repertorin epirot përmes

[1091] Eirene Lappa-Zizica dhe Maria Rizou-Couroupou, *Catalogue des manuscrits grecs du Musée Benaki (Xe-XVIe s.)* (Athènes, 1991), 420-423, fig. 111α-στ.
[1092] Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 2: 126-128, nr. 26, fig. 277-292.
[1093] Džurova dhe Canart, *Le Rayonnement de Byzance*, 158, 168, nr. 73. Shih, po ashtu, edhe kodikun *Coislin 121* të Bibliotekës kombëtare të Parisit tek: Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 1: 63, nr. 253; 2: fig. 456.
[1094] Mbi karakteristikat e kodikëve epirotë në përgjithësi dhe të germave nistore në veçanti, shih Cataldi Palau, "The Burdett-Coutts Collection," 31-64, 32-35.

elementeve zoomorfe dhe përdorimit të *yellow wash* si mjet strukturues i faqes; nga ana tjetër, devijimet antropomorfe dhe disa zgjedhje stilistike e afrojnë me idiomën e Italisë së Jugut. Në raport me modelet më të pasura dhe më sistematike të rajonit, kodiku i Beratit nr. 40 dallohet për një qasje më selektive dhe sintetike, ku elementi dekorativ nuk është i shpërndarë gjerësisht, por përdoret në mënyrë selektive dhe funksionale. Në këtë kuptim, ai nuk është thjesht një reflektim i një tradite të vetme, por një dëshmi e qartë e një mjedisi kulturor, duke reflektuar një mjedis monastik që përthith dhe riformulon modele të ndryshme pa humbur identitetin e vet. Në përfundim, kodiku i Beratit nr. 40 del si një dorëshkrim me rëndësi të veçantë për historinë e librit bizantin në Shqipëri, sepse ai materializon me qartësi një pikë takimi ndërmjet asketizmit lindor, traditës epirote të dekoreve të germave nistore dhe idiomës grafike italo-jugore të shek. XIII. Kështu, kodiku i Beratit nr. 40 shfaqet si dëshmi e një kulture librore ku kufijtë midis Epirit, Italisë së Jugut dhe hapësirës shqiptare nuk ishin barriera, por kanale qarkullimi formash, teknikash dhe shijesh grafike.

7. Kodiku i Beratit nr. 41.

Ky kodik përmban *Sinaksarin* e muajve shtator-korrik, d.m.th. jetëshkrime të përmbledhura shenjtorësh, që lexohen gjatë festave fetare sipas kalendarit bizantin[1095]. Daton në shek. XIV. Teksti është i shkruar në letër perëndimore me përmasa 280 x 220 mm nga shkrues anonim. Dorëshkrimi ka 149 fletë, me shtesa në 122a dhe 135a, është në gjendje të brishtë, me skaje të dëmtuara nga lagështia, me qepje të dobësuara, me fletë të shkëputura dhe me mungesa që e vështirësojnë rindërtimin e saktë të fashikujve[1096].

Përmbajtja e kodikut të Beratit nr. 41 përbëhet nga një Sinaksar që mbulon periudhën nga muaji shtator deri në muajin korrik, ndonëse në gjendje jo të plotë (pa krye dhe pa fund). Struktura e tij organizohet sipas muajve të vitit kishtar, ku çdo seksion përmban jetët dhe përkujtimet e shenjtorëve përkatës. Në fillim gjenden disa fletë (fl. 1r-3v) që përmbajnë Mujoren e shtatorit, por që nuk i përkasin trupit origjinal të kodikut. Më pas vijon Sinaksari i muajit shtator (fl. 4r-36v), i ndjekur nga ai i tetorit (fl. 36v-53v), nëntorit (fl. 54r-74r) dhe dhjetorit (fl. 74r-92v). Pjesa e muajit janar (fl. 93r-94v) është e cunguar, i mungon fillimi dhe fundi. Pas kësaj, vazhdon Sinaksari i marsit (fl. 95r-108v), i prillit (fl. 108v-119r), i majit (fl. 109r-131r), i qershorit (fl. 131r-141r) dhe përfundon me atë të korrikut (fl. 141r-152v)[1097]. Ky organizim i brendshëm sipas rendit mujor nuk është thjesht një veçori formale e dorëshkrimit, por dëshmon qartë funksionin e tij liturgjik, që e afron atë me traditën e gjerë të sinaksarëve italo-bizantinë, të cilët, siç del nga panorama e studimeve mbi sinaksarët e Italisë jugore, përbëjnë një fushë ku qendra konstantinopolitane dhe periferia italo-greke ndërthuren

[1095] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri*, 50. Rembeci, "Italo-Greek Manuscripts," 123-24. Rembeci, "Kodikët mesjetarë në Shqipëri," 23-25.
[1096] Për një përpjekje për një analizë kodikologjike të kodikut, shih Paul Canart, "Manuscrits de Terre d'Otrante inconnus et moins connus," *Rudiae. Ricerche sul mondo classico*, n.s. 3 (2017), 20-23.
[1097] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri*, 50. Canart, "Manuscrits de Terre d'Otrante," 20-23.

vazhdimisht[1098]. Po aq me rëndësi është se Parenti, ndonëse i përjashton sinaksarët nga korpusi i tij kryesor i librave liturgjikë të Salentos, e ndien të nevojshme të shtojë posaçërisht kodikun e Beratit nr. 41 si dëshmi të rëndësishme salentine. Kjo do të thotë se, në sytë e studiuesve të traditës liturgjike bizantine të Salentos, ky kodik nuk përfaqëson një element të izoluar apo dytësor, por një dëshmi plotësisht të integrueshme në horizontin libror të kësaj province bizantine perëndimore[1099].

Nga ana paleografike, shkrimi germëvogël paraqitet i drejtë, i ulët e i trashë, i rëndë, i parregullt në paraqitje (herë këndor, herë i rrumbullakët), johomogjen në trashësinë e linjave dhe në përgjithësi tepër i ashpër. Veçanërisht bien në sy germat *taf* (T), *gama* (Γ), *sigma* (C) dhe *epsilon* (E) e formës germëmadhe (maiuscula) dhe shumë herë, kjo e fundit, pa harkun e sipërm; germa *thita* (Θ) skicohet me një pikë të rrumbullakët të varur apo të vendosur në qendër të vijës horizontale, lidhja *epsilon-sigma* formohet me germën e parë herë të rrumbullakët pa vijën e mesit dhe herë pa harkun e sipërm dhe në drejtim pingul me linjën bazë. Gjithashtu, shkurtesa *-òv* shënohet me dy vija paralele horizontale (=), të vendosura në fund të fjalëve, në pjesën e sipërme[1100]. Këto karakteristika të shkrimit i ndeshim dendur në kodikët e shkruar në Terra d'Otranto[1101]. Ngjashmëri shumë të madhe paleografike kodiku i Beratit nr. 41 paraqet me shkrimin e kodikut *Monac. gr. 320* të shkruar në Salento të Terra d'Otranto-s në shek. XIV, sot ruhet në Bayerische Staatsbibliothek të Monakos[1102]. Në studimin e tij për dorëshkrimet greke të Monakos, Arnesano e përshkruan Monac. gr. 320 si një horologion salentin të shek. XIV, i shkruar me një minuskulë "e drejtë, e trashë, e rëndë, e parregullt (diritta, tozza, pesante, irregolare)", me epsilon majuskulë pothuajse gjithnjë pa trarin e sipërm, me theta me një "grossa boule" të varur në qendër të vijës horizontale, me ligaturën epsilon-sigma, si dhe me shkurtesën -on në formën e shenjës "="[1103]. Për këtë arsye, Monac. gr. 320 mund të konsiderohet si termi i afërt i krahasimit

---

[1098] Andrea Luzzi, "Status quaestionis sui sinassari italogreci," në *Histoire et culture dans l'Italie byzantine: acquis et nouvelles recherches*, red. André Jacob, Jean-Marie Martin dhe Ghislaine Noyé (Rome: École française de Rome, 2006), veçanërisht 155-157 dhe në vijim.

[1099] Stefano Parenti, "Tipologie dei libri liturgici greci del Salento," *Rudiae. Ricerche sul mondo classico*, n.s. 3 (2017): 47, shën. 11, ku propozohet edhe zgjerimi i korpusit të dorëshkrimeve të mbledhura nga Andrea Luzzi (Luzzi, "Status quaestionis sui sinassari italogreci," 155-175), duke shtuar në këtë grup edhe kodikun e Beratit 41. Daniele Arnesano, "Il repertorio dei manoscritti greci di Terra d'Otranto: Integrazione (2011-2021)," *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, seria III, vëll. 19 (2022): 1-34, kryesisht 23. Mbi sinaksarët italo-grekë, veçanërisht për grupin e njohur si "familja C" dhe për varësinë e tyre nga tradita liturgjike kostandinopolitane, shih artikullin e Luca Pieralli, "Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae: La famiglia C," *Orientalia Christiana Periodica* 60 (1994): 399-470.

[1100] Kjo karakteristikë është mjaft e përhapur në kodikët e Terra d'Otrando, por ndeshet edhe në stilet e shkrimit "bouclée" qipriote. Për këtë shih Paul Canart, "Un style d'écriture livresque dans les manuscrits chypriotes du XIVe siècle: la chypriote 'bouclée'," në *La paléographie grecque et byzantine: Actes du Colloque international sur la paléographie grecque et byzantine, Paris, 21-25 octobre 1974* (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1977), 303-12; Prato, "La produzione libraria", 3-24.

[1101] Mbi stilet e shkrimit të Terra d'Otranto dhe karakteristikat e tyre shih Jacob, "Les écritures de Terre d'Otrante," 269-281, kryesisht 276.

[1102] Daniele Arnesano, "Nota sui manoscritti di Monaco, Bayerische Staatsbibliothek, graeci 272 e 320," në P. Cherubini dhe G. Nicolaj (red.), *Sit liber gratus quem servulus est operatus. Studi in onore di Alessandro Pratesi per il suo 90° compleanno* (Città del Vaticano, 2012), Littera Antiqua 19, vëll. I, 387-400, kryesisht 390-393, fig. IV-V.

[1103] Arnesano, "Nota sui manoscritti di Monaco," 392-393.

ose i afërt i së njëjtës traditë grafike.

Po ashtu, kodiku i Beratit nr. 41 mund të krahasohet nga ana paleografike edhe me kodikët në vijim, të shkruar të gjithë në Terra d'Otranto: *Paris. Suppl. gr. 681* i kopjuar në Itali të Jugut, në Terra d'Otranto, në vitet 1297-1298, nga Calos Hagiopetrites i Shën Pjetrit të Galatinës, sot ruhet në Bibliotekën Nacionale të Parisit[1104]; kodikun *Barb. gr. 297* dhe *Vat. gr. 1276* në fillimin e shek. XIV, sot ruhen në Bibliotekën e Vatikanit[1105]; kodikun *Plut. 86/15* të mesit të shek. XIV, sot ruhet në Bibliotekën Laurenziana të Firences[1106]. *Treminus ante quem* për krahasimin paleografik të shkrimit përbën fundshekulli i XIV, në të cilën janë prodhuar edhe kodikët e fundit me këtë tipologji shkrimi[1107]. Nga ky këndvështrim, përfundimi më bindës është se krahasimet paleografike nuk duhen lexuar vetëm si mjete datimi, por si prova prejardhjeje. Edhe nëse pranohet propozimi i Canart-it për një datim në fillim ose mesin e shek. XV, kodiku i Beratit nr. 41 mbetet një dorëshkrim thellësisht "i shek. XIV" në pamjen e tij grafike, sepse ai ruan, në mënyrë konservatore, format e kanonizuara më herët në mjedisin e Terra d'Otranto-s. Në këtë kuptim, datimi i tij në shek. XIV kundrejt shek. XV nuk e prek bërthamën e identitetit të kodikut; ai prek vetëm momentin kronologjik të ekzekutimit të një tradite tashmë të konsoliduar. Do të ishte, prandaj, më e saktë të flitej për një dorëshkrim me profil grafik të shek. XIV, i realizuar ndoshta në një moment pak më të vonë[1108].

Nëse analiza paleografike i jep kodikut një vend të sigurt në hartën e Terra d'Otranto-s, dekorimi i tij e kthen atë në një dëshmi edhe më interesante. Ai është shumë i pasur me germa nistore të stilizuar me pamje të larmishme floreale, antropomorfe dhe zoomorfe. Mjaft karakteristike janë varietetet e germave nistore:

- *omikron* (ο), e cila paraqitet me larushi fytyrash njerëzore (f. 6^{r}, 21^{r}, 32^{r}, 66^{r}, 28^{v} etj.) ose me forma të tjera pamjesh njerëzore që, edhe pse nuk e respektojnë trajtën e germës, i referohen përmbajtjes së tekstit (f. 51^{r}, 24^{v} etj.) apo tregojnë mënyrat e martirizimit të shenjtorëve për të cilët bën fjalë jetëshkrimi, si p.sh. prerja e kokës (f. 26^{r}, 84^{v}), verbimi me anën e shpatës (f. 67^{r}), djegia në turrën e druve (f. 100^{r}) etj.;
- *ita* (η), e cila formohet nga takimi i dy figurave njerëzore (f. 15^{v});
- *alfa* (α), *epsilon* (ε), *kapa* (κ), *omikron* (ο) me varietete mjaft të pasura zoomorfe, si qen (f. 6^{r}, 7^{r}, 8^{r}, 110^{v}), lloje të ndryshme shpendësh (f. 16^{r}, 18^{r}, 26^{r}, 51^{v}, 95^{r}, 132^{r}, 26^{v}), dragua (f. 24^{r}, 25^{r}, 133^{r}), derr i egër (f. 100^{v}), gjedhë

[1104] Charles Astruc et al., *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècles conservés dans les bibliothèques publiques de France*, vëll. I (Paris: Bibliothèque Nationale, 1989), 79-81, pl. 83-86.
[1105] Follieri, *Codices Graeci Bibliothecae Vaticanae selecti*, 85 (tab. 60), 87 (tab. 62).
[1106] Turyn, *Dated Greek Manuscripts of Italy*, vol. I (text), 205 tab. 166.
[1107] Bëhet fjalë për kodikët *Vat. Ottob. gr*. 393 (ff. 15-18) + *Vat. gr*. 2325 (ff. 42-65) + *Vallic*. D62 shkruar rreth fundit të shek.. XIV. Shih Arnesano, "Nota sui manoscritti di Monaco," I, 393. André Jacob, "Fragments liturgiques byzantins de Terre d'Otrante," *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 43 (1973): 345-376, në veçanti 357-358, tab. V-VI..
[1108] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri*, 50; Rembeci, "Italo-Greek Manuscripts," 123-24; Rembeci, "Kodikët mesjetarë në Shqipëri," 23-25; Canart, "Manuscrits de Terre d'Otrante.", 22-23; Arnesano, "Il repertorio dei manoscritti greci," 23.

(f. 99^{v}), gjarpërinj që përdridhen rreth boshtit të germës (f. 14^{v}), peshq (31^{v}, 109^{r}, 127^{r}) etj.;

- *omikron* (ο), *alfa* (α), *kapa* (κ) etj. të paraqitura me motive floreale (f. 19^{r}, f. 23^{r}, 31^{r}, 112^{r} etj.).

Ky repertor i pasur dekorativ e bën kodikun e Beratit nr. 41 një nga dëshmitë më të plota të imagjinatës figurative italo-greke në një libër liturgjik. Dekorimi i germave nistore përfaqëson mënyrën e zakonshme të dekoreve në kodikët italo-grekë. Ato janë krijuar në pjesën më të madhe me përdorimin e metodës «en négatif»[1109], d.m.th. të mbushjes me ngjyrë të kuqe të pjesës së pergamenës, ku më parë është skicuar modeli i germës nistore. Gjithashtu, germa të tjera nistore janë formuar me skicimin e linjave me ngjyrë të zezë në kafe dhe mbushjen së brendshme të tyre me ngjyrë të kuqe. Ekzistojnë, po ashtu, edhe germa nistore njëngjyrëshe, ku mjaft interesant është fakti se ato edhe pse paraqesin të njëjtën tipologji me të tjerat, kanë mbetur të pambushura me ngjyrë të kuqe (f. 53^{r}-58^{r}, 62^{r}, 105^{r}, 106^{r} 107^{r} etj.). Në këtë pikë do ishte me interes të thelloheshin studimet për të evidentuar probabilitetin e ndarjes së punës në ekzekutimin e dekorimit të kodikut në dy faza, sikundër na shtyn të mendojmë realizimi i germave të tjera të stilizuara nistore e të ngjyrosura (p.sh. germa nistore *omikron* (ο) në f. 125^{r}, ku dallohet qartë ekzekutimi i të dyja fazave). Këtu dekorimi nuk duhet parë vetëm si çështje stili, por edhe si dëshmi e procesit të punës. Dorëshkrimi ruan gjurmët e vetë punishtes, të ndarjes së roleve ndërmjet shkruesit dhe zbukuruesit, ose të një ndërprerjeje të mundshme në fazën përfundimtare të realizimit të tij.[1110]

Në repertorin figurativ të germave nistore të kodikut të Beratit nr. 41 janë përqendruar elementë kulturorë të Italisë së Jugut. Këto karakteristika përfaqësojnë prodhimin libror në Terra d'Otranto gjatë fundit të shek. XIII dhe shek. XIV. Elementë të ngjashëm nga ana stilistikore e dekorimit, ndeshim në kodikun *Parisinus graecus 2572*[1111]. Hoffmann e përshkruan këtë dorëshkrim të kopjuar në Aradeo më 1295-1296 si një *schédographie* otrantine me dekorim të bollshëm, të përbërë kryesisht nga germa të mëdha nistore "à rubans" të krijuara "en réserve", mbi fushë vermilioni, me motive bimore dhe zoomorfe[1112]. Germat nistore të kodikut Paris gr. 2572 shpesh ndërtohen nga shirita të ngushtë të ndërthurur, nyje, palmeta, gjysmë-palmeta dhe kafshë fantastike që "hanë" ose përfshijnë pjesë të germës[1113]. Afërsia me kodikun e Beratit

[1109] Mbi shiritat dekorativë, germat nistore dhe ornamente të tjera të zbukuruara me stilin «en négatif» dhe me përdorimin e ngjyrës së kuqe shih Canart dhe Leroy, "Les manuscrits en style de Reggio," 254, fig. 8; 261; Julien Leroy, "Caratteristiche codicologiche dei codici greci di Calabria," në *Calabria Bizantina. Tradizione di pietà e tradizione scrittoria nella Calabria greca medievale* (Atti del IV e V Incontro di studi bizantini, Reggio Calabria, 30 aprile-2 maggio 1976; 28 aprile-1 maggio 1978) (Reggio Calabria, 1983), 78, fig. 11. Cavallo, "La cultura italo-greca nella produzione libraria," 564, fig. 503 dhe 504 (krh. 544, 582). Këtë teknikë e ndeshim, po ashtu, në kodikët e kopjuar më 1299/1300, në Grottaferrata, si p.sh. në *Cryptensis Y. a. I* (Shih Turyn, *Dated Greek Manuscripts of Italy*, vëll. I: 96-98 dhe vëll. II: 75.

[1110] Canart, "Manuscrits de Terre d'Otrante.", 22.

[1111] Philippe Hoffmann, "La décoration du Parisinus graecus 2572, schédographie otrantaise de la fin du XIIIe siècle (a. 1295-1296)," *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge, Temps modernes* 96, nr. 2 (1984): 617-645, ku gjendet edhe bibliografia plotësuese.

[1112] Hoffmann, "La décoration du Parisinus graecus 2572," 617-645.

[1113] Hoffmann, "La décoration du *Parisinus graecus* 2572," 617-645, sidomos 621-623.

nr. 41 është e dukshme në dy rrafshe. Së pari, përkimet vërehen në rrafshin teknik. Të dy kodikët mbështeten në metodën «en négatif», në skemën e konturit të rezervuar dhe në përdorimin e së kuqes si mjet theksimi figurativ. Së dyti, ato shfaqen në repertorin ornamental, ku bota e kafshëve, motivet bimore dhe ndërthurja ludike ndërmjet germës dhe figurës përbëjnë elemente të përbashkëta. Megjithatë, kodiku i Beratit nr. 41 duket se shkon një hap më tej. Aty ku Paris gr. 2572 mbetet kryesisht në regjistrin ornamental, Berat 41 e ngarkon germën nistore me funksion më të fortë ikonografik, sepse fytyrat dhe skenat e martirizimit nuk janë vetëm zbukurim, por koment vizual i tekstit hagiografik[1114].

Një analogji po aq e rëndësishme del nga dorëshkrimi Vall. C7, i Bibliotekës Vallicellina në Romë. Në përshkrimin e Moretti-t, ky kodik, që i atribuohet Ugentos rreth vitit 1292, paraqet në f. 10r një dekorim tipik italo-bizantin me ndërthurje bimore të realizuara "in negativo", ku pjesa përreth ngjyroset me të kuqe e blu dhe nganjëherë me të verdhë; më tej, nga f. 40v e tutje, motivet mbeten vetëm të vizatuara me bojë[1115]. Kjo çon studiuesen te hipoteza e një ndarjeje pune, ku teksti është shkruar në fillim, më pas janë vizatuar elementët dekorativë dhe më tej është shtruar veçmas ngjyra, duke u mbivendosur herë-herë mbi shkrimin[1116]. Pikërisht ky model pune vihet re edhe te kodiku i Beratit nr. 41. Edhe aty kemi germa nistore të pambushura, germa nistore të përfunduara pjesërisht dhe raste ku duken të dallueshme dy faza të punës. Kështu, kodiku Vall. C7 nuk shërben vetëm si analogji stili, por si analogji procesi, ku të dy dorëshkrimet duket se janë produkte të një kulture punishtesh ku dizajni, shkrimi dhe ngjyrosja mund të ndaheshin në kohë ose në duar të ndryshme[1117].

Rasti i dorëshkrimit Laur. Conv. Soppr. 152, i Bibl. Medica Laurenziana të Firences, e plotëson këtë triadë krahasuese. Sipas Canart-it dhe Lucà-s, ky dorëshkrim i Sofokliut, i shkruar më 1282 nga prifti Angustio në Terra d'Otranto, përmban shkronja të mbushura me të kuqe, shumicën e inicialeve të thjeshta me të kuqe, por edhe dy iniciale më të ndërlikuara, të tipit fantastik e teratologjik; po kështu, një zbukurim mbititullor në formë (Π) është mbushur me hardhi dhe me një element zoomorf, një qen[1118]. Autorët vërejnë se dekori i tij hyn në atë që mund të quhet "stili i dekorimit otrantin". Ngjashmëria me kodikun e Beratit 41 është e dukshme në disa elemente kryesore. Ajo shfaqet në mbushjen me të kuqe të brendësisë së shkronjave, në përdorimin e repertorit fitomorf, në praninë e elementeve fantastike dhe zoomorfe, si edhe në ndërthurjen ndërmjet formës grafike dhe figurës. Megjithatë, ndryshimi është po aq domethënës. Në Laur. Conv. Soppr. 152 këto dukuri shfaqen në mënyrë më të kufizuar, ndërsa në kodikun e Beratit 41 ato zhvillohen në një sistem të mirëfilltë dekorativ, duke u kthyer në një gjuhë të vazhdueshme vizuale të dorëshkrimit. Me fjalë

[1114] Hoffmann, "La décoration du Parisinus graecus 2572," 617-645. Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri*, 50; Rembeci, "Italo-Greek Manuscripts," 123-24; Rembeci, "Kodikët mesjetarë në Shqipëri," 23-25.

[1115] Simona Moretti, "Vulgo 'miniatura' appellatur: I manoscritti greci miniati e decorati delle biblioteche pubbliche statali di Roma," *Nuovi Annali della Scuola speciale per archivisti e bibliotecari* 18 (2004): 83-85.

[1116] Moretti, "Vulgo 'miniatura' appellatur," 83-85.

[1117] Canart dhe Lucà, *Codici greci dell'Italia meridionale*, 134-135.

[1118] Canart dhe Lucà, *Codici greci dell'Italia meridionale*, 134-135.

të tjera, kodiku i Beratit nr. 41 nuk është shembull periferik i stilit otrantin; ai është një nga kulmet e tij në fushën e germave nistore.

Nga krahasimet dekorative del edhe një përfundim më i gjerë kulturor. Në repertorin e germave nistore të kodikut të Beratit nr. 41, janë përqendruar elemente kulturore të Italisë së Jugut; rrymat otrantine ndihen jo vetëm në stilin e shkrimit dhe të dekorimit, por edhe në zakonin e mbushjes me të kuqe të brendësisë së disa shkronjave. Kjo do të thotë se kodiku nuk mund të kuptohet si një objekt rastësor që thjesht "ngjan" me disa dorëshkrime të tjera. Ai është pjesë e një sistemi të njohur, ku shkrimi, germat nistore, tipologjia dekorative, përdorimi i kuqes dhe raporti ndërmjet germës e figurës përbëjnë një idiomë të përbashkët rajonale. Edhe kur dekorimi i kodikut të Beratit nr. 41 merr një ton më të lirë, më të pasur në fytyra dhe më të orientuar drejt përmbajtjes së tekstit, ai mbetet brenda koordinatave të asaj idiome.

Prandaj, rëndësia e kodikut duhet parë në tre nivele njëkohësisht. Së pari, si dëshmi liturgjike, ai është një sinaksar vjetor i përdorur për leximin e jetëve të shenjtorëve gjatë ciklit kishtar. Së dyti, si dëshmi paleografike, ai vendoset në mënyrë bindëse në traditën shkrimore të Terra d'Otranto-s, veçanërisht pranë Monac. gr. 320, por edhe brenda të njëjtit horizont me Paris. Suppl. gr. 681, Barb. gr. 297, Vat. gr. 1276 dhe Laur. Plut. 86/15. Së treti, si dëshmi dekorative, ai është një manifestim jashtëzakonisht i pasur i stilit dekorativ otrantin, në dialog të drejtpërdrejtë me Paris gr. 2572, Vall. C7 dhe Laur. Conv. Soppr. 152[1119]. Ky kombinim i funksionit liturgjik, i tipareve grafike dhe i elementeve figurative e bën dorëshkrimin një dëshmi parësore për historinë e librit grek në Mesdheun perëndimor.

Si përfundim, kodiku i Beratit nr. 41 nuk duhet vlerësuar vetëm si një monument i izoluar i fondit shqiptar të kodikëve, as vetëm si një objekt estetikisht tërheqës. Ai është një pikëtakimi ku bashkohen liturgjia bizantine, tradita hagjiografike, paleografia greke e Terra d'Otranto-s, teknikat e punishtes italo-greke dhe lëvizja historike e librave përtej Adriatikut. Në planin e shkrimit, ai ruan tiparet e forta të një shkrimi germëvogël otrantin të vonë. Në planin e dekorimit, ai i jep kësaj tradite një intensitet figurativ të veçantë, duke i shndërruar germat nistore në vend takimi të tekstit me figurën, të liturgjisë me imagjinatën. Dhe pikërisht për këtë arsye, kodiku i Beratit nr. 41 është një nga dëshmitë më domethënëse për mënyrën se si një provincë kulturore e Bizantit perëndimor - Terra d'Otranto - vazhdoi të prodhojë forma të njohura, të qëndrueshme dhe të larta artistikisht, edhe kur ato libra kishin nisur tashmë rrugën e tyre drejt hapësirave të tjera të Mesdheut.

Vlerësim përmbledhës

Kodikët e sipërpërmendur që sot ruhen në Arkivin Qendror Shtetëror të Tiranës edhe pse nuk na japin të dhëna të drejtpërdrejta mbi prejardhjen e tyre përmes shënimeve kodikologjike (kolofone), ato përmbajnë veçanti të qarta kodikologjike dhe paleografike që mund të na orientojnë drejt mjedisit kulturor që i ka prodhuar. Rasti i

[1119] Hoffmann, "La décoration du Parisinus graecus 2572," 617-645. Moretti, "Vulgo 'miniatura' appellatur," 83-85; Canart dhe Lucà, *Codici greci dell'Italia meridionale*, 134-135.

kodikut të Beratit nr. 24 e ilustron qartë këtë problematikë, ku pavarësisht elementeve që janë interpretuar si "italo-greke" (si përdorimi i tri ngjyrave apo disa forma inicialesh), analiza e përgjithshme e shkrimit dhe strukturës grafike e lidh më fort atë me një kontekst lindor, duke dëshmuar për një ndërthurje dhe jo për një atribuuam të pastër gjeografik.

Për Epirin lind kështu çështja e përgjithshme e atribuimit të dorëshkrimeve greke si italo-jugore vetëm mbi bazën e kritereve paleografike dhe kodikologjike, çështje që studiues të ndryshëm e kanë shtruar shprehimisht[1120]. Në fakt, ekziston një sërë rastesh me atribuime të diskutueshme për kodikë të shek. IX-XIII, ku Italia e Jugut konkurron si vend prodhimi me provinca të Lindjes apo me rajone si Palestina dhe Egjipti. Raste të tilla, si Par. gr. 923, Oxford Laud. gr. 75 apo Laur. S. Marco 787, dëshmojnë se të njëjtat veçori grafike mund të interpretohen në mënyra të ndryshme nga studiues të ndryshëm[1121]. Në të njëjtën linjë problematike vendosen edhe kodikët e Beratit, p.sh., kodiku nr. 14/31 paraqet elemente tipike të traditës italo-jugore (si përdorimi i palimpsesteve dhe lidhjet me shkrimin "Anastasi"), por këto nuk janë ekskluzive për këtë hapësirë dhe gjenden edhe në dorëshkrime epirote, duke e bërë atribuimin të hapur dhe të diskutueshëm.

Në këtë kuptim, ndonëse teorikisht mbetet e mundur që dorëshkrime pa kolofon të jenë prodhuar në Italinë e Jugut dhe më pas të kenë kaluar në Epir, duhet theksuar se kritere të izoluara - si forma dhe ngjyrosja e inicialeve, cilësia e pergamenës, skemat e vijëzimit apo formulat e nënshkrimeve - nuk janë të mjaftueshme për të përcaktuar në mënyrë bindëse një prejardhje italo-jugore. Analiza e kodikut të Beratit nr. 33 e konfirmon këtë parim metodologjik, ku elemente të veçanta grafike (si forma e germës ξ apo θ) fitojnë vlerë vetëm në krahasim me një korpus të gjerë dorëshkrimesh dhe në një vazhdimësi rajonale, në këtë rast epirote, duke shmangur përfundimet e nxituara mbi bazë tiparesh të izoluara.

Sa i përket Epirit, edhe përputhja e një sërë treguesish të tillë nuk mjafton për të provuar një origjinë nga Italia e Jugut, pasi një dorëshkrim i tillë mund të jetë shkruar po aq mirë edhe në vetë hapësirën epirote[1122]. Nga ana tjetër, ekzistojnë edhe

---

[1120] George Galavaris, "'Sinaitic' Manuscripts in the Time of the Arabs," *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 12 (1984): 117-144, veçanërisht 127, shën. 26. Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", 798-102. Nigel G. Wilson, *Mediaeval Greek Bookhands* (Cambridge, Mass., 1972-1973), 18; fig. 25-26. Prato, "Manoscritti greci in Grecia," 3-43. Annemarie Weyl Carr, "Oxford, Barocci 29 and Manuscript Illumination in Epiros," në Evangelos Chrysos (red.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)* (Athinë, 1992), 567-584. Cataldi Palau, "Greek Manuscripts from Epirus and Southern Italy," 83-130.

[1121] Cavallo, "La cultura italo-greca nella produzione libraria," 495-612, veçanërisht 507, 609. Enrica Follieri, "Attività scrittoria calabrese nei secoli X-XI," në *Calabria Bizantina. Tradizione di pietà e tradizione scrittoria nella Calabria greca medievale* (Reggio Calabria, 1983), 103-142, veçanërisht 123, shën. 94.

[1122] Paralelet e dukshme ndërmjet dorëshkrimeve të Italisë së Jugut dhe atyre epirote janë vënë në pah nga studiues të ndryshëm, të cilët i interpretojnë këto ngjashmëri si pasojë e ndërveprimeve të vazhdueshme gjeografike, kulturore dhe tregtare midis dy hapësirave. Në këtë drejtim janë veçanërisht domethënëse kontributet e Irmgard Hutter, Giancarlo Prato dhe Dieter Reinsch, të cilët kanë theksuan edhe lidhjet e forta gjeografike, kulturore dhe tregtare që ekzistonin midis këtyre krahinave. Shih Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, 3.1: 157. Prato, "Manoscritti greci in Grecia," 18-19. Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", 80-84.

dorëshkrime epirote që paraqesin shumë pak karakteristika dalluese rajonale, gjë që e vështirëson më tej atribuimin e tyre. Raste si Athos, Pantelimonos 13 apo dorëshkrimi palimpsest i Muzeut Benaki 53 tregojnë një tipologji konservatore shkrimi, që nuk lejon një identifikim të qartë gjeografik dhe që lidhet me një traditë më të gjerë bizantine[1123]. Në mënyrë të ngjashme, edhe brenda fondit të Beratit vërehet një spektër i gjerë, ku disa kodikë (si nr. 40) dëshmojnë një ndërthurje të qartë midis traditës epirote dhe asaj italo-jugore, ndërsa të tjerë (si nr. 39) shfaqin një profil më të afërt me dorëshkrimet epirote dhe adriatike, duke reflektuar një hapësirë kulturore të përbashkët dhe jo kufij të prerë.

Në të njëjtën kohë, Epiri nuk ka prodhuar vetëm dorëshkrime biblike-liturgjike, por edhe tekste të natyrave të tjera. Një shembull domethënës është kodiku Parisinus graecus 194 A, i shkruar në vitin 1255 nga murgu Nikandi, i cili për nga shkrimi i tij gjysmëkursiv me shumë shkurtime është konsideruar i vështirë për t'u dalluar nga dorëshkrime të tjera provinciale. Në bazë të shënimeve të pronësisë së Isakut të Mesopotamit, si për këtë kodik, ashtu edhe për Laurentianus 59, 12 dhe Leningradinus gr. 250, është propozuar me të drejtë një lidhje me manastirin e Shën Nikollës në Mesopotam. Megjithatë, këta kodikë paraqesin një tip shkrimi të ndryshëm nga ai i zakonshmi për dorëshkrimet liturgjike epirote, me elemente që kujtojnë traditat grafike të Terra d'Otranto-s dhe të Qipros, si përdorimi i shkurtesave të veçanta dhe vijat horizontale të theksuara mbi fjalë[1124]. Kjo ndërthurje elementesh dëshmon për një qarkullim intensiv të modeleve grafike dhe librashkruese në hapësirën bizantine, ku kufijtë gjeografikë nuk përkonin domosdoshmërish me kufijtë stilistikë. Një ilustrim i qartë i këtij qarkullimi është kodiku i Beratit nr. 41, i cili, nga njëra anë, përfaqëson një shembull tipik të traditës së Terra d'Otranto-s në planin paleografik dhe dekorativ, ndërsa nga ana tjetër dëshmon për lëvizjen konkrete të librave drejt hapësirës shqiptare, duke u bërë pjesë e një konteksti të ri përdorimi liturgjik dhe kulturor.

Në këtë kuadër, studimet paleografike në Shqipëri marrin një rëndësi të veçantë, pasi ato jo vetëm ndihmojnë në njohjen më të thellë të realitetit kulturor dhe shpirtëror të kësaj hapësire, por edhe kontribuojnë në rishikimin e skemave tradicionale të atribuimit gjeografik të dorëshkrimeve. Në mënyrë të veçantë, korpusi i kodikëve të Beratit (nr. 24, 14/31, 33, 34, 39, 40, 41) tregon se Shqipëria mesjetare nuk ishte thjesht një zonë pritëse e librave, por një nyje aktive në rrjetin e qarkullimit libror midis Lindjes bizantine dhe Perëndimit italo-grek. Zbulimi i dorëshkrimeve me prejardhje të qartë nga kjo hapësirë, si rasti i kodikut të shkruar nga priftmurgu Niqifori në manastirin e Shën Gjergjit në Durrës, si dhe ekzistenca e një korpusi kodikësh që lidhen me këtë mjedis kulturor, hap një perspektivë të re për studimin e qytetërimit mesjetar shqiptar. Këto dëshmi tregojnë se duhet të kalojmë nga një model linear atribuimi ("Itali e Jugut" kundrejt "Lindjes") drejt një modeli më dinamik, që e sheh Epirin dhe hapësirën shqiptare si zona ndërveprimi dhe sinteze kulturore.

[1123] Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", 798-102.
[1124] Astruc-Morize, "Un nouveau 'Codex Mésopotamitou'," 105-109, fig. 11-12. Jacob, "Les écritures de Terre d'Otrante,", 269-281, veçanërisht 275.

KAPITULLI V

EPOKA E PALEOLOGËVE DHE KODIKËT BIZANTINË TË SHEK. XIII-XV

5.1. Kodiku i Vlorës 10 ndërmjet scriptorium-it të Hodegonit dhe Rilindjes Paleologiane

1. Objekti, problemi dhe qasja e studimit

Kodiku i Vlorës 10 përbën një dëshmi me rëndësi të veçantë për historinë e librit bizantin dhe për praninë e modeleve të larta artistike në hapësirën shqiptare. Vlera e tij nuk kufizohet në ruajtjen e tekstit ungjillor, sado thelbësor të jetë ky funksion për identitetin e dorëshkrimit. Ai duhet parë si një objekt i përbërë historik, ku bashkohen teksti, materiali, forma, shkrimi, dekorimi, miniatura dhe historia e ruajtjes. Në këtë kuptim, katërungjillëshi nuk është vetëm një libër për përdorim kishtar, por edhe një artefakt luksoz, një produkt i kulturës së vonë bizantine të librit dhe një dëshmi e qarkullimit të modeleve kostandinopolitane në mjediset kishtare dhe kulturore të Shqipërisë mesjetare.

Qasja ndaj këtij kodiku kërkon që ai të vendoset në një horizont më të gjerë interpretimi. Dorëshkrimi nuk mund të kuptohet plotësisht nëse trajtohet vetëm si një njësi e veçuar brenda një koleksioni arkivor kombëtar[1125]. Ai duhet lexuar si një nyje ku takohen disa fusha studimi, si kodikologjia, paleografia, historia e artit, historia liturgjike dhe historiografia e arkivave kishtare. Struktura materiale e librit, cilësia e pergamenës, organizimi i fashikujve, karakteri i shkrimit, sistemi dekorativ, portretet e ungjillorëve dhe elementet e lidhjes përbëjnë së bashku një tërësi ku çdo pjesë ndihmon në kuptimin e tjetrës[1126]. Pikërisht ndërveprimi midis këtyre përbërësve e bën Kodikun e Vlorës 10 një objekt të rëndësishëm për studimin e kulturës paleologiane të librit.

Problemi kryesor që e ka shoqëruar interpretimin e Kodikut të Vlorës 10 lidhet me datimin dhe lokalizimin e tij. Për një kohë të gjatë, dorëshkrimi është vendosur në

[1125] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153-54; Herbert Hunger dhe Otto Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil im 14. Jahrhundert: Der Schreiber Theoktistos und die κράλαινα τῶν Τριβαλλῶν," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 29 (1980): 187-236.
[1126] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 157-68; Inmaculada Pérez Martín, "El 'Estilo Hodegos' y su proyección en las escrituras constantinopolitanas," në *Actes du VIe Colloque international de paléographie grecque, Drama, 21-27 septembre 2003*, vëll. A (Athens: Hellenic Society for Bookbinding, 2008), 71-130; Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 15-32.

një horizont më të hershëm, zakonisht në shekujt XI deri XII ose XII deri XIII[1127]. Ky datim është mbështetur kryesisht në përshtypjen që krijon luksi i dekorimit, prania e arit, tipologjia artistikisht e lartë e portreteve ungjillore dhe lidhjet e mundshme me tradita më të hershme të artit të librit bizantin, veçanërisht me modelet maqedonase dhe komneniane[1128]. Megjithatë, një vështrim më i kujdesshëm i veçorive materiale dhe stilistike e zhvendos diskutimin drejt një periudhe më të vonë. Shkrimi me karakter arkaizues, trajtimi i pergamenës, zhvillimi i dekorimit me prirje të reja fletëplotë, si edhe analogjitë me dorëshkrime të datuara të shekujve XIV dhe XV, e zhvendosin vëmendjen drejt një periudhe më të vonë, që lidhet me fundin e shekullit XIV ose fillimin e shekullit XV[1129].

Kjo zhvendosje kronologjike nuk është një korrigjim thjesht teknik. Ajo ndikon drejtpërdrejt në mënyrën se si kuptohet vetë natyra e librit. Nëse dorëshkrimi vendoset në horizontin e periudhës së Paleologëve[1130], atëherë elementet që dikur mund të lexoheshin si shenja të një periudhe më të hershme marrin një kuptim tjetër. Ato shfaqen si pjesë e një zgjedhjeje të vetëdijshme artistike dhe kulturore, përmes së cilës libri merr autoritet nga modelet e vjetra, por njëkohësisht i përshtat ato me një ndjeshmëri të re dekorative. Kultura paleologiane e librit shpesh përdorte forma arkaizuese jo si përsëritje mekanike të së kaluarës, por si mënyrë për të ndërtuar vazhdimësi dhe prestigj[1131]. Në kodikun e Vlorës 10, ky raport midis kujtesës së traditës dhe gjuhës së re artistike shfaqet si një nga çelësat kryesorë të interpretimit.

Në këtë këndvështrim, rëndësi të veçantë merr lidhja e kodikut me prodhimin e scriptorium-it të Hodegonit[1132]. Ky mjedis, i lidhur me traditat e larta të librit në

[1127] Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*, 254 n. 1; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153; Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 28.

[1128] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153; Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë," 94-95; Mullen, "Dorëshkrimet biblike," 219; Aland, *Kurzgefasste Liste*, 176. Mbi praninë e gjuhes arkaizuese në dorëshkrimet paleologe dhe imitimin me vetëdije të tipa më të vjetër shkrimi dhe dekorimi, shih William Henry Paine Hatch, *Facsimiles and Descriptions of Minuscule Manuscripts of the New Testament* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1951), fig. XLI dhe 194. Herbert Hunger, "Minuskel und Auszeichnungsschriften im 10.-12. Jahrhundert," në *La paléographie grecque et byzantine: Actes du Colloque international sur la paléographie grecque et byzantine, Paris, 21-25 octobre 1974* (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1977), 201-220.

[1129] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-68; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 1: 82-83; 2: fig. 606.

[1130] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 157-68; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 29.

[1131] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 165-68; Hugo Buchthal, "Toward a History of Palaeologan Illumination," në *The Place of Book Illumination in Byzantine Art* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975), 143-78. Belting, *Das illuminierte Buch*, 9.

[1132] Për scriptoriumin e Hodegëve, shih Linos Politis, "Nouvelles données sur Joasaph, copiste du monastère des Hodèges," *Illinois Classical Studies* 7 (1982), *Studies in Memory of Alexander Turyn*: 299-322, kryesisht 300; Linos Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958): 17-36, 261-287, ribotuar në Politis, *Paléographie et littérature byzantine et néo-grecque: recueil d'études* (London, 1975), nr. VI; G. I. Prokhorov, "A Codicological Analysis of the Illuminated Akathistos to the Virgin," *Dumbarton Oaks Papers* 26 (1972): 237-252; Hans Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft* (Heidelberg, 1980); Hans Hunger, *Johannes Chortasmenos* (Vjenë, 1969), 174-178. Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236. Pérez Martín, "El 'estilo Hodegos'," 389-458. Shih edhe Piotr L. Grotowski, *The*

Kostandinopojë, përfaqëson një pikë referimi për kuptimin e shkrimit, dekorimit dhe programit figurativ të dorëshkrimeve luksoze të periudhës së vonë bizantine. Afërsitë me këtë mjedis nuk duhen kuptuar domosdoshmërish si prova të drejtpërdrejta për origjinën e saktë të kodikut, por si një horizont krahasues që ndihmon për të kuptuar tiparet e shkrimit, dekorimit dhe programit figurativ. Prania e një katërungjillëshi të tillë në Vlorë dëshmon se hapësira shqiptare nuk ishte periferike ndaj këtyre proceseve, por pjesë e rrjedhave më të gjera të kulturës bizantine[1133].

Qasja e këtij studimi është, pra, i dyfishtë. Nga njëra anë, ai synon të lexojë kodikun në veçantinë e tij materiale dhe artistike, duke marrë parasysh përbërësit që e bëjnë atë një objekt të pazakontë dhe me vlerë të lartë. Nga ana tjetër, kërkon ta vendosë këtë objekt në historinë më të gjerë të kulturës bizantine të librit, sidomos në kontekstin e Rilindjes paleologiane dhe të përdorimit të vetëdijshëm të modeleve të trashëguara. Kjo e bën të domosdoshme që analiza të mos mbështetet vetëm në një kriter të vetëm, qoftë ikonografik, paleografik apo kodikologjik, por në ndërthurjen e tyre.

Për këtë arsye, Kodiku i Vlorës 10 do të trajtohet si një dëshmi ku historia e tekstit, historia e formës dhe historia e përdorimit takohen në të njëjtin objekt. Ai është një katërungjillësh, por njëkohësisht edhe një monument i kulturës së librit. Është një objekt liturgjik, por edhe një dëshmi e luksit, e kujtesës artistike dhe e autoritetit kishtar. Është pjesë e trashëgimisë shqiptare, por njëkohësisht i përket një bote më të gjerë bizantine, ku Kostandinopoja, modelet skriptoriale dhe rrjetet kishtare luanin rol përcaktues. Studimi i tij ndihmon jo vetëm për të kuptuar më mirë një dorëshkrim të veçantë, por edhe për të rishikuar vendin e hapësirës shqiptare në qarkullimin e formave, librave dhe ideve në fundin e Bizantit.

2. Shqyrtimi kodikologjik dhe struktura e librit

Dorëshkrimi përmban 305 fletë pergamene, me përmasa rreth 280/282 × 208/210 mm; teksti i ungjijve është vendosur në një kolonë, me 21 rreshta për faqe; pjesët

---

Hodegon: Considerations on the Location of the Hodegetria Sanctuary in Constantinople, *Byzantina Symmeikta* 27, shtojcë (Athinë: National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, 2017), 1-75.

[1133] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-30; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153-54; Axinia Džurova, "Les manuscrits du 'style byzantin fleuri' (Blütenblattstil) conservés au Centre Dujčev (XIe-XIIe siècles)," në *Byzantium and the Bulgarians, 1018-1185*, red. Katerina Nikolaou dhe Kostas Tsiknakis, International Symposium 18 (Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 2008), 209-210; Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, vëll. 3, *Les églises et les monastères* (Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1960), 199-207. Hugo Buchthal, "Toward a History of Palaeologan Illumination," in *The Place of Book Illumination in Byzantine Art* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975), 143-78. Guoda Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts in Late Byzantine Constantinople: The History and Compositional Processes of Sinod. Gr. 429," in Emanuela Timotin, Lidia Cotovanu, and Ovidiu Olar, eds., *The Akathistos Hymn in the Byzantine and Post-Byzantine Traditions: The History of a Liturgical Masterpiece Between Text and Image*, vol. 1, Supplementa Études byzantines et post-byzantines 5/1 (Heidelberg: Verlag UG, 2024), 62-64, 88-90; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 254-76.

liturgjike hyrëse janë të vendosura në dy kolona.[1134] Sipërfaqja e tekstit për Ungjijtë është rreth 190 x 120/125 mm, ndërsa boja kryesore është kafe, me tituj dhe germa nistore të trajtuara në të kuqe, ar ose ar mbi të kuqe.[1135] Këto të dhëna e vendosin dorëshkrimin në kategorinë e katërungjillëshëve të luksit, jo vetëm për shkak të dekorimit, por edhe për shkak të disiplinës së faqosjes, ritmit të rreshtave dhe përdorimit të fletëve të veçanta të lëna bosh ose të rezervuara për kalime vizuale ndërmjet njësive ungjillore.[1136]

Struktura e fashikujve është kryesisht katërfletëshe. Ata nisin nga ana e mishit të pergamenës dhe respektojnë alternimin tradicional të anëve të saj, ndërsa vijëzimi është realizuar nga ana e qimeve, sipas një sistemi faqesh njëkolonëshe[1137]. Nënshkrimet e fashikujve tregojnë se rendi i librit ka qenë i kontrolluar nga kopisti, kurse numërtimi latin i mëvonshëm dëshmon për ndërhyrje në një fazë të mëpasshme lidhjeje ose riorganizimi[1138].

Fletët me miniatura nuk mbajnë gjithmonë gjurmë vijëzimi, përveç rasteve kur janë pjesë organike e vetë fashikullit. Kjo tregon se programi dekorativ ka pasur një organizim të ndërthurur, ku disa fletë të ilustruara kanë qenë pjesë integrale e strukturës fillestare, ndërsa të tjera duket se janë shtuar gjatë një faze të lidhur ngushtë me përgatitjen ose rishikimin e librit[1139]. Ky fakt nuk e dobëson njëtrajtshmërinë e dorëshkrimit. Përkundrazi, tregon se libri është konceptuar si një objekt me pragje të shumëfishta, ku çdo Ungjill hapet përmes një serie pamore dhe jo vetëm përmes titullit ose germës nistore[1140].

Me rëndësi të veçantë është edhe përgatitja e pergamenës. Sipërfaqja e saj dëshmon një trajtim të posaçëm, të krahasueshëm me praktikën e dorëshkrimeve të rrethit të Hodigon-ëve, ku pergamena vishej me një shtresë verniku para shkrimit dhe dekorimit[1141]. Në disa vende, sidomos pranë zbukurimeve përmbititullore dhe nistoreve, shtresa e verdhë e vernikut del përtej kufijve të motivit. Për këtë arsye, përgatitja materiale e pergamenës nuk mbetet vetëm një vëzhgim teknik, por shndërrohet edhe në argument lokalizimi[1142].

Pjesa hyrëse e kodikut është një nga pikat ku përshkrimet e katalogimeve[1143] duhen lexuar në mënyrë kritike. Përshkrimi tekstologjik e paraqet fillimin e

---

[1134] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-30; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 154. Lafleur, "Albanian National Archives 10," 254.
[1135] Lafleur, "Albanian National Archives 10," 254-55; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 29.
[1136] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-30; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 154-55, 157-59; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 255-59.
[1137] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 154; Leroy dhe Sautel, *Répertoire de réglures*, 23, 46, 51.
[1138] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 154; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 254; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 29.
[1139] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 154, 160-61.
[1140] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 155, 157-58.
[1141] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 154, 159; A. Džurova, "Quelques observations sur les manuscrits enluminés de l'époque des Paléologues," in *L'art macédonien sous les Paléologues*, Symposium, Thessalonique, 14-20 décembre 1992 (Thessaloniki, 2002), 451-70.
[1142] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 159.
[1143] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-29; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 254; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 154-55

dorëshkrimit jo si tabela kanonike, por si një njësi liturgjike të përbërë nga sinaksarë, lexime ungjillore dhe menolog. Struktura përmbajtjesore e kodikut është si vijon[1144]:

1. fl. 1r-6v: Sinaksari i Ungjillit sipas Joanit.
2. fl. 6v-10r: Sinaksar, fillon nga 1 shtatori deri ditën e fundit të gushtit, në muajin shtator. Tit.: Συναξάριον σὺν θεῷ ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς α΄ τοῦ σεπτεμβρίου μηνὸς ἕως τῆς ἐσχάτης τοῦ αὐγούστου. Inc.: μὴν σεπτέμβριος α΄.[1145]
3. fl. 10v-11v. Bosh.
4. fl. 12r-14r. Lista e kapitujve të Ungjillit sipas Mateut. Tit.: Κεφάλαια τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου. Inc.: α΄ Περὶ τῶν μάγων[1146]
5. fl. 14r. Parathënia e Ungjillit sipas Mateut, Inc.: *Ἱστέον ὅτι τὸ κ(α)τ(ὰ) ματθ(αῖον) εὐα(γγέλιον) ἑβραΐδι διαλέκτῳ γράφ[εν] ὑπ᾽ αὐτοῦ ἐν Ἱερουσαλήμ.*[1147]
6. fl. 14v-15r. Bosh.
7. fl. 15v. Kryq me motive floreale, në faqe të plotë, me mbishkrimet "IC" në këndin e sipërm majtas, "XC" në këndin e sipërm djathtas, "NI" në këndin e poshtëm majtas dhe "KA" në këndin e poshtëm djathtas.
8. fl. 16r. Bosh.
9. fl. 16v. Miniaturë në faqe të plotë e Ungjillorit Mate.
10. fl. 17r-91v: Ungjilli sipas Mateut. Inc.: Βίβλος γενέσεως Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ· υἱοῦ δα(βη)δ· υἱοῦ Ἀβραάμ.
11. fl. 92r-92v. Bosh.
12. fl. 93r-94r. Lista e kapitujve të Ungjillit sipas Markut. Tit.: Κεφάλαια τοῦ κατὰ Μάρκο(ν) Εὐαγγελίου[1148]. Në fl. 94r, Parathënia e Ungjillit sipas Markut: Ἴστεον ὅτι τὸ κατὰ μάρκον εὐα(γγέλιον) ὑπηγορεύθη ὑπὸ πέτρου ἐν ῥώμῃ[1149].
13. fl. 94v-95r. Bosh.
14. fl. 95v. Kryq me motive floreale, në faqe të plotë, me mbishkrimet "IC", "XC", "NI" dhe "KA".
15. fl. 96r. Bosh.
16. fl. 96v. Miniaturë në faqe të plotë e Ungjillorit Mark.
17. fl. 97r-144v: Ungjilli sipas Markut. Inc.: Ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ υἱοῦ τοῦ θ(εο)ῦ· ὡς γέγραπται.

[1144] Krahaso me Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-29; Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 154; Džurova, *Le rayonnement*, 2011, 88; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 254-55.
[1145] Frederick Henry Ambrose Scrivener and Edward Miller, *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament*, 4th ed. (London: George Bell & Sons, 1894), 85. Gregory, *Textkritik des Neuen Testamentes*, 1: 364.
[1146] Hermann von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt hergestellt auf Grund ihrer Textgeschichte*, vol. I, pt. 1 (Berlin: Verlag von Alexander Duncker, 1902), 405-7.
[1147] Von Soden, *Schriften des Neuen Testaments*, 311
[1148] Von Soden, *Schriften des Neuen Testaments*, 407-409.
[1149] Von Soden, *Schriften des Neuen Testaments*, 311.

18. fl. 145r. Dekor floreal me gjethe brenda kornize, në faqe të plotë, me ngjyra të kuqe, blu dhe kafe.
19. fl. 145v. Bosh.
20. fl. 146r-148r: Lista e kapitujve të Ungjillit sipas Lukës. Tit.: Κεφάλαια τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου. *Inc.: α΄ Περὶ τῆς ἀπογραφῆς*[1150]. Në fl. 148r: Parathënia e Ungjillit sipas Lukës. Inc.: Ἴστεον ὅτι τὸ κατὰ Λουκᾶν εὐα(γγέλιον) ὑπηγορεύθη ὑπὸ Παύλου ἐν Ῥώμῃ.[1151]
21. fl. 148v-149r. Bosh.
22. fl. 149v. Kryq me motive floreale, në faqe të plotë, me mbishkrimet "IC", "XC", "NI" dhe "KA".
23. fl. 150r. Bosh.
24. fl. 150v. Miniaturë në faqe të plotë e Ungjillorit Lukë.
25. fl. 151r-233r: Ungjilli sipas Lukës. Inc.: Ἐπειδήπερ πολλοὶ ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι διήγησιν.
26. fl. 233v-234r. Lista e kapitujve të Ungjillit sipas Joanit. Tit.: Κεφάλαια τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου. Inc.: α΄ Περὶ τοῦ ἐν κανὰ γάμου.[1152] Në fl. 234r: Parathënia e Ungjillit sipas Joanit. Inc.: Ἰστέον ὅτι τὸ κατὰ ἰω(άννην) εὐαγγέλ(ιον) ἐν τοῖς χρόνοις τραϊανοῦ ὑπηγορεύθη[1153]
27. fl. 234v-235r. Bosh.
28. fl. 235v. Kryq me motive floreale, në faqe të plotë, me mbishkrimet "IC", "XC", "NI" dhe "KA".
29. fl. 236r. Bosh.
30. fl. 236v. Miniaturë në faqe të plotë e Ungjillorit Joan.
31. fl. 237r-303v. Ungjilli sipas Joanit. Inc.: Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος.
32. fl. 303v. Dy shënime nga dy duar të ndryshme. Dora e kopistit: † Τοῦ κυροῦ μηνὰ τά Γράμματα εἰσὶ ταῦτα | + αἰωνία τοῦ ἡ μνήμη (Këto germa janë të zotit Mina[1154]. I përjetshëm kujtimi i tij)| + ματθαίου +. Dorë e mëvonshme: † ἔτους ἑπτὰ χιλιάδες χρόνους ἔχῃ ὁ παπα | γεωργίς ὁπου ἐγινι παπας (Në vitin shtatë mijë, në kohën kur papa Gjeorgji u bë prift.)
33. fl. 304r. Bosh.
34. fl. 304v. Dekor floreal me gjethe brenda kornize, në faqe të plotë, me ngjyra të kuqe, blu dhe kafe.

Përmbajtja e kodikut tregon se fletët 1r-10r funksionojnë si një shtresë liturgjike hyrëse, e lidhur me sinaksarin dhe kalendarin kishtar. Prandaj, përshkrimi që i quan këto fletë "tabela konkordance" duhet trajtuar me kujdes[1155]. Meqenëse përshkrimi tekstologjik thekson mungesën e tabelave kanonike dhe të seksioneve amoniane, identifikimi i tyre si sinaksar duket më i qëndrueshëm për gjendjen e ruajtur të kodikut.

[1150] Von Soden, *Schriften des Neuen Testaments*, 409-411.
[1151] Von Soden, *Schriften des Neuen Testaments*, 311.
[1152] Von Soden, *Schriften des Neuen Testaments*, 411.
[1153] Von Soden, *Schriften des Neuen Testaments*, 311.
[1154] M. Vogel dhe V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1909), 275.
[1155] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 154-55.

Kjo mungesë, së bashku me praninë e shenjave *ἀρχή* dhe *τέλος*, sugjeron se katërungjillëshi nuk është organizuar sipas të gjitha pajisjeve klasike të aparatit eusebian, por sipas një logjike më të drejtpërdrejtë leximi dhe përdorimi liturgjik[1156].

Bërthama ungjillore nis me listën e kapitujve të Mateut në fletët 12r-14r, vazhdon me parathënien dhe pjesën vizuale që paraprin Ungjillin sipas Mateut, e pastaj përsërit, me ndryshime të kontrolluara, një model të ngjashëm për Ungjillin sipas Markut, Lukës dhe Joanit.[1157] Pjesët hyrëse të shkruara nga një dorë e mëvonshme tregojnë për funksionin praktik të dorëshkrimit, duke shtuar sinaksarin, leximet e Kreshmës, Ungjijtë e Pësimeve, Ungjijtë e mëngjesit dhe menologun. Kjo tregon se libri nuk mbeti vetëm objekt ceremonial, por u përshtat për përdorim të vazhdueshëm në një mjedis kishtar.

Në fletën 303v gjendet shënimi që ia atribuon germat "zotit Mina" dhe i uron kujtim të përjetshëm; në fund, me të njëjtën bojë dhe të njëjtën dorë, shfaqet edhe emri Mate.[1158] Ky shënim është thelbësor, por nuk duhet absolutizuar. Ai dëshmon, së paku, ruajtjen e një kujtese të lidhur me kopistin, ose me një personazh që ka pasur marrëdhënie të drejtpërdrejtë me dorëshkrimin. Ndërkohë, roli i Mateut mbetet i hapur, si porositës, kopist, përkujtues ose ndërmjetës në ripërdorimin e kodikut.[1159]

Nga ana tjetër, programi i dekorimit e tejkalon nevojën funksionale. Një libër i zakonshëm për lexim nuk do të kërkonte domosdoshmërish katër zbukurime arkitekturore, katër kryqe fitimtarë me motive floreale, katër minitura të ungjillorëve, zbukurime të mëdha përmbititullorw me ar dhe germa të pasura nistore. Ky raport i pabarabartë midis funksionit praktik dhe shpenzimit vizual tregon një porositës të rangut të lartë, ku libri shërbente njëkohësisht për lexim, përfaqësim, devotsjhmëri dhe prestigj institucional[1160]. Në këtë kuptim, luksi i kodikut mund të shihet edhe si përpjekje për ta bërë të pranishme kulturën dhe autoritetin bizantin në hapësirën arbërore gjatë periudhës paleologiane. Ai dëshmon përdorimin e modeleve kostandinopolitane si mjete simbolike për ripohimin e pranisë bizantine në zona ku ky autoritet ishte dobësuar ose riformuluar. Një dukuri e ngjashme vërehet edhe në arkitekturën dhe pikturën murale paleologiane në hapësirën shqiptare, të cilat do të trajtohen më poshtë[1161].

[1156] Lafleur, "Albanian National Archives 10," 254.

[1157] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 155, 157; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 256-59. Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-29.

[1158] Lafleur, "Albanian National Archives 10," 259; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 29. Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 303-316.

[1159] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-57; Paul Canart, "Les écritures livresques chypriotes du milieu du XIe siècle au milieu du XIIIe siècle et le style palestino-chypriote 'epsilon'," *Scrittura e civiltà* 5 (1981): 17-76; Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 261-87.

[1160] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 168; Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts," 62-64.

[1161] Mbi këtë qasje shih, Anna Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area: Art, Power and Patronage in Twelfth to Fourteenth Century Churches in Albania*, vëll. 1, tezë doktorature, Courtauld Institute of Art, University of London, 2010. Andi Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri: të dhëna mbi artin dhe kulturën librore," në *Akte të Kuvendit Ndërkombëtar të Studimeve*

Në fl. 305r ruhen disa shënime të mëvonshme, të cilat dëshmojnë përdorimin dhe historinë e mëtejshme të dorëshkrimit. Në pjesën e sipërme të fletës gjenden tri rreshta llogarish, ndoshta shënime borxhesh, të shkruara nga një dorë e mëvonshme, me gjasë e shekullit XVI. Teksti përmend disa emra dhe shuma në aspra:

> *«ὡ τίς χρώστα γη και ρη τοῦ ἁγίου παν[τε]λεήμονα | τοῦ θ[ε]οδώρου ἄσπρα 7 τοῦ δήμου ἄσπρα 7 τοῦ στάθη ἄσπρα 7 τῆς παρός ἄσπρα | τοῦ κήρ κ(ωνσταντίν)ου ἄσπρα 14».*

Përkthimi në shqip:

> "Sa i detyrohen tokës/kishës së Shën Panteleimonit: Theodhori 7 aspra, Dhimi 7 aspra, Stathi 7 aspra, Paros [ka borxh] aspra, zoti Konstantin 14 aspra."

Pas këtyre shënimeve vijon një përshkrim i dorëshkrimit, i hartuar nga Anthim Aleksudhi dhe i datuar më 30 mars 1886. Në këtë përshkrim kodiku paraqitet si një Ungjill i shenjtë në pergamenë, i përbërë nga 300 fletë të shkruara, me një fletë të pashkruar në fillim, përveç fletës ku ndodhet vetë shënimi. Aleksudhi vëren gjithashtu se dorëshkrimi është zbukuruar me ikonat e shenjta të ungjillorëve, të pikturuara në fillim të secilit Ungjill, si edhe me motive të ndryshme dekorative dhe kryqe me lule shumëngjyrëshe. Në fund të shënimit theksohet se kodiku ishte pronë e kishës së shenjtë të Shën Vlashit në qytetin e Vlorës.

Teksti i shënimit të Alexoudis-it është si vijon:

> *«Τὸ παρὸν ἱερὸν ἐπὶ μεμβράνης εὐαγγέλιον σύγκειται ἐκ φύλ|λων γεγραμμένων τριακοσίων ἀριθ. 300 μετ' ἑνὸς ἀγράφου | ἐν ἀρχῇ, πλὴν τούτου, καὶ κοσμεῖται διὰ τῶν ἱερῶν εἰκόνων | τῶν εὐαγγελιστῶν λειογραφημένων ἐν ἀρχῇ ἑκάστου κει|μένου, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ διὰ διαφόρων ἑτέρων ποικιλ|μάτων καὶ σταυρῶν μετὰ ἀνθέων ἐκ παντὸς χρώματος | κομητῶς διατεθειμένων ὑπὸ τοῦ καληγραφήσαντος ἀπὸ τὸ | πέλα δὲ κτῆμα τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν | Βλασίου τῆς πόλεως Αὐλῶνος, ˏαωπς΄ Μαρτίου λ΄. | Ὁ Βελεγράδων Ἄνθιμος».*

Përkthimi në shqip:

> "Ky Ungjill i shenjtë në pergamenë përbëhet nga treqind fletë të shkruara, numër 300, me një fletë të pashkruar në fillim. Përveç kësaj, zbukurohet me ikonat e shenjta të ungjillorëve, të pikturuara hijshëm në fillim të secilit tekst, si edhe me

Albanologjike, vëll. 1, *Arkeologji dhe histori*, përg. Shaban Sinani dhe Pëllumb Xhufi (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë dhe Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 2022), 352-366.

> zbukurime të tjera të ndryshme, me kryqe me lule shumëngjyrëshe, të vendosura bukur prej kaligrafit. Është pronë e kishës së shenjtë të atit tonë ndër shenjtorë, Vlashit, në qytetin e Vlorës. Më 30 mars 1886. Anthimi i Beratit."

Shënimi përfundon me monokondilin e Aleksudhit.

Lidhja e ruajtur është më e vonë, me kapakë druri të veshur me kadife blu të errët, me medalione argjendi që paraqesin Kryqëzimin dhe Shën Vlashin, me datën 1886.[1162] Shënimi i fletës 305 e vendos dorëshkrimin në kishën e Shën Vlashit në Vlorë në fund të shek. XIX, por ky është mjedisi i ruajtjes dhe i përdorimit lokal, jo domosdoshmërish vendi i prodhimit.[1163] Kjo dallon qartë dy nivele historike, historinë e prodhimit, e cila lidhet me Kostandinopojën e periudhës së Paleologëve, dhe historinë e zotërimit të librit, e cila lidhet me qarkullimin e dorëshkrimit në hapësirën kishtare shqiptare.[1164] Njëkohësisht, dëshmon se dorëshkrimi, përpara se të bëhej objekt i fondit arkivor të AQSh-së, funksiononte si pasuri e një kishe dhe si shenjë e kujtesës institucionale vendore[1165].

3. Datimi nga leximi arkaizues te mjedisi paleologian

Debati mbi datimin e kodikut është pjesë e vetë historisë së studimit të tij. Në katalogimet e ndryshme ai është vendosur në shek. XV[1166], në shekujt XII-XIII[1167], në fundin e shekullit XI ose fillimin e shekullit XII[1168], në shek. XIV[1169], dhe së fundi në fundin e shekullit XIV ose fillimin e shekullit XV.[1170] Këto luhatje nuk janë të rastësishme. Ato pasqyrojnë zhvillimin e vetë mënyrës së leximit të dorëshkrimit, nga një vështrim i përgjithshëm katalogues drejt një analize më të ndërthurur kodikologjike, paleografike dhe stilistike.

Ky evolucion nuk përfaqëson vetëm ndryshim date, por edhe ndryshim metode. Datimet më të hershme mbështeteshin kryesisht në përshtypjen e arkaizmit dhe në krahasime me dorëshkrime të vjetra, ndërsa datimi në periudhën paleologiane mbështetet në një grup më të gjerë treguesish. *Të dhënat e brendshme nuk japin një*

[1162] Lafleur, "Albanian National Archives 10," 255; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30.
[1163] Lafleur, "Albanian National Archives 10," 255, 259; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153-54.
[1164] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-30; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 255, 259.
[1165] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153-54.
[1166] Aland, *Kurzgefasste Liste*, 179.
[1167] Aland, *Kurzgefasste Liste*, 176.
[1168] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë," 94; Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri*, 39; Mullen, "Dorëshkrimet biblike," 219; Shaban Sinani, *Beratinus: Antropologji kulturore. Monografi* (Tiranë: Argeta-LMG, 2004), 67; Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës"*, 108.
[1169] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 28. Lafleur, "Albanian National Archives 10," 254 n. 1.
[1170] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 1: 168, 2: 229; Džurova dhe Canart, *Le Rayonnement de Byzance*, 88;

datë të drejtpërdrejtë prodhimi. Shënimi i fletës 303v për Menasin dhe Mateun është i çmuar, por jo i mjaftueshëm për një datim absolut[1171]*, ndërsa shënimi i fletës 305 është i vonë dhe lidhet me historinë e ruajtjes, jo me momentin e prodhimit të dorëshkrimit*[1172]. Dorëshkrimi përdor një shkrim germëvogël arkaizues, i cili imiton tipare të dorëshkrimeve greke më të hershme të shekujve XI-XII, por ky imitim bëhet i përhapur pikërisht në shek. XIV[1173]. Në këtë kuadër, duhen marrë parasysh edhe trajtimi i pergamenës, ornamenti barishtor, afërsitë me dorëshkrime të datuara të scriptorium-it të manastirit elitar të Hodegonit dhe analogjitë ikonografike me dorëshkrime të periudhës nga vitet 1330 deri në vitin 1433[1174]. Krahasimet me dorëshkrimet Ottob. gr. 66 dhe Oxford Canon. gr. 38, si edhe me Grottaferrata 1330, Ath. gr. 2603 të vitit 1418 dhe Paris gr. 12 të vitit 1419, e bëjnë më të qëndrueshme vendosjen e kodikut në një mjedis të periudhës së vonë paleologiane.

Pra, vjetërsia e dukshme e shkrimit nuk mund të merret si provë e mjaftueshme për një datim të hershëm. Ajo mund të kuptohet më shumë si strategji estetike dhe institucionale e një qendre kopjimi, e cila përdor normën grafike të së kaluarës si shenjë prestigji dhe autoriteti[1175]. Për këtë arsye, ngjashmëria me dorëshkrime të shekujve X-XII nuk duhet të interpretohet domosdoshmërisht si tregues se kodiku i përket atyre shekujve. Në artin e librit paleologian, ripërdorimi i formave të vjetra përbën pjesë të vetë gjuhës së re vizuale.[1176] Arkaizmi nuk është mbetje pasive e një tradite të mëparshme, por zgjedhje e vetëdijshme kulturore. Pikërisht kjo zgjedhje e bën Kodikun e Vlorës 10 një dëshmi të rëndësishme për mënyrën se si kultura paleologiane ndërtoi autoritetin e vet duke rishkruar, rimodeluar dhe rikonfiguruar trashëgiminë e periudhës së mesme bizantine.

Në këtë kuptim, datimi i kodikut në fundin e shek. XIV ose në fillimin e shek. XV nuk e dobëson lidhjen e tij me traditat më të hershme të librit bizantin, por e shpjegon atë si pjesë të një kulture të vetëdijshme të rikthimit, përzgjedhjes dhe ripërdorimit të formave të trashëguara[1177]. Ky përfundim duket më i matur edhe sepse lejon që disa elemente të kodikut të lidhen me një traditë modelesh të krijuara më herët gjatë shek. XIV, pa e zhvendosur vetë dorëshkrimin në një periudhë tepër të hershme. Një datim në shek. XI-XII nuk e shpjegon bindshëm shkrimin arkaizues si imitim të vetëdijshëm, stilin e kornizave të jashtme, analogjitë me dorëshkrime të datuara në vitet 1418-1419 dhe trajtimin sipas stilit paleologian të arkitekturës. Nga ana tjetër, një datim shumë i vonë do ta bënte më të vështirë shpjegimin e cilësisë së lartë të modelimit dhe

---

[1171] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153, 156-57.
[1172] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153-54.
[1173] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156; Hatch, *Facsimiles and Descriptions*, pl. XLI and 194; Hunger and Kresten, "Archaisierende Minuskel," 187-236.
[1174] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-68; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 254 n. 1; Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts," 62-64, 88-90.
[1175] Pérez Martín, "El 'Estilo Hodegos'," 71-130; Politis, "Eine Schreiberschule," 261-87.
[1176] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 165-68; Belting, *Das illuminierte Buch*, 9; Weitzmann, "Eine Pariser Psalter Kopie," 125-43.
[1177] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-68; Buchthal, "Toward a History," 143-78.

të afërsisë me fazën krijuese të Hodegonit[1178]. Kjo qasje krijon edhe bazën për ta parë shkrimin e dorëshkrimit jo si dëshmi të izoluar kronologjike, por si element që duhet vlerësuar në marrëdhënie me qendra, modele dhe praktika të caktuara kopjimi.

Në planin paleografik, kjo marrëdhënie bëhet veçanërisht e dukshme në afërsitë që shkrimi i kodikut të Vlorës 10 paraqet me dorëshkrime të lidhura me rrethin e manastirit të Hodegonit, sidomos me Oxford, Bodleian Library, Canon. gr. 38 dhe me Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottob. gr. 66.[1179] Në këtë të fundit përmendet "kyr Mina", i lidhur në literaturë me grupin e dorëshkrimeve të afërta me murgun Kariton[1180] dhe me traditën skriptoriale të Hodegonit, ndërsa porositësi është dhjak Mateu. Emrat Mina dhe Mate gjenden gjithashtu në shënimin fundor të Kodikut të Vlorës 10[1181], por identifikimi i tyre me personat e përmendur në dorëshkrimin e vatikanit Ottob. gr. 66 mbetet hipotezë dhe jo përfundim i detyrueshëm.[1182] Krahasimi i shkrimit dëshmon një afërsi reale midis dy dorëshkrimeve, por njëkohësisht nxjerr në pah edhe dallime. Në kodikun e Vlorës 10, shkrimi paraqitet më i rrumbullakuar, më i butë dhe me prirje më të theksuar "perlash", ndërsa në dorëshkrimin e Vatikanit ruhen më qartë këndëzimet dhe ritmi grafik karakteristik i mënyrës së Hodegonit[1183].

Me rëndësi është se argumenti paleografik përputhet me argumentin material dhe dekorativ. Përdorimi i vernikut, trajtimi i zbukurimeve përmbititullore, motivet florale të bardha mbi ar ose blu, germat e mëdha nistore dhe elementët dekorativ të jashtme floreal e lidhin kodikun me një grup dorëshkrimesh të porosisë së lartë, të krijuara në Kostandinopojë dhe në rrethin monastik të Hodigon-it gjatë shek. XIV-XV.[1184] Prandaj, një datim në gjysmën e dytë të shek. XIV është më koherent sesa një datim në shek. XI-XII.[1185] Lokalizimi në rrethin e Hodegonit mbështetet në disa shtylla të ndërvarura, si shkrimi, pergamena, dekorimi, modelet e miniaturave dhe afërsia me dorëshkrime që lidhen me kopistë të njohur të këtij mjedisi[1186]. Megjithatë, Hodegoni duhet kuptuar edhe si kategori historiografike e ndërtuar përmes krahasimit. Për këtë arsye është më e saktë të flitet për prodhim të lidhur me Hodegonin ose për mjedis Hodegon, sesa për një atribuuim absolut të punishtes, përveç rasteve kur një shënim e provon drejtpërdrejt

[1178] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 165-68.
[1179] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156; Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, vol. 1, *Oxford, Bodleian Library I* (Stuttgart: Hiersemann, 1977), 109, fig. 418-19.
[1180] Inmaculada Pérez Martín, "Les *Kephalaia* de Chariton des Hodèges (Paris, BnF, gr. 1630)," në *Encyclopedic Trends in Byzantium? Proceedings of the International Conference Held in Leuven, 6-8 May 2009*, red. Peter Van Deun dhe Caroline Macé (Leuven, 2011), 361-385. Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36, 261-317.
[1181] Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 303-316.
[1182] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-57; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 1: 82-83, 2: fig. 606.
[1183] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156.
[1184] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 157-62; Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts," 62-64, 88-90.
[1185] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 168; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 254 n. 1.
[1186] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153, 156-59, 168.

këtë[1187]. Në rastin e kodikut të Vlorës 10, provat nuk kanë peshën e një shënimi kodikografik (kolofon) datues të plotë, por janë mjaft të forta për ta nxjerrë dorëshkrimin nga kategoria e një prodhimi të përgjithshëm provincial.

Kjo nuk do të thotë se kodiku shkëputet nga tradita e shek. XI-XII. Përkundrazi, ai është i ndërtuar mbi ripërdorimin e saj. Zbukurimet e tabelave të titujve që imitojnë prerje kishe, zbukurimet përmbititullore të tipit portik, motivet me palmeta, lule pesëpetalëshe, zemra, medaljone e gërsheta, si edhe vetë ideja e një libri ungjillor të stolisur si objekt ceremonial, janë trashëgimi e gjatë e librit bizantin të luksit.[1188] Por në kodikun e Vlorës nr. 10 kjo trashëgimi është riformuluar në një sintaksë paleologiane, ku dekorimi nuk riprodhon mekanikisht modelet e vjetra, por i shndërron në një gjuhë më dinamike, me ornamente të holla, të tejdukshme, me ngjyra më të lëvizshme dhe me kufij më të gjallë figurativë.[1189]

4. Nga Blütenblattstil klasik te stili floreal paleolog

Për të kuptuar dekorimin e kodikut të Vlorës 10 duhet rikujtuar gjenealogjia e dekorimit bizantin të librit. Në shek. X u dalluan dy prirje të mëdha. E para karakterizohej nga motive gjeometrike dhe florale të prera, të stilizuara mbi pergamenë ose mbi sfond të artë, me përdorim të përmbajtur të ngjyrës dhe me një elegancë të matur. E dyta, e njohur si *Blütenblattstil,* stili "i lules me petale", u zhvillua si një nga modelet më përfaqësuese të librit luksoz bizantin gjatë shek. XI dhe XII.[1190] Ky i fundit karakterizohet nga lulja pesëpetalëshe blu ose jeshile, nga medaljonet, motivet në formë zemre, degëzat, përdorimi i bollshëm i arit dhe efekti i smaltit cloisonné.[1191] Në fazën e tij klasike ai lidhet me prodhimtarinë cilësore të Kostandinopojës dhe të Athosit, si edhe me tipin e shkrimit të ashtuquajtur *Perlschrift*, i cili kontribuoi në unifikimin e pamjes së librit luksoz.[1192]

Në Kodikun e Vlorës 10 nuk kemi një rikthim të thjeshtë te varianti klasik i stilit "të lules me petale", por një fazë të vonë të tij, në të cilën tradita floreale riformulohet përmes një ornamenti më të lehtë, më të tejdukshëm dhe më afër ndjeshmërisë së dekorimit paleologian.[1193] Dorëshkrimi ndërton një dialog të dukshëm me këtë trashëgimi, pasi

---

[1187] Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, bot. 1960, 3:199-207; Politis, "Quelques centres," 17-36.

[1188] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 157-60; Džurova, "Les manuscrits," 209-10; Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 15-32.

[1189] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 160-62; Herbert Buchthal, "Toward a History of Palaeologan Illumination," in Kurt Weitzmann et al., eds., *The Place of Book Illumination in Byzantine Art* (Princeton: Princeton University Press, 1975), 143-78.

[1190] Džurova, "Les manuscrits du 'style byzantin fleuri'," 209; Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 15-32; André Grabar, "Byzantine Illuminated Ornament: A Study in Chronology," *The Art Bulletin* 16 (1934): 43-76.

[1191] Džurova, "Les manuscrits," 209-10; Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 15-32; Viktor Nikitič Lazarev, *Istorija vizantijskoj živopisi*, vol. 1 (Moscow: Iskusstvo, 1947), 106-13; Alison Frantz, "Byzantine Illuminated Ornament: A Study in Chronology," *The Art Bulletin* 16, no. 1 (1934): 43-76.

[1192] Džurova, "Les manuscrits," 210; Herbert Hunger, "Die Perlschrift: eine Stilrichtung der griechischen Buchschrift des 11. Jahrhunderts," in *Studien zur griechischen Paläographie* (Vienna: Hollinek, 1954), 22-32.

[1193] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 159-62, 168.

zbukurimet e mëdha përmbititullore në formë portiku, palmetat, elementet dekorativ në formë zemre, ngjyra e artë dhe trajtimi i motiveve në një faqe të ndripuar nga ari e lidhin atë me kujtesën e Blütenblattstil-it[1194]. Zbukurimet e mëdha përmbititullore në fillim të katër Ungjijve ruajnë ende strukturën arkitektonike të portikut, por motivet që zhvillohen brenda tyre shfaqen më të fryra, më të lëvizshme dhe më të pasura në ndërthurjen e kontureve të bardha me sfondin e artë ose blu të çelët.[1195] Në këtë mënyrë, palmeta bizantine nuk funksionon vetëm si motiv dekorativ i trashëguar, por si element ndërmjetësues midis traditës më të ngurtësuar komneno-mesobizantine dhe një ndjeshmërie të vonë paleologiane ndaj sipërfaqes, ritmit dhe dritës.[1196]

Rëndësia e dorëshkrimit qëndron pikërisht në këtë përpunim të repertorit të vjetër në një gjuhë të përzier, ku palmetat e qëndrueshme, motivet në ar dhe kornizat e dendura bashkëjetojnë me degëza të tejdukshme, barishte të gjata, zogj, lepuj, dhelpra dhe elemente të një bote natyrore të lëvizshme[1197]. Kjo përzierje e ornamentit klasik me stilin e vonë "barishtor" është një shenjë e Rilindjes paleologiane, e cila nuk nënkupton vetëm kthim te modelet e hershme, por edhe ripërdorimin e tyre me energji të re dekorative[1198]. Nëse libri luksoz i shek. XI dhe XII synonte shpesh një harmoni të mbyllur, të dendur dhe me efekt smalti, kodiku i Vlorës 10 e përdor kornizën si hapësirë ku natyra, arkitektura dhe figura depërtojnë në njëra-tjetrën.

Krahasimi me dorëshkrime të tjera e bën më të qartë këtë pozicion ndërmjetës. Në grupin e dorëshkrimeve të Qendrës Dujčev, Cod. D. 157, D. 177, D. 282, D. 90, D. 369 dhe D. 358 dëshmojnë variante të stilit të lules me petale, nga forma luksoze kostandinopolitane deri te përhapja e tij provinciale[1199]. Në dorëshkrimin D. 157, për shembull, germat nistore, zbukurimet përmbititullore dhe shkrimi i artë tregojnë një kulturë të lartë dekorative të gjysmës së dytë të shek. XI. Në dorëshkrimin D. 282, kompozimet gjeometrike dhe florale trajtohen me efekt smalti, ndërsa në kodikun D. 358 vihet re një përzierje e elementeve kostandinopolitane dhe provinciale[1200]. Kodiku i Vlorës 10 i njeh këto dorëshkrime të vjetra, por i rishkruan në një epokë ku autoriteti i së kaluarës përdoret si kapital vizual për një libër të ri.

Kjo lidhje me traditën e vjetër vërehet edhe në përdorimin e arit. Ari nuk shërben vetëm për të krijuar shkëlqim, por i jep faqes status liturgjik, e dallon hapjen ungjillore nga teksti i zakonshëm dhe e vendos zbukurimin përmbititullore në zonën e shenjtë të librit[1201]. Në kodikun e Vlorës 10 titujt, germat nistore dhe sfondet e zbukurimeve përmbititullore bashkëveprojnë për të prodhuar një ritëm ceremonial.[1202] Për këtë arsye, dorëshkrimi duhet

---

[1194] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 158-59.
[1195] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 159.
[1196] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 159-62; Buchthal, "Toward a History," 143-78.
[1197] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 160-61.
[1198] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 160-62; Nelson, "Palaeologian Illuminated Ornament," 7-22.
[1199] Džurova, "Les manuscrits du 'style byzantin fleuri'," 211-24.
[1200] Džurova, "Les manuscrits du 'style byzantin fleuri'," 214-24.
[1201] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 158-59; Džurova, "Les manuscrits du 'style byzantin fleuri'," 210.
[1202] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 29; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 158-59.

parë si libër ceremonie, i cili nuk e fsheh funksionin tekstual, por e ngarkon atë me një prani të dukshme teologjike.

Katër zbukurimet kryesore përmbititullore, të vendosura në fletët 17r, 97r, 151r dhe 237r, duhen parë si nyje programatike të organizimit vizual të kodikut. Ato nuk shënojnë vetëm fillimin e secilit Ungjill, por e paraqesin tekstin si një hapësirë të shenjtë që hapet para lexuesit dhe e orienton atë drejt autoritetit të Fjalës. Përmes tyre, hyrja në tekst merr një karakter kremtues, ku zbukurimi përmbititullor, titulli dhe germa nistorja bashkëveprojnë për të krijuar një prag vizual e liturgjik. Në fletën 17r, dekorimi me degë, motive në formë zemre dhe palmeta ndërton një rend simetrik, i cili e udhëheq syrin drejt titullit të artë dhe germës së madhe nistore. Në këtë rast, struktura dekorative nuk vepron vetëm si zbukurim margjinal, por si mjet i organizimit të faqes dhe i theksimit të fillimit ungjillor[1203]. Në fletën 97r, motivet në trajtë kutizash dhe palmeta e mbyllur me ngjyrë blu paraqesin një variant më të përmbajtur, të krahasueshëm me zgjidhje të njohura në dorëshkrime të shek. XIII, por tashmë të integruar në një sistem dekorativ më të vonë[1204]. Ndërsa në fl. 151r dhe 237r, motivet e zemrës, zambakut, tërfilit dhe katërpetalëshit krijojnë një ornament më të hapur dhe më të lëvizshëm, që i afrohet gjuhës dekorative të dorëshkrimeve të shek. XIV[1205].

Në këtë kontekst, zbukurimet hyrëse të tabelës së përmbajtjes nuk duhen kuptuar si dekorime të rastësishme, por si elemente të menduara të programit vizual të kodikut. Ato evokojnë forma arkitekturore të lidhura me hapësirën kishtare, herë përmes një ndërtimi me tri kupola, herë përmes kujtesës së një bazilike me trinefëshe, herë përmes figurës së një tempulli me kupolë qendrore dhe kulla anësore[1206]. Kjo arkitekturë e pikturuar nuk ka vetëm funksion zbukurues. Ajo shërben si metaforë e vetë librit, duke e paraqitur Ungjillin si shtëpi të Fjalës, si tempull të dijes hyjnore dhe si hapësirë ku teksti i shkruar përfshihet në rendin liturgjik[1207]. Prania e zogjve, qiparisave, bimëve dekorative dhe e një kopshti të përfytyruar simbolikisht e zgjeron këtë kuptim arkitekturor. Zbukurimet e tabelave të kapitujve nuk shfaqin më vetëm një prag hyrës drejt tekstit, por një hapësirë të shenjtë të organizuar sipas gjuhës së kishës, parajsës dhe qytetit qiellor. Në këtë mënyrë, arkitektura, bota bimore dhe motivet ornamentale bashkohen për të krijuar imazhin e një Jerusalemi të idealizuar, ku libri bëhet vend i kujtesës së shpëtimit dhe i pranisë liturgjike të Fjalës[1208].

Kjo traditë nuk lind në shek. XIV. Modele të hershme të zbukurimeve arkitektonike lidhen me dorëshkrime të shek. XI-XII, kryesisht me Homilitë e Jakovit të Kokkinobaphos-

[1203] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 158-59.
[1204] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 159; Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 2: 241-47.
[1205] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 159; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 1: 82-83, 2: fig. 606.
[1206] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 155, 157-58; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 29.
[1207] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 157-58; Herbert L. Kessler, *Medieval Art as Argument* (Princeton: Department of Art and Archaeology, Princeton University, 1993), 59-70.
[1208] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 157-58; Bianca Kühnel, *From the Earthly to the Heavenly Jerusalem: Representations of the Holy City in Christian Art of the First Millennium* (Rome, Freiburg, and Vienna: Herder, 1987), 149-56, fig. 105-8; Maria Luisa Gatti Perer, ed., *Immagini della Gerusalemme celeste dal III al XIV secolo* (Milan: Vita e Pensiero, 1983), 149-56.

it, ndër të cilat përmenden Paris gr. 1208, Vat. gr. 1162 dhe Sinait. gr. 339[1209]. Për analogji më të hershme në tradita sllave dhe gjeorgjiane përmenden edhe Sborniku i Svjatoslavit, dorëshkrimi i Gertrudës dhe Ungjilli i Jurjevit.[1210] Në këto raste, arkitektura e faqes shërben shpesh si hapësirë për vendosjen e figurave ose të episodeve narrative, duke e lidhur tekstin me një program ikonografik më të drejtpërdrejtë. Kodiku i Vlorës 10, megjithatë, paraqet një zhvendosje domethënëse. Në të, skenat ose figurat ndërmjet kolonave zhduken dhe vendin e tyre e zënë listat e kapitujve, të shkruara me shkronja të arta[1211]. Kjo zgjidhje e ndryshon funksionin e arkitekturës së pikturuar. Ajo nuk vepron më si skenë narrative, por si kornizë tekstuale, duke e orientuar vëmendjen e lexuesit drejt renditjes së tekstit dhe përdorimit të tij liturgjik. Në këtë mënyrë, faqja e dekoruar thekson statusin e kodikut si libër i leximit të shenjtë dhe si objekt liturgjik, më shumë sesa si bartës i një cikli figurativ të pavarur[1212].

5. Programi vizual: zbukurimet arkitekturore, kryqet fitimtare, portretet e ungjillorëve

Secilit Ungjill i paraprin një sekuencë e organizuar me rend të qartë dhe me funksion të dallueshëm vizual e liturgjik. Ajo nis me zbukurimin arkitekturor, vijon me kompozimin e kryqit fitimtar të shoqëruar nga mbishkrimi IC XC NI KA, pasohet nga fleta e bardhë ose ndërmjetëse, pastaj nga portreti i ungjillorit, dhe përmbyllet me zbukurimin përmbititullor dhe fillimin e tekstit ungjillor.[1213] Ky rend e bën dorëshkrimin të veçantë në krahasim me shumë katërungjillësha të periudhës së Paleologëve, ku zakonisht ruhet portreti i ungjillorit dhe zbukurimi përmbititullor, por jo domosdoshmërish një program kaq i plotë para çdo Ungjilli.[1214] Në rastin e Lukës dhe në fund të Joanit, kompozimet florale të fletëve 145r dhe 304v e zgjerojnë më tej programin, duke shtuar një ritëm ornamental që nuk shërben vetëm për ndarje, por për kalim nga një regjim leximi në tjetrin.[1215]

[1209] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 157-58; Jeffrey C. Anderson, "The Liturgical Homilies of Saint Gregory of Nazianzos," in Helen C. Evans and William D. Wixom, eds., *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261* (New York: Metropolitan Museum of Art, 1997), 109-10, nos. 62-63; Jeffrey C. Anderson, "The Seraglio Octateuch and the Kokkinobaphos Master," *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982): 83-114; Elizabeth Jeffreys, "The Homilies of James of Kokkinobaphos in Their Twelfth-Century Context," in *The Reception of the Virgin in Byzantium: Marian Narratives in Texts and Images*, ed. Thomas Arentzen and Mary B. Cunningham (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 281-306. Kallirroe Linardou, "The Kokkinobaphos Manuscripts Revisited: The Internal Evidence of the Books," *Scriptorium* 61, no. 2 (2007): 384-407.

[1210] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 157; Axinia Džurova, *Introduction à la codicologie slave* (Sofia: Scriptorium Balcanicum, 1997), ill. 272. Axinia Džurova, *Byzantinische Miniaturen: Schätze der Buchmalerei vom 4. bis zum 19. Jahrhundert* (Regensburg: Schnell & Steiner, 2002), 161, fig. 131-32, pls. 86-88.

[1211] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 159-60.

[1212] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 157-60; Kessler, *Medieval Art as Argument*, 59-70.

[1213] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 155, 157; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 256-59.

[1214] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 162, 168.

[1215] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 155, 157.

Kryqet e lulëzuara janë ndër elementet më të rëndësishme të këtij programi. Ato nuk janë shenja margjinale, por nyje teologjike ndërmjet arkitekturës dhe autorit ungjillor. Kryqi e shënon tekstin si dëshmi fitimtare të Krishtit, ndërsa ornamentet floreale e paraqesin fitoren si jetë, lulëzim dhe parajsë.[1216] Mbishkrimi IC XC NI KA e bën këtë domethënie të drejtpërdrejtë, ndërsa vendosja e kryqit brenda një kornize të zbukuruar e lidh me traditën dekorative të librave liturgjikë dhe me ikonografinë e kryqit si objekt triumfal.[1217]

Elementi i jashtëm dekorativ i kornizave të miniaturave ka një karakter tjetër nga zbukurimet përmbititullore. Në vend të një stili të mbyllur, të rëndë dhe simetrik, aty shfaqen degëza, barishte dhe gjethe të holla, shpesh me bojë të kuqe-vjollcë, sikur të lëvizin nga era.[1218] Ky ornament "barishtor" e lidh kodikun me dorëshkrime të shek. XIV, ku kornizat nuk janë më vetëm kufij dekorativë, por zona dinamike ndërmjet sipërfaqes së faqes dhe botës së figurës.[1219] Afërsitë më të rëndësishme shfaqen me dorëshkrime si Pistoia, Biblioteca Fabroniana, Cod. 307 i vitit 1330, Sinai, St. Catherine's Monastery, gr. 55 i vitit 1344, dorëshkrimi Akathistos i Moskës, Athens, Ethnike Bibliotheke, gr. 2603 i vitit 1418 dhe Paris, Bibliothèque nationale de France, gr. 12 i vitit 1419.[1220]

Këto krahasime tregojnë se kodiku i Vlorës nr. 10 nuk është një objekt i izoluar në periferinë shqiptare, por një dëshmi e qarkullimit të modeleve të scriptoria-ve të larta kostandinopolitane. Një dorëshkrim i prodhuar në një qendër të tillë mund të përfundonte më vonë në një kishë lokale, por gjuha e tij materiale dhe vizuale e ruan kujtesën e prodhimit fillestar.[1221] Ky dallim është themelor për interpretimin historik, ku vendi i ruajtjes nuk duhet ngatërruar me vendin e prodhimit.[1222]

Katër portretet e ungjillorëve përfaqësojnë jo vetëm autorët e tekstit, por edhe katër forma të ndryshme të ndërmjetësimit të Fjalës, që shfaqen përmes leximit, përgatitjes së shkrimit, aktit të shkrimit dhe diktimit profetik.[1223] Në traditën bizantine, portreti i ungjillorit lidhet ngushtë me autoritetin e tekstit dhe me nevojën për ta paraqitur atë si dëshmi të besueshme të së vërtetës ungjillore. Figura e ungjillorit, e vendosur përpara fillimit të tekstit, vepron si garanci vizuale e burimit apostolik ose e ndërmjetësimit apostolik të shkrimit që pason. Në këtë mënyrë, portreti nuk ka vetëm funksion ilustrues, por edhe funksion legjitimues, sepse e vendos leximin e Ungjillit

[1216] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 155, 157-58; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 256-59.
[1217] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 155, 157-58; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 29.
[1218] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 160-62.
[1219] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 160-62; Robert S. Nelson, "Palaeologina Illuminated Ornament and the Arabesque," *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 41 (1988): 7-22.
[1220] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 160-62; Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts," 63-64, 88-90; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 1: 63-64, 2: fig. 458.
[1221] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-68; Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts," 62-64, 88-90.
[1222] Lafleur, "Albanian National Archives 10," 255, 259; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153, 168.
[1223] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 162-68.

nën autoritetin e dëshmitarit të shenjtë.[1224] Në Kodikun e Vlorës 10, tre ungjillorët e parë paraqiten të ulur pranë tavolinës ose pultit të shkrimit, ndërsa Joani shfaqet në këmbë, në ndërveprim me Prohorin dhe me horizontin e vizionit apokaliptik[1225]. Kjo ndarje përputhet me dy tipa të mëdhenj ikonografikë. I pari është tipi i autorit të ulur, i lidhur me aktin e shkrimit dhe të reflektimit; i dyti është tipi i autorit në këmbë, i lidhur me shpalljen ose diktimin profetik.[1226]

Mateu, në fl. 16v, është vendosur brenda një kornize drejtkëndëshe me bordura të zbukuruara në tri anë. Ai paraqitet i ulur, duke lexuar një rrotull të shpalosur, pranë një tryeze ku qëndron kodiku i hapur.[1227] Ky kombinim i rrotullës dhe kodikut krijon një dialog ndërmjet autoritetit të shkrimit të vjetër dhe formës së re të librit, ndërsa arkitektura në sfond e vendos aktin e leximit në një hapësirë të ngritur ceremoniale.[1228] Krahasimi më i afërt për pozën, trajtimin e veshjes dhe vendosjen e figurës është me dorëshkrimin Grottaferrata, Biblioteca Statale del Monumento Nazionale, Crypt. A.a.II, f. 15v, i vitit 1330, por edhe me dorëshkrime të tjera të shek. XIV, si St. Petersburg, Russian National Library, gr. 235, dhe Stavronikita Cod. 50.[1229] Ndryshe nga disa shembuj ku figura mbizotëron faqen, këtu arkitektura ka rol të madh dhe e zvogëlon trupin e ungjillorit për ta përfshirë në një skenografi të gjerë.[1230]

Marku, në fl. 96v, paraqitet duke mprehur penën, një ikonografi që bëhet e rëndësishme rreth vitit 1300 dhe lidhet me figurën e autorit në çastin paraprak të shkrimit.[1231] Në skenë shfaqen ndjenjësja, mbështetësja e këmbëve, pulti i leximit, kodiku i hapur, mjetet e shkrimit, kutia e bojës dhe një shportë me rrotulla, elemente që e kthejnë miniaturën në një përfytyrim të punishtes së shkrimit.[1232] Krahasimet me dorëshkrimet Barocci 29, Pantokrator 47, Vatopedi 938, Sinai gr. 165, Crypt. A.a.II dhe Lavra E140 tregojnë se ky tip ikonografik kishte qarkullim të gjerë, por analogjia më e afërt për kodikun e Vlorës është me dorëshkrimin Crypt. A.a.II të vitit 1330, ndërsa përsëritja pothuaj e saktë në dorëshkrimin Athens gr. 2603 të vitit 1418 tregon jetëgjatësinë e modelit në rrethin e

[1224] A. M. Friend, "The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts," *Art Studies* 5 (1927): 113-47; A. M. Friend, "The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts, II," *Art Studies* 7 (1929): 1-29; George Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979), 36-72.
[1225] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 162, 167.
[1226] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 162; Friend, "Portraits of the Evangelists," 113-47; Galavaris, *Illustrations of the Prefaces*, 36-72; Robert S. Nelson, *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book* (New York: New York University Press, 1980), 1-54.
[1227] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 162-63; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 257.
[1228] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 162-63.
[1229] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 162-63; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 1: 63-64, 2: fig. 458; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 162 n. 39.
[1230] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 163; Buchthal, "Toward a History," 143-78.
[1231] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 164-65; Buchthal, "Toward a History," 146-47.
[1232] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 164-65.

Hodigon-it.[1233] Krahasimi me këtë të fundit dhe dorëshkrimin Paris gr. 12 të vitit 1419 është edhe më i rëndësishëm për historinë e modeleve. Përsëritja e saktë e ikonografisë së Markut në dorëshkrimin e Vlorës 10 dhe në atë të Athinës tregon se modelet e krijuara në rrethin e Hodegonit në fillim ose mes të shek. XIV vazhduan të përdoren si modele prestigji në fillim të shekullit XV.[1234] Dallimi është se bordura e jashtme në dorëshkrimin athinas paraqet një variant më të zhvilluar të stilit, çka tregon evoluim të shijes pa braktisur skemën bazë.[1235] Prandaj kodiku i Vlorës 10 nuk qëndron në periferi të një mode; ai është një nyje e rëndësishme në qarkullimin e vetë modelit.

Luka, në fl. 150v, paraqitet duke shkruar në një kodik të madh të vendosur mbi gjunjë. Kjo skenë është e rëndësishme sepse bashkon modelin e autorit të ulur me një arkitekturë të pasur, me korniza të trasha dhe me objekte të shumta shkrimi.[1236] Detajet e tryezës, rrotullat, kutia e pendëve dhe shporta e kuqe me rrotulla lidhen me tradita më të hershme të shek. IX-XI. Ky repertor e afron skenën me dorëshkrimet Vat. gr. 1522, Stavronikita 43, Palat. gr. 220, Patmos 72, Melnik Tetraevangelion Ath. gr. 2645 dhe kodiku i Korçës 93.[1237] Por mënyra e modelimit, përdorimi i dritë-hijes, lëvizja e palave të veshjes, korniza e trashë dhe arkitektura me kolona e baldakin e vendosin miniaturën në kontekstin paleologian.[1238] Krahasimi me dorëshkrimin BXM 1616 të Muzeut Bizantin në Athinë, datuar në fund të shek. XIII ose në fillim të shek. XIV, është veçanërisht i rëndësishëm. Struktura ikonografike dhe detajet e objekteve janë shumë të afërta, por në kodikun e Vlorës 10 trajtimi i fytyrës, flokëve, mjekrës, vetullave dhe syve është më i kujdesshëm, ndërsa modelimi me të bardhë krijon vëllim më të butë.[1239]

Joani, në fl. 236v, paraqitet me Prohorin dhe përbën pikën më të qartë profetike të ciklit. Ai nuk është ulur në tryezë si tre ungjillorët e tjerë, por qëndron në këmbë, në marrëdhënie me skenën e diktimit dhe me peizazhin e Patmosit.[1240] Prania e shpellës, sferës qiellore dhe nxënësit që shkruan e zhvendos portretin nga hapësira e punishtes së autorit në hapësirën e zbulesës.[1241] Ky tip ka paralele në dorëshkrime të Athosit dhe të traditës greke të shek. XII-XIV, si dorëshkrimet Dionysiou 36, Dionysiou 587m, Iviron 81, Iviron 548, Patmos 81 dhe dorëshkrime të tjera të lidhura me ciklin e Joanit në Patmos.[1242]

[1233] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 164-65; Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 2: 241-247, fig. 470; *Le Mont Athos et l'Empire byzantin: Trésors de la Sainte Montagne*, exhibition catalogue (Paris: Petit Palais, 2009), ill. 104. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 1: 63-64, 82-83; 2: fig. 456-58, 606.

[1234] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 165; Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 2: 241-47, fig. 470-74.

[1235] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 165.

[1236] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 165-66.

[1237] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 166; Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 68-75. Rembeci dhe Çunga, *The Illuminated Gospel of Korça,* vol. 1: 76-88.

[1238] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 165-66; Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 105-20.

[1239] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 166; *The World of the Byzantine Museum* (Athens: Ministry of Culture, 2004), ill. 380.

[1240] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 167; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 259.

[1241] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 167.

[1242] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 167; Pelekanidis et al., *The Treasures of Mount Athos*, 1: 120-65; Galavaris, *Illustrations of the Prefaces*, 64-72. George Galavaris, *The*

6. Krahasimet me kodikë të tjerë

Krahasimi i parë dhe më i rëndësishëm lidhet me dorëshkrimin e Bibliotekës Apostolike të Vatikanit, Ottob. gr. 66[1243]. Afërsia qëndron në fushën paleografike dhe prosopografike, pasi të dy dorëshkrimet lidhen me emrat Mina dhe Mate, të dy vendosen në shek. XIV dhe të dy lidhen me mjedisin e Hodegonit. Kjo afërsi grafike përbën një nga argumentet më të forta për vendosjen e kodikut të Vlorës 10 në një orbitë kostandinopolitane të shek. XIV[1244]. Megjithatë, shkrimi i kodikut të Vlorës është më i butë, më i rrumbullakuar dhe më pranë tipit prej "perlash", ndërsa dorëshkrimi vatikan ruan më qartë disa këndëzime dhe zgjidhje grafike karakteristike të mënyrës së Hodegonit[1245]. Kjo afërsi nuk mjafton për të pohuar identitet absolut të kopistit. Ajo tregon, më saktë, një mikrotraditë shkrimi dhe një rrjet personash që vepronin në mjedise të afërta monastike e aristokratike[1246]. Për këtë arsye, krahasimi duhet lexuar si dëshmi e një repertori të përbashkët formash, ligaturash dhe zgjidhjesh grafike, jo si provë e detyrueshme për të njëjtën dorë.

Krahasimi i dytë lidhet me dorëshkrimin e Oxford-it, Bodleian Library, Canon. gr. 38[1247]. Edhe në këtë rast, argumenti kryesor mbështetet në analizën paleografike dhe në mënyrën se si dorëshkrimi ia atribuon punën një kopisti të përmendur si i ndjerë[1248]. Së bashku me Ottob. gr. 66, ky dorëshkrim ndihmon për të përcaktuar më qartë mjedisin scriptorial në të cilin duhet vendosur kodiku i Vlorës 10. Nëse këto tre dorëshkrime vendosen së bashku, Ottob. gr. 66, Canon. gr. 38 dhe Vlora 10, shfaqet një profil i qartë i përbashkët. Ky profil përfshin një tip shkrimi arkaizues, lidhjen me rrethin e Hodegonit, përkujtimin e kyr Mina-s dhe rolin e mundshëm të Mateut si figurë që mund të jetë përkujtuesi, porositësi ose ndërmjetësuesi i dorëshkrimit[1249]. Në këtë kuptim, më e saktë është të flitet për një mjedis skriptorial të përbashkët, ku emrat Mina dhe Mate

---

Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1969), fig. 189-90.

[1243] Stefan Mattheus Royé, "An Assessment of Byzantine Codex and Catalogue Research: Towards the Construction of a New Series of Catalogues of Byzantine Manuscripts," *Sacris Erudiri: Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen* 47 (2008): 109. Santo Lucà, "Guglielmo Sirleto e la Vaticana," in *La Biblioteca Vaticana tra riforma cattolica, crescita delle collezioni e nuovo edificio, 1535-1590*, ed. Massimo Ceresa, Storia della Biblioteca Apostolica Vaticana 2 (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2012), 169 fig. Giedrė Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts in Late Byzantine Constantinople: The History and Compositional Processes of Sinod. Gr. 429," në *The Akathistos Hymn in the Byzantine and Post-Byzantine Traditions: The History of a Liturgical Masterpiece Between Text and Image*, Supplementa: Études byzantines et post-byzantines 5.1 (Heidelberg: Herlo, 2024), 62, shën. 34, 89.

[1244] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156.

[1245] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-157; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 1: 82-83, 2: fig. 606.

[1246] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-57; Canart, "Les écritures livresques chypriotes," 17-76.

[1247] Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, 1: 68.

[1248] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-57; Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, 109, fig. 418-19.

[1249] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-57; Politis, "Eine Schreiberschule," 261-87.

mund të shënojnë lidhje personash, qarkullim kujtese ose afërsi institucionale, por jo domosdoshmërish një identifikim të plotë të kopistit.[1250]

Krahasimi i tretë është me dorëshkrimet e Karitonit dhe pasuesve të tij, sidomos Sinai gr. 55 i vitit 1344[1251]. Në këtë rast, afërsia nuk lidhet vetëm me anën paleografike (shkrimin), por edhe me mënyrën e ekzekutimit të dekorimit. Motivet paraqiten të holla, të lehta dhe të tejdukshme, të realizuara me akuarel dhe me nyje lulesh në skaje, të cilat i japin dekorimit një ritëm më të lëvizshëm dhe një karakter më të rafinuar.[1252] Ky krahasim e mbështet datimin e kodikut të Vlorës në një fazë të pjekur të shek. XIV, sepse forma e dekorit është më e afërt me gjuhën e prodhimit paleologian, sesa me stabilitetin e Blütenblattstil të shek. XI-XII.[1253]

Krahasimi i katërt lidhet me dorëshkrimin Biblioteca Fabroniana në Pistoia, Cod. 307, i vitit 1330[1254]. Afërsia vërehet sidomos në bordurat dekorative dhe në motivet bimore të përdredhura që zhvillohen në kornizën e miniaturës së Mateut.[1255] Kjo tregon se disa elemente dekorative të kodikut të Vlorës nuk duhen vendosur domosdoshmërish shumë vonë; ato kanë paralele që nga çereku i dytë i shek. XIV dhe mund të jenë pjesë e një repertori të përbashkët të librit luksoz paleologian.[1256]

Krahasimi i pestë i referohet dorëshkrimit Grottaferrata Crypt. A. a. II të vitit 1330[1257]. Ky dorëshkrim është vendimtar për analizën e dy miniaturave, atë të Mateut dhe atë të Markut. Për Mateun, afërsia qëndron në raportin midis figurës së vogël dhe arkitekturës së gjerë, në modelimin e palave të veshjes dhe në atmosferën e hapësirës arkitektonike.[1258] Për Markun, Grottaferrata ofron paralelin më të afërt të kompozimit ku ungjillori është i përfshirë në një mjedis të gjerë pune, pa dominuar gjithë faqen.[1259] Kodiku i Vlorës 10, megjithatë, e tejkalon këtë paralel me kornizë më luksoze, me përdorim më të pasur të arit dhe me një sintaksë më komplekse të ornamentit të jashtëm.

[1250] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-57, 168.

[1251] Vladimir Beneševič, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur*, vëll. 1 (Sankt-Peterburg, 1911), nr. 10, 21-22, 611.

[1252] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 168; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 1: 47, 2: fig. 485.

[1253] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 160-62, 168.

[1254] Angela Tomei, Massimo Bernabò dhe Giancarlo Savino, "Il Tetravangelo greco della Biblioteca Fabroniana di Pistoia (ms. 307)," *Medioevo e Rinascimento* 8, n.s. 5 (1994): 47-61. Alexander Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, vëll. 1 (Urbana, Chicago dhe London: University of Illinois Press, 1972), 176-177, pl. 142. Nina Sietis, "La moda arcaizzante di Teofane in un codice con il monogramma dei Paleologi," *Scripta: An International Journal of Codicology and Palaeography* 18 (2025): 224, 225, 226 fig. 2, 228, 229 fig. 4b, 230, 231, 237.

[1255] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 161-62; Buchthal, "Toward a History," 143-78.

[1256] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 161-62; Nelson, "Palaeologina Illuminated Ornament," 7-22.

[1257] Antonio Rocchi, *Codices Cryptenses seu Abbatiae Cryptae-Ferratae in Tusculano digesti et illustrati* (Tusculani, 1883), 2-4. Paolo De Rossi, "Crypt. A.α.II (gr. 180)," në *Scriptura e immagini: Il Codex Purpureus Rossanensis e una selezione dei manoscritti greci medievali di Grottaferrata* (Grottaferrata: Gruppo Archeologico Latino Colli Albani Bruno Martellotta ODV, 2024), 154-59.

[1258] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 163. Rocchi, *Codices Cryptenses*, 2-4. De Rossi, "Crypt. A.α.II (gr. 180)," 152.

[1259] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 165. Rocchi, *Codices Cryptenses*, 2-4. De Rossi, "Crypt. A.α.II (gr. 180)," 152.

Krahasimi i pestë lidhet me dorëshkrimin Akathistos të Moskës, GIM, Synod. gr. 429, një nga objektet luksoze më cilësore të prodhuara në Bizantin e vonë, në shekujt XIV-XV, dhe i lidhur me scriptorium-in elitar të Manastirit të Hodegonit në Kostandinopojë[1260]. Afërsia me Kodikun e Vlorës 10 vërehet sidomos në dekorin barishtor, në përdorimin e sfondit të artë, në figurat e zgjatura me pala të lëvizshme të veshjes dhe në arkitekturën e ndërlikuar që funksionon si skenografi e figurës.[1261] Për këtë arsye, ky krahasim e vendos kodikun e Vlorës 10 pranë një rrethi dorëshkrimesh kostandinopolitane, të lidhura me Hodegonin dhe me porositës të rangut të lartë.[1262]

Krahasimi i gjashtë i referohet dorëshkrimit të Bibliotekës Kombëtare të Athinës, Athens, Ethnike Bibliotheke, gr. 2603[1263] të vitit 1418 dhe atij të Bibliotekës Kombëtare të Parisit, Paris, Bibliothèque Nationale de France, gr. 12[1264] të vitit 1419. Në këto dy dorëshkrime, të lidhura me Mateun, shfaqen modele dekorative dhe ikonografike që e vazhdojnë gjuhën e kodikut të Vlorës në fillim të shek. XV.[1265] Rëndësia e tyre qëndron në faktin se ato dëshmojnë vazhdimësinë e modeleve të Hodegonit në një fazë të vonë, kur formulat ikonografike dhe dekorative të këtij rrethi vijonin të riprodhoheshin në dorëshkrime luksoze[1266]. Përsëritja shumë e afërt e tipit të Markut në Athens gr. 2603 tregon se modeli ikonografik i krijuar më herët në rrethin e Hodigon-it mbeti funksional për disa dekada dhe u përdor në dorëshkrime të porosive të rangjeve të larta.[1267] Afërsia midis ikonografisë së Markut në kodikun Athens gr. 2603 dhe në kodikun e Vlorës 10 është pothuajse e plotë, ndërsa dallimi kryesor qëndron në evoluimin e bordurës së jashtme. Paris gr. 12 përforcon të njëjtën ide, sepse tregon se modeli nuk ishte rast i izoluar, por pjesë e një formule të riprodhueshme në një rreth luksoz, ku risia realizohej brenda një kornize të njohur[1268].

[1260] G. M. Prokhorov, "A Codicological Analysis of the Illuminated Akathistos to the Virgin (Moscow, State Historical Museum, Synodal Gr. 429)," *Dumbarton Oaks Papers* 26 (1972): 237-252. Elina Dobrynina, "The Akathistos Hymn," në *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, red. Vassiliki Tsamakda (Leiden: Brill, 2017), 332-346.

[1261] Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts," 62-64; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 160-62.

[1262] Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts," 62-64, 88-90.

[1263] Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 2: *Manuscripts of New Testament Texts, 13th-15th Century* (Athens: National Library of Greece, 1985), 236-241, fig. 470-474. Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36, 261-287: 269.

[1264] Henri Omont, "Les manuscrits grecs datés des XVe et XVIe siècles de la Bibliothèque nationale et des autres bibliothèques de France," *Revue des bibliothèques* 2 (1892): 1-32, 145-215, sidomos 4-5. Inmaculada Pérez Martín, "The Escorial Akathistos: The Last Manuscript Illuminated in Constantinople," *Italia medioevale e umanistica* 52 (2011): 227-262, sidomos 243. Georgi Parpulov, *Toward a History of Byzantine Psalters ca. 850-1350 AD* (Plovdiv, 2014), 127, 216-217, 219, 221, 238.

[1265] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 164-65, 168; Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 2: 241-47; Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts," 88-90.

[1266] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 165, 168; Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 2: 241-47.

[1267] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 164-65.

[1268] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 165, 168; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 1:47; 2: fig. 485.

Krahasimi i dhjetë është me kodikët e Vlorës 11 dhe të Berat 13, dy dorëshkrime të tjera të ruajtura në fondet e AQSh-së dhe të lidhura me tradita të përafërta dekorative.[1269] Në rastin e Vlorës 11 nuk kemi një paralel ikonografik të drejtpërdrejtë, sepse ky dorëshkrim është një ungjilltar i shekullit XII, me tekst në dy kolona dhe me një organizim liturgjik të ndryshëm nga ai i Vlorës 10. Megjithatë, ai ndihmon për të kuptuar historinë vendore të ruajtjes së librave grekë në Vlorë. Nëse Vlorë 11 ruan më shumë rezistencën e variantit klasik të stilit të lulëzuar, ndërsa Berat 13 tregon një rigjallërim të ornamentit ar-blu në fundin e shekullit XIII, Vlorë 10 përfaqëson fazën përfundimtare dhe më të lëvizshme të këtij zhvillimi, të lidhur me ornamentin barishtor dhe me rrethin e Hodigëve.[1270] Kështu, fondet shqiptare nuk shfaqen si depo pasive objektesh të ardhura, por si arkiv material ku mund të ndiqet një pjesë e historisë së gjatë të ornamentit bizantin nga shekulli X deri në pragun e shekullit XV.[1271]

Krahasimi i fundit lidhet me kodikët e Vlorës 11 dhe të Berat 13, dy ungjilltarë të ruajtur në fondet e AQSh-së, ndihmon për ta vendosur kodikun e Vlorës 10 brenda një zhvillimi më të gjerë të dekorimit bizantin të librit[1272]. Dorëshkrimi i Vlorës 11 ruan më qartë qëndresën e variantit klasik të Blütenblattstil-it, me dekorim që afrohet nga teknika me efektin e smaltit cloisonné, si edhe me një shkrim imitues që lidhet me traditat liturgjike të shek. XI dhe XII, por që sugjeron një datim më të vonë, në fillim të shek. XIV dhe në afërsi me prodhimin e scriptorium-it kostandinopolitan të Hodigonit[1273]. Dorëshkrimi i Beratit 13, nga ana tjetër, dëshmon një rigjallërim të dekorimit ar-blu në fundin e shek. XIII ose në fillim të shek. XIV, ku mbizotërimi i blusë, palmetat, ndërthurjet dhe rrjetat krijojnë një përzierje të stilit blu, Laubsagestil-it dhe Blütenblattstil-it. Në këtë rend zhvillimi, kodiku i Vlorës 10 përfaqëson fazën përfundimtare dhe më të lëvizshme të stilit bizantin Blütenblattstil, të lidhur me ornamentin barishtor dhe me ndjeshmërinë e vonë artistike paleologiane. Kështu, fondet shqiptare nuk shfaqen si depo pasive objektesh të ardhura, por si arkiv material ku mund të ndiqet një pjesë e historisë së gjatë të artit bizantin nga shek. X deri në pragun e shek. XV[1274].

[1269] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 168; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-30.

[1270] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë," 70, 97. Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 30-31, Axinia Džurova, "Le Tétraévangile Vlorë 11 et le Berat 13," në *Manuscrits grecs enluminés des Archives Nationales de Tirana, VIe-XIVe siècles*, vëll. 1, *Texte* (Sofia: Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev", Université de Sofia "St. Clément d'Ohrid", 2011), 149; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 168. Axinia Džurova, *Manuscrits grecs enluminés des Archives nationales de Tirana (VIe-XIVe siècles): Études choisies*, vëll. 1, *Texte*, Scriptorium Balcanicum 1 (Sofia: Centre de Recherches Slavo-Byzantines Ivan Dujčev, 2011), 9, 15, 141-151, 168. Džurova dhe Canart, *Le Rayonnement de Byzance*, 12-14, 124-127, 132-33.

[1271] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-3; Džurova, "Le Tétraévangile Vlorë 11 et le Berat 13," 149; Džurova, "Les manuscrits," 209-26.

[1272] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 168; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-30.

[1273] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-31; Džurova, "Le Tétraévangile Vlorë 11 et le Berat 13," 149; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 168.

[1274] Džurova, "Le Tétraévangile Vlorë 11 et le Berat 13," 149; Džurova, "Les manuscrits," 209-26.

7. Përfundime

Kodiku i Vlorës nr. 10 duhet interpretuar si një dorëshkrim i luksit i prodhuar në orbitën e Kostandinopojës paleologiane, me lidhje të forta me scriptorium-in e manastirit të Hodegonit, ndoshta në gjysmën e dytë të shek. XIV deri maksimumi në pragun e shek. XV.[1275]

Vlera e tij qëndron në faktin se ai bashkon dy kohë historike në një objekt të vetëm. Nga njëra anë, ai ruan kujtesën e librit bizantin të shekujve X-XII, të shprehur përmes dekorit arkitekturor, zbukurimeve përmbititullore me palmeta, figurës së autorit ungjillor, rrotullës, kodikut, tryezës së shkrimit dhe përdorimit ceremonial të arit.[1276] Nga ana tjetër, ai e përkthen këtë trashëgimi në gjuhën e vonë paleologiane, me shkrim arkaizues të vetëdijshëm, sipërfaqe me vernik, ornament të tejdukshëm, kufij të lëvizshëm, linja të gjalla të palëve në veshje, hapësira arkitekturore të ndërlikuara dhe përdorim të imazhit për të shenjtëruar aktin e leximit.[1277]

Në historinë e dorëshkrimeve të ruajtura në Shqipëri, kodiku ka rëndësi të dyfishtë. Si objekt lokal, ai dëshmon për ruajtjen, përdorimin dhe ripajisjen e një libri të shenjtë në një mjedis kishtar shqiptar, sidomos në lidhjen e vitit 1886 dhe me referimin e kishës së Shën Vlashit.[1278] Si objekt i prodhimit bizantin, ai hap një dritare mbi rrjetet elitare të kopjimit, dekorimit dhe patronazhit në Kostandinopojën e shek. XIV-XV.[1279] Kjo ndërthurje është arsyeja pse dorëshkrimi nuk duhet reduktuar as në monument lokal, as në shembull abstrakt të artit paleologian. Ai është një objekt qarkullimi, i lindur në një mjedis të lartë perandorak dhe i ruajtur brenda një tradite kishtare lokale.[1280]

Prandaj, rëndësia e tij për studimet bizantine është më e madhe se vlera e një katalogimi të veçantë. Ai ndihmon të kuptohet se si një traditë dekorative e shek. XI-XII u ringjall, u transformua dhe u bë përsëri produktive në fundin e Bizantit; si shkrimi mund të jetë një akt arkaizimi dhe jo thjesht gjurmë kronologjike; si miniatura e ungjillorit mund të ndërtojë autoritetin e tekstit; dhe si një dorëshkrim i ruajtur në Shqipëri mund të qëndrojë në qendër të diskutimit për librin e luksit në Kostandinopojën paleologiane.[1281]

[1275] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-31; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 168; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 254 n. 1.
[1276] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 157-66; Džurova, "Les manuscrits," 209-10.
[1277] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-68; Nelson, "Palaeologina Illuminated Ornament," 7-22.
[1278] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-31; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 255, 259; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30.
[1279] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 156-68; Pérez Martín, "El 'Estilo Hodegos'," 71-130; Politis, "Eine Schreiberschule," 261-87.
[1280] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-31; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 255, 259; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153, 168.
[1281] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 28-31; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 153-68; Lafleur, "Albanian National Archives 10," 254-61; Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts," 62-64, 88-90.

5.2. Nga Blütenblattstil-i klasik te dekori floreal paleologian: kodiku i Vlorës 11

1. Kodikut të Vlorës 11 në korpusin e dorëshkrimeve bizantine të AQSh-së

Kodiku i Vlorës 11 zë një vend të rëndësishëm në korpusin shqiptar të dorëshkrimeve bizantine, sepse dëshmon një formë të veçantë të librit liturgjik në periudhën paleologiane. Ai nuk duhet parë thjesht si një objekt i ruajtur në traditën kishtare të Vlorës, por si një dëshmi e ndërthurjes midis prodhimit të librit bizantin, funksionit liturgjik, kulturës ornamentale dhe historisë së mëvonshme të zotërimit në hapësirën shqiptare. Në këtë kuptim, kodiku i Vlorës 11 duhet marrë jo si një objekt i izoluar në AQSh, por si një dëshmi e nyjëzuar e prodhimit të librit bizantin në fundin e shek. XIII dhe në fillimin e shek. XIV. Vlera e tij shkencore nuk qëndron vetëm në faktin se është një ungjilltar në pergamenë dhe me dekor të pasur, por fakti se ai e vendos kërkimin për dorëshkrimet bizantine të ruajtura në Shqipëri brenda një debati më të gjerë për paleografinë, kodikologjinë dhe artin e librit në periudhën e Paleologëve.[1282]

Në qasjen metodologjike ndaj këtij dorëshkrimi duhet mbajtur parasysh një paradoks thelbësor. Nga njëra anë, dorëshkrimi ka pamjen konservatore të një libri liturgjik të lidhur fort me traditat e shek. XI-XII; nga ana tjetër, një varg treguesish materialë, paleografikë dhe dekorativë e afrojnë me mjedisin paleolog të Kostandinopojës. Për këtë arsye, çështja e tij nuk lidhet vetëm me datimin, por edhe me mënyrën se si forma e librit, shkrimi dhe zbukurimi mund të përdoren si argumente historike. Çështja e datimit ka qenë pika ku dorëshkrimi është lexuar në mënyra të ndryshme. Popa dhe Koder-Trapp e vendosën kodikun e Vlorës 11 në shek. XI-XII[1283], ndërsa Aland e regjistroi si dorëshkrim të shek. XI[1284]. Katalogu i ekspozitës 2010, në një traditë më afër datimit të hershëm, e paraqiti si ungjilltar të shek. XII[1285]. Rishikimi më i vonë e zhvendos dorëshkrimin në fillimin e shek. XIV, duke argumentuar se shkrimi konservator dhe repertori ornamental nuk janë mbetje të thjeshta të së kaluarës, por shenja të një arkaizmi të kultivuar brenda prodhimit paleologian. Kjo lëvizje e datimit është metodologjikisht e rëndësishme, pasi ajo tregon se paleografia nuk mund të veprojë vetëm me analogji formale, pa e lidhur shkrimin me historinë e dekorimit dhe me teknikat materiale të përgatitjes së pergamenës.[1286] Në këtë kuptim, konservatorizmi i dukshëm i shkrimit nuk e shtyn dorëshkrimin domosdoshmërisht drejt shekujve XI-XII; përkundrazi, ai mund të jetë pikërisht një shenjë e kulturës

[1282] Axinia Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil* aux XIIIe-XIVe siècles (Les Évangéliaires Vlorë 11 et Berat 13)," në *Manuscrits grecs enluminés des Archives Nationales de Tirana (VIe-XIVe siècles): études choisies*, vol. 1, Scriptorium balcanicum 1 (Sofia: Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev," Université de Sofia "St. Clément d'Ohrid," 2011), 143-51.
[1283] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë," 96; Koder and Trapp, "Katalog der griechischen handschriften", 197-214. Mullen, "Dorëshkrimet biblike," 219.
[1284] Aland, *Kurzgefasste Liste*, 176.
[1285] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 30-31.
1286 Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 144 and n. 6.

paleologiane, e cila në librat liturgjikë të luksit përdorte forma të qëndrueshme, të rrumbullakosura dhe të kufizuara në ligatura për të krijuar vazhdimësi me traditën e mëhershme.[1287]

Në dallim nga kodiku i Vlorës 10, i cili përfaqëson një katërungjillësh luksoz me program figurativ më të zhvilluar, kodiku i Vlorës 11 është një ungjilltar. Kjo do të thotë se struktura e tij nuk ndjek thjesht rendin kanonik të katër Ungjijve, por organizimin e leximeve sipas ciklit liturgjik. Për këtë arsye, rëndësia e tij nuk qëndron vetëm në ruajtjen e tekstit ungjillor, por në mënyrën se si ai e bën tekstin funksional brenda kohës së kishës. Ai duhet lexuar, pra, si ungjilltar që organizon perikopetë sipas cikleve të lëvizshme dhe të palëvizshme të vitit kishtar.

Në kulturën e librit të periudhës paleologiane, kthimi drejt modeleve të hershme nuk përbën një anakronizëm pasiv, por një strategji estetike dhe institucionale. Pas rimarrjes së Kostandinopojës më 1261, libri i dekoruar nuk e rifitoi gjithmonë shkallën e gjerë narrative që kishte pasur në disa cikle të shek. XI-XII; megjithatë, dorëshkrimet e luksit ruajtën aftësinë për të prodhuar prestigj përmes shkrimit të rregullt, pergamenës së përpunuar, titujve të artë dhe ornamentit të kodifikuar. Kodiku i Vlorës 11 hyn pikërisht në këtë fushë, sepse nuk mbështetet te cikle miniaturash narrative, por te një regjim vizual më i përmbajtur, ku vlera formohet nga zbukurimet përmbititullore, germat nistore, ritmi i kolonave dhe raporti ndërmjet fondit të artë, të kuqes dhe motivit bimor.[1288] Në nivel më të gjerë, ai i përket një periudhe kur libri i dekoruar bizantin nuk e mbështet më gjithmonë prestigjin e vet te ciklet e mëdha narrative të integruara në tekst, por e zhvendos peshën vizuale drejt faqeve hyrëse, titujve, germave nistore dhe kornizave ornamentale. Ari, palmeta, sfondi i kuq, kornizat dhe inicialet krijojnë një arkitekturë pamore që e shoqëron leximin liturgjik dhe e shndërron faqen në hapësirë ceremoniale.[1289]

Në traditën shqiptare të dorëshkrimeve bizantine, ky kodik është veçanërisht i rëndësishëm sepse dëshmon se hapësira kishtare shqiptare nuk ruajti vetëm libra të përdorimit të zakonshëm, por edhe objekte liturgjike me cilësi të lartë materiale dhe dekorative. Kjo e bën kodikun e Vlorës 11 një dëshmi të vlefshme për studimin e qarkullimit të dorëshkrimeve bizantine, të lidhjeve me modelet kostandinopolitane dhe të mënyrës se si këto objekte u përvetësuan, u përdorën dhe u ruajtën nga komunitetet kishtare vendore. Fakti që dorëshkrimi është ruajtur në Vlorë nuk do të thotë se është prodhuar atje, sepse ruajtja, pronësia, përdorimi dhe prodhimi janë faza të ndryshme në

[1287] Džurova, "L'évolution," 143-44; Linos Politis, "Quelques centres de copie monastiques du XIVe siècle," në *La paléographie grecque et byzantine: Actes du Colloque international sur la paléographie grecque et byzantine, Paris, 21-25 octobre 1974*, Colloques internationaux du CNRS 559 (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1977), 291-93; Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36; Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236.

[1288] Džurova, "L'évolution du Blütenblattstil," 143; Hugo Buchthal, "Toward a History of Palaeologan Illumination," in *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*, by Kurt Weitzmann, William C. Loerke, Ernst Kitzinger, and Hugo Buchthal (Princeton: The Art Museum, Princeton University, 1975), 143-44.

[1289] Džurova, "L'évolution," 143; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30-31; Hugo Buchthal, "Toward a History of Palaeologan Illumination," in *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*, by Kurt Weitzmann, William C. Loerke, Ernst Kitzinger, and Hugo Buchthal (Princeton, NJ: The Art Museum, Princeton University, 1975), 143-45.

biografinë e një kodiku[1290]. Nga ana tjetër, prodhimi i mundshëm në një qendër të madhe bizantine nuk e zvogëlon rëndësinë e Vlorës; përkundrazi, historia e mëvonshme e aktit të dhurimit, e shënimit të pronësisë kishtare dhe e rilidhjes së vitit 1886 dëshmon se libri u bë pjesë e kujtesës institucionale të komunitetit lokal[1291]. Prandaj, analiza e tij duhet të ndërtohet në disa nivele të ndërvarura. Së pari, objekti duhet lexuar si strukturë kodikologjike, duke marrë parasysh materialin, fletët, fashikujt, vijëzimin, raportin e hapësirës së shkruar me faqen dhe gjurmët e përdorimit. Në këtë vëzhgim përfshihen edhe faqosja, rregullimi i kolonave, boja, titujt në ar dhe lidhja e vonshme. Së dyti, ai duhet lexuar si libër liturgjik. Së treti, duhet vështruar si produkt paleografik, ku shkrimi i madh, i rrumbullakët dhe konservator nuk mjafton për ta shtyrë datimin prapa, por e lidh dorëshkrimin me traditën e shkrimit liturgjik të quajtur zakonisht "shkrim imitues". Së katërti, dekorimi duhet parë si argument historik, sepse ai e vendos dorëshkrimin në zhvillimin e vonë të Blütenblattstil-it dhe në kufirin ku ornamenti bizantin i lulëzuar pëson modifikime nga stili paleologian[1292]. Zbukurimet përmbititullore, germat nistore, palmetat, motivet në formë zemre, medaljonet, zigzaget dhe ndërthurjet nuk janë elemente dytësore, por tregues të një sistemi prodhimi.[1293]

Në këtë kuadër, krahasimi me kodikun e Beratit 13 është i pashmangshëm. Të dy dorëshkrimet ndajnë disa tregues të rëndësishëm, pasi të dy janë ungjilltarë, të dy janë shkruar në pergamenë të përpunuar me kujdes, të dy paraqesin shkrimin imitues dhe të dy lidhen nga studimi krahasues me prodhimtarinë kostandinopolitane, ndoshta me rrethin e manastirit të Hodegonit. Në rastin e kodikut të Vlorës 11, ky mjedis lidhet me dorëshkrimet luksoze të fundit të shek. XIII dhe fillimit të shek. XIV, veçanërisht me një orbitë kostandinopolitane dhe me modelet që i afrohen mjedisit të manastirit të Hodigonit[1294]. Por dallimet janë po aq domethënëse. Te kodiku i Vlorës 11 mbizotëron varianti me pamje *cloisonné* i stilit të petaleve, ndërsa te kodiku i Beratit 13 ngjyra blu dhe skemat gjeometrike e afrojnë objektin me traditën e stilit blu dhe me ornamentin ar-blu. Kjo e bën kodikun e Vlorës 11 rastin më të mirë për të shqyrtuar vazhdimësinë e Blütenblattstil-it klasik në fillimin e shek. XIV. [1295]

2. Përmbajtja dhe funksioni liturgjik

Kodiku i Vlorës 11 është ungjilltar, pra një libër i ndërtuar për përdorimin e

---

[1290] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30-31.
[1291] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30; Džurova, "L'évolution," 144.
1292 Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 143; Politis, "Quelques centres de copie monastiques du XIVe siècle," 291-93; Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36.
[1293] Džurova, "L'évolution," 144-49; R. Nelson, "Palaeologan Illuminated Ornament and the Arabesque," *Jahrbuch für Kunstgeschichte* 41 (1988): 7-22; R. Nelson, "Paris. gr. 117 and the Beginnings of Palaeologan Illumination," *Jahrbuch für Kunstgeschichte* 37 (1984): 1-22.
[1294] Džurova, "L'évolution," 145, 149-51; A. Džurova, "Quelques observations sur les manuscrits enluminés de l'époque des Paléologues (Cod. D. gr. 132 = Hos. 218 et Cod. D. gr. 212 = Hos. sans cote)," in *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Thessalonique, 2002), 451-70; Z. Dobrynina, "Художественная продукция скриптория монастыря Одигон," in *Древнерусское искусство. Искусство рукописной книги. Византия. Древняя Русь* (St. Petersburg, 2004), 199-218.
1295 Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 149 and n. 21; Nelson, "Palaeologan Illuminated Ornament," 7-22; Nelson, "The Manuscripts of Antonios Malakes," 229-54.

leximeve ungjillore në ritin kishtar, jo një katërungjillësh i zakonshëm i renditur sipas vijimësisë kanonike të katër Ungjijve. Për këtë arsye, përmbajtja e tij duhet kuptuar në raport me kohën liturgjike. Në përshkrimin katalogues, përmbajtja e kodikut paraqitet si më poshtë[1296]:

Përmbajtja:

1. fl. 1r-28v: Ungjilli sipas Joanit.
   Inc.: Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος. (Jo. 1.1)
2. fl. 29r-56v: Ungjilli sipas Markut.
   Inc.: Εἶπεν ὁ κ(ύριο)ς | τοῖς ἑαυτοῦ | μαθηταῖς· πᾶς ὅστις | ὁμολογήσει ἐν ἐμοὶ (Mt. 10.31)
3. fl. 57r-92v: Ungjilli sipas Lukës.
   Inc.: Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἑστὼς | ὁ ἰ(ησοῦ)ς παρα τὴν λίμνην γεννησαρετ (Lu. 5.1)
4. fl. 93r: Ungjilli sipas Markut.
   Inc.: Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἐπορεύετο ὁ ἰ(ησοῦ)ς | τοῖς σάββασι διὰ τῶν σπορίμων. (Mr. 2.23)
5. fl. 138r-152r: Ungjijtë e Pësimeve të Krishtit: Ungjilli sipas Joanit.
   Inc.: Εἶπεν ὁ κ(ύριο)ς | τοῖς ἑαυτοῦ | μαθηταῖς· νῦν ἐδοξάσθη ὁ υἱὸς | τοῦ ἀν(θρώπ)ου. (Jo. 13.31)
6. fl. 186r-251r: Më 1 të muajit shtator; fillimi i indiktit dhe kujtimi i atit tonë oshënar Simeon Stilitit: Ungjilli sipas Lukës.
   Inc.: Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἦλθεν | ὁ ἰ(ησοῦ)ς εἰς τὴν ναζαρέτ (Lu. 4.16)
7. fl. 251v-253r: εὐαγγέλια ἀναγιγνωσκόμενα εἰς διαφόρους μνήμας καὶ λιτάς.

Ky rend tregon se struktura e kodikut i përgjigjet kalendarit dhe shërbesës, jo thjesht një logjike librash të kopjuar për lexim privat. Ai është, pra, një libër pune për kalendarin kishtar, por materiali, stolia dhe organizimi i tij e shndërrojnë njëkohësisht në libër përfaqësimi, që projekton prestigjin e institucionit që e ka zotëruar dhe përdorur.[1297]

Përshkrimi i specializuar përcakton përmbajtjen si një ungjilltari që mbulon ciklin e plotë të festave të lëvizshme dhe të palëvizshme[1298]. Kjo është thelbësore për interpretimin e dekorit. Në një ungjilltar, zbukurimet përmbititullore nuk janë vetëm stoli; ato janë shenja orientimi. Ato e ndajnë librin në pragje leximi, tregojnë fillime ciklesh ose njësish të rëndësishme dhe e bëjnë trupin e tekstit të përdorshëm në një kontekst ritual. Prandaj, zbukurimet e mëdha përmbititullore në fl. 1, 29, 57, 93, 130 dhe 186 duhen lexuar si shenja hierarkie liturgjike[1299]. Ato i japin faqes një funksion të dyfishtë, duke e orientuar lexuesin në përdorimin liturgjik të tekstit dhe, njëkohësisht, duke shfaqur statusin ceremonial të librit brenda shërbesës. Për këtë arsye, seksionet hyrëse dhe ato të sinaksarit nuk duhen kuptuar thjesht si ndarje tekstuale, por si pragje

[1296] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30-31.
1297 Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 30; Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 144.
[1298] Džurova, "L'évolution," 144. Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 30-31.
[1299] Džurova, "L'évolution," 144-45. Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 30-31.

liturgjike të shënuara vizualisht përmes kornizave dhe titujve. Këto elemente e bëjnë të dukshëm kalimin nga një bllok liturgjik në tjetrin dhe e organizojnë faqen e dorëshkrimit si hapësirë leximi, orientimi dhe përfaqësimi.

Një tregues i qartë i këtij funksioni ceremonial është përdorimi i arit. Titujt e leximeve të menologut dhe të festave të mëdha janë kryer në ar mbi sfond të kuq; në disa vende, fundi i tekstit formohet si kryq, siç shënohet për fl. 182[1300]. Në këtë mënyrë, teksti nuk është vetëm një sekuencë fjalësh që lexohet; ai merr figurë. Kryqi i formuar nga mbarimi i tekstit nuk duhet kuptuar si dekor i rastësishëm, por si shenjë përmbyllëse që lidh materialitetin e faqes me simbolikën e ritit. Në një libër liturgjik, leximi është gjithmonë akt publik dhe performativ; libri mbahet, hapet, shihet dhe dëgjohet. Prandaj ari, sfondi i kuq dhe kryqi përmbyllës janë pjesë e një sistemi pamor që thekson funksionin ceremonial të faqes. Titujt e leximeve të menologut dhe festat e mëdha, të realizuara në ar mbi sfond të kuq, e konfirmojnë këtë funksion të dyfishtë, tekstual dhe ceremonial.[1301]

Ky sistem pamor e dallon kodikun e Vlorës 11 nga dorëshkrimet ku vlera pamore përqendrohet kryesisht në miniatura ose cikle narrative. Në shek. XIV, ciklet e gjera të shek. XI, të njohura nga shembuj të tillë si dorëshkrimi Paris. gr. 74[1302] ose British Library Add. MS 19352[1303], bëhen më të rralla dhe shpesh zhvendosen drejt fillimit të dorëshkrimit ose para njësive kryesore tekstuale[1304]. Kodiku i Vlorës 11 nuk ndjek modelin e ciklit narrativ; ai përqendrohet në dekorimin nistor. Kjo nuk e bën më pak luksoz. Përkundrazi, luksi i tij është i koduar në disiplinën e faqes, në simetrinë e kolonave, në arin e titujve dhe në repertorin e palmetës.

Në këtë pikë del qartë dallimi me kodikun e Vlorës 10. Ky i fundit përmendet si një katërungjillësh ku cikli i miniaturave paraprin Ungjijtë, pra përfaqëson një zgjedhje tjetër pamore brenda të njëjtit fond dorëshkrimesh të ruajtura në Tiranë[1305]. Kodiku i Vlorës 11, përkundrazi, është më i përmbajtur në figuracion, por më i përqendruar në sistemin ornamental. Krahasimi është i rëndësishëm, sepse tregon se dorëshkrimet e ruajtura në Shqipëri nuk përfaqësojnë një tip të vetëm libri, por dëshmojnë disa strategji të ndryshme të luksit libror. Njëra strategji shprehet përmes figurës dhe ciklit ikonografik, ndërsa tjetra përmes pragjeve dekorative, germave nistore dhe përdorimit të arit. Krahasimi është i rëndësishëm, sepse tregon se dorëshkrimet bizantine të ruajtura në Shqipëri nuk përfaqësojnë një tip të vetëm libri, por mënyra të ndryshme të

[1300] Džurova, "L'évolution," 144. Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 30-31.
[1301] Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 144-45; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 30-31.
[1302] Shigebumi Tsuji, "The Headpiece Miniatures and Genealogy Pictures in Paris. Gr. 74," *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975): 165-203.
[1303] Mati Meyer, "The Personification of Zion in Byzantine Psalters with Marginal Illustrations: Between Eschatological Hopes and Realia," *Convivium* 5 (2009): 7-22. Charles Barber, "Readings in the Theodore Psalter," në *Theodore Psalter: Electronic Facsimile*, red. Charles Barber (Champaign, IL, 2000), 25, shën. 28. Sirarpie Der Nersessian, *L'Illustration des psautiers grecs du Moyen Âge*, vëll. 2, *Londres, Add. 19352* (Paris, 1970); Jeffrey C. Anderson, "On the Nature of the Theodore Psalter," *The Art Bulletin* 70 (1988): 550-568.
[1304] Džurova, "L'évolution," 143; Buchthal, "Toward a History," 143-46.
[1305] Džurova, "L'évolution," 143, 149; për përshkrimin katalogues të Vlorës 10, shih Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 29-30.

ndërtimit të prestigjit pamor dhe liturgjik. Në njërin rast, ky prestigj krijohet përmes miniaturës dhe ciklit narrativ; në tjetrin, përmes pragjeve tekstuale, germave nistore, titujve të artë dhe sistemit dekorativ të faqes.

Shënimet e mëvonshme[1306] e zhvendosin vëmendjen nga momenti i prodhimit të dorëshkrimit drejt historisë së përdorimit, qarkullimit dhe ruajtjes së tij. Të ruajtura në fl. 56v dhe 254r, ato dëshmojnë se kodiku i Vlorës 11 nuk funksiononte vetëm si libër liturgjik, por edhe si hapësirë regjistrimi për kujtesën institucionale, pronësore dhe juridike të komunitetit kishtar.

Shënimi i parë, i datës 19 janar 1599, përmban një akt dhurimi me karakter juridiko-kishtar. Në të, Kali Nikola, bashkëshortja e papa Zotit, dëshmon se i ka kushtuar shtëpinë e saj kishës së Shën Thanasit në Vlorë, për dobi shpirtërore të vetes, të prindërve dhe të familjarëve të saj. Akti u shkrua nga prifti Dhimitër, protopapë i qytetit të Vlorës, në prani të dëshmitarëve. Formula e mallkimit kundër atij që do ta tjetërsonte këtë pronë tregon qartë karakterin juridik dhe sakral të shënimit.

Transkriptimi i shënimit të vitit 1599:

> + Ὁμολογῶ ἐγῶ Καλῆ Νικόλα· ἡ γυνῆ παπᾶ ζώτου· ἀφ’ἡερώσα τὸ σποίτι μου· εἰς τὸ ναὸν, τοῦ ἁγίου ἀθανασίου | καὶ πλησί(ον) τοῦ θανάσϊ τοῦ κάνηαλη· καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην μερή· ὁ κωνσταντὴς τοῦ σοφοῦ· ἕνεκεν ψϋψη|κῆν ὀφέλησαν· αὐτῆς· καὶ τοῦ π(ατ)ρ(ὸ)ς αὐτῆς· νικολάου καὶ τῆς βάβος αὐτῆς καλῆς· καὶ τοῦ συμβίου | αὐτῆς παπαζώτη· καὶ νικολάου· καὶ ἥτης το στερή τὸ παρὸν σποίτι ἐκ τὸ ναὸν τοὕτον· να ἔχει τὰς ἀρᾶς, | τῶν ἁγίων ˛τιη΄ θεοφόρ(ων) π(ατέ)ρων ἡμῶν· καὶ τοῦ ἰούδα τὴν ἀγχώνην· τοῦ γϊὲζῆ τὴν λέπραν· τοῦ ηλῆ | ἀμᾶ τὴν κατά δΐκην· καὶ τὸν ἅγιον ἀθανάσιον, ἀντίδϊκον· ἐν ἡμέρα κρίσεως· ἥμϊ δϊὰ ἀνάγκην μεγα|λην τὴς ἐκκλησί(ας)ταύτης· τὸ ὁποῖο σποίτι· εἶναι εἰς τὸν ἁγί(ον) ἀθανάσιον· εἰς τοὺς περαστικοὺς· καὶ δϊὰ θελήσεως· τῆς | ῥὐθήσης κυρα καλῆς· ἔγραψα ἐγῶ δημήτρης ἱερεὺς· καὶ πρωτοπαπᾶ, πόλεως αὐλώνος· εἰς ἀσφαλῆ ἐν ἔτη· | ˛αφϟθ΄ ἐν μηνή, ϊανουαρίου· εἰς τὲς ιθ΄ι(νδικτιώνος) στ΄ εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου ἀθανασίου· κατεμπροσθέν τῶν ἀξι|πίστων μαρτύρ(ων)· τῶν κάτωθεν ὑπὸγραψαντων:
> + ἐγῶ ἡ ἄνωθ(εν) καλὴ και ἐγῶ μαν(ώ)λης ἐ πρόγόνος μου στεργῶμαι τα ἄνωθ(εν) γραμένα και ὦς | διὰ νὰ μὴν ἠξέρωμε να γράψομ(εν) έγραψα έγῶ κυρηος κουζῆ με το ηδιο τοις θέλημα | καὶ ἐτζι μαρτιρο. + ἐγω παπα μακαρηος ματηρῶ τα ἀνόθεν | + εγο ο μιχαλης νικολα μαρτιρο τα ανοθεν γεγραμενα.

[1306] Transkriptimi i tekstit greqisht të shënimeve këtu dhe përkthimi në shqip janë bërë nga ne. Shënimet janë botuar më parë në mënyrë fragmentare dhe me pasaktësi te Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, “Περιγραφὴ τριῶν εὐαγγελίων ὑπὸ Ἀνθίμου Ἀλεξούδη Μητροπολίτου Ἀμασείας,” *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*, Παράρτημα τοῦ ΚΔ΄-ΚΣΤ΄ τόμου (1896): 114-117.

Përkthimi i shënimit të vitit 1599:

> "Unë, Kali Nikola, bashkëshortja e papa Zotit, dëshmoj se ia kam kushtuar shtëpinë time kishës së Shën Athanasit, pranë Thanas Kanjalit, ndërsa nga ana tjetër kufizohet me Kostandin Sofon. Këtë e bëj për dobi shpirtërore të vetes, të atit tim Nikola, të gjyshes sime Kali, të bashkëshortit tim papa Zoti dhe të Nikolas.
> Kushdo që do ta largojë këtë shtëpi nga kjo kishë, le të ketë mallkimet e 318 etërve të shenjtë dhe hyjmbajtës, litarin e Judës, lebrën e Gehazit, dënimin e Elit dhe Shën Athanasin kundërshtar në ditën e gjykimit. Për shkak të nevojës së madhe të kësaj kishe, kjo shtëpi i përket Shën Athanasit. Me dëshirën e së lartpërmendurës zonjës Kali, e shkrova unë, Dhimitri, prift dhe protopapë i qytetit të Vlorës, për siguri, në vitin 1599, më 19 janar, indiktioni i gjashtë, në kishën e Shën Athanasit, përpara dëshmitarëve të besueshëm që nënshkruajnë më poshtë. Unë, Kali e lartpërmendur, dhe unë Manoli, pasardhësi im, i pranojmë sa janë shkruar më sipër. Meqenëse nuk dimë të shkruajmë, i shkroi zoti Kuzi, me dëshirën tonë të plotë, dhe kështu dëshmoj. Unë, papa Makari, dëshmoj sa janë shkruar më sipër. Unë, Mihal Nikola, dëshmoj sa janë shkruar më sipër."

Shënimi i dytë, i datës 30 mars 1886, është lidhur me Mitropolitin e Beratit dhe Vlorës, Anthim Aleksudhin. Ai jep një përshkrim të shkurtër kodikologjik të dorëshkrimit, duke e përcaktuar si Ungjill të shenjtë në pergamenë, të përbërë nga 252 fletë të shkruara, me dy shtylla dhe me nga gjashtëmbëdhjetë rreshta për shtyllë. Në të njëjtin shënim dorëshkrimi datohet në mënyrë të hamendësuar në shekujt XI-XII dhe përcaktohet si pronë e kishës së Shën Vlashit në Vlorë. Këto të dhëna nuk flasin për vendin e prodhimit të kodikut, por për historinë e qarkullimit, të pronësisë dhe të ruajtjes së tij. Ato e vendosin kodikun e Vlorës 11 në jetën e komuniteteve kishtare shqiptare shumë kohë pas momentit të krijimit të tij.

Transkriptimi i shënimit të vitit 1886:

> "Τὸ παρὸν ἱερὸν ἐπὶ μεμβράνης ευαγγέλιον συγκείται ἐκ φύλλων γεγραμ|μένων διακοσίων πεντήκοντα δύο ἀριθ. 252 διστήλων καὶ δύο ἀ|γράφον τοῦ ἑνὸς ἐν τῷ μέσῳ καὶ τοῦ ἑτέρου ἐν τῶ τέλει τῆς | βίβλου· ἑκάστη στήλη συγκειται ἐκ γραμμῶν δεκαέξ καθαρῶς γε|γραμμένων· εικάζεται δε ἐποχῆς τοῦ ια΄-αβ΄ αἰώνος καὶ εἶναι | κτῆμα τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ ἐμ ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βλασίου | τῆς πόλεως Αὐλῶνος. ,αωπστ΄

Μαρτίου λ΄.
Ὁ Βελεγράδων καὶ Αὐλῶνος Ἄνθιμος.”

Përkthimi i shënimit të vitit 1886:

> “Ky Ungjill i shenjtë në pergamenë përbëhet nga dyqind e pesëdhjetë e dy fletë të shkruara, numër 252, me dy shtylla, si edhe nga dy fletë të pashkruara, njëra në mes dhe tjetra në fund të librit. Çdo shtyllë përbëhet nga gjashtëmbëdhjetë rreshta të shkruar qartë. Hamendësohet se i përket periudhës së shekujve XI-XII dhe është pronë e kishës së shenjtë të atit tonë ndër shenjtorë, Vlashit, në qytetin e Vlorës. 30 mars 1886.
> Anthimi i Belegradës dhe Vlorës.”

Shënimi përfundon me monokondilin e Aleksudhit.

Në shënimin e parë të fl. 254r përmendet murgesha Theofania, e cila i dhuron kishës së Shën Athanasit një arë pranë pronës së Nikolla Marios:

> + Ἐγὼ μοναχὶ θεοφανήα ἀφϊερώνο ἕνα χοράφι στο μεσοβούνι πλησίον του νικ(ο)λ(άου) του μαρίου | εἰς τον ναὼν τοῦ ἐν ἁγί(ων) π(ατ)ρ(ό)ς ἡμῶν αθανασίου· και ἡ τής βουλ(η)θή ηστερίσε αὐτὸ να ἔχι τας αράς | του ,τιη΄ θεοφόρων πατέρον· καὶ ἅγϊον ἀθανάσιον αντϊδικον αμὴν.

Në përkthim shqip:

> + Unë, murgesha Theofania, i dhuroj një arë, pranë pronës së Nikolla Marios, kishës së atit tonë të shenjtë Athanas. Dhe kushdo që do të dëshironte ta privonte atë prej këtij dhurimi, le të ketë mallkimet e 318 etërve hyjmbajtës dhe Shën Athanasin kundërshtar. Amin.

Një shënim tjetër regjistron dhurimin e një toke pranë Arsenovës nga Dimosi dhe Filkoja, të paraqitur si trashëgimtarë të Kontit:

> +Ἐγὼ ἡ δήμος καὶ ο φίλκος τὴς μπόζας ἠκλήρονώμι του κοντὶ αφϊερώνομε τόνπον | πλησί(ον) τῆς αρσένοβας εἰς το νὰων του ἁγίου ἀθανασΐου καὶ ήτης βοθληθὴ εἰσ|τερίσε αὐτὼ να ἔχι τά αρ(ὰς) τὸν ,τιη΄ θεοφόρον πατέρον ἡμὼν καὶ τὸν | άγι(ον) ἀθανάσιον αντίδικον ἀμὴν.

Në përkthim shqip:

+ Unë, Dimosi, dhe Filkoja i Bozës, trashëgimtarë të Kontit, i dhurojmë një tokë pranë Arsenovës kishës së Shën Athanasit. Dhe kushdo që do të dëshironte ta privonte atë prej këtij dhurimi, le të ketë mallkimet e 318 etërve tanë hyjmbajtës dhe Shën Athanasin kundërshtar. Amin.

Pas këtyre dy regjistrimeve, në fl. 254 ndodhet një bllok tjetër shënimesh me karakter ekonomik ose administrativ. Ai përbëhet nga emra personash, të shoqëruar me shuma të shënuara në aspra. Këto regjistrime mund të lexohen si dëshmi kontributesh, detyrimesh ose pagesash të lidhura me një kontekst kishtar lokal.

καλή πιε(ας) | κερι α(σ)πρα ε΄
Kali Pieas, qiri, pesë aspra.

στρατι παπαδημητρη | κερι α(σ)πρα β΄
Strati Papadhimitri, qiri, dy aspra.

ληδὰ κουδεσι | κερι α(σ)πρα α΄
Lida Kudeshi, qiri, një aspër.

μάζο μούρι ταπεσουννος | κερι α(σ)πρα β΄
Mazo Muri Tapesunos, qiri, dy aspra.

ναδι δηκερι | κερι α(σ)πρα ιβ΄
Nadi Dikeri, qiri, dymbëdhjetë aspra.

μάνο μητζι | α(σ)πρα α΄
Mazo Mitzi, një aspër.

αὐξέντ(ιος) μπραμπέρι | α(σ)πρα β΄
Afksentios Bramberi, dy aspra.

στέφο μπαϊτζούλη | α(σ)πρα α΄
Stefo Baitzuli, një aspër.

γκίν(ος) μάρκεσης | α(σ)πρα β΄
Gjinos Markesis, dy aspra.

ἀθανάσης | ἄρσε(νίου) | α(σ)πρα β΄
Athanas Arseniu, dy aspra.

Ρίγγουμ | γελή | α(σ)πρα β΄
Ringum Gjeli, dy aspra.

γιάνης | ἀγάπης | α(σ)πρα β΄
Janis Agapis, dy aspra.

γκίνι ντράντα | α(σ)πρα α΄
Gjini Dranda, një aspër.

Νικόλα μαρίνο | α(σ)πρα α΄
Nikolla Marino, një aspër.

γεώργης βενετζιάνου | α(σ)πρα β΄
Gjergj Veneciani, dy aspra.

λία γκενας | α(σ)πρα β΄
Lia Genas, dy aspra.

Ky grup shënimesh e zgjeron funksionin e dorëshkrimit nga një regjistër dhurimesh pronësore në një hapësirë më të gjerë administrimi ekonomik. Përmendja e qiririt në disa prej regjistrimeve tregon se pagesat ose kontributet mund të kenë pasur lidhje me praktika e devotshmërisë, me detyrime ndaj kishës ose me forma të financimit të përdorimeve liturgjike. Në këtë mënyrë, fl. 254 nuk ruan vetëm kujtesën e pronësisë, por edhe gjurmë të marrëdhënieve të përditshme ekonomike midis komunitetit dhe institucionit kishtar.

Pas këtij blloku shënimesh vijnë dëshmitë e klerikëve, të cilat konfirmojnë përmbajtjen e regjistrimeve të mëparshme:

καγώ νικολαός ιερευς καὶ προτοπαπὰς αὐλώνος μ(α)ρ(τυρῶ)
Edhe unë, Nikolla, prift dhe protopapë i Vlorës, dëshmoj.

Δϊμήτριος ϊερεύς πρωτ(ο)συγγελος αὔλώνος τα ἀνοθεν βαὶβὲῶ
Dhimitri, prift dhe protosingjel i Vlorës, vërtetoj sa më sipër.

μηχαἤλ ϊερεύς αὐλόνως τα ἄνωθεν βαὶβεώ
Mihali, prift i Vlorës, vërtetoj sa më sipër.

δημήτριος ϊερές τα ήνοθεν βεβαὶώ
Dhimitri, prift, vërtetoj sa më sipër.

Prania e këtyre dëshmive klerikale tregon se shënimet në fl. 254 nuk janë ndërhyrje të rastësishme, por pjesë e një praktike të administrimit kishtar. Përmes tyre, dorëshkrimi shfaqet si instrument i kujtesës pronësore dhe ekonomike, ku aktet e dhurimit, regjistrimet e pagesave, dëshmia e klerit dhe autoriteti i shenjtorit mbivendosen mbi funksionin fillestar liturgjik të librit.

Në këtë kuptim, kodiku i Vlorës 11 mund të kuptohet si një “arkiv brenda arkivit”. Ai ruan tekstin liturgjik të fazës fillestare, por njëkohësisht mbart edhe gjurmë të

përdorimit të mëvonshëm, të lidhura me dhurime, pronësi, vërtetime klerikale dhe autoritet lokal.

3. Materiali, pergamena, faqosja dhe fashikujt

Materialiteti i kodikut të Vlorës 11 është një nga argumentet kryesore kundër një datimi të thjeshtë në shek. XI-XII. Në përshkrimin kodikologjik, dorëshkrimi përbëhet nga 254 fletë pergamene, me përmasa 250 x 320 mm. Teksti është shkruar në dy kolona, 16 rreshta për kolonë dhe sipërfaqe shkrimi 150 x 185 mm[1307]. Pergamena është e hollë, me ngjyrë të verdhë të zbehtë, e lustruar dhe me gjurmë trajtimi zbardhues ose mbulues me merkur; dallimi midis anës së mishit dhe anës së qimes është pothuajse i padukshëm[1308]. Ky tip trajtimi ka rëndësi të veçantë sepse shfaqet edhe në kodikun e Vlorës 10 dhe atë të Beratit 13, duke krijuar një grup vëzhgimesh materiale brenda dorëshkrimeve të ruajtura në Shqipëri. Nëse pergamena e zakonshme lejon të dallohet më qartë alternimi i anëve, këtu synohet një uniformizim vizual i faqes. Ky uniformizim nuk është vetëm teknik; ai i shërben luksit. Një faqe ku dallimi i sipërfaqeve zvogëlohet krijon një fushë më të rregullt për shkrim, ar dhe dekorim. Në këtë kuptim, pergamena e trajtuar është pjesë e estetikës së librit. Ajo krijon një sipërfaqe të njëtrajtshme, të pastër dhe të aftë të mbajë shkrim e dekorime pa kontrast të fortë midis dy anëve të pergamenës. Kjo teknikë e afron dorëshkrimin me një grup librash kostandinopolitanë ku faqja trajtohet me një lloj verniku të bardhë, i cili neutralizon dallimin tradicional të pergamenës dhe krijon bazë optike për shkrimin e madh liturgjik.[1309]

Fashikujt janë kryesisht katërfletësh. Midis fl. 185 dhe 186, aty ku fillon Sinaksari, ekziston një fashikull trifletësh fillestar në fl. 181-185. Fashikujt fillojnë me anën e mishit të pergamenës; vijëzimi është bërë në anën e qimes; rregulli e Gregory-t është respektuar; sistemi i vijëzimit është me sistemin 1 i Leroy-t; tipi i vijëzimit është C34 C2.[1310] Këto të dhëna e vendosin kodikun në një disiplinë prodhimi të rregullt. Nuk kemi një libër të ndërtuar rastësisht ose në mënyrë provinciale pa kontroll teknik; kemi një objekt ku materiali, faqosja dhe rregullimi tregojnë planifikim. Kjo nuk mjafton për të përcaktuar punishten, por e bën të qartë se libri vjen nga një mjedis ku procedurat e kopjimit dhe të përgatitjes së faqes kishin disiplinë të qëndrueshme[1311].

Numërimi i fashikujve ndodhet në fletën e parë të çdo fashikulli, në margjinën e poshtme djathtas. Fletët mbartin edhe numërtime të mëvonshme me numra arabë në qoshen e sipërme djathtas. Fletët 70-72 kanë njolla të theksuara kafe që vështirësojnë leximin[1312]. Këto të dhëna na lejojnë të dallojmë dy kohë të ndryshme në historinë

[1307] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30. Džurova, "L'évolution," 144.
[1308] Shih edhe Džurova, "L'évolution," 144.
[1309] Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 149 and nn. 17-18; Džurova, "Quelques observations," 451-70; E. Dobrynina, "Khudozhestvennaia produktsiia skriptoriia monastyria Odigona," in *Drevnerusskoe iskusstvo: Iskusstvo rukopisnoi knigi. Vizantiia. Drevniaia Rus'* (St. Petersburg, 2004), 199-218.
[1310] Leroy dhe Sautel, *Répertoire de réglures*, 54-55.
[1311] Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 144; Julien Leroy, *Les types de réglure des manuscrits grecs* (Paris: CNRS, 1976), 30-37; Leroy dhe Sautel, *Répertoire de réglures*, 30-37.
[1312] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 31. Džurova, "L'évolution," 144.

materiale të kodikut, kohën e prodhimit, të dëshmuar nga sistemi fillestar i fashikujve, dhe kohën e përdorimit e të ruajtjes, të dëshmuar nga numërimet e mëvonshme, njollat, shënimet dhe ndërhyrjet e tjera mbi trupin e dorëshkrimit..

Faqosja me dy kolona dhe 16 rreshta për kolonë krijon një ritëm të gjerë dhe të kontrolluar. Një libër i tillë nuk është konceptuar për të kursyer hapësirën e pergamenës përmes dendësimit të tekstit, por për të krijuar një faqe të hapur, të lexueshme dhe solemne, në përputhje me funksionin e tij liturgjik. Hapësira e shkruar, rreth 150 x 185 mm, nuk e mbush krejt faqen; margjinat ruajnë një frymëmarrje që i shërben leximit, orientimit dhe vendosjes së rubrikave[1313]. Në një ungjilltar të përdorur në shërbesë, hapësira e rregullt midis kolonave dhe prania e zbukurimeve përmbititullore e bëjnë faqen të përshtatshme për orientim të shpejtë. Faqja e madhe dhe numri i ulët i rreshtave e kthejnë tekstin në një objekt shikimi dhe dëgjimi njëherësh, ku shkrimi i lexueshëm dhe hapësira e rregulluar i përshtaten recitimit liturgjik dhe solemnitetit të ceremonisë. Fakti që germat e dekoruara nistore janë shpesh të ngjeshura midis dy kolonave, si në fl. 87, 207 dhe 215v, tregon se ornamenti është vendosur pas shkrimit të tekstit dhe se dekoruesi është përballur me kufijtë e hapësirës së parashikuar[1314]. Kjo është një e dhënë metodologjikisht e rëndësishme, sepse tregon se rendi i prodhimit nuk ka qenë "dekorimi, pastaj teksti", por "teksti, pastaj dekorimi". Ky rend shpjegon pse disa elemente duken të përshtatura me vështirësi brenda faqes.

4. Shkrimi imitues dhe problemi i arkaizmit

Një nga çelësat e interpretimit të Vlorës 11 është shkrimi. Ai përkufizohet si "shkrim imitues", një shkrim liturgjik që ndjek traditat e shekujve XI-XII, por që në shek. XIII merr karakter të veçantë arkaizues, duke u dalluar nga moduli i rrumbullakët, formati relativisht i madh, shmangia e ligaturave, pakësimi i shkurtesave dhe përdorimi i kufizuar i thekseve të lidhura me trupin e shkronjës.[1315] Pikërisht për këtë arsye, analiza e shkrimit është një nga elementet më delikate të vlerësimit të dorëshkrimit, sepse pamja e tij e rregullt dhe konservatore mund të krijojë përshtypjen e një tradite më të hershme. Kjo është arsyeja kryesore pse dorëshkrimi ka qenë i prirur të datohet më herët. Nëse grafia shihet vetëm si pamje e jashtme, ajo ngjan me një traditë më të vjetër. Por nëse grafia kuptohet si zgjedhje paleografike e shek. XIII-XIV, ajo bëhet dëshmi e arkaizmit të qëllimshëm.

Shkrimi është rregullt, germëvogël, me përmasa të mëdha, pak të anuar djathtas, këndor dhe liturgjik; shkurtesat janë të pakta dhe përdoren kryesisht për nomina sacra; boja është kafe e errët që shkon drejt të zezës dhe ruhet në gjendje të mirë. Grafia është e kontrolluar, liturgjike dhe e përshtatur për një libër ceremonial. Vlera paleografike e

---

[1313] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 30-31. Shijh edhe Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 144.

[1314] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 30-31. Shijh edhe Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 145.

[1315] Politis, "Quelques centres de copie monastiques du XIVe siècle", 291-293; Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36; Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236; Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 143.

saj nuk qëndron vetëm te forma e veçuar e një germe, por te i gjithë sistemi grafik, madhësia, rregullsia, pakësimi i shkurtimeve, qartësia e leximit dhe përshtatja me ritmin e kolonave. Shkruesi mbetet anonim, por anonimati nuk duhet interpretuar si mungesë niveli. Në shumë dorëshkrime luksoze bizantine, emri i kopistit mungon, ndërsa vetë cilësia e prodhimit dëshmon një mjedis të stërvitur[1316].

Në çështjen e datimit, krahasimet paleografike janë vendimtare. Shkrimi i kodikiut të Vlorës 11 krahasohet me dorëshkrime të lidhura me Theodore Hagiopetritès (aktiv 1277/8-1307/8)[1317]: Cod. 545 i Meteorëve i vitit 1296/97, Oxford, Bodleian Library, Barocci 31, Vat. gr. 1158, Benaki TA 318 nr. 30 i vitit 1300, Stavronikita 27 i gjysmës së dytë të shek. XIII, GIM Synod. gr. 225, Smyrne nr. 212 i vitit 1298, London, Burney 21 i vitit 1292 dhe Lavra A 46 rreth vitit 1300[1318]. Këto krahasime nuk do të thonë se kodiku i Vlorës 11 është kopjuar nga i njëjti dorëshkrues. Ato tregojnë se grafia e tij i përket një fushe të njohur paleografike, ku shkrimi arkaizues dhe libri liturgjik i luksit bashkëjetojnë në fund të shek. XIII dhe fillim të shek. XIV.

Në debatet mbi këtë tip shkrimi, është e rëndësishme të theksohet se arkaizmi nuk është pasiv. Ai nuk është thjesht mbetje e një forme të vjetër, por pjesë e një kulture që e përdor të vjetrën për të prodhuar autoritet. Dorëshkrimet liturgjike nuk kërkonin gjithmonë risinë grafike; ato kërkonin solemnitet, lexueshmëri dhe vazhdimësi. Për këtë arsye, shkrimi imitues duhet parë si një instrument i traditës së kontrolluar. Në rastin e kodikut të Vlorës 11, ai bashkohet me arin, me palmetën dhe me pergamenën e trajtuar për të krijuar një objekt që duket më i vjetër sesa është, pikërisht sepse dëshiron të flasë me gjuhën e autoritetit të trashëguar[1319].

Çështja e vendit të prodhimit nuk mund të zgjidhet vetëm nga shkrimi. Në traditën kërkimore, figura e Theodore Hagiopetritès-it është përdorur si pikë krahasimi për shkrimin dhe librin luksoz të fundit të shek. XIII, por vetë lokalizimi i veprimtarisë së tij ka qenë objekt diskutimi.[1320] Për kodikun e Vlorës 11, më e kujdesshme është të flitet për një mjedis kostandinopolitan ose për afrim me praktika të atelierëve të kryeqytetit, jo për një identifikim absolut të dorës ose të vendit. Ky kujdes është metodologjikisht i domosdoshëm, pasi në paleografi, ngjashmëria e formës nuk barazohet automatikisht me identitetin e kopistit.

Ky përfundim është i rëndësishëm edhe për raportin midis dorëshkrimit dhe

---

[1316] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30. Džurova, "L'évolution," 144.

[1317] Për të shih *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, pjesa 1, nr. 127; pjesa 2, nr. 164; pjesa 3, nr. 209; Robert S. Nelson, *Theodore Hagiopetrites: A Late Byzantine Scribe and Illuminator*, 2 vëll. (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991). Për një analizë tekstuale të dorëshkrimeve të nënshkruara të Theodore Hagiopetrites, shih kapitullin 3 më sipër. Për një përmbledhje të përgjithshme mbi kopistët bizantinë, shih Herbert Hunger, *Schreiben und Lesen in Byzanz: Die byzantinische Buchkultur* (Munich: C. H. Beck, 1989), 76-99.

[1318] Axinia Džurova, "L'évolution," 144; Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, tabela II.5a-II.5d; Buchthal dhe Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, fig. 10-11, 16-17, 32-35; Eurydice Lappa-Zizika dhe Matoula Rizou-Kouroupou, *Catalogue des manuscrits grecs du musée Benaki, Xe-XVIe siècle* (Athènes, 1991), 414-15, fig. 109α-γ; Chrysanthi Mavropoulou-Tsioumi dhe George Galavaris, *Holy Stavronikita Monastery: Illustrated Manuscripts from 10th to 17th Century*, 2 vëll. (Mount Athos, 2007), 2:171-179; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, 2: 212.

[1319] Politis, "Quelques centres," 291-93; Hunger and Kresten, "Archaisierende Minuskel," 187-236; Džurova, "L'évolution," 143-44.

[1320] Džurova, "L'évolution," 144; Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 15-17.

manastirit të Hodegonit. Studimet për shkrimin e këtij rrethi kanë treguar se në shek. XIV u zhvillua një traditë e veçantë e miniuskulës arkaizuese, e lidhur me prodhimin liturgjik dhe me libra që synonin prestigj. Kodiku i Vlorës 11 nuk ka sh;nim kodikografik (kolofon) që ta vendosë drejtpërdrejt në atë institucion, prandaj atribuimi duhet të mbetet i matur. Megjithatë, kombinimi i shkrimit imitues, pergamenës së trajtuar, dekorimit të pasur dhe krahasimeve me dorëshkrime të tjera kostandinopolitane e bën hipotezën e një mjedisi të tillë shumë më të arsyeshme[1321].

5. Ornamenti: Blütenblattstil dhe varianti i kluazonuar

Dekori i kodikut të Vlorës 11 paraqitet shumë elegant në silin Blütenblattstil.[32] Ky term shënon një traditë dekorimi të lidhur me librin bizantin të luksit, ku motivet bimore, veçanërisht palmeta, petalet dhe degëzimet, organizohen në korniza, iniciale dhe zbukurime përmbititullore. Në rastin e kodikut të Vlorës 11, ky stil merr një trajtim që i afrohet teknikës së smalteve të kluazonuara, me motive që duken të ndara, të kontrolluara dhe të vendosura në fusha të qarta, shpesh mbi sfond të artë ose të kuq[1322]. Kjo e dallon nga variantet më të lira, më të zgjeruara ose më "barishtore" të shekujve të mëvonshëm.

Zbukurimet kryesore përmbititullore të kodikut janë të përmasave të mëdha dhe paraqiten në forma katrore ose drejtkëndore. Ato shenjojnë hyrjen në njësitë kryesore liturgjike të dorëshkrimit. Në fl. 1 gjendet një zbukurim përmbititullor drejtkëndor përpara leximeve nga Joani, në fl. 29 një zbukurim katror përpara leximeve të Mateut, në fl. 57 një zbukurim katror përpara leximeve të Lukës dhe në fl. 93 një zbukurim katror përpara leximeve të Markut. Në fl. 130 shfaqet një zbukurim drejtkëndor i zgjatur përpara leximeve të Javës së Madhe, ndërsa në fl. 186 një zbukurim drejtkëndor me motiv floral-palmetë përpara sinaksarit[1323].

Zbukurimi përmbititullor i fl. 1 ka formë drejtkëndore të zgjatur. Palmeta trajtohet mbi sfond ari, ndërmjet valëzimeve të degëzimeve që formojnë një medaljon në qendër. Në një fazë të mëvonshme, një dorë jo e stërvitur ka shtuar rreth krahëve të kryqit formulën IC XC NI KA[1324]. Kjo ndërhyrje është e rëndësishme për biografinë e kodikut, pasi tregon se faqja nuk mbeti e paprekur pas prodhimit, por u rilexua dhe u rishenjua nga përdorues të mëvonshëm. Megjithatë, shtesa nuk duhet ngatërruar me dekorimin fillestar. Ajo i përket një kohe tjetër dhe një niveli tjetër mjeshtërie.

Në zbukurimet përmbititullore katrore të fl. 29, 57 dhe 93, palmeta mbush bordurën e gjerë, ndërsa katrori qendror mbetet i pambushur. Në fl. 93, kjo fushë është plotësuar më vonë me një kryq, në katër cepat e të cilit është vendosur mbishkrimi: Ιωάνν(ης) | ιερεύς | ἔγρα|ψας. Këta katrorë bosh janë veçanërisht domethënës. Këto fusha të pambushura sugjerojnë se dekoruesi mund të ketë menduar t'i plotësonte në një fazë të mëvonshme, ose se programi dekorativ mbeti pjesërisht i parealizuar. Ky

[1321] Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 145; Politis, "Quelques centres," 291-93; Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236.
[1322] Džurova, "L'évolution," 143, 145.
[1323] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30-31. Džurova, "L'évolution," 144.
[1324] Shih edhe Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30-31. Džurova, "L'évolution," 144.

vëzhgim përputhet me të dhënën se teksti është shkruar më parë dhe zbukurimi është shtuar më pas, duke na lejuar të dallojmë më qartë fazat e punës në prodhimin e kodikut[1325].

Germat nistore janë të shumta dhe të dekoruara në të njëjtin stil. Veçanërisht germat A, B dhe E afrohen me dekorimin e dorëshkrimeve të Manastirit të Stavronikitës, Cod. 27 dhe Cod. 46 të gjysmës së dytë të shek. XIII[1326], si edhe me dorëshkrimin e Bibliotekës Kombëtare të Athinës, Cod. Ath. 2546 të fundit të shek. XIII[1327]. Afërsia me këto dorëshkrime nuk lidhet vetëm me praninë e palmetës si motiv ornamental, por sidomos me mënyrën se si ajo integrohet në kompozimin e faqes. Në fl. 1 dhe 29, palmetat vendosen midis degëzimeve; në fl. 86 ato përfshihen brenda medaljoneve; në fl. 130 shfaqen në motive në formë zemre (kardiomorfe), ndërsa në fl. 31v, 251v, 220, 20 dhe 215v organizohen në breza dekorativë, ku alternohen palmeta ballore, palmeta në profil, gjysmëharqe, motive kordiforme dhe zigzage.[1328]

Në këtë sistem dekorytiv, palmeta nuk funksionon si një motiv i ngurtë që përsëritet në mënyrë mekanike, por si një element i përshtatshëm dhe i ndryshueshëm. Ajo mund të zgjatet, të përkulet, të vendoset brenda një medaljoni, të marrë formë zemre ose të bëhet pjesë e një ritmi zigzag. Pikërisht këtu qëndron cilësia e kodikut të Vlorës 11. Dorëshkrimi nuk e zmadhon në mënyrë të tepruar motivin bimor; ai ruan një masë të kontrolluar. Për këtë arsye është vendosur në fillim të shek. XIV dhe jo në një fazë më të vonë të stilit bizantin *Blütenblattstil*, ku motivet priren drejt zgjerimit dhe motiveve barishtore[1329].

6. Krahasimet kryesore me kodikë të tjerë

Krahasimi më i afërt dhe më i rëndësishëm i kodikut të Vlorës 11 lidhet me kodikun e Beratit 13. Të dy dorëshkrimet janë ungjilltarë, të dy lidhen me "shkrimin imitues", të dy kanë pergamenë të trajtuar në mënyrë që dallimi midis anës së mishit dhe anës së qimes të zbehet, dhe të dy sugjerojnë një mjedis prodhimi kostandinopolitan[1330]. Në këtë kuptim, ato mund të vendosen brenda një horizonti të

[1325] Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 144-45; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 30-31.

[1326] Chrysanthi Mavropoulou-Tsioumi dhe George Galavaris, *Ιερά Μονή Σταυρονικήτα: Εικονογραφημένα Χειρόγραφα* (Hagion Oros, 2008), fig. 175-79. Shih edhe Irmgard Hutter, "Schreiber und Maler der Palaiologenzeit in Konstantinopel," në *Actes du VIe Colloque International de Paléographie Grecque, Drama, 21-27 septembre 2003*, red. Basile Atsalos, *Vivlioamphiastis*, shtojcë 1 (Athinë: Société hellénique de reliure, 2008), 100, 165, 170.

[1327] Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 2: 69-75, fig. 140-158.

[1328] Džurova, "L'évolution," 145; Mavropoulou-Tsioumi and Galavaris, *Holy Stavronikita Monastery*, fig. 176-78, 211-13, 215.

[1329] Axinia Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 145, shën. 8; Axinia Džurova, "Quelques observations sur les manuscrits enluminés de l'époque des Paléologues (Cod. D. gr. 132 = Hos. 218 et Cod. O. gr. 212 = Hos. sans cote)," në *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Thessaloniki, 2002), 451-470; Chrysanthi Mavropoulou-Tsioumi dhe George Galavaris, *Holy Stavronikita Monastery: Illustrated Manuscripts from 10th to 17th Century*, 2 vëll. (Mount Athos, 2007), fig. 244-251.

[1330] Axinia Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 149, shën. 21; Robert S. Nelson, "Palaeologan Illuminated Ornament and the Arabesque," [të dhënat e botimit mungojnë], 7-22; Robert S. Nelson, "The

afërt prodhimi, ku forma liturgjike e librit, cilësia e pergamenës dhe tiparet e shkrimit dëshmojnë një kulturë të përbashkët të librit bizantin të luksit. Megjithatë, dallimet janë po aq të rëndësishme sa ngjashmëritë. Kodiku i Vlorës 11 përfaqëson variantin e kluazonuar të Blütenblattstil-it, ku palmeta dhe korniza mbeten të kontrolluara; kodiku i Beratit 13, megjithëse i afrohet të njëjtit stil, dominohet nga bluja dhe ari, duke rikthyer kujtesën e ornamentit blu-ar të shekujve X-XI[1331]. Dekori i tij i pasur ndërtohet mbi skema që lidhen me stilin blu, rrjetën dekorative, kornizimin gjeometrik dhe variantet kromatike ar-blu. Te kodiku i Vlorës 11, përkundrazi, efekti vizual përcaktohet nga një sipërfaqe e mbyllur, e lëmuar dhe e shkëlqyeshme, me pamje të ngjashme me emalin, ku ndërthurja e arit me të kuqen krijon një strukturë më të ngurtë, më solemne dhe më ceremoniale. Kështu, nëse kodiku i Vlorës 11 tregon qëndrueshmërinë e stilit klasik të palmetës, ai i Beratit 13 tregon rinovimin e tij përmes një gamë kromatike tjetër. Për këtë arsye, kodiku i Vlorës 11 nuk mund të shpjegohet si kopje ose derivat i kodikut të Beratit 13, pasi ai ka logjikën e vet dekorative dhe përfaqëson një zgjidhje të ndryshme brenda së njëjtës kulturë të librit[1332]. Në kodikun e Beratit 13, nga fl. 270 shkrimi kujton atë të Vlorës 11, dhe kjo ka çuar në hipotezën se dy kodikët mund të kenë dalë nga i njëjti atelier në Kostandinopojë[1333]. Kjo hipotezë duhet trajtuar me maturi. Afërsia e shkrimit në një pjesë të kodikut të Beratit 13 është e rëndësishme, por dekorimi i tij ndryshon ndjeshëm. Në vend të variantit të kluazonuar, kemi dominimin e blusë, portikë, grila, motive të ndërthurura dhe një ndjesi më të përzier stilistike. Kjo do të thotë se "i njëjti atelier" nuk duhet kuptuar domosdoshmërish si e njëjta dorë dekoruese. Më e saktë është të flitet për një mjedis prodhimi ku kopistë, dekorues dhe modele ornamentale mund të qarkullonin brenda një tradite të përbashkët.

Në krahasim me kodikun e Vlorës 10, Vlorë 11 shfaqet si pjesë e një vijimësie më të gjerë të stilit *Blütenblattstil* bizantin. Kodiku i Vlorës 10 përfaqëson një fazë më të vonë, të shek. XIV-XV, ku stili merr një karakter më "barishtor", ndërsa kodiku i Vlorës 11 ruan ende përmasën klasike dhe të matur të palmetës[1334]. Në këtë kuptim, kodiku i Vlorës 11 dëshmon një trajtim më të kontrolluar të motivit bimor, ndërsa ai i Vlorës 10 paraqet një fazë më të çliruar dhe më të zhvilluar të së njëjtës traditë dekorative. Kodiku i Vlorës 10 lidhet gjithashtu me zhvendosjen e cikleve figurative drejt fillimit të dorëshkrimit, ndërsa ai i Vlorës 11 mbetet një libër ku autoriteti pamor krijohet nga kornizat dhe germat nistore.[47] Vendosja e ciklit të miniaturave para

---

Manuscripts of Antonios Malakes and the Collecting and Appreciation of Illuminated Books in the Early Palaeologan Period," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 36 (1986): 229-254.

[1331] Lidia Perria, "Manoscritti miniati in 'stile blu' nei secoli X-XI," *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, n.s. 24 (1988): 85-124.

[1332] Axinia Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 149, shën. 21; Robert S. Nelson, "Palaeologan Illuminated Ornament and the Arabesque," [të dhënat e botimit mungojnë], 7-22; Robert S. Nelson, "The Manuscripts of Antonios Malakes and the Collecting and Appreciation of Illuminated Books in the Early Palaeologan Period," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 36 (1986): 229-254.

[1333] Džurova, "L'évolution," 146-47.

[1334] Axinia Džurova, "L'évolution," 149; Robert S. Nelson, "The Manuscripts of Antonios Malakes and the Collecting and Appreciation of Illuminated Books in the Early Palaeologan Period," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 36 (1986): 229-254.

ungjijve, dhe jo integrimi i tij i gjerë në trupin e tekstit, përputhet me prirjen paleologiane për reduktimin e cikleve narrative dhe për përqendrimin e peshës vizuale në pragjet hyrëse të librit[1335]. Kjo e bën kodikun e Vlorës 11 më të rëndësishëm për historinë e dekorimit, sesa për historinë e miniaturës figurative.

Një tjetër grup krahasimesh vjen nga dorëshkrimet e Qendrës "Dujčev", sidomos dorëshkrimet Cod. D. gr. 212 i vitit 1378 dhe Cod. D. gr. 132 i viteve 1330. Ato përmenden si dëshmi të trajtimit të veçantë të pergamenës, me një lloj verniku të bardhë që zbeh dallimin midis dy anëve, dhe lidhen me prodhimin e manastirit të Hodigonit në Kostandinopojë[1336]. Nëse kodiku i Vlorës 11 ndan me to trajtimin e pergamenës dhe një horizont të afërt dekorativ, ai nuk është domosdoshmërish i së njëjtës datë me Cod. D. gr. 212[1337]. Përkundrazi, mund të jetë më i hershëm, duke shënuar një fazë fillestare të kësaj prirjeje brenda fundit të shek. XIII dhe fillimit të shek. XIV[1338].

Krahasimi i kodikut të Vlorës 11 me kodikët Stavronikita 27, Codex 46 dhe Ath. 2546 janë të rëndësishëm sidomos për germat nistore, veçanërisht me format e germave A, B dhe E. Ngjashmëria me kodikun e Vlorës 11 shfaqet në mënyrën se si palmeta futet në strukturën e shkronjës dhe në mënyrën se si motivet bimore nuk qëndrojnë vetëm në skaj, por bëhen pjesë e trupit të germës nistore[1339]. Kjo tregon se kodiku i Vlorës 11 nuk është një kopje e vonuar e traditës së mesme bizantine, por pjesë e një mode të gjysmës së dytë të shek. XIII dhe fillimit të shek. XIV, ku germa nistore kthehet në vend eksperimentimi dekorativ.

Krahasimet paleografike me dorëshkrimet e lidhura me Theodore Hagiopetritès-in janë po aq domethënëse. Cod. 545 i Meteorëve, Barocci 31, Vat. gr. 1158, Benaki TA 318 nr. 30, Smyrne nr. 212, Burney 21 dhe Lavra A 46 krijojnë një rrjet dorëshkrimesh që shpjegon pse shkrimi i kodikut të Vlorës 11 duhet lexuar si "shkrim imitues" paleolog dhe jo si grafi e shekujve XI-XII[1340]. Ky rrjet është veçanërisht i rëndësishëm sepse shumë prej këtyre dorëshkrimeve janë të datuara rreth viteve 1290-1300. Pra, shkrimi që duket arkaik është realisht i gjallë në këtë periudhë.

Më në fund, krahasimi me dorëshkrimet athonike Iviron 505 dhe Iviron 1384, si edhe me dorëshkrime të tjera të ornamentit blu-ar, ndihmon për të kuptuar se kodikët e

---

[1335] Robert S. Nelson, "The Manuscripts of Antonios Malakes and the Collecting and Appreciation of Illuminated Books in the Early Palaeologan Period," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 36 (1986): 229-254; Robert S. Nelson, "Palaeologan Illuminated Ornament and the Arabesque," *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 41 (1988): 7-22.

[1336] Axinia Džurova, "L'évolution," 149-150; Džurova, "Quelques observations sur les manuscrits enluminés de l'époque des Paléologues (Cod. D. gr. 132 = Hos. 218 et Cod. O. gr. 212 = Hos. sans cote)," në *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Thessaloniki, 2002), 451-470; Elina Dobrynina, "Художественная продукция скриптория Монастыря Одигон," në *Древнерусское искусство. Искусство рукописной книги: Византия. Древняя Русь* (Санкт-Петербург, 2004), 199-218, sidomos 200-201.

[1337] Džurova dhe Canart, *Le Rayonnement de Byzance*, 13-14, 124, 127, shën. 5, 128, 134-136.

[1338] Axinia Džurova, "Quelques observations sur les manuscrits enluminés de l'époque des Paléologues (Cod. D. gr. 132 = Hos. 218 et Cod. O. gr. 212 = Hos. sans cote)," në *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Thessaloniki, 2002), 451-470.

[1339] Chrysanthi Mavropoulou-Tsioumi dhe George Galavaris, *Holy Stavronikita Monastery: Illustrated Manuscripts from 10th to 17th Century*, 2 vëll. (Mount Athos, 2007), 2:175-179; Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 2: fig. 136-139.

[1340] Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, tabela II.5a-II.5d.

Vlorës 11 dhe të Beratit 13 përfaqësojnë dy drejtime të ndryshme brenda së njëjtës prirje paleologiane. I pari ruan *Blütenblattstil*-in klasik në një variant të kontrolluar, ndërsa i dyti rikthen ornamentin blu-ar dhe e ndërthur atë me motive të grilës dhe të ndërthurjes.[1341]. Këto krahasime e bëjnë Vlorën 11 një pikë qendrore për të matur shkallën e transformimit të ornamentit bizantin nga shek. XIII në shek. XIV.

7. Atelier, qendër dhe qarkullim / Hipoteza e Hodegëve dhe historia e mëvonshme

Të dhënat e kodikut të Vlorës 11 e afrojnë dorëshkrimin me një mjedis prodhimi të nivelit të lartë. Pergamena e trajtuar, shkrimi imitues, titujt në ar mbi sfond të kuq, zbukurimet e mëdha përmbititullore, germat e shumta nistore dhe disiplina e faqes janë elemente që kërkojnë aftësi teknike dhe kohë prodhimi. Ky nuk është një libër i varfër i prodhuar vetëm për nevojë minimale liturgjike. Ai është një libër ceremonial, i aftë të funksionojë si objekt i autoritetit kishtar. Kjo nuk do të thotë doemos se porositësi ishte i oborrit perandorak ose aristokrat, por do të thotë se libri i përket një ekonomie të luksit, ku materiali dhe forma shprehin status.

Lidhja e mundshme me mjedisin e sciptorium-it elitar të Hodigonit nuk duhet shndërruar në pohim absolut. Në studimet për shkrimin arkaizues dhe stilin Hodegon, ky mjedis lidhet me një traditë të kopjimit të dorëshkrimeve luksoze në shek. XIV.[1342] Për kodikun e Vlorës 11, treguesit kryesorë janë shkrimi imitues, trajtimi i pergamenës dhe repertori ornamental. Por mungesa e një shënimi kodikografik (kolofoni) që ta vendosë dorëshkrimin në një vend të caktuar na detyron të ruajmë dallimin midis afërsisë stilistike dhe provës dokumentare. Një studim doktoral nuk duhet të kthejë hipotezën në fakt; duhet të tregojë shkallën e mundësisë. Raporti me prodhimin e Hodegonit mbetet hipotezë, por hipotezë e fortë. Ajo nuk del nga një emër i shkruar në shënimin kodikografik, por nga një kombinim treguesish, pergamena e trajtuar, shkrimi arkaizues, dekorimi i pasur, kornizat e lidhura me repertorin e shek. XIV dhe paralelet me dorëshkrime të tjera që janë vënë në lidhje me atë mjedis. Një atribuuim i përgjegjshëm duhet të ruajë gjithmonë dallimin midis provës dokumentare dhe provës krahasuese. Në rastin e Vlorës 11 kemi kryesisht të dytën, por në studimet e dorëshkrimeve provat krahasuese janë shpesh rruga kryesore për rindërtimin e historisë së punishtes kodikëprodhuese[1343].

[1341] Kurt Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 7-8; Elina Dobrynina, "Художественная продукция скриптория Монастыря Одигон," në *Древнерусское искусство. Искусство рукописной книги: Византия. Древняя Русь* (Санкт-Петербург, 2004), 208. Lidia Perria, "Manoscritti miniati in 'stile blu' nei secoli X-XI," *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, n.s. 24 (1988): 85-124.

[1342] Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36; Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236.

[1343] Axinia Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 149, shën. 17-18; Džurova, "Quelques observations sur les manuscrits enluminés de l'époque des Paléologues (Cod. D. gr. 132 = Hos. 218 et Cod. O. gr. 212 = Hos. sans cote)," në *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Thessaloniki, 2002), 451-470; Elina Dobrynina, "Khudozhestvennaia produktsiia skriptoriia monastyria Odigona," në *Drevnerusskoe iskusstvo: Iskusstvo rukopisnoi knigi. Vizantiia. Drevniaia Rus'* (St. Petersburg, 2004), 199-218.

Në këtë kuptim, më e saktë është të thuhet se kodiku i Vlorës 11 i përket një sfere kostandinopolitane të prodhimit të librit dhe për lidhjet e mundshme me traditat e Hodegonit. Kostandinopoja në periudhën paleologiane mbetet qendër e rëndësishme e modës së dorëshkrimeve, edhe pse roli i saj ndahet me qendra të tjera, veçanërisht Selanikun[1344]. Ky kontekst shpjegon pse dorëshkrime të prodhuara në një qendër të madhe mund të përfundojnë në mjedise lokale, ku bëhen pjesë e fondeve kishtare. Një libër mund të ketë origjinë kryeqytetase dhe biografi provinciale; këto dy nivele nuk përjashtojnë njëri-tjetrin.

Rasti i kodikut të Vlorës 11 dëshmon se historia e dorëshkrimeve në Shqipëri duhet trajtuar si histori qarkullimi, përdorimi dhe ruajtjeje. Prodhimi i tij mund të lidhet me një mjedis kostandinopolitan, ndërsa përdorimi i mëvonshëm me Vlorën; rilidhja e vitit 1886, nga ana tjetër, i përket një faze të mëvonshme të kujtesës dhe administrimit kishtar[1345]. Ky shtresëzim kohor është karakteristik për kodikët mesjetarë, të cilët nuk duhen kuptuar si objekte të mbyllura brenda çastit të prodhimit, por si bartës gjurmësh të akumuluara në kohë. Në to ndërthuren përdorimi liturgjik, shënimet juridike, kalimet e pronësisë kishtare, ndërhyrjet restauruese, sistemet e numërimit, ekspozimet dhe katalogimet moderne.

Në këtë kuptim, biografia e shumëfishtë e kodikut të Vlorës 11 e vendos dorëshkrimin njëkohësisht në historinë e prodhimit elitar bizantin dhe në atë të ruajtjes kishtare lokale në hapësirën shqiptare. Rëndësia e shënimeve të mëvonshme të ruajtura në fl. 254 të tij qëndron pikërisht në faktin se ato e shndërrojnë librin në një "arkiv brenda arkivit". Dorëshkrimi nuk ruan vetëm tekstin dhe dekorin e fazës së tij fillestare, por edhe gjurmët e përdorimeve të mëvonshme që e lidhën atë me administrimin kishtar, me kujtesën pronësore dhe me jetën sociale të komunitetit të Vlorës. Historia e tij, pra, nuk përfundon me kopjimin, por vazhdon përmes funksioneve të reja që libri mori gjatë qarkullimit dhe ruajtjes së tij.[1346]

8. Lidhja e vonshme dhe biografia materiale

Lidhja e kodikut të Vlorës 11 i përket një faze të vonshme të historisë së dorëshkrimit. Ajo përbëhet nga kapakë druri, të veshur me kadife blu të errët, mbi të cilët janë vendosur dekorime të presuara në argjend. Në kapakun e përparmë paraqitet simboli i Kryqit, me portretin ballor të Krishtit në qendër dhe me kerubime e serafime në katër skajet e tij. Kapaku i pasmë mban skenën e Ngjalljes së Krishtit, gjithashtu të punuar në argjend. Në pjesën e poshtme majtas shënohet viti 1886, që tregon kohën e kësaj rilidhjeje[1347].

Rilidhja nuk është vetëm ndërhyrje konservimi. Ajo është akt interpretimi. Duke

---

[1344] Hugo Buchthal, "Toward a History of Palaeologan Illumination," në *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*, nga Kurt Weitzmann, William C. Loerke, Ernst Kitzinger dhe Hugo Buchthal (Princeton: The Art Museum, Princeton University, 1975), 144-145.

[1345] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30-31; Džurova, "L'évolution," 144.

1346 Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 30-31; Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 144.

[1347] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 31.

i vendosur librit kapakë me kadife, argjend, kryq, engjëj dhe Ngjallje, komuniteti i mëvonshëm nuk e trajton dorëshkrimin si një tekst të vjetër të konsumuar, por si objekt të shenjtë dhe të vlefshëm. Kjo na lejon të kuptojmë se biografia e kodikut nuk mbaron në shek. XIV. Në shek. XVI ai mban akt dhurimi; në shek. XIX merr një lidhje të re dhe një shënim pronësie; në shek. XX-XXI hyn në katalogim dhe studim shkencor. Secila fazë i shton objektit një shtresë kuptimi.

Nga pikëpamja metodologjike, lidhja e vitit 1886 nuk duhet përdorur për datimin e dorëshkrimit fillestar, por për rindërtimin e historisë së përdorimit dhe ruajtjes së tij. Ajo dëshmon se, në fund të shek. XIX, kodiku vijonte të kishte status në mjedisin ortodoks kishtar të Vlorës dhe se nuk ishte një objekt i ruajtur vetëm në mënyrë pasive. Përmes kësaj rilidhjeje, dorëshkrimi mori një pamje të re vizuale dhe një funksion më të theksuar devotshmërie, ku kapakët prej druri të veshur me kadife blu të errët, dekorimet e presuara në argjend, Kryqi me figurën ballore të Krishtit dhe skena e Ngjalljes e bënë librin më të dukshëm si objekt kulti dhe kujtese kishtare.

Në këtë kuadër duhet parë edhe marrëdhënia midis rilidhjes së vonshme dhe shënimeve të ruajtura në fl. 254. Data 1886, e shënuar në pllakën e argjendtë, nuk jep informacion për pronësinë ose për përkatësinë institucionale të dorëshkrimit, por tregon kohën e një ndërhyrjeje të vonshme mbi lidhjen e tij. Përkundrazi, shënimet në fl. 254 e vendosin kodikun në një kontekst më të qartë përdorimi kishtar, pasi aty përmendet kisha e Shën Thanasit në lidhje me dhurime, regjistrime pronësore dhe vërtetime klerikale. Këto të dhëna nuk duhen bashkuar artificialisht me rilidhjen e vitit 1886, por duhen lexuar si shtresa të ndryshme të historisë së dorëshkrimit[1348].

Në këtë kuptim, kodiku i Vlorës 11 është burim jo vetëm për historinë e prodhimit të tij fillestar, por edhe për historinë e komunitetit që e përdori, e administroi dhe e ruajti. Shënimet në fl. 254 dhe rilidhja e vitit 1886 tregojnë se dorëshkrimi vazhdoi të merrte funksione të reja liturgjike, juridike, ekonomike dhe kishtare. Pikërisht ky shtresëzim e shndërron librin në një arkiv brenda arkivit, ku historia e kopjimit ndërthuret me historinë e përdorimit, qarkullimit dhe kujtesës kishtare në Vlorë.

9. Vendi i Vlorës 11 në zhvillimin e ornamentit paleolog

Në historinë e librit bizantin, periudha paleologiane është shpesh më e vështirë për t'u sistemuar sesa shekujt e mesëm bizantinë. Prodhimi është i bollshëm, shumë materiale mbeten të pabotuara, dhe miniatura figurative nuk ka gjithmonë rolin qendror që kishte në periudhat më të hershme[1349]. Për këtë arsye, dorëshkrimet e dekoruara si ai i Vlorës 11 janë veçanërisht të rëndësishme. Ato tregojnë se arti i librit nuk duhet matur vetëm me praninë e miniaturës narrative. Në shumë raste, historia e artit të dorëshkrimit shkruhet përmes germave nistore, kornizës dhe palmetës.

Kodiku i Vlorës 11 shënon një moment kalimtar. Ai nuk është më pjesë e

[1348] Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine*, 30-31; Džurova, "L'évolution du *Blütenblattstil*," 144.
[1349] Hugo Buchthal, "Toward a History of Palaeologan Illumination," në *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*, nga Kurt Weitzmann, William C. Loerke, Ernst Kitzinger dhe Hugo Buchthal (Princeton: The Art Museum, Princeton University, 1975), 143-145.

lulëzimit klasik të shekujve XI-XII, por as nuk i përket fazës së vonë ku motivet bimore zmadhohen dhe çlirohen drejt formave më të dendura. Ai ruan një ekuilibër të kujdesshëm, ku palmeta është e qartë, korniza është e disiplinuar, sfondi i artë e rrit solemnitetin, ndërsa shkrimi imitues krijon lidhje me traditën e mëparshme.[1350] Kjo e bën kodikun dëshmi të një rikthimi të kontrolluar, jo të një kopjimi mekanik. Ai nuk imiton shek. XI; ai e riformulon autoritetin e tij në kushtet e shek. XIV.

Në raport me kodikun e Beratit 13, kodiku i Vlorës 11 është më klasik dhe më i përmbajtur. Kodiku i Beratit 13 shfaq një ndërthurje më të gjerë stilesh, ku bashkëjetojnë Laubsagestil, stili blu dhe Blütenblattstil. Në disa zbukurime përmbititullore vërehen grila, portikë, motive të papërfunduara dhe asimetri, të cilat dëshmojnë një repertor ornamental më të larmishëm dhe më pak të unifikuar.[1351] Kodiku i Vlorës 11, përkundrazi, duket më i bashkuar në programin e vet dekorativ. Edhe aty ku katrorët qendrorë mbeten bosh ose ku germat nistore ngjeshen, sistemi i përgjithshëm i palmetës ruan koherencë. Kjo koherencë është një nga argumentet më të forta për cilësinë e tij.

Në raport me kodikun e Vlorës 10, kodiku i Vlorës 11 është më i hershëm dhe më i kontrolluar. Kodiku i Vlorës 10 përfaqëson etapën përfundimtare të stilit bizantin Blütenblattstil në variantin "barishtor", krahasuar me dorëshkrime të tilla si Akathisti i Moskës GIM Synod. gr. 420, Ath. gr. 2603 i vitit 1418 dhe Psaltiri i Parisit Paris. gr. 12 i vitit 1419[1352]. Kodiku i Vlorës 11 nuk i përket këtij horizonti të vonë; ai qëndron më afër fillimit të procesit, ku palmeta ende nuk është zmadhuar në mënyrë të tepruar. Kjo e bën atë pikë matëse për të kuptuar evolucionin e stilit nga fundi i shek. XIII drejt shek. XIV-XV.

Në raport me dorëshkrimet e Hodegonit dhe me dorëshkrimet e Qendrës "Dujčev", Cod. D. gr. 132 e 212, kodiku i Vlorës 11 ndan një kulturë të materialit dhe të faqes. Trajtimi i pergamenës me shtresë të bardhë ose vernik, i cili eliminon dallimin midis anëve të pergamenës, shfaqet në grup dorëshkrimesh që lidhen me prodhimin kostandinopolitan[1353]. Kjo e bën materialitetin po aq të rëndësishëm sa stili. Nëse do të shihnim vetëm palmetën, mund të flisnim për ngjashmëri ornamentale; kur bashkojmë palmetën me pergamenën, shkrimin dhe faqosjen, argumenti për horizontin kostandinopolitan bëhet më i fortë.

Në raport me dorëshkrimet e lidhura me Theodore Hagiopetritès-in, kodiku i Vlorës 11 ndan tipin e shkrimit imitues dhe atmosferën e librit liturgjik luksoz. Kjo nuk është provë për të njëjtin kopist, por është provë për një model kulturor, ku libri i shenjtë duhej të dukej i qëndrueshëm, i lexueshëm, i vjetër në autoritet dhe i ri në ekzekutim[1354]. Ky është paradoksi i kodikut të Vlorës 11, ai është i ri, sepse duket i vjetër.

[1350] Džurova, "L'évolution," 143-45, 149.
[1351] Džurova, "L'évolution," 146-47.
[1352] Axinia Džurova, "L'évolution," 149; Robert S. Nelson, "The Manuscripts of Antonios Malakes and the Collecting and Appreciation of Illuminated Books in the Early Palaeologan Period," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 36 (1986): 229-254.
[1353] Džurova, "L'évolution," 149-50; Džurova, "Quelques observations," 451-70; Dobrynina, "Художественная продукция," 199-218.
[1354] Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 15-17, 38-39.

10. Datimi nga shek. XI-XII drejt fillimit të shek. XIV

Në diskutimin e datimit, emrat e përdorur në katalogime janë të pashmangshëm. Popa dhe Koder-Trapp e vendosën kodikun e Vlorës 11 në shek. XI-XII[1355], ndërsa Aland e regjistroi si dorëshkrim të shek. XI[1356]. Katalogu i ekspozitës 2010, në një traditë më afër datimit të hershëm, e paraqiti si ungjilltar të shek. XII[1357]. Këto datime shpjegohen nga pamja arkaike e shkrimit dhe nga solemniteti i përgjithshëm i faqes. Megjithatë, analiza e integruar e materialit, shkrimit dhe dekorit e bën më bindëse vendosjen në fillim të shek. XIV.

Argumenti i parë është paleografik. Shkrimi imitues, me modul të rrumbullakët dhe karakter konservator, është tipik për dorëshkrime liturgjike të fundit të shek. XIII dhe fillimit të shek. XIV.[1358] Krahasimet me dorëshkrime të datuara rreth viteve 1292-1300 tregojnë se ky tip shkrimi nuk mund të merret automatikisht si dëshmi e shek. XI-XII. Përkundrazi, përdorimi i tij në dorëshkrime të luksit të periudhës paleologiane është i dokumentuar mirë[1359].

Argumenti i dytë lidhet me elementët dekorativë. Palmeta e kodikut të Vlorës 11 dhe mënyra e saj e vendosjes në korniza, medaljone, motive kordiforme dhe germa nistore lidhen me dorëshkrime të gjysmës së dytë të shek. XIII dhe kufirit XIII-XIV, siç e ndeshim në dorëshkrimet Stavronikita 27, Codex 46 dhe Ath. 2546[1360]. Nëse kodiku do të ishte i shek. XI-XII, do të duhej të shpjegohej pse dekorimi i tij i afrohet kaq shumë një grupi më të vonë. Më e thjeshtë dhe më metodologjikisht e qëndrueshme është të pranohet se shkrimi arkaizues ka çuar në një datim të hershëm, ndërsa dekorimi e kthen dorëshkrimin në epokën paleologiane.

Argumenti i tretë lidhet me anën materiale. Trajtimi i pergamenës dhe zbehja e dallimit midis anës së mishit dhe anës së qimes e lidhin kodikun e Vlorës 11 me një praktikë që shfaqet në dorëshkrime kostandinopolitane të shek. XIV, sidomos në grupin e lidhur me Hodegonin[1361]. Kjo nuk do të thotë se kodiku i Vlorës 11 duhet të jetë detyrimisht pas vitit 1330; përkundrazi, për shkak të dekorit ende të matur, fillimi i shek. XIV është më i përshtatshëm. Dorëshkrimi duket si një fazë e hershme e procesit, jo si përfaqësues i pjekurisë së vonë të stilit.

[1355] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë," 96; Koder and Trapp, "Katalog der griechischen handschriften", 97-214. Mullen, "Dorëshkrimet biblike," 219.
[1356] Aland, *Kurzgefasste Liste*, 176.
[1357] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 30-31.
[1358] Politis, "Quelques centres de copie monastiques du XIVe siècle", 291-293; Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236.
[1359] Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, tabela II.5a-II.5d.
[1360] Chrysanthi Mavropoulou-Tsioumi dhe George Galavaris, *Holy Stavronikita Monastery. Illustrated Manuscripts from 10th to 17th Century*, 2 vëll. (Mount Athos, 2007), 2:175-179; Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 2: fig. 136-139.
[1361] Axinia Džurova, "L'évolution," 149-150; Džurova, "Quelques observations sur les manuscrits enluminés de l'époque des Paléologues (Cod. D. gr. 132 = Hos. 218 et Cod. O. gr. 212 = Hos. sans cote)," në *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Thessaloniki, 2002), 451-470; Elina Dobrynina, "Художественная продукция скриптория Монастыря Одигон," në *Древнерусское искусство. Искусство рукописной книги. Византия. Древняя Русь* (Санкт-Петербург, 2004), 199-218.

Argumenti i katërt është krahasimi me kodikun e Beratit 13. Nëse nga fl. 270 shkrimi i Beratit 13 kujton Vlorën 11 dhe nëse të dy dorëshkrimet ndajnë pergamenë të trajtuar dhe mjedisin kostandinopolitan, atëherë datimi i të dyve duhet menduar brenda një periudhe të afërt[1362]. Por dallimi dekorativ midis tyre tregon se nuk kemi kopjim të drejtpërdrejtë; kemi dy zgjidhje brenda së njëjtës kohë kulturore. Kjo përforcon datimin e kodikut të Vlorës 11 në fillim të shek. XIV, duke e dalluar nga kodiku i Beratit 13 për nga varianti i dekorit.

Prandaj, datimi më bindës është fillimi i shek. XIV. Ky datim nuk e heq kodikun nga tradita e gjatë bizantine; përkundrazi, e vendos në momentin kur periudha paleologiane e përdor traditën e vjetër për të krijuar libra të rinj me autoritet të lartë. Kodiku i Vlorës 11 është produkt i një shekulli që kërkon ta paraqesë veten si trashëgimtar të shekujve të mëparshëm.

11. Domethënia kulturore dhe përfundime

Kodiku i Vlorës 11 është një dëshmi e rëndësishme për historinë e dorëshkrimeve bizantine të ruajtura në Shqipëri, sepse ai e lidh fondin shqiptar me debatet ndërkombëtare mbi librin paleologian, shkrimin imitues, dekorin e palmetës dhe scriptoria-t kostandinopolitane. Ai tregon se dorëshkrimet e ruajtura në hapësirën shqiptare nuk duhet studiuar vetëm si objekte lokale, por si pjesë e qarkullimit të gjerë të librit bizantin. Kjo nuk e zvogëlon historinë vendase; e pasuron atë. Vlera e Vlorës si vend ruajtjeje qëndron pikërisht në faktin se aty u integrua, u përdor dhe u rishenjua një objekt me prejardhje të mundshme nga një horizont shumë më i gjerë.

Në nivel kodikologjik, dorëshkrimi dëshmon një prodhim të rregullt dhe luksoz, të dallueshëm në cilësinë e pergamenës, në organizimin e fashikujve, në rregullimin e kujdesshëm të faqes, në vendosjen e tekstit në dy kolona, si edhe në përdorimin e titujve të artë, të zbukurimeve të mëdha përmbititullore dhe të germave nistore të dekoruara.[1363] Në nivel paleografik, ai dëshmon funksionin kulturor të shkrimit imitues, një shkrim që duket i vjetër, por që është i përshtatshëm për librin liturgjik të shek. XIII-XIV[1364]. Në nivel dekorativ, ai ruan një variant të kontrolluar të Blütenblattstil-it, ku palmeta vepron si njësi themelore e faqes dhe e pragjeve liturgjike[1365].

Në nivel historiografik, kodiku i Vlorës 11 është shembull se si katalogimet duhet plotësuar me analizë. Datimet e mëparshme nuk janë të pavlera; ato pasqyrojnë pamjen arkaike të dorëshkrimit dhe kufijtë e metodave të përdorura në atë fazë. Por leximi i ri tregon se arkaizmi nuk duhet ngatërruar me vjetërsinë reale. Në kulturën paleologiane, e vjetra mund të prodhohet si efekt vizual dhe shkrimor. Për këtë arsye, studimi i dorëshkrimeve kërkon të shohë jo vetëm "si duket" një kodik, por "pse dëshiron të duket ashtu".

Në nivel krahasues, kodiku i Vlorës 11 zë një pozicion ndërmjetës brenda

---

[1362] Džurova, "L'évolution," 146-47.
[1363] Džurova, "L'évolution," 144-45; Rembeci and Çunga, *Dorëshkrime Bizantine*, 30-31.
[1364] Politis, "Quelques centres," 291-93.
[1365] Nelson, "Palaeologan Illuminated Ornament," 7-22.

prodhimit luksoz bizantin. Ai është më klasik dhe më i kontrolluar se kodiku i Beratit 13, më i hershëm dhe më pak "barishtor" se kodiku i Vlorës 10, i afërt me germat nistore të dorëshkrimeve Stavronikita 27, Codex 46 dhe Ath. 2546, i lidhur me shkrimin imitues të dorëshkrimeve që datojnë rreth viteve 1290-1300 dhe i krahasueshëm në trajtimin e pergamenës me grupin e dorëshkrimeve të lidhura me Hodegonin[1366]. Pikërisht kjo pozitë ndërmjetëse e bën kodikun veçanërisht të rëndësishëm. Ai nuk përfaqëson një rast periferik, por një nyje interpretimi përmes së cilës mund të ndiqet transformimi i dekorimit bizantin nga tradita e periudhës së mesme drejt formulimeve paleologiane.

Në fund, kodiku i Vlorës 11 duhet kuptuar si libër i pragjeve nistore. Ai nuk na jep një histori të zhvilluar përmes miniaturave të shumta narrative, por një histori të faqes së shenjtë, të ndërtuar përmes hyrjeve, zbukurimeve përmbititullore, germave nistore, arit, palmetave, kryqeve, titujve dhe shenjave të leximit. Në këtë libër, ornamenti nuk është shtesë pasive mbi tekstin; ai është mënyra me të cilën teksti hyn në rit. Libri nuk duhet kuptuar vetëm si mbartës teksti për lexim, por edhe si objekt vizual, material dhe memorial, i destinuar për t'u parë, përdorur, mbajtur dhe ruajtur brenda praktikave kishtare. Kjo është arsyeja pse kodiku i Vlorës 11 ka rëndësi jo vetëm për paleografinë dhe kodikologjinë, por edhe për historinë kulturore të krishterimit bizantin në hapësirat shqiptare.

5.3. Kodiku i Beratit 13. Shkrimi, ornamenti dhe memoria materiale e një ungjilltari paleologian

1. Premisa metodologjike. Kodiku si objekt historik, liturgjik dhe estetik

Kodiku i Beratit 13 nuk mund të lexohet si një dëshmi e izoluar e një tradite lokale, as si një objekt i thjeshtë devotshmërie i ruajtur rastësisht në hapësirën shqiptare. Ai duhet të trajtohet si një pikë ndërthurjeje dhe bashkëveprimi ndërmjet tri rrafsheve kryesore të analizës, historisë materiale të librit, kulturës liturgjike të ungjilltarëve bizantinë dhe zhvillimeve dekorative që karakterizojnë librin luksoz në epokën e Paleologëve[1367]. Vlera e tij qëndron pikërisht në faktin se, megjithëse ruhet në fondet arkivore të Shqipërisë dhe lidhet me historinë kishtare të Beratit, gjuha materiale dhe estetike e tij e vendos brenda qarkullimit më të gjerë të modeleve kostantinopolitane të

[1366] Axinia Džurova, "L'évolution," 144-150; Chrysanthi Mavropoulou-Tsioumi dhe George Galavaris, *Holy Stavronikita Monastery: Illustrated Manuscripts from 10th to 17th Century*, 2 vëll. (Mount Athos, 2007), 2:171-179; Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 2: fig. 136-139; Džurova, "Quelques observations sur les manuscrits enluminés de l'époque des Paléologues (Cod. D. gr. 132 = Hos. 218 et Cod. O. gr. 212 = Hos. sans cote)," në *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Thessaloniki, 2002), 451-470.

[1367] Džurova, "L'évolution du Blütenblattstil," 143; Hugo Buchthal, "Toward a History of Palaeologan Illumination," në *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*, nga Kurt Weitzmann et al. (Princeton, NJ: The Art Museum, Princeton University, 1975), 143-45.

fundit të shek. XIII dhe fillimit të shek. XIV[1368]. Në këtë kuptim, Kodiku i Beratit 13 përbën një dëshmi të dyfishtë. Nga njëra anë, ai dëshmon praninë e librave liturgjikë luksozë në hapësirën shqiptare. Nga ana tjetër, ai shërben si provë e qarkullimit të modeleve të prodhimit të librit, të cilat lidhin Konstantinopojën, Malin Athos, qendrat monastike ballkanike dhe koleksionet që ruhen sot në Tiranë, Sofje, Athinë, Moskë, Vatikan, Oksford dhe Paris[1369].

Në qendër të këtij shqyrtimi nuk qëndron vetëm pyetja "kur është shkruar?" kodiku i Beratit 13, por pyetja më e gjerë "çfarë lloj kulture libri e prodhoi atë?". Datimi është i domosdoshëm, por nuk është qëllim në vetvete. Ai duhet të dalë nga bashkërendimi i të dhënave paleografike, kodikologjike, teknike dhe elementëve dekorativë.[1370] Në rastin e kodikut të Beratit 13, ky bashkërendim është veçanërisht i rëndësishëm, sepse shkrimi i tij imiton modele më të hershme dhe mund të krijojë përshtypjen e një datimi më të vjetër, ndërsa dekorimi i tij e zhvendos vëmendjen drejt një faze të re të ringjalljes arkaizuese të dekorit bizantin[1371]. Pikërisht kjo marrëdhënie midis formës arkaizuese dhe prodhimit paleolog përbën boshtin interpretues të kodikut.

Metodologjikisht, kodiku i Beratit 13 duhet parë si një dorëshkrim ku materiali, shkrimi, faqosja, sistemi i fashikujve, dekori dhe ndërhyrjet e mëvonshme nuk janë elemente të ndara, por pjesë të një ekonomie të vetme të prodhimit dhe përdorimit. Pergamena shumë e hollë, trajtimi i saj teknik, shkrimi në dy kolona, mungesa e disa zbukurimeve përmbititullore, prania e germave nistore të papërfunduara, ngjyra blu që dominon në dekorim dhe lidhja e vonë e vitit 1729 janë të gjitha dëshmi për faza të ndryshme të jetës së kodikut[1372]. Ato nuk dëshmojnë vetëm proceset teknike dhe materiale të prodhimit të librit, por edhe mënyrat se si ai u vlerësua, u ripërdor dhe u kuptua në kontekste të ndryshme historike përgjatë shekujve[1373].

2. Konteksti paleolog dhe ripozicionimi i librit të dekoruar

Në epokën e Paleologëve, libri i zbukuruar bizantin nuk e ruajti gjithmonë rolin dominues që kishte pasur në periudhën e mesme bizantine. Ciklet narrative të mëdha, të vendosura brenda tekstin ose të shpërndara në mënyrë të dendur në faqe, u bënë më të rralla; shpesh miniaturat u zhvendosën në hyrje të dorëshkrimit ose para njësive kryesore tekstuale[1374]. Kjo nuk do të thotë se prodhimi i librit luksoz u varfërua në

[1368] Džurova, "L'évolution," 143-49; Džurova dhe Canart, *Le Rayonnement de Byzance*, 126-127; Buchthal dhe Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 32-35, 47b, 50b, 63a.
[1369] Džurova, "L'évolution," 145-51; Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 15-18, 63-68.
[1370] Džurova, "L'évolution," 143-45; Politis, "Quelques centres de copie monastiques du XIVe siècle", 291-93.
[1371] Džurova, "L'évolution," 143-45; Politis, "Quelques centres," 291-93; Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236.
[1372] Andi Rembeci dhe Sokol Çunga, *Byzantine and Post-Byzantine Manuscripts in Albania: Catalogue of the Exhibition* (Tirana, 2012), 18; Džurova, "L'évolution," 145-47. Džurova, *Le rayonnement de Byzance*, 126-127. Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 358-359.
[1373] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë," 99. Džurova, "L'évolution," 146. Džurova, *Le rayonnement de Byzance*, 126-127.
[1374] Axinia Džurova, "L'évolution," 143; Hugo Buchthal, "Toward a History of Palaeologan Illumination," në *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*, nga Kurt Weitzmann, William C.

mënyrë lineare. Përkundrazi, dorëshkrimet e shekujve XIII dhe XIV dëshmojnë një mënyrë tjetër të shprehjes së luksit. Ato karakterizohen jo aq nga cikle narrative të gjera, sesa nga një kujdes i veçantë ndaj cilësisë së shkrimit, trajtimit ornamental, sipërfaqes së pergamenës, arkaizimit të formave grafike dhe krijimit të një pamjeje vizuale që evokon trashëgiminë librore të shekujve X deri në XII[1375].

Konstantinopoja mbeti qendra kryesore e normës estetike dhe teknike, por nuk veproi e vetme. Selaniku, Athosi dhe qendrat e tjera monastike u bënë pjesë e një sistemi ku modelet e kryeqytetit përvetësoheshin, modifikoheshin dhe shpërndaheshin[1376]. Në këtë mjedis, dorëshkrimet luksoze të prodhuara për përdorim liturgjik nuk ishin vetëm libra funksionalë. Ato ishin objekte prestigji, shenja të autoritetit kishtar, dëshmi të patronazhit dhe instrumente të kujtesës institucionale[1377]. Kodiku i Beratit 13, për nga përmasat, cilësia e pergamenës, karakteri i shkrimit, programi dekorativ dhe lidhja e tij e mëvonshme, i përket pikërisht kësaj kategorie. Ai nuk duhet parë si një libër i thjeshtë për lexim, por si një Ungjilltar i konceptuar për përdorim publik, liturgjik dhe ceremonial[1378].

Kjo është arsyeja pse analiza e tij duhet të vendoset brenda historisë së *Blütenblattstil*, "stilit të lulëzuar bizantin", i cili kishte qenë një nga idiomat kryesore të dekorimit luksoz në shek. XI-XII dhe që, në fundin e shek. XIII, u rikthye në forma të ndryshuara[1379]. Në variantin klasik, ky stil përdorte lulen me pesë petale, palmetën, medaljonet, motivet kardiomorfe, ornamentet me degëzime bimore, arin dhe një gamë të rafinuar kromatike që krijonte efektin e zmalteve në klausonazh (*cloisonné*).[1380] Në periudhën e Paleologëve, stili nuk u përsërit mekanikisht. Ai u rindërtua duke përdorur elemente të tjera, si motive gjeometrike, rrjeta, ndërthurje të hapura, skema të *Laubsägelstil*-it dhe rikthim të ornamentit në blu-ar, që njihet nga dorëshkrime më të hershme[1381]. Kodiku i Beratit 13 është një nga rastet ku ky proces shfaqet me qartësi të veçantë, sepse ai nuk e përsërit thjesht *Blütenblattstil*-in klasik, por e riformulon atë në një mënyrë ku bluja, ari dhe konturi i bardhë bëhen elemente themelore të identitetit

---

Loerke, Ernst Kitzinger dhe Hugo Buchthal (Princeton: The Art Museum, Princeton University, 1975), 143-145.

[1375] Hugo Buchthal, "Toward a History of Palaeologan Illumination," në *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*, nga Kurt Weitzmann, William C. Loerke, Ernst Kitzinger dhe Hugo Buchthal (Princeton: The Art Museum, Princeton University, 1975), 143-145, 152-153; Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 15-18.

[1376] Džurova, "L'évolution," 143; Buchthal, "Toward a History," 152-53.

[1377] Buchthal dhe Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 32-35; Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 15-18.

[1378] Džurova, "L'évolution," 145-46.

[1379] Džurova, "L'évolution," 143; Džurova, "Les manuscrits du 'style byzantin fleuri'," 209-10. Lidia Perria, "Manoscritti miniati in 'stile bleu' nei secoli X-XI," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s. 24 (1988): 85-124; Axinia Džurova, "Un Stichéraire inédit de la fin du Xe siècle, conservé aux Archives Nationales de Sofia (CDA, Rizov 3): Notes préliminaires," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s. 42 (2005): 105-112.

[1380] Džurova, "Les manuscrits," 210; Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 15-32; Anna Frantz, "Byzantine Illuminated Ornament: A Study in Chronology," *The Art Bulletin* 16 (1934): 43-76.

[1381] Džurova, "L'évolution," 143, 147-49; Lidia Perria, "Manoscritti miniati in «stile blu» nei secoli X-XI," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s. 24 (1987): 85-124.

vizual[1382].

3. Historiografia: nga datimet e hershme te ripozicionimi paleologian

Çështja e datimit të Beratit 13 ka kaluar nëpër një histori të ngjashme me atë të Vlorës 11. Në traditën më të hershme kataloguese, Aleksudhi, Popa, Mullen dhe Sinani e kanë vendosur kodikun në shek. XII-XIII[1383], ndërsa Aland e regjistroi si të shek. XI, me numrin leksionar ℓ 758[1384]. Këto datime të hershme janë të kuptueshme nëse merret parasysh pamja konservatore e shkrimit dhe aura arkaike e dekorimit blu. Megjithatë, ky interpretim bëhet i diskutueshëm kur dorëshkrimi shqyrtohet në raport me dekorimin, trajtimin teknik të pergamenës dhe analogjitë me dorëshkrime të tjera paleologiane të prodhuara në mjedise konstantinopolitane.[1385]

Shkrimi i dorëshkrimit Berat 13, i cili do të trajtohet më gjerësisht më poshtë, i përket tipit të njohur si "shkrim imitues", ose si shkrim germëvogël arkaizues (*archaizing minuscule*)[1386]. Ky shkrim karakterizohet nga moduli i rrumbullakët, format relativisht të mëdha, shmangia e ligaturave të shumta dhe një prirje konservatore që imiton traditat liturgjike të shekujve XI-XII.[1387] Kjo mënyrë shkrimi, e cila u përhap veçanërisht në shek. XIII dhe XIV, është një nga arsyet pse dorëshkrime të kësaj periudhe janë datuar shpesh më herët.[1388] Në rastin e kodikut të Beratit 13, shkrimi nuk duhet interpretuar si dëshmi e drejtpërdrejtë për një datim në shek. XI, por si tregues i një zgjedhjeje të mëvonshme estetike dhe liturgjike. Ai përfaqëson një arkaizëm të ndërgjegjshëm, të përshtatshëm për libra të shenjtë dhe për përdorim ceremonial.[1389]

Pikërisht në këtë pikë datimi i kodikut kërkon rishqyrtim. Argumentet paleografike, të vendosura në marrëdhënie me dekorimin dhe trajtimin teknik të pergamenës, e afrojnë Beratin 13 me fundin e shek. XIII.[1390] Ky ripozicionim nuk e

---

[1382] Džurova, "L'évolution," 149-51 nn. 19-20; Elina N. Dobrynina, "Khudozhestvennaia produktsiia skriptoriia Monastyria Odigona," në *Drevnerusskoe iskusstvo: Iskusstvo rukopisnoi knigi. Vizantiia, Drevniaia Rus'* (St. Petersburg, 2004), 199-218, sidomos 200-201, 208.

[1383] Ἀλεξούδης, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις," 353. Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων. Κατάλογος μετὰ περιγραφῆς χειρογράφων κωδίκων ἐκκλησιαστικῆς ὕλης, εὑρισκομένων ἐν Βερατίῳ καὶ ἰδίως ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις τῆς συνοικίας Κάστρου, οἷον τῆς Μητροπόλεως Βελεγράδων τῆς ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τιμωμένης, τῆς Παναγίας Εὐαγγελιστρίας, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου," *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (1900),545, τεύχ. M; Popa, "Katalog," 97. Mullen, "Dorëshkrimet biblike," 220. Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e botës"*, 114.

[1384] Aland, *Kurzgefasste Liste*, 264; Mullen, "Dorëshkrimet biblike," 220.

[1385] Džurova, "L'évolution," 145-46.

[1386] Herbert Hunger, "Archaisierende Minuskel und Gebrauchsschrift zur Blütezeit der Fettaugen-Mode: Der Schreiber des Cod. Vindob. Theol. gr. 303," në *La paléographie grecque et byzantine, Paris, 21-25 octobre 1974*, Colloques internationaux du CNRS 559 (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1977), 283-290; Giancarlo Prato, "Scritture librarie arcaizzanti della prima età dei Paleologi e loro modelli," *Scrittura e civiltà* 3 (1979): 151-193; Giancarlo Prato, "I manoscritti greci dei secoli XIII e XIV: Note paleografiche," në *Paleografia e codicologia*; Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236.

[1387] Džurova, "L'évolution," 143-44; Politis, "Quelques centres de copie monastiques du XIVe siècle", 291-293.

[1388] Džurova, "L'évolution," 143-44; Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36.

[1389] Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236.

[1390] Džurova, "L'évolution," 145-49.

mohon pamjen e hershme të dorëshkrimit, por e shpjegon atë. Kodiku nuk paraqitet i hershëm domosdoshmërisht për shkak të datës së tij, por sepse riprodhon me kujdes një traditë më të vjetër grafike dhe ornamentale.[1391] Në këtë kuptim, Berati 13 përbën një dëshmi veçanërisht të rëndësishme për historiografinë e dorëshkrimeve shqiptare. Ai tregon se datimi i librave bizantinë nuk mund të mbështetet vetëm në "pamjen" e shkrimit, por duhet të ndërtohet mbi një qasje të shumëfishtë metodologjike, ku materiali, faqosja, repertori dekorativ dhe krahasimet ndërkodikologjike kanë të njëjtën rëndësi me formën e shkronjave.[1392]

Në këtë kontekst, kodiku i Beratit 13 ndryshon mënyrën se si mund të lexohet korpusi i dorëshkrimeve bizantine në Shqipëri. Ai dëshmon se në arkivat vendore nuk ruhen vetëm dëshmi të një periferie kulturore, por edhe objekte që lidhen drejtpërdrejt me prirjet grafike dhe dekorative të kryeqytetit bizantin. Kjo nuk e shkëput dorëshkrimin nga historia e librit në hapësirën shqiptare; përkundrazi, e vendos atë brenda rrjeteve më të gjera të kulturës bizantine. [1393]

4. Shqyrtimi kodikologjik: materiali, faqosja dhe struktura e librit

Kodiku i Beratit 13 është një Ungjilltar prej 320 fletësh pergamene, me përmasa 355 × 275 mm; sipërfaqja e shkruar është 170 × 210 mm dhe teksti është organizuar në dy kolona me nga 22 rreshta.[1394] Ky format e vendos dorëshkrimin në kategorinë e librave të mëdhenj liturgjikë, të destinuar për përdorim publik dhe ceremonial. Në kodikologjinë bizantine, përmasat e faqes nuk lidhen drejtpërdrejt me datimin, por me procesin teknik të prodhimit, mënyrën e palosjes së fletëve dhe raportin ndërmjet formatit, funksionit dhe porosisë.[1395] Në këtë kuptim, formati i madh i kodikut të Beratit 13, organizimi i tekstit në dy kolona dhe ritmi i rregullt i rreshtave krijojnë një strukturë vizuale të qëndrueshme. Shkrimi i madh liturgjik dhe faqosja e kujdesshme formojnë një hapësirë të përshtatshme për dekorin e pasur, duke e vendosur dorëshkrimin brenda traditës së prodhimit bizantin të librave ceremonialë. Në një Ungjilltar, kjo ka rëndësi jo vetëm estetike, por edhe praktike, sepse libri duhet të lexohet në kontekste ceremoniale, ndërsa faqja duhet të jetë e qartë, e kuptueshme dhe e lexueshme pa sforcim. Përmasat e mëdha lejojnë ndarjen e leximeve, vendosjen e zbukurimeve të zhvilluara dhe krijimin e një marrëdhënieje të balancuar midis tekstit, hapësirës së shkruar dhe elementeve dekorativë.

Pergamena është shumë e hollë, pothuajse transparente, me ngjyrë fildishi dhe pa dallim të qartë midis anës së mishit dhe anës së qimes.[1396] Kjo veçori, e lidhur me trajtimin teknik të sipërfaqes së saj, nuk përbën një detaj të rastësishëm. Trajtimi i pergamenës me një shtresë të bardhë ose me një vernik të lehtë, që zbut dallimet

---

[1391] Džurova, "L'évolution," 143-45.
[1392] Džurova, "L'évolution," 145-49; Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 58-69.
[1393] Džurova, "L'évolution," 149-51.
[1394] Këqyrja e kodikut është kryer nga autori në vendruajtjen e dorëshkrimit pranë Arkivit Qendror të Shtetit. Shih, gjithashtu, edhe Džurova, "L'évolution," 149-51.
[1395] Džurova, "L'évolution," 145-46; Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 63.
[1396] Džurova, "L'évolution," 145-46.

natyrore midis dy anëve, është vërejtur edhe në dorëshkrime të lidhura me prodhimin kostantinopolitan, veçanërisht me rrethin e manastirit të Hodegonit.[1397] Në kodikun e Beratit 13, ashtu si në kodikun e Vlorës 11, kjo teknikë përforcon përshtypjen e një sipërfaqeje të unifikuar, të bardhë dhe të përgatitur për shkrim solemn e dekorim të kontrolluar[1398]. Për këtë arsye, gjurmët e trajtimit të pergamenës, të krahasueshme me ato të Vlorës 11, përbëjnë një nga lidhjet më të forta kodikologjike ndërmjet dy dorëshkrimeve.

Struktura e fashikujve është e rregullt. Fashikujt janë kryesisht katërfletësh të palosur, fillojnë nga ana e mishit të pergamenës, kanë vijëzim në anën e qimes dhe respektojnë rregullin e Gregory-t: ana e mishit përball me anën e mishit, ndërsa ana e qimes përballë anës së qimes.[1399] Vijëzimi i faqes ndjek sistemin 1 të Leroy-t, me tipin 32D2.[1400] Këto të dhëna janë të rëndësishme, sepse tregojnë se dorëshkrimi është prodhuar sipas një praktike të disiplinuar dhe profesionale. Një dorëshkrim luksoz nuk dallohet vetëm nga ari ose germat nistore, por edhe nga rregullsia e ndërtimit të librit si objekt fizik. Në kodikun e Beratit 13, organizimi i fashikujve, rregulli i faqes dhe shkrimi i tekstit në dy kolona krijojnë një arkitekturë të brendshme që i paraprin ndërhyrjes së dekoruesit.[1401]

Dëmtimi i rëndë i fletëve 1 dhe 320 tregon se, para rilidhjes së vitit 1729, dorëshkrimi mund të ketë qëndruar për një periudhë të gjatë pa mbrojtjen e një kapaku.[1402] Kjo gjendje shpjegon ndërhyrjet e mëvonshme në zbukurimin e parë përmbititullor dhe ndihmon të kuptohet pse disa pjesë të dekorimit kanë pamje të paqartë ose të ripunuar. Historia materiale e kodikut të Beratit **13** nuk mbyllet me aktin e kopjimit, por vijon përmes dëmtimeve, riparimeve, rilidhjeve dhe përdorimeve të mëvonshme. Për këtë arsye, kodiku duhet parë si një objekt i shtresëzuar, ku prodhimi paleolog dhe kujdesi pasbizantin bashkëjetojnë brenda së njëjtës trupë materiale.[1403]

5. Përmbajtja liturgjike dhe logjika e përdorimit

Kodiku i Beratit 13 është një Ungjilltar që mbulon ciklin e plotë të festave të lëvizshme dhe të palëvizshme[1404]. Megjithatë, ai nuk fillon sipas rendit të zakonshëm

---

[1397] Džurova, "L'évolution," 148-49; Džurova, "Quelques observations sur les manuscrits enluminés de l'époque des Paléologues (Cod. D. gr. 132 = Kos. 218 et Cod. D. gr. 212 = Kos. sans cote)," në *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Thessaloniki: 2002), 451-70.
[1398] Džurova, "L'évolution," 146-49
[1399] Džurova, "L'évolution," 146.
[1400] Leroy dhe Sautel, *Répertoire de réglures*, 53.
[1401] Džurova, "L'évolution," 146-47.
[1402] Džurova, "L'évolution," 146.
[1403] Džurova, "L'évolution," 146; Popa, "Katalog," 99.
[1404] Lidhur me trajtësimin e tekstit të ungjijve në bizant shih: Ιωάννης Καραβιδόπουλος, "Το εκκλησιαστικό κείμενο της Καινής Διαθήκης στη σύγχρονη έρευνα," në *ΕΘΣΑΠΘ (τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγ. Κ. Καλοκύρη)* (Θεσσαλονίκη, 1985), 295-306. Gregory S. Paulson, "Byzantine Lectionary Manuscripts and Their Significance for Biblical Textual Criticism," në *The Oxford Handbook of the Bible in Orthodox Christianity*, red. Eugen J. Pentiuc (New York, NY: Oxford University Press, 2022), 112-132; Ernest Cadman Colwell dhe John Merle Rife, "Special Uses of Terms in the Gospel Lectionary," në *Studies in the Lectionary Text of the Greek New Testament*, vëll. 1, *Prolegomena to the Study of the Lectionary Text of the Gospels*, red. Ernest Cadman Colwell dhe Donald W. Riddle

me leximin nga Ungjilli sipas Joanit, por me fillimin e vitit liturgjik, pra me indiktionin e 1 shtatorit dhe leximet e përditshme nga Ungjilli sipas Mateut. Kjo veçori e bën dorëshkrimin veçanërisht interesant, sepse renditja e tij e vendos peshën mbi kalendarin liturgjik dhe mbi ciklin vjetor të leximeve, më shumë sesa mbi një rend të zakonshëm ungjillor.[1405]

Mungesa e muajve qershor, korrik dhe gusht në Menolog tregon se dorëshkrimi, në gjendjen e sotme, nuk e ruan të plotë ciklin e festave të palëvizshme. Kjo mungesë duhet interpretuar me kujdes. Ajo mund të lidhet me humbje materiale, me dëmtime të mëvonshme ose me gjendjen e kodikut para lidhjes së vitit 1729. Nuk duhet shndërruar automatikisht në argument për një plan fillestar të paplotë. Në dorëshkrimet liturgjike, humbja e fletëve fundore dhe fillestare është e zakonshme, pikërisht sepse këto janë pjesët më të ekspozuara ndaj dëmtimit. Në rastin e kodikut të Beratit 13, dëmtimi i fletës së parë dhe i fletës së fundit mbështet pikëpamjen se historia e ruajtjes ka ndikuar drejtpërdrejt në gjendjen e sotme të përmbajtjes së tij..[1406]

Në planin funksional, Kodiku i Beratit 13 duhet kuptuar si libër i destinuar për lexim publik. Formati i madh, organizimi në dy kolona, shkrimi i qartë, germat e shumta nistore dhe ndarjet dekorative shërbejnë për orientimin e lexuesit brenda një teksti të gjatë liturgjik. Kjo nuk e përjashton vlerën estetike; përkundrazi, në dorëshkrimet bizantine luksoze, funksioni liturgjik dhe zbukurimi nuk janë dy kategori të ndara. Dekorimi nuk është thjesht "shtesë", por pjesë e mënyrës se si teksti bëhet i lexueshëm dhe i denjë për përdorim ceremonial kishtar.[1407]

6. Shkrimi: arkaizmi liturgjik dhe modelet konstantinopolitane

Shkrimi i kodikut të Beratit 13 është një nga elementet kryesore që ka çuar në datime më të hershme, por pikërisht ky element duhet të interpretohet si pjesë e një kulture arkaizuese paleologiane. Ai është një "shkrim imitimi", i cili rikrijon autoritetin grafik të dorëshkrimeve të shekujve XI-XII.[1408] Ky shkrim i rrumbullakët, i qartë dhe relativisht monumental shërben për të krijuar një ndjenjë vazhdimësie me librin liturgjik të periudhës së mesme bizantine. Në vend që të dëshmojë një konservim pasiv të formave të vjetra, ai shpreh një zgjedhje të vetëdijshme estetike dhe kulturore. Libri i shenjtë duhej të paraqitej si i rrënjosur në traditë, duke ruajtur një gjuhë pamore që e lidhte atë me autoritetin dhe vazhdimësinë e trashëgimisë bizantine.[1409]

(Chicago: University of Chicago Press, 1933), 6-12. Për një vendosje më të vonë në kohë të prejardhjes së ungjilltarit në kohën e perandorit Justinian (527-565) shih: Yvonne Burns, "The Historical Events that Occasioned the Reception of the Byzantine Gospel Lectionaries," *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 32, no. 4 (1982): 119-127. Βούλγαρης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, 2: 1284-85. Shih edhe John D. Karavidopoulos, "The Origin and History of the Terms 'Evagelistarion' and 'Evangelarion,'" *Orthodoxes Forum* 7, nr. 1 (1993): 177-183.

[1405] Džurova, "L'évolution," 146.

[1406] Džurova, "L'évolution," 145-46.

[1407] Džurova, "L'évolution," 146-47.

[1408] Hunger, "Archaisierende Minuskel und Gebrauchsschrift", 283-290; Prato, "Scritture librarie arcaizzanti," 151-193; Prato, "I manoscritti greci dei secoli XIII e XIV"; Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236; Politis, "Quelques centres," 291-93.

[1409] Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 15-18, 27-38.

Paralelet më të afërta me shkrimin e kodikut të Beratit 13 janë dorëshkrimet e lidhura me murgun Theodhosios në koleksionin Banaki dhe me një dorëshkrim të Dhiatës së Re të Moskës nga manastiri athonik i Docheiariou, të datuara në shek. XIII-XIV.[1410] Këto krahasime janë të rëndësishme sepse e zhvendosin kodikun nga një mjedis i supozuar periudhës së mesme bizantine drejt një mjedisi paleologian, ku arkaizimi nuk është përjashtim, por një mekanizëm i vetëdijshëm i prodhimit libror.

Një e dhënë e veçantë në analizën krahasuese është fakti se, nga fleta 270 e më tej, shkrimi i kodikut të Beratit 13 i afrohet dukshëm shkrimit të kodikut të Vlorës 11. Ky ndryshim ka rëndësi të dyfishtë. Së pari, ai tregon mundësinë e pranisë së më shumë se një dore, ose të paktën të një ndryshimi të qartë në praktikën grafike brenda të njëjtit dorëshkrim. Së dyti, krijon një lidhje konkrete paleografike midis kodikëve të Beratit 13 dhe të Vlorës 11. Kjo ngjashmëri paleografike nuk nënkupton doemos se i gjithë kodiku është shkruar nga e njëjta dorë si ai i Vlorës 11. Megjithatë, ajo dëshmon për një afërsi punishtesh, zakonesh grafike dhe modeli liturgjik. Mundësia që të dy dorëshkrimet të kenë dalë nga i njëjti rreth prodhimi në Kostandinopojë bëhet më bindëse kur shkrimi krahasohet me trajtimin e pergamenës dhe me faktin se, në të dy rastet, dekorimi duket se është realizuar pas shkrimit[1411]. Prandaj, mundësia e një mjedisi ose scriptorium-i të përbashkët kostandinopolitan nuk mbështetet vetëm në stilin e përgjithshëm, por edhe në këtë ngjashmëri paleografike në pjesën e fundit të kodikut të Beratit 13.

Megjithatë, kjo përputhje paleografike me kodikun e Vlorës 11 nuk e zbeh individualitetin e kodikut të Beratit 13. Nëse shkrimi pas fl. 270 i afron këta kodikë me njëri-tjetrin, programi dekorativ i dallon qartë mes tyre. Kodiku i Vlorës 11 e ndërton efektin e luksit përmes *Blütenblattstil*-it me pamje emali, ndërsa kodiku i Berati 13 e arrin këtë efekt përmes një sistemi më të lëvizshëm dekorativ, ku bluja, e bardha, bluja e çelët dhe ari krijojnë një zgjidhje vizuale të ndryshme. Kjo tregon se e njëjta punishte, ose i njëjti mjedis prodhimi, mund të krijonte libra me programe estetike të ndryshme, të përshtatura sipas porosisë, funksionit liturgjik ose shijes së porositësit. Në këtë kuptim, kodikët e Beratit 13 dhe të Vlorës 11 nuk duhen parë si kopje të njëri-tjetrit, por si produkte të afërta të një kulture të përbashkët grafike dhe dekorative, brenda së cilës secili dorëshkrim ruan profilin e vet material dhe estetik[1412].

Në historiografinë e shkrimit grek të periudhës së paleologëve, "shkrimi imitues" është lidhur me rrethe monastike kopjimi, veçanërisht me traditën e Hodegonit.[1413] Ky

---

[1410] Džurova, "L'évolution," 146; Eurydice Lappa-Zizica dhe Matoula Rizou-Couroupou, *Catalogue des manuscrits grecs du Musée Benaki, 10e-16e s.* (Athènes: Musée Benaki, Institut de recherche et d'histoire des textes, 2017), 197-200; V. A. Fonkich, G. V. Popov dhe L. M. Evseeva, red., *Drevnosti monastyrei Afona X-XVII vekov v Rossii: Iz muzeev, bibliotek, arkhivov Moskvy i Podmoskov'ia. Katalog vystavki, 17 maia - 4 iiulia 2004 goda* (Moscow: Severnyi Palomnik, 2004), 154.

[1411] Džurova, "L'évolution," 146-49.

[1412] Robert S. Nelson, "Palaeologan Illuminated Ornament and the Arabesque," *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 41 (1988): 7-22; Robert S. Nelson, "The Manuscripts of Antonios Malakes and the Collecting and Appreciation of Illuminated Books in the Early Palaeologan Period," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 36 (1986): 229-254.

[1413] Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36; Politis, "Quelques centres de copie monastiques du XIVe siècle", 291-293; Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236.

stil nuk përbën vetëm një kategori paleografike, por edhe një zgjedhje vizuale me ngarkesë ideologjike. Përmes imitimit të modeleve më të hershme, libri afirmon vazhdimësinë liturgjike dhe institucionale të traditës që përfaqëson.[1414] Për këtë arsye, kodiku i Beratit 13 nuk duhet interpretuar si një dorëshkrim i "mbetur prapa" estetikisht, por si një libër që zgjedh të paraqitet si trashëgimtar i vetëdijshëm i një tradite të gjatë grafike, liturgjike dhe institucionale.[1415]

7. Ornamenti. Bluja, ari dhe rindërtimi i Blütenblattstil-it

Elementi më dallues i kodikut të Beratit 13 është dekorimi i tij. Ndryshe nga ai i Vlorës 11, ku *Blütenblattstil* shfaqet në një variant që afrohet me teknikën e zmalteve në klausonazh (cloisonné), kodiku i Beratit 13 dallohet nga dominimi i blusë, i kombinuar me ar dhe me gjurmë të bardha.[1416] Kjo e bën dorëshkrimin të duket i veçantë në sfondin e dorëshkrimeve të fundshekullit XIII dhe fillimshekullit XIV. Në të njëjtën kohë, ngjyra blu e lidh atë me tradita më të hershme të "stilit blu" të shekujve X-XI.[1417]

Ky raport me traditën nuk përbën imitim të thjeshtë. Repertori dekorativ i kodikut të Beratit 13 përfshin palmeta, motive kardiomorfe, degëzime bimore, rrjeta, ndërthurje të ndërlikuara dhe skema gjeometrike. Këto elemente e vendosin kodikun pranë një varianti të vonë bizantin të *Blütenblattstil*-it, ku motivi bimor nuk kufizohet në lule ose palmetë, por shndërrohet në strukturë të organizuar dekorative, ku gjethet, degëzimet dhe ndërthurjet nuk riprodhojnë thjesht një model më të hershëm, por e riformulojnë atë përmes një rrjete të dendur vizuale, ku motivi bimor, skema gjeometrike dhe hapësira e bardhë e pergamenës veprojnë së bashku.[1418] Për këtë arsye, kodiku i Beratit 13 duhet interpretuar si një pikë ndërmjetëse në zhvillimin e dekorit bizantin. Ai ruan kujtesën e modeleve dekorative të shek. X-XII, por i riformulon ato në gjuhën e periudhës paleologiane, ku sipërfaqja bëhet më lineare, ngjyra blu merr rol më të theksuar, struktura grafike fiton pavarësi më të madhe dhe dekori shfaqet më eksperimental.

Dekorimi i brendshëm fillon me një program të pasur, por jo plotësisht të barabartë. Fl. 1 përmban një zbukurim përmbitullor drejtkëndor para leximeve liturgjike nga Ungjilli sipas Mateut. Ajo është shumë e dëmtuar dhe duket se ka pësuar ndërhyrje të mëvonshme, ndoshta si pasojë e dëmtimit të pergamenës. Megjithatë,

---

[1414] Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 15-18.
[1415] Džurova, "L'évolution," 143-49.
[1416] Džurova, "L'évolution," 143, 145-47. Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 358-359; Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 303-316.
[1417]Lidia Perria, "Manoscritti miniati in «stile blu» nei secoli X-XI," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s. 24 (1987): 85-124. Džurova, "L'évolution," 150 n. 11. Elina Dobrynina, "Unknown 'Stile Blu' Manuscripts of the Tenth and Eleventh Centuries in Russian Collections," në *Actes du VIe Colloque International de Paléographie Grecque, Drama, 21-27 septembre 2003*, red. Basile Atsalos dhe Niki Tsironi, *Vivlioamphiastis* - Annexe 1, vëll. 1 (Athènes: Société Hellénique de Reliure, 2008), 481-488. Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 358-359.
[1418] Robert S. Nelson, "Palaeologan Illuminated Ornament and the Arabesque," *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 41 (1988): 7-22.

kompozimi ruan ende motive palmetash dhe forma kordiforme, me mbizotërim të së kuqes dhe arit. Kjo faqe është e rëndësishme sepse tregon se programi fillestar dekorativ nuk ka qenë krejtësisht i mbështetur te bluja. Megjithatë, për shkak të gjendjes së kompromentuar materiale të dorëshkrimit dhe ndërhyrjeve të mundshme të mëvonshme, fl. 1 nuk duhet përdorur si dëshmia kryesore për identitetin dekorativ të kodikut të Beratit 13[1419]. Kështu, kodiku nis me një prag dekorativ të dëmtuar dhe pjesërisht të ripunuar, ndërsa në vijim zhvillon një profil kromatik më të qartë, ku bluja bëhet elementi më dallues. Për këtë arsye, fl. 85 dhe 185 ofrojnë dëshminë më të sigurt për programin dekorativ të dorëshkrimit.

Fl. 85 përmban një zbukurim përmbitullor drejtkëndor të zgjatur, të punuar kryesisht në blu dhe ar, ku palmetat ballore dhe anësore vendosen brenda medaljoneve ose formave prej rombi. Ky organizim dëshmon për një dekor në të cilin lëvizja bimore përfshihet brenda një sistemi gjeometrik të kontrolluar. Palmeta nuk shfaqet më thjesht si motiv natyror i stilizuar, por si element qendror brenda një arkitekture dekorative. Përdorimi i blusë, arit dhe sfondit të kuq krijon një kontrast kromatik që e dallon këtë zbukurim përmbitullor nga varianti më klasik i *Blütenblattstil*-it.[1420] Në këndet e sipërme shfaqen palmeta të stilizuara, ndërsa në qendër vendoset një kryq, i cili i jep kompozimit një bosht të qartë ceremonial dhe simbolik.

Fl. 185 paraqet një zbukurim përmbitullor të tipit portik, të zgjatur në gjerësi dhe të mbushur me motivin e rrjetës, të punuar kryesisht në blu dhe ar. Ky është një nga elementet më të rëndësishme të dorëshkrimit, pasi e lidh Beratin 13 me repertorin gjeometrik të zbukurimeve përmbitullore të "stilit blu" të shekujve XI-XII, siç dëshmon edhe krahasimi me Cod. Ath. 190, veçanërisht me fl. 232v.[1421] Ky krahasim tregon se motivi i rrjetës ose i grilës në kodikun e Beratit 13 nuk është zgjidhje e izoluar, por pjesë e një repertori më të gjerë bizantin të dekorimit gjeometrik. Në këtë pikë, dorëshkrimi bëhet veçanërisht domethënës, sepse nuk përfaqëson vetëm vazhdimin e *Blütenblattstil*-it, por edhe ndërthurjen e tij me *Laubsägelstil*-in dhe me repertorin e "stilit blu".[1422] Krahasimi me dorëshkrimin Vat. gr. 1615 e zgjeron më tej këtë analizë, duke e vendosur zbukurimin në lidhje me zbukurimet përmbitullore dhe me zgjidhjet dekorative ar-blu[1423]. Për këtë arsye, fl. 185 mund të lexohet si një vend ku kujtesa e "stilit blu" të hershëm riformulohet brenda një Ungjilltari luksoz paleologian. Këto krahasime nuk synojnë të përcaktojnë një model të vetëm të drejtpërdrejtë, por të tregojnë se kodiku i Beratit 13 qëndron në një fushë stilistike ku elemente të "stilit blu", të *Laubsägelstil*-it dhe të *Blütenblattstil*-it ndërthuren brenda të njëjtit objekt. Kjo ndërthurje e bën të pamundur reduktimin e kodikut në një etiketë të vetme stilistike.[1424]

[1419] Džurova, "L'évolution," 145-47.
[1420] Džurova, "L'évolution," 147.
[1421] Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 1: *Χειρόγραφα Καινῆς Διαθήκης Ι΄-ΙΒ΄ αἰῶνος* (Athinë: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1978), 155-162, fig. 349-381: 375.
[1422] Lidia Perria, "Manoscritti miniati in «stile blu» nei secoli X-XI," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s. 24 (1987): 114-115.
[1423] Lidia Perria, "Manoscritti miniati in «stile blu» nei secoli X-XI," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s. 24 (1987): 114-115.
[1424] Džurova, "L'évolution," 147.

Në dorëshkrim shfaqen edhe korniza të vogla të valëzuara (fl. 83r, 141r, 184v, 226r, 249r) të realizuara me cinabër dhe ar, si dhe vija përmbyllëse të trasha, të ndërprera nga toptha të vegjël (fl. 268r). Ndonëse më modeste se zbukurimet përmbititullore kryesore, këto elemente kanë rëndësi të veçantë për organizimin vizual të librit. Ato veprojnë si shenja orientuese brenda tekstit, duke ndihmuar në dallimin e njësive të leximit. Në një Ungjilltar me strukturë të dendur liturgjike, një sistem i tillë vizual është i domosdoshëm për përdorimin praktik të librit. Për këtë arsye, edhe detajet më të vogla dekorative duhen lexuar në lidhje me performancën liturgjike dhe me nevojën për të identifikuar shpejt fillimet dhe ndarjet e seksioneve.[1425]

Germat nistore janë të shumta dhe i përkasin repertorit të *Blütenblattstil*-it, por dallohen nga mbizotërimi i blusë, së bardhës dhe blusë së çelët. Në disa raste, pigmenti blu është shpëlarë, zbehur ose shkëputur nga sipërfaqja, duke dëshmuar ndjeshmërinë materiale të tij, si edhe historinë e gjatë të përdorimit dhe ruajtjes së dorëshkrimit. Kryqet e vogla blu, të përdorura për ndarjen e pasazheve ungjillore ose për mbylljen e njësive tekstuale, e përforcojnë funksionin orientues të ornamentit. Ato krijojnë një marrëdhënie të veçantë midis shenjës së leximit dhe shenjës së devotshmërisë, pasi veprojnë njëkohësisht si tregues praktikë orientimi dhe si shenja pamore të shenjtërisë së tekstit[1426]. Në këtë kuptim, dekorimi nuk është vetëm zbukurim, por edhe aparat leximi.

Një aspektet domethënëse i kodikut të Beratit 13 është fakti se dekorimi duket se është kryer pas procesit të kopjimit të tekstit. Kjo dëshmohet nga vendosja e disa zbukurimeve përmbititullore, nga detajet e papërfunduara, nga germat nistore të lëna pa ngjyrosje (fl. 59r), si edhe nga mungesa e zbukurimeve përmbititullore në fl. 270r dhe 281r. Në një lexim sipërfaqësor, këto elemente mund të duken si mangësi; në një analizë kodikologjike, përkundrazi, ato përbëjnë dëshmi të drejtpërdrejta të procesit të punës[1427].

Në zbukurimin përmbititullor të fl. 185, asimetria e elementëve dekorativë në këndе është veçanërisht e dukshme. Në këndin e poshtëm, në të djathtë, shfaqet një motiv degëzimi bimor, ndërsa në këndin e majtë ky element mungon; po ashtu, palmetat e sipërme nuk kanë përmasa të barabarta. Kjo mund të shpjegohet si zgjedhje e dekoruesit ose si rezultat i një pune të ndërprerë. Në të dy rastet, dorëshkrimi nuk

[1425] Për një qasje ndaj organizimit dhe funksionimit të ungjilltarëve bizantinë, shih Elena Velkovska, "Lo studio dei lezionari bizantini," *Ecclesia Orans* 13 (1996): 253-271; Job Getcha, "Le système des lectures bibliques du rite byzantin," në *La liturgie, interprète de l'Écriture*, vol. 1: *Les lectures bibliques*, red. P. De Clerck, Bibliotheca Ephemerides Liturgicae Subsidia 126 (Romë: C.L.V.-Edizioni Liturgiche, 2003), 25-56; Juan Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, 2 vëll. (Romë: Pontificio Istituto Orientale, 1962-1963); Carroll D. Osburn, "The Greek Lectionaries of the New Testament," në *The Text of the New Testament in Contemporary Research: Essays on the Status Quaestionis*, red. Bart D. Ehrman dhe Michael W. Holmes, 2nd ed. (Leiden: Brill, 2013); Robert S. Nelson, "Patriarchal Lectionaries of Constantinople: History, Attributions, and Prospects," në *The New Testament in Byzantium*, red. Derek Krueger dhe Robert S. Nelson, *Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2016), 87-115; Roland Betancourt, *Performing the Gospels in Byzantium: Sight, Sound, and Space in the Divine Liturgy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021); Joseph R. Kopta, "The Affective Byzantine Book: Reflections on Aesthetics of Gospel Lectionaries," *Arts* 13, no. 3 (2024): 92.

[1426] Martani, "Recitation and Chant," 464-480.

[1427] Džurova, "L'évolution," 146-47.

shfaqet si produkt abstrakt i një "stili", por si objekt i krijuar nga duar konkrete, në faza të ndryshme dhe me ndërhyrje që nuk u përfunduan gjithmonë.[1428]

Prania e elementëve të papërfunduar dekorativë nuk e ul vlerën e kodikut. Përkundrazi, ajo e bën më të rëndësishëm për studimin e teknologjisë së librit. Një dorëshkrim plotësisht i përfunduar shpesh e fsheh procesin e prodhimit, ndërsa një dorëshkrim me gjurmë ndërprerjeje e bën atë të dukshëm. Në rastin e kodikut të Beratit 13, mund të rindërtohet një rend i mundshëm pune, që nis me përgatitjen e pergamenës dhe rregullimin e faqes, vijon me kopjimin e tekstit dhe përmbyllet me shtimin e zbukurimeve përmbititullore, germave nistore, ndarjeve dekorative dhe kryqeve. Ky rend përputhet me praktika të vëzhguara në dorëshkrime të lidhura me rrethin e Hodegonit, ku dekorimi vendosej shpesh pas shkrimit dhe ku mbeteshin herë pas here boshllëqe ose detaje të papërfunduara.[1429]

Ky fakt ndihmon për të kuptuar më saktë natyrën e luksit te kodiku i Beratit 13. Kulsi i dorëshkrimit nuk qëndron në uniformitetin e plotë, por në cilësinë e materialit, përmasat e mëdha, shkrimin monumental, përdorimin e pigmentit blu dhe arit, si edhe në ambicien e programit dekorativ. Gjendja e papërfunduar e disa pjesëve tregon se prodhimi i një libri luksoz ishte një proces kompleks, i varur nga koha, punëtorët, patronazhi dhe ndërprerjet praktike të punishtes.[1430]

8. Kodiku i Beratit 13 vs. i Vlorës 11. Ngjashmëri scriptorium-i, dallime dekorative

Krahasimi më i drejtpërdrejtë për kodikun e Beratit 13 është ai me kodikun e Vlorës 11. Të dy kodikët janë ungjilltarë leksionarë, të shkruar në pergamenë të hollë dhe të përgatitur në mënyrë të ngjashme. Në të dy rastet, trajtimi i sipërfaqes e ka zbutur dallimin midis anës së mishit dhe anës së qimes. Të dy dorëshkrimet përdorin shkrim imitues dhe lidhen me traditën e prodhimit kostantinopolitan. Për këtë arsye, ngjashmëria mes tyre nuk duhet parë si rastësi, por si dëshmi e një mjedisi të afërt teknik, grafik dhe estetik.[1431]

Megjithatë, dallimet midis dy dorëshkrimeve janë po aq domethënëse sa ngjashmëritë. Kodiku i Vlorës 11 ruan një variant më klasik të *Blütenblattstil*-it, të afërt me efektin e zmalteve me klausonazh (*cloisonné*). Sistemi i tij dekorativ mbështetet te palmetat e stilizuara, medaljonet, motivet kardiomorfe dhe kombinimet e rregullta të motivit bimor, pa prirje për zgjerim të tepruar të skemës ose për mbizotërim të një ngjyre të vetme. Kodiku i Beratit 13, përkundrazi, e zhvendos theksin drejt blusë dhe drejt një trajtimi më të lirë të dekorit ar-blu. Nga ky këndvështrim, kodiku i Vlorës 11 përfaqëson variantin e qëndrueshëm klasik të *Blütenblattstil*-it, ndërsa kodiku i Beratit 13 dëshmon për riformulimin e tij përmes rikthimit të *Gold-Blau-Ornamentik* (grupit

[1428] Džurova, "L'évolution," 147-49.
[1429] Elina Dobrynina, "Khudozhestvennaia produktsiia skriptoriia Monastyria Odigona," në *Drevnerusskoe iskusstvo: Iskusstvo rukopisnoi knigi. Vizantiia, Drevniaia Rus'* (St. Petersburg, 2004), 199-218.
[1430] Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 15-18, 58-68.
[1431] Džurova, "L'évolution," 146-49.

dekorativ ar-blu).[1432]

Ngjashmëria e shkrimit, sidomos nga fl. 270 e kodikut të Beratit 13 e më tej, sugjeron se të dy kodikët mund të jenë prodhuar në të njëjtin rreth ose në punishte të lidhura ngushtë mes tyre. Megjithatë, dekorimi tregon se brenda të njëjtit mjedis prodhimi mund të bashkëjetonin zgjedhje të ndryshme estetike. Njëra lidhet më ngushtë me traditën *cloisonné* të *Blütenblattstil*-it, ndërsa tjetra shfaqet më eksperimentale dhe më arkaizuese përmes përdorimit të theksuar të blusë. Kjo sjell një përfundim metodologjik të rëndësishëm. Ngjashmëritë paleografike nuk duhet të çojë automatikisht në identifikimin dekorativ. Siç sugjeron qasja e Nelson-it ndaj dorëshkrimeve të Hagiopetrites-it, shkrimi dhe dekorimi duhen parë si pjesë të një arti kompleks të prodhimit të librit, ku tradita, puna e artizanëve dhe zgjedhjet e porosisë ndërthuren në mënyra të ndryshme. Prandaj, e njëjta punishte, ose një rreth i afërt prodhimi, mund të krijonte dorëshkrime me pamje të ndryshme, në varësi të funksionit, porositësit, dekoruesit ose modelit që ndiqej.[1433]

Në krahasim me kodikun e Vlorës 11, kodiku i Beratit 13 paraqitet më problematik nga pikëpamja stilistike dhe më i pasur me informacione për të kuptuar mënyrën se si repertorët e vjetër dekorativë u ripërdorën në epokën paleologiane. Kodiku i Vlorës 11 shfaq një gjuhë dekorimi më të harmonizuar, ndërsa kodiku i Beratit 13 paraqet një strukturë më të përzier, më asimetrike dhe më të hapur ndaj bashkekzistencës midis *Laubsägelstil*-it, "stilit blu" dhe *Blütenblattstil*-it brenda të njëjtit program dekorativ.[1434]

9. Kodiku i Beratit 13 vs. kodiku i Vlorës 10. Nga rinovimi ar-blu te "stili barishtor"

Nëse krahasimi me kodikun e Vlorës 11 shërben për të kuptuar mjedisin e mundshëm të prodhimit të kodikut të Beratit 13, krahasimi me kodikun e Vlorës 10 ndihmon për të ndjekur zhvillimin e mëvonshëm të dekorimit. Ky i fundit lidhet me prodhimin luksoz të rrethit të Hodegonit dhe datohet në fundin e shek. XIV ose në fillimin e shek. XV. Ai përfaqëson një fazë më të vonë, në të cilën *Blütenblattstil*-i humbet dendësinë monumentale dhe shndërrohet në një dekor më të lehtë, më të hollë dhe më bimor.[1435]

Në raport me kodikun e Beratit 13, kodiku i Vlorës 10 shfaq një karakter më

[1432] Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 7. Për këtë çështje, shih gjithashtu Lidia Perria, "Manoscritti miniati in «stile blu» nei secoli X-XI," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 24 (1987): 85-124.

[1433] Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 15-18.

[1434] Robert S. Nelson, "Palaeologan Illuminated Ornament and the Arabesque," *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 41 (1988): 7-22.

[1435] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 28-30; Džurova dhe Canart, *Le Rayonnement de Byzance*, 88-89; Axinia Džurova, "La décoration des manuscrits à l'époque des Paléologues: Le Tétraévangile Vlorë 10," në *Manuscrits grecs enluminés des Archives Nationales de Tirana, VIe-XIVe siècles: Études choisies*, vëll. 1, *Texte* (Sofia: Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev", 2011), 153-172. Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 303-316.

narrativ dhe më piktorial. Ai përmban një cikël të pasur miniaturash para ungjijve, i lidhur me konceptimin e kodikut si "Tempull i Fjalës Hyjnore" [1436]. Kodiku i Beratit 13 nuk ka një program figurativ të këtij niveli. Forca e tij qëndron te dekori blu-ar dhe te ndërtimi i faqes si hapësirë liturgjike. Kjo e bën krahasimin veçanërisht të vlefshëm. Dy kodikët nuk duhen parë si variante të drejtpërdrejta të njëri-tjetrit, por si dy faza të ndryshme të prodhimit paleolog të librit luksoz.[1437] Ndërkohë që kodiku i Vlorës 10 përfaqëson një fazë më të vonë, në të cilën *Blütenblattstil*-i zhvillohet drejt një dekori më të lirë, më të hollë dhe më "barishtor", kodiku i Beratit 13 qëndron në një moment më të hershëm, kur rikthimi te bluja dhe ari ruan ende një strukturë dekorative më të kontrolluar.[1438]

Kështu, kodiku i Vlorës 11, kodiku i Beratit 13 dhe kodiku i Vlorës 10 mund të lexohen si tri pika të së njëjtës hartë stilistike. Kodiku i Vlorës 11 ruan formën më klasike të *Blütenblattstil*-it. Kodiku i Beratit 13 e riformulon atë përmes ornamentit ar-blu. Kodiku i Vlorës 10 e çon këtë zhvillim drejt një faze më të vonë, më piktoriale dhe më eklektike.[1439] Kjo hartë e vendos korpusin e dorëshkrimeve në Shqipëri jo në periferi të historisë së librit bizantin, por në qendër të debatit mbi transformimin e dekorit në epokën e Paleologëve.[1440]

10. Krahasimet me dorëshkrime të tjera. Rrjete formash dhe jo modele të vetme

Kodiku i Beratit 13 nuk duhet shqyrtuar vetëm në raport me kodikët e AQSh-së. Repertori i tij paleografik dhe dekorativ kërkon të vendoset brenda një rrjeti më të gjerë dorëshkrimesh bizantine, në mënyrë që të përcaktohet më saktë konteksti grafik dhe kulturor ku ai bën pjesë[1441]. Krahasimet me dorëshkrime të tjera nuk synojnë identifikimin e kopistit, por përcaktimin e mjedisit paleografik, artistik dhe kulturor brenda të cilit duhet kuptuar ky dorëshkrim.

Në planin e dekorit blu, krahasimi me Vat. gr. 1615 dhe me dorëshkrime të tjera të të ashtuquajturit "stil blu" është veçanërisht i rëndësishëm.[1442] Kodiku i Beratit 13 nuk i përket shek. XI, por evokon traditën dekorative të kësaj periudhe përmes përdorimit të blusë, arit dhe strukturave gjeometrike. Në këtë kuadër, motivi i rrjetës në fletën 185 e afron dorëshkrimin me zbukurime përmbititullore të tipit gjeometrik, të njohura edhe në dorëshkrime si Cod. Ath. 190.[1443] Ky krahasim tregon se dekoruesi i kodikut të Beratit 13 nuk mbështetej vetëm në repertorin bimor të *Blütenblattstil*-it, por

---

[1436] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 162-68.
[1437] Džurova, "L'évolution du Blütenblattstil," 149; Džurova, "La décoration des manuscrits à l'époque des Paléologues," 168.
[1438] Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 168; Džurova, "L'évolution," 149-51 n. 21.
[1439] Džurova, "L'évolution," 149; Džurova, "La décoration du codex transcrit en forme de croix," 168.
[1440] Džurova, "L'évolution," 149.
[1441] Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 27-38.
[1442] Lidia Perria, "Manoscritti miniati in «stile blu» nei secoli X-XI," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s. 24 (1987): 85-124; Axinia Džurova, "L'évolution," 150, shën. 11.
[1443] Džurova, "L'évolution," 145-49. Marava-Chatzinicolaou dhe Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts*, 1: 155-162, fig. 349-381: 375.

integronte edhe elementë nga një trashëgimi më të hershme gjeometrike.[1444]

Sa i përket trajtimit të pergamenës dhe lidhjes së mundshme me praktikat e prodhimit të Hodegonit, krahasimet me dorëshkrimet e qendrës "Dujčev", Cod. D. gr. 132 dhe Cod. D. gr. 212 janë veçanërisht domethënëse. Të dy dorëshkrimet afrohen me kodikun e Beratit 13 për nga mënyra e përgatitjes së sipërfaqes së pergamenës dhe nga sekuenca e procesit të prodhimit, ku dekorimi shtohet pas përfundimit të shkrimit. Megjithëse këto dorëshkrime janë më të vona se kodiku i Beratit 13, ato ndihmojnë të kuptohet se përdorimi i pergamenës së bardhë dhe shtimi i dekorit pas kopjimit nuk përbëjnë dukuri të rastësishme, por lidhen me një praktikë pune më të qëndrueshme dhe të dokumentuar.[1445]

Krahasime të tjera të dobishme ofrojnë dorëshkrimet e Moskës, Athinës dhe Ivironit, në të cilat dëshmohet ornamentika ar-blu e lidhur me fundin e shek. XIII dhe me shek. XIV.[1446] Dorëshkrimet e manastirit të Ivironit në Malin Athos, Cod. Iviron 505[1447] dhe Cod. Iviron 1384[1448], së bashku me dorëshkrime të Moskës, si GIM Synod. gr. 279, GIM Synod. gr. 407 dhe GIM Synod. gr. 511, tregojnë se kodiku i Beratit 13 nuk përbën një rast të izoluar. Përkundrazi, ai duhet kuptuar si pjesë e një prirjeje më të gjerë të dekorimit paleologian, e cila rikthen dhe ripërpunon kombinimin e blusë me arin brenda repertorit ornamental të dorëshkrimeve bizantine paleologiane.[1449]

Nga ana tjetër, dorëshkrimet D. gr. 177, D. gr. 157 dhe D. gr. 282 të Qendrës "Dujčev" dëshmojnë formën klasike të *Blütenblattstil*-it në periudhën e mesme bizantine.[1450] Në këto dorëshkrime, palmetat, medaljonet, motivet kardiomorfe, portikët dhe germat nistore të pasura formojnë një gjuhë dekorative të konsoliduar, të lidhur ngushtë me luksin libror të shek. XI-XII.[1451] Kodiku i Beratit 13 i referohet kësaj tradite, por nuk i përket plotësisht asaj. Ai nuk duhet parë si mbetje e periudhës së mesme bizantine, por si riaktualizim i repertorëve më të hershëm dekorativë në epokën e Paleologëve.[1452]

Analiza krahasuese duhet të zgjerohet edhe me dorëshkrime më të vona, të lidhura me Akathistin e Moskës dhe me traditën e Hodegonit në shek. XIV.[1453] Krahasimi me

---

[1444] Džurova, "L'évolution," 147.

[1445] Džurova, "Quelques observations sur les manuscrits enluminés de l'époque des Paléologues (Cod. D. gr. 132 = Hos. 218 et Cod. O. gr. 212 = Hos. sans cote)," në *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Thessaloniki, 2002), 451-470. Elina Dobrynina, "Khudozhestvennaia produktsiia skriptoriia monastyria Odigona," në *Drevnerusskoe iskusstvo: Iskusstvo rukopisnoi knigi. Vizantiia. Drevniaia Rus'* (St. Petersburg, 2004), 199-218, sidomos 200-201.

[1446] Džurova, "L'évolution," 149-51 nn. 18-19.

[1447] Inmaculada Pérez Martín, "La Geografía erudita de Constantinopla," në *Elogio de Constantinopla*, red. Miguel Cortés Arrese (Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha, 2004), 71, fig. 6. Hutter, "Schreiber und Maler der Palaiologenzeit," 109, 148, 181, 183.

[1448] Γιώργος Γαλαβάρης, *Ιερά Μονή Ιβήρων: Εικονογραφημένα χειρόγραφα* (Άγιον Όρος, 2000), 84-87, pl. 57-58. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 7-8

[1449] Elina Dobrynina, "Khudozhestvennaia produktsiia skriptoriia monastyria Odigona," në *Drevnerusskoe iskusstvo: Iskusstvo rukopisnoi knigi. Vizantiia. Drevniaia Rus'* (St. Petersburg, 2004), 208.

[1450] Džurova, "Les manuscrits du 'style byzantin fleuri'," 209-18.

[1451] Džurova, "Les manuscrits du 'style byzantin fleuri'," 210-18.

[1452] Džurova, "L'évolution," 147-49.

[1453] Guoda Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts in Late Byzantine Constantinople: The History and Compositional Processes of Sinod. Gr. 429," në *The Akathistos Hymn*

to nuk synon ta zhvendosë datimin e kodikut të Beratit 13 në të njëjtën periudhë, por të tregojë vijimësinë e disa praktikave të prodhimit libror, si trajtimi i pergamenës, bashkërendimi ndërmjet shkrimit dhe dekorimit, përdorimi i arit dhe qarkullimi i modeleve kostandinopolitane.[1454] Brenda kësaj vijimësie, kodiku i Beratit 13 përfaqëson një fazë të hershme të ripërdorimit të elementeve dekorative në periudhën paleologiane.[1455]

11. Lidhja e vitit 1729 dhe memoria pasbizantine e kodikut

Lidhja e kodikut të Beratit 13 është e mëvonshme dhe mban datën 30 mars 1729. Sipas mbishkrimit të ruajtur në kapakun e kodikut, ajo u realizua me kontributin e Andreas, Joanit, Nikollës, Anastasit dhe Kostantinit, këta të fundit bij të Joanit, dhe iu kushtua kishës së nderuar të Fjetjes së Hyjlindëses. Punimi u krye nga Athanas Filipidi nga Voskopoja[1456].

Transkriptimi i mbishkrimit[1457]:

> "Τὸ ἱερὸν τοῦτο(ν) εὐαγγέλιον σηργάσθη ἐπὶ Ἀνδρέου καὶ Ἰωάννου … καὶ ἐπὶ Νικολάου Ἀναστασίου τὲ καὶ Κωνσταντίνου τῶν τοῦ Ἰωάννου τέκνων δι(ὰ) συνδρομής | αύτῶν | καὶ ἀφιερώθη ἐν τῷ πανσέπτω ναῶ τῆς Θεοτόκου Κοιμήσεως. 1729 Μαρτίου 30. Δία χειρὸς τοῦ Μοσχοπολιειθὲν Φιλιππ(ί)δοις Ἀθανασίου."

Përkthimi:

> "Ky ungjill i shenjtë u punua në kohën e Andreas dhe Joanit … si edhe në kohën e Nikolla Anastasit dhe Kostandinit, bijve të Joanit … dhe iu kushtua kishës së gjithënderuar të Fjetjes së Hyjlindëses. Më 30 mars 1729. Me dorën e Athanas Filipidit nga Voskopoja."

Kapakët e kodikut janë të veshur me argjend të praruar. Kapaku i përparmë paraqet në qendër ikonën e Ngjalljes së Krishtit, ndërsa në katër këndet janë vendosur katër ungjillorët. Sfondi është i mbushur me ornamentikë bimore. Kapaku i pasmë

---

in the Byzantine and Post-Byzantine Traditions: The History of a Liturgical Masterpiece Between Text and Image, vol. 1, red. Emanuela Timotin, Lidia Cotovanu dhe Ovidiu Olar (Heidelberg: Verlag U.G., 2024), 61-63.

[1454] Gediminskaitė, "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts," 61-63.

[1455] Džurova, "L'évolution," 149.

[1456] Në transkriptimin e Theofan Popës, ruajtur në AQSH, F. 488, D. 13, emri i personit që lidhi kodikun është lexuar gabimisht si Anastasi, ndërkohë që leximi i saktë është Athanasi. Ky gabim u riprodhua më pas në botimin *Kodikët e Shqipërisë*, redaktuar nga Shaban Sinani, dhe prej andej kaloi edhe në studimin e mëvonshëm të Sinanit mbi kodikët. Shih Theofan Popa, AQSH, F. 488, D. 13, "Kod. Br. 13"; Sinani (red.) *Kodikët e Shqipërisë*, 97; Sinani, *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e botës"*, 115.

[1457] Transkriptimi dhe përkthimi i mbishkrimit është yni.

paraqet në qendër Fjetjen e Hyjlindëses dhe në këndë kryeengjëjt Mihail, Gabriel, Rafael dhe Ruel. Edhe këtu sfondi karakterizohet nga ornamentikë bimore, ashtu si edhe shpina e kodikut.

Lidhja e 1729 nuk duhet trajtuar si element i jashtëm i historisë së kodikut, por si pjesë përbërëse e biografisë së tij materiale dhe liturgjike. Në shek. XVIII, komuniteti që e rilidhi librin nuk e pa atë thjesht si tekst të vjetër, por e rivendosi në qarkullim si objekt të shenjtë dhe të çmuar. Programi ikonografik i kapakëve, me Ngjalljen, Fjetjen e Hyjlindëses, ungjilltarët dhe kryeengjëjt, e vendos kodikun në një kuadër të qartë teologjik dhe liturgjik.[1458] Ai e paraqet librin jo vetëm si bartës të tekstit ungjillor, por edhe si objekt të shenjtë, të lidhur me shpalljen e Ungjillit, me misterin e shpëtimit dhe me përdorimin e tij në jetën liturgjike të Kishës.[1459] Siç vëren Galavaris, përdorimi i materialeve të çmuara dhe i zbukurimit në dorëshkrimet e shenjta lidhet me bindjen se ajo që është e bukur dhe e çmuar i përket Perëndisë. Kjo logjikë ndihmon të kuptohet edhe lidhja e kodikut të Beratit 13 si një formë nderimi ndaj Ungjillit dhe jo thjesht si ripunim material i librit.[1460]

Kjo fazë pasbizantine ka rëndësi edhe për historinë rajonale. Voskopoja, e përmendur në mbishkrimin e lidhjes, ishte qendër e rëndësishme kulturore dhe kishtare në shek. XVIII. Edhe pa e zgjeruar analizën përtej të dhënave të ruajtura, fakti që një Ungjilltar i kohës së Paleologëve u vesh me mbulesë të praruar në këtë periudhë tregon se ai vazhdonte të konsiderohej objekt me vlerë të lartë. Në këtë mënyrë, kodiku i Beratit 13 duhet lexuar si një objekt me dy histori të ndërthurura. E para lidhet me prodhimin e tij në fund të shekullit XIII, ndërsa e dyta me ruajtjen, ripërdorimin dhe përnderimin e tij në shekullin XVIII. E para lidhet me Kostantinopojën, shkrimin arkaizues dhe ornamentin ar-blu; e dyta lidhet me Voskopojën, me veshjen metalike dhe me ripërdorimin e kodikut si relikte e traditës liturgjike.

12. Kodiku i Beratit 13 dhe historia e dorëshkrimeve në Shqipëri

Rëndësia e Beratit 13 për historinë e dorëshkrimeve bizantine në Shqipëri është e madhe. Ai dëshmon se fondet shqiptare nuk janë thjesht depozita të dorëshkrimeve të ruajtura rastësisht, por arkiva të rëndësishme për rindërtimin e historisë së librit bizantin. Nëse Beratinus I dhe Beratinus II kanë tërhequr vëmendje për lashtësinë dhe vlerën e tyre tekstuale, kodiku i Beratit 13 është veçanërisht i rëndësishëm për historinë e ornamentit dhe të librit të epokës së Paleologëve. Ai tregon se edhe dorëshkrimet më pak të njohura mund të ofrojnë të dhëna thelbësore për qarkullimin e modeleve estetike.

Kodiku e sfidon ndarjen e thjeshtë qendër-periferi. Nga njëra anë, ruajtja e tij në Berat e bën pjesë të historisë arbërore të krishterimit mesjetar. Nga ana tjetër, struktura e tij materiale e lidh me prodhimin kostantinopolitan të lidhur me rrethin e Hodegonit. Kështu, kodiku i Beratit 13 nuk është "vetëm" shqiptar sepse ruhet në Shqipëri, as

[1458] Džurova, "L'évolution," 146.
[1459] Popa, "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë," 99.
[1460] Γεώργιος Γαλαβάρης, "Το βυζαντινό εικονογραφημένο χειρόγραφο. Προσφορά του καλλιτέχνη στο Θεό," në *Βιβλιοαμφιαστής. Για την ελληνική βιβλιοδεσία*, vëll. 2, red. Μπάμπης Λέγγας (Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, 2004), 25-38.

"vetëm" kostantinopolitan sepse ndjek modele të kryeqytetit. Ai është objekt i qarkullimit bizantin dhe i kujtesës lokale.[1461]

Nga pikëpamja historiografike, kodiku i Beratit 13 ndihmon të kuptohet se fondet e dorëshkrimeve bizantine në Shqipëri mund të kontribuojnë në çështje të mëdha të bizantologjisë, siç është datimi i shkrimit arkaizues, evolucioni i *Blütenblattstil*-it, rikthimi i ornamentit në ar-blu, teknikat e trajtimit të pergamenës dhe roli i Hodegonit në prodhimin e librit të periudhës paleologiane. Në këtë kuptim, ai nuk është vetëm objekt studimi për historinë kulturore të Shqipërisë, por edhe dëshmi e rëndësishme për historinë ndërkombëtare të dorëshkrimeve bizantine.

5.4. Kodikët e Periudhës së Paleologëve në Shqipëri. Art, Kulturë Librore dhe Patronazh Bizantin në shek. XII-XIV

Kodikët e periudhës së paleologiane të ruajtur në Shqipëri nuk mund të lexohen vetëm si objekte të izoluara arkivore ose si dëshmi të veçuara të dekorimit të librit. Ata i përkasin një bote ku shkrimi, liturgjia, dekorimi, qarkullimi i teksteve dhe shenjat e autoritetit politik ndërthuren në mënyrë të pandashme. Në historiografinë e dekadave të fundit, periudha paleologiane nuk trajtohet më thjesht si epilog i rënies, por si fazë kontradiktore, ku tkurrja territoriale dhe presioni ushtarak bashkëjetuan me përpjekjet për rindërtimin e autoritetit institucional, për forcimin e jetës shpirtërore dhe për të prodhuar forma të reja të komunikimit kulturor bizantin.[1462] Brenda këtij horizonti, dorëshkrimet e Vlorës dhe të Beratit nuk duhen parë si mbetje të rastësishme të një qarkullimi të shpërndarë, por si dëshmi të një kulture librore të organizuar, të lidhur me qendra konkrete kopjimi, me rrjete patronazhi dhe me një gjuhë vizuale të aftë për të shprehur përkatësi politike pa e shpallur domosdoshmërish atë në mënyrë eksplicite.

Qëllimi i këtij nënkreu është të rindërtojë një interpretim të kodikut të Vlorës 10, kodikut të Vlorës 11 dhe kodikut të Beratit 13, duke i vendosur ato pranë dëshmive monumentale të Apolonisë, Perondisë dhe Beratit. Kjo nuk nënkupton shkrirjen e historisë së librit në historinë e pikturës murale, por vendosjen e tyre brenda të njëjtit horizont interpretues. Pyetjet që shtrohen lidhen me prodhimin dhe porositjen e këtyre objekteve, me zgjedhjet e tyre estetike, me autoritetin që përfaqësonin, me rrugët e qarkullimit dhe me mënyrën se si u ruajtën në komunitetet lokale. Në këtë kuadër, studimi i kodikëve ofron boshtin kryesor të të dhënave paleografike dhe kodikologjike,

[1461] Džurova, "L'évolution," 146-49.

[1462] Raúl Estangüi Gómez, "The Byzantine State and Its Transformation in the Palaiologan Era (13th-15th Centuries): The Outlines of an Old Historiographical Debate and New Research Approaches," në *State and Society in the Palaiologan Era, 13th-15th Centuries*, red. Marie-Hélène Blanchet dhe Raúl Estangüi Gómez (London-New York: Routledge, 2025), 1-4; Edmund Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c.1360)* (Leiden: Brill, 2000), 144-166, 183-212; Ihor Ševčenko, "Palaeologan Renaissance," në *Renaissances before the Renaissance: Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, red. Warren Treadgold (Stanford, CA: Stanford University Press, 1984), 144-171; Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, "La Peinture Monumentale Byzantine dans les Balkans: Conjoncture Historique et Idéologie Politique, XIIe-XVIe," *Εώα και Εσπερία* 6 (2004-2006): 149-190.

ndërsa studimi i artit monumental në Shqipëri jep kornizën historike për të kuptuar patronazhin, përfaqësimin perandorak dhe qarkullimin e modeleve artistike përgjatë aksit Durrës-Vlorë-Berat-Ohër të Via Egnatias.[1463] Prandaj analiza e këtyre kodikëve kërkon një qasje ndërdisiplinore, ku paleografia ndërthuret me historinë e artit, historinë kishtare dhe kontekstin politik të kohës.

Rimarrja e Kostandinopojës në vitin 1261 dhe përpjekja për të rindërtuar prestigjin perandorak pas ndërprerjes latine krijuan një mjedis të favorshëm për rigjallërimin e prodhimit letrar, filozofik dhe artistik. Ky zhvillim përfaqësonte një përvetësim të përzgjedhur të trashëgimisë klasike, të retorikës perandorake dhe të repertorëve liturgjikë, të vendosura në funksion të një realiteti politik ende të paqëndrueshëm. Në këtë kontekst, modelet antike, kërkimi filozofik dhe humanizmi bizantin u përdorën për të artikuluar një rend të ri marrëdhëniesh midis qendrës perandorake, provincave dhe elitave lokale. Këto lidhje u ndërtuan përmes diplomacisë, privilegjeve dhe gjuhës së imazhit, ku format vizuale të autoritetit luajtën një rol të veçantë në riformulimin e pranisë perandorake.[1464] Prandaj, libri luksoz nuk ishte vetëm produkt i shijes së një elite të rafinuar. Ai ishte edhe instrument i dukshëm i vazhdimësisë bizantine. Pergamena e bardhë, germat nistore të arta, tabelat kanonike, portretet e ungjillorëve dhe shkrimi i rregullt komunikonin një rend të kodifikuar, një autoritet liturgjik dhe një lidhje simbolike me qendrën perandorake.

Në artin monumental, një pikë krahasimi e domosdoshme është Manastiri i Horës në Kostandinopojë, ku mozaikët dhe programi ikonografik i lidhur me patronazhin aristokratik dëshmojnë se estetika paleologiane synonte njëkohësisht elegancë formale, ndjeshmëri shpirtërore dhe vetëdije historike.[1465] Megjithatë, ky model nuk duhet përdorur për të vendosur një hierarki vlerash, ku çdo monument provincial matet vetëm me standardin e kryeqytetit. Përkundrazi, ai ndihmon të kuptohet se si elemente të tilla si kompozimi i rafinuar, ritmi narrativ, shprehja emocionale e figurave dhe kujdesi për materialin mund të shfaqeshin edhe larg Kostandinopojës, duke marrë kuptime të veçanta në një mjedis periferik.

Në këtë kuadër, dallimi midis qendrës dhe periferisë duhet trajtuar me kujdes metodologjik. Termi "periferi" shpesh sugjeron varësi dhe pasivitet kulturor, ndërsa rasti i Vlorës dhe Beratit dëshmon një proces më të ndërlikuar. Dorëshkrimet e sjella në këto qendra nuk përfaqësojnë thjesht importimin e një kulture të gatshme nga kryeqyteti, por pranimin, përdorimin dhe riaktivizimin e formave kostandinopolitane

---

[1463] Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366; Anna Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area: Art, Power and Patronage in Twelfth to Fourteenth-Century Churches in Albania*, vëll. 1, tezë doktorature, Courtauld Institute of Art, University of London, 2010, 33-47, 137-138.

[1464] Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366; Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance*, 144-160, 183-212; Ševčenko, "Palaeologan Renaissance," 144-171; Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, "La peinture monumentale byzantine dans les Balkans," 149-190.

[1465] Otto Demus, "The Style of the Kariye Djami and Its Place in the Development of Palaeologan Art," në *The Kariye Djami*, red. Paul A. Underwood et al., vëll. 4 (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975), 107-60. Robert G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Dumbarton Oaks Studies 25 (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 1987); Robert G. Ousterhout, *The Art of the Kariye Camii* (London-Istanbul: Scala, 2002).

në mjedise lokale me histori, hierarki dhe nevoja të veçanta. Prandaj, në këtë mjedis, libri dhe piktura monumentale nuk imitonin thjesht një qendër prestigjioze, por merrnin pjesë në përvetësimin dhe riformulimin lokal të modeleve të saj. Kjo vlen veçanërisht për kodikët që lidhen me Vlorën dhe Beratin. Një kodik i kopjuar në Hodegon dhe i ruajtur më pas në një kishë të Vlorës nuk mbetet vetëm produkt i kryeqytetit. Ai bëhet pjesë e një biblioteke vendore, e një përdorimi liturgjik konkret dhe e një kujtese komunitare. Për këtë arsye, studimi i tij nuk mund të kufizohet vetëm në momentin e prodhimit, por duhet të ndjekë gjithë jetën historike të objektit, nga kopjimi dhe qarkullimi deri te funksioni, ruajtja dhe interpretimi historiografik.[1466]

Në këtë kuptim, nënkreu ndërtohet mbi dy vija analitike të ndërthurura. E para lidhet me tipologjinë materiale të kodikut, domethënë me pergamenën, shkrimin, organizimin në kolona, dekorimin, miniaturat, lidhjet e mëvonshme dhe shënimet kodikografike. E dyta lidhet me funksionin historik të tij, pra me përdorimin liturgjik, format e patronazhit, politikën perandorake dhe rolin e qendrave lokale si ruajtëse dhe përcjellëse të kulturës librore. Këto dy vija nuk qëndrojnë të ndara, por plotësojnë njëra-tjetrën në kuptimin e kodikut si objekt material, instrument liturgjik dhe dëshmi historike. Përpunimi i bardhë i pergamenës së kodikut të Vlorës 10, shkrimi i tij arkaizues dhe programi i plotë i miniaturave ungjillore nuk dëshmojnë vetëm shije estetike. Ato tregojnë një investim të kushtueshëm dhe, për rrjedhojë, një horizont social e politik ku libri luksoz kishte vlerë përtej aktit të leximit. Në të njëjtën kohë, përfshirja e kodikut të Vlorës 11 dhe e kodikut të Beratit 13 në të njëjtin diskutim lejon të kuptohet se libri liturgjik nuk ishte vetëm objekt ceremonial, por edhe instrument i përditshëm i pranisë kulturore.

1. Aksi perëndimor i Via Egnatias dhe logjika e një kufiri perandorak

Territori me të cilin lidhen kodikët e Vlorës dhe të Beratit nuk mund të kuptohet vetëm përmes emrave të sotëm të qyteteve ose kufijve administrativë modernë. Në Mesjetën e vonë, kjo hapësirë përbënte një zonë kalimtare ndërmjet Adriatikut dhe brendësisë ballkanike, ku Durrësi, Vlora, Kanina, Berati, Apolonia dhe Ohri funksiononin si nyje të një korridori të rëndësishëm rrugor, kishtar dhe politik. Rëndësia e saj vinte nga lëvizja e ushtrive, e klerikëve, e tregtarëve, e librave dhe e simboleve të pushtetit, si edhe nga lidhja me rrugën Egnatia, me portet adriatike dhe me qendrat kishtare të Ohrit e Beratit. Për Perandorinë e rikthyer në Kostandinopojë, kjo hapësirë ishte njëkohësisht korridor komunikimi dhe zonë e brishtë kufitare, ku ndërthureshin ambicie latine, anzhuine, serbe dhe lokale. Pikërisht në këtë kontekst duhet kuptuar përqendrimi i dëshmive monumentale me portrete perandorake në Apoloni, Perondi, Berat dhe Ohër.[1467] Dendësia e këtyre dëshmive e bën të vështirë trajtimin e tyre si ngjarje të rastit. Ato tregojnë se kufiri perëndimor nuk ishte vetëm hapësirë ushtarake, por edhe hapësirë imazhi, diplomacie kishtare dhe patronazhi. Në Apoloni, portreti

[1466] Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366.
[1467] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 137-138, 230-233, 255-258; Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-266.

perandorak lidhet me rinovimin e privilegjeve të mëparshme dhe me gjuhën juridike të krisovulës, ndërsa në Perondi dhe Berat kompozimet dinastike e zhvendosin theksin nga akti i donacionit drejt vazhdimësisë së shtëpisë perandorake. Në këtë mënyrë, imazhi nuk funksionon thjesht si dekor, por si argument politik.[1468] Për këtë arsye, një kodik luksoz i ruajtur në Vlorë ose në Berat nuk duhet parë si objekt i izoluar nga historia politike e rajonit. Ai i përket të njëjtit mjedis ku pikturohen portrete perandorake, lëshohen privilegje kishtare, ndërtohen lidhje me hierarkitë lokale dhe qarkullojnë forma të autoritetit bizantin. Në këtë kuptim, dorëshkrimi, monumenti dhe rrjeti kishtar nuk janë dëshmi të ndara, por pjesë të së njëjtës strategji të pranisë kulturore dhe simbolike në skajin perëndimor të botës bizantine.

Pas vitit 1204, marrëdhënia e këtij territori me pushtetin bizantin u bë gjithnjë e më e ndërmjetësuar nga rivalitete politike dhe ushtarake. Despotati i Epirit, pretendimet anzhuine dhe venedikase, presioni serb dhe aktorët lokalë e shndërruan këtë zonë në një hapësirë të ndërlikuar konkurrence kufitare. Burimet për historinë e Beratit dhe të Vlorës dëshmojnë një sekuencë të ngjeshur zhvillimesh politike, që përfshin pushtimin e Vlorës, Kaninës dhe Beratit nga Manfredi, kalimin e interesave te Karli I Anzhu, rimarrjet dhe kundërofensivat bizantine, si edhe rrethimin e Beratit dhe humbjen anzhuine në vitin 1281.[1469] Kjo kronologji nuk shërben thjesht si sfond historik për studimin e kodikëve. Përkundrazi, ajo ndihmon të kuptohet pse objekti liturgjik, privilegji perandorak dhe portreti mural fitonin peshë të veçantë në një rajon ku besnikëria politike dhe përkatësia kishtare nuk ishin të qëndrueshme ose të vetëkuptueshme. Në një hapësirë të tillë, libri, dokumenti dhe imazhi nuk ishin vetëm dëshmi kulture, por edhe mjete për të shprehur, përforcuar dhe negociuar autoritetin.

Një dëshmi e drejtpërdrejtë e kësaj politike lidhëse është krisovula e vitit 1307 në favor të selisë së Kaninës. Dokumenti u lëshua në Kostandinopojë nga Androniku II Paleolog dhe iu drejtua peshkopit të Kaninës, pas kërkesës së tij për konfirmimin e pronave dhe të të drejtave të selisë kishtare. I ruajtur si rrotull pergamene, ai përbëhet nga tri fletë pergamene të ngjitura, me shkrim kancelerik të rregullt të fillimit të shek. XIV dhe me nënshkrimin perandorak në bojë të purpurt. Në krye të dokumentit ndodhet një miniaturë me sfond të artë, ku paraqiten Hyjlindësja me Krishtin dhe perandori Androniku II, çka e bën këtë krisovulë një dëshmi të rrallë ku akti juridiko-kishtar shoqërohet nga përfaqësimi vizual i autoritetit perandorak.[1470] Kur kjo krisovulë

[1468] Anna Christidou, "Rediscovering History through Unexplored Byzantine Imperial Portraits in South Albania," në *Antapodosis: Studies in Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art in Honour of Professor Helen Deliyianni-Doris* (Athens, 2010), 537-563; Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 167-187. Për aspektin arkitekturor dhe ikonografik të monumentit, shih Meksi, "Arkitektura dhe restaurimi i kishës së Perondisë," 19-39; Ralitsa Rousseva, "The Legend of the Last Emperor and an Unpublished Eschatological Scene from St. Nicholas Church in Perhondi Village, Albania, 14th Century," *Niš i Vizantija* 6 (2008): 231-243, ku gjendet edhe bibliografia pararendëse.

[1469] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 137-138; Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, 1-27; Fine, *The Late Medieval Balkans*, 160-165, 168-170, 184-188, 191-194; Deno J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959), 63, 279, 328-335.

[1470] Paul J. Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus in Favor of the See of Kanina in Albania," *Byzantion* 15 (1940-1941): 167-207, veçanërisht 177-183; Nadezhda Kavrus-Hoffmann, "Catalogue of Greek Medieval and Renaissance Manuscripts in the Collections of the United

vendoset pranë kodikëve luksozë dhe portreteve perandorake në kishat e zonës, del në pah një model më i gjerë, ku autoriteti bizantin nuk shfaqet vetëm përmes ushtrisë ose administratës, por edhe përmes dokumentit, librit dhe imazhit. Kjo është veçanërisht e rëndësishme për interpretimin e kodikëve të Vlorës, sepse prania e librave të nivelit të lartë nuk mbetet në fushën e rastësisë. Ajo mund të lexohet brenda një mjedisi ku peshkopatat, manastiret dhe kishat lokale vepronin si kanale komunikimi me perandorinë.

Kjo është arsyeja pse qarkullimi i dorëshkrimeve duhet trajtuar si pjesë e së njëjtës histori të pranisë bizantine në rajon. Në koleksionin e dorëshkrimeve bizantine të Shqipërisë, kodiku i Vlorës 10, kodiku i Vlorës 11 dhe kodiku i Beratit 13 dallohen si dëshmi të prodhimit luksoz paleologian, të lidhura ngushtë me Kostandinopojën dhe me kulturën e librit liturgjik.[1471] Edhe pse rruga konkrete e mbërritjes së tyre në Vlorë ose në Berat nuk mund të rindërtohet gjithmonë me siguri, prania e tyre në këtë hapësirë nuk është neutrale. Ato u ruajtën në komunitete ku libri shërbente jo vetëm për përdorim liturgjik, por edhe për ndërtimin e kujtesës kishtare dhe për përfaqësimin e autoritetit lokal. Për këtë arsye, historia e këtyre kodikëve nuk përfundon me momentin e prodhimit të tyre. Ajo vazhdon në zinxhirin e përdorimit, ruajtjes, rilidhjes, katalogimit dhe interpretimit historiografik. Në këtë aks, Berati shfaqet si qendër me rëndësi të veçantë politike, kishtare dhe bibliotekare. Ai nuk ishte vetëm hapësirë e fortifikuar, por edhe vend i ruajtjes së librave, i transferimit të koleksioneve dhe i prodhimit të kujtesës institucionale.

Kultura vizuale e këtyre librave lidhet me zhvillimet e përgjithshme të dekorimit të dorëshkrimit bizantin. I ashtuquajturi *Blütenblattstil*, i rrënjosur në traditat e mëparshme të librit të dekoruar dhe i ripërpunuar në kontekstin paleologian, u bë një gjuhë e përshtatshme dekorative për libra liturgjikë të rangut të lartë. Përdorimi i motiveve floreale, i sfondit të artë, i shkrimit të artë mbi fushë të purpurt, si edhe i kombinimeve të së kuqes, blusë dhe arit, nuk ishte thjesht çështje ornamentale. Ai krijonte një mjedis të shenjtë leximi dhe e dallonte librin si objekt investimi material, estetik dhe simbolik.[1472] Prandaj mungesa e emrit të porositësit nuk e anulon analizën e patronazhit. Përkundrazi, pergamena e shtrenjtë, shkrimi kaligrafik, dekorimi në ar dhe cikli i miniaturave janë gjurmë të një ekonomie patronazhi që e vendos librin në një mjedis me mjete, lidhje dhe kërkesa të larta estetike.

Në këtë sfond, manastiri i Hodegonit[1473] merr rëndësi të posaçme. Ky institucion

---

States of America, Part IV.1: The Morgan Library and Museum," *Manuscripta* 52, no. 1 (2008): 112-116; Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 353-354.

[1471] Për një trajtim më të plotë të kodikëve të Vlorës 10, kodikut të Vlorës 11 dhe kodikut të Beratit 13, shih më sipër seksionet përkatëse të këtij nënkreu.

[1472] Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 355-357; Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, 15-32; Kurt Weitzmann, *Addenda und Appendix* (Berlin: Gebr. Mann, 1996), 244; Džurova, "Les manuscrits du 'style byzantin fleuri'," 209-231; Canart, "Le livre des Évangiles dans l'Empire Byzantin," 1226-1227.

[1473] Për scriptoriumin e Hodegonit, shih Linos Politis, "Nouvelles données sur Joasaph, copiste du monastère des Hodèges," *Illinois Classical Studies* 7 (1982), *Studies in Memory of Alexander Turyn*: 299-322, sidomos 300; Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36, 261-287, ribotuar në Politis, *Paléographie et littérature byzantine et néo-grecque: recueil d'études* (London, 1975), nr. VI; G. I. Prokhorov, "A Codicological Analysis of the Illuminated Akathistos to the Virgin," *Dumbarton*

lidhet me një traditë shkrimi dhe kopjimi që është identifikuar si një nga rastet më të sigurta të lokalizimit të një stili paleografik në kryeqytetin paleologian.[1474] Kur një dorëshkrim i ruajtur në Shqipëri vendoset në raport me Hodegonin, ky pohim nuk duhet kuptuar si formulë prestigji pa përmbajtje, por si hipotezë e mbështetur mbi tipare konkrete materiale dhe formale. Shkrimi, dekorimi, cilësia e pergamenës, struktura e faqes, kolofonët dhe krahasimet me dorëshkrime të tjera të njohura janë elementet që e bëjnë të mundur një lidhje të tillë. Vetëm në këtë mënyrë, referimi te Hodegoni shmang funksionin e një etikete prestigji dhe bëhet pjesë e një argumenti të verifikueshëm mbi prodhimin, qarkullimin dhe përdorimin e librit në botën paleologiane.

2. Piktura monumentale si kornizë krahasuese: Apolonia, Perondia dhe Berati

Manastiri i Hyjlindëses në Apoloni[1475] përbën një pikë kyçe për të kuptuar se si arti monumental dhe libri liturgjik mund të lexohen në të njëjtin horizont interpretues. Kompleksi, i vendosur pranë rrënojave të kolonisë antike të Apolonisë, në fshatin Pojan, ruan jo vetëm katholikonin, por edhe trapezarinë. Trapeza e manastirit, e vendosur në anën perëndimore të oborrit dhe e organizuar si hapësirë me tri apsida, ruan një pjesë të rëndësishme të programit mural të periudhës paleologiane, që përgjithësisht i atribuohet shek. XIV.[1476] Rrallësia dhe hershmëria e një programi të tillë e bëjnë Apoloninë një monument me peshë të veçantë për studimin e ikonografisë së trapezarive bizantine. Në këtë hapësirë, skenat që lidhen me liturgjinë, ushqimin monastik, Eukaristinë dhe periudhën e Kreshmëve nuk kanë vetëm funksion zbukurues ose narrativ. Ato e vendosin komunitetin monastik në një regjim të përhershëm kujtese, disipline dhe pjesëmarrjeje liturgjike. Pikërisht për këtë arsye, programi mural i Apolonisë mund të lexohet pranë kodikëve liturgjikë si një dëshmi tjetër e së njëjtës kulturë vizuale, ku imazhi, teksti dhe riti bashkëveprojnë për të ndërtuar autoritet kishtar dhe prani simbolike.

Në të njëjtin kompleks, portreti perandorak i eksonarteksit të katholikonit e zhvendos leximin nga jeta monastike në politikën e pranisë perandorake. Paneli, i vendosur në gjysmën veriore të fasadës së jashtme perëndimore të kishës, ose më saktë në murin lindor të eksonarteksit, ruhet sot në gjendje të dëmtuar, por mbetet një nga

---

Oaks Papers 26 (1972): 237-252; Hans Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft* (Heidelberg, 1980); Hans Hunger, *Johannes Chortasmenos* (Vjenë, 1969), 174-178. Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236. Pérez Martín, "El 'estilo Hodegos'," 389-458. Për vendndodhjen e Manastirit të Hodegonit dhe të shenjtërores së Theotokos Hodegetria në Kostandinopojë, shih Grotowski, *The Hodegon*, 1-75.

[1474] Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, pjesa 1, vëll. 3, *Les églises et les monastères*, bot. 2 (Paris: Institut français d'études byzantines, 1969), 199-207; Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36, 261-287; Pérez Martín, "El 'estilo Hodegos'," 3-4, 389-458; Andi Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366.

[1475] Për manastirin e Apolonisë, shih Meksi, *Churches of Albania*, 439-453, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse.

1476 Dhorka Dhamo, "Afresket e trapezarisë së manastirit të Apolonisë," *Iliria* 2 (1988): 213-225; John J. Yiannias, "The Palaeologan Refectory Program at Apollonia," në *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, red. Slobodan Ćurčić dhe Doula Mouriki (Princeton, NJ: Department of Art and Archaeology, Princeton University, 1991), 161-165; Anna Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 139-142, shën. 352-370.

dëshmitë më të rëndësishme të ikonografisë perandorake paleologiane në hapësirat perëndimore të Perandorisë. Kompozimi përfshin një grup figurash me aureola, të organizuara në dy grupe që drejtohen drejt qendrës, që paraqesin familjen perandorake të Mihalit VIII Paleologut. Nga ana e majtë dallohen Mihali VIII, Androniku II dhe perandoresha Theodhora. Treshja perandorake plotësohet nga djali i dytë i Mihalit VIII, Kostandini Porfyrogjeneti, ose nga nipi i tij, Mihali IX, të cilit supozohet se i përket figura e gjunjëzuar, gjurmë të së cilës ruhen pak para figurës së Virgjëreshës Mari. Kjo e fundit është pikturuar pranë një hierarku, në të djathtë të skenës, duke mbajtur në dorë një maket të kishës. Hierarku është me gjasë igumeni i manastirit, me emrin Joan. Teksti i mbishkrimit përshkruan një diplomë të artë (krysobulë), me të cilin Mihali VIII rinovoi privilegjet që perandorët e dinastisë së Komnenëve i kishin dhënë manastirit.[1477]

Mbishkrimet e ruajtura janë vendimtare për leximin politik të kompozimit. Androniku II identifikohet qartë si "basileus", pra si bashkëperandor, ndërsa mbishkrimi i lidhur me Mihalin VIII përfshin titullin "Konstandin i ri", një formulë që e paraqet atë si rifillues të lavdisë së Kostandinopojës pas rimarrjes së qytetit më 1261.[1478] Prania e Hyjlindëses me modelin e kishës dhe teksti që lidhet me ripërtëritjen e privilegjeve të mëparshme të manastirit e bëjnë këtë kompozim më shumë se një imazh devotshmërie. Ai artikulon një marrëdhënie ndërmjet qendrës perandorake, institucionit monastik dhe autoritetit lokal.[1479] Edhe pse gjendja e ruajtjes, identifikimi i disa figurave dhe datimi i saktë i panelit mbeten çështje të hapura, funksioni i tij politik dhe kishtar është i qartë. Datimi tradicional e lidh pikturën me periudhën pas fitores së Mihalit VIII kundër Karlit I Anzhu në betejën e Beratit më 1281 dhe para vdekjes së perandorit më 1282, por janë propozuar edhe lexime që e vendosin kompozimin më herët, ndoshta në lidhje me krisovulën për manastirin e Apolonisë.[1480] Në çdo rast, në

[1477] Heide Buschhausen dhe Helmut Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien: Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia*, *Byzantina Vindobonensia* 8 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976), 101-140; Christidou, "Rediscovering History", 537-563. Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 143-145. Yiannias, "The Palaeologan Refectory Program at Apollonia," 171-185, ku gjendet edhe bilbiografia përkatëse.

[1478] Buschhausen dhe Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, 146-147; Ruth Macrides, "The New Constantine and the New Constantinople, 1261?," *Byzantine and Modern Greek Studies* 6 (1980): 37; Franz Dölger, "Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden," *Byzantinische Zeitschrift* 36 (1936): 123-145; Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 106-107, 113.

[1479] Për tekstin që kopjon krisovulën e Mihalit VIII, për manastirin e Apolonisë dhe për ripërtëritjen e privilegjeve të dhëna më parë nga Manueli I Komnen, shih Buschhausen dhe Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, 164, 147-148; Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 146; Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus," 167-207, veçanërisht 177-183.

[1480] Për datimin tradicional midis prillit 1281 dhe vitit 1282, si edhe për lidhjen me betejën e Beratit, shih Buschhausen dhe Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, 161-162; Macrides, "The New Constantine and the New Constantinople," 23, shën. 55; Guntram Koch, *Albanien: Kunst und Kultur im Land der Skipetaren* (Cologne, 1989), 228; Alice-Mary Talbot, "The Restoration of Constantinople under Michael VIII," *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993): 250; Alain Ducellier, "Albania, Serbia and Bulgaria," në *The New Cambridge Medieval History*, vëll. 5, *c. 1198-c. 1300*, red. David Abulafia (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 793; Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 329-334; Donald M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, 26-27; Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 146. Për mundësinë e një datimi më të hershëm dhe lidhjen me krisovulën e manastirit, shih Rainer H. W. Stichel, "'Vergessene Portraits'

një vend të lidhur me Via Egnatian dhe me konfliktet për kontrollin e Shqipërisë jugore, imazhi perandorak vepronte si garanci vizuale e pranisë bizantine. Ai shpallte vazhdimësinë dinastike të Paleologëve, kujdesin perandorak për institucionet kishtare dhe pretendimin e qendrës për të qenë e pranishme edhe në skajin perëndimor të botës bizantine.[1481]

Kisha e Shën Kollit në Perondi,[1482] në afërsi të Beratit, e thellon këtë model, sepse aty portretet perandorake nuk paraqiten si një panel i vetëm dedikues, por si pjesë e një ansambli më të gjerë ikonografik në hapësirën që formohet nga kati përdhes i kambanares, përpara hyrjes perëndimore të kishës. Kjo hapësirë, e cila mund të lexohet si eksonarteks, ishte pika përmes së cilës kalohej drejt brendësisë së kishës. Për këtë arsye, vendosja e portreteve perandorake në muret e saj nuk ishte zgjedhje rastësore, por krijonte një prag vizual ku komuniteti ndeshte imazhin e perandorisë përpara hyrjes në hapësirën e kultit.

Në regjistrat e sipërm të mureve veriore dhe jugore ruhen katër portrete perandorake, të organizuara në dy çifte. Në murin verior paraqitet një çift perandorak, ndërsa në murin jugor dy figura mashkullore me tipare dhe veshje perandorake.[1483] Gjendja e tyre është shumë e dëmtuar, për shkak të lagështisë, ekspozimit ndaj kushteve atmosferike dhe mungesës së ndërhyrjeve të plota konservuese, por tipologjia e veshjeve, aureolat, qëndrimi frontal dhe elementet e veshjes perandorake e bëjnë të qartë karakterin e tyre dinastik.[1484] Regjistrat e poshtëm dhe faqja e brendshme e harkut të hyrjes perëndimore përfshijnë figura shenjtorësh, ndër të cilët dallohen shenjtorë ushtarakë, si Shën Mërkuri dhe Shën Jakov Persiani, duke i dhënë programit një ngarkesë mbrojtëse dhe triumfale.[1485] Identifikimi i saktë i figurave mbetet i vështirë për shkak të mungesës së mbishkrimeve të lexueshme, por analiza ikonografike dhe konteksti historik e lidhin me shumë gjasë ansamblin me kohën e Andronikut II.[1486] Dëshmia e Anthim Aleksudhit për praninë e një "Androniku Paleolog" dhe të anëtarëve të familjes perandorake, së bashku me krahasimet me portretet e njohura të Andronikut II në krisovulat e Monemvasisë dhe Kaninës, e bëjnë të mundshëm leximin e grupit si

---

spätbyzantinischer Kaiser: Zwei frühpalaiologische kaiserliche Familienbildnisse im Perivleptos- und Pammakaristoskloster zu Konstantinopel," *Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte* 1 (1998): 75-125.

[1481] Për leximin politik të titullit "Konstantin i ri", për përdorimin e tij jashtë kryeqytetit dhe për funksionin e portretit si deklarim i pushtetit në kufijtë perëndimorë të Perandorisë, shih Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 119-137; Macrides, "The New Constantine and the New Constantinople," 22-25; Titos Papamastorakis, "Ενα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της Μαυριώτισσας στην Καστοριά," *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 15 (1989-1990): 221-240; Dimiter Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 44.

[1482] Për aspektin arkitekturor dhe ikonografik të monumentit, shih Meksi, *Churches of Albania*, 279-284; Rousseva, "The Legend of the Last Emperor," 231-243, ku gjendet edhe bibliografia pararendëse.

[1483] Për organizimin e pikturave të eksonarteksit, shih Christidou, *Christidou, Unknown Byzantine Art in the Balkan Area,* 167-169.

[1484] Për tipologjinë e kostumeve perandorake dhe elementet e tyre, shih Maria Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography, 11th-15th Centuries* (Leiden: Brill, 2003), 30, 33.

[1485] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 171-172, 173-175.

[1486] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 175-176.

paraqitje të Andronikut II me Irenën/Jolandën në murin verior dhe të Mihalit IX me Andronikun III në murin jugor.[1487] Nëse pranohet kjo hipotezë, datimi më i mundshëm i pikturave bie ndërmjet viteve 1316 dhe 1317, pra pas shpalljes së Andronikut III si bashkëperandor dhe para vdekjes së Irenës/Jolandës.[1488]

Rëndësia e Perondisë nuk kufizohet te identifikimi i figurave. Më domethënëse është mënyra se si eksonarteksi shndërrohet në një hapësirë ndërmjetëse, ku imazhi dinastik, shenjtorët mbrojtës dhe hyrja liturgjike funksionojnë së bashku. Në këtë prag, perandoria nuk shfaqet si ide abstrakte, por si prani vizuale që lidhet me mbrojtjen e komunitetit, me legjitimitetin dinastik dhe me përkatësinë kishtare. Për këtë arsye, Perondia dëshmon se portreti perandorak në Shqipërinë mesjetare nuk ishte vetëm kujtesë e largët e kryeqytetit, por një mjet aktiv për të artikuluar lidhjen ndërmjet pushtetit, kultit dhe komunitetit lokal.[1489]

Në kishën e Shën Triadhës në kalanë e Beratit, përdorimi i narteksit merr një formë edhe më të qartë politike. Kisha është ndërtuar në anën jugore të kalasë së Beratit, poshtë akropolit të saj. I përket tipit me plan kryq të brendashkruar, me dy kolona dhe kupolë dhe ruan një program piktural në hapësirën e narteksit.[1490] Në murin lindor të tij shfaqen, në regjistrin e sipërm, portrete të anëtarëve të familjes perandorake, ndërsa në regjistrin e poshtëm vendosen portreti i dhuruesit me modelin e kishës, kryeengjëlli dhe shenjtorët luftëtarë.[1491] Kështu, narteksi nuk shërben vetëm si hapësirë kalimi drejt naosit, por si vend ku elita lokale, pushteti perandorak dhe mbrojtja hyjnore artikulohen në të njëjtën gjuhë vizuale.

Mbishkrimi fragmentar mbi hyrjen jugore të narteksit e vështirëson rindërtimin e plotë të identitetit të porositësit, por prania e portretit të dhuruesit me veshje jo perandorake e përjashton mundësinë e një patronazhi të drejtpërdrejtë perandorak.[1492] Analiza epigrafike tregon se emri "Andronik Paleolog", i ruajtur në mbishkrim, ka më shumë gjasë t'i referohet perandorit në kohën e të cilit u krye dekorimi, dhe jo vetë porositësit. Për këtë arsye, identiteti i dhuruesit duhet kërkuar në rrethin e elitave bizantine që vepronin në Berat, veçanërisht ndër zyrtarët e lartë të lidhur me administrimin e qytetit. Në këtë prespektivë, figurat e regjistrit të poshtëm mund të

[1487] Ἀλεξούδης, "Δύο σημειώματα ἐκ χειρογράφων," 275-281. Për krahasimin me portretet e Andronikut II në krisovulat e Monemvasisë dhe Kaninës, shih Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus," 164-207.

[1488] Për propozimin që katër figurat të identifikohen si Androniku II dhe Irena/Jolanda në murin verior, me Mihalin IX dhe Andronikun III në murin jugor, si edhe për datimin e mundshëm ndërmjet viteve 1316 dhe 1317, shih Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 185-187.

[1489] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 176, 180-183.

[1490] Për arkitekturën e kishës, shih Meksi, *Churches of Albania*, 425-430, ku gjendet edhe bibliografia përkatëse. Ikonografia është përmendur për herë të parë nga Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri*, 192-203.

[1491] Konstantinos Giakoumis dhe Anna Christidou, "Image and Power in the Age of Andronicos II & III Palaiologos: Imperial Patronage in the Western Provinces of Via Egnatia," në *Via Egnatia Revisited: Common Past, Common Future. Proceedings VEF Conference, Bitola, February 2009* (Driebergen: VEF, 2010), 81-82. Për programin piktural të narteksit, portretet perandorake në regjistrin e sipërm të murit lindor, portretin e dhuruesit, kryeengjëllin dhe shenjtorët luftëtarë në regjistrat e poshtëm, shih Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 209-218.

[1492] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 212-214, 219.

kuptohen si protovestiari Andronik Paleologu, qeveritar lokal bizantin (1326-1328)[1493] dhe nip i perandorit Andronik II, i shoqëruar nga një figurë femërore, me gjasë gruaja e tij. Ai paraqitet duke i ofruar Krishtit maketin mbresëlënës të kishës, një gjest që e vendos patronazhin e tij në marrëdhënie të drejtpërdrejtë me autoritetin hyjnor dhe me përfaqësimin publik të statusit të tij.

Në këtë kuadër, hipoteza që protovestiari Andronik Paleologu, guvernator i Beratit në fillim të shek. XIV, të ketë qenë porositësi i dekorimit, i jep programit një rëndësi të veçantë historike.[1494] Ai përfaqëson pikërisht atë tip aktori që lidhte qendrën me provincën, një zyrtar i lartë, i afërt me perandorin, me mjete financiare dhe me prani konkrete në rajon.[1495] Mbi portretin e dhuruesit, në regjistrin e sipërm të murit lindor, janë pikturuar pesë figura perandorake, të cilat mund të identifikohen me perandorin Andronik II Paleologun dhe gruan e tij Irenën/Jolandën në të majtë, si edhe me Mihalin IX, gruan e tij Marian, Ritën e Armenisë, murgeshën e mëvonshme me emrin Ksanthi, dhe Andronikun III në anën e djathtë. Kjo e zhvendos interpretimin përtej modelit të thjeshtë qendër-periferi. Patronazhi nuk vepronte vetëm si nismë e qendrës perandorake drejt hapësirave kufitare, por mund të aktivizohej edhe nga njerëz të formuar brenda kulturës së qendrës, të cilët jetonin, qeverisnin dhe vepronin në nivel lokal. Në këtë kuptim, Shën Triadha dëshmon se prania bizantine në Berat nuk ishte vetëm institucionale ose ushtarake, por edhe vizuale, liturgjike dhe aristokratike.[1496] Kështu, nartheksi i Shën Triadhës bëhet një hapësirë ku autoriteti perandorak, ambicia e elitës vendore dhe simbolika mbrojtëse e shenjtorëve ndërthuren në një gjuhë të përbashkët politike dhe kishtare.

Krahasimi midis Apolonisë, Perondisë dhe Beratit tregon një ndryshim të rëndësishëm në mënyrën e paraqitjes së autoritetit. Në Apoloni, paneli perandorak lidhet kryesisht me aktin e privilegjit, me ndërmjetësimin e Hyjlindëses dhe me ripohimin e pranisë perandorake në një hapësirë strategjike. Në Perondi dhe në Berat, përkundrazi, portretet organizohen si kompozicione dinastike, mbrojtëse dhe ushtarake, ku familja perandorake, shenjtorët luftëtarë, kryeengjëjt dhe dhuruesit lokalë ndërtojnë një gjuhë të përbashkët të mbrojtjes, besnikërisë dhe legjitimitetit.[1497] Këto

---

[1493] *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, vëll. 9, red. Erich Trapp et al. (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989), 81, nr. 21435; Nikephoros Gregoras, *Historia*, vëll. 1, red. Ludwig Schopen, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn: Weber, 1829), 394, 396, 409-413; Ioannes Kantakouzenos, *Historia*, vëll. 1, red. Ludwig Schopen, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn: Weber, 1828), 211-214, 232-234, 260, 274-278, 285, 499.

[1494] Për diskutimin mbi identitetin e mundshëm të dhuruesit, shih Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, 69, shën. 22, dhe 93, shën. 44. Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 221-227.

[1495] Për burimet mbi qeveritarët, kephalai, të Beratit, Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 221-226.

[1496] Giakoumis dhe Christidou, "Image and Power," 76-84. Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 227-229. Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-266.

[1497] Për dallimin midis panelit të Apolonisë dhe ansambleve dinastike të Perhondisë e Beratit, shih Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 230-233. Për interpretimin e tipit dinastik të portretit perandorak, shih André Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin: Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg 75 (Paris: Les Belles Lettres, 1936), 26-30; Tania Velmans, "Le portrait dans l'art des Paléologues", në *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Venecia, 1971, 97-114. Shih edhe Pseudo-Kodinos, *De officiis*, në *Pseudo-Kodinos, Traité des Offices*, red. Jean Verpeaux, hyrje, tekst dhe përkthim (Paris: Centre national

kompozicione nuk paraqesin thjesht figura të veçuara, por krijojnë një kontekst ikonografik të përbashkët, ku pushteti perandorak, vazhdimësia dinastike dhe mbrojtja qiellore lexohen si pjesë të së njëjtës logjikë vizuale.[1498] Kjo gjuhë nuk mund të reduktohet në propagandë mekanike. Ajo funksionon brenda hapësirës së kishës, në përballjen e besimtarit me figurat, në ritmin e hyrjes dhe të daljes, në kujtesën e shërbesave dhe në marrëdhënien ndërmjet komunitetit dhe pushtetit. Narteksi dhe eksonarteksi marrin këtu një rol të veçantë, sepse nuk shërbejnë vetëm për kalim ose për funksione përkujtimore, por edhe si hapësira ku komunikohet prania e pushtetit dhe lidhja e tij me mbrojtjen hyjnore.[1499] Vendosja e portreteve perandorake në këto hapësira i bënte ato menjëherë të dukshme për komunitetin dhe i kthente në shenja të autoritetit bizantin në pragun e përvojës liturgjike.[1500]

Rëndësia e këtyre monumenteve për studimin e kodikëve është para së gjithash metodologjike. Ato tregojnë se në Shqipërinë e shek. XIII dhe XIV ekzistonte një traditë patronazhi e lidhur me qendrën bizantine, me administratën lokale dhe me institucionet kishtare. Nëse portreti mural e bënte të dukshme perandorinë në murin e narteksit, kodiku luksoz e bënte të prekshme të njëjtën lidhje në librin që lexohej, hapej, puthej, ruhej dhe transmetohej. Për këtë arsye, kodiku i Vlorës 10, kodiku i Vlorës 11 dhe kodiku i Beratit 13 nuk duhen ndarë nga muret e Apolonisë, Perondisë dhe Beratit. Ato i përkasin të njëjtit sistem objektesh të shenjta, ku politika, liturgjia dhe kujtesa komunitare nuk ishin sfera të izoluara.

---

de la recherche scientifique, 1966), 201-204, si dhe Michael McCormick, "Analyzing Imperial Ceremonies", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 35, 1991, 1-20; Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium*, 41-42.

[1498] Për kuptimin e portreteve dinastike si shfaqje të vazhdimësisë së dinastisë paleologiane dhe të pushtetit të bashkëperandorëve, shih Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 232-234; Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, 26-30; Tania Velmans, "Le portrait dans l'art des Paléologues", 99-114; Spyridon Lampros, "Ὁ Μαρκιανὸς κώδιξ 524," *Νέος Ἑλληνομνήμων* 8 (1911): 37, 127-128, 148, 173; Paul Magdalino dhe Robert Nelson, "The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century," *Byzantinische Forschungen* 8 (1982): 135-137; Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 480.

[1499] Për funksionin e narteksit dhe eksonarteksit si hapësira me funksione të veçanta liturgjike, përkujtimore dhe funerare, mbi të cilat vendosen më pas mesazhe politike, shih Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 252-255. Shih gjithashtu Robert Ousterhout, *Master Builders of Byzantium* (Princeton: Princeton University Press, 1999), 14; Nancy Ševčenko Teteriatnikov, "The Place of the Narthex in the Byzantine Church," *Cahiers Archéologiques* 32 (1984): 167-174; Françoise Bache, "La Fonction Funéraire du Narthex dans les Églises Byzantines du XIIe au XIVe siècle," *Histoire de l'art* 7 (1989): 25-33; Vasileios Marinis, "The Narthex and the Exonarthex," në *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople: Ninth to Fifteenth Centuries* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 64-76.

[1500] Për vendosjen e portreteve perandorake në hapësirat hyrëse dhe për ndikimin e tyre të menjëhershëm mbi publikun lokal, shih Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 253-255. Për analogjitë me programet serbe dhe me përdorimin e modeleve bizantine të përfaqësimit perandorak, shih Tania Velmans, "Le portrait dans l'art des Paléologues," në *Art et société à Byzance sous les Paléologues* (Venecia, 1971), 91-148; Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, 26-30; Slobodan Ćurčić, "Articulation of Church Facades during the First Half of the Fourteenth Century: A Study in the Relationship of Byzantine and Serbian Architecture," në *L'Art byzantin au début du XIVe siècle: Symposium de Gračanica, 1973* (Beograd: Institut za Istoriju Umetnosti, 1978), 17-27, 5-11, si edhe studimet në *Byzantium and Serbia in the 14th Century:* Proceedings of the 3rd International Symposium, Athens, November 1993 (Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 1996).

3. Hodegoni, shkrimi arkaizues dhe infrastruktura e librit luksoz

Pozita e Hodegonit pranë qendrave kryesore të Kostandinopojës dhe lidhja me ikonën Hodegetria i jepnin kësaj qendre një status që tejkalonte prodhimin libror. Ikona e Hyjlindëses Udhërrëfyese ishte një nga shenjat më të fuqishme të mbrojtjes së kryeqytetit. Hyrja triumfale pas rikthimit të Qytetit më 1261 u lidh me të, duke e bërë atë një pikë simbolike të restaurimit perandorak. Për këtë arsye, një dorëshkrim i prodhuar në Hodegon mbartte, në mënyrë të nënkuptuar, prestigjin e një institucioni të lidhur me identitetin sakral të kryeqytetit. Kur një dorëshkrim i tillë arrinte në Vlorë ose Berat, ai sillte me vete jo vetëm tekstin e Ungjillit, por edhe aureolën kulturore të një vendi të shenjtë kostandinopolitan.

Po ashtu, manastiri i Hodegonit përfaqëson një nga rastet më të rralla në të cilat një stil paleografik i periudhës paleologiane mund të lokalizohet me një shkallë të lartë sigurie në një mjedis konkret konstantinopolitan. Për këtë arsye, në nivelin e prodhimit të librit, ai shërben si pika më e rëndësishme e krahasimit për dorëshkrimet që lidhen me traditën kryeqytetase. Hodegoni nuk duhet kuptuar thjesht si emër manastiri, por si shenjues i një kulture të specializuar shkrimi, organizimi të faqes dhe përpunimi material të librit. Prodhimi i lidhur me këtë mjedis dallohet nga një koherencë e dukshme paleografike, kodikologjike dhe dekorative. Pikërisht kjo koherencë e bën më të justifikuar përdorimin e konceptit të një qendre kopjimi, ose të një tradite të qëndrueshme pune, sesa në shumë raste të tjera të prodhimit bizantin të dorëshkrimeve. Në këtë kuptim, stili hodegonit nuk është vetëm një kategori grafike, por edhe një tregues i një sistemi pune ku shkrimi, materiali, faqosja dhe dekorimi bashkëveprojnë në mënyrë të dallueshme.[1501] Për kodikët e ruajtur në Shqipëri, kjo lidhje ka rëndësi të veçantë metodologjike. Ajo i zhvendos ata nga kategoria e përgjithshme e "librave bizantinë" drejt një horizonti më të saktë prodhimi, qarkullimi dhe patronazhi. Në këtë mjedis, libri luksoz nuk ishte rezultat vetëm i punës së kopistit, por i një zinxhiri të specializuar që përfshinte përzgjedhjen dhe përpunimin e pergamenës, organizimin e faqes, shkrimin kaligrafik, dekorimin dhe financimin nga porositës me mjete të konsiderueshme. Kështu, afria me Hodegonin nuk ka vlerë vetëm për përcaktimin paleografik të dorëshkrimit, por edhe për rindërtimin e kushteve materiale, kulturore dhe sociale që e bënë të mundur prodhimin dhe qarkullimin e tij.

Në prodhimin paleologian të librit, termat "atelie", "shkollë shkrimi" ose "scriptorium" duhen përdorur me kujdes. Studimet mbi dorëshkrimet luksoze të Kostandinopojës kanë treguar se, në shumë raste, grupet e prodhimit rindërtohen mbi bazën e përngjasimeve paleografike, kodikologjike dhe dekorative, pasi dëshmitë dokumentare të drejtpërdrejta janë të kufizuara.[1502] Koherenca e një grupi

---

[1501] Pérez Martín, "El 'estilo Hodegos'," 3-4, 389-458; Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, bot. 1969, 1.3:199-207; Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36, 261-287.

[1502] Erich Lamberz, "Johannes Kantakuzenos und die Produktion von Luxushandschriften in Konstantinopel in der frühen Palaiologenzeit," në *Actes du VIe Colloque International de Paléographie Grecque, Drama, 21-27 septembre 2003*, red. Basile Atsalos dhe Niki Tsironi, *Vivlioamphiastis*, shtojcë 1, vëll. 1 (Athinë: Société hellénique de reliure, 2008), 133-157; Buchthal dhe Belting, *Patronage in*

dorëshkrimesh nuk dëshmon vetvetiu ekzistencën e një institucioni të mbyllur prodhimi, por praninë e një repertori praktikash të përsëritura, ku shkrimi, dekorimi, përgatitja e faqes dhe organizimi i materialit bashkëveprojnë në mënyrë të dallueshme.[1503] Kjo nuk do të thotë se Hodegoni duhet imagjinuar si "shtypshkronjë" moderne libri. Ai duhet kuptuar më tepër si mjedis monastik dhe urban, ku shkrues, kaligrafë, piktorë dhe patronë punonin në një regjim të disiplinuar, por jo domosdoshmërisht anonim. Prania e emrave si Mina, Mateu, Haritoni dhe Joasafi tregon se individualiteti i shkruesit mund të ruhej brenda një stili kolektiv. Në këtë kuadër, përfshirja e kodikut të Vlorës 10 në rrethin e Hodegonit duhet kuptuar jo si etiketë prestigji, por si rezultat i krahasimit të tipareve të tij materiale, paleografike dhe dekorative me ato të prodhimit kryeqytetas. Siç tregojnë analizat mbi dorëshkrimet luksoze kostandinopolitane të shek. XIII, ngjashmëritë midis dorëshkrimeve nuk nënkuptojnë gjithmonë punën e një dore të vetme ose të një institucioni të vetëm, por mund të dëshmojnë një mjedis të përbashkët pune, ku kopistë, piktorë, dekorues dhe porositës vepronin brenda të njëjtit horizont estetik dhe teknik.[1504] Prandaj, Hodegoni duhet trajtuar si kategori analitike e prodhimit të librit, jo si formulë e mjaftueshme për të shpjeguar vetvetiu prejardhjen e një kodiku.[1505]

Rëndësia e kopistëve dhe dekoruesve të njohur të periudhës paleologiane e bën të qartë se prodhimi i librit nuk mund të kuptohet si proces anonim në kuptimin e thjeshtë të fjalës. Figura e Theodore Hagiopetrites është veçanërisht domethënëse në këtë drejtim. Shënimet kodikografike (kolofonët) të dorëshkrimeve të tij, të cilët përfshijnë data nga viti 1277/78 deri në 1307/08, e lejojnë studiuesin të ndjekë zhvillimin e një dore të vetme në një periudhë të gjatë veprimtarie.[1506] Nelson ka treguar

---

Thirteenth-Century Constantinople, 91-92; Hutter, "Schreiber und Maler der Palaiologenzeit," 159-190.

[1503] Buchthal dhe Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 93-99.

[1504] Buchthal dhe Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 96-98. Guglielmo Cavallo dhe Vera von Falkenhausen, "Die illuminierte Handschrift in Byzanz," në *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, red. Klaus Wessel, vëll. 3 (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1978), 1238-1260. Për aristokracinë bizantine dhe funksionin e patronazhit aristokratik në këtë kontekst, shih George Ostrogorsky, "Observations on the Aristocracy in Byzantium," Dumbarton Oaks Papers 25 (1971): 31; Placidus de Meester, "Les typiques de fondation," Studi Bizantini e Neoellenici 6 (1940): 489-508; Emil Herman, "Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine: Typica ktetorica, caristiciari e monasteri liberi," Orientalia Christiana Periodica 6 (1940): 293-375.

[1505] Buchthal dhe Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 99-104. Për dorëshkrimet që lidhen me veprimtarinë intelektuale dhe bibliotekare të këtij rrethi, shih Robert Devreesse, *Catalogue des manuscrits grecs*, vëll. 2, *Le fonds Coislin*, Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits (Paris: Bibliothèque Nationale, 1945), 122, MS Coislin 128; Paul Canart dhe Vittorio Peri, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana*, Studi e Testi 261 (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1970), 656; Enrica Follieri, red., *Exempla scripturarum*, fasc. 4, *Codices graeci Bibliothecae Vaticanae selecti* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1969), nr. 40.

[1506] Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 15-17. Nelson thekson se Hagiopetrites nënshkroi shtatëmbëdhjetë dorëshkrime dhe se në gjashtëmbëdhjetë prej tyre dha edhe datat e përfundimit, nga 1277/78 deri në 1307/08. Për studimet që e paraprinë këtë korpus, shih Emil Karl Holzhäuser, *The Georgius Gospel: Another Manuscript of Theodore of Hagios Petros*, tezë doktorature, University of Chicago, 1934; Hugo Buchthal dhe Hans Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople: An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, Dumbarton Oaks Studies 16 (Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1978); Alexander Turyn, *Codices graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1964), 58-60; Alexander Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy* (Urbana: University of Illinois Press,

se Hagiopetrites nuk ishte vetëm kopist, por edhe dekorues i dorëshkrimeve të veta, ndërsa në disa raste bashkëpunonte me miniaturistë të tjerë për portretet e ungjillorëve.[1507] Kjo dëshmon se shkrimi, ornamentika dhe miniatura nuk ishin procese të izoluara, por hallka të të njëjtit proces të specializuar të prodhimit të librit, ku bashkëpunonin kopistë, dekorues, miniaturistë dhe porositës.[1508] Për kodikët e ruajtur në Shqipëri, kjo ka rëndësi metodologjike. Fakti që shumë shkrues mbeten anonimë nuk duhet lexuar si shenjë e një prodhimi periferik ose të dorës së dytë. Në kulturën librore bizantine, anonimiteti mund të bashkëjetojë me cilësi të lartë materiale, me shkrim kaligrafik, me dekor të pasur dhe me patronazh elitar. Rasti i Hagiopetrites tregon se, kur dëshmitë janë të mjaftueshme, individualiteti i kopistit dhe i dekoruesit mund të rindërtohet përmes kolofonëve, shkrimit, faqosjes, ornamentit dhe krahasimeve kodikologjike.[1509] Prandaj, vlerësimi i kodikut të Vlorës 10, kodikut të Vlorës 11 dhe kodikut të Beratit 13 duhet të mbështetet jo vetëm te prania ose mungesa e emrit të kopistit, por te materiali, faqosja, cilësia e shkrimit, programi dekorativ dhe afritë krahasuese me prodhimin kryeqytetas ose me qendra të tjera të specializuara të botës paleologiane.[1510]

1972); Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1980).

[1507] Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 16, 18. Për traditën e studimit të shkrimit dhe dekorimit të Hagiopetrites, shih edhe Politis, "Quelques centres de copie monastiques du XIVe siècle", 291-292; Prato, "Scritture librarie arcaizzanti," 177-179; Annemarie Weyl Carr, "A Note on Theodore Hagiopetrites," *Scriptorium* 35 (1981): 287-290; Kurt Weitzmann, *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, red. Herbert L. Kessler (Chicago: University of Chicago Press, 1971), 332; Belting, *Das illuminierte Buch*, 8-9; Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, fig. 347, 351, 368, 372-373, 382, 388-391, 398.

[1508] Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 16, 18, 120. Për bashkëpunimin ndërmjet kopistëve, dekoruesve dhe miniaturistëve në prodhimin bizantin të librit, shih edhe Linos Politis, "Das Skriptorium und die Bibliothek des Prodromos-Klosters bei Serres," në Wandlungen: Studien zur antiken und neueren Kunst, Ernst Homann-Wedeking gewidmet (Waldsassen-Bayern, 1975), 278-280, pl. 54c; Irmgard Hutter, "Oxforder Marginalien," Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 29 (1980): 344-354; Belting, *Das illuminierte Buch*, 20.

[1509] Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 18, 20-26. Për kolofonët dhe vetëpërfytyrimin e Hagiopetrites si shkrues, shih edhe Geoffrey William Hugo Lampe, *A Patristic Greek Lexicon* (Oxford: Clarendon Press, 1961), 99; Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Munich: C. H. Beck, 1959), 79; Anthony Cutler, "The Social Status of Byzantine Scribes, 800-1500: A Statistical Analysis Based on Vogel-Gardthausen," *Byzantinische Zeitschrift* 74 (1981): 328-334; Spyridon P. Lambros, "Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας," *Νέος Ἑλληνομνήμων* 4 (1907): 160-162; Carl Wendel, "Die ταπεινότης des griechischen Schreibermönches," *Byzantinische Zeitschrift* 43 (1950): 263-266; Basile Atsalos, *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine* (Thessaloniki, 1971), 248-250; Victor Gardthausen, *Griechische Paläographie* (Leipzig, 1879), 339, 413; bot. 2 (Leipzig, 1913), 470.

[1510] Erich Lamberz, "Νέα στοιχεία σχετικά με τον Θεσσαλονικέα γραφέα και διακοσμητή χειρογράφων Θεόδωρο Αγιοπετρίτη," në *Βυζαντινή Μακεδονία. Δίκαιο, Θεολογία, Φιλολογία*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη 95 (Θεσσαλονίκη, 2003), 85-96. Lamberz rishikon dhe plotëson të dhënat për Hagiopetritin mbi bazën e Nelson-it dhe të dëshmive të reja për dorëshkrime të lidhura me të. Për sfondin që përdor Lamberz, shih Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 21-24, 46-51, 109-112; Robert S. Nelson, "Theodore Hagiopetrites and Thessaloniki," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32, nr. 4 (1982): 79-85; Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, vëll. 4, pjesa 1 (Stuttgart, 1993), 106-108; Hutter, "Decorative Systems in Byzantine Manuscripts," 7-22; Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36, 261-287; Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236; Ernst Gamillscheg, "Beobachtungen zur Buchproduktion im byzantinischen

Shkrimi arkaizues, i kujdesshëm dhe i lexueshëm, nuk ishte vetëm zgjedhje estetike. Ai prodhonte autoritet, sepse e paraqiste tekstin ungjillor si fjalë të denjë për përdorim solemn liturgjik.[1511] Politis ka treguar se, në fillim të shek. XIV, dallimi ndërmjet shkrimit letrar dhe shkrimit liturgjik ishte tashmë i konsoliduar, ndërsa ky i fundit ruante një karakter të veçantë konservues, me forma të qarta, modul të rregullt dhe shmangie të lidhjeve e shkurtimeve të tepërta.[1512] Te Hodegoni, ky arkaizëm krijonte vazhdimësi me shek. XI-XII dhe i jepte tekstit liturgjik një pamje autoritare. Madhësia e rregullt e germave, shmangia e ligaturave të shumta, qartësia e leximit dhe solemniteti i faqes përputheshin me karakterin e Ungjillit dhe me funksionin e tij publik. Këto tipare dallohen edhe te kodiku i Vlorës 10, ku pergamena e bardhë, struktura e kontrolluar e faqes, shkrimi i qartë dhe afria me traditën hodegonite tregojnë se libri nuk ishte konceptuar thjesht si mjet praktik leximi, por si objekt me cilësi të lartë materiale, vizuale dhe liturgjike.[1513] Kjo cilësi është pjesë e drejtpërdrejtë e argumentit mbi patronazhin, sepse pergamena e përzgjedhur, dekorimi i kujdesshëm dhe programi i plotë figurativ nënkuptojnë një investim të konsiderueshëm dhe një mjedis porositës me kërkesa të larta.[1514]

Hodegoni duhet parë jo vetëm si qendër prodhimi, por edhe si model i shpërndarjes së prestigjit. Një stil i lidhur me Kostandinopojën mund të qarkullonte përtej kryeqytetit përmes librave, kopistëve, porosive, dhuratave dhe rrjeteve kishtare. Siç ka theksuar Pérez Martín, në Kostandinopojën paleologiane stili hodegonit përbën rastin më të sigurt të lokalizimit të një mënyre shkrimi në një mjedis konkret, të lidhur

---

Makedonien," në *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία, 324-1340 μ.Χ.* (Θεσσαλονίκη, 1995), 105-113.

[1511] Politis, "Quelques centres de copie monastiques du XIVe siècle", 290-292. Për diskutimin mbi dallimin ndërmjet shkrimit letrar dhe shkrimit liturgjik, Politis mbështetet edhe te debati me Herbert Hunger në të njëjtin vëllim, ku shkrimi liturgjik arkaizues diskutohet jo si "revival", por më tepër si "survival", pra si vijimësi konservuese e formave të vjetra të shkrimit.

[1512] Politis, "Quelques centres de copie monastiques du XIVe siècle", 290-292. Për nocionin e *mimesis graphica*, të cilin Politis e përdor me kujdes dhe pjesërisht e relativizon, shih Guglielmo Cavallo, "Fenomenologia libraria della maiuscola greca: Stile, canone, mimesi grafica," *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 19 (1972): 131-140. Politis thekson se në rastin e shkrimit liturgjik të shek. XIV nuk kemi thjesht imitim grafik të formave të vjetra, por një qëndrueshmëri konservuese të një kanoni shkrimi që mbeti i përshtatshëm për dorëshkrimet kishtare.

[1513] Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36, 261-287. Për metodën e identifikimit të dorëshkrimeve të Hodegonit përmes shkrimit, formulave të nënshkrimit, organizimit të materialit dhe ornamentit, shih veçanërisht faqet 17-19. Në këtë studim Politis e nis nga nevoja për rishikimin e katalogut klasik të shkruesve grekë, duke iu referuar Marie Vogel dhe Viktor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1909). Ai thekson se dorëshkrimet duhen shqyrtuar si objekte të veçanta, duke krahasuar shkrimin, renditjen e materialit, ornamentin dhe formulat e nënshkrimit, jo vetëm emrat e kopistëve.

[1514] Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-19, 27-32. Për shembullin e Joasafit të Hodegonit dhe për përdorimin e formulave të qëndrueshme të nënshkrimit si shenjë identifikimi të dorës dhe të mjedisit të shkrimit, Politis krahason dorëshkrime të ndryshme të lidhura me Hodegonin. Për këtë, ndër të tjera, shih edhe Henri Omont, *Fac-similés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IXe au XIVe siècle* (Paris, 1891); Kenneth Willis Clark, *A Descriptive Catalogue of Greek New Testament Manuscripts in America* (Chicago: University of Chicago Press, 1937); Spyridon P. Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, 2 vëll. (Cambridge: Cambridge University Press, 1895-1900); Robert Devreesse, *Catalogue des manuscrits grecs*, vëll. 2, *Le fonds Coislin*, Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits (Paris, 1945); dhe Linos Politis, "Jean-Joasaph Cantacuzène fut-il copiste?," *Revue des études byzantines* 14 (1956): 195-199.

me manastirin e Hodegonit, dhe mund të trajtohet si një nga rastet e pakta ku nocioni i "scriptorium"-it ka mbështetje reale në koherencën paleografike, kodikologjike dhe përmbajtësore të prodhimit.[1515] Megjithatë, kjo nuk do të thotë se Hodegoni ishte një punishte e mbyllur ose një "scriptorium" ekskluzivisht perandorak. Përkundrazi, ai duhet kuptuar si një mjedis prodhimi me lidhje të forta me familjen perandorake, me institucionet kishtare dhe me rrjetet e porosive, por jo si një mekanizëm që punonte vetëm për oborrin.[1516] Rëndësia e tij për rastin shqiptar qëndron pikërisht në faktin se ky rend formal nuk mbeti i kufizuar në kryeqytet, por u bart në Vlorë dhe Berat, ku u bë pjesë e jetës lokale kishtare.

Kjo lëvizje nuk duhet përfytyruar vetëm si rrugëtim fizik i një objekti, por edhe si transferim i një ideali të librit. Përmes saj përcaktohej se çfarë duhej të ishte një Ungjill, si duhej të paraqitej vizualisht, çfarë prestigji duhej të mbartte dhe në çfarë mënyre duhej të hynte në marrëdhënie me komunitetin që e përdorte. Në këtë prespektivë, kodikët mund të shihen si një formë arkitekture portative e Kostandinopojës, e ndërtuar jo me gurë, por me pergamenë, bojë, ar dhe shkrim. Prandaj Hodegoni nuk duhet parë vetëm si vendi ku mund të jetë formësuar një stil shkrimi, por edhe si një qendër ndërmjetëse që e bëri të lëvizshëm prestigjin kostandinopolitan. Dorëshkrimet e kopjuara në këtë mjedis, ose të lidhura me traditën e tij, mund të hynin në biblioteka perandorake, manastire, kisha lokale apo qarkullime dhuratash, duke e kthyer librin në bartës të autoritetit liturgjik dhe kulturor.[1517] Për këtë arsye, historia e librit duhet kuptuar edhe si histori lëvizjeje e materialeve, dorëshkrimeve, kopistëve, porositësve, dhuratave, përdorimeve liturgjike dhe kujtesës së mëvonshme.[1518]

[1515] Pérez Martín, "El 'estilo Hodegos'," 3-4. Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36, 261-287.

[1516] Pérez Martín, "El 'estilo Hodegos'," 9-10, shën. 21. Autorja kundërshton idenë që Hodegoni të shihet thjesht si *Hofscriptorium*, pra si punishte oborri në shërbim ekskluziv të perandorëve paleologianë. Për këtë shih edhe Hugo Buchthal, "Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift," në *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968* (Venecia, 1971), 151-176, kryesisht 160-161. Për kontekstin e dorëshkrimeve të dekoruara në shoqërinë e vonë bizantine, shih Hans Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft* (Heidelberg, 1970).

[1517] Pérez Martín, "El 'estilo Hodegos'," 9-10, shën. 22-23. Për porositë dhe dhurimet që lidhen me Hodegonin dhe me familjen perandorake, shih Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 263-264; Stylianos M. Pelekanidis et al., *The Treasures of Mount Athos*, vëll. 2 (Athinë, 1975), 328-329, fig. 147-148; Belting, *Das illuminierte Buch*, 48, 55-56; Hugo Buchthal, "Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift," në *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968* (Venecia, 1971), 153-154; Erich Lamberz, "Die Schenkung des Kaisers Johannes VI. Kantakuzenos an das Kloster Vatopedi und die Schreibzentren Konstantinopels im 14. Jahrhundert," në *Selected Papers of the XVIIIth International Congress of Byzantine Studies, Moscow 1991*, vëll. 4, red. Ihor Ševčenko dhe Gennadij G. Litavrin (Moskë, 1996), 155-167, veçanërisht 157; Erich Lamberz, "The Library of Vatopaidi and Its Manuscripts," në *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, vëll. 2 (Mount Athos, 1998), 562-677, sidomos 567-569.

[1518] Pérez Martín, "El 'estilo Hodegos'," 4. Autorja e sheh stilin e Hodegonit si një rrymë grafike që nis në fillim të shek. XIV dhe përhapet përtej vetë Kostandinopojës deri në skajet e Ortodoksisë edhe pas vitit 1453. Për këtë arsye, përdorimi i tij në analizën e kodikut të Vlorës 10 nuk duhet të kuptohet si etiketë prestigji, por si tregues i qarkullimit të formave grafike, materiale dhe liturgjike nga kryeqyteti drejt mjediseve të tjera kishtare.

Në këtë kuadër, krahasimi me krisovulën e Kaninës ndihmon për të dalluar mënyrat e ndryshme përmes të cilave autoriteti perandorak dhe ai kishtar artikuloheshin në kulturën e shkrimit. Kodiku liturgjik nuk kishte të njëjtin funksion juridik si krisovula, por zotëronte një peshë të veçantë liturgjike dhe simbolike. Krisovula shprehte privilegj, autoritet dhe vullnet perandorak në gjuhën e dokumentit, ndërsa kodiku shprehte autoritet liturgjik dhe estetik në gjuhën e librit.[1519] Megjithatë, të dyja format mbështeteshin te pergamena, te dora e specializuar dhe te solemniteti formal për të krijuar besueshmëri. Në rastin e Kaninës[1520], kjo besueshmëri ndërtohej përmes formës kancelarike të rrotullës, shkrimit të rregullt,[1521] fjalëve të shënuara me të kuqe, nënshkrimit perandorak dhe miniaturës ku Andronikу II paraqitet përpara Hyjlindëses.[1522] Në rastin e kodikut liturgjik, e njëjta logjikë solemniteti material

[1519] Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus," 167-207, veçanërisht 167-169, 183-185. Për përshkrimin katalogues dhe për identifikimin e dokumentit si Morgan Library MS M.398, shih Seymour de Ricci, *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, vëll. 2, New York, 1937, 1440; Nadezhda Kavrus-Hoffmann, "Catalogue of Greek Medieval and Renaissance Manuscripts in the Collections of the United States of America. Part VII: Morgan Library and Museum," *Manuscripta* 53, nr. 1 (2009): 112-116, nr. M.398, ku dokumenti përshkruhet si *chrysoboullos logos* i Andronikut II Paleolog, i lëshuar në Kostandinopojë dhe i adresuar peshkopit të Kaninës.

[1520] Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus," 168-173. Për tiparet diplomatike të krisovulave bizantine, shih Franz Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden* (Munich, 1931), 3, 6 e vijim, 33, 66, pl. 65; Franz Dölger, "Empfängerausstellung in der byzantinischen Kaiserkanzlei," *Archiv für Urkundenforschung* 15 (1938): 393-414; Pietro Sella, *Le bolle d'oro dell'Archivio Vaticano* (Città del Vaticano, 1934), 47 e vijim, pl. 11. Për nënshkrimin e Andronikut II dhe krahasimin me krisovula të tjera, shih Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*, pl. 12, nr. 25.

[1521] Për përshkrimin paleografik të krisovulës së Kaninës si shkrim kancelarik i fillimit të shek. XIV, shih Nadezhda Kavrus-Hoffmann, "Catalogue of Greek Medieval and Renaissance Manuscripts in the Collections of the United States of America. Part VII, Morgan Library and Museum," *Manuscripta* 53, nr. 1 (2009): 113-114. Për krahasimin me duar të tjera të kancelarisë perandorake, veçanërisht me Georgios Boullotes dhe Michael Klostomalles, krh. Erich Lamberz, "Georgios Bullotes, Michael Klostomalles und die byzantinische Kaiserkanzlei unter Andronikos II. und Andronikos III. in den Jahren 1298-1329," në *Lire et écrire à Byzance*, red. Brigitte Mondrain, Monographies 19 (Paris, 2006), 33-48, fig. 1-16. Për stilet grafike të periudhës, referoju Nigel G. Wilson, "Nicaean and Palaeologan Hands: Introduction to a Discussion," në *La paléographie grecque et byzantine, Paris, 21-25 octobre 1974*, Colloques internationaux du CNRS 559 (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1977), 263-267, sidomos 264-265; Herbert Hunger, "Die sogenannte Fettaugen-Mode in griechischen Handschriften des 13. und 14. Jahrhunderts," *Byzantinische Forschungen* 4 (1972): 105-113, pl. I-VII; Franz Dölger, *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden* (Munich, 1931), fig. 47-48; Dölger, "Empfängerausstellung in der byzantinischen Kaiserkanzlei," *Archiv für Urkundenforschung* 15 (1938): fig. 1, 4, 7-10.

[1522] Për miniaturën e krisovulës së Kaninës dhe për rëndësinë e saj si një nga shembujt e rrallë autentikë të krisovulave me portret perandorak, shih Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus," 169-176, pl. I; Nadezhda Kavrus-Hoffmann, "Catalogue of Greek Medieval and Renaissance Manuscripts in the Collections of the United States of America. Part VII, Morgan Library and Museum," *Manuscripta* 53, nr. 1 (2009): 114-115. Për krahasimin me krisovulën e Monemvasisë dhe për problemin e miniaturave në dokumentet perandorake, shih Franz Dölger, "Ein literarischer und diplomatischer Fälscher des 16. Jahrhunderts. Metropolit Makarios von Monembasia," në *Otto Glauning zum 60. Geburtstag. Festgabe aus Wissenschaft und Bibliothek* (Leipzig, 1936), 25-35; Stéphane Binon, "L'Histoire et la légende de deux chrysobulles d'Andronic II en faveur de Monembasie. Macaire ou Phrantzès?," *Échos d'Orient* 37 (1938): 274-311. Kavrus-Hoffmann, për krisovulat me portrete perandorake, citon gjithashtu Ioannis Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Byzantina Neerlandica 6 (Leiden: Brill, 1976), 184-189; Nicolas Oikonomidès, "La Chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle," *Revue des études byzantines* 43 (1985): 167-195, sidomos 180.

shfaqej përmes pergamenës së përzgjedhur, shkrimit kaligrafik, strukturës së kontrolluar të faqes dhe dekorimit. Kjo afërsi materiale nuk i bën dokumentin dhe ungjillin objekte me funksion të njëjtë, por tregon se kultura e shkrimit ishte një nga format kryesore përmes së cilës perandoria artikulonte lidhjen e saj me institucionet lokale.

4. Kodiku i Vlorës 11 dhe kodiku i Beratit 13 si ungjilltarë liturgjikë ndërmjet ornamentit dhe dallimit stilistik

Kodiku i Vlorës 11 dhe kodiku i Beratit 13 formojnë një çift krahasues të rëndësishëm për të kuptuar qarkullimin dhe përdorimin e librit liturgjik në Shqipërinë e periudhës paleologiane. Të dy janë ungjilltarë në pergamenë, të lidhur me praktikën liturgjike dhe me një kulturë të pasur zbukurimi, por nuk përfaqësojnë kopje të njëri-tjetrit. Vlera e krahasimit qëndron pikërisht në ngjashmëritë dhe dallimet e tyre, sepse ato lejojnë të shihet se si i njëjti tip libri, ungjilltari liturgjik, mund të merrte forma të ndryshme materiale, dekorative dhe historike në mjedise të ndryshme kishtare. Kjo tipologji është thelbësore, sepse ungjilltari nuk është vetëm tekst, por instrument i kohës së shenjtë. Ai e vendos komunitetin në ritmin e vitit kishtar, duke lidhur çdo lexim me festën, kujtimin dhe ciklin ritual. Prandaj prania e ungjilltarëve të tillë në Vlorë dhe Berat tregon jo vetëm pasuri estetike, por edhe integrim të plotë në praktikën liturgjike të botës bizantine. Duke qenë ungjilltarë, këta kodikë e kthejnë kalendarin në argument kulturor. Festat e lëvizshme dhe të palëvizshme që ata mbulojnë e lidhin komunitetin vendas me ritmin e Kishës bizantine dhe me mënyrën e saj të matjes së kohës liturgjike. Kjo përbën një formë të thellë integrimi, sepse nuk bëhet fjalë vetëm për zotërimin e një objekti të lidhur me traditën kostandinopolitane, por për përdorimin e tij si mjet për të jetuar dhe organizuar vitin kishtar.

Kodiku i Vlorës 11 vjen nga kisha ortodokse e Shën Vlashit në Vlorë. Ai është ungjilltar, datohet në shek. XIV, ka 254 fletë pergamene me përmasa 315 x 250 mm, tekst në dy kolona dhe 16 rreshta për kolonë. Lidhja e sotme është e vonë, e vitit 1886, me dërrasa druri, kadife dhe pllaka argjendi[1523]. Këto të dhëna tregojnë se kodiku duhet lexuar në dy nivele kohore. Nga njëra anë, ai i përket jetës paleologiane të prodhimit, përdorimit liturgjik dhe qarkullimit të librit. Nga ana tjetër, lidhja e vonë dëshmon jetën e mëvonshme të objektit, kujdesin komunitar dhe përpjekjen për ta ruajtur dorëshkrimin si pasuri të çmuar kishtare.

Kodiku i Beratit 13, nga ana tjetër, është gjithashtu ungjilltar në pergamenë, por paraqitet me përmasa më të mëdha dhe me strukturë më të dendur tekstuale. Ai përbëhet nga 320 fletë, me përmasa 355 x 275 mm, me tekst në dy kolona dhe 22 rreshta për kolonë.[1524] Këto të dhëna e vendosin atë në të njëjtën kategori funksionale me kodikun e Vlorës 11, por njëkohësisht nxjerrin në pah dallimet materiale dhe grafike midis dy

[1523] Për analizën paleografike dhe kodikologjike të kodikut të Vlorës 11, shih më sipër sythin "Nga *Blütenblattstil*-i klasik te dekori floreal paleologian: Kodiku i Vlorës 11" në këtë nënkrye.
[1524] Për analizën paleografike dhe kodikologjike të kodikut të Beratit 13, shih më sipër sythin "Kodiku i Beratit 13: shkrimi, ornamenti dhe memoria materiale e një ungjilltari paleologian" në këtë nënkrye.

dorëshkrimeve. Përmasat e tij sugjerojnë se libri ishte menduar për përdorim publik në një hapësirë kishtare, ku mund të shihej më shumë vetë dhe ku hapja e tij merrte rëndësi ceremoniale. Ai nuk duhet kuptuar si libër privat, por si libër i kishës, i altarit, i liturgjisë dhe i kujtesës së komunitetit. Lidhja e tij e vonë, e datuar më 30 mars 1729 dhe e lidhur me Athanasin nga Voskopoja, tregon se kodiku vazhdoi të kishte rëndësi shumë kohë pas prodhimit të tij paleologian. Kjo jetë e dytë nuk duhet trajtuar si shtesë e parëndësishme ndaj historisë së dorëshkrimit. Përkundrazi, ajo tregon se prestigji i librit u trashëgua, u ripërpunua dhe u rikonfirmua në një kontekst të ri ekonomik e kishtar. Në këtë mënyrë, kodiku i Beratit 13 nuk dëshmon vetëm kulturën e prodhimit paleologian, por edhe historinë e mëvonshme të ruajtjes, përdorimit dhe rivlerësimit të librit si objekt i çmuar liturgjik dhe komunitar. Në të, autoriteti i tekstit lidhet drejtpërdrejt me autoritetin e objektit.

Për nga tipologjia e shkrimit, kodiku i Vlorës 11 dhe kodiku i Beratit 13 paraqesin ngjashmëri; të dy lidhen me tipin arkaizues të Hodegonit. Ky shkrim krijon një pamje të rregullt, të qëndrueshme dhe të lexueshme, e cila i përshtatet ungjilltarit më shumë se një shkrim i ngjeshur me ligatura. Ky është një aspekt i patronazhit që shpesh mbetet i padukshëm, sepse sponsorët nuk paguanin vetëm për ngjyrën, por edhe për rendin. Megjithatë, dallimet ndërmjet kodikut të Vlorës 11 dhe kodikut të Beratit 13 bëhen veçanërisht të dukshme në nivelin dekorativ. Këto dallime janë po aq të rëndësishme sa ngjashmëria e tyre liturgjike dhe paleografike, sepse tregojnë se i njëjti tip libri mund të përpunohej përmes formulave të ndryshme vizuale. Brenda një tradite të përbashkët shkrimi dhe përdorimi liturgjik, secili dorëshkrim zhvillon një identitet të veçantë estetik. Në kodikun e Vlorës 11, zbukurimi është realizuar në variantin *cloisonné* të *Blütenblattstil*-it. Titujt janë shkruar me germa të mëdha, të ekzekutuara me krisografi mbi fushë të purpurt, ndërsa zbukurimet përmbititullore dhe germat nistore përdorin motive floreale mbi sfond të artë.[1525] Kjo gjuhë vizuale e vendos librin në një horizont luksi, ku fjala e shenjtë nuk paraqitet vetëm për t'u lexuar, por edhe për t'u parë brenda një kornize të kontrolluar hijeshie. Ari dhe purpuri nuk funksionojnë thjesht si elemente ngjyrash, por si shenja të autoritetit, të shenjtërisë dhe të statusit të lartë të objektit liturgjik.

Kodiku i Beratit 13 krijon një efekt tjetër vizual përmes mbizotërimit të blusë dhe kombinimit të saj me arin mbi sfond të kuq në germat nistore. Ky ndryshim nuk duhet lexuar si dallim cilësie, por si ndryshim i formulës dekorative. Nëse kodiku i Vlorës 11 afrohet më shumë me një shkëlqim të theksuar ceremonial, kodiku i Beratit 13 ndërton një ritëm më të përmbajtur, më të ftohtë dhe më të balancuar vizualisht. Krahasimi i tyre tregon se prodhimi luksoz paleologian nuk ishte i njëtrajtshëm. Brenda së njëjtës traditë librore, dorëshkrimi mund të përdorte variante të ndryshme ngjyrash, dendësie dekorative dhe theksime ornamentale, pa humbur lidhjen me mjedisin e përbashkët të librit liturgjik të rangut të lartë. Rëndësia e kodikut të Vlorës 11 dhe e kodikut të Beratit 13 qëndron pikërisht te ndërthurja mes ngjashmërive dhe dallimit. Ata dëshmojnë një familje të përbashkët formash, por jo një formulë të ngrirë dekorative. Nëse lidhja me

[1525] Për këto dy kodikë, shih më sipër sythet përkatëse të këtij nënkreu.

Hodegonin dhe me prodhimin kostandinopolitan ndihmon për të shpjeguar nivelin, tipologjinë dhe mjedisin e përgjithshëm të këtyre dorëshkrimeve, dallimet ndërmjet dy librave tregojnë hapësirën e zgjedhjes brenda së njëjtës traditë.

Në aspektin liturgjik, forma e ungjilltarit u jep këtyre librave një funksion të ndryshëm nga ai i një katërungjillëshi të plotë, të destinuar për lexim të vazhdueshëm ose për studim. Ungjilltari e organizon tekstin sipas ritmit të shërbesës, duke e lidhur librin me kalendarin kishtar, me ciklin e kremtimeve dhe me performancën publike të leximit. Për këtë arsye, zbukurimi i tij merr një kuptim më të gjerë funksional dhe simbolik. Germa nistore, titulli, zbukurimi përmbititullor dhe ndarja e faqes nuk janë vetëm elemente të bukura për syrin, por mjete orientimi në një libër që përdorej në kohë të shenjtë, në hapësirë liturgjike dhe në prani të komunitetit.[1526]

Nëse kodiku i Vlorës 11 dhe kodiku i Beratit 13 lexohen pranë pikturës së nartekseve në Shqipërinë jugore, bëhet e qartë se libri liturgjik dhe imazhi monumental veprojnë brenda një fushe të përbashkët përfaqësimi. Ata nuk kanë të njëjtin funksion, por ndajnë një strategji të ngjashme vizuale dhe materiale, vendosjen e së shenjtës në një formë të dukshme, të rregulluar dhe të ngarkuar me autoritet. Në mur, ky autoritet artikulohet përmes portretit perandorak, shenjtorëve luftëtarë, figurës së dhuruesit dhe mbishkrimit. Në libër, ai shfaqet përmes pergamenës, shkrimit të rregullt, strukturës së faqes dhe dekorimit të artë. Këto dy sisteme i drejtohen komunitetit me gjuhë të ndryshme, por marrin pjesë në të njëjtin horizont liturgjik dhe kulturor. Qëllimi i tyre nuk është thjesht zbukurimi, por krijimi dhe ruajtja e përkatësisë, kujtesës dhe autoritetit brenda një mjedisi kishtar. Në këtë kuptim, libri dhe piktura monumentale nuk duhet parë si dukuri të ndara, por si forma të ndryshme përmes të cilave komuniteti përjetonte, shihte dhe ruante praninë e së shenjtës.[1527]

Kodiku i Beratit 13 ka një rëndësi të veçantë për historinë e Beratit si qendër kulturore dhe kishtare. Si ungjilltar i madh, i shkruar në pergamenë dhe i dekoruar me kombinime të pasura ngjyrash, ai përshtatet me një mjedis ku piktura monumentale e kishës së Shën Triadhës dhe kujtesa bibliotekare dëshmojnë një aktivitet të zhvilluar kishtar. Nuk është e nevojshme të pretendohet se këto objekte lidhen me të njëjtin sponsor. Mjafton të vërehet se ato i përkasin së njëjtës klimë kulturore, ku Berati nuk shfaqet thjesht si vend kalimi, por si qendër që mblidhte, ruante dhe shfaqte forma të larta të artit bizantin.[1528] Në këtë kuptim, libri liturgjik dhe kisha e pikturuar janë dy pjesë të një ekosistemi të përbashkët kulturor.

Kodiku i Vlorës 11, nga ana tjetër, e lidh qytetin-port me kulturën librore të kryeqytetit. Duke pasur parasysh rëndësinë e Vlorës dhe Kaninës në dokumentacionin perandorak, prania e një ungjilltari të lidhur me mjedisin e Hodegonit në këtë zonë merr

---

[1526] Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366. 10-16; Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 30-31; Džurova, "L'évolution du Blütenblattstil," 143-151.

[1527] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 230-233, 255-258; Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366; Džurova dhe Canart, *Le Rayonnement de Byzance*, 88-89, 124-127.

[1528] Për kishën e Shën Triadhës në kalanë e Beratit, programin piktural të narteksit, portretin e dhuruesit dhe lidhjen e tij me kontekstin politik e aristokratik bizantin, shih më sipër: "Piktura monumentale si kornizë krahasuese: Apolonia, Perhondia dhe Berati".

peshë të veçantë. Portet nuk ishin vetëm pika tregtare, por edhe hapësira qarkullimi për objekte, njerëz dhe ide. Në këtë kalim, kodiku i Vlorës 11 dëshmon transformimin e një produkti të lidhur me kulturën e kryeqytetit në pasuri lokale të kultit.[1529]

Kjo nuk do të thotë se çdo kodik duhet lidhur drejtpërdrejt me një porositës perandorak. Përkundrazi, tregon se kodiku merrte pjesë në një kulturë prestigji, e cila ishte e kuptueshme dhe funksionale brenda botës bizantine. Edhe kur identiteti i porositësit mbetet i panjohur, materiali, shkrimi, dekorimi dhe përdorimi liturgjik e vendosin librin brenda një sistemi vlerash ku autoriteti nuk artikulohej vetëm përmes akteve juridike apo imazheve murale, por edhe përmes objekteve të shkruara, të përdorura dhe të ruajtura nga komuniteti.

5. Kodiku i Vlorës 10: katërungjillëshi, shkrimi hodegonit dhe kultura e librit luksoz

Kodiku i Vlorës 10 zë një vend qendror në studimin e dorëshkrimeve të periudhës paleologiane të ruajtura në Shqipëri, sepse e lidh hapësirën shqiptare me prodhimin luksoz të librit në Kostandinopojë. Vlera e tij tekstuale dhe liturgjike ndërthuret me materialin, shkrimin, dekorimin, miniaturën dhe historinë e ruajtjes, duke e kthyer dorëshkrimin në një objekt kompleks të kulturës librore. I shkruar në pergamenë dhe i ndërtuar si katërungjillësh, kodiku vendoset nga analiza paleografike dhe kodikologjike në shek. XIV, brenda horizontit të prodhimit paleologian dhe të traditës së Hodegonit.[1530]

Lidhja me Hodegonin mbështetet në krahasimin e tipareve materiale, paleografike dhe dekorative të dorëshkrimit me ato të prodhimit kryeqytetas. Kjo traditë përfaqëson një nga rastet më të sigurta ku një stil paleografik paleologian mund të lokalizohet në një mjedis konkret kostandinopolitan. Dorëshkrimet e lidhura me Hodegonin dallohen nga tipi i shkrimit, përpunimi i pergamenës, organizimi i faqes dhe sistemi dekorativ. Në këtë mënyrë, kodiku i Vlorës 10 hyn në një mjedis të specializuar prodhimi, qarkullimi dhe patronazhi.[1531] Përmasat, faqosja dhe struktura e brendshme e kodikut e forcojnë këtë vlerësim. Dorëshkrimi ka fletë pergamene të përpunuara me kujdes, shkrim të rregullt, hapësirë të kontrolluar teksti, tabela kanonike, zbukurime përmbititullore dhe portrete ungjillorësh. Këto elemente krijojnë një aparat të plotë

[1529] Për kontekstin historik të Vlorës, Kaninës dhe Beratit në fundin e shek. XIII dhe fillimin e shek. XIV, shih Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, 63-72. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 160-180, 201-205; Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 290-300, 301-313; Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 396, 404, 406-407, 466-471. Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus," 186-190.

[1530] Për kodikun e Vlorës 10, për përmbajtjen e tij si katërungjillësh, datimin në shek. XIV dhe lidhjen me prodhimin konstantinopolitan të Hodegonit, shih më sipër seksionin përkatës të këtij nënkreu.

[1531] Për Hodegonin si qendër prodhimi dhe për identifikimin e tij përmes shkrimit, trajtimit të pergamenës dhe ornamentimit, shih Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36, 261-287; Pérez Martín, "El 'estilo Hodegos'," 389-458; Džurova, "La décoration des manuscrits à l'époque des Paléologues," 153-157; Lamberz, "Johannes Kantakuzenos und die Produktion von Luxushandschriften," 133-157; Hutter, "Schreiber und Maler der Palaiologenzeit," 159-190; Hunger dhe Kresten, "Archaisierende Minuskel und Hodegonstil," 187-236; Hans Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft* (Heidelberg, 1970).

librore, ku teksti ungjillor paraqitet në një rend të organizuar vizual dhe intelektual. Tabelat kanonike zënë një vend të veçantë në këtë strukturë, sepse e vendosin tekstin në një sistem harmonizues dhe e paraqesin librin si objekt të dijes kishtare, të leximit dhe të funksionit liturgjik.[1532]

Një element me rëndësi për këtë trajtim është shënimi kodikografik në fund të dorëshkrimit, ku përmenden emrat Mina dhe Mateu. Kjo dëshmi është trajtuar me kujdes në studimet mbi kodikun, sepse hap mundësinë e lidhjes së dorëshkrimit me një rreth shkruesish dhe dekoruesish të njohur nga dorëshkrime të tjera të krahasueshme. Këto të dhëna dëshmojnë një mjedis pune ku shkrimi, dekorimi dhe kujtesa e dorës kishin rëndësi të veçantë. Kodiku i Vlorës 10 shfaqet si rezultat i një procesi të specializuar, ku bashkëveprojnë kopisti, dekoruesi, tradita e punishtes dhe një mjedis porositës me mundësi të konsiderueshme. Në prodhimin luksoz bizantin, cilësia e pergamenës, shkrimi i rregullt, sistemi dekorativ dhe miniaturat përbëjnë tregues të një investimi të lartë, edhe kur emri i porositësit nuk ruhet në mënyrë të drejtpërdrejtë.[1533]

Programi dekorativ i kodikut e thellon më tej këtë interpretim. Portretet e ungjillorëve, zbukurimi i tabelave kanonike, dekorimet arkitektonike, kryqet e lulëzuara dhe zbukurimet përmbititullore ndërtojnë një gjuhë vizuale përmes së cilës libri paraqitet si hapësirë e shenjtë e Logos-it. Në këtë mënyrë, kodiku nuk shfaqet vetëm si bartës i tekstit, por edhe si objekt që materializon praninë e së shenjtës përmes figurës, ornamentit dhe strukturës së faqes. Këtij kuptimi i shërbejnë veçanërisht kompozimet që paraprijnë ungjijtë, sidomos cikli para Ungjillit sipas Lukës. Në to ndërtohet një rend i rregulluar dhe i ngarkuar me kuptim simbolik, ku arkitektura e stilizuar, motivet bimore, shpendët dhe kafshët lidhen me idenë e Parajsës dhe me konceptimin e librit si tempull i Logos-it hyjnor.[1534]

Në kodikun e Vlorës 10, materiali, shkrimi dhe figura veprojnë si pjesë të një sistemi të përbashkët vizual. Pergamena e bardhë krijon sipërfaqen mbi të cilën teksti merr qartësi dhe autoritet, ndërsa boja e errët e bën leximin të rregullt dhe të dallueshëm. Ari i zbukurimit shënon kalimet midis njësive të tekstit dhe krijon pragje vizuale që orientojnë syrin e lexuesit. Portretet e ungjillorëve, nga ana tjetër, i japin rrëfimit ungjillor një prani të personifikuar dhe e lidhin tekstin me autoritetin e dëshmitarëve të shenjtë. Kjo ndërthurje e materialit, shkrimit dhe figurës e vendos dorëshkrimin në fushën e artit të librit. Për këtë arsye, kodiku i Vlorës 10 nuk duhet parë vetëm si dëshmi e transmetimit biblik, por edhe si burim i rëndësishëm për historinë e kulturës vizuale bizantine. Në të, libri shfaqet si objekt ku teksti lexohet, figura shihet dhe materiali merr rol aktiv në ndërtimin e autoritetit liturgjik dhe estetik.[1535]

[1532] Për strukturën e kodikut të Vlorës 10, tabelat kanonike, listat e kapitujve, frontispicet, kryqet e lulëzuara dhe miniaturat e ungjillorëve, shih më sipër sythin përkatës të këtij nënkreu.

[1533] Për prodhimin e dorëshkrimeve luksoze në Kostandinopojë si proces i specializuar, shih Buchthal dhe Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 91-104; Lamberz, "Johannes Kantakuzenos und die Produktion von Luxushandschriften," 133-157.

[1534] Për programin dekorativ të kodikut, më sipër sythin përkatës të këtij nënkreu.

[1535] Për ndërthurjen e miniaturës, ornamentit dhe materialit në kodikun e Vlorës 10, si edhe për karakterin e tij si një ndër kodikët më elegantë të periudhës së shek. XIV deri në gjysmën e parë të shekullit XV, më sipër sythin përkatës të këtij nënkreu. Për kontekstin e ornamentit paleologian, shih Nelson, "Palaeologan Illuminated Ornament," 7-22.

Nga këndvështrimi i patronazhit, kodiku i Vlorës 10 paraqet një rast të rëndësishëm interpretimi. Edhe pse emri i porositësit fillestar nuk njihet, cilësia e pergamenës, shkrimi i kujdesshëm, sistemi dekorativ dhe cikli i miniaturave dëshmojnë për një prodhim që kërkonte burime të konsiderueshme materiale dhe profesionale. Në historinë e artit bizantin, patronazhi nuk rindërtohet vetëm përmes emrit të dhuruesit apo të porositësit. Ai mund të kuptohet edhe përmes analizës së materialit, kostos së prodhimit, nivelit teknik, vendit të mundshëm të realizimit dhe rrjeteve të qarkullimit të dorëshkrimit. Në këtë kuptim, kodiku i Vlorës 10 mbart gjurmët e një investimi të lartë kulturor dhe institucional, edhe në mungesë të një dëshmie të drejtpërdrejtë për identitetin e porositësit.[1536]

Vendosja e dorëshkrimit në Vlorë, si edhe në rastin e kodikut të Vlorës 11, e zgjeron ndjeshëm kuptimin e tij historik. Në shekujt XIII dhe XIV, Vlora dhe Kanina formonin një hapësirë me peshë të veçantë politike, kishtare dhe detare, ku kontrolli i bregdetit lidhej me zotërimet e brendshme, me Beratin, me Myzeqenë dhe me rrugët që çonin drejt Durrësit dhe botës adriatike.[1537] Ato shfaqen si dy qendra ku kalimi nga mjedisi paleologian te konfigurimet e mëvonshme të Muzakajve dhe Balshajve nuk mund të kuptohet pa marrë parasysh lidhjet dinastike, privilegjet familjare, rivalitetet lokale dhe rolin e territorit si kapital politik.[1538] Në këtë sfond, prania e kodikut të Vlorës 10 nuk shfaqet si fakt i izoluar arkivor, por si pjesë e një mjedisi ku qarkullonin dokumente, libra, njerëz, tituj, privilegje dhe forma të ndryshme autoriteti. Krisovula e vitit 1307, e lëshuar nga Androniku II në favor të peshkopatës së Kaninës, dëshmon se kjo zonë ishte e pranishme në horizontin e kancelarisë perandorake dhe të politikës kishtare bizantine.[1539] Në të njëjtën kohë, burimet e shek. XIV tregojnë se Vlora dhe

---

[1536] Për dallimin midis patronazhit të dokumentuar dhe patronazhit të rindërtuar në rastin e kodikëve luksozë, shih Buchthal dhe Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 99-104; Nelson, *Theodore Hagiopetrites*, 15-18, 120; Erich Lamberz, "Νέα στοιχεία σχετικά με τον Θεσσαλονικέα γραφέα και διακοσμητή χειρογράφων Θεόδωρο Αγιοπετρίτη," në *Βυζαντινή Μακεδονία. Δίκαιο, Θεολογία, Φιλολογία*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη 95 (Thessaloniki, 2003), 85-105.

[1537] Për kontekstin historik të Vlorës, Kaninës dhe Beratit në fund të shekullit XIII dhe në fillim të shekullit XIV, shih bibliografinë e cituar në shënimin 1411.

[1538] Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 290-300, 301-307. Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 404. Për strukturën e zotërimeve të Muzakajve dhe Balshajve, si edhe për lidhjet me Beratin, Vlorën, Kaninën, Oparin, Tomoricën dhe Skraparin, shih edhe Hopf, "Breve memoria de li discendenti de nostra casa Musachi", 282; Franz Dölger, "Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden," në *Byzantinische Diplomatik. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner* (Speyer am Rhein, 1956), 102-129; Miloš Mladenović, *L'État serbe au Moyen Âge: son caractère* (Paris: Pierre Bossuet, 1931), 165; Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, 51; si edhe Lajos Thallóczy, Constantin Jireček dhe Milan Šufflay, *Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia,* vëll. 2 (Vindobonae: Typis Adolphi Holzhausen, 1918), 330.

[1539] Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus," 167-207, veçanërisht 167-185; Nadezhda Kavrus-Hoffmann, "Catalogue of Greek Medieval and Renaissance Manuscripts in the Collections of the United States of America. Part IV.1: The Morgan Library and Museum," *Manuscripta* 52, nr. 1 (2008): 112-116. Për Kaninën dhe për traditën kishtare të zonës, shih ndër të tjera Heinrich Gelzer, "Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche," *Byzantinische Zeitschrift* 1 (1892): 257, dhe 2 (1893): 50, 56; Stojan Novaković, "Ohridska arhiepiskopija u početku XI veka," *Glas Srpske kraljevske akademije* 76 (1908): 1-62; Georgios Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, 6.32, në *Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, red. Immanuel Bekker, vëll. 1, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (Bonn: Weber, 1835), 508; Georgios Pachymeres, *De Michaele Palaeologo*, 2.11, në *Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, red. Immanuel Bekker, vëll. 1, *Corpus*

Kanina hynin në lojën e pushtetit ballkanik përmes trashëgimisë, martesave dhe kontrollit të pikave detare.[1540] Kështu, kodiku i Vlorës 10 mund të lexohet brenda një peizazhi ku kultura e librit, autoriteti kishtar dhe strategjia politike bashkëvepronin në mënyrë konkrete.

Krahasimi me krisovulën e Kaninës dhe me zhvillimet politike të Vlorës nuk synon të krijojë një lidhje të drejtpërdrejtë patronazhi midis dokumentit perandorak dhe kodikëve të ruajtur në këtë hapësirë. Ai shërben, përkundrazi, për të kuptuar më qartë mjedisin historik, kishtar dhe kulturor në të cilin këta dorëshkrime u vendosën, u përdorën dhe u ruajtën. Një katërungjillësh luksoz, si kodiku i Vlorës 10, ose një ungjilltar i lidhur me horizontin hodegonit, si kodiku i Vlorës 11, marrin peshë të veçantë pikërisht sepse gjenden në një zonë ku autoriteti bizantin, interesat perandorake, hierarkitë kishtare dhe elitat lokale krijonin një terren të dendur komunikimi.[1541]

Në këtë kontekst, krisovula e vitit 1307, e lëshuar nga Androniku II në favor të peshkopatës së Kaninës, dëshmon praninë dhe ndërhyrjen e qendrës perandorake në rajon për çështje kishtare, juridike dhe sociale. Krahasimi me këtë dokument nuk nënkupton se krisovula dhe kodikët kishin të njëjtin porositës ose të njëjtin funksion. Ai ndihmon të ndriçohet një peizazh më i gjerë institucional, ku pergamena, shkrimi i rregullt, forma prestigjioze e objektit dhe lidhja me qendrën perandorake kishin vlerë të veçantë. Krisovula vepronte në regjistrin juridik dhe diplomatik, duke artikuluar privilegjin dhe vullnetin perandorak përmes gjuhës së dokumentit. Kodiku, nga ana tjetër, vepronte në regjistrin liturgjik, tekstual dhe vizual, duke shprehur autoritetin ungjillor dhe peshën ceremoniale të librit përmes shkrimit, figurës, materialit dhe përdorimit kishtar. Megjithatë, të dy objektet i përkasin një kulture të përbashkët ku shkrimi, materiali dhe forma e përpunuar ndërtonin besueshmëri, autoritet dhe prestigj.

Në këtë mënyrë, kodikët e Vlorës nuk duhen kuptuar si objekte të izoluara. Ata bëhen pjesë e një mjedisi ku libri, dokumenti dhe institucioni kishtar merrnin pjesë në të njëjtën kulturë të autoritetit të shkruar. Në Vlorë, një produkt i lidhur me kulturën e lartë të Kostandinopojës nuk mbeti thjesht objekt i ardhur nga një qendër prestigjioze, por u përfshi në jetën e komunitetit, ku lexohej, ruhej, nderohej dhe transmetohej si pasuri liturgjike dhe kujtese. Kodiku i Vlorës 10 e përmbledh në mënyrë të përqendruar problemin kryesor të këtij nënkreu. Ai tregon se kodikët e periudhës paleologiane në Shqipëri mund të lexohen njëkohësisht si objekte arti, si produkte të kulturës librore dhe si dëshmi të rrjeteve të patronazhit bizantin. Vlera e tij nuk kufizohet në momentin

---

Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonn: Weber, 1835), 106E; Franz Dölger, "Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrhunderts," *Byzantinische Zeitschrift* 27 (1927): 305.

[1540] Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 466-471. Shih gjithashtu edhe Thallóczy, Jireček dhe Šufflay, *Acta et Diplomata*, 2: 96, nr. 402, 123, nr. 487; Giuseppe Valentini, *Acta Albaniae Veneta*, vëll. 4 (Palermo, 1970), 141, nr. 1351; Simeon Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, vëll. 4 (Zagreb, 1874); Hopf, "Breve memoria de li discendenti de nostra casa Musachi," 532; Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie*, 500-501; Bozhori, *Dokumente të periudhës bizantine*, 105.

[1541] Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, 63-72; Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 290-300, 301-313. Frashëri, *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 396, 404, 406-407, 466-471.

e prodhimit, por shtrihet në qarkullimin drejt një komuniteti lokal, në përdorimin liturgjik, në ruajtjen kishtare dhe në interpretimin e mëvonshëm historiografik.

Pikërisht në këtë kalim nga qendra te komuniteti bëhet e dukshme marrëdhënia midis artit, librit dhe autoritetit në Shqipërinë e shekujve XIII-XIV. Historia e kodikut takohet me historinë politike të rajonit pa u reduktuar në të. Libri mbetet objekt liturgjik dhe artistik, ndërsa Vlora shfaqet si hapësirë ku produktet e kulturës së lartë kryeqytetase mund të hynin, të përvetësoheshin, të ruheshin dhe të ktheheshin në pasuri lokale të kultit.

6. Kodikët dhe piktura monumentale: Apolonia, Perondia dhe Berati

Krahasimi midis kodikëve paleologë dhe pikturës monumentale të Shqipërisë jugore është i domosdoshëm, sepse të dy grupet e burimeve shfaqen në të njëjtën zonë strategjike dhe në të njëjtin horizont kronologjik. Apolonia, Perondia dhe Berati nuk janë thjesht monumente të artit mural; ato janë dëshmi të mënyrës se si imazhi perandorak u përdor për të krijuar prani dhe për të interpretuar marrëdhënien midis qendrës dhe komunitetit lokal.[1542] Të vendosura pranë kodikëve të Vlorës dhe Beratit, këto imazhe hapin një fushë të përbashkët interpretimi, ku libri dhe muri, miniatura dhe portreti, dekorimi floral dhe kostumi perandorak shfaqen si forma të ndërvarura të kulturës vizuale paleologiane. Ato nuk përfaqësojnë regjistra të izoluar, por mënyra të ndryshme përmes të cilave artikuloheshin autoriteti, kujtesa dhe përkatësia kishtare në mjediset bizantine dhe lokale.

Apolonia ofron rastin më të hershëm dhe më kompleks për këtë krahasim. Manastiri i Hyjlindëses pranë Pojanit ruan një kompleks të zhvilluar monastik, me katholikon, kullë, trapezari dhe hapësira të tjera funksionale.[1543] Brenda këtij kompleksi, trapezaria, e vendosur në anën perëndimore të oborrit dhe e pajisur me një program mural të artit paleologian, zë një vend të veçantë. Rëndësia e saj qëndron në faktin se ajo përfaqëson një nga shembujt më të hershëm të ruajtur të pikturës bizantine të trapezarisë, i cili lejon një analizë të plotë ikonografike.[1544] Programi mural përfshin skena të lidhura me Kreshmën, vetëpërmbajtjen, jetën murgjërore dhe aktualizimin e historisë së shpëtimit përmes Eukaristisë. Në këtë mënyrë, trapezaria nuk shfaqet thjesht si hapësirë ngrënieje, por si mjedis ku ushqimi trupor, leximi dhe përjetimi shpirtëror bashkohen brenda ritmit të jetës monastike.

[1542] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 139-142, shën. 352-370; Buschhausen dhe Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, 101-140; Aleksandër Meksi, "Arkitektura e kishës së manastirit të Apolonisë," *Monumentet* 1 (1971): 39-67; Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri*, 180-187; Yiannias, "The Palaeologan Refectory Program at Apollonia," 161-164.

[1543] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 139-142, shën. 352-370; Helmut Buschhausen dhe Heide Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien: Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976); Meksi, "Arkitektura e kishës së manastirit të Apolonisë," 39-67; Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri*, 180-187; Yiannias, "The Palaeologan Refectory Program at Apollonia," 161-164.

[1544] Yiannias, "The Palaeologan Refectory Program at Apollonia," 161-174; Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 141-142; Victoria Puzanova, "Manastiri 'Shën-Meria e Apollonisë' në Pojan," *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore* 15 (1961): 147-164.

Ky program është i rëndësishëm për leximin e kodikëve, sepse tregon se arti paleolog në Shqipëri nuk duhet kuptuar vetëm në lidhje me autoritetin perandorak dhe përfaqësimin dinastik. Ai ishte njëkohësisht monastik, liturgjik dhe asketik.[1545] Një ungjilltar i lidhur me traditën e Hodegonit dhe një trapezë e zbukuruar me skena ikonografike i përkasin së njëjtës botë kulturore, ku teksti, imazhi dhe praktika fetare veprojnë si pjesë të një sistemi të pandarë. Në trapezari, murgjit përballeshin me shembuj të vetëkontrollit, përkorjes dhe historisë së shenjtë gjatë kohës së ushqimit. Në kishë, Ungjilli lexohej nga një libër i dekoruar, i cili e vendoste tekstin e shenjtë në një formë të dukshme dhe të nderuar. Në mur, figura perandorake mund të shfaqej si mbrojtëse, dhuruese ose garantuese e privilegjit. Këto funksione nuk e përjashtojnë njëra-tjetrën. Përkundrazi, ato ndërtojnë së bashku një rend të shenjtë të jetës komunitare, ku autoriteti, kujtesa dhe praktika liturgjike artikulohen përmes hapësirës, figurës dhe librit.

Portreti perandorak i Apolonisë e lidh këtë rend monastik me politikën e restaurimit të Mihalit VIII. Kompozimi përfshin familjen perandorake, Hyjlindësen dhe një hierark që mban maketin e kishës, ndërsa mbishkrimi i referohet një krisovule që rinovonte privilegjet e dhëna më parë nga Komnenët. Në këtë mënyrë, imazhi nuk funksionon vetëm si paraqitje nderuese e sovranit, por si dëshmi vizuale e vazhdimësisë institucionale dhe e ripërtëritjes së lidhjes midis manastirit dhe pushtetit qendror.[1546] Ky është një akt me peshë të veçantë politike dhe kishtare. Perandori paraqitet jo thjesht si sundimtar, por si garant i privilegjeve, si trashëgimtar i një tradite perandorake dhe si ripërtëritës i rendit të vendosur më parë. Nëse kodiku i Vlorës 10 sjell në Vlorë prestigjin e traditës hodegonite, portreti i Apolonisë sjell në hapësirën monastike fytyrën e dinastisë restauruese dhe autoritetin e saj mbrojtës.

Çështja e datimit të portretit të Apolonisë ka qenë objekt diskutimi, por për analizën tonë rëndësi parësore ka funksioni i tij. Portreti lidhet me vitet e para të restaurimit paleologian dhe me nevojën për të afirmuar autoritetin perandorak në një zonë të ndjeshme të Via Egnatias.[1547] Në këtë kuptim, ai nuk duhet parë vetëm si dëshmi kronologjike apo ikonografike, por si mjet për ripërtëritjen e lidhjes midis pushtetit qendror dhe një institucioni monastik lokal. Ky funksion e afron portretin mural me kodikët më shumë sesa duket në pamje të parë. Si portreti, ashtu edhe libri luksoz veprojnë si forma të ripërtëritjes së lidhjeve politike, kishtare dhe kulturore. Portreti e realizon këtë përmes imazhit, mbishkrimit dhe pranisë së figurës perandorake në hapësirën monastike. Libri e realizon përmes tekstit, materialit, shkrimit dhe përdorimit liturgjik. Të dyja format kanë nevojë për sponsor, të dyja kërkojnë mjeshtër të specializuar dhe të dyja krijohen për një mjedis sakral ku mund të ruhen dhe të përdoren

[1545] Yiannias, "The Palaeologan Refectory Program at Apollonia," 164-174; Sharon E. J. Gerstel, "Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium," *Dumbarton Oaks Papers* 52 (1998): 89-111; Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 141-142.
[1546] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 142-158; Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, 95-117, 119-121; Macrides, "The New Constantine and the New Constantinople," 13-41.
[1547] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 142-158; Macrides, "The New Constantine and the New Constantinople," 13-41.

për një kohë të gjatë. Për këtë arsye, portreti i Apolonisë dhe kodikët luksozë nuk janë thjesht objekte arti, por mjete të qëndrueshme për artikulimin e autoritetit, kujtesës dhe përkatësisë brenda jetës kishtare.

Përhondia, nga ana tjetër, sjell një formë tjetër të artikulimit të autoritetit, atë të portretit dinastik. Në ekzonarteksin e kishës së Shën Kollit, kompozimet perandorake janë identifikuar me Andronikun II dhe Irenën/Jolandën, si edhe me Mihalin IX dhe Andronikun III, në një konfigurim që i përshtatet viteve 1316-1317.[1548] Ky datim mbështetet në ndërthurjen e disa treguesve, si mosha e figurave, titujt, marrëdhëniet dinastike, si edhe tipologjia e veshjeve dhe e nënkëmbëses. Krahasimi me kodikun e Vlorës 10 është i dobishëm, sepse në të dy rastet kemi prodhime të fillimit të shek. XIV, të cilat mbështeten në modele të lidhura me kryeqytetin dhe e shfaqin autoritetin përmes formës së përpunuar vizuale. Në Përhondi, autoriteti merr trajtën e kompozimit dinastik, të paraqitur në hapësirën murale përmes figurave perandorake, titujve dhe shenjave të pushtetit. Në kodikun e Vlorës 10, autoriteti shfaqet ndryshe, përmes tekstit të shenjtë, pergamenës, shkrimit të kujdesshëm dhe dekorimit të lidhur me kulturën librore të Kostandinopojës. Në këtë mënyrë, piktura murale dhe libri liturgjik nuk përsërisin të njëjtën gjuhë, por marrin pjesë në të njëjtin mjesis kulturor paleologian. Përhondia e bën të dukshëm autoritetin përmes dinastisë dhe pranisë perandorake në mur, ndërsa kodiku i Vlorës 10 e materializon atë përmes librit, tekstit ungjillor dhe estetikës së artit kryeqytetas.

Prania e shenjtorëve ushtarakë dhe engjëllorë në programin e Përhondisë e vendos portretin perandorak brenda një kuadri mbrojtës.[1549] Kjo ka rëndësi të veçantë për zonën e Beratit, ku autoriteti bizantin duhej të afirmohej në një mjedis të ekspozuar ndaj rivaliteteve politike dhe tensioneve të pushtetit. Për këtë arsye, kompozimi nuk duhet kuptuar vetëm si paraqitje genealogjike e familjes sunduese, por edhe si deklaratë e një rendi ushtarak, kishtar dhe sakral. Ky lexim ndihmon të kuptohet më mirë edhe funksioni i librit luksoz në të njëjtin rajon. Në një mjedis ku arti mural shfaq mbrojtjen perandorake dhe praninë e forcave të shenjta, libri i shenjtë nuk mund të shihet thjesht si luks privat. Ai merr pjesë në të njëjtën kulturë të autoritetit, ku teksti, materiali, figura dhe përdorimi liturgjik e bëjnë kodikun objekt të autoritetit, prestigjit dhe të mbrojtjes simbolike.

Shën Triadha në kalanë e Beratit e zhvillon më tej këtë logjikë të marrëdhënies midis autoritetit perandorak dhe elitës lokale. Në narteksin e saj, portretet perandorake vendosen në regjistrin e sipërm, ndërsa portreti i ktitorit shfaqet në regjistrin e poshtëm, ku një qeveritar lokal bizantin i paraqet Krishtit maketin e kishës.[1550] Ky organizim vizual e bën të dukshme hierarkinë midis qendrës dhe patronazhit lokal. Perandorët nuk janë thjesht figura të pranishme në programin mural. Vendosja e tyre mbi ktitorin krijon një rend përfaqësimi ku patroni lokal legjitimohet përmes lidhjes me dinastinë dhe me

[1548] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 159-187; Meksi, *Churches of Albania*, 279-284; Rousseva, "The Legend of the Last Emperor," 231-240.
[1549] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 167-187; Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, 128-129; Fine, *The Late Medieval Balkans*, 301, 320.
[1550] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 188-229; Meksi, *Churches of Albania*, 425-430; Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri*, 192-203.

autoritetin e kryeqytetit. Në këtë mënyrë, piktura nuk dokumenton vetëm një akt dhurimi, por artikulon edhe pozitën e elitës lokale brenda një sistemi më të gjerë politik dhe kishtar. Ky model mund të krahasohet me funksionin e kodikut luksoz. Ashtu si portreti mural e vendos ktitorin lokal nën hijen legjitimuese të dinastisë, edhe libri i çmuar mund të rrisë prestigjin e një kishe lokale duke e lidhur atë me estetikën, kulturën librore dhe autoritetin e Kostandinopojës. Në të dy rastet, arti vepron si mjet ndërmjetësimi midis qendrës perandorake dhe komunitetit lokal.

Stili i pikturave të naosit të Shën Triadhës, me skena kristologjike, figura më të ndjeshme dhe elementë të përpunuar arkitekturërë, lidhet me prirjet e stilit të dytë paleologian të periudhës rreth viteve 1300-1330.[1551] Kjo afërsi kronologjike me kodikun e Vlorës 10 dhe me aktivitetin e Hodegonit është domethënëse, sepse tregon se zona e Beratit nuk qëndronte jashtë rrjedhave artistike të kohës. Në të njëjtin interval kronologjik, libri dhe muri zhvillojnë forma të sofistikuara përfaqësimi. Dekorimi i fletës dhe dekorimi i kishës përdorin arkaizmin, narrativën, rendin vizual dhe kujdesin formal për të krijuar një hapësirë të përbashkët sakrale. Në libër, ky rend ndërtohet përmes pergamenës, shkrimit, miniaturës dhe zbukurimit. Në mur, ai shfaqet përmes cikleve kristologjike, figurave të shenjta, arkitekturave të pikturuara dhe hierarkisë së kompozimit. Kështu, Shën Triadha dhe kodiku i Vlorës 10 dëshmojnë se kultura artistike e fillimit të shek. XIV në hapësirën shqiptare nuk ishte e shkëputur nga zhvillimet paleologiane. Përkundrazi, ajo merrte pjesë në të njëjtin mjedis estetik dhe liturgjik, ku forma, materiali dhe figura shërbenin për të artikuluar autoritet dhe përkatësi kishtare.

Portretet dinastike të Perhondisë dhe Beratit kanë një vlerë të veçantë, sepse përbëjnë ndër dëshmitë e rralla të këtij tipi brenda territorit të shtetit bizantin në periudhën e hershme paleologiane.[1552] Ato nuk paraqesin thjesht individë të veçantë, por vizualizojnë vazhdimësinë e dinastisë perandorake bizantine dhe legjitimitetin e saj. Nëpërmjet renditjes së figurave, titujve, veshjeve dhe shenjave të pushtetit, imazhi e shndërron familjen perandorake në argument politik dhe sakral. Ky theks mbi vazhdimësinë gjen paralele në kulturën librore. Shkrimi arkaizues i Hodegonit prodhon, në nivel grafik dhe liturgjik, një efekt të ngjashëm me atë që portreti dinastik prodhon në nivel figurativ. Ai e lidh tekstin e shek. XIV me modele më të hershme shkrimi dhe i jep librit pamjen e një tradite të qëndrueshme, të trashëguar dhe autoritare. Në këtë mënyrë, vazhdimësia merr dy forma të ndryshme, por të krahasueshme. Në portretet murale ajo është gjenealogjike dhe dinastike, ndërsa në kodikë është grafike, liturgjike dhe materiale. Të dyja format marrin pjesë në të njëjtën ideologji të restaurimit paleologian, ku e reja legjitimohet përmes lidhjes me të vjetrën, ndërsa autoriteti

[1551] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 207-210; Thalia Gouma-Peterson, "The Frescoes of the Parekklesion of St. Euthymios in Thessaloniki: Patrons, Workshop, and Style," në *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, red. Slobodan Ćurčić dhe Doula Mouriki (Princeton, NJ: Department of Art and Archaeology, Princeton University, 1991), 111-59; Yiannias, "The Palaeologan Refectory Program at Apollonia," 161-180.

[1552] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 230-250; Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, 26-30; Maria G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography, 11th-15th Centuries* (Leiden: Brill, 2003), 18-21.

ndërtohet duke u paraqitur si vazhdimësi e një rendi të mëparshëm.

Kjo nuk do të thotë se çdo kodik i lidhur me traditën e Hodegonit duhet kuptuar si pjesë e një programi të drejtpërdrejtë politik. Një lexim i tillë do të ishte i tepruar dhe do ta ngushtonte funksionin e librit liturgjik. Më saktë, duhet folur për një kulturë të përbashkët patronazhi, ku elitat bizantine, institucionet kishtare dhe aktorët lokalë përdornin forma të ndryshme artistike dhe materiale për të krijuar autoritet, prestigj dhe vazhdimësi.[1553] Në këtë kulturë, portreti i perandorit, krisovula, programi monastik i trapezarisë, ungjilltari i praruar dhe katërungjillëshi me miniatura nuk kanë të njëjtin funksion, por veprojnë brenda së njëjtës fushë përfaqësimi. Ato e bëjnë perandorinë të pranishme jo vetëm si pushtet ushtarak ose administrativ, por edhe si kulturë vizuale, liturgjike dhe institucionale. Autoriteti nuk shfaqet vetëm përmes urdhrit politik, por edhe përmes figurës, shkrimit, librit, ritualit dhe hapësirës së shenjtë.

Në këtë proces, roli i aktorëve lokalë është vendimtar. Në Shën Triadhë, ktitori lokal paraqitet si ndërmjetës midis autoritetit perandorak dhe komunitetit kishtar. Në Perondi, programi mural duket i lidhur me një mjedis ku prania bizantine kishte nevojë të afirmohej në mënyrë të dukshme. Në Vlorë dhe Berat, kishat ruanin libra të lidhur me kulturën librore të kryeqytetit, duke i kthyer ata në pjesë të kujtesës dhe praktikës lokale.[1554] Kjo tregon se patronazhi nuk zbriste thjesht nga qendra drejt periferisë. Ai ndërtohej përmes bashkëveprimit. Elitat lokale përvetësonin simbolikën perandorake sepse ajo u shërbente për të forcuar pozitën, prestigjin dhe legjitimitetin e tyre. Nga ana tjetër, qendra perandorake e pranonte, e nxiste ose e përfitonte këtë përdorim, sepse ai e bënte praninë e saj më të qëndrueshme në hapësirat lokale. Kodikët janë pjesë e kësaj marrëdhënieje reciproke, ku libri liturgjik bëhet njëkohësisht objekt kulti, shenjë kulture dhe mjet ndërmjetësimi midis autoritetit të qendrës dhe jetës së komunitetit.

Në këtë krahasim, Apolonia, Perondia, Berati dhe kodikët e Vlorës e Beratit nuk përfaqësojnë raste të shkëputura, por nyje të ndryshme të së njëjtës fushë interpretimi. Apolonia dëshmon lidhjen midis privilegjit juridik dhe artit mural. Përhondia artikulon marrëdhënien midis dinastisë, mbrojtjes dhe rendit sakral. Berati shfaq ndërmjetësimin midis ktitorit lokal dhe hierarkisë perandorake. Ndërsa kodiku i Vlorës 10, kodiku i Vlorës 11 dhe kodiku i Beratit 13 tregojnë lidhjen midis tekstit liturgjik, kulturës librore dhe prestigjit kryeqytetas.[1555] Të katër këto linja krijojnë një konfigurim të vetëm interpretues. Të lexuara veçmas, secila dëshmi ruan rëndësinë e vet historike, artistike dhe liturgjike. Të lexuara së bashku, ato lejojnë rindërtimin e një politike kulturore të pranisë bizantine në Shqipërinë jugore, ku autoriteti nuk shfaqej vetëm përmes administrimit ose pushtetit ushtarak, por edhe përmes imazhit, dokumentit, librit, ritit dhe kujtesës institucionale.

[1553] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 246-250; Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium*, 98-100; Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1972), 12-17, 112-120.
[1554] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 280-284; Angeliki E. Laiou, "The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period: A Story of Arrested Development," *Viator* 4 (1973): 131-151, kryesisht 150-151.
[1555] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 280-284; Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-66; Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus," 167-207.

Prandaj krahasimi midis kodikëve dhe pikturës monumentale nuk është thjesht krahasim formal, por ka rëndësi historiografike. Ai tregon se kategori të ndryshme burimesh ndriçojnë dhe plotësojnë njëra-tjetrën. Piktura murale dëshmon interesin perandorak dhe lokal për hapësirën kishtare. Kodikët dëshmojnë qarkullimin, përdorimin dhe ruajtjen e produkteve të larta të kulturës librore. Krisovula dëshmon ndërhyrjen juridike dhe kishtare të qendrës perandorake. Bibliotekat vendore dëshmojnë vazhdimësinë e ruajtjes dhe përvetësimit lokal.[1556] Bashkimi i këtyre dëshmive prodhon një histori më të plotë sesa ajo që mund të ofrojë secila kategori e marrë më vete. Për këtë arsye, kodikët e Vlorës dhe Beratit duhet të trajtohen si pjesë përbërëse e artit paleologian në Shqipëri, jo si shtojcë e paleografisë. Ata janë dëshmi të kulturës së librit, por edhe të patronazhit, të autoritetit, të qarkullimit artistik dhe të mënyrës se si prania bizantine u bë e dukshme, e përdorshme dhe e qëndrueshme në mjediset lokale kishtare.

7. Patronazhi, diplomacia kulturore dhe funksioni i librit në periferi

Patronazhi i kodikëve paleologianë në Shqipëri duhet kuptuar si veprim brenda një zone kufitare, ku pushteti nuk ishte gjithmonë i sigurt dhe ku simbolika vizuale, liturgjike dhe materiale kishte rëndësi të veçantë. Në një qendër të qetë, një libër luksoz mund të dëshmonte pasuri, devotshmëri dhe kujdes për kultin. Në një korridor strategjik, si Shqipëria jugore e shek. XIII-XIV, ai mund të shprehte edhe përkatësi politike, lidhje me qendrën dhe pjesëmarrje në një rrjet më të gjerë autoriteti.[1557] Kjo nuk e zbeh dimensionin fetar të librit. Përkundrazi, në botën bizantine feja dhe politika nuk mund të ndahen sipas kategorive moderne. Ungjilli i praruar, i shkruar me kujdes dhe i vendosur në një kishë lokale, ishte para së gjithash objekt kulti, i përdorur në shërbesë dhe i lidhur me jetën liturgjike të komunitetit. Por, njëkohësisht, ai ishte edhe shenjë e rendit institucional, kulturor dhe politik që e mbështeste këtë kult. Në këtë kuptim, kodiku luksoz nuk duhet parë as si objekt thjesht estetik, as si instrument i drejtpërdrejtë politik. Ai vepronte në një hapësirë ndërmjetëse, ku materiali, shkrimi, ari, forma e faqes dhe përdorimi liturgjik ndërtonin së bashku autoritet dhe përkatësi. Pikërisht kjo e bën patronazhin e kodikëve paleologianë në Shqipëri një dëshmi të rëndësishme për mënyrën se si prania bizantine u materializua në objektet e kultit dhe në jetën e komuniteteve lokale.

Diplomacia kulturore e perandorisë nuk kishte nevojë të shfaqej gjithmonë si diplomaci e deklaruar. Ajo mund të vepronte përmes dhuratave, privilegjeve, sponsorizimeve, modeleve ikonografike dhe objekteve të lëvizshme.[1558] Në këtë

[1556] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 266-267, 280-284; Laiou, "The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period," 150-151; Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1972), 112-120.

[1557] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 246-250; D Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium*, 98-100; Laiou, *Constantinople and the Latins*, 12-17, 112-120.

[1558] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 280-284; Angeliki E. Laiou, "The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period: A Story of Arrested Development," *Viator* 4 (1973): 131-151, sidomos 150-151.

kuadër, një krisovulë i jepte autoritet juridik një peshkopate, një portret mural i jepte dukshmëri dinastisë, ndërsa një kodik i lidhur me Hodegonin i sillte komunitetit tekstin e shenjtë në formën prestigjioze të kryeqytetit. Këto akte ndryshonin nga njëri-tjetri për nga funksioni dhe materiali, por prodhonin efekte të ngjashme në planin kulturor. Ato krijonin lidhje institucionale, prestigj dhe forma të qëndrueshme përkatësie ndaj botës bizantine, duke ruajtur në jetën liturgjike të komunitetit kujtimin e kësaj marrëdhënieje. Kur një komunitet përdorte një libër të tillë për breza me radhë, ai vazhdonte të jetonte brenda gjuhës simbolike të atij patronazhi, edhe pasi rrethanat politike kishin ndryshuar.

Në rastin e Vlorës, lidhja midis librit dhe diplomacisë kulturore duhet kuptuar në dritën e kontekstit të Kaninës dhe të dokumentit të vitit 1307.[1559] Krisovula e Andronikut II dëshmon se qendra perandorake ndërhynte në çështjet kishtare të kësaj zone, duke krijuar një mjedis ku institucionet lokale mund të kishin marrëdhënie të drejtpërdrejta ose të ndërmjetësuara me autoritetin bizantin. Brenda këtij kuadri, prania e kodikëve të nivelit të lartë në Vlorë nuk duhet interpretuar si provë e një dërgese perandorake të drejtpërdrejtë. Nuk mund të dëshmohet se kodiku i Vlorës 10 ose kodiku i Vlorës 11 u porositën apo u dërguan nga vetë perandori. Megjithatë, mund të argumentohet se këta dorëshkrime u bënë të mundshëm nga mjedise që lidhnin autoritetin perandorak, hierarkinë kishtare dhe elita lokale të afta për të porositur, marrë ose ruajtur objekte të tilla. Ky dallim është metodologjikisht i rëndësishëm. Analiza nuk mbështetet mbi një provë të drejtpërdrejtë patronazhi, por mbi një model interpretues të arsyeshëm, ku libri luksoz kuptohet si pjesë e një klime më të gjerë lidhjesh institucionale, kishtare dhe kulturore midis Vlorës, Kaninës dhe qendrës bizantine.

Në rastin e Beratit, roli i patronazhit bëhet më i dukshëm përmes pikturës së Shën Triadhës. Ktitorët lokalë, portretet perandorake dhe vetë struktura e kishës krijojnë një skenë ku autoriteti i perandorit dhe ai i patronit lokal bashkohen brenda të njëjtit rend vizual[1560]. Kodiku i Beratit 13, si ungjilltar luksoz, përshtatet me këtë mjedis kulturor. Edhe nëse nuk mund të lidhet drejtpërdrejt me të njëjtin ktitor, ai i përket një bote ku libri dhe kisha funksionojnë si investime të statusit, të kujtesës dhe të autoritetit. Një qytet që pranon ose prodhon piktura dinastike dhe ruan ungjilltarë luksozë dëshmon një infrastrukturë patronazhi më të zhvilluar nga sa mund të sugjerojë mungesa e dokumentacionit të bollshëm.

Në një zonë periferike, libri kishte edhe funksion stabilizues. Në kohë paqëndrueshmërie, libri i shenjtë ofronte vazhdimësi, sepse mat kohën liturgjike, ruante tekstin, lidhte komunitetin me traditën dhe mund të mbijetonte përtej ndryshimeve të

[1559] Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366; Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus," 167-207; Nadezhda Kavrus-Hoffmann, "Catalogue of Greek Medieval and Renaissance Manuscripts in the Collections of the United States of America, Part IV.1: The Morgan Library and Museum," *Manuscripta* 52, nr. 1 (2008): 112-116.
[1560] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 188-229; Meksi, *Churches of Albania*, 425-430; Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri*, 192-203.

pushtetit.[1561] Kjo ndihmon të kuptohet pse dorëshkrimet ruheshin me kujdes dhe pse, në momente rreziku, trajtoheshin si pasuri të çmuara. Një ushtri mund të humbiste dhe një kala mund të ndërronte zot, por një kodik i ruajtur vazhdonte të mbante të gjallë një rend të mëparshëm kishtar dhe kulturor.

Ky funksion stabilizues ndihmon të shpjegohet edhe prirja arkaizuese e shkrimit. Një shkrim që duket i vjetër, i rregullt dhe autoritativ i jep tekstit pamjen e vazhdimësisë dhe të përjetësisë.[1562] Në një mjedis ku pushtetet ndryshonin dhe rivalitetet politike ishin të pranishme, forma e qëndrueshme e librit krijonte ndjesinë se rendi kishtar vazhdonte. Kjo nuk duhet kuptuar si propagandë në kuptimin e ngushtë, por si estetikë e qëndrueshmërisë. Në këtë mënyrë, fleta e Hodegonit bëhet instrument i një politike të kohës së gjatë, ku autoriteti nuk shpallet drejtpërdrejt, por shfaqet përmes rregullit të shkrimit, materialit dhe përdorimit liturgjik.

Patronazhi i librit ka edhe një dimension të qartë social. Një dorëshkrim luksoz kërkonte materiale të kushtueshme, mjeshtër të specializuar, kohë pune dhe rrjete transporti.[1563] Për këtë arsye, ai nuk ishte vetëm produkt artistik ose liturgjik, por edhe rezultat i marrëdhënieve midis porositësit, shkruesit, piktorit, institucionit pritës dhe komunitetit që e përdorte. Ky rrjet marrëdhëniesh përbën një strukturë sociale më vete, brenda së cilës libri merr kuptimin e tij të plotë. Në kodikun e Vlorës 10, emrat e Minas dhe Mateut bëjnë të dukshme një pjesë të kësaj strukture. Ata dëshmojnë praninë e aktorëve konkretë në procesin e prodhimit të dorëshkrimit. Në kodikun e Vlorës 11 dhe në kodikun e Beratit 13, anonimia e shkruesve nuk e përjashton ekzistencën e një rrjeti të ngjashëm, por e bën atë më të vështirë për t'u rindërtuar. Në të gjitha rastet, libri duhet kuptuar si produkt bashkëpunimi dhe si pjesë e një rrjeti marrëdhëniesh kishtare, sociale dhe institucionale, ku materiali, puna e specializuar dhe përdorimi liturgjik ndërthuren me njëra-tjetrën.

Në këtë pikë, është e nevojshme të dallohet patronazhi i dokumentuar nga patronazhi i nënkuptuar. Për Apoloninë kemi mbishkrim dhe lidhje me privilegje. Për Shën Triadhën kemi portret ktitorësh. Për kodikun e Vlorës 10 kemi shënim shkruesish, por jo emër porositësi. Për kodikun e Vlorës 11 dhe kodikun e Beratit 13 kemi të dhëna materiale, paleografike dhe stilistike, por jo akt donacioni.[1564] Një studim i kujdesshëm nuk duhet t'i mbushë këto boshllëqe me supozime të pambështetura. Ai duhet të pranojë shkallë të ndryshme sigurie dhe të dallojë qartë midis dëshmisë së drejtpërdrejtë dhe interpretimit të arsyeshëm. Megjithatë, edhe kur emri i porositësit mungon, cilësia e objektit, niveli i prodhimit dhe vendi i ruajtjes lejojnë të flitet për patronazh elitar ose

[1561] Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 303-316, kryesisht 304-312.
[1562] Pérez Martín, "El 'Estilo Hodegos'," 3-4, 5-6. Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36, 261-287.
[1563] Lamberz, "Johannes Kantakuzenos und die Produktion von Luxushandschriften," 133-157; Buchthal and Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 91-104, kryesisht 92-98 ku autorët analizojnë lidhjen ndërmjet porositësve aristokratikë, prodhimit të dorëshkrimeve të dekoruar, bashkëpunimit të kopistëve dhe miniaturistëve, si edhe karakterin luksoz të këtyre kodikëve.
[1564] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 280-284; Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366; Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus," 167-207.

institucional në kuptim të gjerë.

Ky kujdes metodologjik është i nevojshëm për të shmangur dy interpretime të skajshme. I pari do t'i shihte të gjitha objektet si instrumente të drejtpërdrejta të propagandës perandorake. I dyti do t'i reduktonte ato në shprehje të devotshmërisë private, pa domethënie politike ose institucionale. Rasti shqiptar kërkon një qasje më të balancuar, e cila mban së bashku funksionin liturgjik, vlerën artistike dhe kontekstin e pushtetit.[1565] Kodikët janë, para së gjithash, objekte të vërteta liturgjike, të krijuara për lexim, përdorim kishtar dhe ruajtje brenda komunitetit. Megjithatë, ky funksion nuk i përjashton nga fusha e autoritetit. Përkundrazi, në botën bizantine autoriteti më i qëndrueshëm ishte ai që hynte në liturgji, në imazh dhe në kujtesën e përbashkët. Në këtë kuptim, libri i Ungjillit ishte një nga format më të fuqishme të pranisë së këtij autoriteti, sepse bashkonte tekstin e shenjtë, materialin e çmuar, përdorimin ritual dhe kujtesën institucionale.

Në raport me portretet dinastike, kodikët kanë një përparësi të veçantë, lëvizshmërinë. Portreti mural është i lidhur me murin dhe me hapësirën ku është pikturuar, ndërsa libri mund të zhvendoset, të fshihet, të huazohet, të riparohet, të rilidhet dhe të ruhet në arkiv.[1566] Kjo aftësi për të kaluar nga një vend në tjetrin e bën kodikun një objekt veçanërisht të rëndësishëm në kohë krize. Nëse një manastir kërcënohej, librat mund t'i besoheshin një mbrojtësi lokal. Nëse një kishë prishej ose humbiste funksionin e saj, kodiku mund të kalonte në një hapësirë tjetër kishtare. Për këtë arsye, kultura librore bizantine në Shqipëri duhet lexuar edhe si histori e objekteve që mbijetojnë përmes lëvizjes, përshtatjes dhe ruajtjes.

Në këtë perspektivë, kodiku i Vlorës 10, kodiku i Vlorës 11 dhe kodiku i Beratit 13 dëshmojnë një formë të zgjatur komunikimi kulturor, e cila tejkalon horizontin e prodhimit paleologian. Prestigji i tyre vazhdoi të vepronte në epokën osmane, në rilidhjet e shekujve XVIII dhe XIX, në përpjekjet e ruajtjes kishtare, në katalogimin e shekullit XX dhe në procesin modern të arkivimit.[1567] Jetëgjatësia e këtyre objekteve tregon se patronazhi fillestar, cilido të ketë qenë, u mbivendos me forma të mëvonshme kujdesi, ruajtjeje, ripërdorimi dhe përvetësimi komunitar. Çdo brez që i ruajti, i rilidhi, i fshehu, i përdori, i përshkroi ose i katalogoi këta libra mori pjesë në historinë e tyre. Prandaj studimi i patronazhit duhet të ketë edhe një dimension diakronik. Krahas kërkimit për porositësin e parë, duhet ndjekur zinxhiri i kujdesit që i lejoi këta kodikë të mbijetonin, të ndryshonin kontekst dhe të vazhdonin të funksiononin si pasuri liturgjike, kulturore dhe e kujtesës.

[1565] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 266-267, 280-284; Laiou, "The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period," 150-151; Laiou, *Constantinople and the Latins*, 112-120.

[1566] Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 305-306; Annaclara Cataldi Palau, "A Little Known Manuscript of the Gospels in 'Maiuscola Biblica': Basil. Gr. A. N. III. 12," *Scriptorium* 62, nr. 2 (2008): 194-196; Richard, *Inventaire des manuscrits grecs* 1: 69, nr. 37007.

[1567] Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 309-312; Axinia Džurova, *Manuscrits grecs enluminés des Archives Nationales de Tirana,* 29-38; Lafleur dhe Brogly, *Greek New Testament Manuscripts from Albania*, 1-3.

8. Krahasime historiografike: kodikët, piktura monumentale dhe dokumenti paleologian

Krahasimi midis kodikëve dhe pikturës monumentale nuk duhet parë thjesht si zgjerim ilustrues, por si një mënyrë për të kuptuar më qartë natyrën shumëformëshe të patronazhit bizantin në Shqipërinë e shek. XIII dhe XIV. Nëse vëmendja përqendrohet vetëm te portretet murale, patronazhi shfaqet kryesisht si dukuri monumentale, publike dhe e lidhur me figura të dukshme të autoritetit. Nëse shqyrtohen vetëm kodikët, ai duket më tepër si praktikë liturgjike, e lëvizshme dhe e lidhur me bibliotekat, kishat dhe qarkullimin e librave. Piktura e Apolonisë, Perondisë dhe Beratit ka lejuar rindërtimin e përdorimit të imazhit perandorak në zonën e Via Egnatias, ndërsa kodikët e Vlorës dhe Beratit shtojnë dimensionin e librit si objekt i lëvizshëm, liturgjik dhe komunitar.[1568] Të marra së bashku, këto dy kategori dëshmish tregojnë se pushteti dhe kultura vepronin në disa regjistra njëherësh.

Piktura murale krijonte një prani të qëndrueshme në hapësirën kishtare, ndërsa libri krijonte një prani të lëvizshme në kohën liturgjike. Muri e fiksonte autoritetin në arkitekturë dhe në kujtesën vizuale të komunitetit, kurse kodiku e aktivizonte atë përmes leximit, përdorimit ritual dhe ruajtjes së tekstit të shenjtë.[1569] Pa kodikët, patronazhi bizantin në Shqipëri do të dukej kryesisht mural dhe monumental. Pa pikturën murale, kodikët do të dukeshin si objekte të shkëputura nga politika dhe nga kultura vizuale e rajonit. Së bashku, ato krijojnë një fushë më të gjerë interpretimi, ku arti i librit bëhet pjesë e historisë së pushtetit dhe jo vetëm e historisë së shkrimit.

Ky krahasim bëhet më i qartë kur kodikët lexohen pranë programeve të ndryshme monumentale. Në raport me programin e trapezarisë së Apolonisë, kodikët tregojnë se kultura vizuale paleologiane në Shqipëri nuk ishte e kufizuar te një tematikë e vetme. Trapezaria thekson kreshmën, monasticizmin dhe disiplinën shpirtërore, portretet murale theksojnë dinastinë dhe patronazhin, ndërsa kodikët theksojnë tekstin, kalendarin dhe përdorimin liturgjik.[1570] Kjo shumësi tregon se arti paleologian në Shqipëri nuk duhet kuptuar si kategori unike stilistike, por si kompleks funksionesh të ndryshme, ku stili përdoret në situata të ndryshme sociale, liturgjike dhe politike.

Një krahasim tjetër i rëndësishëm është ai midis librit dhe dokumentit. Krisovula e Kaninës përfaqëson një akt juridiko-kishtar të lidhur me oborrin perandorak, ndërsa kodikët ungjillorë përfaqësojnë autoritetin e tekstit të shenjtë brenda shërbesës.[1571]

[1568] Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366; Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 142-158, 167-187, 208-229; Yiannias, "The Palaeologan Refectory Program at Apollonia," 161-180.

[1569] Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366; Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 266-269; Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 303-316.

[1570] Yiannias, "The Palaeologan Refectory Program at Apollonia," 161-174; Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 141-142; Puzanova, "Manastiri 'Shën-Meria e Apollonisë' në Pojan," 147-164.

[1571] Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366; Alexander, "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus," 167-207; Nadezhda Kavrus-Hoffmann, "Catalogue of Greek Medieval and Renaissance Manuscripts in the Collections of the United States of America. Part IV.1: The Morgan Library and Museum," *Manuscripta* 52, nr. 1 (2008): 112-116.

Megjithatë, të dy llojet e shkrimit mbështeten te një kulturë e përbashkët materiale. Pergamena, kaligrafia, rendi i fjalës dhe kujdesi për paraqitjen i japin tekstit një formë të veçantë dhe e bëjnë atë të besueshëm, të dallueshëm dhe të ngarkuar me autoritet. Në këtë kuptim, kultura e shkrimit ishte një nga teknologjitë më të rëndësishme të autoritetit bizantin. Ajo nuk prodhonte vetëm informacion, por edhe besueshmëri, prestigj dhe vazhdimësi institucionale. Përmes dokumentit, autoriteti artikulohej në formë juridike; përmes librit, ai përjetohej në formë liturgjike dhe vizuale.

Krahasimi me Hodegonin e zgjeron këtë argument. Në studimet e paleografisë greke, Hodegoni ka shërbyer si model i rrallë i një qendre kostandinopolitane të identifikueshme. Në rastin e Shqipërisë, ky model fiton shtrirje konkrete gjeografike.[1572] Kodiku i Vlorës 10, kodiku i Vlorës 11 dhe kodiku i Beratit 13 tregojnë se stili i Hodegonit nuk mbeti i kufizuar në bibliotekat e kryeqytetit ose në koleksionet bashkëkohore, por hyri në një rrjet adriatik dhe ballkanik. Kjo e bën Shqipërinë pjesë të hartës së qarkullimit të këtij stili. Për historinë e paleografisë, ky është fakt i rëndësishëm. Për historinë e Shqipërisë mesjetare, është dëshmi e integrimit në kulturën e lartë bizantine.

Në raport me studimet mbi dorëshkrimet luksoze të patronazhit elitar në Kostandinopojë, rasti i Shqipërisë ofron një perspektivë të veçantë. Shumë dorëshkrime luksoze njihen sot në biblioteka të mëdha, por janë shkëputur nga vendet e përdorimit.[1573] Kodikët e Shqipërisë, megjithëse ruhen sot në arkiv, kanë lidhje më të drejtpërdrejtë me kishat dhe qendrat ortodokse ku u përdorën për një kohë të gjatë. Kjo i bën ata të vlefshëm jo vetëm për studimin e prodhimit, por edhe të pritjes dhe të përdorimit. Një dorëshkrim nuk e përfundon historinë e vet kur del nga scriptorium-i. Përkundrazi, aty e fillon. Kodiku i Vlorës 10 mund të ketë nisur si produkt i Hodegonit, por historia e tij vazhdoi si libër i Shën Vlashit.

Një drejtim tjetër interpretimi lidhet me mënyrën se si studimet e fundit mbi jetën kulturore paleologiane e kanë riformuluar kuadrin e përgjithshëm të periudhës. Një pjesë e historiografisë bashkëkohore e ka zhvendosur vëmendjen nga narrativat e rënies politike drejt analizës së shoqërisë, patronazhit monastik, rishkrimit hagjiografik, prodhimit libror dhe formave të reja të vetëdijes kulturore.[1574] Brenda kësaj kornize, kodikët e ruajtur në Shqipëri nuk duhen parë si dëshmi periferike që konfirmojnë thjesht "rrezatimin" e Bizantit nga qendra drejt provincave. Ata përbëjnë raste konkrete për të studiuar mënyrën se si ky rrezatim u materializua në librin e ruajtur, në lidhjen e mëvonshme, në kalendarin liturgjik dhe në kujtesën arkivore.

Ky këndvështrim ndihmon edhe për ta saktësuar konceptin e "Rilindjes Paleologiane". Ky term mund të jetë i dobishëm për të emërtuar një prirje kulturore,

---

[1572] Pérez Martín, "El 'Estilo Hodegos'," 3-6; Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, bot. 1969, 1.3: 199-207; Politis, "Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν," 17-36, 261-287.

[1573] Lamberz, "Johannes Kantakuzenos und die Produktion von Luxushandschriften," 133-57; Buchthal dhe Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 91-104; Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, 1: 109, pls. 418-419.

[1574] Estangüi Gómez, "The Byzantine State and Its Transformation", 1-4; Alice-Mary Talbot, "Old Wine in New Bottles: The Rewriting of Saints' Lives in the Palaeologan Period," në *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, red. Slobodan Ćurčić dhe Doula Mouriki (Princeton, NJ: Department of Art and Archaeology, Princeton University, 1991), 15-26.

por bëhet problematik nëse përdoret si formulë e përgjithshme. Rasti i Shqipërisë e ndërlikon këtë koncept, sepse tregon se dinamika kulturore paleologiane nuk u shfaq në një formë të vetme, por përmes regjistrave të ndryshëm artistikë, liturgjikë dhe materialë.[1575] Në kodikun e Vlorës 10, elementet rilindëse shfaqen në kthimin te modelet antike të figurës së autorit dhe në rafinimin e miniaturës. Në kodikun e Vlorës 11 dhe në kodikun e Beratit 13, ato shfaqen në transformimin e dekorit ornamental dhe në përdorimin e një gjuhe vizuale të lidhur me luksin e librit liturgjik. Në pikturën murale, e njëjta prirje bëhet e dukshme përmes portretit dinastik, narrativës më të ndjeshme dhe përpunimit të figurës.

Studimet mbi patronazhin monastik në Maqedoninë paleologiane dhe mbi atelietë e pikturës në Selanik kanë treguar se provincat dhe qendrat rajonale nuk ishin hapësira pasive të pritjes së modeleve kryeqytetase. Ato mund të zhvillonin forma komplekse të prodhimit artistik, të lidhura me elita lokale, me manastire, me institucione kishtare dhe me rrjete politike.[1576] Ky këndvështrim është i rëndësishëm edhe për Shqipërinë, sepse e largon interpretimin nga një ndarje e thjeshtë midis kryeqytetit aktiv dhe provincës pasive. Në krahasim me qendra të tjera të Ballkanit, si Ohri, Selaniku, Athosi dhe Kostandinopoja, rasti i Shqipërisë ka veçorinë e një dokumentimi më të kufizuar, por pikërisht për këtë arsye dorëshkrimet e ruajtura marrin vlerë të madhe historike dhe kulturore. Ato janë dëshmi të përqendruara në një terren ku burimet e tjera janë të pakta, duke lejuar rindërtimin e marrëdhënieve midis librit, patronazhit, liturgjisë dhe autoritetit bizantin në mjediset lokale.

Edhe kur një libër prodhohej në Kostandinopojë, kuptimi i tij historik nuk përcaktohej vetëm nga vendi i prodhimit. Ai formohej edhe në hapësirën ku libri mbërrinte, ruhej, përdorej dhe integrohej në jetën liturgjike të komunitetit. Në këtë kuptim, një kodik i lidhur me traditën e Hodegonit dhe i ruajtur në Vlorë është njëkohësisht objekt i kulturës kostandinopolitane dhe objekt i historisë së Vlorës. Ai mbart prestigjin e qendrës, por kuptimin e tij përfundimtar e merr në mjedisin lokal kishtar, ku bëhet pjesë e praktikës liturgjike, e kujtesës komunitare dhe e historisë kulturore të qytetit.

Ky interpretim duhet të mbajë parasysh edhe karakterin e shumëfishtë të prodhimit libror në Shqipërinë mesjetare. Krahasimi me kodikun e Beratit 34 dëshmon kundër një modeli interpretues tepër të varur nga Kostandinopoja.[1577] Nëse vëmendja do të përqendrohej vetëm te Hodegoni, mund të krijohej përshtypja se kultura librore në Shqipëri ishte kryesisht produkt importi. Dorëshkrimi epiro-arbëror tregon se

---

[1575] Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366; Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance*, 144-160, 183-212; Ševčenko, "Palaeologan Renaissance," 144-171; Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, "La peinture monumentale byzantine dans les Balkans," 149-190.

[1576] Marcus Rautman, "Aspects of Monastic Patronage in Palaeologan Macedonia," në *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, red. Slobodan Ćurčić dhe Doula Mouriki (Princeton, NJ: Department of Art and Archaeology, Princeton University, 1991), 53-74; Gouma-Peterson, "The Frescoes of the Parekklesion of St. Euthymios," 111-160.

[1577] Për një analizë më të hollësishme të kodikut të Beratit 34, shih këtu kapitullin IV mbi kodikët italo-bizantinë në Shqipëri. Shih gjithashtu Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366; Rembeci, "Italo-Greek Manuscripts," 121-127. Rembeci, "Kodikët mesjetarë në Shqipëri," 14-33; Rembeci, "Italo-Greek Manuscripts," 123-24.

ekzistonin edhe duar lokale, tradita rajonale dhe forma të tjera prodhimi. Ai nuk lidhet vetëm me sponsorë të fuqishëm, të aftë për të siguruar libra luksozë nga qendrat e mëdha, por edhe me shkrues lokalë dhe institucione kishtare që prodhonin libra për nevoja konkrete liturgjike, baritore ose komunitare. Për këtë arsye, një histori e plotë e librit të dorëshkruar bizantin në Shqipërinë mesjetare duhet t'i mbajë së bashku këto dy nivele.

Në këtë pikë është e nevojshme të dallohet qartë midis provës dhe interpretimit. Të dhënat kodikologjike lejojnë të përcaktohen përmasat, materiali, struktura e faqes, tipi i shkrimit dhe disa veçori të dekorimit.[1578] Krahasimet stilistike, nga ana tjetër, tregojnë afri me grupe të tjera dorëshkrimesh dhe mundësojnë një datim relativ.[1579] Konteksti historik ndihmon të kuptohet pse Shqipëria jugore kishte rëndësi strategjike për Bizantin dhe pse imazhi perandorak u përdor me dendësi në këtë zonë.[1580] Megjithatë, asnjë nga këto nivele, i marrë veçmas, nuk mjafton për të rindërtuar patronazhin. Interpretimi i tij lind vetëm nga ndërthurja e të dhënave kodikologjike, krahasimit stilistik dhe kontekstit historik.

Kjo ndërthurje është veçanërisht e rëndësishme për të kuptuar marrëdhënien midis artit dhe paqëndrueshmërisë politike në Shqipërinë e shekujve XIII-XIV. Kjo periudhë u karakterizua nga konflikte, presione të jashtme dhe ndryshime të shpeshta pushteti. Megjithatë, pikërisht në këtë kontekst prodhohen, qarkullojnë dhe ruhen objekte të cilësisë së lartë artistike dhe liturgjike.[1581] Ky fakt tregon se kriza nuk e shuan domosdoshmërish kulturën. Në shumë raste, ajo e bën atë më të nevojshme. Në një territor të pasigurt, një portret perandorak, një krisovulë ose një kodik i praruar mund të shërbenin si mjete për të prodhuar siguri simbolike, vazhdimësi dhe përkatësi institucionale. Për këtë arsye, kultura në këtë kontekst nuk duhet kuptuar si luks i një kohe të qetë, por si mjet qëndrueshmërie në një mjedis të paqëndrueshëm.

Një saktësim tjetër lidhet me vetë përdorimin e termit "bizantin" në territorin shqiptar. Ai nuk duhet kuptuar si etiketë etnike, por si kategori politike, kishtare dhe kulturore.[1582] Kodikët grekë të ruajtur në Shqipëri i përkasin një bote ku gjuha greke, liturgjia ortodokse, institucioni perandorak dhe komunitetet lokale bashkëvepronin në mënyra të ndryshme. Kjo qasje nuk e mohon karakterin shumëgjuhësh dhe shumëpolitik të rajonit. Përkundrazi, e bën atë më të dukshëm. Një kodik në greqisht i ruajtur në Vlorë ose Berat është pjesë e historisë së Shqipërisë pikërisht sepse dëshmon mënyrën se si funksiononin identitetet kulturore në Mesjetë. Ai nuk duhet lexuar përmes kategorive moderne kombëtare, por brenda kontekstit historik ku gjuha,

---

[1578] Rembeci dhe Çunga, *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*, 28-31; Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366.
[1579] Džurova, *Manuscrits grecs enluminés*, 1: 143-172; Džurova dhe Canart, *Le Rayonnement de Byzance*, 88-89, 124-127.
[1580] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 137-138, 255-258; Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366; Xhufi, *Nga Paleologët te Muzakajt*, 18-87.
[1581] Raúl Estangüi Gómez, "Introduction: The Byzantine State and Its Transformation in the Palaiologan Era, 13th-15th Centuries: The Outlines of an Old Historiographical Debate and New Research Approaches," në *State and Society in the Palaiologan Era, 13th-15th Centuries*, red. Marie-Hélène Blanchet dhe Raúl Estangüi Gómez (London and New York: Routledge, 2025), 1-22.
[1582] Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 352-366.

liturgjia, pushteti dhe komuniteti ndërthureshin në të njëjtën hapësirë kulturore.

Ky rivlerësim ka rëndësi të veçantë për albanologjinë mesjetare. Kodikët e periudhës paleologiane tregojnë se historia kulturore e Shqipërisë nuk mund të shkruhet vetëm përmes kështjellave, konflikteve dinastike dhe dokumenteve politike. Ajo duhet të ndërtohet edhe përmes librave, shkruesve, miniaturave, lidhjeve, kalendarëve liturgjikë dhe bibliotekave kishtare. Këto burime dëshmojnë ekzistencën e një shoqërie kishtare të aftë për të pranuar, përdorur dhe ruajtur për një kohë të gjatë objekte komplekse të kulturës bizantine. Në këtë kuptim, libri bizantin nuk është vetëm burim për historinë e artit ose për paleografinë. Ai është një dëshmi e rëndësishme për historinë sociale, institucionale dhe kulturore të Shqipërisë mesjetare.

Vetëm përmes bashkimit të këtyre niveleve mund të kuptohet se si materiali, forma, shkrimi, dekorimi dhe vendi i ruajtjes së dorëshkrimit marrin kuptim brenda një sistemi më të gjerë autoriteti, prestigji dhe përdorimi liturgjik. Kodikët e Vlorës dhe Beratit nuk dëshmojnë thjesht praninë e artit bizantin në Shqipëri. Ata tregojnë se kjo prani ishte e strukturuar, e shumëformshme dhe e lidhur me forma të ndryshme patronazhi.[1583] Karakteri i strukturuar i kësaj pranie shihet në lidhjet e përsëritura me traditën hodegonite, me qendrat kishtare dhe me rrjetet e qarkullimit të librit. Shumëformshmëria shfaqet në dallimin midis katërungjillëshit, ungjilltarëve dhe kodikut homiletik, të cilët përfaqësojnë funksione të ndryshme liturgjike, materiale dhe kulturore. Ndërsa patronazhi bëhet i dukshëm përmes cilësisë së pergamenës, kujdesit për shkrimin dhe dekorimin, përdorimit liturgjik dhe kontekstit politik ku këta dorëshkrime u ruajtën. Në këtë kuptim, kontributi kryesor i rastit i Shqipërisë në historinë e periudhës paleologiane qëndron pikërisht në faktin se ai lejon të shihet arti i librit jo si dukuri e izoluar, por si pjesë e një sistemi ku teksti, objekti, institucioni kishtar dhe autoriteti bizantin ndërthuren në mënyrë të qëndrueshme.

Një fazë e mëtejshme kërkimi duhet të përfshijë analiza të hollësishme paleografike, ekzaminim material të pergamenës dhe pigmenteve, krahasim sistematik me dorëshkrimet e Hodegonit të ruajtura në biblioteka të tjera, si edhe rindërtimin e rrugëve të mundshme të qarkullimit.[1584] Këto drejtime do të lejonin një kuptim më të saktë të vendit të prodhimit, të teknikave të përdorura, të rrjeteve të transmetimit dhe të historisë së mëvonshme të këtyre dorëshkrimeve. Megjithatë, edhe mbi bazën e materialeve të tanishme, mund të pohohet me kujdes se kodiku i Vlorës 10, kodiku i Vlorës 11 dhe kodiku i Beratit 13 përbëjnë burime qendrore për historinë e librit bizantin në Ballkan.[1585] Rëndësia e tyre nuk qëndron vetëm në faktin se janë ruajtur në Shqipëri, por në mënyrën se si ato e vendosin Shqipërinë mesjetare brenda hartës së kulturës librore paleologiane. Në këtë kuptim, këta kodikë nuk janë thjesht dëshmi lokale të një tradite të ardhur nga jashtë. Ata janë pika takimi midis kulturës së

[1583] Christidou, *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area*, 264-267; Rëmbeci, "Kodikë të periudhës së paleologëve në Shqipëri," 352-366; Rembeci dhe Çunga, "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation and Libraries," 303-316.
[1584] Lamberz, "Johannes Kantakuzenos und die Produktion von Luxushandschriften," 133-134. Për krahasim metodologjik, shih edhe Buchthal dhe Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 91-104.
[1585] Pérez Martín, "El 'Estilo Hodegos'," 3-4.

Kostandinopojës, përdorimit liturgjik, patronazhit kishtar dhe kujtesës vendore. Përmes tyre, historia e librit bizantin në Ballkan mund të lexohet jo vetëm nga qendrat e mëdha, por edhe nga hapësirat ku këto libra u ruajtën, u përdorën dhe fituan kuptim të ri historik.[1586]

[1586] Buchthal dhe Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, 91-104, ku trajtohet dorëshkrimi luksoz si produkt patronazhi, i lidhur me porosi elitare, cilësi të lartë materiale dhe rrjete të specializuara prodhimi. Për një rimarrje kritike të këtij modeli në studimin e dorëshkrimeve luksoze paleologiane, shih Lamberz, "Johannes Kantakuzenos und die Produktion von Luxushandschriften," 133-134, ku përmendet mënyra se si Buchthal dhe Belting rindërtuan një grup dorëshkrimesh mbi bazën e shkrimit të afërt, pajisjes dekorative të ngjashme dhe tipareve të përbashkëta kodikologjike.

PËRFUNDIME

Studimi i kodikëve bizantinë të Shqipërisë dëshmon se historia e kulturës së shkruar në hapësirën shqiptare nuk mund të kuptohet si një fushë anësore e historisë politike, as si një shtojcë e historisë së artit kishtar. Ajo përbën një dimension themelor të historisë kulturore, shpirtërore dhe institucionale të vendit. Kodikët e trajtuar në këtë punim nuk janë vetëm objekte të rralla bibliotekare, as thjesht dëshmi të kaluara të një tradite liturgjike të krishterë. Ata janë bartës të shumëfishtë kujtese, të tekstit të shenjtë, të mënyrës së shkrimit, të praktikave të leximit, të formave të patronazhit, të qarkullimit të librave, të lidhjeve ndërmjet qendrave perandorake dhe mjediseve vendore, si edhe të ndërgjegjes së komuniteteve që i ruajtën për shekuj. Për këtë arsye, tema e këtij disertacioni ka rëndësi të veçantë shkencore, sepse e vendos trashëgiminë dorëshkrimore të Shqipërisë në qendër të një diskutimi më të gjerë mbi qytetërimin bizantin, mbi kulturën mesjetare të Ballkanit dhe mbi mënyrën se si dorëshkrimet mesjetare kanë ndihmuar në ruajtjen dhe formësimin e kujtesës historike e kulturore shqiptare.

Puna e kryer ka treguar se kodikët mesjetarë të Shqipërisë nuk mund të trajtohen si një koleksion i mbyllur sendesh të çmuara. Ata përbëjnë një korpus të gjallë dhe dinamik, historia e të cilit lidhet me proceset e ndryshme të krijimit, përdorimit, qarkullimit, ruajtjes, shpëtimit, rilidhjes, katalogimit dhe interpretimit në periudha të ndryshme historike. Në secilin prej tyre ndërthuren disa shtresa kohore, që nga koha e prodhimit fillestar dhe e përdorimit liturgjik, deri te ndërhyrjet e mëvonshme, periudhat e rrezikut dhe të shpëtimit, institucionalizimi arkivor dhe studimi i tyre shkencor. Kjo shumësi shtresash ka qenë një nga premisat themelore metodologjike të punimit. Në vend që dorëshkrimi të lexohej vetëm si tekst, vetëm si objekt artistik ose vetëm si dëshmi arkivore, ai është shqyrtuar si një objekt historik i përbërë, ku materiali, shkrimi, përmbajtja, dekori, përdorimi dhe biografia e ruajtjes marrin kuptim vetëm në marrëdhënie me njëra-tjetrën.

Një nga rezultatet kryesore të punimit është vërtetimi se tradita dorëshkrimore bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri ka pasur një histori shumë më të ndërlikuar, më të pasur dhe më të qëndrueshme nga sa mund të sugjerojë numri i kodikëve që kanë mbijetuar. Fondi i sotëm arkivor, sado i çmuar, përfaqëson vetëm pjesën e ruajtur të një realiteti më të gjerë libror, i cili ka përfshirë qendra kishtare, manastire, kisha urbane, elita lokale, kopistë, dhurues, psaltë, klerikë dhe laikë. Dëshmitë e Beratit, Korçës, Vlorës, Gjirokastrës dhe qendrave të tjera tregojnë se hapësira shqiptare ka qenë pjesë aktive e rrjetit kulturor bizantin dhe pasbizantin. Ajo ka ruajtur dorëshkrime të ardhura nga qendra të mëdha, por ka njohur gjithashtu edhe praktika vendore të inventarizimit, të dhurimit, të mbrojtjes dhe, në raste të caktuara, të prodhimit të librit.

Rindërtimi i historisë së studimeve paleografike mbi kodikët e Shqipërisë ka nxjerrë në pah një vijimësi të gjatë ndërmjet ruajtjes vendore dhe interesit shkencor ndërkombëtar. Dëshmitë e hershme të shek. XIV dhe XV, veçanërisht shënimet që lidhen me shpëtimin e librave në Berat, inventarin e igumenit Daniel dhe listën e Shën Marinës, tregojnë se ndërgjegjja për vlerën e librit ishte e pranishme shumë përpara se

kodikët të bëheshin objekt studimi akademik. Më vonë, veprimtaria e Anthim Aleksudhit shënoi momentin e parë të dokumentimit sistematik të trashëgimisë beratase, duke krijuar një urë midis kujtesës kishtare lokale dhe shkencës moderne. Kjo urë u zgjerua përmes punës së Louis Duchesne, Caspar René Gregory, Pierre Batiffol, Panagiotis Poulitsas, Nikos Veis, Johannes Koder, Erich Trapp, Theofan Popës dhe studiuesve të tjerë, të cilët, në mënyra të ndryshme, e bënë korpusin e kodikëve shqiptarë pjesë të hartës ndërkombëtare të paleografisë, kodikologjisë dhe kritikës së tekstit.

Historiku i studimeve mbi kodikët e Shqipërisë tregon se mbijetesa e tyre nuk ka qenë fryt i një procesi të qetë e të pandërprerë institucional, por rezultat i një historie të gjatë, ku rreziku i humbjes është shoqëruar vazhdimisht me përkujdesjen për ruajtjen e tyre. Luftërat, pushtimet, plaçkitjet, lëvizjet e popullsisë, ndryshimet politike, persekutimi ideologjik dhe shpërbërja e institucioneve fetare e kanë rrezikuar vazhdimisht trashëgiminë dorëshkrimore. Megjithatë, pikërisht në këto momente rreziku bëhet më e dukshme vetëdija e komuniteteve për vlerën e librave. Rasti i shpëtimit të kodikëve në Berat, fshehja dhe ruajtja e Beratinus 1 dhe Beratinus 2, si edhe sistemimi i mëvonshëm në Fondin 488 të Arkivit Qendror Shtetëror, tregojnë se historia e këtyre dorëshkrimeve është njëkohësisht histori e ruajtjes, e humbjes dhe e rikthimit në vëmendjen shkencore.

Një rezultat i rëndësishëm i analizës është ripozicionimi i kodikëve të shek. IX-X në kontekstin e Rilindjes Maqedonase. Kjo pjesë e punimit ka dëshmuar se dorëshkrimet e ruajtura në Shqipëri nuk janë thjesht mbetje të izoluara të një kulture të largët, por pjesë e proceseve më të rëndësishme të historisë së librit bizantin. Beratinus 2, me shkrimin e tij të rafinuar, me pergamenën e purpurt dhe me përdorimin e arit, dëshmon një nivel të lartë të artit të librit dhe të kulturës së elitës kishtare e perandorake. Kodikët e Beratit 25 dhe 27, të lidhur me shkrimin germëvogël të tipit të Anastasit dhe me traditën patristike e homiletike, pasurojnë kuptimin e korpusit të hershëm bizantin në Shqipëri duke treguar se këtu nuk ruheshin vetëm tekste biblike, por edhe vepra të rëndësishme të mendimit teologjik dhe retorik të Kishës. Kodikët e Korçës 92 dhe 93, si edhe kodiku i Beratit 15, e zgjerojnë edhe më tej këtë panoramë, sepse tregojnë se në hapësirën shqiptare kanë mbërritur dhe janë ruajtur dorëshkrime që lidhen me standardizimin e tekstit ungjillor, me zhvillimin e shkrimit germëvogël, me strukturën e katërungjillëshit dhe me aparatin liturgjik të leximit.

Në këtë kuadër, një nga kontributet më të dukshme të punimit është se ai e zhvendos vëmendjen nga pak monumente të njohura drejt një korpusi më të gjerë e më të ndërlikuar. Deri vonë, vëmendja shkencore dhe publike është përqendruar kryesisht te dy kodikët e purpurt të Beratit, për shkak të lashtësisë, vlerës tekstuale dhe prestigjit ndërkombëtar të tyre. Ky punim nuk e zvogëlon aspak rëndësinë e tyre, por tregon se Beratinus 1 dhe Beratinus 2 duhet të lexohen brenda një mozaiku më të gjerë. Kodikët e Beratit 25, 27 dhe 15, kodikët e Korçës 92 dhe 93, si edhe dorëshkrime të tjera të shqyrtuara në kapitujt pasues, dëshmojnë se kultura librore bizantine e lidhur me Shqipërinë ishte shumë më e gjerë dhe më e larmishme sesa mund të mendohet në pamje të parë. Ajo përfshinte jo vetëm traditën biblike dhe liturgjike, por edhe letërsinë patristike, homiletike, muzikore, juridike, hagjiografike dhe artistike. Kjo larmi e bën

fondin shqiptar të rëndësishëm jo vetëm për historinë kombëtare, por edhe për studimet ndërkombëtare mbi librin bizantin.

Analiza e kodikëve të shek. IX-X ka treguar gjithashtu se datimi i dorëshkrimeve kërkon bashkërendimin e disa kritereve. Pamja arkaike e shkrimit nuk mund të merret vetvetiu si dëshmi e një date të hershme, as një element dekorativ i veçuar nuk mund të vendosë përfundimisht vendin e prodhimit. Në këtë drejtim, punimi ka përdorur një metodë krahasuese që lidh paleografinë me kodikologjinë, historinë e artit dhe studimet liturgjike. Shkrimi, materiali, vijëzimi, faqosja, dekorimi, përmbajtja, catenae-t, shenjat ekfonetike, sinaksarët dhe menologët janë lexuar si pjesë të një sistemi të përbashkët prodhimi dhe përdorimi. Kjo qasje ka lejuar që kodikët të mos mbeten vetëm objekte përshkrimi, por të shndërrohen në burime për rindërtimin e praktikave të leximit, të interpretimit dhe të performimit liturgjik në botën bizantine.

Një tjetër rezultat qendror i punimit lidhet me rindërtimin e Beratit si një ekosistem libror mesjetar. Dorëshkrimet beratase që sot ruhen në bibliotekat britanike, në Oksford dhe Londër, kanë treguar se historia e një qyteti mund të lexohet jo vetëm përmes kronikave politike ose dokumenteve diplomatike, por edhe përmes vetë trupit të dorëshkrimeve. Magdalen College gr. 9 dhe Magdalen College gr. 16 ruajnë shënime kronikale, kujtime politike dhe gjurmë shumëgjuhësie, duke e kthyer dorëshkrimin në një hapësirë ku tekstet biblike, filozofike dhe shënimet vendore bashkëjetojnë. Shënimet për vdekjen e Balshës II tregojnë se dorëshkrimet mund të bëhen mbartëse të kujtesës politike lokale, ndërsa prania e elementeve greke dhe sllave dëshmon një mjedis kulturor më të ndërlikuar, ku gjuha, ligji, kleri dhe administrimi ndërthureshin në mënyra konkrete.

Additional 37007 dhe Additional 37008 e pasurojnë këtë tablo në një drejtim tjetër. I pari, përmes inventarit të vitit 1399, dëshmon reagimin institucional ndaj rrezikut dhe përpjekjen për të mbrojtur pasurinë librore dhe kishtare të manastirit të Shën Nikollës. I dyti, i shkruar në Berat më 1413, dëshmon se qyteti nuk ishte vetëm vend ruajtjeje, por edhe vend prodhimi, porosie dhe administrimi librash. Prania e kopistit Gjeorgj Sidherokastriti, patronazhi i Niqifor Luvrit dhe Maria Qirikalenës, përdorimi i letrës italiane dhe inventari i librave të Shën Marinës tregojnë një mjedis ku libri lidhej njëkohësisht me jetën liturgjike, me sigurimin dhe përdorimin e materialeve të shkrimit, me devotshmërinë personal, me prestigjin social dhe me kujtesën e ruajtur nga institucionet kishtare. Kështu, Berati del nga ky studim jo si një periferi e thjeshtë pritëse, por si një qendër kishtare dhe kulturore ku libri prodhohej, përdorej, regjistrohej, ruhej dhe mbrohej.

Koncepti i "kulturës së kujdesit" është një nga përfundimet më të rëndësishme që del nga studimi i traditës bibliotekare beratase. Kujdesi nuk nënkupton vetëm konservim fizik, por një sistem të tërë praktikash që përfshin dhurimin, inventarizimin, bartjen në kohë rreziku, shënimin e pronësisë, mallkimin kundër tjetërsimit, rilidhjen, ruajtjen në kishë, përfshirjen në kujtesën komunitare dhe, në një fazë të mëvonshme, arkivimin institucional. Në këtë kuptim, biblioteka mesjetare beratase nuk duhet kuptuar domosdoshmërish si një dhomë e posaçme me rafte, sipas kuptimit modern të termit, por si një kulturë e qëndrueshme e librit. Tri bërthamat e identifikuara biliotekare, Shën Gjergji, Shën Nikolla dhe Shën Marina, krijojnë një pamje të qartë të

një mjedisi ku libri ishte pjesë e rendit liturgjik, juridik, shoqëror dhe moral të komunitetit.

Kapitulli kushtuar kodikëve italo-bizantinë sjell një kontribut të rëndësishëm metodologjik, pasi tregon se këto dorëshkrime nuk mund të interpretohen vetëm përmes modeleve të thjeshta të atribuimit gjeografik. Përkundrazi, ato kërkojnë një qasje më dinamike, e cila merr parasysh lëvizjen e njerëzve, të librave, të modeleve grafike, të traditave liturgjike dhe të formave artistike brenda hapësirës ndëradriatike. Kodikët e Beratit 24, 14/31, 33, 34, 39, 40 dhe 41 nuk lejojnë gjithmonë përfundime të prera mbi vendin e prodhimit, sepse tiparet paleografike, kodikologjike dhe dekorative shpesh qarkullojnë ndërmjet Epirit, Italisë së Jugut, Terra d'Otranto-s, qendrave monastike dhe rrjeteve më të gjera bizantine. Për këtë arsye, një shenjë grafike, një formulë kolofoni, një tip pergamene ose një motiv germash nistore nuk mund të përdoret i izoluar për të përcaktuar origjinën. Vetëm bashkimi i tyre në një analizë të plotë mund të japë një interpretim të përgjegjshëm.

Kjo qasje ka çuar në përfundimin se hapësira shqiptare mesjetare duhet parë si zonë ndërveprimi dhe sinteze, jo si kufi pasiv midis Lindjes dhe Perëndimit. Kodikët me tipare italo-bizantine dëshmojnë një botë ku librat, materialet, shkruesit, modelet dekorative dhe praktikat liturgjike lëviznin nëpër rrugë adriatike, joniane dhe ballkanike. Epiri dhe Italia e Jugut nuk janë dy skaje të ndara, por pjesë të një fushe të përbashkët kulturore, ku tradita bizantine u përshtat, u riprodhua dhe u riformulua në mjedise të ndryshme. Kjo e bën korpusin shqiptar veçanërisht të rëndësishëm për studimin e lidhjeve ndërmjet botës greke, kulturës monastike, traditës liturgjike ortodokse dhe kontakteve ndëradriatike.

Në këtë drejtim, punimi ka vënë në pah se kodikët italo-bizantinë nuk janë thjesht dëshmi të ndikimeve të jashtme. Ata janë prova të një lëvizjeje të vazhdueshme kulturore, ku Shqipëria mesjetare merr pjesë si territor qarkullimi, ruajtjeje dhe riintegrimi. Kjo ka rëndësi të veçantë për historinë kulturore shqiptare, sepse e vendos vendin në një hartë më të gjerë mesdhetare. Libri i dorëshkruar, në këtë rast, bëhet një instrument për të kuptuar se si identitetet kishtare, traditat grafike, praktikat materiale dhe marrëdhëniet rajonale formonin një mjedis të përbashkët, në të cilin kufijtë politikë nuk përkonin detyrimisht me kufijtë kulturorë.

Analiza e kodikëve të periudhës së Paleologëve ka nxjerrë në pah një përfundim të rëndësishëm. Dorëshkrimet e Vlorës dhe të Beratit dëshmojnë përfshirjen e hapësirës shqiptare në kulturën e lartë librore të shekujve XIII-XV, duke e vendosur atë në marrëdhënie të drejtpërdrejtë me zhvillimet grafike, artistike dhe liturgjike të botës bizantine të vonë. Kodiku i Vlorës 10, kodiku i Vlorës 11 dhe kodiku i Beratit 13 nuk mund të lexohen si objekte të izoluara, as si relikte të mbërritura rastësisht në kisha lokale. Ata lidhen me tradita të rafinuara të shkrimit arkaizues, me orbitën e Hodegonit, me zhvillimin e *Blütenblattstil*-it, me ornamentin ar-blu, me praktikat e librit luksoz dhe me patronazhin kishtar e aristokratik të periudhës paleologiane. Këta kodikë tregojnë se libri liturgjik ishte objekt arti, mjet autoriteti, instrument i ritit dhe bartës i prestigjit institucional.

Kodiku i Vlorës 10 del nga analiza si një dorëshkrim i luksit, i lidhur me kulturën kostandinopolitane të fundit të Bizantit. Ai bashkon shkrimin arkaizues, dekorimin

piktorial, miniaturat e ungjillorëve, kryqet fitimtare, strukturën solemne të faqes dhe kujtesën e modeleve më të hershme të librit bizantin. Rëndësia e tij qëndron pikërisht në këtë bashkim të traditës dhe ripërpunimit. Ai nuk është një kopje mekanike e së kaluarës, por një produkt i një kulture që e përdor të kaluarën si burim autoriteti. Si i tillë, ai ndihmon për të kuptuar se në periudhën paleologiane arkaizmi nuk është shenjë e prapambetjes, por një zgjedhje estetike dhe ideologjike.

Kodiku i Vlorës 11, i lexuar si ungjilltar liturgjik i fillimit të shek. XIV, dëshmon një formë më të përmbajtur, por shumë të rafinuar të librit ceremonial. Dekori i tij, i lidhur me variantin klasik të *Blütenblattstil*-it, titujt e artë, sfondet monumentale, palmetat dhe faqosja e disiplinuar, tregojnë se ornamenti nuk ishte zbukurim i jashtëm, por pjesë e funksionit liturgjik të librit. Në këtë dorëshkrim, teksti hyn në rit përmes shkrimit, ngjyrës, arit, hapësirës së faqes dhe pragjeve vizuale që shënojnë leximin. Shënimet e mëvonshme dhe rilidhja e vitit 1886 tregojnë gjithashtu se historia e dorëshkrimit vazhdoi përtej çastit të prodhimit. Ai u bë një "arkiv brenda arkivit", ku tekstet liturgjike bashkëjetojnë me kujtesën pronësore, me aktet e dhurimit dhe me përpjekjet e mëvonshme për ruajtje.

Kodiku i Beratit 13, nga ana tjetër, ka rëndësi të veçantë për historinë e ornamentit paleologian dhe për kuptimin e marrëdhënies ndërmjet qendrës dhe mjediseve lokale. Ai ruan lidhje me shkrimin arkaizues dhe me kulturën e Hodegonit, por zhvillon një identitet dekorativ të vetin, ku bluja, ari, portikët, grilat dhe motivet e papërfunduara krijojnë një gjuhë të veçantë vizuale. Krahasimi me kodikun e Vlorës 11 dhe atë të Vlorës 10 tregon se brenda një mjedisi të përbashkët të librit luksoz mund të bashkëjetojnë zgjidhje të ndryshme estetike. Kjo është e rëndësishme edhe nga ana metodologjike, sepse shmang idenë e një "shkolle" të ngurtë dhe sugjeron më shumë një rrjet punishtesh, modelesh, kopistësh dhe dekoruesish që qarkullonin në mënyra të ndryshme.

Një nga rezultatet më të vlefshme të studimit të periudhës paleologiane është se kodikët janë vendosur në dialog me pikturën monumentale, me dokumentet perandorake dhe me historinë politike të Shqipërisë jugore. Apolonia, Perondia, Berati, Vlora dhe Kanina formojnë një hapësirë ku libri, muri i pikturuar, krisovula, portreti ktitorial dhe institucioni kishtar marrin kuptim të përbashkët. Piktura monumentale e fikson autoritetin në hapësirën arkitektonike, ndërsa libri e aktivizon atë në kohën liturgjike. Dokumenti juridik artikulon marrëdhënien e pushtetit me institucionin, ndërsa kodiku e bën tekstin e shenjtë të pranishëm në rit. Të marra së bashku, këto burime dëshmojnë se kultura bizantine në Shqipërinë mesjetare nuk ishte një realitet i njëtrajtshëm, por një sistem i ndërlikuar praktikash dhe përfaqësimesh, që vepronte njëkohësisht në rrafshin politik, liturgjik, vizual, juridik dhe memorial.

Kjo qasje ndërdisiplinore përbën një nga kontributet metodologjike të punimit. Paleografia ka ndihmuar në leximin e shkrimit, në datimin relativ dhe në vendosjen e dorëshkrimeve pranë traditave grafike të caktuara. Kodikologjia ka mundësuar shqyrtimin e materialit, të fashikujve, të pergamenës, të letrës, të lidhjeve dhe të strukturës së faqes. Historia ka ofruar kontekstin politik, institucional dhe shoqëror ku kodikët u prodhuan ose u përdorën. Qasja e historisë së artit ka bërë të mundur leximin e kodikëve në dimensionin e tyre vizual, duke analizuar miniaturat, germat nistore,

ornamentin, sistemin kromatik, përdorimin e arit dhe purpurës, si edhe lidhjet formale e stilistike me pikturën monumentale. Studimet liturgjike kanë bërë të mundur kuptimin e sinaksarëve, menologëve, ungjilltarëve, shenjave ekfonetike, librave muzikorë dhe kalendarit kishtar. Vetëm përmes bashkimit të këtyre disiplinave është bërë e mundur që kodiku të shihet jo si një objekt i heshtur, por si një burim i plotë historik.

Rëndësia e kodikëve për historinë e Shqipërisë është e shumëfishtë. Ata dëshmojnë praninë e institucioneve kishtare të strukturuara, të manastireve me pasuri librore, të qendrave urbane me elitë porositëse, të rrjeteve të qarkullimit të materialeve, të praktikave të shkrimit dhe të ruajtjes. Shënimet kronikale dhe inventarët japin të dhëna për ngjarje politike, për rreziqe ushtarake, për marrëdhënie pronësore, për dhurime, për figura klerikale dhe laike, për ndërhyrje restauruese dhe për vetëdijen e komuniteteve ndaj librit. Në shumë raste, dorëshkrimi është burim i pazëvendësueshëm, sepse ruan të dhëna që nuk gjenden në dokumente të tjera. Për këtë arsye, kodikët duhet të integrohen më qartë në historiografinë shqiptare të Mesjetës, jo vetëm si objekte arti, por si burime për historinë sociale, kishtare, institucionale dhe kulturore.

Për paleografinë dhe kodikologjinë, korpusi i kodikëve të Shqipërisë ka vlerë të posaçme. Ai përmban dëshmi të shkrimit germëmadh të hershëm, të shkrimit germëvogël të periudhës maqedonase, të tipave të ndryshëm të minuskulës, të shkrimit arkaizues paleologian, të praktikave të vijëzimit, të trajtimit të pergamenës, të përdorimit të letrës italiane, të palimpsesteve, të lidhjeve të vona dhe të ndërhyrjeve të shumëfishta në trupin e librit. Këto elemente e bëjnë fondin shqiptar të rëndësishëm për krahasime ndërkombëtare. Ai mund të kontribuojë në diskutime mbi scriptoria-t kostandinopolitane, mbi Hodegonin, mbi traditën italo-bizantine, mbi dorëshkrimet epirote dhe mbi zhvillimin e ornamentit bizantin nga shek. IX deri në shek. XV.

Nga pikëpamja e historisë së artit, kodikët e shqyrtuar paraqesin një repertor të gjerë formash, motivesh dhe teknikash dekorative, ku përfshihen miniaturat e ungjillorëve, portikët, tabelat e kanoneve, kryqet fitimtare, germat nistore të arta, motivet floreale, palmetat, elementet e stilit blu, të *Laubsägestil* dhe të *Blütenblattstil*, dekori ar-blu, efektet *cloisonné*, si edhe përdorimi i të purpurtës dhe i arit. Këto nuk janë vetëm elemente estetike; ato tregojnë mënyrën se si libri i shenjtë konceptohej si objekt i shikimit, i nderimit dhe i autoritetit. Në librin liturgjik, bukuria nuk është e ndarë nga funksioni. Ajo nuk ka vetëm funksion zbukurues, por e shoqëron tekstin, i jep atij një karakter hieratik dhe përfaqësues, e dallon nga shkrimet e zakonshme dhe e bën të përshtatshëm për përdorim publik në jetën liturgjike të kishës.

Për studimet liturgjike, kodikët e Shqipërisë janë burime me rëndësi të veçantë, sepse ruajnë forma konkrete të organizimit të kohës kishtare. Ungjilltarët, katërungjillëshat, sinaksarët, menologët, librat muzikorë, shenjat ekfonetike dhe shënimet margjinale tregojnë se libri nuk ishte vetëm mjet leximi privat, por instrument i ritit. Ai organizonte kalendarin, përcaktonte leximet, ndihmonte recitimin, ruante kujtesën e festave dhe siguronte vazhdimësinë e praktikës liturgjike. Në këtë kuptim, kodikët nuk dëshmojnë vetëm çfarë lexohej, por edhe si lexohej, kur lexohej dhe në çfarë konteksti komunitar merrte kuptim teksti.

Për trashëgiminë kulturore shqiptare, këta kodikë kanë vlerë të jashtëzakonshme,

sepse dëshmojnë se historia e vendit është ndërtuar në takimin e gjuhëve, riteve, pushteteve dhe traditave të ndryshme kulturore. Greqishtja bizantine, shkrimi sllav në disa shënime, lidhjet me Italinë e Jugut, Epirin, Kostandinopojën, Athosin dhe qendrat adriatike tregojnë një realitet mesjetar që nuk mund të reduktohet në kategori moderne kombëtare. Kjo nuk e bën këtë trashëgimi më pak shqiptare; përkundrazi, e bën atë pjesë të vërtetë të historisë së Shqipërisë, sepse dëshmon mënyrën konkrete si hapësira shqiptare ka qenë e përfshirë në rrjetet kulturore të Mesjetës. Identiteti historik nuk ndërtohet duke thjeshtuar të kaluarën, por duke pranuar shtresëzimin e saj.

Në këtë drejtim, një përfundim i rëndësishëm i punimit është se termi "bizantin" në kontekstin shqiptar duhet kuptuar si kategori kulturore, kishtare, politike dhe shkrimore, jo si etiketë etnike. Kodikët bizantinë të ruajtur në Shqipëri janë pjesë e historisë shqiptare sepse u ruajtën, u përdorën, u inventarizuan dhe u përvetësuan nga komunitete kishtare të vendit. Ata dëshmojnë një botë ku përkatësitë ishin të shumëfishta dhe ku gjuha e liturgjisë, autoriteti kishtar, tradita artistike dhe realiteti lokal bashkëjetonin. Ky lexim është i domosdoshëm për një historiografi të matur të Mesjetës shqiptare, e cila nuk i projekton mbi burimet kategoritë e mëvonshme, por i lexon ato brenda logjikës së kohës që i prodhoi.

Kontributi shkencor i këtij punimi qëndron, së pari, në sintetizimin e një materiali të gjerë të shpërndarë në katalogë, studime, shënime kronikale, inventarë, fonde arkivore dhe koleksione të huaja. Duke i vendosur këto burime në një kornizë të përbashkët analitike, punimi ka ndërtuar një tablo më të plotë të historisë së kodikëve mesjetarë të Shqipërisë. Së dyti, ai ka sjellë një rivlerësim të disa dorëshkrimeve më pak të njohura, duke treguar se rëndësia e fondit shqiptar nuk qëndron vetëm te monumentet më të famshme, por edhe te kodikët që ndihmojnë për të kuptuar proceset e shkrimit, përdorimit, dekorimit dhe qarkullimit. Së treti, punimi ka dëshmuar se studimi i kodikëve mund të japë rezultate të rëndësishme për historinë e qyteteve, manastireve dhe komuniteteve lokale, sidomos në rastin e Beratit.

Së katërti, punimi ka ofruar një model interpretimi që kapërcen kundërvëniet e thjeshta qendër-periferi, Lindje-Perëndim, import-prodhim lokal. Kodikët tregojnë se këto kategori shpesh janë të pamjaftueshme. Një dorëshkrim mund të prodhohet në një qendër të madhe dhe të marrë kuptim të ri në një kishë lokale; mund të përdorë letër italiane dhe të ruajë model liturgjik bizantin; mund të ketë shkrim arkaizues dhe të jetë produkt i një periudhe të vonë; mund të jetë pjesë e një tradite kostandinopolitane dhe njëkohësisht dëshmi e kujtesës historike e kulturore të Vlorës apo Beratit. Pikërisht kjo ndërthurje është një nga tiparet më të rëndësishme të kulturës së librit në Shqipërinë mesjetare.

Së pesti, punimi ka theksuar nevojën për të parë dorëshkrimin si objekt me biografi të gjatë. Kjo është veçanërisht e rëndësishme për kodikët që kanë pësuar rilidhje, restaurime, zhvendosje, shënime të mëvonshme ose ndryshime funksioni. Një kodik nuk është vetëm produkti i kopistit që e shkroi. Ai është edhe rezultat i të gjithë atyre që e përdorën, e ruajtën, e shpëtuan, e riparuan, e kataloguan dhe e interpretuan. Kjo qasje diakronike e bën të mundur që historia e dorëshkrimit të mos mbyllet në momentin e prodhimit, por të ndiqet në të gjithë ciklin e jetës së tij.

Megjithatë, si çdo kërkim shkencor mbi burime mesjetare, edhe ky punim

përballet me kufizime të caktuara. Kufizimi i parë lidhet me karakterin fragmentar të trashëgimisë së ruajtur. Dorëshkrimet që kanë mbijetuar janë vetëm një pjesë e fondit të dikurshëm. Shumë libra kanë humbur, janë dëmtuar, zhvendosur ose mbeten ende të paidentifikuar. Kjo do të thotë se çdo rindërtim i historisë së kulturës librore duhet të shprehet me kujdes dhe të mbështetet në atë që burimet lejojnë të thuhet. Shifra të tilla si numri i librave në inventarë nuk përfaqësojnë domosdoshmërish të gjithë realitetin e qarkullimit libror, por vetëm minimumin e dokumentuar.

Kufizimi i dytë lidhet me mungesën e shënime kodikografike (kolofoneve) dhe të të dhënave të drejtpërdrejta për vendin e prodhimit të shumë dorëshkrimeve. Në këto raste, datimi dhe lokalizimi mbështeten kryesisht në analizë krahasuese. Kjo metodë është e domosdoshme dhe shkencërisht e vlefshme, por kërkon maturi. Afritë paleografike, dekorative ose kodikologjike nuk duhet të shndërrohen automatikisht në prova absolute. Ato duhen lexuar si tregues me shkallë të ndryshme sigurie. Për këtë arsye, punimi ka synuar të ruajë një dallim të qartë ndërmjet provës dokumentare, hipotezës së mbështetur në krahasime të qëndrueshme dhe mundësisë interpretuese.

Kufizimi i tretë lidhet me gjendjen materiale të disa dorëshkrimeve. Dëmtimet, restaurimet, humbjet e fletëve, rilidhjet e vona, ndërhyrjet e mëvonshme dhe renditjet e ngatërruara të fashikujve e bëjnë të vështirë rindërtimin e formës origjinale. Në disa raste, restaurimi ka shpëtuar objektin, por ka vështirësuar leximin e disa të dhënave kodikologjike. Në raste të tjera, lidhjet e vona kanë shtuar informacion të çmuar për historinë e përdorimit, por nuk mund të përdoren për datimin e trupit fillestar të dorëshkrimit. Këto kufizime kërkojnë një metodë të kujdesshme që i dallon fazat e ndryshme të jetës materiale të librit.

Kufizimi i katërt lidhet me nevojën për analiza teknike më të avancuara. Studimi paleografik dhe historiko-artistik jep rezultate të rëndësishme, por disa çështje kërkojnë ekzaminime materiale të specializuara, si analiza të pergamenës, të pigmenteve, të bojës, të fletës së arit, të filigranëve, të lidhjeve dhe të gjurmëve të përdorimit. Po ashtu, palimpsestet dhe tekstet e zbehura kërkojnë fotografim multispektror dhe përpunim digjital. Pa këto metoda, disa shtresa të dorëshkrimeve mbeten të padukshme ose vetëm pjesërisht të lexueshme.

Këto kufizime nuk e dobësojnë vlerën e punimit; përkundrazi, ato tregojnë drejtimet ku kërkimi duhet të vazhdojë. Perspektiva e parë për studime të mëtejshme është hartimi i një katalogu të plotë shkencor të Fondit 488 dhe të dorëshkrimeve të lidhura me Shqipërinë që ruhen jashtë vendit. Një katalog i tillë duhet të përfshijë përshkrim të plotë kodikologjik, paleografik, tekstologjik, liturgjik dhe historiko-artistik; numërim të ri të fletëve; rindërtim të fashikujve; transkriptim të *incipit*-eve dhe *explicit*-eve; identifikim të teksteve; përshkrim të shënimeve margjinale; dokumentim të lidhjeve; fotografi cilësore dhe bibliografi të përditësuar. Vetëm një katalog i tillë mund t'i japë kërkimit të ardhshëm bazën e nevojshme të sigurt.

Perspektiva e dytë lidhet me digjitalizimin shkencor dhe krijimin e një platforme të hapur kërkimore për kodikët e Shqipërisë. Digjitalizimi nuk duhet kuptuar vetëm si riprodhim fotografik, por si krijim i një infrastrukture kërkimore ku imazhi, përshkrimi, metadata, bibliografia, transkriptimi, krahasimet dhe historia e konservimit të lidhen në mënyrë të integruar. Një platformë e tillë do ta vendoste trashëgiminë dorëshkrimore të

Shqipërisë në komunikim të drejtpërdrejtë me qendrat ndërkombëtare të studimit të dorëshkrimeve dhe do ta bënte atë më të qasshme për studiues, studentë dhe institucione.

Perspektiva e tretë ka të bëjë me studimin e shënimeve margjinale, shënime kodikografike (kolofoneve), inventarëve dhe dokumenteve të lidhura me kodikët. Këto tekste të shkurtra, shpesh të konsideruara dytësore, janë burime të pazëvendësueshme për historinë vendore. Ato mund të ndriçojnë marrëdhënie pronësore, rrjete familjare, dhurime, borxhe, kujtime epidemish, ngjarje politike, praktika liturgjike, emra kopistësh, psaltësh dhe klerikësh. Një botim kritik i plotë i këtyre shënimeve do të ishte kontribut i rëndësishëm jo vetëm për paleografinë, por edhe për historinë mesjetare dhe të mëvonshme të Shqipërisë.

Perspektiva e katërt lidhet me studimet liturgjike dhe muzikologjike. Kodikët që përmbajnë shenja ekfonetike, libra muzikorë, sinaksarë, menologë dhe organizim të leximeve duhet të studiohen në lidhje me historinë e ritit, të psaltikës dhe të kalendarit kishtar. Kjo do të ndihmonte për të kuptuar më mirë jetën reale të komuniteteve që i përdorën këto dorëshkrime. Libri liturgjik nuk është vetëm tekst i shkruar; ai është dëshmi e një performance të rregulluar, e një kohe të shenjtë dhe e një kujtese të përsëritur në rit.

Perspektiva e pestë lidhet me integrimin e kodikëve në studimin e artit monumental dhe të arkeologjisë kishtare. Krahasimi i kodikëve me pikturën murale të Apolonisë, Perondisë, Beratit dhe qendrave të tjera ka treguar se kultura librore dhe arti monumental zhvillohen në marrëdhënie të ndërsjellë. Libri dhe monumenti ndriçojnë njëri-tjetrin, duke bërë të mundur kuptimin më të plotë të formave artistike, modeleve ikonografike dhe mjediseve kulturore ku ato u krijuan. Ky drejtim duhet zgjeruar, sepse mund të ndihmojë në rindërtimin e mjediseve vizuale ku kodikët përdoroheshin. Një dorëshkrim i luksit i ruajtur në një kishë nuk ishte objekt i shkëputur nga hapësira; ai vepronte brenda një mjedisi të mbushur me ikona, afreske, objekte liturgjike, mbishkrime dhe arkitekturë.

Perspektiva e gjashtë lidhet me formimin e specialistëve të rinj në paleografinë greke, greqishten bizantine, kodikologjinë, diplomatikën, konservimin dhe historinë e liturgjisë. Pa këtë formim, trashëgimia e ruajtur rrezikon të mbetet e pakuptueshme edhe kur është fizikisht e mbrojtur. Ruajtja materiale e kodikëve duhet të shoqërohet me ruajtjen e aftësisë për t'i lexuar, për t'i përshkruar dhe për t'i interpretuar. Kjo kërkon bashkëpunim ndërmjet universiteteve, arkivave, institucioneve kishtare, qendrave kërkimore dhe ekspertëve ndërkombëtarë.

Në përfundim, ky punim ka treguar se kodikët mesjetarë të Shqipërisë janë një nga dëshmitë më të rëndësishme të kulturës së shkruar në vend. Ata e lidhin Shqipërinë me historinë e madhe të librit bizantin, por njëkohësisht ruajnë gjurmë konkrete të jetës vendore. Ata dëshmojnë për liturgji, art, shkrim, bibliotekë, patronazh, kujtesë, rrezik, shpëtim dhe vazhdimësi. Nëpërmjet tyre, historia e Shqipërisë mesjetare shfaqet jo vetëm si histori kufijsh, pushtimesh dhe dinastish, por edhe si histori librash, lexuesish, kopistësh, dhuruesish, klerikësh, psaltësh dhe komunitetesh që e ndërtuan identitetin e tyre edhe përmes ruajtjes së fjalës së shkruar.

Kodikët mesjetarë të Shqipërisë janë, në këtë kuptim, arkiva të heshtura të

kujtesës. Ata nuk flasin vetëm për Bizantin, por edhe për mënyrën se si Bizanti u përjetua, u ruajt dhe u riformulua në hapësirat shqiptare. Ata nuk flasin vetëm për të shkuarën kishtare, por edhe për format historike të dijes, të artit dhe të përkatësisë kulturore. Ata nuk janë vetëm pasuri kombëtare, por pjesë e trashëgimisë së përbashkët mesjetare të Evropës Juglindore dhe të Mesdheut lindor. Rëndësia e tyre qëndron pikërisht në këtë karakter të dyfishtë. Ato janë thellësisht të lidhur me historinë e vendit dhe, njëherazi, i tejkalojnë kufijtë vendorë për t'u bërë pjesë e historisë universale të librit, të shkrimit dhe të kujtesës njerëzore.

BIBLIOGRAFIA

I. Burime arkivore

Arkivi Qendror Shtetëror. Fondi "Ilo Mitkë Qafëzezi," nr. 426, Dosja 6, 7, 13, 58.

Arkivi Qendror Shtetëror. Fondi 507, viti 1967, Dosja 41, fl. 1–6. "Relacion mbi grumbullimin, sistemimin dhe inventarizimin e materialeve dokumentare dhe fondit bibliotekar të klerit katolik, mysliman dhe ortodoks në rrethet Shkodër, Durrës, Krujë dhe qytetin e Tiranës."

Arkivi Qendror Shtetëror. Fondi 507, viti 1967, Dosja, fl. 1–28. "Plan masash për grumbullimin e dokumenteve të institucioneve fetare në rrethe dhe relacione mbi gjendjen, grumbullimin, sistemimin dhe inventarizimin e dokumenteve të institucioneve fetare."

Arkivi Qendror Shtetëror. Fondi 507, viti 1967, Dosja 5, fl. 1–10, "Qarkore e Këshillit të Ministrave mbi bllokimin e materialeve dokumentare në institucionet fetare si dhe relacione dërguar Komitetit Qendror të Partisë së Punës së Shqipërisë dhe Kryeministrisë, mbi rezultatet e arritura në grumbullimin dhe inventarizimin e materialeve dokumentare të klerit në Shkodër dhe Korçë."

Arkivi Qendror Shtetëror. Fondi "Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave," viti 1965, Dosja 19, fl. 3–7.

Arkivi Qendror Shtetëror. Fondi KOASh, Dosja 757, 1955, fl. 2r; Dosja 823, 1956, fl. 1–5.

Arkivi Qendror Shtetëror. Fondi 488, "Kodikët e Shqipërisë," Dosja 1–117.

Arkivi Qendror Shtetëror. Fondi "Koleksioni i Kodikëve," nr. 488, Dosja 1–98.

Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit. Dosja formulare për kategorinë 2/B, nr. 3328, krijuar nga Drejtoria e Punëve të Brendshme e Ministrisë së Punëve të Brendshme, Arma e Sigurimit, filluar më 30.03.1950 dhe mbaruar më 31.12.1985: fl. 49, "Të dhëna biografike nga fashikulli personal në dokumentet," dt. 11.03.1965, përgatitur nga punëtori operativ, major Qiriako Prokopi; fl. 70, "Biografia e Th. Popës," dt. 19.08.1949; fl. 71, "Vendim," dt. 06.09.1973, nga punëtori operativ Rapi Postoli dhe shefi i Seksionit V, Bajram Doçi; fl. 108, "Raport," dt. 13.09.1976, dhënë nga bashkëpunëtori "Dueli," marrë nga punonjësi operativ Taras Kroi.

Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit. Dosja nr. 3328, fl. 59. "Raport," dhënë më 23 dhjetor 1969 nga bashkëpunëtori "Qielli i kuq."

Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit. Dosja nr. 3328, fl. 53. "Raport," dhënë më 30 qershor 1964 nga bashkëpunëtori me nofkën "Virtyti."

Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit. Dosja nr. 3328,

fl. 63, 64, 66, 67, 78, 80, 85, 90, 98, 103–105.

Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit. Dosja nr. 3328, fl. 85. "Raport," datë 2 mars 1973, dhënë nga agjenti "Jaku."

Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit. Dosja nr. 3328, fl. 90. "Raport," datë 30 shtator 1974.

Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit. Dosja nr. 3328, fl. 98. "Raport," datë 22 qershor 1976.

Arkivi Qendror Shtetëror. Fondi 488, Dosja 79.

Arkivi Qendror Shtetëror. Fondi 488, Dosja 98–100.

Arkivi Qendror Shtetëror. Fondi "Koleksioni i Kodikëve," nr. 488, Dosja 1–98.

Arkivi Qendror Shtetëror. "Libër i materialeve të dorëzuara në vitet 1963, 1966–1987."

Arkivi Qendror Shtetëror. "Libër i materialeve të dorëzuara në vitet 1963, 1966–1987."

Arkivi Qendror Shtetëror. Fondi 488, Dosja 34, fl. 1–3.

II. Botime burimore dhe edicione tekstesh/dokumentesh

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. Vol. 1. Përgatitur nga Ludovicus de Thallóczy, Constantinus Jireček dhe Emilianus de Sufflay. Vindobonae: Typis Adolphi Holzhausen, 1913.

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. Vol. 2, *Annos 1344–1406 continens*. Përgatitur nga Ludovicus de Thallóczy, Constantinus Jireček dhe Emilianus de Sufflay. Vindobonae: Typis Adolphi Holzhausen, 1918.

Chrysostom, John. *The Homilies of S. John Chrysostom, Archbishop of Constantinople, on the Gospel of St. Matthew*. Translated, with notes and indices. Part 3, Hom. LIX–XC. Oxford: John Henry Parker; London: F. and J. Rivington, 1851.

Chrysostomus, Joannes. *Homiliae in Matthaeum*. Redaktuar nga Fridericus Field. 3 vols. Cantabrigiae: In Officina Academica, 1839.

Ćorović, Vladimir, red. *Spisi Svetoga Save*. Beograd: Državna štamparija, 1928.

Cramer, John Anthony, red. *Catenae in Evangelia S. Lucae et S. Joannis, ad fidem codd. mss.* Oxford: E Typographeo Academico, 1841.

Cramer, John Anthony, red. *Catenae in Evangelia S. Matthaei et S. Marci, ad fidem codd. mss.* Oxford: E Typographeo Academico, 1840.

de Gataris, Andrea, dhe Galeazzo Gataro. "Chronicon Patavinum italica lingua conscriptum ab anno MCCCXI usque ad annum MCCCCVI." Në *Rerum Italicarum Scriptores*, redaktuar nga Ludovico Antonio Muratori, tom. 17. Mediolani: Ex Typographia Societatis Palatinae, 1730.

Gelcich, Giuseppe. *La Zedda e la dinastia dei Balšidi. Studi storici documentati*. Spalato: Tipografia Sociale Spalatina [G. Laghi], 1899.

Gregoras, Nikephoros. *Byzantina historia*. Redaktuar nga Ludwig Schopen. Vol. 1. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonn: Eduard Weber, 1829.

Gregory, Caspar René. *Prolegomena*. Vol. 3, pjesa 1 e *Novum Testamentum Graece. Editio Octava Critica Maior*, redaktuar nga Constantin von Tischendorf. Leipzig: Giesecke & Devrient, 1884.

Halkin, François. *Bibliotheca hagiographica graeca*. Botimi i 3-të. Subsidia Hagiographica 8a. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957.

Høeg, Carsten. *La notation ekphonétique*. Monumenta Musicae Byzantinae, Subsidia 1/2. Copenhagen: Levin & Munksgaard, 1935.

Hopf, Charles, red. *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*. Berlin: Weidmann, 1873.

İnalcık, Halil, red. *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954. Botimi i 2-të, 1987.

Iorga, Nicolae. *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*. Vol. 2. Paris: Ernest Leroux, 1899.

Kantakouzenos, Ioannes. *Historia*. Redaktuar nga Ludwig Schopen. Vol. 1. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonn: Weber, 1828.

Lemerle, Paul, et al. *Actes de Lavra III. De 1329 à 1500*. Archives de l'Athos. Paris, 1979.

Lemerle, Paul, et al. *Actes de Saint-Pantéléèmôn*. Archives de l'Athos 12. Paris: P. Lethielleux, 1982.

Ljubić, Simeon. *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*. Vol. 4. Zagreb, 1874.

Migne, Jacques-Paul, red. *Eusebii Pamphili, Caesareae Palaestinae episcopi, opera omnia quae extant*. Tomus quartus. Patrologiae cursus completus, Series Graeca 22. Paris: J.-P. Migne, 1857.

Migne, Jacques-Paul, red. *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*. Vol. 59. Paris: Migne, 1862.

Orbini, Mavro. *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni. Historia*. Pesaro: Appresso Girolamo Concordia, 1601.

Pachymeres, George. *De Michaele Palaeologo*. Në *Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, redaktuar nga Immanuel Bekker, vol. 1. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonn: Eduard Weber, 1835.

Patton, Andrew J. "A Disordered Genealogy and a New Family of Greek New Testament Manuscripts." *Novum Testamentum* 66, nr. 3 (2024): 402–422.

Patton, Andrew J. "Greek Catenae and the 'Western' Order of the Gospels." *Novum Testamentum* 64, nr. 1 (2022): 115–129.

Philes, Manuel. *Manuelis Philae Carmina. Ex codicibus Escurialensibus, Florentinis, Parisinis et Vaticanis*. Redaktuar nga Emmanuel Miller. Vol. 2. Parisiis: Excusum in Typographeo Imperiali, 1857.

Pulaha, Selami. *Lufta shqiptaro-turke në shekullin XV. Burime osmane*. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, 1968.

Sanudo Torsello, Marino. *Istoria di Romania*. Redaktuar, përkthyer dhe komentuar nga Eftychia Papadopoulou. Sources 4. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 2000.

Sathas, Konstantinos N. *Μνημεία Ἑλληνικῆς Ἱστορίας / Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*. Vol. 3. Paris: Maisonneuve, 1882.

Schirò, Giuseppe, red. *Cronaca dei Tocco di Cefalonia. Prolegomeni, testo critico e traduzione*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1975.

Scylitzes, Ioannes. *Synopsis Historiarum*. Redaktuar nga Ioannes Thurn. Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 1973.

Thallóczy, Lajos, Constantin Jireček dhe Milan Šufflay, eds. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*. Vol. 2, *Annos 1344–1406 continens*. Vindobonae: Typis Adolphi Holzhausen, 1918.

Thomas, John, dhe Angela Constantinides Hero, red. *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*. Vol. 1. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2000.

Valentini, Giuseppe, red. *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*. Vol. 2. Palermo: Centro Internazionale di Studi Albanesi, 1967.

Valentini, Giuseppe, red. *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*. Vol. 4. Palermo, 1970.

Valentini, Giuseppe, red. *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*. Vol. 5. Palermo: Centro Internazionale di Studi Albanesi, 1967.

Valentini, Giuseppe, red. *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*. Vol. 7. Palermo: Centro Internazionale di Studi Albanesi, 1967.

Valentini, Giuseppe, red. *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*. Vol. 10. Palermo: Centro Internazionale di Studi Albanesi, 1967.

Valentini, Giuseppe, red. *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*. München: R. Trofenik, 1967.

von Tischendorf, Constantin, Caspar René Gregory dhe Ezra Abbot. *Novum Testamentum Graece. Ad Antiquissimos Testes Denuo Recensuit*. Editio Octava Critica Maior. Vol. 3, *Prolegomena*. Lipsiae: J. C. Hinrichs, 1890.

Wolska-Conus, Wanda, red. dhe përkth. *Cosmas Indicopleustès. Topographie chrétienne*. Vol. 1. Sources chrétiennes 141. Paris: Les Éditions du Cerf, 1968.

Ἀλεξούδης, Ἄνθιμος. "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις τῆς συνοικίας Κάστρου, πόλεως Βερατίου τῆς Μητροπόλεως Βελεγράδων εὑρισκομένων ἀρχαίων χειρογράφων." *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος* 5 (1900): 352–369.

Βέης, Νίκος. "Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Ἀργυροκάστρου." *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 4 (1952): 129–209.

Λάμπρος, Σπυρίδων Π. "Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογή πρώτη." *Νέος Ελληνομνήμων* 7, τεύχ. β′–γ′ (30 Σεπτεμβρίου 1910): 113–313.

III. Katalogë, repertorë, bibliografi dhe instrumente referimi

Astruc, Charles, et al. *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècles conservés dans les bibliothèques publiques de France*. Vol. 1. Paris: Bibliothèque Nationale, 1989.

Athos, le Mont et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne. Catalogue d'exposition. Paris: Petit Palais, 2009.

Aubineau, Michel. *Codices Chrysostomici Graeci*. Vol. 1, *Codices Britanniae et Hiberniae*. Documents, Études et Répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes 13. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1968.

Bandini, Angelo Maria. *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*. Vol. 2. Florentiae, 1768.

Batiffol, Pierre. "Les manuscrits grecs de Bérat d'Albanie et le Codex Purpureus Φ." *Archives des missions scientifiques et littéraires*, seria 3, 13 (1887): shtojca 2, 437–556.

Bausi, Alessandro, Bruno Reudenbach dhe Hanna Wimmer, red. *Canones. The Art of Harmony. The Canon Tables of the Four Gospels*. Studies in Manuscript Cultures 18. Berlin and Boston: De Gruyter, 2020.

Beneševič, Vladimir. *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur*. Vol. 1. Sankt-Peterburg, 1911.

Briquet, Charles-Moïse. *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. 4 vols. Geneva: A. Jullien, 1907.

Byzantine and Christian Museum. *The World of the Byzantine Museum*. Athens: Ministry of Culture, Byzantine and Christian Museum, 2004.

Canart, Paul, dhe Vittorio Peri. *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana*. Studi e Testi 261. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1970.

Canart, Paul, et al. "Recherches sur les manuscrits grecs de l'Italie méridionale." Në *Actes du XIVe Congrès international des Études byzantines*, vol. 3, 63–66. Bucarest, 1976.

Carter, Robert E. *Codices Chrysostomici Graeci*. Vol. 2, *Codices Germaniae*. Documents, Études et Répertoires 14. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1968.

Carter, Robert E. *Codices Chrysostomici Graeci*. Vol. 3, *Codices Americae et Europae*

Occidentalis. Documents, Études et Répertoires 15. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1970.

Carter, Robert E. *Codices Chrysostomici Graeci*. Vol. 5, *Codicum Italiae partem priorem*. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1983.

Tselikas, Agamemnonas, Andi Rembeci dhe Sokol Çunga. *Dorëshkrime Bizantine dhe Pasbizantine në Shqipëri*. Paneli 18, "Kodiku i Beratit nr. 40." Tiranë: Arkivi Qendror Shtetëror, prill 2010.

Clark, Kenneth Willis. *A Descriptive Catalogue of Greek New Testament Manuscripts in America*. Chicago: University of Chicago Press, 1937.

Cleminson, Ralph. "Undescribed Cyrillic Manuscripts in Britain." *The Slavonic and East European Review* 86, nr. 4 (October 2008): 685–703.

Coxe, Henry Octavius. *Catalogus codicum mss. qui in collegiis aulisque Oxoniensibus hodie adservantur*. Pjesa 2. Oxonii: E Typographeo Academico, 1852.

Cunningham, Ian C. *Greek Manuscripts in Scotland. Summary Catalogue, with Addendum*. Edinburgh, 1982.

De Rossi, Paolo. "Crypt. A.α.II, gr. 180." Në *Scriptura e immagini. Il Codex Purpureus Rossanensis e una selezione dei manoscritti greci medievali di Grottaferrata*, 154–159. Grottaferrata: Gruppo Archeologico Latino Colli Albani Bruno Martellotta ODV, 2024.

Devreesse, Robert. *Catalogue des manuscrits grecs*. Vol. 2, *Le fonds Coislin*. Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits. Paris, 1945.

Devreesse, Robert. *Codices Vaticani Graeci*. Vol. 2, *Codices 330–603*. Città del Vaticano: Bibliotheca Vaticana, 1937.

Devreesse, Robert. *Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale. Histoire, classement, paléographie*. Studi e Testi 183. Città del Vaticano, 1955.

Dölger, Franz. *Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden*. Munich, 1931.

Džurova, Axinia, dhe Paul Canart. *Le rayonnement de Byzance. Les manuscrits grecs enluminés des Balkans, VIe–XVIIIe siècles*. Catalogue d'exposition, XXIIe Congrès International d'Études Byzantines, Sofia, 22–27 août 2011. Sofia: Galerie Nationale d'Art étranger, 2011.

Džurova, Axinia. "Les manuscrits du 'style byzantin fleuri' (Blütenblattstil) conservés au Centre Dujčev, XIe–XIIe siècles." Në *Byzantium and the Bulgarians, 1018–1185*, red. Katerina Nikolaou dhe Kostas Tsiknakis, 209–210. International Symposium 18. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 2008.

Džurova, Axinia. *Manuscrits grecs enluminés des Archives Nationales de Tirana, VIe–XIVe siècle. Études choisies*. 2 vols. Sofia: Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev," Université de Sofia "St. Clément d'Ohrid," 2011.

Féron, Ernest, dhe Fabiano Battaglini. *Codices manuscripti graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae descripti, praeside Alphonso Cardinali Capecelatro*.

Romae: Ex Typographeo Vaticano, 1893.

Follieri, Enrica, red. *Exempla scripturarum*. Fasc. 4, *Codices graeci Bibliothecae Vaticanae selecti*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1969.

Fonkich, V. A., G. V. Popov dhe L. M. Evseeva, red. *Drevnosti monastyrei Afona X–XVII vekov v Rossii. Iz muzeev, bibliotek, arkhivov Moskvy i Podmoskov'ia*. Katalog vystavki, 17 maia–4 iiulia 2004 goda. Moscow: Severnyi Palomnik, 2004.

Förstel, Christian. *Trésors de Byzance. Manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale de France*. Cahiers d'une exposition 37. Paris: Bibliothèque nationale de France, 2001.

Gediminskaitė, Guoda. "Manufacturing Illuminated Akathistos Manuscripts in Late Byzantine Constantinople: The History and Compositional Processes of Sinod. Gr. 429." Në *The Akathistos Hymn in the Byzantine and Post-Byzantine Traditions. The History of a Liturgical Masterpiece Between Text and Image*, vol. 1, red. Emanuela Timotin, Lidia Cotovanu dhe Ovidiu Olar, 61–63. Heidelberg: Verlag U.G., 2024.

Getcha, Job. "Le système des lectures bibliques du rite byzantin." Në *La liturgie, interprète de l'Écriture*, vol. 1, *Les lectures bibliques*, red. P. De Clerck, 25–56. Bibliotheca Ephemerides Liturgicae Subsidia 126. Rome: C.L.V.-Edizioni Liturgiche, 2003.

Grabar, André. *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne, IXe–XIe siècles*. Paris: Éditions Klincksieck, 1972.

Hunger, Herbert, Otto Kresten, Erich Trapp dhe Christian Hannick, red. *Repertorium der griechischen Kopisten, 800–1600*. Teil 3, Band 1A, *Verzeichnis der Kopisten*. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.

Hutter, Irmgard. "Decorative Systems in Byzantine Manuscripts, and the Scribe as Artist: Evidence from Manuscripts in Oxford." *Word & Image* 12, nr. 1 (1996): 4–22.

Kasser, Rodolphe. *Papyrus Bodmer XVII. Actes des Apôtres, Épîtres de Jacques, Pierre, Jean et Jude*. Cologny-Geneva: Bibliotheca Bodmeriana, 1961.

Kavrus-Hoffmann, Nadezhda. "Producing New Testament Manuscripts in Byzantium." Në *The New Testament in Byzantium*, red. Derek Krueger dhe Robert S. Nelson, 129–146. Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2016.

Kavrus-Hoffmann, Nadezhda. *Catalogue of Greek Manuscripts at the University of Michigan in Ann Arbor*. Me bashkëpunimin e Pablo Alvarez. Vol. 1. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2021.

Kavrus-Hoffmann, Nadezhda. *Greek Manuscripts at Dumbarton Oaks*. Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2022.

Kilica, Holta Sina. *Kodikët ekfonetikë të Shqipërisë*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2019.

Koder, Johannes, dhe Erich Trapp. “Katalog der griechischen Handschriften im Staatsarchiv zu Tirana.” *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft* 17 (1968): 197–214.

Koder, Johannes, dhe Erich Trapp. “Katalog i dorëshkrimeve në greqisht në Arkivin e Shtetit në Tiranë.” Në *Kodikët e Shqipërisë. Botim shkencor-kritik i ilustruar*, 53–64. Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2003.

Koder, Johannes. “Zur Wiederentdeckung zweier Codices Beratini.” *Byzantinische Zeitschrift* 65 (1972): 327–328.

Kotzabassi, Sofia, dhe Nancy Patterson Ševčenko. *Greek Manuscripts at Princeton*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.

Kumbe, Meri. *Dorëshkrime muzikore të Arkivit Qendror Shtetëror. Katalog*. Tiranë: Vllamasi, 2013.

Lackner, Wolfgang. *Codices Chrysostomici Graeci*. Vol. 4, *Codices Austriae*. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1981.

Lake, Kirsopp, dhe Silva Lake, red. *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200*. 10 vols. Boston: American Academy of Arts and Sciences, 1934–1945.

Lambros, Spyridon P. *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1895–1900.

Lappa-Zizica, Eurydice, dhe Matoula Rizou-Couroupou. *Catalogue des manuscrits grecs du Musée Benaki, Xe–XVIe s.* Athènes: Musée Benaki; Institut de recherche et d’histoire des textes, 2017.

Lena, Joan. “The Byzantine Manuscripts in the Central State Archive of Albania, Tirana.” Në *Catalogue of Byzantine Manuscripts in Their Liturgical Context. 1, Challenges and Perspectives*, red. Klaas Spronk et al., 215–234. Belgium, 2013.

Leroy, Jacques, dhe Jacques-Hubert Sautel. *Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin*. Bibliologia. Elementa ad librorum studia pertinentia 13. Turnhout: Brepols, 1995.

Leroy, Julien. “Les manuscrits grecs d’Italie.” Në *Codicologica 2. Éléments pour une codicologie comparée*, 52–71. Leiden, 1978.

Leroy, Julien. *Les types de réglure des manuscrits grecs*. Paris: CNRS, 1976.

Marava-Chatzinicolaou, Anna, dhe Christina Toufexi-Paschou. *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece*. Vol. 1, *Manuscripts of New Testament Texts, 10th–12th Century*. Athens: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1978.

Marava-Chatzinicolaou, Anna, dhe Christina Toufexi-Paschou. *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece*. Vol. 2, *Manuscripts of New Testament Texts, 13th–15th Century*. Athens: National Library of Greece, 1985.

Marava-Chatzinicolaou, Anna, dhe Christina Toufexi-Paschou. *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece*. Vol. 3,

Homilies of the Church Fathers and Menologia, 9th–12th Century. Athens: Academy of Athens, Centre of Byzantine and Post-Byzantine Art, 1997.

Martini, Aemidius, dhe Domenico Bassi. *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae*. Vol. 2. Milano, 1906.

Mioni, Elpidio. *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti*. Vol. 1, pars prior, *Classis I–Classis II, Codd. 1–120*. Ministero della Pubblica Istruzione, Indici e Cataloghi, Nuova Serie 6. Roma, 1967.

Mioni, Elpidio. *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*. Vol. 1. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1965.

Mossay, Justin, red. *Repertorium Nazianzenum. Orationes. Textus Graecus*. Vol. 3, *Codices Belgii, Bulgariae, Constantinopolis, Germaniae, Graeciae, Pars prior, Helvetiae, Hiberniae, Hollandiae, Poloniae, Russiarum, Scandinaviae, Ucrainae et codex vagus*. Paderborn, Munich, Vienna and Zürich: Ferdinand Schöningh, 1993.

Omont, Henri, red. *Facsimilés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque nationale du IXe au XIVe siècle*. Paris: Ernest Leroux, 1891.

Österreichische Akademie der Wissenschaften, red. *Repertorium der griechischen Kopisten, 800–1600*. Vol. 3/2c, *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Grossbritanniens. C. Tafeln*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989.

Palau, Annaclara Cataldi. "The Burdett-Coutts Collection of Greek Manuscripts: Manuscripts from Epirus." *Codices Manuscripti* 54/55 (2006): 31–64.

Pelekanidis, Stylianos M., et al. *The Treasures of Mount Athos*. Vol. 2, *The Monasteries of Iveron, St. Panteleimon, Esphigmenou and Chilandari*. Athens, 1975.

Popa, Theofan. "Katalog i kodikëve kishtarë mesjetarë të Shqipërisë." Në *Kodikët e Shqipërisë*, redaktuar nga Shaban Sinani et al., 87–198. Tiranë: Arkivi Qendror Shtetëror, 2003.

Rembeci, Andi, dhe Sokol Çunga. *The Illuminated Gospel of Korça. Korça Codex 93, 10th Century*. Scientific supervision by Agamemnon Tselikas, with contribution by Ioannis Vitaliotis. Facsimile edition. 3 vols. Athens: Militos Editions, 2012.

Rembeci, Andi, dhe Sokol Çunga. "The Byzantine and Post-Byzantine Collection of Manuscripts at the Central State Archive of Tirana and a Concordance between the Koder-Trapp Catalogue of Tirana Manuscripts and Their Actual Shelf-Number." Në *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22–27 August 2011*, vol. 3, 357. Sofia, 2011.

Rembeci, Andi, dhe Sokol Çunga. *Byzantine and Post-Byzantine Manuscripts in Albania. Catalogue of the Exhibition*. Tirana, 2012.

Rembeci, Andi, dhe Sokol Çunga. *Dorëshkrime bizantine dhe pasbizantine në Shqipëri. Katalog shkencor*. Tiranë: Fondacioni Grek i Kulturës, Vatra Tiranë, 2010.

Rembeci, Andi, dhe Sokol Çunga. "Greek Manuscripts in Albania: Book Circulation

and Libraries." Në *Networks, Markets & People: Communities, Institutions and Enterprises Towards Post-Humanism Epistemologies and AI Challenges*, vol. 1, redaktuar nga Francesco Calabrò et al., 303–316. Cham: Springer, 2024.

Rembeci, Andi. "Historical and Cultural-Literary Aspects of Berat during the XIV–XV Centuries, from the Chronicles of the Manuscript Codices from London's British Library and Oxford's Magdalen College." *Studia Albanica* 56, nr. 2 (2019): 43–68.

Rembeci, Andi. "Italo-Greek Manuscripts from the Byzantine Collection of the Manuscripts in Albania." Në *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22–27 August 2016*, redaktuar nga Dejan Dželebdžić dhe Stanoje Bojanin, 123–124. Belgrade, 2016.

Richard, Marcel. *Inventaire des manuscrits grecs du British Museum*. Vol. 1, *Fonds Sloane, Additional, Egerton, Cottonian et Stowe*. Paris: CNRS, 1952.

Richard, Marcel. *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*. Botimi i 3-të, i ripunuar tërësisht nga Jean-Marie Olivier. Turnhout: Brepols, 1995.

Rocchi, Antonio. *Codices Cryptenses seu Abbatiae Cryptae-Ferratae in Tusculano digesti et illustrati*. Tusculani, 1883.

Sietis, Nina. *Alle origini della minuscola libraria greca. Catalogo dei manoscritti*. Vol. 2. Temi e Testi 231. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2024.

Sosower, Mark L. *A Catalogue of the Greek Manuscripts of Magdalen College, Oxford*. Rishikuar dhe plotësuar nga Nigel G. Wilson. Cambridge, MA: The Venetian Press, 2016.

Soteroudes, Panagites. *Ἱερὰ Μονὴ Ἰβήρων. Κατάλογος Ἑλληνικῶν Χειρογράφων*. Vol. 11, 1387–1568. Καρυές, Ἅγιον Ὄρος, 2007.

Spyridon of the Laura dhe Sophronios Eustratiades. *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos*. Harvard Theological Studies 12. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1925.

Turyn, Alexander. *Codices graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1964.

Turyn, Alexander. *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*. Urbana: University of Illinois Press, 1972.

Turyn, Alexander. *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain*. Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1980.

Vikan, Gary, red. *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections. An Exhibition in Honor of Kurt Weitzmann*. Princeton: The Art Museum, Princeton University, 1973.

Vogel, Marie, dhe Victor Gardthausen. *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*. Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesen 33. Leipzig:

Otto Harrassowitz, 1909.

Young, John, dhe P. H. Aitken. *A Catalogue of the Manuscripts in the Library of the Hunterian Museum in the University of Glasgow*. Glasgow, 1908.

Καδάς, Σωτήριος Ν. *Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα του Αγίου Όρους. Κατάλογος μικρογραφιών, εικονογραφικό ευρετήριο*. Επιμέλεια Δήμητρα Ι. Μονιού. Βυζαντινά Μνημεία 15. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ και Εκδοτικός Οργανισμός Π. Κυριακίδη, 2008.

Πάλλας, Δημήτριος. *Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Μέρος τρίτον, μετὰ γενικῶν εὑρετηρίων*. Αθήνα, 1955.

Τα Ελληνικά χειρόγραφα της πόλεως των Ιωαννίνων. Κατάλογος. Redaktuar nga Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης dhe Γιάννης Κ. Μαυρομάτης. Αθήνα, 2009.

IV. Monografi dhe libra studimorë

Agati, Maria Luisa. *Il libro manoscritto da Oriente a Occidente. Per una codicologia comparata*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 2009.

Anderson, Jeffrey C. *The New York Cruciform Lectionary*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1992.

Aravantinos, Panagiotis. *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*. 2 vols. Athens, 1856–1857.

Atsalos, Basile. *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine*. Thessaloniki, 1971.

Babinger, Franz. *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien, 14.–15. Jahrhundert*. Brünn, Munich and Vienna: Rudolf M. Rohrer; Georg D. W. Callwey, 1944.

Barleti, Marin. *Rrethimi i Shkodrës, De obsidione Scodrensi*. Përkthyer nga latinishtja nga Henrik Lacaj. Tiranë, 1967.

Batiffol, Pierre. *L'abbaye de Rossano. Contribution à l'histoire de la Vaticane*. Paris: A. Picard, 1891.

Beck, Hans-Georg. *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. München: C. H. Beck, 1959.

Beck, Hans-Georg. *Η Βυζαντινή Χιλιετία*. Përkthyer nga Δημοσθένης Κούρτοβικ. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990.

Belting, Hans. *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*. Heidelberg: Carl Winter, 1970.

Bernardi, Jean. *St. Grégoire de Nazianze. Le Théologien et son temps*. Paris: Les Éditions du Cerf, 1995.

Bertonière, Gabriel. *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church*. Orientalia Christiana Analecta 193. Rome: Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1972.

Betancourt, Roland. *Performing the Gospels in Byzantium. Sight, Sound, and Space in the Divine Liturgy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Biberaj, Elez. *Modern Albania. From Dictatorship to Democracy in Europe*. New York: New York University Press, 2013.

Bibliothèque nationale, Service de la conservation et de la restauration. *Les Tranche-files brodées. Étude historique et technique*. Paris: Bibliothèque nationale, 1989.

Bozhori, Koço. *Dokumente të periudhës bizantine për historinë e Shqipërisë. Shek. VII–XV*. Tiranë: Mihal Duri, 1978.

Brubaker, Leslie. *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium. Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*. Cambridge Studies in Palaeography and Codicology 6. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Buchon, Jean Alexandre C. *Nouvelles recherches historiques sur la Principauté française de Morée*. Vol. 3. Paris, 1843.

Buchthal, Hugo, dhe Hans Belting. *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*. Dumbarton Oaks Studies 16. Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1978.

Buschhausen, Heide, dhe Helmut Buschhausen. *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia*. Byzantina Vindobonensia 8. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976.

Byzantium and Serbia in the 14th Century. Proceedings of the 3rd International Symposium, Athens, November 1993. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 1996.

Camera, Matteo. *Elucubrazioni storico-diplomatiche su Giovanna I^{a} regina di Napoli e Carlo III di Durazzo*. Salerno: Tipografia Nazionale, 1889.

Canart, Paul, dhe Santo Lucà, red. *Codici greci dell'Italia meridionale*. Grottaferrata: Ministero per i Beni e le Attività Culturali, 2000.

Canart, Paul. *Études de paléographie et de codicologie*. Vol. 2. Studi e Testi 451. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2008.

Carabellese, Francesco. *Carlo d'Angiò nei rapporti politici e commerciali con Venezia e l'Oriente*. Bari: Vecchi, 1911.

Cavallo, Guglielmo. *Ricerche sulla maiuscola biblica*. Florence: Olschki, 1967.

Colwell, Ernest Cadman. *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament*. Leiden: Brill, 1969.

Constantine VII Porphyrogenitus and His Age. Second International Byzantine Conference, Delphi, 22–26 July 1987. Athens, 1989.

D'Aiuto, Francesco, Giovanni Morello dhe Ambrogio M. Piazzoni, red. *I Vangeli dei Popoli. La Parola e l'immagine del Cristo nelle culture e nella storia*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana; Edizioni Rinnovamento nello

Spirito Santo, 2000.

Daley, Brian E. *Gregory of Nazianzus*. London and New York: Routledge, 2006.

Darrouzès, Jean. *Recherches sur les offikia de l'Église byzantine*. Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1970.

Del Giudice, Giuseppe. *La famiglia di re Manfredi. Narrazione storica*. Napoli: R. Stabilimento Tipografico del Cav. Francesco Giannini, 1880.

Dölger, Franz. *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*. Vol. 3/2. München, 1977.

Ducellier, Alain. *L'Albanie entre Byzance et Venise, Xe–XVe siècles*. London: Variorum, 1987.

Ducellier, Alain. *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1981.

Džurova, Axinia. *Byzantinische Miniaturen. Schätze der Buchmalerei vom 4. bis zum 19. Jahrhundert*. Ratisbonne: Schnell & Steiner, 2002.

Ehrhard, Albert. *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 50–52. Leipzig: J. C. Hinrichs, 1937–1952.

Eleuteri, Paolo, dhe Paul Canart. *Scrittura greca nell'Umanesimo italiano*. Roma: Edizioni Il Polifilo, 1991.

Evangelatou-Notara, Florentia. *Σημειώματα ελληνικών κωδίκων ως πηγή διά την έρευναν του οικονομικού και κοινωνικού βίου του Βυζαντίου από του 9ου αιώνος μέχρι του έτους 1204*. Athinë, 1978.

Evangelatou-Notara, Florentia. *Χορηγοί, κτήτορες, δωρητές σε σημειώματα κωδίκων. Παλαιολόγειοι χρόνοι*. Athens, 2000.

Falkenhausen, Vera von. *La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all'XI secolo*. Bari, 1978.

Fedalto, Giorgio. *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis. Series Episcoporum Ecclesiarum Christianarum Orientalium*. Padova: Messaggero, 1988.

Federici, Carlo, dhe Kostas Houlis. *Legature bizantine vaticane*. Roma: Fratelli Palombi, 1988.

Fine, John V. A. *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1987.

Floros, Constantin. *Universale Neumenkunde*. Vol. 1, *Die byzantinischen Neumen*. Kassel: Bärenreiter, 1970.

Fonkič, Boris L., Gennadi V. Popov dhe Liliia M. Evseeva, red. *Mount Athos Treasures in Russia, Tenth to Seventeenth Centuries, from the Museums, Libraries and Archives of Moscow and the Moscow Region*. Moskva: Severnyĭ Palomnik, 2004.

Fryde, Edmund. *The Early Palaeologan Renaissance, 1261–c. 1360*. Leiden: Brill, 2000.

Galavaris, George. *The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus*. Princeton: Princeton University Press, 1969.

Galavaris, George. *The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979.

Galavaris, George. *Ιερά Μονή Ιβήρων. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*. Άγιον Όρος, 2000.

Gardthausen, Victor. *Griechische Paläographie*. Leipzig, 1879. Botimi i 2-të, Leipzig, 1913.

Gay, Jean. *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands, 867–1071*. Paris, 1904.

Greenfield, Jane, dhe Jenny Hille. *Headbands. How to Work Them*. New Castle, 1990.

Gregory, Caspar René. *Textkritik des Neuen Testamentes*. 3 vols. Leipzig: J. C. Hinrichs, 1900–1909.

Gregory, Timothy E. *A History of Byzantium*. Malden: Blackwell Publishing, 2005.

Grumel, Venance. *Traité d'Études Byzantines*. Vol. 1, *La chronologie*. Paris: Presses Universitaires de France, 1958.

Hatch, William H. P. *The Principal Uncial Manuscripts of the New Testament*. Chicago: University of Chicago Press, 1939.

Hofer, Andrew. *Christ in the Life and Teaching of Gregory of Nazianzus*. Oxford Early Christian Studies. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Hoxha, Artan R. *Communism, Atheism, and the Orthodox Church of Albania. Cooperation, Survival, and Suppression, 1945–1967*. London and New York: Routledge, 2022.

Hunger, Herbert. *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur*. Munich: C. H. Beck, 1989.

Hunger, Herbert. *Studien zur griechischen Paläographie*. Biblos-Schriften 5. Vienna: Hollinek, 1954.

Hunger, Herbert. *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*. 2 vols. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987.

Hunger, Herbert. *O κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*. Përkthyer nga Γ. Βασίλαρος. Redaktuar nga N. Κόλιας. Athinë: Ινστιτούτο του Βιβλίου, Μ. Καρδαμίτσα, 1995.

Hutter, Irmgard. *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*. Vol. 1, *Oxford, Bodleian Library I*. Stuttgart: Hiersemann, 1977.

Hutter, Irmgard. *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*. Vol. 5.2, *Oxford College Libraries. Tafelband*. Stuttgart: Hiersemann, 1997.

Imber, Colin. *The Ottoman Empire, 1300–1481*. Istanbul: Isis Press, 1990.

Janin, Raymond. *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*. Vol. 3, *Les églises*

et les monastères. Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1960.

Janin, Raymond. *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*. Pjesa 1, vol. 3, *Les églises et les monastères*. Botimi i 2-të. Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1969.

Jireček, Konstantin Josef. *Geschichte der Serben*. Vol. 2, pjesa 1, *1371–1537*. Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1918.

Kaldellis, Anthony. *The New Roman Empire. A History of Byzantium*. Oxford: Oxford University Press, 2024.

Karaiskaj, Gjerak. *5000 vjet fortifikime në Shqipëri*. Tiranë: Pegi, 2015.

Kessler, Herbert L. *Medieval Art as Argument*. Princeton: Department of Art and Archaeology, Princeton University, 1993.

Koch, Guntram. *Albanien. Kunst und Kultur im Land der Skipetaren*. Cologne, 1989.

Koder, Johannes. *Der Lebensraum der Byzantiner*. Graz, Wien and Köln, 1984.

Lafleur, Didier, dhe Luc Brogly. *Greek New Testament Manuscripts from Albania*. Leiden and Boston: Brill, 2018.

Laiou, Angeliki E. *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282–1328*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1972.

Laiou, Angeliki E., dhe Cécile Morrisson. *The Byzantine Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Lamb, W. R. S. *The Catena in Marcum. A Byzantine Anthology of Early Commentary on Mark*. Texts and Editions for New Testament Study 6. Leiden: Brill, 2012.

Lazarev, Viktor N. *История византийской живописи*. 2 vols. Moskva, 1947. Botim i rishikuar, Moskva, 1986.

Lazarev, Viktor Nikitič. *Istorija vizantijskoj živopisi*. Vol. 1. Moscow: Iskusstvo, 1947.

Léonard, Émile G. *Gli Angioini di Napoli*. Përkthyer nga frëngjishtja nga Renato Liguori. Milano: Dall'Oglio, 1967.

Lietzmann, Hans. *Catenen. Mitteilungen über ihre Geschichte in handschriftlicher Überlieferung*. Freiburg im Breisgau: Mohr, 1897.

Likhachova, Vera Dmitriyevna. *Byzantine Miniature. Masterpieces of Byzantine Miniature of IXth–XVth Centuries in Soviet Collections*. Moscow: Iskusstvo, 1977.

Mallett, Michael Edward, dhe John Rigby Hale. *The Military Organization of a Renaissance State. Venice c. 1400 to 1617*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Mateos, Juan. *Le Typicon de la Grande Église*. 2 vols. Rome: Pontificio Istituto Orientale, 1962–1963.

Mavropoulou-Tsioumi, Chrysanthi, dhe George Galavaris. *Holy Stavronikita Monastery. Illustrated Manuscripts from 10th to 17th Century*. 2 vols. Mount Athos, 2007.

Mayer, Wendy, dhe Pauline Allen. *John Chrysostom*. London and New York:

Routledge, 2000.

McGuckin, John A. *Saint Gregory of Nazianzus. An Intellectual Biography*. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 2001.

Meksi, Aleksandër, Apollon Baçe dhe Emin Riza. *Berati. Historia dhe arkitektura*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2011.

Meksi, Aleksandër. *Churches of Albania. History, Architecture, 4th to 15th Centuries*. Tirana: Media Union, 2024.

Meksi, Aleksandër. *Saint Nicholas Church in Mesopotam, Albania*. Tiranë: Onufri, 2017.

Metzger, Bruce M. *The Canon of the New Testament. Its Origin, Development, and Significance*. Oxford: Clarendon Press, 1987.

Millet, Gabriel. *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*. Paris: A. Fontemoing, 1916.

Minieri-Riccio, Camillo. *Il regno di Carlo I di Angiò negli anni 1271 e 1272*. Napoli: R. Rinaldi e G. Sellitto, 1875.

Mioni, Elpidio. *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*. Përkthyer në greqisht nga N. M. Παναγιωτάκης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1978.

Mladenović, Miloš. *L'État serbe au Moyen Âge. Son caractère*. Paris: Pierre Bossuet, 1931.

Nelson, Robert S. *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book*. New York: New York University Press, 1980.

Nelson, Robert S. *Theodore Hagiopetrites. A Late Byzantine Scribe and Illuminator*. 2 vols. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991.

Netz, Reviel, William Noel, Natalie Tchernetska dhe Nigel Wilson, red. *The Archimedes Palimpsest*. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Nicol, Donald M. *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Nogaj, Don Ndoc. *Kisha katolike shqiptare, 1944–nëntor 1990. Humbje dhe fitore*. Shkodër: Atë Gjergj Fishta, 1999.

Ostrogorsky, George. *History of the Byzantine State*. Përkthyer nga Joan Hussey. Oxford: Basil Blackwell, 1968.

Ousterhout, Robert G. *The Art of the Kariye Camii*. London and Istanbul: Scala, 2002.

Ousterhout, Robert. *Master Builders of Byzantium*. Princeton: Princeton University Press, 1999.

Parani, Maria G. *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography, 11th–15th Centuries*. Leiden: Brill, 2003.

Perer, Maria Luisa Gatti, red. *Immagini della Gerusalemme celeste dal III al XIV secolo*. Milan: Vita e Pensiero, 1983.

Perria, Lidia. *Γραφίς. Graphis. Per una storia della scrittura greca libraria, secoli IV a.C.–XVI d.C.* Quaderni di Νέα Ῥώμη 1. Rome, 2011.

Perria, Lidia. *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων. Εισαγωγή στην ιστορία της ελληνικής βιβλιακής γραφής, 4ος αιώνας π.Χ.–16ος αιώνας μ.Χ.* Përkthyer nga Ευθύμιος Κ. Λίτσας dhe Αλεξάνδρα Σπ. Τριάντου. Thessaloniki: University Studio Press, 2019.

Pikolini, Kolec. *Regjimi i hienave. Kujtime*. Shkodër: Camaj-Pipa, 2001.

Pipa, Arshi. *Albanian Stalinism. Ideo-Political Aspects*. Boulder, CO: East European Monographs, 1990.

Plasari, Aurel. *Skënderbeu. Një histori politike*. Tiranë: Instituti Shqiptar i Studimeve, 2010.

Popa, Theofan. *Mbishkrime të kishave të Shqipërisë*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë, 1998.

Popa, Theofan. *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri, shek. VI–XIV*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2006.

Prato, Giancarlo. *Attività scrittoria in Calabria tra 9. e 10. secolo*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1986.

Runciman, Steven. *The Last Byzantine Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

Runciman, Steven. *The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1958.

Schmitt, Oliver Jens. *Arbëria venedike, 1392–1479*. Përkthyer nga Ardian Klosi. Tiranë: Fjala Publishing, 2014.

Schmitt, Oliver Jens. *Das venezianische Albanien, 1392–1479*. Südosteuropäische Arbeiten 110. München: R. Oldenbourg, 2001.

Schreiner, Peter. *Die byzantinischen Kleinchroniken*. Vol. 2, *Historischer Kommentar*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1977.

Schreiner, Peter. *Die byzantinischen Kleinchroniken*. Vol. 3. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979.

Scrivener, Frederick Henry Ambrose, dhe Edward Miller. *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament*. Botimi i 4-të. London: George Bell & Sons, 1894.

Setton, Kenneth Meyer. *The Papacy and the Levant, 1204–1571*. Vol. 1, *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1976.

Sickenberger, Joseph. *Titus v. Bostra. Studien zu dessen Lukashomilien*. Texte und Untersuchungen 21.1. Leipzig: Hinrichs, 1901.

Sinani, Shaban, red. *Kodikët e Shqipërisë*. Tiranë: Arkivi Qendror Shtetëror, 2003.

Sinani, Shaban. *Beratinus. Antropologji kulturore*. Monografi. Tiranë: Argeta-LMG, 2004.

Sinani, Shaban. *Kodikët kronografikë të Shqipërisë. Shkrime dhe dorëshkrime prej Rilindjes Europiane deri në Rilindjen Kombëtare*. Tiranë: Naimi, 2014.

Speck, Paul. *Die Kaiserliche Universität von Konstantinopel. Präzisierungen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert*. München, 1974.

Taft, Robert F. *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today*. Botimi i 2-të. Collegeville, MN: Liturgical Press, 1993.

Toynbee, Arnold J. *Constantine Porphyrogenitus and His World*. London: Oxford University Press, 1973.

Trapp, Erich, et al. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976.

Trapp, Erich, et al., red. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*. Vol. 9. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989.

Treadgold, Warren. *A Concise History of Byzantium*. Basingstoke: Palgrave, 2001.

Treadgold, Warren. *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford: Stanford University Press, 1997.

Uçi, Alfred. *Filozofia e Teodor Anastas Kavaliotit*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2004.

Valente, Stefano. *Nikephoros Blemmydes, Epitome physica. Untersuchungen zur handschriftlichen Überlieferung*. Berlin and Boston: De Gruyter, 2021.

Valois, Noël. *La France et le Grand Schisme d'Occident*. Vol. 2. Paris, 1896.

Veikou, Myrto. *Byzantine Epirus. A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh–Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*. Leiden: Brill, 2012.

Vickers, Miranda, dhe James Pettifer. *Albania. From Anarchy to a Balkan Identity*. London: Hurst & Company, 1997.

Volk, Otto. *Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien*. Munich, 1955.

von Hammer, Joseph. *Geschichte des Osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*. Neunter Band. Pest: C. A. Hartleben, 1833.

von Soden, Hermann Freiherr. *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt hergestellt auf Grund ihrer Textgeschichte*. Vol. 1, pjesa 1. Berlin: Verlag von Alexander Duncker, 1902.

Waché, Brigitte. *Monseigneur Louis Duchesne, 1843–1922. Historien de l'Église, directeur de l'École française de Rome*. Parathënie nga René Rémond.

Publications de l'École française de Rome 167/1. Rome: École française de Rome, 1992.

Weitzmann, Kurt, dhe George Galavaris. *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Manuscripts*. Vol. 1, *From the Ninth to the Twelfth Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.

Weitzmann, Kurt. *Addenda und Appendix*. Berlin: Gebr. Mann, 1996.

Weitzmann, Kurt. *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*. Berlin: Gebr. Mann, 1935. Reprint, 1996.

Weitzmann, Kurt. *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*. Redaktuar nga Herbert L. Kessler. Chicago: University of Chicago Press, 1971.

Wellesz, Egon. *A History of Byzantine Music and Hymnography*. Botimi i 2-të. Oxford: Clarendon Press, 1961.

Wilson, Nigel Guy. *Scholars of Byzantium*. London: Duckworth, 1983.

Xhufi, Pëllumb. *Arbërit e Jonit. Vlora, Delvina e Janina në shekujt XV–XVII*. Tiranë: Onufri, 2017.

Xhufi, Pëllumb. *Dilemat e Arbërit. Një studim mbi Shqipërinë e shek. XI–XVI*. Tiranë: Pegi, 2006.

Xhufi, Pëllumb. *Nga Paleologët te Muzakajt. Berati dhe Vlora në shekujt XII–XV*. Tiranë: Onufri, 2009.

Ἀλεξούδης, Ἄνθιμος. *Σύντομος Ἱστορικὴ Περιγραφὴ τῆς Ἱερὰς Μητροπόλεως Βελεγράδων καὶ τῆς ὑπὸ τὴν Πνευματικὴν Αὐτῆς Δικαιοδοσίαν Ὑπαγομένης Χώρας*. Κέρκυρα, 1868.

Βοκοτόπουλος, Παναγιώτης Λ. *Μικρογραφίες των βυζαντινών χειρογράφων*. Αθήναι, Ἱεροσόλυμα, 2002.

Βούλγαρης, Χρήστος Σπ. *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*. Vol. 2. Ἐν Ἀθήναις, 2003.

Γαλάβαρης, Γιώργος. *Ιερά Μονή Ιβήρων. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*. Ἅγιον Ὄρος, 2000.

Γεδεών, Μανουήλ Ι. *Πατριαρχικαί Εφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, 1500–1912*. Ἐν Ἀθήναις: Τυπογραφεῖον Σεργιάδου, 1935–1938.

Ἰσμυρλιάδου, Ἀδέλα. *Κοριτσά, ἐκπαίδευση, εὐεργέτες, οἰκονομία 1850–1908*. Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Ἀδελφῶν Κυριακίδη, 1997.

Μανάφης, Κωνσταντίνος. *Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθῆκαι καὶ ἡ πατριαρχικὴ καὶ περὶ τῶν ἐν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι τῆς ἁλώσεως, 1453*. Ἀθήναι, 1972.

Πολίτης, Λίνος. *Οδηγός καταλόγου χειρογράφων*. Αθήναι, 1961.

Σκουβαρᾶς, Εὐάγγελος. *Νίκος Βέης. Ἕνας σοφὸς βυζαντινολόγος καὶ νεοελληνιστής*. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἑνώσεως Τριπολιτῶν Ἀττικῆς, 1989.

Τσελίκας, Αγαμέμνων. *Δέκα αιώνες ελληνικής γραφής, 9ος–19ος αιώνας*. Αθήνα:

Μουσείο Μπενάκη, 1977.

Χούλης, Κωνσταντίνος Ι. *Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, τέχνη και τεχνική*. Αθήνα: Εκδόσεις του Φοίνικα, 1999.

V. Artikuj shkencorë, kapituj dhe shkrime në periodikë

Agati, Maria Luisa. "Maiuscola e minuscola: indicazioni per l'interpretazione di una minuscola greca del sec. X." *Studi di Filologia Bizantina* 4 (1988): 81–96.

Agati, Maria Luisa. "Postilla al Barberianus Graecus 310." *Byzantion* 55 (1985): 584–588.

Agati, Maria Luisa. "Problemi di tratteggio e ductus nella minuscola libraria più antica." Në *Paleografia e codicologia greca. Atti del II Colloquio internazionale, Berlino-Wolfenbüttel, 17–21 ottobre 1983*, 47–66. Rome, 1991.

Agati, Maria Luisa. "Su due manoscritti in bouletée 'élancée'." *Byzantion* 54 (1984): 615–625.

Agati, Maria Luisa. *La minuscola "bouletée"*. 2 vols. Città del Vaticano: Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, 1992.

Ahrweiler, Hélène. "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques, 1081–1317, particulièrement au XIIIe siècle." *Travaux et Mémoires* 1 (1965): 1–178.

Alexander, Paul J. "A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus in Favor of the See of Kanina in Albania." *Byzantion* 15 (1940–1941): 167–207.

Allen, Thomas William. "Palaeographica." *Journal of Philology* 19 (1891): 62–68.

Allen, Thomas William. "The Origin of the Greek Minuscule Hand." *Journal of Hellenic Studies* 40 (1920): 1–12.

Anderson, Jeffrey C. "On the Nature of the Theodore Psalter." *The Art Bulletin* 70 (1988): 550–568.

Anderson, Jeffrey C. "The Liturgical Homilies of Saint Gregory of Nazianzos." Në *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261*, redaktuar nga Helen C. Evans dhe William D. Wixom, 109–110, nr. 62–63. New York: Metropolitan Museum of Art, 1997.

Anderson, Jeffrey C. "The Seraglio Octateuch and the Kokkinobaphos Master." *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982): 83–114.

Angelov, Dimiter. *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204–1330*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Anonim. "Πρώην Αμασείας Άνθιμος." *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 25 shkurt 1909, 64.

Antonopoulou, Teodora. "Η Ομιλητική και η θέση της σε μία νέα ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας." Në *Pour une "nouvelle" histoire de la littérature byzantine.*

Problèmes, méthodes, approches, propositions, redaktuar nga Paolo Odorico dhe Panagiotis A. Agapitos, 117–137. Dossiers Byzantins 1. Paris, 2002.

Antonopoulou, Theodora. "A Survey of Tenth-Century Homiletic Literature." *Parekbolai. An Electronic Journal for Byzantine Literature* 1 (2011): 7–36.

Antonopoulou, Theodora. "Homiletic Activity in Constantinople around 900." Në *Preacher and Audience. Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics*, redaktuar nga Mary Cunningham dhe Pauline Allen, 317–348. A New History of the Sermon 1. Leiden, Boston and Cologne: Brill, 1998.

Asonitis, Spiros N. "Relations between the Venetian Regimen Corphoy and the Albanians of Epirus, 14th–15th Centuries." Në *The Mediaeval Albanians*, redaktuar nga Charalambos Gasparis, 273–284. International Symposium 5. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 1998.

Astruc, Charles. "Remarques sur les signes marginaux de certains manuscrits de S. Grégoire de Nazianze." *Analecta Bollandiana* 92 (1974): 289–295.

Bache, Françoise. "La fonction funéraire du narthex dans les églises byzantines du XIIe au XIVe siècle." *Histoire de l'art* 7 (1989): 25–33.

Batiffol, Pierre. "Evangeliorum Codex Graecus Purpureus Beratinus." *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 5 (1885): 358–376.

Bees-Seferli, Eleni. "Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien), herausgegeben aus dem Nachlaß von N. A. Bees." *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1971–1976): 127.

Beldiceanu-Steinherr, Irène, dhe Raúl Estangüi Gómez. "Autour du document de 1386 en faveur de Radoslav Sablja (Ṣabya/Sampias). Du beylîcat au sultanat, étape méconnue de l'État ottoman." *Turcica* 45 (2014): 159–186.

Belting, Hans. "Problemi vecchi e nuovi sull'arte della cosiddetta 'Rinascenza Macedone' a Bisanzio." *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* 19 (1982): 31–57.

Bernhard, Ludger. "Grundfragen der byzantinischen Chronologie." Në *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, vol. 3, 57–61. București, 1976.

Blanchard, Alain. "Les origines lointaines de la minuscule." Në *La paléographie grecque et byzantine. Colloques internationaux du CNRS*, 167–173. Paris: Éditions du CNRS, 1977.

Boykov, Grigor. "The Human Cost of Warfare. Population Loss During the Ottoman Conquest and the Demographic History of Bulgaria in the Late Middle Ages and Early Modern Era." Në *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates*, redaktuar nga Oliver Jens Schmitt, 103–116. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016.

Bréhier, Louis. "Le Psautier de Paris et la Renaissance macédonienne." *Journal des*

savants, maj–qershor 1939, 97–109.

Browning, Robert. "The Correspondence of a Tenth-Century Scholar." *Byzantion* 24 (1954): 397–452.

Brubaker, Leslie. "Greek Manuscript Decoration in the Ninth and Tenth Centuries: Rethinking Centre and Periphery." Në *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito. Atti del 5° Colloquio internazionale di paleografia greca, Cremona, 4–10 ottobre 1998*, 513–533. Papyrologica Florentina 31. Firenze: Gonnelli, 2000.

Brubaker, Leslie. "Politics, Patronage, and Art in Ninth-Century Byzantium: The Homilies of Gregory of Nazianzus in Paris, B.N. Gr. 510." *Dumbarton Oaks Papers* 39 (1985): 1–13.

Brubaker, Leslie. "The Introduction of Painted Initials in Byzantium." *Scriptorium* 45 (1991): 22–46.

Buchthal, Hugo. "Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift." Në *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, 153–154. Venecia, 1971.

Buchthal, Hugo. "Toward a History of Palaeologan Illumination." Në *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*, nga Kurt Weitzmann, William C. Loerke, Ernst Kitzinger dhe Hugo Buchthal, 143–178. Princeton: Princeton University Press, 1975.

Buda, Aleks. "Thesare kulturore që i kthehen popullit." *Zëri i popullit*, 28 janar 1972. Ribotuar në *Kodikët e Shqipërisë*, redaktuar nga Shaban Sinani, 81–83. Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2003.

Buda, Aleks. "Tresors de la culture ancienne." *Albania aujourd'hui* 2 (1972): 36–40.

Canart, Paul. "Gli scriptoria calabresi dalla conquista normanna alla fine del secolo XIV." Në *Études de paléographie et de codicologie*, vol. 2, 796–797. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2008.

Canart, Paul. "Le livre des Évangiles dans l'Empire Byzantin." Në *Études de paléographie et de codicologie*, vol. 2. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2008.

Canart, Paul. "Les écritures livresques chypriotes du milieu du XIe siècle au milieu du XIIIe siècle et le style palestino-chypriote 'epsilon'." *Scrittura e civiltà* 5 (1981): 17–76.

Canart, Paul. "Manuscrits de Terre d'Otrante inconnus et moins connus." *Rudiae. Ricerche sul mondo classico*, n.s., 3 (2017): 20–23.

Cardon, Dominique. "Natural Dyes, Our Global Heritage of Colours." *Textile Society of America Symposium Proceedings* (2010): 1–10.

Carr, Annemarie Weyl. "A Note on Theodore Hagiopetrites." *Scriptorium* 35 (1981): 287–290.

Cavallo, Guglielmo. "La cultura italo-greca nella produzione libraria." Në *I Bizantini*

in Italia, redaktuar nga Guglielmo Cavallo et al., 495–612. Milano, 1982.

Cavallo, Guglielmo. "Γράμματα Ἀλεξανδρινά." *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 24 (1975): 23–54.

Christidou, Anna. "Rediscovering History through Unexplored Byzantine Imperial Portraits in South Albania." Në *Antapodosis. Studies in Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art in Honour of Professor Helen Deliyianni-Doris*, 537–563. Athens, 2010.

Coogan, Jeremiah. "Byzantine Manuscript Colophons and the Prosopography of Scribal Activity." Në *Collective Memory and Collective Identity through Time. Methodological Issues in the Study of Memory*, redaktuar nga Nicola Bergamo et al., 1–17. Leiden and Boston: Brill, 2016.

Cristea, Ovidiu. "Venice Confronting the Ottoman Empire. A Struggle for Survival, Fourteenth–Sixteenth Centuries." Në *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates*, redaktuar nga Oliver Jens Schmitt, 265–280. Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse 872. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016.

Crystal, David. *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Çunga, Sokol, dhe Rezart Mezani, red. *Përmes një Urtësie të pashuar. Duke kremtuar Europën në Shqipëri. Rrallësi dhe Larmi. Rrugëtimi Muzeal, 5–20 maj 2018, Vila 31*. Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2018.

Çunga, Sokol. "Dorëshkrime të reja në greqisht në Arkivin Qendror Shtetëror. Paraqitje e parë." *Shejzat* 1–2 (janar–qershor 2018): 3–18.

Çunga, Sokol. "The Manuscripts of Berat No. 14 and 31, and a Palimpsest of St. John the Chrysostom at the Central State Archive, Tirana, Albania." Në *Shqipëria mes Lindjes dhe Perëndimit. Aktet e Konferencës Ndërkombëtare Shkencore, organizuar nga Departamenti i Historisë, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Universiteti i Tiranës, 17 dhjetor 2013*, 49–61. Tiranë, 2015.

Cunningham, Mary. "Homilies." Në *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, redaktuar nga Elizabeth Jeffreys, John Haldon dhe Robin Cormack, 872–881. Oxford: Oxford University Press, 2008.

Ćurčić, Slobodan. "Articulation of Church Facades during the First Half of the Fourteenth Century. A Study in the Relationship of Byzantine and Serbian Architecture." Në *L'Art byzantin au début du XIVe siècle. Symposium de Gračanica, 1973*, 17–27. Beograd: Institut za Istoriju Umetnosti, 1978.

Cutler, Anthony. "The Social Status of Byzantine Scribes, 800–1500. A Statistical Analysis Based on Vogel-Gardthausen." *Byzantinische Zeitschrift* 74 (1981): 328–334.

D'Agostino, Marco. *La minuscola "tipo Anastasio" dalla scrittura alla decorazione*. Bari, 1997.

Dain, Alphonse. "L'encyclopédisme de Constantin Porphyrogénète." *Lettres d'humanité* 12 (1953): 64–81.

de Meester, Placidus. “Les typiques de fondation.” *Studi Bizantini e Neoellenici* 6 (1940): 489–508.

Der Nersessian, Sirarpie. “A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks.” *Dumbarton Oaks Papers* 19 (1965): 153–206.

Der Nersessian, Sirarpie. “The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus. Paris Gr. 510. A Study of the Connections between Text and Images.” *Dumbarton Oaks Papers* 16 (1962): 195–228.

Dhamo, Dhorka. “Afresket e trapezarisë së manastirit të Apolonisë.” *Iliria* 2 (1988): 213–225.

Diehl, Charles. “Le trésor et la bibliothèque de Patmos au commencement du XIIIe siècle.” *Byzantinische Zeitschrift* 1 (1892): 488–525.

Diller, Aubrey. “A Companion to the Uspenski Gospels.” *Byzantinische Zeitschrift* 49 (1956): 332–335.

Dobrynina, Elina N. “Khudozhestvennaia produktsiia skriptoriia monastyria Odigona.” Në *Drevnerusskoe iskusstvo. Iskusstvo rukopisnoi knigi. Vizantiia. Drevniaia Rus’*, 199–218. St. Petersburg, 2004.

Dölger, Franz. “Chronologisches und Prosopographisches zur byzantinischen Geschichte des 13. Jahrhunderts.” *Byzantinische Zeitschrift* 27 (1927): 305.

Dölger, Franz. “Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden.” *Byzantinische Zeitschrift* 36 (1936): 123–145.

Dölger, Franz. “Empfängerausstellung in der byzantinischen Kaiserkanzlei.” *Archiv für Urkundenforschung* 15 (1938): 393–414.

Dorival, Gilles. “Biblical Catenae. Between Philology and History.” Në *Commentaries, Catenae and Biblical Tradition*, redaktuar nga H. A. G. Houghton, 65–82. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2016.

Ducellier, Alain. “Albania, Serbia and Bulgaria.” Në *The New Cambridge Medieval History*, vol. 5, *c. 1198–c. 1300*, redaktuar nga David Abulafia, 779–795. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Ducellier, Alain. “Les Albanais dans l’empire byzantin. De la communauté à l’expansion.” Në *The Mediaeval Albanians*, 33–38. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 1998.

Ducellier, Alain. “Observations sur quelques monuments de l’Albanie.” *Revue Archéologique* 1965, nr. 2 (1965): 153–208.

Duchesne, Louis. “Recension de l’Evangeliorum codex Graecus purpureus Rossanensis.” *Bulletin critique de littérature, d’histoire et de théologie* 1 (15 prill 1881): 451, n. 1.

Dufrenne, Suzy. “Problèmes des ornements de manuscrits byzantins.” *Scriptorium* 41, nr. 1 (1987): 35–57.

Džurova, Axinia. “Quelques observations sur les manuscrits enluminés de l’époque des Paléologues, Cod. D. gr. 132 = Kos. 218 et Cod. D. gr. 212 = Kos. sans cote.” Në *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων*, 451–470. Thessaloniki,

2002.

Džurova, Axinia. “Un Stichéraire inédit de la fin du Xe siècle, conservé aux Archives Nationales de Sofia, CDA, Rizov 3. Notes préliminaires.” *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s., 42 (2005): 105–112.

Džurova, Axinia. *Introduction à la codicologie slave*. Sofia: Scriptorium Balcanicum, 1997.

Engberg, Sysse Gudrun. “Greek Ekphonetic Notation. The Classical and the Pre-Classical Systems.” Në *Palaeobyzantine Notations. A Reconsideration of the Source Material*, 33–55. Hernen: A. A. Bredius Foundation, 1995.

Failler, Albert. “La tradition manuscrite de l’Histoire de Georges Pachymère, livres I–VI.” *Revue des Études Byzantines* 37 (1979): 123–220.

Fingarova, Galina. “The Church of Saint Mary in Apollonia. An Expression of Byzantine Imperial Claims.” Në *Epirus Revisited. New Perceptions of Its History and Material Culture*, redaktuar nga Christos Stavrakos, 115–138. Studies in Byzantine History and Civilization 16. Turnhout: Brepols, 2020.

Flusin, Bernard, dhe Jean-Claude Cheynet, red. *Autour du “Premier humanisme byzantin” et des “Cinq études sur le XIe siècle”. Quarante ans après Paul Lemerle*. *Travaux et Mémoires* 21. Paris, 2017.

Follieri, Enrica. “Attività scrittoria calabrese nei secoli X–XI.” Në *Calabria Bizantina. Tradizione di pietà e tradizione scrittoria nella Calabria greca medievale*, 103–142. Reggio Calabria, 1983.

Follieri, Enrica. “La minuscola libraria dei secoli IX e X.” Në *La paléographie grecque et byzantine. Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 21–25 octobre 1974*, 139–165. Paris, 1977.

Follieri, Enrica. “La reintroduzione di lettere semionciali nei più antichi manoscritti greci in minuscola.” *Bullettino dell’Archivio Paleografico Italiano*, ser. 1, 3 (1962): 15–36.

Follieri, Enrica. “Tommaso di Damasco e l’antica minuscola libraria greca.” *Rendiconti dell’Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche* 29 (1974): 1–19.

Fonkič, Boris L. “Aux origines de la minuscule stoudite. Les fragments moscovite et parisien de l’œuvre de Paul d’Égine.” Në *I manoscritti greci. Atti del Convegno internazionale di paleografia greca, Prato, 17–23 settembre 1979*, 169–186.

Forsén, Björn, dhe Brikena Shkodra-Rrugia. “The Early Christian Landscape of Dyrrachium. The First Miles Along the Via Egnatia.” Në *Epirus Revisited. New Perceptions of Its History and Material Culture*, redaktuar nga Christos Stavrakos, 93–114. Turnhout: Brepols, 2020.

Frantz, M. Alison. “Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology.” *The Art Bulletin* 16, nr. 1 (1934): 43–76.

Frashëri, Thomas. “Një vështrim i ri mbi rolin e Karl Topisë në ngjarjet e vitit 1385.”

Në *Princa të Lilit, bij të Arbërit, familjarë të Sulltanit*, 393–471. Tiranë: Onufri, 2025.

Friend, A. M. "The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts." *Art Studies* 5 (1927): 113–147.

Friend, A. M. "The Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts, II." *Art Studies* 7 (1929): 1–29.

Fundić, Leonela. *Art, Power, and Patronage in the Principality of Epirus, 1204–1318*. Abingdon: Routledge, 2022.

Galavaris, George. "Η ζωγραφική των χειρογράφων στον δέκατον αιώνα." Në *Constantine VII Porphyrogenitus and His Age. Second International Byzantine Conference, Delphi, 22–26 July 1987*, 333–375. Athens: National Hellenic Research Foundation, 1989.

Gamillscheg, Ernst. "Beobachtungen zur Buchproduktion im byzantinischen Makedonien." Në *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία, 324–1340 μ.Χ.*, 105–113. Θεσσαλονίκη, 1995.

Gautier, Paul. "La Diataxis de Michel Attaliate." *Revue des études byzantines* 39 (1981): 5–143.

Gautier, Paul. "Le typikon de la Théotokos Évergétis." *Revue des études byzantines* 40 (1982): 5–101.

Geanakoplos, Deno J. *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282. A Study in Byzantine-Latin Relations*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959.

Georgakopoulos, Demetrios S. "The Despots of Ioannina and Albanians According to the Author of the Chronicle of Ioannina, 1367–1399." Në *Epirus Revisited. New Perceptions of Its History and Material Culture*, redaktuar nga Christos Stavrakos, 225–239. Turnhout: Brepols, 2020.

Gerstel, Sharon E. J. "Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium." *Dumbarton Oaks Papers* 52 (1998): 89–111.

Giakoumis, Konstantinos, dhe Anna Christidou. "Image and Power in the Age of Andronicos II & III Palaiologos. Imperial Patronage in the Western Provinces of Via Egnatia." Në *Via Egnatia Revisited. Common Past, Common Future. Proceedings of the VEF Conference, Bitola, February 2009*, 76–84. Driebergen: VEF, 2010.

Gianfreda, Grazio. "Influsso bizantino in Otranto in campo artistico, letterario, sociale ed economico." *La Zagaglia. Rassegna di scienze, lettere ed arti* 32 (1966): 448–457.

Guilland, Rodolphe. "Le palais de la Magnaure." *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 27 (1957): 63–74.

Haldon, John. "Social Élites, Wealth, and Power." Në *A Social History of Byzantium*, redaktuar nga John Haldon, 168–211. Malden: Wiley-Blackwell, 2009.

Halkin, François. "La Vie de saint Niphon ermite au Mont Athos, XIVe siècle."

Analecta Bollandiana 58 (1940): 5–27.

Hall, Stuart. “Cultural Identity and Diaspora.” Në *Identity. Community, Culture, Difference*, redaktuar nga Jonathan Rutherford, 222–237. London: Lawrence & Wishart, 1990.

Herman, Emil. “Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine. Typica ktetorica, caristiciari e monasteri liberi.” *Orientalia Christiana Periodica* 6 (1940): 293–375.

Hoffmann, Philippe. “La décoration du Parisinus graecus 2572, schédographie otrantaise de la fin du XIIIe siècle, a. 1295–1296.” *Mélanges de l’École française de Rome. Moyen Âge, Temps modernes* 96, nr. 2 (1984): 617–645.

Hóman, Bálint. *Gli Angioini di Napoli in Ungheria, 1290–1403*. Përkthyer nga Luigi Zambra dhe Rodolfo Mosca. Roma: Reale Accademia d’Italia, 1938.

Houghton, Hugh. “Unfinished Business. The Ending of Mark in Two Catena Manuscripts.” *New Testament Studies* 69, nr. 1 (2023): 35–42.

Hrabak, Bogumil. “Eksportimi i drithërave nga Shqipëria në shekujt XIII, XIV dhe XV.” *Gjurmime albanologjike*, nr. 1–2 (1970): 51.

Hunger, Herbert, dhe Otto Kresten. “Archaisierende Minuskel und Hodegonstil im 14. Jahrhundert. Der Schreiber Theoktistos und die κράλαινα τῶν Τριβαλλῶν.” *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 29 (1980): 187–236.

Hunger, Herbert. “Archaisierende Minuskel und Gebrauchsschrift zur Blütezeit der Fettaugen-Mode. Der Schreiber des Cod. Vindob. Theol. gr. 303.” Në *La paléographie grecque et byzantine. Colloques internationaux du CNRS, Paris, 21–25 octobre 1974*, 283–290. Colloques internationaux du CNRS 559. Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1977.

Hunger, Herbert. “Die epigraphische Auszeichnungsmajuskel. Beitrag zu einem bisher kaum beachteten Kapitel der griechischen Paläographie.” *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 26 (1977): 193–210.

Hunger, Herbert. “Die Perlschrift. Eine Stilrichtung der griechischen Buchschrift des 11. Jahrhunderts.” Në *Studien zur griechischen Paläographie*, 22–32. Vienna: Hollinek, 1954.

Hunger, Herbert. “Die sogenannte Fettaugen-Mode in griechischen Handschriften des 13. und 14. Jahrhunderts.” *Byzantinische Forschungen* 4 (1972): 105–113, pl. I–VII.

Hutter, Irmgard. “Oxforder Marginalien.” *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 29 (1980): 344–354.

Hutter, Irmgard. “Patmos 33 im Kontext.” *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* (2009): 100–109.

Irigoin, Jean. “L’onciale grecque de type copte.” *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 8 (1959): 29–51.

Irigoin, Jean. “La culture grecque dans l’Occident latin du VIIe au XIe siècle.” Në *La cultura antica nell’Occidente latino dal VII all’XI secolo*, 425–456. Settimane

di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 22. Spoleto, 1975.

Irigoin, Jean. "Pour une étude des centres de copie byzantins. II." *Scriptorium* 13 (1959): 177–209.

Irigoin, Jean. "Survie et renouveau de la littérature antique à Constantinople, IXe siècle." *Cahiers de civilisation médiévale* 5 (1962): 289.

Irigoin, Jean. "Une écriture du Xe siècle. La minuscule bouletée." Në *La paléographie grecque et byzantine. Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique*, nr. 559, 191–199. Paris, 1977.

Jacob, André. "Culture grecque et manuscrits en Terre d'Otrante." Në *Atti del III Congresso internazionale di studi salentini e del I Congresso storico di Terra d'Otranto, Lecce, 22–25 ottobre 1976*, 73. Lecce, 1980.

Kastritsis, Dimitris J. *The Sons of Bayezid. Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*. Leiden: Brill, 2007.

Kavrus-Hoffmann, Nadezhda. "Lost and Found Folios of Codex Athens, National Library of Greece 2641. Philadelphia, Free Library, Fragment Lewis E 251." *Revue des études byzantines* 42 (2005): 93–104.

Kazhdan, Alexander. "Andronikos II Palaiologos." Në *The Oxford Dictionary of Byzantium*, redaktuar nga Alexander Kazhdan, vol. 1, 94–95. Oxford: Oxford University Press, 1991.

Kitzinger, Ernst. "The Hellenistic Heritage in Byzantine Art." *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963): 95–115.

Koder, Johannes, dhe Erich Trapp. "Bericht über eine Reise nach Südalbanien." *Byzantinische Zeitschrift* 59 (1966): 390–394.

Kopta, Joseph R. "The Affective Byzantine Book. Reflections on Aesthetics of Gospel Lectionaries." *Arts* 13, nr. 3 (2024): 92.

Krauss, Michael. "The World's Languages in Crisis." *Language* 68, nr. 1 (1992): 4–10.

Krekić, Bariša. "Albanians in the Adriatic Cities." Në *The Mediaeval Albanians*, 211–228. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 1998.

Kühnel, Bianca. *From the Earthly to the Heavenly Jerusalem. Representations of the Holy City in Christian Art of the First Millennium*. Rome, Freiburg and Vienna: Herder, 1987.

Laiou, Angeliki E. "Exchange and Trade, Seventh–Twelfth Centuries." Në *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, redaktuar nga Angeliki E. Laiou, vol. 2, 697–770. Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2002.

Laiou, Angeliki E. "Political History. An Outline." Në *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, redaktuar nga Angeliki E. Laiou, vol. 1, 9–28. Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2002.

Laiou, Angeliki E. "The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period. A Story of Arrested Development." *Viator* 4 (1973): 131–151.

Lamberz, Erich. “The Library of Vatopaidi and Its Manuscripts.” Në *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, vol. 2, 562–677. Mount Athos, 1998.

Lambros, Spyridon P. “Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας.” *Νέος Ἑλληνομνήμων* 4 (1907): 160–162.

Lambros, Spyridon P. “Ὁ Μαρκιανὸς κώδιξ 524.” *Νέος Ἑλληνομνήμων* 8 (1911): 37, 127–128, 148, 173.

Lane, Frederic C. “Naval Actions and Fleet Organization, 1499–1502.” Në *Renaissance Venice*, redaktuar nga John Rigby Hale, 146–173. London: Rowman and Littlefield, 1973.

Lemerle, Paul. “L’encyclopédisme à Byzance à l’apogée de l’empire, et particulièrement sous Constantin VII Porphyrogénète.” *Cahiers d’histoire médiévale* 9, nr. 3 (1966): 596–616.

Leroy, Jules. “Le problème de l’origine de la minuscule.” *Scriptorium* 15 (1961): 55–66.

Loenertz, Raymond Joseph. “Pour l’histoire du Péloponnèse au XIVe siècle.” Në *Byzantina et Franco-Graeca*, redaktuar nga Raymond Joseph Loenertz dhe Peter Schreiner, 227–265. Rome, 1970.

Lowden, Jonathan. “The Production of the Vatopedi Octateuch.” *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982): 115–126.

Lucà, Santo. “Italograeca, III. Reggio Calabria, Biblioteca Comunale ‘Pietro De Nava’. Perg. nr. 64. Frammento di Lezionario del secolo XII.” *Archivio Storico per la Calabria e la Lucania* 89 (2023): 41–82.

Lucà, Santo. “Manoscritti greci dimenticati della Biblioteca Vallicelliana.” *Augustinianum* 28 (1988): 661–702.

Lucà, Santo. “Osservazioni codicologiche e paleografiche sul Vaticano Ottoboniano greco 86.” *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 37 (1983): 105–146.

Lucà, Santo. “Scritture e libri della ‘scuola niliana’.” Në *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio. Atti del Seminario di Erice, 18–25 settembre 1988*, 319–387. Spoleto, 1991.

Luttrell, Anthony. “Timur’s Dominican Envoy.” Në *Studies in Ottoman History. In Honor of Professor V. L. Ménage*, redaktuar nga Colin Heywood dhe Colin Imber, 209–230. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2010.

Luzzi, Andrea. “Status quaestionis sui sinassari italogreci.” Në *Histoire et culture dans l’Italie byzantine. Acquis et nouvelles recherches*, redaktuar nga André Jacob, Jean-Marie Martin dhe Ghislaine Noyé. Rome: École française de Rome, 2006.

Macrides, Ruth. “The New Constantine and the New Constantinople, 1261?” *Byzantine and Modern Greek Studies* 6 (1980): 13–41.

Magdalino, Paul, dhe Robert Nelson. “The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth

Century." *Byzantinische Forschungen* 8 (1982): 123–183.

Mango, Cyril. "The Date of Cod. Vat. Reg. Gr. 1 and the Macedonian Renaissance." *Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia* 4 (1969): 121–126.

Marinis, Vasileios. "The Narthex and the Exonarthex." Në *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople. Ninth to Fifteenth Centuries*, 64–76. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Markopoulos, Athanasios. "L'éducation à Byzance aux IXe–Xe siècles. Problèmes et questions diverses." Në *Autour du "Premier humanisme byzantin" et des "Cinq études sur le XIe siècle". Quarante ans après Paul Lemerle*, redaktuar nga Bernard Flusin dhe Jean-Claude Cheynet, 69. *Travaux et Mémoires* 21. Paris, 2017.

Marku, Vilson. "2nd International Symposium. Digital Humanities, Empowering Visibility of Croatian Cultural Heritage." Poster presentation, Universiteti i Zadar, Kroaci, 2017.

Martani, Sandra. "Recitation and Chant. Types of Notation, Modes of Expression." Në *The Oxford Handbook of Byzantine Literature*, redaktuar nga Stratis Papaioannou, 464–479. Oxford: Oxford University Press, 2021.

Martani, Sandra. "The Theory and Practice of Ekphonetic Notation. The Manuscript Sinait. gr. 213." *Plainsong & Medieval Music* 12, nr. 1 (2003): 15–42.

Martín, Inmaculada Pérez. "El 'Estilo Hodegos' y su proyección en las escrituras constantinopolitanas." Në *Actes du VIe Colloque international de paléographie grecque, Drama, 21–27 septembre 2003*, vol. A, 71–130. Athens: Hellenic Society for Bookbinding, 2008.

Martín, Inmaculada Pérez. "La Geografía erudita de Constantinopla." Në *Elogio de Constantinopla*, redaktuar nga Miguel Cortés Arrese, 71. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha, 2004.

Matsuura, Koïchiro. "Pierre fondatrice à l'édifice de la patrimoine." Në *Kodikët e Shqipërisë*, redaktuar nga Shaban Sinani, 7–9. Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2003.

Mazzucchi, Carlo Maria. "Minuscole greche corsive e librarie." *Aegyptus* 57 (1977): 166–189.

Meksi, Aleksandër. "Arkitektura dhe restaurimi i kishës së Perondisë." *Monumentet* 5–6 (1973): 19–42.

Meksi, Aleksandër. "Arkitektura e kishës së manastirit të Apolonisë." *Monumentet* 1 (1971): 39–67.

Meksi, Aleksandër. "Parathënie." Në Theofan Popa, *Miniatura dhe piktura mesjetare në Shqipëri, shek. VI–XIV*, 7–10. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2006.

Miljkovic-Pepek, Petar. "Le portrait de l'empereur byzantin Michel VIII à l'église rupestre de Saint-Erasme près d'Ohrid." *Cahiers archéologiques* 45 (1997): 169–177.

Miljkoviḱ-Pepek, Petar. *Veljusa. Manastir Sv. Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica*. Skopje: Fakultet za filozofsko-istoriski nauki na univerzitetot "Kiril i Metodij," 1981.

Moretti, Simona. "Vulgo 'miniatura' appellatur. I manoscritti greci miniati e decorati delle biblioteche pubbliche statali di Roma." *Nuovi Annali della Scuola speciale per archivisti e bibliotecari* 18 (2004): 83–85.

Morey, Charles Rufus. "The 'Byzantine Renaissance'." *Speculum* 14 (1939): 139–159.

Morris, Rosemary. "Curses and Clauses. The Language of Exclusion in Byzantium." Në *Toleration and Repression in the Middle Ages*, 313–326. International Symposium 10. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 2002.

Mueller, Reinhold C. "Aspects of Venetian Sovereignty in Medieval and Renaissance Dalmatia." Në *Quattrocento Adriatico. Fifteenth-Century Art of the Adriatic Rim*, redaktuar nga Charles Dempsey, 29–56. Bologna: Nuova Alfa Editoriale, 1996.

Naçi, Kosta. "Kodikët dhe vlera e tyre." *Shkenca dhe jeta* 3 (1988): 12–15.

Naçi, Kosta. "Rreth 'vendlindjes' së dorëshkrimeve mesjetare të Shqipërisë në gjuhën greke." *Shkenca dhe jeta* 127 (janar 1991): 34–35. Ribotuar me shkurtime në *Kodikët e Shqipërisë*, redaktuar nga Shaban Sinani, 207–209. Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, 2003.

Nelson, Robert S. "Palaeologan Illuminated Ornament and the Arabesque." *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 41 (1988): 7–22.

Nelson, Robert S. "Paris. gr. 117 and the Beginnings of Palaeologan Illumination." *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 37 (1984): 1–22.

Nelson, Robert S. "The Manuscripts of Antonios Malakes and the Collecting and Appreciation of Illuminated Books in the Early Palaeologan Period." *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 36 (1986): 229–254.

Nelson, Robert S. "Theodore Hagiopetrites and Thessaloniki." *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32, nr. 4 (1982): 79–85.

Nicol, Donald M. *The Despotate of Epiros, 1267–1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Nora, Pierre. "Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire." *Representations* 26 (1989): 7–24.

Nordenfalk, Carl. "Canon Tables in Papyrus." *Dumbarton Oaks Papers* 36 (1982): 29–38.

Novaković, Stojan. "Ohridska arhiepiskopija u početku XI veka." *Glas Srpske kral-jevske akademije* 76 (1908): 1–62.

Odorico, Paolo. "La cultura della συλλογή. 1) Il cosiddetto enciclopedismo bizantino. 2) Le tavole del sapere di Giovanni Damasceno." *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990): 1–21.

Oikonomidès, Nicolas. "La Chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle."

Revue des études byzantines 43 (1985): 167–195.

Oikonomidès, Nicolas. "La réintroduction des lettres majuscules dans l'écriture minuscule et les origines du monocondyle." Në *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito. Atti del V Colloquio Internazionale di Paleografia Greca, Cremona, 4–10 ottobre 1998*, vol. 1, 239–249. Firenze, 2000.

Oikonomides, Nicolas. "The Role of the Byzantine State in the Economy." Në *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, redaktuar nga Angeliki E. Laiou, 951–1058. Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2002.

Oikonomidès, Nikos. "Andronic II Paléologue et la ville de Kroia." Në *The Mediaeval Albanians*, 246. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 1998.

Orlando, Ermanno. "Politica del diritto, amministrazione, giustizia. Venezia e la Dalmazia nel basso Medioevo." Në *Venezia e Dalmazia*, redaktuar nga Uwe Israel dhe Oliver Jens Schmitt, 9–61. Roma: Viella, 2013.

Osburn, Carroll D. "The Greek Lectionaries of the New Testament." Në *The Text of the New Testament in Contemporary Research. Essays on the Status Quaestionis*, redaktuar nga Bart D. Ehrman dhe Michael W. Holmes. Botimi i 2-të. Leiden: Brill, 2013.

Osswald, Brendan. "The State of Epirus as Political Laboratory." Në *Epirus Revisited. New Perceptions of Its History and Material Culture*, redaktuar nga Christos Stavrakos, 13–36. Turnhout: Brepols, 2020.

Ostrogorsky, George. "Byzance, état tributaire de l'empire turc." *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 5 (1958): 50.

Palau, Annaclara Cataldi. "A Little Known Manuscript of the Gospels in 'Maiuscola Biblica'. Basil. Gr. A. N. III. 12." *Scriptorium* 62, nr. 2 (2008): 194–196.

Palau, Annaclara Cataldi. "Ancora sui manoscritti di Teodosio IV Princeps. Il codice di Genova, Biblioteca Franzoniana, Urbani 17." Në *Studies in Greek Manuscripts*, Testi, Studi, Strumenti 24, 2 vols., 1:183–186, tav. I–IV. Spoleto, 2008.

Palau, Annaclara Cataldi. "Manoscritti greci originari dell'Italia meridionale nel fondo 'Additional' della 'British Library' a Londra." Në *Studies in Greek Manuscripts*, vol. 1, 353–358, tab. I. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2008.

Palau, Annaclara Cataldi. "Manoscritti provenienti dalla Tessaglia a Milano." Në *Studies in Greek Manuscripts*, vol. 2, Testi, studi, strumenti 24, 93–97. Spoleto: Fondazione Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo, 2008.

Papamastorakis, Titos. "Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της Μαυριώτισσας στην Καστοριά." *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 15 (1989–1990): 221–240.

Papapavli, Teodor, dhe Maksim Çuko. "Si u zbuluan Kodikët e Beratit." *Ngjallja*, tetor

1999, 9–10.

Parenti, Stefano. “Manoscritti del monastero di Grottaferrata nel typikon dell’egumeno Biagio II.” *Byzantinische Zeitschrift* 95, nr. 2 (2002): 641–671.

Paschou, Christina. “Le Codex Atheniensis 2641 et le patrice Samonas.” *Byzantion* 69, nr. 2 (1999): 366–395, fig. 1–8.

Patton, Andrew J. “Direct Copying in a Group of Gospel Manuscripts with Catenae.” *New Testament Studies* 69, nr. 4 (2023): 445–461.

Perria, Lidia, dhe Antonio Iacobini. “Il Vangelo di Dionisio, il codice F. V. 18 di Messina, l’Athos Stavronikita 43 e la produzione libraria costantinopolitana del primo periodo Macedone.” *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s., 31 (1994 [1995]): 124–125.

Perria, Lidia. “Alle origini della minuscola libraria greca. Morfologia e stilizzazione.” Në *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito. Atti del V Colloquio Internazionale di Paleografia Greca, Cremona, 4–10 ottobre 1998*, vol. 1, 157–168. Firenze: Edizioni Gonnelli, 2000.

Perria, Lidia. “La minuscola ‘tipo Anastasio’.” Në *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio. Atti del Seminario di Erice, 18–25 settembre 1988*, 271–318. Biblioteca del “Centro per il collegamento degli studi medievali e umanistici nell’Università di Perugia” 5. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, 1992.

Perria, Lidia. “Manoscritti miniati in ‘stile bleu’ nei secoli X–XI.” *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s., 24 (1988): 85–124.

Perria, Lidia. “Scrittura e ornamentazione nei manoscritti di origine Studita.” *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 47 (1993): 245–260.

Perria, Lidia. “Un nuovo codice di Efrem. L’Urb. Gr. 130.” *Rivista di Studi Bizantini* 14–16 (1977–1979): 33–114.

Perria, Lidia. “Una minuscola libraria del secolo IX.” *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s., 26 (1989 [1990]): 117–137.

Politis, Linos. “Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν.” *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958): 17–36, 261–287. Ribotuar në *Paléographie et littérature byzantine et néo-grecque. Recueil d’études*. London, 1975, nr. VI.

Politis, Linos. “Jean-Joasaph Cantacuzène fut-il copiste?” *Revue des études byzantines* 14 (1956): 195–199.

Politis, Linos. “Nouvelles données sur Joasaph, copiste du monastère des Hodèges.” *Illinois Classical Studies* 7 (1982): 299–322.

Politis, Linos. “Quelques centres de copie monastiques du XIVe siècle.” Në *La paléographie grecque et byzantine. Actes du Colloque international sur la paléographie grecque et byzantine, Paris, 21–25 octobre 1974*, 291–293. Colloques internationaux du CNRS 559. Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1977.

Popa, Theofan. “Të dhëna mbi princët mesjetarë shqiptarë në mbishkrimet e kishave

tona.” *Buletin i Shkencave Shoqërore* 2 (1957): 197–200.

Porro, Antonietta. “Manoscritti in maiuscola alessandrina di contenuto profano. Aspetti grafici, codicologici, filologici.” *Scrittura e Civiltà* 9 (1985): 169–215.

Prato, Giancarlo. “Il monaco Efrem e la sua scrittura. A proposito di un nuovo codice sottoscritto, Athen. 1.” *Scrittura* 6 (1982): 99–115.

Prato, Giancarlo. “La produzione libraria in area greco-orientale nel periodo del regno latino di Costantinopoli, 1204–1261.” *Scrittura e civiltà* 5 (1981): 108–109.

Prato, Giancarlo. “Osservazioni su alcuni manoscritti in minuscola ‘tipo Efrem’.” Në *Studi bizantini e neoellenici. Atti del IV Congresso Nazionale di Studi Bizantini, Lecce-Calimera, 1980*, 137–145. Galatina, 1983.

Prato, Giancarlo. “Scritture librarie arcaizzanti della prima età dei Paleologi e loro modelli.” *Scrittura e civiltà* 3 (1979): 151–193.

Prato, Giancarlo. “Una questione di metodo.” Në *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito. Atti del 5º Colloquio internazionale di paleografia greca, Cremona, 4–10 ottobre 1998*, redaktuar nga Giancarlo Prato, 212–213, 522, 701–702. Papyrologica Florentina 31. Firenze: Gonnelli, 2000.

Pratsch, Thomas. *Theodoros Studites, 759–826, zwischen Dogma und Pragma. Der Abt des Studiosklosters in Konstantinopel im Spannungsfeld von Patriarch, Kaiser und eigenem Anspruch*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris and Wien: Peter Lang, 1998.

Prokhorov, G. I. “A Codicological Analysis of the Illuminated Akathistos to the Virgin.” *Dumbarton Oaks Papers* 26 (1972): 237–252.

Pudko, Vasilij. “Sinaiskoe Chetveroevangelie X veka s miniatiurami epokhi krestonostsev, GPB grech. no. 220.” *Revue des études sud-est européennes* 17, nr. 3 (1979): 523–539.

Puzanova, Victoria. “Manastiri ‘Shën-Meria e Apollonisë’ në Pojan.” *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat Shoqërore* 15 (1961): 147–164.

Qafëzezi, Ilo Mitkë. “Berati i dorëshkrimevet antike, të tjerë autografë të Kavaliotit dhe një dorëshkrim shqip bektashian fenomen.” *Drita* 526–527, 16–17 gusht 1938.

Qazimi, Azem. “Procesi i asgjësimit të fesë në komunizëm.” *Gazeta zyrtare*, nr. 29, 10 prill 1948.

Rance, Philip. “A Late Byzantine Book Inventory in Sofia, Dujčev gr. 253, olim Kosinitsa 265. A Monastic or Private Library?” *Byzantinische Zeitschrift* 115, nr. 3 (2022): 977–1030.

Reinsch, Diether Roderich. “Bemerkungen zu epirotischen Handschriften.” Në *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, vol. 1, 79–97. Spoleto: Centro italiano di studi sull’Alto Medioevo, 1991.

Rembeci, Andi, dhe Sokol Çunga. “The Canon Tables of the Gospels by Eusebius of Caesarea. Headpiece Decoration before the Chapters of the Gospel according to Luke.” Në *Water in Arts and Crafts in the Berat Region, 4th Century B.C. to 19th Century A.D.*, redaktuar nga Konstantinos Giakoumis, 149–159.

Tirana: Gentgrafik, University of New York Tirana, 2015.

Rembeci, Andi, dhe Sokol Çunga. "The Researches on the Byzantine and Post-Byzantine Paleography in Albania. Assessments about Past and Present, Perspectives and Future Challenges." Në *Methodology and Scientific Research. Tradition and Innovation. Proceedings of the 1st Conference of the Albanian Young Academy of the Academy of Sciences of Albania*, redaktuar nga Andi Rembeci, 67–95. Tirana: Albanian Young Academy, Academy of Sciences of Albania, 2019.

Rembeci, Andi. "A Greek Post-Byzantine Manuscript. The Codex of the Metropolis of Koritza. Notices about the Guilds of Korça during the 18th–19th Centuries." *Albanohellenica* 5 (2013): 259–269.

Rembeci, Andi. "C.1 Headpiece Decoration / Dekor Mbititullor." Në *Flora in Arts and Artefacts of the Korça Region. Twelfth Century B.C. to Twentieth Century A.D.*, redaktuar nga Konstantinos Giakoumis, 267–280. Tirana: Pegi, 2018.

Rembeci, Andi. "Documents from Post-Byzantine Era in the Central State Archive. The Codex of Korça and Selasphorus No. 99. A Case in Point." Në A. Ndreca, red., *Shêjzat* 3–4 (July–December 2017), Proceedings of the International Scientific Conference *Drita e arkivave, dritë mbi arkivat*, Tirana, 2017, 245–264.

Rembeci, Andi. "Erotizmi dhe Bizanti." Hyrje te Sokol Çunga, përkth., *Epigramet Erotike*, Libri V, *Antologjia Palatine*, 5–35. Tirana: Albas, 2022.

Rembeci, Andi. "Gli archivi ecclesiastici presso l'Archivio Statale Centrale di Tirana come testimonianza di fonti storiche e culturali. Verso un dialogo culturale aperto." Në *Archivi della Chiesa e Archivi dello Stato. Luogo di Dialogo Culturale. Atti della III Conferenza di Archivisti Ecclesiastici Europei, Poznań, 7–9 novembre 2018*, redaktuar nga Gaetano Zito, 41–56. Associazione Archivistica Ecclesiastica, Quaderni di *Archiva Ecclesiae* 14. Città del Vaticano, 2019.

Rembeci, Andi. "Kodikët mesjetarë në Shqipëri, ura kulturore midis Lindjes dhe Perëndimit. Rasti i kodikëve me prejardhje italo-bizantine." Në *Shqipëria mes Lindjes dhe Perëndimit. Aktet e Konferencës Ndërkombëtare Shkencore, organizuar nga Departamenti i Historisë, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, Universiteti i Tiranës, 17 dhjetor 2013*, 14–33. Tiranë, 2015.

Rembeci, Andi. "Kodiku i mitropolisë së Korçës dhe Selasforit, shek. XVII–XIX. Të dhëna për kulturën në zonën e Korçës." *Monumentet* 52 (2011–2014): 97–125.

Rembeci, Andi. "Theofan Popa, një jetë kushtuar studimit dhe ruajtjes së trashëgimisë kulturore." Në *Punëtorë të shquar të albanologjisë. Aktet e Konferencës Ndërkombëtare Shkencore*, redaktuar nga Teuta Toska et al., 192–199. Elbasan: Universiteti "Aleksandër Xhuvani," 2019.

Rodojević, Ninoslava, dhe Gojko Subotić. "Bogorodica Gavaliotisa u Vodenu / La Vierge Gaballiotissa à Edessa." *Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines* 27–28 (1989): 217–263.

Rousseva, Ralitsa. "The Legend of the Last Emperor and an Unpublished

Eschatological Scene from St. Nicholas Church in Perhondi Village, Albania, 14th Century." *Niš i Vizantija* 6 (2008): 231–243.

Safran, Linda. "Exploring Artistic Links between Epiros and Apulia in the Thirteenth Century. The Problem of Sculpture and Wall Painting." Në *The Despotate of Epirus. Proceedings of the International Symposium "The Despotate of Epirus", Arta, 27–31 May 1990*, redaktuar nga Evangelos Chrysos, 455–476. Athinë, 1992.

Sanders, Henry A. "A Third Century Papyrus of Matthew and Acts." Në *Quantulacumque. Studies Presented to Kirsopp Lake by Pupils, Colleagues and Friends*, redaktuar nga Robert P. Casey, Silva Lake dhe Agnes K. Lake, 151–161. London: Christophers, 1937.

Schmitt, Oliver Jens. "Das venezianische Südosteuropa als Kommunikationsraum, ca. 1400–ca. 1600." Në *Balcani occidentali. Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo / Der westliche Balkan. Der Adriaraum und Venedig, 13.–18. Jahrhundert*, redaktuar nga Gherardo Ortalli dhe Oliver Jens Schmitt, 77–101. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.

Schmitt, Oliver Jens. "Introduction. The Ottoman Conquest of the Balkans. Research Questions and Interpretations." Në *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates*, redaktuar nga Oliver Jens Schmitt, 7–16. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016.

Schmitt, Oliver Jens. "Reassessing the Venetian Presence in the Late Medieval Eastern Adriatic." Në *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic. Spheres of Maritime Power and Influence, c. 700–1453*, redaktuar nga Magdalena Skoblar, 351–363. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Schreiner, Peter. "La storia di un tesoro albanese. Il vangelo di Korcë 93." Në *Akte të Kuvendit Ndërkombëtar të Studimeve Albanologjike*, vol. 1, *Arkeologji dhe histori*, përgatitur nga Shaban Sinani dhe Pëllumb Xhufi, 311–316. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë dhe Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 2022.

Schreiner, Peter. "Sorge um Handschriften. Zwei wenig bekannte Nachrichten zur serbischen Kultur im 14. Jahrhundert." *Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines* 41 (2004): 353–360.

Ševčenko, Ihor. "Palaeologan Renaissance." Në *Renaissances before the Renaissance. Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, redaktuar nga Warren Treadgold, 144–171. Stanford, CA: Stanford University Press, 1984.

Shuteriqi, Dhimitër. *Shkrimet shqipe në vitet 1332–1850*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RP të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 1976.

Sinani, Shaban. *Kodikët e Shqipërisë në "Kujtesën e Botës". Studim monografik*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2011.

Soloviev, A. "Eine Urkunde des Panhypersebastos Demetrios, megas archon von Albanien." *Byzantinische Zeitschrift* 34 (1934): 304–310.

Spiro, Marie. “Vergil in Albania. An Early Byzantine Mosaic Pavement at Arapaj.” Në *The Mediaeval Albanians*, 132. International Symposium 5. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 1998.

Stavrakos, Christos. “The Albanian Family of Spata in Late Byzantine and Post-Byzantine Epirus. The Epigraphic Evidence.” Në *Epirus Revisited. New Perceptions of Its History and Material Culture*, redaktuar nga Christos Stavrakos, 37–58. Studies in Byzantine History and Civilization 16. Turnhout: Brepols, 2020.

Strunk, Oliver. “The Musical Notation of the Middle Ages.” Në *Essays on Music in the Byzantine World*, 40–44. New York: W. W. Norton, 1957.

Talbot, Alice-Mary. “The Restoration of Constantinople under Michael VIII.” *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993): 243–261.

Teteriatnikov, Nancy Ševčenko. “The Place of the Narthex in the Byzantine Church.” *Cahiers Archéologiques* 32 (1984): 167–174.

Treadgold, Warren. “The Macedonian Renaissance.” Në *Renaissances before the Renaissance. Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, redaktuar nga Warren Treadgold, 75–98. Stanford, CA: Stanford University Press, 1984.

Tsuji, Shigebumi. “The Headpiece Miniatures and Genealogy Pictures in Paris. Gr. 74.” *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975): 165–203.

Uçi, Alfred. “T. A. Kavallioti, un représentant albanais des lumières.” *Studia Albanica* 3, nr. 2 (1966): 185–196.

Valentini, Raniero. “La reintroduzione dell’onciale e la datazione dei manoscritti greci in minuscola.” Në *Scritti in onore di Carlo Diano*, 455–470. Bologna, 1975.

Velkovska, Elena. “Lo studio dei lezionari bizantini.” *Ecclesia Orans* 13 (1996): 253–271.

Vitaliotes, Ioannis. “Shqipëria, vend pritës i ndikimeve kulturore nga Perëndimi mesjetar dhe Bizanti. Disa shembuj nga piktura murale e shek. XV–XVI.” Në *Shqipëria mes Lindjes & Perëndimit. Aktet e Konferencës Shkencore Ndërkombëtare, Tiranë, 17 dhjetor 2013*, redaktuar nga Andi Rembeci, 101–114. Tiranë, 2014.

von Soden, Hermann Freiherr. *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt*. Vol. 1. Berlin: A. Glaue, 1902–1907; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1913.

Wasserman, Tommy. “Papyrus 72 and the Bodmer Miscellaneous Codex.” *New Testament Studies* 51, nr. 1 (2005): 137–154.

Weitzmann, Kurt. “An Illustrated Greek New Testament of the Tenth Century in the Walters Art Gallery.” Në *Byzantine Liturgical Psalters and Gospels*, art. IX, 19–38. London: Variorum Reprints, 1980.

Weitzmann, Kurt. “Der Pariser Psalter ms. grec. 139 und die mittelbyzantinische Renaissance.” *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 6 (1939):

178–194.

Weitzmann, Kurt. “Probleme der mittelbyzantinischen Renaissance.” *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 6 (1933): 336–360.

Weitzmann, Kurt. “The Character and Intellectual Origins of the Macedonian Renaissance.” Në *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, redaktuar nga Herbert L. Kessler, 176–223. Chicago: University of Chicago Press, 1971.

Weitzmann, Kurt. “The Classical Mode in the Period of the Macedonian Emperors. Continuity or Revival?” Në *Byzantina Metabyzantina. The “Past” in Medieval and Modern Greek Culture*, redaktuar nga Speros Vryonis Jr., 71–85. Malibu: Undena Publications, 1978.

Wendel, Carl. “Die ταπεινότης des griechischen Schreibermönches.” *Byzantinische Zeitschrift* 43 (1950): 259–266.

Wessel, Klaus. “Buchrolle.” Në *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, redaktuar nga Klaus Wessel, vol. 1, 784–974. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1966.

Wilson, Nigel G. “Notes on Greek Manuscripts.” *Scriptorium* 15 (1961): 317.

Wilson, Nigel G. “The Libraries of the Byzantine World.” *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 8, nr. 1 (1967): 53–80.

Xhufi, Pëllumb. “La ‘Debizantinizzazione’ dell’Arbanon.” Në *The Mediaeval Albanians*, 59–77. Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 1998.

Xhufi, Pëllumb. “Shqiptarët përballë Anzhuinëve.” *Studime Historike* 1 (1987): 199–222.

Yiannias, John J. “The Palaeologan Refectory Program at Apollonia.” Në *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, redaktuar nga Slobodan Ćurčić dhe Doula Mouriki, 161–165. Princeton, NJ: Department of Art and Archaeology, Princeton University, 1991.

Zachariadou, Elizabeth A. “Marginalia on the History of Epirus and Albania, 1380–1418.” *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 78 (1988): 195–210.

Ἀλεξούδης, Ἄνθιμος. “Δύο σημειώματα ἐκ χειρογράφων ὑπὸ τοῦ Ἀμασείας Ἀνθίμου Ἀλεξούδη.” *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος* 4 (1892): 275–281.

Ἀλεξούδης, Ἄνθιμος. “Ἐπιγραφαὶ τῆς ἐν Ἠπείρῳ Ἀπολλωνίας.” *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος. Παράρτημα τοῦ ΙΖ' τόμου* (1886): 182–187.

Ἀλεξούδης, Ἄνθιμος. “Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων. Κατάλογος μετὰ περιγραφῆς χειρογράφων κωδίκων ἐκκλησιαστικῆς ὕλης, εὑρισκομένων ἐν Βερατίῳ καὶ ἰδίως ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις τῆς συνοικίας Κάστρου, οἷον τῆς Μητροπόλεως Βελεγράδων τῆς ἐπ’ ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου

τιμωμένης, τῆς Παναγίας Εὐαγγελιστρίας, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου.” *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (1900): 485–486, 509–511, 525–527, 537–538, 544–545; 21 (1901): 15–16, 55–56, 71–72, 160, 299.

Ἀλεξούδης, Ἄνθιμος. “Περὶ τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ λειτουργίᾳ προτεινομένων λεκτικῶν διορθώσεων.” *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 14 (1890): 125.

Άτσαλος, Βασίλειος. “Η ορολογία των χειρογράφων κατά την βυζαντινή εποχή, II/1. Η περγαμηνή.” *Ελληνικά* 24 (1971): 5–32.

Βέης, Νικόλαος. “Συμβολή εις την ιστορία των μονών των Μετεώρων.” *Βυζαντίς* 1 (1909): 191–340.

Βρανούσης, Λέανδρος. “Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ᾽ ανέκδοτον δημώδη επιτομήν.” *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1965): 57–115.

Γαλαβάρης, Γεώργιος. “Το βυζαντινό εικονογραφημένο χειρόγραφο. Προσφορά του καλλιτέχνη στο Θεό.” Në *Βιβλιοαμφιαστής. Για την ελληνική βιβλιοδεσία*, vol. 2, redaktuar nga Μπάμπης Λέγγας, 25–38. Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, 2004.

Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, Φλωρεντία. *Συλλογή χρονολογημένων “σημειωμάτων” ελληνικών κωδίκων. 13ος αἰώνας*. Ἀθήνα, 1984.

Καδάς, Σωτήριος Ν. “Η εικονογράφηση των Ευαγγελισταρίων του Αγίου Όρους.” Në *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, 54–67. Θεσσαλονίκη, 1983.

Κόκκινος, Δημοσθένης Γ. “Παναγιώτης Ἠλ. Πουλίτσας. Βιογραφικά.” *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία* 16, nr. 177–178 (1967): 76.

Λάμπρος, Σπυρίδων Π. “Διορθώσεις εἰς ἔγγραφον ἐκ Βελαγράδων.” *Νέος Ελληνομνήμων* 7, τεῦχος Δ′ (31 Δεκεμβρίου 1910): 486–487.

Μητσάνη, Αγγελική. “Άθως, Λαύρας Δ46. Ένα ‘στουδιτικό’ μηνολόγιο από το τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα.” *Δελτίον της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας* 15 (1989–1990): 257–270.

Μπουδαλής, Γεώργιος. “Από τις βυζαντινές και μεταβυζαντινές σταχώσεις.” Në *Πρακτικά του Στ′ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Δράμα, 21–27 Σεπτεμβρίου 2003, Βιβλιοαμφιάστης, Παράρτημα 1*, vol. 1, 462. Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, 2008.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μαρία. “La Peinture Monumentale Byzantine dans les Balkans. Conjoncture Historique et Idéologie Politique, XIIe–XVIe.” *Εώα και Εσπερία* 6 (2004–2006): 149–190.

Ξύδης, Θεόδωρος. “Νίκος Βέης, 1882–1958.” *Παιδεία καὶ Ζωή* 7, nr. 71 (1958): 253–254.

Πολίτης, Λίνος. “Παλαιογραφικά από την Ήπειρο.” *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 12 (1973): 343–347.

Πουλίτσας, Παναγιώτης Ἠλ. “Σύνοψις τοῦ κώδικος.” *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία* 16, nr. 177–178 (1967): 76–113.

Πουλίτσας, Παναγιώτης. “Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου Ἠπείρου.” *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 5 (1928): 53–99.

Πουλίτσας, Παναγιώτης. “Σύνοψις τοῦ κώδικος τῆς ἐπισκοπῆς Δρυϊνουπόλεως καὶ Ἀργυροκάστρου.” *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά* 5 (1930): 76–113.

Σάρρος, Δημήτριος Μ. “Παλαιογραφικὸς Ἔρανος. Ε΄ τῆς ἐν Ἠπείρῳ Βήσσης (Βελλάς) εἰς εὐαγγελικὸς κώδιξ καὶ ἐπιγραφικαί τινες (ΙΕ΄–ΙΗ΄ αἰῶνος) ἐκ ναῶν ἐν αὐτῇ καὶ παρ’ αὐτὴν ἱδρυμένων.” *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* 33 (1910–1911): 101–102.

Σοφιανός, Δημήτρης. “Ανέκδοτος κανών του μάρτυρος Αρμοδίου συνταχθείς υπό του Αρσενίου της Κρυπτοφέρρης, ια΄ αιών.” *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 39–40 (1972–1973): 96–109.

Τσελίκας, Αγαμέμνων. “Αριθμογραμμική παράσταση των τύπων των χαρακώσεων των χειρογράφων.” *Θησαυρίσματα* 13 (1976): 297–318.

Τσελίκας, Ἀγαμέμνων. “Για ένα «Σύνταγμα» Πελοποννησίων κωδικογράφων και χειρογράφων.” Në *Πρακτικά τοῦ Ἕκτακτου Πνευματικοῦ Συμποσίου, Σπάρτη-Μυστρᾶς, 27–29 Μαΐου 1988. Ἀπὸ τὴν φωτεινὴ κληρονομιά τοῦ Μυστρᾶ στὴν Τουρκοκρατία*, 145–160. Ἀθῆναι: Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, 1989.

Τσελίκας, Ἀγαμέμνων. “Παρατηρήσεις σὲ πελοποννησιακὰ χειρόγραφα τοῦ 11ου, 12ου καὶ 13ου αἰῶνος.” Në *Πρακτικὰ Γ′ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τ. Γ′, 486–498, pín. ΟΒ′–ΟΔ′. Ἀθῆναι, 1987–1988.

Τσελίκας, Αγαμέμνων. “Το βιβλίο και η τεχνική του την εποχή του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου και γενικά τον 10ο αιώνα.” Në *Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας*, 23–38. Αθήνα, 2004.

VI. Disertacione, teza dhe materiale akademike

Brubaker, Leslie. *The Illustrated Copy of the Homilies of Gregory of Nazianzus in Paris, Bibliothèque Nationale, Cod. Gr. 510*. PhD diss., Johns Hopkins University, 1982.

Christidou, Anna. *Unknown Byzantine Art in the Balkan Area. Art, Power and Patronage in Twelfth to Fourteenth-Century Churches in Albania*. Vol. 1. PhD diss., Courtauld Institute of Art, University of London, 2010.

Çunga, Sokol. *Ο Κώδικας του Μοναστηριού του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, 1819–1843. Κριτική Έκδοση*. Tezë masteri, Department of History, Postgraduate Program “Methodology of Criticism and Publication of Historical Sources,” Ionian University, Corfu, 2016.

Jochalas, Titos P. “Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland. Eine zusammenfassende Betrachtung.” Në *Dissertationes Albanicae. In honorem Josephi Valentini et Ernesti Koliqi septuagenariorum*, redaktuar nga Peter Bartl et al., 89–106. Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients 13. München: Rudolf Trofenik, 1971.

Marku, Vilson. *Codex Purpureus Beratinus Φ 043. Geschichte, Textkritik, Edition.*

Eine neue Bestandsaufnahme. Dissertatio ad Doctoratum in Theologia, Karl-Franzens-Universität Graz, 2019.

Papazoglou, Alexandros. *Anthimos Alexoudis. A Scholar Clergyman of the Late Ottoman Era. Life and Work*. PhD diss., Democritus University of Thrace, 2014.

Rembeci, Andi. *The Codex of the Holy Metropolis of Korça and Selasphorus. Edition and Historical Documentation, 17th–19th Centuries*. Tezë masteri, në greqisht, Ionian University, 2009.

SUMMARY OF THE DOCTORAL DISSERTATION

"Medieval Codices of Albania: The Manuscript Corpus and Its Historical-Cultural Context, 9th-15th Centuries"

This doctoral dissertation examines the medieval codices of Albania as a complex manuscript corpus whose significance extends far beyond the boundaries of archival description or national cultural heritage. The study approaches these manuscripts as material, textual, artistic, liturgical, institutional, and historical objects. They are not treated merely as carriers of sacred or theological texts, nor simply as rare museum artifacts, but as living witnesses to the written culture of the Byzantine and post-Byzantine world in the Albanian lands. Through their scripts, materials, decoration, liturgical organization, marginal notes, ownership records, inventories, later bindings, restorations, and histories of preservation, these codices reveal the long life of the book as a cultural object. They illuminate the role of Albanian ecclesiastical and monastic centers in the reception, use, production, protection, and transmission of Byzantine manuscript culture between the ninth and fifteenth centuries.

The central aim of the dissertation is to place the medieval codices preserved in Albania, or historically connected with Albanian territories, within the wider frameworks of Byzantine, Balkan, Epirote, Italo-Byzantine, Adriatic, and Mediterranean book culture. The work pays particular attention to manuscripts preserved in the Central State Archive of Albania, especially those belonging to Fond 488, but it also extends its inquiry to codices now held abroad, above all in British collections, which preserve direct connections with Berat and its ecclesiastical and cultural history. This expanded perspective is necessary because the present location of a manuscript does not always correspond to its place of production, use, or historical meaning. A codex may have been copied in Constantinople, Epirus, South Italy, or another Byzantine center; used for centuries in Berat, Korça, Vlora, Gjirokastra, or another ecclesiastical environment; later transferred abroad; and eventually catalogued in a modern library. The dissertation therefore reconstructs the biographies of manuscripts as mobile objects that crossed institutional, geographic, and cultural boundaries.

The research is built on an interdisciplinary methodology. Paleography is used to analyze the forms of writing, the rhythm of the script, the relationship between majuscule and minuscule, the typology of letterforms, and the possible links of manuscripts with particular scriptoria or graphic traditions. Codicology examines the physical structure of the manuscripts: parchment or paper, format, quire construction, ruling systems, pricking, page layout, binding, later interventions, and traces of use. Historical analysis places the codices within the political, ecclesiastical, and cultural contexts of the medieval Albanian lands and the Byzantine world. Comparative analysis connects the Albanian material with Byzantine, Italo-Byzantine, Epirote, Balkan, and Constantinopolitan manuscripts, thereby avoiding any isolated or narrowly local interpretation of the corpus. Art-historical and iconographic analysis examines miniatures, headpieces, initials,

canon tables, floral and architectural motifs, the use of gold, silver, blue, red, and ornamental programs. Liturgical analysis investigates the way in which the contents of the manuscripts relate to the ecclesiastical calendar, readings, feasts, services, and ritual performance.

The dissertation asks several interconnected research questions. What place do the medieval codices of Albania occupy in the history of the Byzantine book and in the manuscript tradition of the Balkans? Which paleographic and codicological features allow these manuscripts to be dated, localized, or associated with specific cultural centers? How do the manuscripts preserved in Albania relate to major developments in Byzantine writing and art, such as the Macedonian Renaissance, the Italo-Byzantine tradition, and the Palaiologan period? How does their biblical, liturgical, patristic, philosophical, or hagiographical content help us understand their function in ecclesiastical communities? What do colophons, inventories, ownership notes, chronological annotations, and traces of use reveal about circulation, possession, preservation, and institutional memory? Finally, how should centers such as Berat, Korça, Vlora, and Gjirokastra be understood not simply as places where manuscripts were preserved, but as active participants in wider networks of book culture?

The historical introduction situates the manuscript corpus within the broader political history of the Byzantine Empire and the Albanian lands from the ninth to the fifteenth century. The ninth and tenth centuries are presented as a period of imperial recovery and cultural consolidation under the Macedonian dynasty, during which the Byzantine world developed new forms of political organization, ecclesiastical control, and book production. The Albanian territories, especially the Adriatic and Ionian zones, were not isolated borderlands. Cities such as Dyrrachion, Vlora, Berat, Korça, and Gjirokastra belonged to a strategic and cultural space where roads, ports, bishoprics, monasteries, and local elites connected the western Balkans with Constantinople, Epirus, South Italy, and the wider Mediterranean. The introduction also follows the transformations of the eleventh to fifteenth centuries: Norman pressure, the Fourth Crusade, the Despotate of Epirus, the Angevin project, Byzantine restoration under the Palaiologoi, Serbian expansion, the rise of Albanian principalities, Venetian influence, Ottoman pressure, and the fall of Constantinople. This historical background is essential because the life of the manuscripts cannot be separated from the political and ecclesiastical environments in which they circulated, were protected, and acquired meaning.

The first chapter offers a historiographical and archival history of the study of Albanian medieval codices from the late Byzantine period to the modern age. It shows that the history of research into these manuscripts is inseparable from their history of preservation, loss, rediscovery, cataloguing, and restoration. Early evidence comes from the manuscripts themselves, from church inventories, ownership notes, and records of rescue. These sources show that ecclesiastical communities were aware of the value of books not only as liturgical instruments but also as institutional and spiritual property. The case of Berat is especially important: the hiding and preservation of Beratinus 1 and Beratinus 2, their later discovery, and their incorporation into the Central State Archive demonstrate that the history of these codices is also a history of collective memory and cultural survival.

The chapter then traces modern scholarship on the codices. Anthim Alexoudis played an important early role in describing and making known the manuscripts of Berat. Pierre Batiffol brought them into wider European scholarly circulation. Later, Panagiotis Poulitsas and Nikos A. Veis contributed valuable information on manuscripts from southern Albania, particularly those connected with Gjirokastra and the surrounding region. The catalogue of Johannes Koder and Erich Trapp represented an important stage in the documentation of Greek manuscripts preserved in Tirana. The work of Theofan Popa was also significant for identifying and describing a large part of the Albanian manuscript heritage, although many of his datings and interpretations require critical revision through contemporary paleographic and codicological methods. The post-communist period created new conditions for research, cataloguing, exhibitions, facsimiles, and international collaboration, but the dissertation emphasizes that many manuscripts still need fuller study, redating, relocalization, and integrated interpretation.

The second chapter focuses on the Macedonian Renaissance and on Byzantine codices of the ninth and tenth centuries preserved in Albania. This chapter argues that the early manuscripts in Albania are not isolated survivals from a distant Byzantine past, but part of the most important processes in the history of the Byzantine book. The chapter studies Beratinus 2, the codices of Berat 25 and 27, the codices of Korça 92 and 93, and the codex of Berat 15. These manuscripts are placed in relation to the standardization of the Gospel book, the development of Byzantine minuscule, the transmission of patristic and homiletic literature, and the refinement of manuscript decoration during the Macedonian Renaissance.

Beratinus 2 occupies a central place in this discussion. With its refined writing, purple parchment, and use of gold, it testifies to a high level of book art and to the culture of ecclesiastical and imperial elites. Its importance lies not only in its antiquity and prestige, but also in the way it links the Albanian manuscript corpus to the luxury production of the Byzantine world. The codices of Berat 25 and 27 are equally important because the dissertation repositions them chronologically and culturally. Previously treated in some scholarship as later manuscripts, they are here connected with the late ninth and early tenth centuries and with the minuscule script associated with the so-called Anastasius type. Their patristic and homiletic contents show that the early Byzantine manuscript heritage preserved in Albania was not limited to biblical texts, but also included important theological, rhetorical, and ecclesiastical literature.

The codices of Korça 92 and 93 broaden this picture further. Korça 92 is analyzed as a Byzantine Tetraevangelion whose calligraphic minuscule and decoration connect it with high-quality tenth-century production, possibly within elite Constantinopolitan scriptorial circles. Korça 93 is important for the history of Gospel transmission, visual organization, and liturgical reading. Together with Berat 15, these manuscripts demonstrate that the Albanian lands preserved works linked to the standardization of the Gospel text, the organization of the Tetraevangelion, the liturgical apparatus of reading, and the development of minuscule script. The chapter therefore shifts scholarly attention from a few famous monuments, especially the purple codices of Berat, toward a broader and more complex early Byzantine corpus. This is one of the dissertation's major

contributions: it shows that the Central State Archive of Albania is not merely the repository of two celebrated purple manuscripts, but also the custodian of a more varied early Byzantine book tradition.

The third chapter is devoted to the Berat manuscript corpus now preserved in British libraries, especially Magdalen College gr. 9, Magdalen College gr. 16, Additional 37007, and Additional 37008. These manuscripts are crucial because they show that the history of Berat can be read not only through political chronicles, diplomatic documents, or monumental architecture, but also through the material and textual body of manuscripts. Their notes, inventories, colophons, and traces of circulation link them directly to Berat and reveal a local culture of memory, ownership, multilingualism, book production, and institutional protection.

Magdalen College gr. 9 and Magdalen College gr. 16 preserve chronological notes, political memories, and evidence of multilingual cultural practice. The notes concerning the death of Balsha II show that manuscripts could become vehicles of local political memory. The coexistence of Greek and Slavic elements points to a complex cultural environment in which language, law, clergy, administration, and memory interacted. These manuscripts demonstrate that the margins and added notes of codices are not secondary features; they are historical sources in their own right. They reveal how books were used as spaces in which biblical, philosophical, local, and political texts could coexist.

Additional 37007 and Additional 37008 further enrich this picture. Additional 37007 preserves an inventory from 1399 that records the transfer of books and ecclesiastical objects belonging to the monastery of Saint Nicholas near Berat, apparently in response to fear of Turkish danger. This document is interpreted as evidence of institutional reaction to crisis and as proof that books were considered precious property requiring protection, registration, and transmission. Additional 37008 is even more significant because it was written in Berat in 1413 and contains a colophon with date, place, scribe, and donors. The manuscript names the copyist Georgios Sidherokastrites and is connected with the patronage of Nikephoros Luvris and Maria Kyrikalena. It also refers to the church of Saint Marina and to an inventory of books. This makes it a rare and valuable example of a manuscript whose place of production, date, and local ecclesiastical context can be securely reconstructed.

Through these manuscripts, the dissertation reconstructs Berat as a medieval book ecosystem rather than merely as a place where famous codices happened to be preserved. Books in Berat were copied, donated, owned, inventoried, moved in times of danger, protected through institutional measures, used in liturgy, and integrated into the moral and legal order of the community. The dissertation describes this as a "culture of care." This care included the production of books at personal or institutional expense, the donation of books for commemoration and salvation, the registration of books as ecclesiastical property, the protection of books in times of war, and the continued reading of books as instruments of liturgy, teaching, and memory. The evidence from Saint George, Saint Nicholas, and Saint Marina suggests the existence of several library nuclei in medieval Berat. The city emerges not as a passive periphery but as a center in which the manuscript was part of the spiritual, juridical, social, and cultural structure

of urban life.

The fourth chapter studies Italo-Byzantine codices in Albania and places them within the cultural space between Epirus and South Italy. Its central argument is methodological as well as historical: manuscripts with Italo-Byzantine features should not be interpreted through simplistic models of geographic attribution. The movement of people, books, scribes, decorative models, liturgical traditions, and artistic forms across the Adriatic created a shared cultural zone in which isolated features cannot determine origin by themselves. A form of initial, a colophon formula, a type of parchment, a ruling pattern, or a decorative motif must be analyzed in combination with a larger comparative corpus.

The chapter first reconstructs the historical and cultural setting of the Adriatic and Epirote space between the twelfth and fourteenth centuries. Epirus is presented not as a passive provincial margin of the Byzantine world, but as a dynamic intermediary zone where maritime and land routes, eastern Greek writing traditions, local forms of book production, and influences from South Italy met. Books in this environment were primarily ecclesiastical and liturgical: Gospels, Gospel lectionaries, synaxaria, sticheraria, homiletic texts, ascetic treatises, and biblical commentaries. Yet this ecclesiastical profile did not imply intellectual poverty. Manuscripts such as commentaries on the Gospels, philosophical materials, and historiographical texts show that the Epirote world participated in theological, philological, and literary communication. In this context, the book was not simply a luxury object of the court; it was a necessary instrument of liturgical life, clerical formation, and intellectual continuity.

The chapter examines a selected group of codices in the Central State Archive of Albania, including Berat 24, Berat 14/31, Berat 33, Berat 34, Berat 39, Berat 40, and Berat 41. These manuscripts display varying degrees of Epirote, South Italian, and broader Byzantine features. Some do not allow firm conclusions about their place of production, precisely because paleographic, codicological, and decorative features circulated across regions. Others, however, show especially clear evidence of cultural blending. Berat 40 is interpreted as a typical product of a zone of cultural intersection, combining the South Italian and Epirote-Balkan traditions. Its zoomorphic initials, use of yellow wash, selective decoration, and certain anthropomorphic features place it at the meeting point of eastern ascetic culture, Epirote ornamental practice, and the South Italian graphic idiom of the thirteenth century.

Berat 41, a fourteenth-century Synaxarion covering the months from September to July, is associated more strongly with the culture of South Italy and Terra d'Otranto. Its decorative language, including initials formed through reserved contour technique, red fields, vegetal and zoomorphic motifs, and anthropomorphic features, recalls comparable South Italian manuscripts. Yet the dissertation avoids reducing it to a single geographic label. Instead, it presents the manuscript as evidence of the circulation and transformation of visual formulas across the Adriatic. In this way, the Italo-Byzantine chapter argues that medieval Albania must be understood as a zone of interaction and synthesis rather than a passive boundary between East and West. The codices materialize a world in which Epirus, South Italy, the Albanian lands, monastic centers, and Byzantine networks exchanged forms, techniques, texts, and liturgical habits.

The fifth chapter examines the Palaiologan period and Byzantine codices of the thirteenth to fifteenth centuries, with particular attention to Vlora 10, Vlora 11, and Berat 13. These manuscripts are studied in relation to luxury book production, the Hodegon scriptorium, the Palaiologan Renaissance, floral ornament, Gospel lectionary culture, and the persistence of Byzantine artistic models in the Albanian lands. The chapter argues that these manuscripts are not isolated relics preserved by chance, but evidence of the inclusion of Albanian ecclesiastical centers within the high book culture of the late Byzantine world.

Vlora 10 is analyzed in connection with the Hodegon scriptorium and late Palaiologan luxury production, probably dating to the late fourteenth or early fifteenth century. Its decoration represents a later phase of the Blütenblattstil, in which the earlier monumental density of the style becomes lighter, thinner, and more vegetal. The manuscript has a more narrative and pictorial character when compared with Berat 13. Vlora 11, by contrast, preserves a more classical and measured form of floral decoration. It is connected with the broader Byzantine development of the Blütenblattstil and demonstrates a more controlled handling of vegetal ornament. Berat 13 is stylistically more complex and more problematic, but precisely for this reason it is highly informative. It combines features associated with the Laubsägelstil, the "blue style," and the Blütenblattstil within a single decorative program.

The comparison between Vlora 11 and Berat 13 shows that Palaiologan luxury production was not uniform. Manuscripts may share a common family of forms, perhaps even a related production milieu, while differing in decorative density, chromatic choices, ornamental balance, and visual rhythm. The dissertation therefore treats the possible connection with Constantinopolitan or Hodegon-related production cautiously. Similarities in script or decoration do not necessarily prove the same hand or atelier; they may indicate a shared environment in which scribes, decorators, and models circulated within a common book culture. This is an important methodological point because it resists both overconfident attribution and vague generalization. The manuscripts are understood through careful comparison of script, ornament, material structure, function, and historical context.

The liturgical function of these Palaiologan manuscripts is also central. As Gospel lectionaries, they differ from complete Tetraevangelia intended for continuous reading or study. The lectionary organizes the sacred text according to the rhythm of worship, the ecclesiastical calendar, feast cycles, and public reading. Decoration in such manuscripts therefore has more than an aesthetic role. It guides the reading experience, marks liturgical divisions, enhances ceremonial use, and expresses the prestige of the book within the ritual life of the church. The codex is not only a text to be read but also an object to be seen, carried, displayed, protected, and remembered. This insight is especially important for understanding the cultural role of Vlora 11 and Berat 13.

The chapter also emphasizes the long afterlife of Palaiologan codices in Albania. Vlora 10, Vlora 11, and Berat 13 continued to function beyond their original moment of production. Their prestige survived into the Ottoman period, through later rebindings, ecclesiastical preservation, cataloguing in the twentieth century, and modern archival institutionalization. Each generation that preserved, rebound, hid, used,

described, or catalogued these books participated in their history. For this reason, patronage must be understood diachronically. It is not enough to search for the first commissioner of a manuscript; one must also reconstruct the chain of care that enabled the codex to survive, change context, and continue to function as liturgical treasure, cultural property, and vessel of memory.

The conclusions synthesize the dissertation's main findings. First, the medieval codices of Albania must be studied as part of the history of the Byzantine book, not merely as isolated objects of national heritage. Their scripts, formats, decorations, liturgical structures, notes, and material histories connect them with Constantinople, Epirus, South Italy, the Balkans, and the Adriatic world. Second, the Albanian manuscript heritage is more diverse than has often been assumed. It includes not only famous purple Gospel books, but also patristic, homiletic, liturgical, musical, legal, hagiographical, philosophical, and documentary texts. This diversity makes the corpus important not only for Albanian cultural history but also for international Byzantine studies.

Third, the dissertation shows that dating and localization require a combination of criteria. Archaic-looking script does not automatically prove an early date, and an isolated decorative element cannot determine place of production. Paleography, codicology, art history, liturgical studies, textual content, ruling systems, quire structure, colophons, inventories, marginalia, and comparative evidence must be read together. This integrated method allows manuscripts to become sources for reconstructing practices of reading, liturgical performance, interpretation, ownership, institutional memory, and cultural transmission.

Fourth, the study redefines Berat as one of the most important medieval centers of book culture in the Albanian lands. The evidence of manuscripts now preserved in Oxford and London, combined with local inventories and colophons, demonstrates that Berat possessed a consolidated library tradition in the fourteenth and fifteenth centuries. Its manuscript collections were rooted in churches and monasteries, supported by local patronage, connected with Mediterranean material networks such as the use of Italian paper, and shaped by the need to protect books during periods of danger. The surviving evidence suggests not merely the presence of books, but a conscious system of care, registration, donation, and preservation.

Fifth, the Italo-Byzantine and Palaiologan materials show that medieval Albania functioned as an active zone of cultural exchange. It was not simply a frontier between East and West, nor a passive recipient of Byzantine forms. It was a space where books, scribes, decorative models, liturgical practices, and institutional habits moved across regions and were adapted within local contexts. The codices preserved in Albania reveal both connection and transformation: they belong to wider Byzantine traditions while also acquiring new meanings through their use and preservation in Albanian ecclesiastical communities.

Finally, the dissertation identifies important directions for future research. A complete scientific catalogue of Fond 488 and of manuscripts historically connected with Albania but preserved abroad remains necessary. Such a catalogue should include full codicological, paleographic, textual, liturgical, and art-historical descriptions; new foliation; reconstruction of quires; transcription of incipits and explicits; identification

of texts; description of marginal notes and bindings; high-quality images; and updated bibliography. The study also stresses the need for scientific digitization, open research platforms, multispectral imaging, and technical analysis of parchment, paper, inks, pigments, gold, watermarks, bindings, and traces of use. These methods would make visible layers of manuscript history that remain partially hidden.

In sum, this dissertation presents the medieval codices of Albania as a rich and multilayered corpus that opens a new window onto the cultural history of the Albanian lands within the Byzantine and Mediterranean world. It demonstrates that these manuscripts are at once texts, objects, artworks, liturgical instruments, archival records, and memorial signs. They reveal the presence of high Byzantine book culture, the circulation of manuscripts across regions, the role of local ecclesiastical institutions, the vitality of Berat as a book center, the Adriatic interaction between Epirus and South Italy, and the persistence of Palaiologan artistic and liturgical forms. Above all, the study shows that the history of the codices is also the history of the communities that produced, used, protected, hid, restored, catalogued, and reinterpreted them. Through these books, medieval Albania appears not as a cultural margin, but as an active participant in the written, artistic, liturgical, and historical memory of Byzantium and Europe.

ABSTRAKT

Ky disertacion shqyrton kodikët mesjetarë të Shqipërisë si një korpus dorëshkrimor me rëndësi për historinë e librit, të kulturës kishtare dhe të trashëgimisë bizantine në hapësirën shqiptare nga shek. IX deri në shek. XV. Studimi nuk kufizohet në përshkrimin katalogues të dorëshkrimeve, por i trajton ato si objekte historike të përbëra, ku materiali, shkrimi, përmbajtja, dekori, funksioni liturgjik, shënimet e mëvonshme dhe historia e ruajtjes formojnë një biografi të vetme kulturore. Korpusi analizohet përmes një qasjeje ndërdisiplinore, që bashkon paleografinë, kodikologjinë, historinë e artit, liturgjikën dhe historinë kulturore, si edhe përmes krahasimit me traditat bizantine, italo-bizantine, epirote, ballkanike dhe kostandinopolitane. Në qendër të vëmendjes janë dorëshkrimet e ruajtura në Shqipëri dhe ato të lidhura historikisht me Beratin, Korçën, Vlorën, Gjirokastrën dhe bibliotekat britanike. Duke ndjekur zhvillimet nga Rilindja Maqedonase deri te kultura librore paleologiane, punimi dëshmon se këta kodikë nuk janë relikte të izoluara, por pjesë e rrjeteve të prodhimit, qarkullimit, përdorimit, shpëtimit dhe kujtesës së librit, të ndërtuara nga komunitete që i ruajtën ndër shekuj. Përmes tyre, Shqipëria mesjetare shfaqet si hapësirë ndërveprimi midis Lindjes dhe Perëndimit, qendrës perandorake dhe traditave vendore, duke zënë vend të rëndësishëm në historinë bizantine dhe evropiane të kulturës së shkruar.

ABSTRACT

This dissertation examines the medieval codices of Albania as a manuscript corpus of major significance for the history of the book, ecclesiastical culture, and Byzantine heritage in the Albanian lands from the ninth to the fifteenth century. Rather than offering a merely catalogue-based descrip-tion, the study ap-proaches each codex as a complex historical object in which material support, script, textual content, dec-oration, liturgical function, later annotations, and preservation history form a sin-gle cultural biography. The research is based on an interdisciplinary methodology that combines pal-aeography, codicology, art history, liturgical studies, and cultural history, while placing the manu-scripts in comparative dialogue with Byzantine, Italo-Byzantine, Epirote, Balkan, and Constantino-politan traditions. Particular attention is giv-en to manuscripts preserved in Albania and to codices historically connected with Berat, Korça, Vlora, Gjirokastra, and British library collections. Follow-ing developments from the Macedonian Renaissance to Palaiologan book culture, the dissertation demonstrates that these codices are not isolated relics, but part of wider networks of book production, circulation, liturgical use, rescue, cataloguing, and memory. Through them, medieval Albania emerg-es as a dynamic space of interaction between East and West, imperial centres and local traditions, contributing to a broader understanding of Byzantine and European written culture.